

P. MESTER ÉS MŰVE

(Második közlemény)

Bizonyos, hogy a nagy Anonymus-irodalomban a fő nehézséget kezdettől fogva az okozta „miért nem írja meg P. mester oklevéli inscriptió-szerű soraiban, hogy ő *most* milyen állásban van . . . hanem csak azt, hogy mi *volt*? (Királyi jegyző.)” — ahogy ezt Erdélyi László megfogalmazta.¹ De ha fenti vizsgálataink nem nélkülözik az igazságot, akkor P. mester nemcsak azt mondta meg, hogy ő „*egykor* a jóemlékeztű dicsőséges Béla király notáriusa” *volt*, hanem, bár *burkolt formában*, azt is, hogy műve megírásakor: *püspök*. Nagy a valószínűsége annak, hogy nem ok nélkül jelölte meg önmagát ily körmondfonban, hogy ti. nyíltan megmondja, mi *volt* régebben, s leplezve, alig kikövetkeztethetően utal csak arra, hogy a mű írása idején már püspök. Feltéve, hogy erre vonatkozó fenti következtetésünk valamely okból kifolyólag nem állná meg a helyét, annyi mégis feltétlenül bizonyos, hogy a fejezet élén 6 pontban összefoglalt kronológiai megfontolások alapján, a Gesta P. kezdbetűs nevű szerzője mindenképpen még III. Béla király kancelláriájában működött, de művét már III. Béla halála *után* írta, tehát Imre király vagy II. András király életében, vagyis 1196-tól (elvileg) 1235-ig.

III. Béla király kancelláriájában csak egy P. kezdbetűs *notáriust* ismerünk, akit egy 1177 körül keletkezett oklevél záradéka így nevez meg: per manum Pauli Prepositi et eiusdem Regalis Notarii . . .² Egy nem egészen kifogástalan hitelű oklevél 1178-ból ugyanezt a Pált fehervári prépostnak és kancellárnak nevezi³, de ugyanő az 1181-ből datált híres oklevélben — melyben III. Béla király elrendelte, hogy az élőtte elintézt ügyek írásba foglaltassanak — Pál erdélyi püspökként szerepel, mint az oklevél írója.⁴ Nevével utoljára egy 1188-ból datált oklevél tanú-névsorában találkozunk, mint kalocsai választott érsekkel.⁵ 1192-ben azonban már nincs életben, mivel ekkor már Saul a kalocsai érsek és Adorján a váradi püspök.⁶ Ezt a Pált tehát az Anonymus-jelöltek közül ki kell zárunk, mivel még III. Béla király életében meghalt.⁷

III. Béla kancelláriájából több P. kezdbetűs *notáriust* nem ismerünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is volt. Éppen a királyi kancelláriának Kathapán kancellár működésével (1192-től) beállott szervezeti megszilárdulásával együtt járt, hogy már többé nem a kancellár írta az okleveleket, hanem „övé volt a felvigyázás, ellenőrzés joga az oklevelet író *nagyszámú notáriusok felett, kikről többé névszerint említés nem történik*” — írja Fejérpataky.⁸ Hogy több notárius működik ekkor a kancelláriában, azt az is bizonyítja, hogy e kancellár neve alatt

¹ Vö. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historikus szentistváni emlékművei. Bp. (v. Szeged?) 1941. 44.

² WENZEL: AUO I. 69. vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 128. sz.

³ SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 129. sz.

⁴ SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 130. sz.

⁵ Krit. jegyz. 147. sz.

⁶ Vö. Krit. jegyz. 152. sz.

⁷ Vö. SZILÁGYI L.: Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz 1937. 177.

⁸ FEJÉRPATAKY: A Kir. Kanc. 34.

kiadott oklevelek eredetijeit más-más kéz írását mutatják.⁹ Helyesen hangsúlyozza Erdélyi László is (bár fogalmazása kissé pontatlan),¹⁰ hogy „Anonymus neve azért nem került bele III. Béla okleveleibe, holott jegyző volt, mert a királyi oklevelek a jegyzőt csak III. Béla előtt tüntették fel; III. Bélától kezdve pedig a kancellárt nevezik meg, mint a királyi iroda fejét. Anonymus nem volt kancellár III. Béla alatt, s így neve nem szerepel III. Béla okleveleiben.” Részben éppen emiatt nem jöhet számításba P. mester személyének megállapításánál az a Péter egri püspök, akinek a nevével 1178-tól 1197-ig találkozunk az oklevelek méltóságjelölő részében:¹¹ mint püspök, ő nem lehetett a kancellária alacsonyabb egyházi méltóságainak, legfeljebb *prépostoknak*, a beosztott *notárius*. Másfelől meg ez a Péter egri püspök az oklevelek tanúsága szerint mindössze 1–2 évvel élte túl III. Béla királyt, s így nem igen tehetjük fel, hogy életének utolsó évében — nyilván idős korában — írta volna a *Gesta Hungarorum*-ot.

Az a Miska-fia Péter, aki II. Andrásnak még mint duxnak (herceg) a környezetében 1198-ban három oklevelet állít ki, az egyiket mint notárius, a másik kettőt mint „ducis aulae cancellarius”,¹² szintén nem igen jöhet számításba nemcsak azért, mivel sorsának további alakulása ismeretlen, hanem azért is, mert András dux nevében már ugyanez év (1198) máj. 11-én Belesinus, Cornelius comes fia állít ki egy oklevelet,¹³ tehát az előbbi Petrus cancellarius már nem tartozott a környezetéhez. Így a III. Béla halála utáni időkből csupán két Péter maradt, akik az egyházi és politikai életben továbbra is fontos szerepet játszottak: az egyik Péter 1202-től székesfehérvári prépost és Imre király kancellárja, majd 1205-től II. András trónraléptétől 1218-ig győri püspök, András király hűséges híve, követe Konstantinápolyba (1215-ben) és kísérője a szentföldi úton. A másik Péter 1198-ban esztergomi prépost (CD. II. p. 357.), akit III. Ince pápa 1198-ban a pápai registrum-könyv korábbi megcsonkítása ügyében kihallgattatott Ugrin győri püspökkel és a bakonyi (zirici) apáttal (CD. II. 356.), s aki már 1183-ban is az esztergomi káptalan magistere, amikor még Adrianus volt a prépost (Mon. Strig. I. 128.). 1209-ben két esztergomi oklevél tanúsága szerint (Mon. Strig. I. 193 és I. 194.) még mindig esztergomi prépost s 1210-ben egy tőle írt oklevélben (PRT. I. 616.) szerepel utoljára, de Szilágyi Lóránd elfogadható érvelése alapján feltehető, hogy 1218 körül halhatott meg, mivel „1218-ban az esztergomi-káptalan a prépost megnevezése nélkül ad ki oklevelet egy bizonyos adás-vételi ügyről, s az oklevél végén a képtalan tagok felsorolásában sem említi a prépostot, hanem a névsort Jakabbal, mint lectorral kezdi.”¹⁴

Régebben e két Pétert, az esztergomi kanonok-prépostot és Imre király kancellárját, majd győri püspököt, egy személynek tartották,¹⁵ de Szilágyi Lóránd meggyőző érvelése szerint itt valóban két különböző személyről van szó, mivel a két személy egyidejűleg szerepel esztergomi prépostként, ill. győri püspökként.¹⁶

Szilágyi az esztergomi Péterben jelölte meg a *Gesta* szerzőjét túlnyomórészt a diplomatika területéről vett érvelés alapján. Nézetünk szerint e fontos diplomatikai érvek segítségével, továbbá a műben előforduló társadalomtörténeti, pénztörténeti terminológia és a titulátúra vizsgálatával sikerült is bebizonyítania, hogy P. mester *Gesta Hungarorum*a a XII. század

⁹ FEJÉRPATAKY: i. m. 34.

¹⁰ ERDÉLYI L.: Anonymus, III. Béla jegyzője. Szeged 1933. 14–15.

¹¹ Vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 129.; 130; 133; 136; 137, 152, 155, 169. sz.

¹² Vö. FEJÉR: CD. II. 318, 320, és VII. 5. 139.; ez utóbbiban a cancellarius címe mellett prepostnak is mondja magát, de nem jelöli meg, mely prépostságban; lásd még: FEJÉRPATAKY: A kir. kanc. 94.

¹³ FEJÉRPATAKY: A kir. kanc. 94.

¹⁴ SZILÁGYI L.: Száz 1937. 196.

¹⁵ HÓMAN B.: A Szent László-kori *Gesta Hungarorum* és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 44. lap. 1. jegyzet; JAKUBOVICH E.: Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 207.; FEST SÁNDOR: Magna Carta — Aranybulla. (Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában.) Bp. Sz. 1934. 254.

¹⁶ SZILÁGYI L.: Száz 1937. 179 és 194.

legvégénél előbb nem keletkezhettek, a művet azonban az általa kikövetkeztetett szerző személyéhez, Péter esztergomi préposthoz, kapcsolnia nem sikerült. Nem azért, mert — mint Csóka Lajos kifejti¹⁷ — „Szilágyi nem tudta bizonyítani, hogy az a [Petrus magister] szolgált volna a királyi kancelláriában”, — ezt ugyanis közvetlen módon az adatok hiányában sem II., sem III. Béla korára vonatkozólag *bebizonyítani* nem lehet, s Csókának sem sikerült az ő Anonymus-jelöltjére vonatkozólag annak kancelláriai működését valószínűsíteni — hanem azért, mivel nem vizsgálta a mű és a szerzője között feltétlenül kideríthető *személyi* vonatkozásokát, és a műben megnyilatkozó társadalmi—politikai tendenciát.

A műnek mindössze két mozzanatát méltatja figyelemre Szilágyi ebből a szempontból. Az egyik a vérszerződés 4. pontja (6. fej.), amely kimondja, „Hogyha valaki utódaik közül hűtlen lenne a vezér személyéhez, vagy egyenetlenséget szítana a vezér és rokonai között, a bűnösnek vére omoljon, amint az ő vérük omlott az esküben, melyet Álmos vezérnek tettek.”

A vérszerződésnek ezt a pontját már Szilágyi előtt Sebestyén Gyula is¹⁸ a III. Béla halála után rövidesen bekövetkező testvérviszályra vonatkoztatta, mely Imre király és András herceg között tört ki 1197-ben. A párhuzam azonban a vérszerződés e pontja és a testvérviszály 1198-ig — mely időpontot Szilágyi a *Gesta* keletkezési idejének tekint¹⁹ — lefolyt eseményei között igen távoli és nem is találó, mivel a vérszerződés fenti szövege elsősorban nem a vezéri (=királyi) család tagjait akarja hűtlenség esetén vérük ontásával sújtani, hanem azokat, akik „a vezér és vérrokonai között viszályt szítanak”: „siquis... discordiam faceret inter duces et cognatos suos.” Imre király és András herceg között a viszály az 1199. év közepén mérgesedett el, amikor András herceg Boleszló váci, Elvinus erdélyi és János veszprémi püspökök támogatásával²⁰ nyíltan fegyveres lázadást készített elő, a fegyveres összecsapás alkalmával alul maradt és Ausztriába volt kénytelen menekülni. Ez az esemény azonban már a *Gesta* megírása után következett volna be, Szilágyi kormeghatározása értelmében. A felvett fonalat tehát korán kiejti kezéből...

A másik mozzanat, amelyben Szilágyi a *Gesta*-író „kétségtelenül tendenciózus beállítást” látja, az, „hogy a vezérek fiaikat még életükben megválasztatták dux-nak és esküt követeltek nekik”.²¹

Tény, hogy P. mester *Gestájában* a vezér fiának még a vezér életében uralkodóvá való megválasztása „sorozatosan” történik, ahogy ezt már Erdélyi László is hangsúlyozta,²² aminek ő is korjelző értéket tulajdonított annál is inkább, mivel „II. Béla alatt ilyenről nincs tudomásunk, pedig (a trónkövetelő) Borics miatt nagyon indokolt lett volna” — mondja Erdélyi.

Valóban Álmos vezér Hungvárnál még életében dux-á teszi Árpádot (17. fej.); Árpád is ugyanezt teszi a „kiskorú” Zsolttal (50—52. fej.), majd Zsolt „még életében kivette nemeseiből a hűségesküt és fiát, Taksonyt vezérré és uralkodóvá tette egész Magyarország felett”. (57. fej. Vö. Erdélyi: i. m. 12.)

Itt is azt kell mondanunk, hogy Szilágyi a helyesen megragadott fonalat kiengedi kezéből, mielőtt még célhoz érne vele. Ugyanis 1198-ig a közeli múltból csak egy ilyen példa állhatott a *Gesta*-író előtt: III. Béla valóban még életében megkoronáztatta Imre fiát.²³ Távolabbi példa erre a magyar történetben még csak egy volt található, a gyermek Salamon királlyá koronázása 1057-ben, ennek azonban köztudomásúlag csak áldatlan következményei voltak,

¹⁷CSÓKA LAJOS: Ki volt Anonymus. Bp. 1962. 7.

¹⁸SEBESTYÉN GY.: Ki volt Anonymus? Bp. 1898. II. 47.

¹⁹SZILÁGYI: Száz 1937. 199.

²⁰A részleteket pontosan ismerjük III. Ince 1199. leveléből: FEJÉR: CD. III. 358, és Imre királynak a pápához intézett leveléből: WENZEL: AUO. VI. 198.

²¹SZILÁGYI: i. m. 199.

²²ERDÉLYI L.: Anonymus, III. Béla jegyzője. Szeged, 1933. 11—12.

²³Az 1185-i spálatu tartományi zsinat kiemeli, hogy „domino Bela III. Hungariae Regnum gubernante et domino H. (emerico) filio eius eo vivente coronato hoc actum est.” Wenzel AUO. VI. 154.

s így az író ezt nem igen vehette történeti példának. Ellenben a gyermek Imre megkoronázását követte 1204-ben a mintegy 4 éves III. László megkoronázása apja életében, majd 1214-ben II. András fiának, a későbbi IV. Bélának a megkoronázása: ez valóban ösztönző példák *sorozata* lehetett a *Gesta*-író számára.

Amde eszerint a *Gesta* történet-ábrázolásához mintául szolgáló felkínálkozó, sőt tolazkodó példák Imre király életének utolsó felévére, de még inkább II. András király uralkodásának első 10 évére utalnak! A magyar—bolgár viszony vázolásánál is arra az eredményre jutottunk, hogy a *Gestában* ábrázolt állapot 1204 előtt nem igen képzelhető el. Még inkább erre a nézetre jutunk, ha a műben megnyilvánuló társadalmi—politikai tendenciákat megpróbáljuk a műből magából kielemezni.

A mű társadalmi—politikai tendenciái legélesebben, de elvi síkon megfogalmazva a vérszerződés pontjaiban találhatók. A honfoglalást tárgyaló rész ennek már többé-kevésbé csak a „történeti” illusztrációját nyújtja, ahogy részben e tendenciákra már rámutattunk.

Mind a folklór, mind a marxista történetírás régóta tisztázta, hogy a vérszerződés a törzsi társadalmakban élő népek szövetkezésének szokásos formája rendszerint egy-egy hadi vállalkozásra.²⁴ Konstantinos Porphyrogenetos világosan meg is mondja, hogy a magyar törzseknek a háborúra szövetségük van.²⁵ Ebben az értelemben a vérszerződés emlegetése a honfoglalás korára vonatkoztatva hiteles lehet, a hagyományban még élő emlékének fellelevenítésére azonban az alkalmat és okot — az akkoriban ismeretes *kumán* analógiák mellett — aktuális politikai és társadalmi törekvések adhattak.

Joinville, Szt. Lajos történetírója, leírja, hogyan kötött szövetséget II. Balduin görög császárral a kumánokkal 1239—40-ben a trónkövetelő Vatatzes ellen. „Abból a célból, hogy egyik a másikat segítse, megegyeztek abban, hogy a császár és a többi gazdag (=fő-) ember, aki vele (=a császárral) volt, megvágván magukat és vérüket egy nagy ezüst serlegbe bocsátják. És a kumánok királya és a többi gazdag (=fő) ember, aki vele volt, ugyanígy tett, és összekeverték a vérüket a mi embereink vérével és bort és vizet elegyítettek hozzá, és ebből ittak, és a mi embereink szintén. És akkor azt mondták, hogy egymás test-véréivé lettek (que il estoient frere de sanc.). Egy kutyát is engedtek a mi embereink és az övékéi közé, és a kutyát kardjaikkal összekaszabolták, és ezt tették a mieink is, és azt mondták, hogy így kaszabolják össze őket is, ha egyikük megcsalná a másikat.”²⁶ Ez nyilván a pogány eskü „szankciója”. A XIII. század elején működő gestairó tehát jól ismerhette a Balkánon tanyázó kumánok pogány szertartásait a szövetségkötés alkalmával. Hogy a honfoglalóknál is szokásban lehetett „vérszerződéssel” szövetséget kötni, arra bizonyíték Thietmár salzburgi érseknek IX. János pápához intézett levele 900 körül, melyben védekezik a morva püspököknek ama vádjá ellen, hogy megsértette volna a katolikus hitet, mivel „békét kötött a magyarokkal és kutyára vagy farkasra és más undorító és pogány dolgokra tett esküt” — a morva püspökök vádjá szerint.²⁷

Ezek szerint a pogány vérszerződés emléke még élhetett a hagyományban, de ez a szerződő feleknek csak egy-test-vérré válását és az egymáshoz való hűség kötelezettségét juttatta kifejezésre s magába foglalhatta — tekintve, hogy hadi vállalkozásra szövetkeztek —

²⁴ IPOLYI ARNOLD: Magyar mythologia. Bp. 1929³ II. 310.; SEBESTYÉN GYULA: A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1905. 20.; MUNKÁCSI BERNÁT: A vérszerződés a török népek-nél. Ethn. 1899; TAGÁNYI KÁROLY: A vérszerződés. Ethn. 1918.; ECKHARDT SÁNDOR: Kun analógiák a magyar ősvalláshoz. MNy 1938.; PAIS DEZSŐ: A Karcha bíró. Kőrösi Cs. — Archiv. II. 358.; MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949. 77.

²⁵ Vö. MOLNÁR E.: A magy. társad. tört. 77.

²⁶ Joinville szövege: GOMBOS: Catalogus Fontium II. 1230.; vö. ECKHARDT S.: Kun analógiák a magyar ősvalláshoz. MNy 1938;

²⁷ Quod nos praefati sclavi criminabantur (= criminabant) cum ungaris fidem catholicam violasse et per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnica res sacramenta et pacem egisse. Vö. MARCOZALI H.: A magyar tört. kútfőinek kézikönyve. Bp. 1901. 24.

a zsákmányban való részesedést is.²⁸ Hogy azonban ez a szövetségi eskü vagy szerződés az utódokat is kötelezné, — ahogy azt P. mester szövegezése feltünteti — az nyilván már későbbi belemagyarázás: P. mester és az általa képviselt „hét magyar” és „hét kumán” nemzetség utódainak aktuális politikai követelése. A P. mester által pontokba (*status* pl.: *primus status iuramenti sic fuit*; 6. fej.) szedett „vérszerződés” szövegezése, megfogalmazása félreérthetetlenül a XIII. század elején kiélesedő hatalmi és pártkülzelmek idejére utal.

A vérszerződés első pontja, *statusa*, leszögezi, hogy „mind maguknak, mind utódaiknak vezére (*dux*) Álmos vezér nemzetségéből legyen”. Ám, ami a törzsi szervezetben élő társadalom számára magától értetődő volt, hogy ti. az így megválasztott „örökletes” vezér csak „*primus inter pares*”, az a későbbi politikai és társadalmi fejlődés folyamán a központi királyi hatalom kifejlődésének legnagyobb akadálya lett. A vezéri nemzetséggel szemben első pillanatra lojális megfogalmazás azzal, hogy a határozat érvényét az utódokra is kiterjeszti, a valóban „királyi” hatalom kifejlődésének áthághatatlan akadályává vált. S hogy Álmos „vezért” a „*primus inter pares*” hatáskörénél nagyobb hatalom a vérszerződés megszüvegezőjének elgondolása szerint valóban nem illette meg, arra a *Gesta* egy különös, és mindmáig nem értett kifejezése világít rá. A vérszerződés megkötése után a *Gesta*-író szerint elindul Szittya földről a „hét fejedelmi személy, akiket Hetumogernak hívnak”, nem is Álmos vezér vezetése alatt, — ahogy várná az ember, hanem — „*inter quos Almus dux . . . vir bone memorie, dominus et consiliarius una cum uxore sua*” etc. Vagyis Álmos a vérszerződés folytán „fejedelmük”,²⁹ közjogi funkciójánál fogva azonban a Hetumoger-ek tanácsában mindössze egy *tanácsúr*, egy a többiek között. Hogy ez a meghatározás nem véletlenül csúszott az író tolla alá, azt valószínűvé teszi az a körülmény, hogy amikor Álmos vezérré választásáról szól, akkor is a közjogi terminológiában nem szereplő és meglehetősen határozatlan jelentésű *preceptor* szót használja a *dux* mellett, Álmos vezér funkciójának megjelölésére: *Tunc ipsi VII principales persone communi et vero consilio intellexerunt, quod inceptum iter perficere non possent, nisi ducem ac preceptorem super se habeant . . . Ergo . . . elegerunt sibi ducem ac preceptorem . . .* (5. fej.) A *preceptor* szó jelent ugyan *parancsolót*, *parancsnokot* is, ahogy fordításaink visszaadják ezt a szót, egy *fejedelem* hatáskörének a jelzésére azonban ez mégis igen szintelen szó; inkább azt jelenti, aki *elrendel* valamit, *rendelkezik*, tehát az adott esetben „elrendeli annak a végrehajtását, amit a hét fejedelmi személy közös akarattal elhatározott”. A hatalma tehát igen korlátozott, hasonlóan a *consiliarius* terminussal körülírt hatáskörhöz.³⁰

A vérszerződés 3. pontja szerint a hét fejedelmi személy kikötötte, hogy „sem ők, sem a fiaik a vezéri tanácsból és általában az ország tiszttségéből soha ne rekesztessenek ki.”³¹ A *Gesta* írója ezzel a követeléssel kapcsolatban, nem is nagyon burkolt módon juttatja kifejezésre, hogy saját korának állapotai ellentétben állnak ez „ősi” esküvel. Az 5. fejezetben ugyanis azt mondja: *Tunc ipsi VII principales persone communi et vero consilio intellexerunt, quod inceptum iter perficere non possent, nisi . . .* „Akkor a hét fejedelmi személy közös és valódi tanácskozás alapján belátta, hogy . . .” Eszerint saját korának (királyi) tanácsa nem *igazi*,

²⁸ Vö. MOLNÁR E.: A magy. társadalom tört. az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949.² 77.

²⁹ A latin *dominus*, magyar: *úr* eredeti jelentése a szó etimológiájának tisztázatlansága miatt pontosan nem határozható meg; a XII. század végén (1180–83) működő Kinnamos szerint a trónörökös címe a magyaroknál; Vö. GyÖNYI M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. és BÁRCZI: Szóf. Sz.; de ezen túlmenőleg is kérdéses, hogy mint közjogi fogalom, milyen jelentéstartalommal bírt.

³⁰ Sajnos, a *consiliarius* szó királyi tanácsúr jelentésben egy 1209-ből származó hamis oklevélben fordul elő legkorábban, s így a *Gesta* szövegéhez nem megbízható párhuzam; vö. FEJÉR CD. III. 1. 79 . . . ad instanciam eiusdem Reginae nostrae et consiliariorum nostrorum, mondja az oklevél II. András király nevében.

³¹ 6. fej.: *Tertius status iuramenti sic fuit: Ut isti principales persone, qui sua libera voluntate Almus sibi dominum elegerant, quod ipsi et filii eorum nunquam a consilio ducis et honore regni omnino privarentur.*

valódi tanács, mert abból ki vannak rekesztve — talán: a hétmagyar utódai...³² Ezt a tételt azután a honfoglalás történetében szinte unalomig ismételteti a *Gesta* szerzője. A legkiseb hadi vállalkozást *communi consilio*, *habito consilio*, *inito consilio* kifejezések előrebocsátásával kezdi, ami eléggé illusztrálja a kérdés fontosságát a *Gesta*-író korában, illetve politikai felfogásának tendenciózus kifejezésére.

E nyilvánvalóan tendenciózus ábrázolás politikai élet a *Gesta*-író ügyesen tompítja az által, hogy Álmos fejedelem személyében szinte az ideális fejedelem alakját rajzolja meg: ha a fejedelmi hatáskör és hatalom szempontjából kevésnek tűnik is, hogy meg kell elégednie a tanácsúr (consiliarius) szerepével, ez mégis elfogadhatóvá válik a szerző ábrázolása folytán, mivel még a vérszerződés pontjainak ismertetése előtt kijelenti Álmos vezérről: „hatalmasabb volt ő és bölcsőbb Szittyaföld minden vezérénel, és abban az időben az ország minden dolgát az ő tanácsa szerint és az ő segítségével intézték.”³³ Persze, a tanács még nem szuverén intézkedési jog — és ezt a szerző elhallgatta. Emellett azonban Álmos vezér még az igazi lovagkirály megtestesítője is, nemcsak külsejében, hanem, és főként jellemében: „Kegyes volt, jóindulatú, bőkezű, bölcs, jó vitéz és vidám adakozó.”³⁴ Ilyen jellembeli tulajdonságok mellett természetesen könnyen tehetett eleget a vérszerződés második pontjának is, mely szerint „amilyen javakat fáradalmaik árán szerezhetnek, közülük senki ne legyen kizárva azokból”. Ám, amire Álmos vezér jellembeli tulajdonságai folytán amúgy is hajlandó volt, ti. az adakozásra, birtokadományozásra, az az utódok szempontjából követeléssé vált — a királyi hatalommal szemben.

Ezen a ponton a *Gesta*nak mindenképpen központi problémájához érkeztünk el. A vérszerződés második pontját ugyanis, hogy a közös szerzeményen közösen osztozkodnak, kiegészíti a harmadik pontnak főként a második fele, hogy ti. „az ország tisztségéből senki közülük ki ne rekesztessék”. Az itt használt *honor regni* kifejezés ugyanis előző fejtegetéseink értelmében az államalapítás idején még királyi magángazdaságként kezelt várföldeknek és a lassan kiépülő megyerendszer jövedelmeinek hűbéri (=mert nem örökletes és állandó) jellegű használatát, ill. jövedelmeiben — a szolgálat (servicium) ellenértéke vagy jutalmazása fejében való részesedését jelenti. (Molnár Erik megfogalmazása szerint: „A formát a vármegyék és az udvari gazdaság jövedelmein való osztozáshoz az időleges hivatali birtok intézménye szolgáltatta.” *A magy. társad. tört.* I. 131.) Ámde az is bizonyos, hogy az államalapítás idejében a vármegyék és az udvari gazdaság a király magángazdaságát képezték (Vö. Lédereker E.: *A feudalizmus kezdetei...*) és ennek megfelelően ezek élén nemegyszer szolgarendűek³⁵, de mindenesetre a király bizalmas emberei állottak. A vérszerződés harmadik pontjának ez a kikötése, hogy sem ők, sem fiaik az ország tisztségéből (honore regni) ki ne rekesztessenek, a törzsi társadalomban még fel sem merülhetett, de egyszerre aktuális követeléssé válhatott, amikor ezek a tisztségek, udvari méltóságok, vármegye-ispánságok és maguk a vármegyék is királyi adományozás tárgyaivá váltak — ahogy P. mester ábrázolja *Gesta*-jában. A fentiekben rámutattunk, hogy az első ilyen vármegye-eladományozás — nyilván bizánci minta nyomán — 1193-ban történt, amikor III. Béla Modrus vármegyét összes tartozékaival együtt — bizonyos teljesítendő katonai szolgálat fejében a Frangepánok ősenek adományozta. A nagy „adományozó” azonban nem III. Béla, nem is közvetlen utóda, Imre király, hanem II. András. Korlát nélküli adomá-

³² Az eddigi fordítások a *communi et vero consilio intellexerunt* szövegrészt „köz (közös) és igaz értelemmel belátta” kifejezéssel adják vissza, aminek aligha van értelme.

³³ 4. fej.: *Almus... potentior fuit et sapientior omnibus ducibus Scithie, et omnia negotia regni eo tempore faciebant consilio et aluxilio ipsius.*

³⁴ 4. fej.: *erat ipse Almus pius, benevolus, largus, sapiens, bonus miles, hylaris dator.* — Figyelemre méltó ez a jellemzés annál is inkább, mivel Álmos vezér *külsejének* leírását P. mester Dares Phrygius Trója-történetéből kölcsönözte, mint erre Győrfy János: *Gesta regum-gesta nobilium*. Bp. 1948. 41. rámutatott.

³⁵ Erre mutat I. István király Decr. lib. II. 16.

nyozásának az Aranybulla akar 1222-ben korlátokat szabni, amennyiben kimondja: „Integros comitatus vel dignitates quascunque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo.”³⁶

Történettudományunk még nem jutott egyöntetű véleményre abban a kérdésben, mi volt az oka II. András király fék nélküli adományozásainak. Kezdetben, még Imre király alatt, hercegségének és dalmát- és horvátországi kormányzóságának idején nyilván így akart magának párthíveket szerezni Imre királlyal szemben. Imre király és a kiskorú III. László halála után azonban — legalábbis egy időre — ilyen elgondolás — párthívek szerzésére — már nem vezethette, hiszen minden ellenkezés nélkül vehette át az uralmat. Könnyelmű jellemére, s — jobb esetben — költséges háborúira szokás még hivatkozni; ámde II. Gézától kezdve királyaink szinte állandóan hadakoztak túlnyomórészt a Balkánon és Oroszországban, anélkül, hogy a vármegyeyei és királyi birtokokhoz lényegesen hozzányúlhattak volna. Történetírásunk e hagyományos indokolását a királyi földek nagymértékű eladományozásának magyarázatárá legújabbban Elekes Lajos is elégtelennek tartja.³⁷

Valóban, eléggé megalapozott az a nézet, hogy e nagy birtokadományozások a feudális fejlődés logikus és szükségszerű következményei; de ugyanakkor éppen II. András birtokpolitikájával kapcsolatban világosan megállapítható, hogy itt a mennyiségek változása óhatatlanul új minőséghez vezetett, amit II. András király joggal nevezett *novae institutiones*-nek, új berendezkedésnek. Elvi kiindulópontja, de egyúttal megvalósítandó célja is ennek az új berendezkedésnek nyilván a senior és vazallus között fennálló közvetlen személyes kapcsolat, ill. kötelezettség megteremtése, amelyet az egykorú terminus *fidelitas*-nak nevez. E személyes kötelezettségek megszegése az *infidelitas* (Staatsverrat). Nyilván az uralkodó osztály és a királyság, vagyis a főurak és a király között fennálló régebbi kölcsönös személyi függés és elkötelezettség viszonyának meglazulását ellensúlyozni akaró törekvés a szülőanyja — legalább részben — II. András új politikájának. Hogy e cél elérésére fogatosított nagyméretű birtokadományozás rövid idő alatt az erők összefogása helyett éppen az ellenkezőjéhez, az erők oligarchikus szétforgácsolódásához vezetett, annak oka nyilván az, hogy nálunk — az eddigi sajátos társadalmi fejlődés folytán — hiányoztak még vagy már a hűbéri rendszer felvirágoztatásához szükséges előfeltételek. Ebben a korban és a magyar előzmények alapján egy módosított, mert örökletes hűbériség, feltámasztására történő radikális, de elhamarkodott kísérletnek rövidesen kudarchoz kellett vezetnie. E személyes függés és kölcsönös kötelezettség kifejezésére azonban mindenesetre eléggé alkalmasnak mutatkozott — pogány formája ellenére is — a vérszerződés — a hűbéri eskü helyettesítésére és pótlására.

Tényként kell megállapítanunk, hogy II. András, ha meggondolatlanul is, de *tudatosan* szakított elődeinek gazdálkodási és politikai elveivel. Maga mondja el egy 1218-ban kiadott oklevélben, visszatekintve addigi uralmára: „Egynémely főemberünknek tanácsára megváltoztatván országunknak (= földünknek) állapotát, melyet a régiek érintetlenül megőriztek, a várakat, vármegyéket, földeket és a bővelkedő Magyarország többi jövedelmeit örökölhető örök birtokként báróinknak és vitézeinknek szétosztottuk.” (...CD. III/1. p. 255. ann. 1218.: ...*quorundam nostrorum principum consilio terrae nostrae statum, ab antiquis illibate conservatum alterantes, castra, comitatus, terras, et ceteros opulentis Hungariae proventus in perpetuas hereditates nostris Baronibus et militibus distribuimus...*) Mintha csakugyan szószerint eleget akarna tenni a vérszerződés második és harmadik pontjainak. Ugyanebben az oklevélben *új berendezkedésnek* (nove institutiones) nevezi eljárását. Egy 1217-ben kiadott oklevélben, ugyancsak visszatekintve eddigi uralmára az *új berendezkedést* „az országunkban történt általános osztozkodás”-ként jellemzi.³⁸

³⁶ Corp. Jur. Hung. Bp. 1899. I. 138—39.

³⁷ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától Mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 94.

³⁸ Kiadva: SZENTPÉTERY I.: Krit. jegyz. 320. sz. 1217: *generalis in nostro regno facta distributio.*

Hogy e *generalis distributió*t mikor hajtotta végre András király, nem lehet tudni, mivel számos adományáról még oklevelet sem adott. Annyi bizonyos, hogy már az uralkodása első éveiben, de talán a legkorábban 1208-ban megjelenik adományozó okleveleiben az alábbi jellemző arenga: „A királyi fenség bőkezűségét semmi sem szorítja határok közé, és az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke az, hogy nincs mértéke, mégis különösen nagy gondossággal kell eljárni az érdemeket szerzett emberekkel, hogy fáradozásának jutalmában ne csalódjék éppen annak a részéről, aki bőkezűségének adományait a külföldiekre is kiterjeszti.³⁹ Ugyanez az elv némileg más fogalmazásban olvasható a Szentföldi ispotályosokat megadómanyozó, 1217-ben kelt oklevelében:⁴⁰ *Excellentissima regum nobilitas licet nullis largiendi limitibus circumscribi debeat, precipua tamen eidem adhibenda est circumspectio . . .*

II. András király, mint ismeretes, az idegenektől, a jövevényektől sem vonta meg bőkezűségét. Már az erdélyi szászok számára 1224-ben kiadott kiváltságlevele előtt is, sőt mindjárt uralkodása elején, 1206-ban különféle kiváltságokat adományoz három erdélyi falu német *hospeseinek*. A többi idevonható oklevél közül azért éppen ebből idézem az arengát, mivel ennek a megfogalmazása talán a legjellemzőbb II. András politikai felfogására. Az arenga szerint ugyanis a *királynak áll érdekében*, hogy országa vendég-népeinek (*hospites*) szabadságjogait sértetlenül megőrizze: (Fejér: CD. III/1. p. 34. ann. 1206./ *Cum Regiae Serenitatis intersit, universorum regni sui hospitum (libertatem), qua benigna illos naturae manus beavit, illibatam, inviolatamque debere conservare; speciali tamen quadam familiaritate horum utilitati ac quieti tenemur insudare, quos et nobilitas generis exornat et provida priorum Regum deliberatio acceptiores habuisse dignoscitur. Proinde . . .*

A *Gesta* ábrázolása szerint Árpád vezér hasonló bőkezűséggel járt el a honfoglalás idején a különböző vendég népekkel: 46. fej.: „Árpád vezér a vele mulatozó vendégnépeknek (*hospitibus*) nagy földeket és birtokokat adományozott. Ennek hallatára sok vendégnép sereglett hozzá és újongva maradt vele.”

A kínálkozó párhuzamokat tetemesen szaporíthatnánk, de az eddig felhozottak is eléggé megvilágítják azt, hogy II. András király *új berendezkedése* valóban gyökeresen szakít a régebbi királyok rendszerével, s úgy tűnik, mintha intézkedéseivel egyenesen az ősi vérszerződés pontjait akarná szinte szószerint valóságra váltani. Valójában ennek valószínűleg éppen a fordítottja történt: a már meglevő politikai gyakorlat inspirálhatta a *Gesta* szerzőjét abban, hogyan ábrázolja a honfoglaláskori eseményeket a saját korában adva levő és a történeti rekonstrukcióban felhasználható minta nyomán. Ezen a ponton nehezzé válik a vizsgálat, mert mint alább látni fogjuk, a *Gestában* jelentkező elmélet és II. András politikájában megvalósult gyakorlat — ha ugyan nem egyidejűleg — nagyon kis fázis-eltolódással jelentkezett. Ennek pedig nyilvánvaló oka abban keresendő, hogy a *Gesta* szerzője tagja lehetett a király legszűkebb tanácskozó testületének — amelyet egy 1212-ből származó, hitelesnek minősült⁴¹ oklevél *regale consistorium X virorum*-nak nevez.⁴² Mindenesetre az egykorú valóságból vett elemek közé számítandó — amire már fentebb is utaltunk, — hogy ti. Álmos vezér személyét, akivel a hétmagyar megkötötte a vérszerződést, olyan élő személy mintája nyomán rajzolhatta meg P. mester, amilyen II. András, a lovagkirály lehetett. Nem lehet véletlen, hogy jellemében „a kegyes, jóindulatú, bölcs és jó vitéz” tulajdonságok mellett külön és nyomatékosan kiemeli bőkezűségét (*largus*), és azt, hogy „vidám adakozó” (*hilaris dator*). A mintakép csak II. András király lehetett.

³⁹ A szöveg kiadva: SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 237. sz.: *Cum ad(l) regie celsitudinis munificentia nullis terminis coercetur, sed optima in principe donandi mensura immensitas iudicetur, precipua tamen est erga benemeritos circumspectio adhibenda, ne quis apud illum sui laboris premio defraudetur, qui sue liberalitatis beneficia etiam ad extraneos usque protendit.*

⁴⁰ FEJÉR: CD. III/1. 233. ann. 1217.

⁴¹ Vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 274. sz.

⁴² FEJÉR: CD. III/1. 125.

II. András új politikai rendszerének azonban volt ellenzéke is. Ezeknek tömegét az 1222-ben kiadott Aranybullából visszakövetkeztetve a királyi serviensek, a későbbi köznemesi réteg tehetette ki. Ezek ellenzéki szerepéről azonban hallgatnak a források az Aranybulla előtti időből.⁴³ Szólnak azonban a források, nevezetesen egy 1210-ben magától András királytól kiadott oklevél arról, hogy „Magyarország némely főemberei velünk (ti. András királlyal) szemben méltatlan tervén mesterkedvén, iratot és követeket küldtek Görögországba Géza fiaikhoz, hogy jöjjenek Magyarországra és az ő tanácsukkal és segítségükkel bitorolják a mi országunkat.” (Fejér, CD. III/1. p. 100.) Domaldus Sebenicoi ispán azonban Spalatóban elfogta a követeket és megbilincselve kiszolgáltatta őket András királynak. Ezzel ez az ügy el is aludt. Sajnos, a források nem mondják meg, kik voltak azok a *principes Regni*, akik e kísérlet mögött álltak. Az új rendszer egyik határozott, s a diplomácia eszközeivel dolgozó, de lojális ellenzőjét azonban név szerint is ismerjük, ez János esztergomi érsek. András király egy 1218-ban kiadott oklevelében elmondja, hogy János esztergomi érsektől korábban elvette az Imre király által az esztergomi egyháznak adományozott Turdos falut, mivel „úgy történt, hogy súlyosan felingerültünk az esztergomi szentegyház érseke, János ellen, mivel mereven ellenezte az új intézkedések bevezetését”.⁴⁴ János érsek állásfoglalása azonban korántsem az egész klérus egységes álláspontját juttatta kifejezésre, — de még csak az egész főpapságét sem. (Erről alább). András király utóbb megbékélt János érsekkel s szentföldi útjának idejére helyettesévé, kormányzóvá tette.⁴⁵ Azonban a király távollétében „az ország igen sok nemese (*nobiles*), a Sátán csatlósai, nem áttállván megsérteni a királyi felséget, intézkedéseinknek átkos merészséggel ellene mertek szegülni, megzavarták a békét és ellenség módjára kezelték a magyarokat. Az említett érsek pedig az általunk rábízott feladatok következetes végrehajtója, inkább választotta a halált, semmint hogy azok gonosz terveivel egyetértsen, s ezért ezek a bitorlók minden vagyonától és jövedelmeitől megfosztották, őt fogságba vetették, jogtalanul és a legnagyobb gyalázzal kivették őt az országból... és az említett kanonokokat is (ti. az esztergomi kanonokokat) sok, súlyos károkkal, jogtalan büntetésekkel és szenvedésekkel illették, de azok megmaradtak ígért hűségükben”. (Fejér CD. III/1. 270.) Aligha tévedünk, ha az érseket és a vele szolidáris esztergomi kanonokokat — akiknek ekkor Péter a prépostjuk, Szilágyi Lóránd Anonimus-jelöltje — megtámadó nemesekben az új rendszer híveit látjuk akik felhasználva a király távollétét, így akarnak a régi rendhez húzó érseken — és kanonokjain — bosszút állni. Hogy azonban ebben az érsek és kanonokjai ellen irányuló támadásban nemcsak a fentebb említett *nobiles*-ek vettek részt, hanem egyháziak is, az kiderül András királynak a Szentföldről való hazatérte után 1218-ban a pápához írt beszámolójából. A hazatérte után tapasztalt országos felfordulás előidézésében, mint András király mondja, egyháziak és világiak egyaránt bűnösök voltak. „Amikor megérkeztünk Magyarországra, megtudtuk, hogy a hűségeseink sokkal nagyobb gaztetteit vitték végbe egyháziak éppúgy, mint világi személyek, semmint előzőleg hallottuk.” Éppen azért kéri a pápát, „hogy e nagy gaztett előidézői és ezek cinkostársai ellen, egyházi személyek ellen éppúgy, mint világiak ellen a pápai szék büntetését és szigorát kegyeskedjék (a pápa) teljes mértékben gyakorolni”.⁴⁶ Hogy az új renddel szembeni

⁴³ Vö. ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. Bp. 1961. (Egyetemi tankönyv) 113—115., arról, hogy a királyi várnépeknek és a királyi servienseknek nem igen volt módjuk kifejezésre juttatni tiltakozásukat, az új berendezkedéssel szemben.

⁴⁴ FEJÉR: CD. III/1. p. 255—56: *contra fidelem nostrum, Ioannem, Sanctae Strigoniensis Ecclesiae Archiepiscopum, novas institutiones fieri penitus renuentem, contigit nos graviter irritari.*

⁴⁵ PAULER: i. m. II. 75.

⁴⁶ FEJÉR: CD. III/1. 251—52: *quum in Hungariam pervenimus, multo ampliora perfidiae scelera, quam prius audiveramus tam per ecclesiasticas, quam laicales personas comperimus esse perpetrata... a vestra sanctitate modis omnibus postulamus, quatenus in auctores tanti sceleris et eorum complices, tam personas ecclesiasticas, quam etiam laicales, censuram vestrae sedis et rigorem ita plenarie exercere dignemini...*

ellenállás az esztergomi érsek körül szerveződött, közvetett bizonyítékul hivatkozhatunk arra, hogy az új rend felszámolására — nyilván az esztergomi érsek és kanonokjai sugallatára — végülis III. Honorius pápa 1220-ban nyíltan felszólítja II. András királyt, ahogy azt a kalocsai érsekhez intézett leveléből láthatjuk: „Már régóta értesülvén arról — írja III. Honorius —, hogy a Krisztusban szeretett fiunk, Magyarország felséges királya, bizonyos elidegenítéseket hajtott végre országának sérelmére és a királyi tekintély (?contra regis honorem) rovására, elküldjük iratunkat e királyhoz, hogy az említett elidegenítéseket . . . *törekedjék visszavonni*.⁴⁷”

Ennek és a később megismételt pápai iratoknak értelmében jár el Béla ifjabb király, amikor a „haszontalan és felesleges adományokat, melyeket hamis néven örökségeknek neveznek”, vissza akarja venni.⁴⁸ Ámde, úgy látszik, maga András király is számolt már 1217-ben azzal a lehetőséggel, hogy az új rendet jelentő, az ország javaiban való általános osztozkodás rendszerét nem tudja fenntartani és előbb-utóbb vissza kell állítania a régi rendet (etiamsi generalis in nostro regno facta distributio ad priorem statum redeat (Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 320. sz.) — ahogy erre 1217-ben utal egy oklevelében, melyben megengedi Turulispánnak, hogy az új rend értelmében neki adományozott birtokot eladhassa.

Amennyiben tehát helyes a fenti megfigyelésünk, hogy ti. P. mester *Gestája* s főként a vérszerződés által leszögezett tételek, ti. „a közösen szerzett javakban való részesedés és az ország tisztségében való rész követelése” a II. András király által bevezetett új rendszer politikai tükörképe és eszerint az egész *Gesta* nem más, mint II. András politikájának történeti és ideológiai síkon való igazolása és annak alátámasztása, — annyiban a *Gesta* megírásának legkésőbbi időpontja az 1217-es év, amikor már András király is számolt azzal a lehetőséggel, hogy vissza kell esetleg térnie ad priorem statum. Ezt az „új rendszert” különben az Aranybulla számolja fel véglegesen, határt szabva a földbirtok adományoknak és az országos tisztségek eladományozásának, „az ország javaiban való osztozás”-nak.

Ismeretes, hogy a vérszerződés P. mester által adott szövegezésében tulajdonképpen két *sanctio* van. Az egyik a 4. pontban, a másik az utolsó, 5-ik pontban. A nomád vérszerződés ismertetésénél fentebb rámutattunk, hogy a vérszerződések alkalmával a szerződés megszegése esetére csakugyan volt egy sanctió-formula esetleg a (kutya v. farkas) lekaszabolás pogány rítusával egybekötve. Ez a lekaszabolás, ill. a szerződés megszegőjének vére ontása tehát a szerződő felek bármely tagjával szemben érvényesíthető, ill. érvényesítendő volna. P. mester helyes érzékkel nagyon jól tudta ezt. Ha a szerződés-szegést történetesen Álmos vezér valamelyik utódja követi el? Neki is „vére ontassék, ahogy az ő vérük omlott az esküben, melyet Álmos vezérnek tettek”? (6. fej. . . sanguis nocentis fuderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci.)

A vérszerződés, e sanctio nélkül, nyilván nem vérszerződés, de a monarchikus királyság idején ilyesmit állítani egyenesen lehetetlenség az uralkodóval szemben. Nyilván e megfontolásoknak eredményeként, mint elkerülhetetlen kompromisszum, került bele a vérszerződésbe utolsó pontként — egy valóban vérremenő pogány eskübe — egy oda semmiként nem illő keresztény, sőt egyházi átok-formula, az *anathema*, mely a XI–XIII századi politikai élet gyakorlata szerint valóban érvényesíthető volt az uralkodóval szemben is. A vérszerződés „hitele” érdekében azonban nem volt mellőzhető az „esküszegő vérenek ontása” sem, s ezt P. mester — a vérszerződés korához mérten durva anakronizmussal — de saját kora viszonyai szempontjából mégis elfogadható módon alkalmazza: a bűnös (nocens) vére ontását két esetre írja elő: 1., hűtlenség a vezér személyével szemben; 2., vizsály keltése a vezér és rokonai között. Ez a pont tehát ugyanúgy két tételből áll, ahogy pl. a 3. pont is, ahol az első tétel a tanácsban való

⁴⁷ FEJÉR: CD. III/1. 294: Intellecto iam dudum, quod carissimus in Christo filius noster, illustris Rex Ungariae, alienationes quasdam fecerit in praeiudicium regni sui et contra regis honorem, nos eidem regi dirigimus scripta nostra, ut alienationes praedictas . . . studeat revocare.

⁴⁸ FEJÉR: CD. III/2. 253. ann. 1231.: inutiles et superfluas donationes, quae falso nomine perpetuitates nuncupantur.

résztvett, a második az ország tisztségében való részesedést köti ki. Ami már most a hűtlenséget, az *infidelitast* illeti, jogi terminológiánkban a XIII. század előtt nem fordul elő. Az *infidelitas* nem olyan államjogi kifejezés, amely minden körülírás nélkül érthető. Ha itt mégis minden pontosabb meghatározás nélkül fordul elő, ez annak a jele, hogy ez a terminus közjogi vonatkozásban már teljesen egyértelmű és jelentése világos: lázadás, összeesküvés az uralkodó élete ellen, országárulás. Tény, hogy I. István király II. törvénykönyve 17. pontjában még nem használja az *infidelitas* terminust, hanem *De conspiratione regis et regni* a király és az ország elleni összeesküvésről szól (Vö. Závodszy: i. m. 155.). Ugyanígy a Kálmán király korában tartott II. esztergomi zsinat sem ismeri az *infidelitas* terminust, hanem a király élete és méltósága elleni összeesküvésről szól.⁴⁹ Jellemző viszont, hogy e zsinati határozatot a XVI. századi *Ilosvay Kódex* már *De notis infidelitatis* címmel látja el, de ugyanakkor ugyanezt a rendelkezést tartalmazó XIII. századi *Pray-kódex* ezt a címet, ill. terminust még nem ismeri,⁵⁰ jelölül annak, hogy az csak később jöhetett használatba. Az *infidelitas* azzal az államjogi jelentéstartalommal, amellyel törvénykönyveinkbe és jogi irodalmunkba belekerült a legtipikusabban hűbéri jogi terminus, amikor a senior és a vazallus egymáshoz való viszonyát és kötelezettségét a *fidelitas* szabja meg, és e kötelezettség megszegése az *infidelitas*. Jellemző, hogy az *infidelis* terminus a fenti jelentéstartalommal először krónikáinkban jelenik meg, de a félreértés elkerülése végett más, pontosabb jelentéstartalommal bíró terminusok kíséretében. A *Képes Krónika* 161. fejezete a II. Béla ellen összeesküvő Borics-párti urakat illeti *infideles*-nek, de a jelentés pontosabb körülírására a *proditores* és *traditores* kifejezések kíséretében.⁵¹ A *Krónika* e részének megfogalmazása viszont legkorábban II. Géza király idejében történetelt. Még II. András király sem használja a fenti államjogi értelemben az *infidelitas* terminust pontosabb körülírás nélkül, uralkodásának kezdeti szakaszában. 1214-ben a pápához írt levelében még azt kéri a pápától, ut *omnes conspiratores et infidelitatis machinatores*, qui propter regni scissuram filium nostrum nobis viventibus et nolentibus in regem sibi praeficere vel coronare attentaverint, tam clericos, quam laicos sententia excommunicationis (innodetis).⁵² Ezzel szemben az első körülírás nélküli előfordulása az *infideilitas*-nak, mint államjogi terminusnak, az Aranybulla záradékában található: sine nota alicuius *infidelitatis*.⁵³

Mindezekből joggal következtethető, hogy a *Gesta* írója az *infidelis* terminust pontosabb körülírás nélkül *traditor*, *conspirator* (seditio) értelemben aligha használhatta volna a XIII. század második évtizede előtt.

Jól tudom, hogy azok, akik P. mestert II. Béla király egykori notáriusának tartják, a vérszerződésnek ezt a 4. pontját a sanctióval együtt az ún. aradi (v. ónodi) vérengzésre vonatkoztatják, s annak történeti igazolását látják benne. Ez a magyarázat, bár első pillanatra tetszetős és szinte meggyőző, azonban — egyéb kronológiai nehézségeket nem is tekintve — a vérszerződés fenti pontjának felületes értelmezésén alapul. A fentiek szerint a vérszerződés 4-ik pontjában két kikötés van rögzítve: az egyik, összeesküvés, árulás a (vezér) király ellen, a másik, viszály keltése a (vezér) király és rokonsága között. Ami az első tételt illeti, Borics és a pártján levő urak valóban elkövették az árulást, lázadás összeesküvés bűnét, és a lázadó urak — a *Képes Krónika* 161. fejezetének elbeszélése szerint — el is vették méltó büntetésüket. Erre meg is volt a jogi alap, István király II. 17. törvénye, és a II. esztergomi zsinat 2. pontja alapján. A XII. század jogi gondolkodása a II. Béla és Borics között kitört háborúskodást nem *testvérvízálynak* minősítette, mivel Boricsot *adulterinus* mivolta (= törvénytelen származása) alapján a trón esélyesei közül eleve kizárta. A testvérvízályt tehát II. Béla alatt és az utána

⁴⁹ ZÁVODSZKY: i. m. 207.: II ... si quis *contra regis salutem aut dignitatem* quolibet modo aliquid *conspiraverit* ...

⁵⁰ Vö. ZÁVODSZKY I. m. 207. a II. esztergomi zsinat I. végzéséhez adott szöveggkritikai apparatust.

⁵¹ Vö. SZENTPÉTERY: SS. I. 448.

⁵² FEJÉR: CD. III./I. 165.

⁵³ MAROZALI H.: A magy. tört. kútfőinek kézikönyve. Bp. 1901. 142.

következő időben a Kálmán király és Álmos között kitört viszályra vonatkoztathatták, de a törvény szava Kálmán király mellett szót a kegyetlen büntetés ellenére is.

Kálmán király és esetleges tanácsosai eljárását csak annyiban lehetett jogilag megtagadni, amennyiben a büntetés az összeesküvésben ártatlan, kiskorú II. Bélát is sújtotta. A *Krónika* erre vonatkozó 160. fejezete, ezt nyíltan meg is mondja: a kiskorú és ártatlan Béla megvakíttatását bosszulják meg Béla párthívei s nem a Kálmán király és Álmos közti egykori viszályt: „Cur dominus vester rex suis oculis sit privatus et quorum consilio hoc sit actum? — mondja a krónika szövege.⁵⁴ Álmos lázadó mivoltát tehát még az elfogult krónika-író sem tudta kétségbevonni. Így tehát a vérszerződés 4. pontjának nem igen volt legitimálni valója, ha azt *testvérvisszály* címén II. Béla korára akarnánk vonatkoztatni.

Nézetünk szerint, mindaddig, amíg a trónöröklés rendje valamilyen módon nem nyert szabályozást, a vérszerződés — 4. pontjának második tétele: — si quis . . . *discordiam* faceret inter ducem et cognatos suos, sanguis nocentis fuderetur, — értelmetlen és keresztülvihetetlen rendelkezés, mert sohasem lehetett tudni, kit illet meg *jogosan* az uralom, a vezetés. Ellenben nagyon is súlyos jelentést nyert a vérszerződés e kikötése attól az időtől kezdve, amikor — hosszas küzdelmek után — a trónöröklés rendje megszilárdult. Ennek a kezdetei pedig: III. Béla megkoronáztatja még gyermekkorában Imrét, Imre ugyanezt teszi a kiskorú III. Lászlóval, II. András ugyanezt teszi 1214-ben IV. Bélával . . . tehát a koronának apáról fiúra való átszármaztatása ettől kezdve lesz az uralom legitimitásának biztosítója. És ezt az elvet propagálja P. mester is *Gestájában* a „sorozatos” gyermek-dux-ok megválasztásával. Látható ebből, hogy P. mester államjogi rendszere valóban a leglogikusabb, alaposan átgondolt rendszer még a vérszerződés kétségtelenül fiktív és anakronisztikus tételeinek megfogalmazásában is. Az elmondottak szerint azonban ez 1214–15 előtt elképzelhetetlen. Fentebb hivatkoztunk egy 1210-ből származó oklevélre (Fejér CD. III./1. 100), melyben maga András király számol be arról, hogy némely főemberek Géza herceg Görögországban élő fiait akarták behívni az országba, hogy azok bitorolják az országot. 1214-ben ugyancsak II. András kéri a pápát, „hogy mindazokat az összeesküvőket és az országáruláson mesterkedőket (infidelitatis machinatores), akik az ország (uralom?) megosztása érdekében fiunkat *életünkben és akarátunk ellenére* királlyá akarják tenni és megkoronázni” — sújtsa átokkal, ill. közösítse ki.⁵⁵ Ez érdekes szöveg szerint tehát a gyermek király megkoronázásához az apa beleegyezése is szükséges, — ahogy ez P. mester *Gestájában* a gyermek-uralkodók megválasztásával kapcsolatban *minden helyen* hangsúlyozottan szerepel. Ha nem az apa beleegyezésével és akaratából történik az utód megválasztás: az a vérszerződés szerint is: *discordia inter ducem et cognatos suos*.

A trónöröklés emé rendjét II. András tiszteletben tartotta — nyilván kedve ellenére, akkor is, amikor Imre király halála után, a megkoronázott III. László gyermek-király mellett megelégedett a gubernator tisztségével — mely szerencséjére a gyermek László hamarosan bekövetkezett halála miatt nem tartott sokáig. Az meg már csaknem humorosan hat, amikor a pápa, nyilván András király kérésére, felszólítja a magyar főembereket, hogy *fogadjanak hűséget* András király *még meg sem született fiának*, a későbbi IV. Bélának. A pápai irat ránkmaradt (Fejér: CD. III./1. p. 37.) 1206-ból, és éppen furcsaságával⁵⁶ ékes bizonyítéka annak, hogy a

⁵⁴ SZENTPÉTER: SS. I. 447.

⁵⁵ FEJÉR: CD. III. 1. 165. ann. 1214.: Deprecamur insuper paternitatem Vestram, ut omnes conspiratores et *infidelitatis* machinatores, qui propter regni scissuram filium nostrum nobis *viventibus et nolentibus* in regem sibi praeficere vel coronare attentaverint, tam clericos, quam laicos sententia excommunicationis (innodetis).

⁵⁶ III. Ince pápa 1206-ban felszólítja a regni *princeps*t, hogy II. András születendő fiának: iuramentum fidelitatis ad mandatum patris ipsius sine difficultate praestetis.

. . . quod est verisimiliter praesumendum, quod *suboles, quae divina disponente clementia subcresceret ex ipso* . . . paternam debeat providentiam imitari. Ideoque Universitatem vestram monemus et exhortamur in domino, per apostolica vobis scripta mandantes, quatenus proli, quae regi nascetur eidem, quod auctore domino, *futurum speratur in proximo*, iuramentum fidelitatis ad mandatum patris ipsius sine difficultate praestetis. (FEJÉR: CD. III. /1. 37.)

trónöröklés addig bizonytalan és rendezetlen ügyét mily égetően fontos politikai feladatnak tartották. Ennek a politikai kérdésnek a megoldásában is közreműködött P. mester — történeti síkon.

Abban a kritikus politikai légkörben, amelyet II. András király fentebb vázolt új berendezkedése kiváltott, lényeges szerepet játszottak az idegenek is. A „vérszerződés” második eskü-pontjának és ezzel kapcsolatban a II. András király által hirdetett és megvalósított általános osztozkodás (generalis distributio) elvének párhuzamba állítása alkalmával röviden már utaltunk arra, hogy András király a birtokadományozásokból nem zárta ki az idegeneket, a hosposeket sem. Azt is láttuk, hogy P. mester *Gestája* ezen a ponton is teljesen megfelel II. András király politikai gyakorlatának, holott ezzel, ha szigorúan vesszük, bizonyos mértékig ellentmondásba kerül a vérszerződésnek azzal a kikötésével, hogy a Hétmagyar⁵⁷ és ezek utódai részesüljenek a közös szerzeményben. Persze ez a megfogalmazás, — azt kell mondanunk — igen nagy politikai megfontoltságra vall, amennyiben nem kizárólagos, nem mondja azt, hogy csak ezek részesüljenek a szerzeményekben, birtokokban. Ugyanez áll a vérszerződés többi kikötésére is, a tanácsban való részvétel és az ország tiszttségében való részesülés tekintetében is. De éppen ez a megfogalmazás másfelől olyan értelmezési lehetőséget sem zár ki, mely szerint az idegeneket ezek a jogok nem illetik meg, mivel róluk ez elvi részben nem esik szó. Úgy látszik, ebben a súlyos kérdésben P. mester óvakodott merev álláspontot elfoglalni, és erre meg is volt minden oka az 1213-ban történt összeesküvés miatt. Régebbi és legújabb történetírásunk szinte egyöntetűen valjha, hogy azt az összeesküvést, amelynek 1213-ban a merániai származású Gertrudis királyné, II. András neje, áldozatul esett, a magyar főembereknek ellenszenve és tiltakozása váltotta ki az idegenek ellen, akik elsősorban a királyné pártfogása révén magas tisztségekhez és nagy birtok-adományokhoz jutottak — a magyar urak rovására, és azok háttérbe szorításával. A legkülönösebb azonban az egész összeesküvésben az, hogy az összeesküvés szellemi vezéreit — köztük Bánk bánt, a nádort — nem büntették meg, sőt országos tisztségeikben is még hosszú ideig megmaradhattak.⁵⁸ Ez a helyzet világosan rámutat a tényleges erőviszonyokra,⁵⁹ arra, hogy a király semmit sem tehet főemberei akarata és érdekei ellenére, mert ő sem más, mint annak idején Álmos vezér a hétmagyar számára: *dominus et consiliarius eorum* (7. fej.). Az összeesküvés indítóokára, és egyúttal méreteire is, maga András király mutatott rá III. Incéhez intézett levelében 1214-ben. Itt a kalocsai érsekről, a királyné öccséről Bertholdról szólván azt mondja, hogy az iránta érzett forró szeretete miatt és azért, hogy mások fölé fölemelte „magunkra vontuk csaknem az egész ország főembereinek és alacsonyabb rangúinak gyűlöletét”.⁶⁰ Berthold esete nem az egyedüli volt, de mindenesetre a legkirívóbb: 1206-ban érdemtelenül és a kánoni kor előtt elnyerte a kalocsai érsekséget, de a magas egyházi méltósága mellett 1209-ben Horvátország bánja, 1212-ben erdélyi vajda, majd bodrogi és bácsi ispán. Az erre kitért összeesküvés, melyben II. András szavaival „csaknem az egész ország főemberei és az alacsonyabb rangúak” is részt vettek, rámutat arra, hogy a vérszerződés 3. pontjának kikötése, hogy „az ország tiszttségéből sem ők, sem utódaik soha ki ne zárassanak” — sohasem volt aktuálisabb politikai követelmény, mint éppen ezekben az években, sőt az is nyilvánvaló, hogy éppen ezekben a harcokban nyerhette ez a tétel azt a tömör megfogalmazást, amelyet a *Gestában* vizionáltunk. Abban a körülményben pedig, hogy az

⁵⁷ és hét kumán, akikkel a Hétmagyar szintén vérszerződést kötött, vö. 10. fej.: *quod verbo dixerunt Almo duci (sc. septem duces Cumanorum), fide iuramenti more paganismo firmaverunt, et eodem modo dux Almus et sui primates eis fide se et iuramento se constrinxerunt.*

⁵⁸ Csak Béla ifjabb király egy 1229-ből datált oklevele szól arról, hogy „egyesek anyánk meggyilkolásáért hűtlenségben elmarasztaltattak s ezek birtokai szétosztatnak”: *quum quidam pro interfectione matris nostre in infidelitate essent convicti, possessiones ipsorum distribuarentur.* HO. VIII. 25.

⁵⁹ Vö. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. 112.

⁶⁰ FEJÉR: CD. III./1. 166.: *ob cuius vehementem affectionem et promotionem super alios, fere totius regni maiorum et minorum odium incurrimus.*”

idegeneket a magyar urak ellenében és rovására dédelgető királyné legyilkolása büntetlen maradt, talán az Aranybullában (31. pont) lerögzített *ius resistendi* hallgatóságos és kényszerű elismerésének halvány körvonalai rajzolódnak elénk,⁶¹ ami viszont a vérszerződés 4. és 5. pontjával állítható párhuzamba, ahogy az Aranybulla 1231-es formájának sanctiója valóban az anathema. Továbbá az Aranybullában az is követelmény lett, hogy „az idegenek, ha bejönnek az országba, az ország tanácsa nélkül méltóságokra ne emeltessenek (11. pont),⁶² és nyugodtan ide vonhatjuk még az Aranybulla 30. pontját is, mely szerint a király és királyné legfőbb tisztjein kívül „senki két méltóságot ne viseljen”⁶³ — mert csak így valósítható meg a vérszerződés ama tétele, hogy „az ország tisztségéből senki ki ne rekesztessék”.

És végül: P. mester egész *Gestájának* alap gondolata: a földhöz, a birtokhoz való jog biztosítása örökletes módon *nem is a foglалás jogán*, hanem a — (hűbéres?) királyság intézményéhez lojálisan — a jó szolgálatok fejében: ez az alapvető tétel az Aranybullában majd ilyen megfogalmazásban jelenik meg: (17. pont): *Possessionibus* eciam, *quas quis iusto servicio* obtinuerit, *aliquo tempore non privetur*.

Az egész *Gesta* ennek a *iustum serviciumnak* az igazolása! A király részéről hírdetett „*nove institutiones*” vagyis új berendezkedés elvi alapja pedig az alattvalók hűbéri jellegű szolgálatának megkövetelése a földek, vármegyék és jövedelmek „*generalis distributiója*” fejében.

A *Gesta* és az Aranybulla között vont párhuzamok nem jogosítanak fel annak a felfelvésére, hogy a *Gesta* esetleg az Aranybulla kiadása után, vagy akárcsak vele egyidejűleg jött volna létre. Egy ilyenféle felfelvésnek határozottan ellene mond az az egyszerű tény, hogy a *Gesta* kizárólag a vezér és főembereinek egymáshoz való jogi viszonyát, a hatalomban és szerzeményben való osztozkodásnak a módjait tárgyalja. Az Aranybulla viszont sajátos módon kettős arculatot mutat. Egyfelől korlátozza a királyi hatalmat a nagyurak érdekének megfelelően, de korlátozni törekszik a nagybirtokos urak hatalmát is általában a „királyi *serviens*” réteg, sőt más néposztályok érdekének védelmében. Más P. mester művének osztálybázisa, s más az Aranybulláé. Az osztálybázis az Aranybullában P. mester művének osztálybázisához viszonyítva kissé eltolódott, annak a konkrét helyzetnek megfelelően, amelynek az Aranybulla létrejöttét köszöni. Azokat a „*vívmányokat*”, amelyeket a nagybirtokos-osztály a királyi hatalommal szembeni küzdelemben kivívott magának, az alsóbb osztályok kisajátították maguknak a nagybirtokos osztály egy frakciójának a segítségével és e vívmányokat az Aranybullában részben már a nagybirtokos osztály ellenében próbálják érvényesíteni a maguk érdekeinek védelmére.⁶⁴

Fejtegetéseink során nem egyszer úgy tűnhetett, hogy szinte eldönthetetlen, vajon még megvalósítás előtt álló politikai programot lássunk-e P. mester művében, vagy a már megvalósult politikai-közjogi állapotok tényeinek egyszerűen a történelem síkjára való átvetítéséről és történeti igazolásáról van-e szó P. mester *Gestájában*. Ebből — gondolom — joggal arra következtethetünk, hogy a *Gestában* ábrázolt politikai-közjogi eszmék nem P. mester egyéni elgondolásai, hanem valóban egy egész osztálynak szinte egységesen kialakított és a

⁶¹ Aranybulla. 31. pont (MARCZALI: i. m. 142): ... *liberam habeant harum auctoritate, sine nota alicuius infidelitatis, tam Episcopi, quam alii Jobagiones ac Nobiles Regni nostri, universi et singuli, presentes et posteris, resistendi et contradicendi nobis et nostris successoribus in perpetuum facultatem*. Az Aranybulla 1231-es formájának záradéka (MARCZALI: i. m. 142.): ... *prestito corporaliter Iuramento* ... *Spontanea consentientes, ut sive nos, sive filii nostri et successores nostri hanc a nobis concessam libertatem confringere voluerint, Archiepiscopus Strigoniensis* ... *nos vinculo Excommunicationis et eos innodandi habeat potestatem*.

⁶² Aranybulla. 11. pont: *Si hospites videlicet boni homines ad Regnum venerint, sine consilio Regni ad dignitates non promoveantur*.

⁶³ Aranybulla. 30.: *Item preter hos quatuor Jobagiones, scilicet Palatinum, Banum et curiales Comites Regis et Regine, duas dignitates nullus tenet*.

⁶⁴ Sokoldalúan elemzi az Aranybulla létrejöttének körülményeit LEDERER EMMA a Magyarország története Bp. 1961. 115. s. köv. lapjain.

politikai harcokban következetesen alkalmazott ideológiájáról van szó. Abból a viszonylag mérsékelt hangból viszont, amelyet P. mester általában végig megtart a művében s a „párt-program” ellenére nem fordul élesen a vezéri-királyi hatalom ellen, hanem azzal szemben is megtartja lojális, mértéktartó tenorját, arra kell következtetnünk, hogy a mű szerzője a király legszorosabb környezetéhez tartozott s mint „tanácsúr”, a király részéről követendő magatartás kialakításához is hozzájárulhatott. II. András, mint láttuk, akarva-akaratlan magáévá tette az „új berendezkedés” politikai alapelveit, de amikor az „általános osztzkodás”-nak jelentkezni kezdtek a súlyos politikai és gazdasági következményei, a felelősséget az egész „új berendezkedésért” igyekszik áthárítani „*quorundam nostrorum principum consilium*”-ára (1128-ban vö. CD. III./1. p. 255), sőt — mint utaltunk rá — naívu az hiszi, hogy a régi állapotokat minden nehézség nélkül vissza lehet állítani (1217-ben: *etiamsi generalis in nostro regno facta distributio ad priorem statum redeat*; vö. Szentpétery Krit. jegyz. 320. sz.).

Ami viszont a mű fentebb érintett lojális hangját illeti, a vázolt politikai viszonyok között bizony eléggé élesen hangzik a „rómaiak legelőjével” kapcsolatos kijelentése: „*és joggal mondták, hogy Pannonia földje a rómaiak legelője, hiszen most is a rómaiak zabálják (pascuntur) Magyarország javait*” (9. fej.). Nyilván más csengésük volt az aktuális helyzetben azoknak a szavaknak is, amelyeket a „szittyák” ősi *szelídségéről* és bölcsességéről írt le P. mester, mindjárt a műve elején (1. fej.): „*A szittyák népe igen bölcs volt és szelíd; nem művelték a földet, és majdnem semmiféle bűn nem fordult elő náluk. De nem is voltak művésziessen készített palotáik, csupán nemezéből készült sátraik. Húst, halat, tejet és mézet ettek, és sok fűszeres boruk (Pais D.) volt... Utóbb azonban a mondott nép kifáradva a háborúban oly kegyetlenné vált, hogy... dühükben emberhúst ettek és emberi vért ittak. És azt hiszem, hogy utódaikról még most is ráismerhetlek, hogy kemény egy nép volt.*” A Justinus-Reginoból vett jellemzés aktualitását maga a szerző húzta alá utolsó mondatával.

A vérszerződéssel kapcsolatos fenti fejtegetéseink a következő megállapításokhoz vezetnek: 1. A nomád társadalmak szokásos szerződés-kötési rítusa, a vérszerződés a szerződő felek egyenlősége alapján, a szerződő felek kölcsönös megsegítésének kötelezettség-vállalása hadi vállalkozások alkalmával. Egy ilyen vérszerződés emléke élhetett a magyar hagyományban; emlékének felelevenedését azonban elősegíthette a pogány kumánokkal való érintkezés első sorban a Balkánon és Galíciában. 2. A vérszerződésre való hivatkozás a társadalmi fejlődés magasabb fokán osztálytartalmat takar, ill. osztálytartalommal telítődik.⁶⁵ 3. P. mester *Gesta Hungarorum*-ának ideológiai alapja és háttere a tendenciózusan megfogalmazott vérszerződés, amely ebben a formájában a királyi hatalom korlátozását célozza és a nagybirtokos urak, a hétmagyar és hét kumán vezér utódainak jogait hangsúlyozza, az ország földjének birtoklásában (közös szerzemény!), az ország ügyeinek intézésében, a királyi tanácsban és az ország tisztségében való részvétel útján. 4. Ezek a politikai és jogi követelmények — némi előzmények után — II. András király uralkodásának első felében valósulnak meg. Ezt a politikai rendszert II. András király is „új berendezkedés”-nek (*nove institutiones*) nevezi és lényegét az ország földjeinek, javainak és jövedelmeinek általános felosztásában jelöli meg.⁶⁶ 5. Az „új berendezkedés” az ország megerősödése helyett az erők szétforgácsolásához és anarchiához vezetett: ezt II. András király már 1217-ben belátta és számolt a régi rendszer (*pristinus, prior status*) visszaállításának kényszerével.⁶⁷ 6. Az „új berendezkedést”, amely P. mester *Gesta Hungarorum*-

⁶⁵ Arra, hogy a szóbeliségben élő történeti hagyományok hogyan telítődnek osztálytartalommal, s recepciójuk az írásbeliség területére osztálytartalommal bír. Vö. ifj. HORVÁTH J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.

⁶⁶ SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 320. sz. 1217-ből: *generalis in nostro regno facta distributio*; és FEJÉR: CD. III./1. 255., 1218-ből: *quorundam nostrorum principum consilio terrae nostrae statum ab antiquis illibate conservatum alterantes, castra, comitatus, terras et ceteros opulentis Hungariae proventus in perpetuas hereditates nostris Baronibus et militibus distribuimus*...

⁶⁷ SZENTPÉTERY: i. m. 320. sz. 1217-ből: *etiamsi generalis in nostro regno facta distributio ad priorem statum redeat*; és FEJÉR: CD. III./2. 205. 1230-ból visszatekintve a felszámolási

ának alapgondolata és történeti síkon való igazolása, végleg elsőpri és felszámolja 1222-ben az Aranybulla. Az Aranybulla több pontja (Vö. Aranybulla 16., 17., 29., 30. pontjait) nyílt tagadása és elítélése a *Gesta*ban ábrázolt állapotoknak és államjogi elgondolásainak. 7. Mindezekből következik, hogy P. mester *Gesta Hungarorum* II. András király uralkodásának első felében készült s annak az „új politikai berendezkedés”-nek a szolgálatában állott, amelynek célravezető voltában egy ideig maga András király is szilárdan hitt. A mű 1222 után semmilyen körülmények között nem jöhetett létre. Legvalószínűbben 1215 és 1217 között írhatta a király legszűkebb környezetéhez tartozó szerző, akinek a neve P. kezdőbetűs volt s már III. Béla király kancelláriájában is szolgált notáriusként.

Ez utolsó pont azonban bővebb kifejtést és részben még indokolást kíván.

A szerző személyének megállapításánál összefutnak vizsgálódásaink eddigi eredményei. Filológiai, nyelvi és történeti vizsgálataink alapján mindenekelőtt arra az eredményre jutottunk, hogy a *Gesta* Prologusában említett, a kormeghatározás szempontjából döntő fontosságú „néhai Béla király” csak III. Béla (1174–1196) lehet, a *Gesta* tehát csak 1196 után jöhetett létre. Ugyanerre az eredményre részben más jellegű vizsgálatok során az eddigi kutatás is eljutott, de itt meg is állt, holott ez az időpont a *Gesta* íratása szempontjából csak *terminus post quem*: a mű létrejöttének pontosabb meghatározásához elengedhetetlen előfeltétel a mű részletekbemenő szerkezeti, történeti és ideológiai vizsgálata és ennek alapján saját kora társadalmi, történeti és ideológiai viszonyaiba való beágyazása, történeti helyének és jelentőségének megállapítása. A műnek ez a „belső” részletekbemenő vizsgálata mind a mai napig váratott magára, megelégedvén némely általánosságok kiemelésével, vagy a műből vett egyes problémakörök többé-kevésbé önkényes és ötletszerű értelmezésével.

Annak eldöntése után azonban, hogy a *Gesta* csak III. Béla király kora után jöhetett létre, a mű további, tisztán filológiai vizsgálata a *Gesta* sajátos szerkezetének fellárása során ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a *Gesta* szerzője a legvalószínűbben annak a Velek duxnak a nemzetségéből (ex progenie) származhat, akinek a történeti szerepét a *Gesta* írója — műve eredeti koncepciójának ellenére — oly módolett eltúlozza. S minthogy Velek dux II. András király 1225-ből származó oklevele alapján élő személynek bizonyul — akinek Bors comessel való rokonsága révén világossá válik a *Gesta*ban Bors vezér szintén eltúlzott szerepe a honfoglalás idején, s akinek Zaránd megyei (egyébként csak a *Gesta*ból ismert) ispánsága érthetővé teszi a Tiszántúli s részben erdélyi (honfoglaláskori?) viszonyok, nemzetségek és népek ismeretetésének a *Gesta*ban eluralkodó részletes rajzát — mindez szükségképpen ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy a mű szerzője nem lehet más, csak a magát Velek dux nemzetségéből származtató Turda püspök. Mivel továbbá a kettős nevek (pogány név, keresztény név) használata e korban is előfordul, a Turda episcopus és a P. magister személyének összekapcsolása szükségképp ahhoz a feltevéshez vezet, hogy e két név egy személyt takar: Péter győri püspököt, mivel ebben a korban csak egy P. betűs episcopus szerepel.

Másfelől ugyanabból a már előbb bizonyított tényből kiindulva, hogy a *Gesta* csak III. Béla király halála után jöhetett létre, a műben megnyilatkozó politikai, társadalmi és ideológiai tendenciák sokoldalú és részletes vizsgálata ahhoz a megállapításhoz vezetett, hogy e mű a

kísérletekre: cum per inofficiosas munificentias et libertates immensas a nobis factas iura comitatum plurium destituta intellexissemus, et saniori usi consilio ad ea in *pristinum statum reformanda et redintegranda*... *intendissemus, universas inutiles et superfluas donaciones karissimo primogenito nostro, Bele regi, nostra auctoritate commisimus revocandas*, concessa eidem a nobis in hac parte plenitudine potestatis. — Ehhez lásd III. Honorius pápa levelét 1220-ból, FEJÉR: CD. III. 1. 294: *Intellecto iam dudum, quod... illustris rex Ungariae, alienationes quasdam fecerit in praeiudicium regni sui et contra regis honorem, nos eidem regi dirigimus scripta nostra, ut alienationes praedictas... studeat revocare*. — Továbbá IV. Béla ifjabb király 1229-ben (C. D. III. 2. 1241): *Cum provide et accurate inutiles et superfluas perbetuitatum donationes voluntate Patris nostri maturo Principum terrae nostrae consilio destrueremus*.

II. András király uralkodásának első felében megnyilatkozó pártharcok között kialakult politikai célkitűzéseknek, és az ezek nyomán megvalósult „új berendezkedés”-nek ideológiai megalapozása és történeti síkon való ábrázolása.

Így, a merőben különböző módszerű vizsgálatok a mű keletkezési idejére vonatkozólag ezen a ponton összefutnak s így egymást nagymértékben erősítik.

Péter győri püspök neve 1205-től 1217-ig kelt számos oklevélben van említve az oklevelek korjelző méltóságainak felsorolásában, és meglehetősen sok oklevél szól egyházkormányzati ténykedéseiről is. Ezek azonban nem tartalmaznak olyan adatokat, amelyekből emberi vonásai, jelleme, közelebbről megismerhető volna, egy-két vonással azonban ezek is hozzájárulnak élettörténetének teljesebbé tételéhez.⁶⁸ Győri püspökké 1205-ben, II. András király trónrajutásával egyidejűleg választották, nyilván II. András kívánságára. Ez előtt 1202-től püspökké választásáig Imre királynak volt a kancellárja, s egyben székesfehérvári prépost. 1202 előtti időkből nincs rá biztos adatunk. Aligha azonos azzal a *Petrus Albensis cantor*-ral, akit egy 1184-ben kiállított oklevél (PRT. X. 500.) említ az esztergomi udvarnokok és a tihanyi apát között lefolyt pererről. (Erről másként Szilágyi L. Száz 1937. 178.) Ezzel szemben II. András 1214-ben a pápához írt levelében említi, hogy Berthold kalocsai érseket külföldi útjára elkísérte a veszprémi püspökkel együtt (Fejér CD. III./1. 166.). Még ugyanebben az évben kéri II. András III. Ince pápát, hogy (Kálán) pécsi püspököt, meg (Péter) győri püspököt, akik a szentföldi útjában elkísérik, mentse fel a római zsinaton való megjelenés kötelezettsége alól (Knaus: Mon. Strig. I. 205.). Ezután csak egy 1217-ben kiállított oklevélből (Wenzel AUO. VI. 383.) értesülünk arról, hogy Péter győri püspök időközben (talán 1215-ben) Konstantinápolyban járt követségben s onnan hazahozta Yoles királynét II. András számára. Ez oklevélben valóságos elogiumát olvashatjuk a püspöknek, amiből kitetszik, mily kedves embere lehetett a királynak: „Kedvelt hívünk, Péter győri püspök, aki ifjúságának első idejétől kezdve és azután is azzal, hogy saját költségén és kiadására követségeinket vezette az országon kívül és különösen akkor is, amikor Konstantinápolyba küldtük őt kedves feleségünknek Yolen (v. Yoles?) királynőnek az elhozatala céljából, ugyanez a P. püspök, kedves hívünk országunknak többi nemesi és főemberei között a legnagyobb odaadással és a legteljesebb buzgalommal szolgált nekünk”... (Wenzel AUO. VI. 383.)

Ugyanebből az oklevélből, melyet a király közvetlenül a szentföldi útja előtt adott ki, arról is értesülünk, hogy Péter püspök is szándékszik elkísérni az útra. Nyilván el is kísérte, de nyilván útközben elpusztult, mivel többet nem esik róla szó. 1219-től kezdve pedig már a püspöki székét is betöltötték; Kozma lett a püspöki székben utóda (Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 353. sz.). Hogy kedves embere lehetett II. Andrásnak, azt az is bizonyítja, hogy — nyilván a „generalis distributio” keretében és értelmében birtokadományban is részesült: a Rába-közben elterülő Szovát földet kapta adományul, de hogy mikor, azt nem lehet tudni, mert a megtörtént adományról is csak abból az alkalomból tesz említést egy 1224-ből származó oklevél (Kiadva: Fejér: CD. III./1. p. 465.), hogy a birtokot újból eladományozza a király.

Ennyi az, amit adatokkal ellenőrizhető módon biztosan tudhatunk Péter győri püspökről. Nem szólnak az adatok arról, hogy III. Béla kancelláriájában szolgált, de ez mégis feltehető, mivel Imre királynak később kancellárja lett. 1202—1206-ig hat oklevélben szerepel mint kancellár, de ezeket az okleveleket biztosan nem ő írta, mivel ebben az időben az oklevélírást a kancellár irányítása mellett a notáriusok végezték (Vö. Fehérpataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885.) Ha mégis ki akarjuk számítani, mikor működhetett III. Béla kancelláriájában notáriusként, akkor ehhez két körülmény kínálkozik viszonylag biztos kiindulópontnak: a püspökké választása és a szentföldi útja. Az előbbi azért, mert a kánonikus kor (30 év) elérése előtt nem lehetett püspök, a másik, a szentföldi út (1217) meg

⁶⁸ Ezek az oklevelek kiadva Monumenta Vaticana I., A veszprémi püspökség római oklevéltára I. 16. 1206-ból 2 oklevél; I. 19. 1211-ből; I. 20. 1212-ből; I. 30. és 33. 1215-ből; I. 36. I. 38. 1216-ból.

azért, mivel Idős korában bizonyára nem vállalkozott volna e veszélyes útra. Ha tehát feltesszük, hogy 1205-ben, püspökké való választása idején 30—31 éves volt, és ez a lehetséges legkorábbi idő, akkor 1174—75-ben születhetett, s ha 20 éves korában már notáriuskodott, ez 1194—95-re eshetett s így még 1—2 évig III. Béla kancelláriájában is dolgozhatott. Ebben az esetben a Szentföldi útra indultakor, 1217-ben 42—43 éves lehetett. Ha a Szentföldi utat vesszük számításunk kiindulópontjának, és feltesszük, hogy 50—51 éves kora után már nemigen vállalkozhatott erre, akkor 1164—65-ben születhetett, 1184-ben már mint 20 éves ifjú bekerülhetett III. Béla kancelláriájába. Ebben az esetben nem valószínű, hogy végig kitarthatott ott, mivel 1196-ig már 12 évi szolgálatra tekinthetett volna vissza, s kancellárrá való kinevezésekor 1202-ben éppen 18 évi kancelláriai működés lett volna a háta mögött. Azt ugyanis nem tudjuk, hány évet volt szokás a notáriusi tisztségben eltölteni, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a kancelláriai tisztségben 2—3 évnél ritkán maradtak tovább: rövidesen magasabb egyházi méltóságokba kerültek, szinte szabályként alakult ki a gyakorlat, hogy a kancellárból püspök lett.

Péter püspök mindenesetre ügyes és valamelyest a jogban is jártas ember lehetett, különben a pápa aligha bízta volna meg oly kényes jogi ügyek kivizsgálásával és eldöntésével, ahogy ez a pápai iratokból kiderül. Erről a jogi műveltségéről egyébként a *Gesta Hungarorum*-ban is van egy kétségbenvonhatatlan bizonyíték: amikor az 53. fejezetben az ország bírának (rectores regni) megválasztásáról ír P. mester, a rektorok tisztségének és feladatának körülírásában szöszterint Isidorus meghatározását adja: „*qui moderamine iuris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent*”. Isidorusnál ez a következőképpen található (Etyim. I. V. c. 14.): *Fuerunt enim quidam prudentes et arbitri aequitatis qui institutiones civilis iuris compositas ediderunt: quibus dissidentium lites contentionesque sopirent*.

Látható ebből a párhuzamból, hogy P. mester igen helyesen és megfontoltan az *institutiones iuris civilis*-t a honfoglaláskori viszonyoknak megfelelően: *moderamen iuris consuetudinis*-sel adja vissza (amiből viszont következik, hogy a *moderamen*-t nem helyes *mértéktartás*-nak értelmezni).

Mint püspök, benne volt a királyi tanácsban is, és így valóban résztvevő tanácsaival az országos ügyek irányításában. Emellett fő „állami” funkciója éppen az lehetett, amire II. András király idézett oklevele kifejezetten utal: „ifjúsága első idejétől kezdve és azután is igen sokszor az országon kívül követségek vezetése.” (Wenzel: AUO. VI. 383: a *primevis iuventutis sue temporibus et deinceps in legationibus nostris extra Regnum . . . quampluries deferendis . . . servivisset . . .*). S valóban a *Gestában* is tanújelét adja annak több helyen is, hogy tiszttában van a követségjárás kötelező szabályaival. Tudja, hogy a követet mindjárt megérkezése napján nem is bocsátják az uralkodó (király, herceg) elé, csak megérkezése után rendszerint a második vagy harmadik napon; ekkor először az üdvözlésre, majd az ajándékok átadására kerül a sor és csak azután adhatják elő jövetelük tulajdonképpeni célját. Majd következik a viszontajándékozás, a felelet s ezután sem lehet egyszerűen eltávozni, hanem csak miután erre engedélyt nyertek (*accepta licentia*). A műben akárhányszor fordul elő követségjárás, mindannyiszor megismétli az író ezeket a részletes leírásokat (pl. 14. fejt., 16. fejt., 20. fejt. stb.). A *Gesta* írója mindenesetre alkalmas is lehetett ilyen követségjárásokra, hiszen anyanyelvén, a magyaron kívül tudott latinul, görögül, törökül, és valószínűleg a németen kívül még bolgárul is.

Ha igaz az, hogy Velek dux leszarmazottja, akkor előkelő családból is származott, de, bár a dux nálunk mint titulus, elsősorban a királyi hercegek címe, mégsem valószínű, hogy Velek valóban herceg lett volna, mivel vitézkedései fejében „csak” egy komitatust adott neki jutalmul P. mester. Viszont II. András 1225-ből származó oklevelében (Sopronm. Oklvt. I. 9.) András király öt nem, csak Bors comest nevezi rokonának. Mindamellettt úgy látszik, hogy a hazai latinban néha a *bán*-t vagy *gubernator*-t is dux-nak nevezik. (Vö. WENZEL: AUO. VII. 152. és FEJÉR CD. III/1. 318.)

Ami a *Velek* név etimológiáját illeti, valószínűnek kell tartanunk Pais Dezső megfejtését, aki a török *bâl- (bil-)* 'tud, ismer' jelentésű ige származékának tartja (SS. I. 60.), bár van a névnek szláv etimológiája is;⁶⁹ a *Velek*-nemzetségből származó Turda püspök neve, mint fentebb láttuk, szintén a törökből magyarázható. Így talán érthető török nyelvtudása és a Cumanokhoz való kétségtelen vonzódása is.

Nem tudjuk igazolni *magister*-i címét: ennek ellenére bizonyosra vehetjük, hogy megvolt neki ez a tudományos fokozata, csak mint prépost — kancellár nem használta, s mint püspök, még kevésbé tartotta ezt szükségesnek. Hogy viszont a *Gesta* elején használta, az nagyon is érthető: a notáriusi tisztség mellett nem tűnt még szerénytelennek a magisteri cím használata, magasabb tisztségeinek elnyerése után meg már feleslegesnek látszott kérkedni e címmel. Ahhoz, hogy püspökké kinevezzék, ebben a korban már a legszigorúbban megkívántatott a *scientia litterarum*, amin teológiai és világi tudományokban való jártasságot értettek.

Ismeretes, hogy Péter, az addigi székesfehérvári prépost és Imre király kancellárja 1206-ban nyerte el püspöki kinevezését, az akkori szokás szerint, a király, II. András ajánlata és a káptalani megválasztása útján. Vele egyidőben akarta kineveztetni II. András feleségének, Gertrudnak az öccsét, Bertholdot kalocsai érseknek. A kalocsai káptalan meg is választotta — nyilván a király nyomására — szabályellenesen, mivel nem volt még 30 éves és főként mert nem rendelkezett megfelelő tudással. A pápa, III. Ince erre nem hagyta jóvá először még a megválasztását sem. Nem az egyszerű írni-olvasni-tudásról volt itt szó. Így ír erről II. Andrásnak 1207-ben (Fejér CD. III./1. 51.): Nos . . . perpendimus evidenter, eum (sc. Bertholdum) nec in iure canonico, nec in divino eloquio (= Szentírás) vel tenuiter commendatum . . . aetas legitima et litteratura sufficiens adeo sunt archiepiscopo necessaria, qui debet esse pater patrum et magister magistrorum, ut . . .

1209-ben újra visszatér III. Ince Berthold ügyére (Fejér: CD. III/1. p. 75.) s leveléből megtudjuk, hogy Berthold közben elment Vicenzába tanulni (Vicentiam se transtulerat, ibique circa prima rudimenta versetur) — nem nagy díszére annak az egyházi méltóságnak, amelyet visel. Már 1207-ben egy vizsgának vetette őt alá a pápa megbízásából a salzburgi érsek, és így számol be az eredményről (Fejér: CD. III./1. p. 51: asserens, se reperisse illum textum expedite legentem et interpretantem eiusdem verba suo idiomate competenter, et apte praeterea de constructione grammatica respondentem).

Egyébként 1220-ban III. Honorius pápa szintén nem hagyja jóvá Bartholomaeus pécsi püspökké választását: Intellecto te in duobus pati defectum, *scientia* scilicet et aetate . . . Ceterum cum inventum sis sufficientem non habere *scientiam litterarum* . . . sollicito et prudenter aum in *scientia* studeas habere profectum (Fejér: CD. III./1. 295—96.).

A követelmények tehát elég magasak ebben a korban ahhoz, hogy valaki püspök lehessen. Nemcsak a szentírásban való alapos jártasságról kellett tanúbizonyságot tenni, hanem kánonjogi ismeretekkel is rendelkeznie kellett az illetőnek. Péter püspök nyilván rendelkezett ezekkel az ismeretekkel, mivel kinevezése minden nehézség nélkül folyt le. A *Gesta* szerzője viszont alaposan ismeri a Bibliát, erről művének csaknem minden lapja tanúskodik. Szentírási ismereteivel Mészáros Ede egy külön dolgozatában is alaposan foglalkozott. Hogy a jogi irodalomban is jártas lehetett, azt meg fentebb bizonyítottuk.

Arra viszont, hogy a kétségtelenül elnyert *magisteri* titulust nem mindig használták, a sok lehetséges példa közül éppen annak a *Petrus magister* esztergomi kanonoknak esetét hozhatjuk fel, akit Szilágyi Loránd a *Gesta Hungarorum* szerzőjének tart (Századok 1937.).

1209-ben János esztergomi érsek vásárolt *quindécim capita libertinorum de Szonok* az esztergomi egyház számára és erről a maga nevében egy oklevelet állít ki: (Fejér CD. III./1. p. 70—71): Joannes, Dei gratia sanctae Strigoniensis Ecclesiae Archiepiscopus . . . Az oklevél záradékában felsorolja az esztergomi káptalan akkori tagjait, köztük *Petrus praepositus* is, de annak magisteri címe *nélkül*: Me licet indigno Sanctae Strigoniensis Ecclesiae praesidente

⁶⁹ Vö. Moór. E.: Ung. Jahrbücher IX. 64.

Boleslao Vacziensi *Petro Geuriensi* (ez a szóban forgó győri püspök!) *episcopibus*... *Petro Praeposito Strigoniensi*, Ubaldo Praeposito Psoniensi, Benedicto praeposito S. Thomae, Jacobo Lectore, Dominico Cantore, Michaele Custode et ceteris quampluribus ecclesiae loci Cononicis existentibus.

A másik példa még jellemzőbb Péter esztergomi prépostra. 1210-ben Péter prépost és az esztergomi káptalan oklevélben bizonyítja, hogy a pannonhalmi és somogyvári apátságok közti pörösködés barátságos megegyezéssel végződött; az oklevelet maga Petrus praepositus állította ki (Wenzel AUO. I. 102.): *Petrus praepositus et totum eiusdem loci capitulum* (Strigoniense: ezt kifejejtette Péter prépost!) *omnibus, ad quos littere iste pervenerint*... Az oklevél korjelző méltóságai közt itt is fel van tüntetve Péter győri püspök *Pethle* néven (a Petrus név mellett püspöksége elején *Pechsa*, *Pechse* néven is emlegetik őt az oklevelek, vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 219. és 222. sz.): *Domino Iohanne Strigoniensi Cathedre feliciter presidente. Bogeslav Waciensi, Pethle Geuriensi, Kalano Quinqueecclesien et Episcopis*... *Magistro Iacobo Lectore* Strigoniensi, Ubaldo Psoniensi, Benedicto Sancti Thomae Praepositis, Dominico Cantore, Michaele Custode... *Cononicis et aliis quam plurimis*.

A magister címhez tehát nem mindenki ragaszkodott oly makacsul, mint a mi Péter győri püspökünk egykori kancelláriai főnöke, Katapán székesfehérvári prépost (1192–1198) és királyi kancellár, aki még egri püspökké választása után (1198-ban) is büszkén viselte a magister titulust.

Ezek után már csak egy kérdést kell megvizsgálnunk, éppen azt, amely részint Szilágyi Lorándot is eltérítette a helyesen megkezdett útról, a többi kutató számára meg a legtöbbször áthághatatlan akadályt jelentett már az elinduláskor. Ez a következő kérdés: miért nem mondja meg a *Gesta* szerzője, hogy mi ő a *Gesta* írása idején, miért csak azt mondja meg, *mi volt* egykor, a megboldogult Béla király idejében?

Ennek természetesen több, és nagyon is alapos oka volt. Az okok leg többjét más vonatkozásban már bőven ismertettük, itt tehát elég lesz utalni azokra.

A kifejtettek után, azt hiszem, senkit sem ér váratlanul az a felelet, hogy ennek fő oka politikai, mégpedig egyházpolitikai és világi politikai volt. A mű súlyos párharcokban kifordult politikai és gazdasági ideológia kifejezője, amely még a nagybirtokos osztályon belül sem számíthatott osztatlan elismerésre és támogatásra, mivel a műben képviselt „új berendezkedés”, legalább is elvileg csak a hét magyar és hét kumán vezér leszármazottainak érdekeit képviselte s így a posztulált jogokból elvileg még a nagybirtokos osztály egy tekintélyes részét is kizárta, s rendszeresen nem jut hely az ugyancsak nagybirtokos egyház számára sem. Másokat meg, magyar nagybirtokos mivoltuk ellenére, tisztán hiúságuknál fogva sérthetett az az önként adódó megállapítás, hogy csak a hétmagyar utódai az „igazi szittyá magyarok”. „Hát akkor honnan jött az Ákos, Bor és Aba, meg más nemes magyarok nemzetsége, mivel ezek valamennyien nem jövevények, hanem Szittyaföldről szállottak alá” — háborog a „hétmagyar” hallatára alig félszáz év múlva Ákos mester. (SS. I. 292–93.) P. mester *Gesta Hungarorum*a tehát a benne kifejtett ideológia révén sokak érdekeit sérthette, sokaknak pedig nem tetszhetett.

Ami e tekintetben a részleteket illeti, említettük már, hogy János esztergomi érsek ellensége volt II. András király „új berendezkedésének”, (nove institutiones). P. mester, mint püspök, nem szállhatott szembe nyíltan és mereven saját érsekével. Az meg egyenesen elképzelhetetlen, hogy János érsek közvetlen közelében *Péter esztergomi prépost* egy ilyen felfogású művet írt volna, éppen ő, aki az esztergomi káptalan és érsekség érdekeit — a ránk maradt és részben Szilágyitól ismertett okmányokból megállapíthatóan — mindig következetesen képviselte. Ezzel szemben Péter győri püspök II. András saját szavai szerint is igen kedves embere volt a királynak, a legkényesebb ügyek képviselőjét is reá bízhatta követségei alkalmával (vö. II. András 1217-ből kelt, idézett oklevelét). De ennél tovább is mehetünk. Péter győri püspök — fentebb már hivatkoztunk rá — a „generalis distributio” alkalmával szintén része-

sült birtokadományban, melyet II. András Péter püspök halála után elvett a győri püspökségtől. Ez az adomány azt bizonyítja, hogy Péter nyilván az „új berendezkedés” híve volt, mivel — az esetleges egyéni szimpátián túl — maga is érdekelve volt benne. Ez az érdekeltség odáig ment, hogy — mint rámutattunk — nemzetségének őseit, Velek dux-ot belecsempészte a legfontosabb honfoglaláskori vezérek sorába (esetleg mint kumánt, ez nem egészen tisztázható), ha már nem sikerült a „hétmagyar” közé becsúsztatnia. E nagy igyekezet és odaadás láttán szinte azzal gyanúsítható Péter győri püspök, hogy egyenesen segítségére lehetett II. Andrásnak az „új berendezkedés” ideológiájának kidolgozásában, ahogy ezt ránk maradt műve a *Gesta Hungarorum* bizonyítja. Mindamellett nem lett volna célszerű, ha a művet mint püspök bocsátja közre: nemcsak azért, mert az „új rendszer” legerősebb ellenzéke a maga egyházi főhatósága, az esztergomi érsek, hanem azért is, mert művének nem egy tétele, — bár azok nagy vonásokban a király elgondolásainak megfeleltek — a király tetszésével sem találkozhatott. Ilyenek: 1. a gyermekkirály megkoronázása, 2. a vérszerződésben közölt szankció, hogy aki az esküt megszegi (és ha a király szegi meg?), annak vére ontassék. Ennek szelidített formája talán az Aranybullába is belekerült, mint a *ius resistendi*. Az 5. pont anathemája pedig az Aranybulla 1231-es formájában jelenik meg újra. Nem utolsó sorban nem volt ajánlatos kiadni a művet püspöki méltóságának nyílt feltüntetésével azért, mivel a műben talán szándéktalanul, mégis tagadhatatlanul sok a pogány elem: a püspök elnéző fölénnyel, sőt több helyütt bizonyos humorral emlegeti e pogány emlékeket, a kövér ló-áldozatokat és a magnum aldamas-okat,⁷⁰ de kortársaiban úgy tűnik, akár a megírt mű hatásaként, akár — ami valószínűbb — a Gesta-író számára is alapul szolgáló pogány emlékek elterjedtsége folytán — a pogányság újból felütötte a fejét és nem is egészen ártatlan megnyilvánulásokban. E pogány szellem felelevenedéséről panaszkodik II. András király is a pápának a Szentföldről való visszatérése után. (CD. III/1. 251. ann. 1218.) „Amikor a tengerentúli vidékeken tartózkodtunk — írja II. András III. Honorius pápának — a vállalt zarándok út szolgálatában, számos hírmondó útján, kétséget kizáró módon, megtudtuk, hogy országunkban elmondhatatlan viszály veteménye sarjadt ki. Mi tehát a rossz hír sok, oly nagy és vészthozó zajától megrendülve nem engedhettük, hogy országunkban a kereszténységnek még új ültetvényt kitépdessék, és ezért kényszerűségből és akaratunk ellenére a Szentföldről kivonultunk. És bár hiábavaló nagy költséggel keltünk át oda, midőn megérkeztünk Magyarországra, azt tapasztaltuk, hogy a hitszegésnek sokkal nagyobb gaztetteit vitték végbe egyháziak éppúgy, mint világi személyek, semmint előzőleg hallottuk.” Persze ennél is nagyobb baj volt Andrásra nézve, hogy az államkasszát kifosztva találta... Tény azonban, hogy az új rendszert ellenző János érseknek Ausztriába kellett menekülnie, míg András a Szentföldön tartózkodott.

Nézetünk szerint ezek az okok indokolták, hogy P. mester még a kortársai előtt is titokban akarta tartani kilétét. Ha viszont megemlítette volna Imre király alatt viselt kancelláriai méltóságát, — mert hisz ez is egykori tisztségei közé tartozott — ezzel csaknem ugyanúgy felfedte volna kilétét, mintha nyíltan kiírta volna püspöki mivoltát. De jóformán minden kockázat nélkül megjelölhette magát ebben a formában: *P. dictus magister quondam borie memorie gloriosissimi Bele regis notarius*. Ki emlékezett már arra, hogy 20 évvel a mű megírása előtt ki volt Béla királynak (és melyik Bélának) a notáriusa, s a számos notárius közül ki lehetett a mű szerzője? A mű hitelét az egykorú olvasó előtt eléggé biztosította már az is, hogy szerzője Béla király notáriusa volt; hitele csak nőtt az által, hogy a benne lefektetett elvek nem is újak, hanem egyenesen „ősiek”, s hitele — rövid időre — teljessé vált, mert aktuális politikai és társadalmi célkitűzéseket ideológiailag hatásosan alátámasztott — a történelem síkján.

Az már természetesen a történelem ironiája, vagy helyesebben a társadalmi harcok dialektikus mozgásának a következménye, hogy az a mozgalom, amely az állítólagos honfog-

⁷⁰ Pl. 16. fej.: *more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt*; továbbá a 13. fej.-ben: *diis immortalibus magnas victimas fecerunt et convivia per IIII-or dies celebraverunt*. — és még vagy 4–5 helyen.

laló hét magyar és hét kumán nemzetség utódainak a nobiles, magnates, principes-nek uralmi helyzetét akarta kiharcolni, legalizálni és megszilárdítani, már néhány év múlva, 1222-ben a *serviens*-ek, a köznemesi réteg jogainak elismeréséhez vezetett. Ezek a *serviensek* ott szerepelnek már a Gestában is — amire az eddigi kutatók nem figyeltek fel —, ott lakomáznak Attila király palotájában, egyenlőre egymás mellett ülve olyan sorrendben, ahogy azt a XIII. század társadalmi rétegződése megkívánta:” *Fercula, pocula portabantur duci et nobilibus* (főemberek) *in vasis aureis, serviensibus* (köznemesek) *et rusticis* (közsabadok) *in vasis argenteis* . . . (46. fej.). P. mester ekkor még nem is sejtette, hogy rövidesen e *serviens* réteg erőteljesen követeli majd jogait politikai téren a nobiles-szel szemben. Ez az oka annak, hogy P. mester műve középkori történeti irodalmunkra általában csekély hatást gyakorolt: megírása után alig pár évvel már idejét múlttá, elavulttá vált. Az azonban, hogy a mű rövidesen külföldre került s ezért nem ismerték, megalapozatlan állítás. A művet ismerték Julianus-baráték, és fel is használták; ismerte Ákos mester, és polemizál felfogásával s nem utolsó sorban ismerte és felhasználta a hüntörténet szerzője, Kézai.

Янош Хорват

МАСТЕР П. И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ

(2-я статья)

Во второй части статьи автор пытается точнее, чем в имеющихся до сих пор сведениях, определить время возникновения *Gesta* мастера П. Детальным историческим анализом и учетом ряда новых моментов он доказывает, что произведение мастера П., а в частности, положения, зафиксированные скрепленным кровью соглашением, т. е., «требование участия в приобретенном общими силами имуществе и государственных должностях», являются политическим отражением введенного королем Андреем II *нового строя*, следовательно, *Gesta* является не чем иным, как историческим и идеологическим оправданием политики Андрея II. Поскольку Андрей II в 1217 г. уже давал себе отчет о том, что систему *всеобщего участия в государственном добре* он дальше не в состоянии будет поддерживать, *Gesta* написана самое позднее в 1217 году. Между прочим, этот «новый строй» был окончательно ликвидирован Золотой буллой в 1222 г. *Gesta* мастера П. никак не могла возникнуть после опубликования Золотой буллы, но даже одновременно с ней, так как классовая база произведения мастера П. иная, чем у Золотой буллы. В *Gesta* рассматриваются исключительно юридические взаимоотношения между *воздем и высшими должностными лицами*, способ разделения между ними власти и имущества. Золотая булла же, имела двуликий характер — с одной стороны, в интересах крупных феодалов она ограничила королевскую власть, а с другой стороны, она старалась ограничить и власть крупных феодалов, в интересах защиты королевского служилого сословия. Из умеренного тона *Gesta* мастера П. можно заключить, что автор принадлежал к тесному окружению короля и в качестве «советника» мог способствовать формированию поведения короля. Наиболее вероятно, что *Gesta* написана автором из близкого королю круга между 1215 и 1217 годами, начальная буква имени которого была П. и который служил нотариусом еще в канцелярии короля Бельи III.

В первой части статьи уже доказалось, что автором *Gesta* мог быть только епископ Турда (по языческому имени), который был не кто иной, как дьёрский епископ Петер (по христианскому имени). Имя дьёрского епископа Петера в период между 1205 и 1217 гг. фигурировало во многочисленных документах. На основании данных документов в окончании статьи автор описывает служебную деятельность дьёрского епископа Петера.

A MIKES-HAGYOMÁNY ÉS A XVIII. SZÁZAD VÉGI NEMZETI IRODALMI MOZGALOM

Irodalomtörténetírásunk tanúsága szerint bizonyos hagyomány-ellenes tendencia figyelhető meg a régi irodalmi örökséggel szemben a magyarországi felvilágosodás és a századvégi polgári nemesi-nemzeti mozgalmak évtizedeiben. Az új szellemi irányok, ízlés- és stílus-áramlatok felé tájékozódó, a társadalmi és kulturális fejlődés korszerűbb európai útjait megismerő és a hazai elmaradottság állapotára rádöbbenő írónk körében egy ilyenfajta szemlélet jelentkezése természetes és érthető. De amennyire jellemző bizonyos múlt-ellenes magatartás a XVIII. század utolsó harmadában, annyira nem differenciáltak az irodalomtörténetírás erre vonatkozó megállapításai. A felvilágosodás mozgalma nem egészében hagyomány-ellenes. Fontos lenne annak pontos számbavétele, hogy mit szűrték ki és mit fejlesztettek tovább a magyarországi felvilágosítók s a kilencvenes évek nemesi patrióta mozgalmainak író-képviselői a nemzeti történelmi és irodalmi hagyományokból. Ennek gondos vizsgálatára kevesebb figyelmet szenteltek az irodalomtörténészek, mint a hagyományokkal való szakítás sommás bizonyítására. Pedig ez a sokféle szálból összeszövődött izgató probléma egy jelenség két oldala: a nemzeti haladónak bizonyult hagyományok őrzése, felújítása éppen úgy hozzájárult a megújulás hazafias erőfeszítéseéhez, mint a konzervatív(rendi) örökséggel való szembe fordulás. Hiszen a megőrzésre kiválasztott elemek jellegét, minőségét illetően a szakítás mértékét mindig egy történelmileg adott helyzet társadalmi, politikai és ideológiai törekvéseit kifejezésre juttató irodalomfelfogás — a tárgyalt korban, a felvilágosodáskori történelmi és irodalmi műltszemlélet eredője — szabja meg.¹

Ismeretes például, hogy amíg a kuruc nemesek, Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc sok vonatkozásban Zrínyi Miklós eszméinek egyenes örökösei lettek, a XVIII. század nemesi társadalma Zrínyi gondolatait, művészetét sem értette meg, elfelejtette, sőt megtagadta. A század végén kevesen, — közöttük elsőnek Ráday Gedeon — ismerték föl Zrínyi szellemi és emberi nagyságát. Ráday közreműködött az *Ájium* (Marosvásárhely 1790) új kiadásánál, s felhívta kortársai figyelmét a *Szigeti Veszedelemre*. A felvilágosodás és a klasszicizmus olyan írói, mint Kazinczy, Batsányi és Csokonai régebbi irodalmunk legnagyobbjának tekintették Zrínyit.

Tudott dolog, hogy a Rákóczi-hagyomány a század második felében a fejedelem *Mémoires* c. művéből is táplálkozott, amely latinra fordítva a nemesek szűkebb körében egyesek rejtett olvasmányává vált. A következő század első évtizedeiben magyar fordítása is megjelent. A *Mémoires* és Rákóczi kéziratmásolatokban fennmaradt más írásai iránti érdeklődés azonban nem elsősorban az írónak, hanem a köznemesség legközvetlenebb, dicső hagyományára emlékeztető kuruc szabadságharc vezérének szólt. A XVIII. század végi mozgalmak is csupán Rákóczi politikai örökségét mozgósították: a *Responsio* (1706) jezsuita-ellenes vonásai a

¹ Értékes kezdeményezések ezen a téren: MEZEI MÁRTA: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Bp. 1958. — TARNAI ANDOR: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. ItK 1961. 637—58. — SZUROMI LAJOS: A régi magyar irodalom helyzete a felvilágosodás korában. (A magyar irodalmi hagyományiszemlélet kibontakozása.) *Studia Litteraria* t. II. 1964. 43—56.

jozefinizmusban, függetlenségi hagyományai a köznemesi ellenállásban érvényesültek. A fejedelem Gyömrői beszédének fogalmazványa (1705) a Kazinczyak levéltárában lappangott. A Rákóczi-nóta diák szereplők ajkán csendült fel Csokonai *Cultúra* című darabjában. (Tábori könyörgését 1849-ben Arany János adja ki újra a *Népbarátban*.)

Az erdélyi nyelv művelők nyelvápolás céljából gyűjtik a régi magyar — köztük a Rákóczi-kori — irodalmi emlékeket, s így az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai között és az Aranka-levelezésben különösen értékes kuruckori irodalmi emlék-anyag található. Zágoni Aranka György régi íróink közül főként Zrínyit, Rákóczit és a háromszéki Mikes Kelemen becsült sokra; ez utóbbi misszilis leveleit kiadásra is előkészítette. Zrínyi megbecsülése, a Rákóczi-emlékek összegyűjtése és őrzése, a kuruc-kor emlékének idézése az erdélyi felvilágosítók tevékenységében a történeti nemzeti hagyományok gondozását és a haladó irodalmi örökség felé való fordulást jelentette.

Így terelődött a figyelem arra az irodalmi hagyatékra, amely Rákóczi alakjának megkapó emberi ábrázolásával és emlékének ébrentartásával hidat, irodalmi folytonosságot teremtett Zrínyi s a kuruckor nemzeti szellemű irodalma és a XVIII. század végén kibontakozó nemesi polgári-nemzeti mozgalmak között. Mikes neve ezekhez a hazafias törekvésekhez kapcsolódott, s műve irodalmi és történeti vonatkozásban egyaránt a nemzeti jelleg kidomborítását, az „esméret” anyanyelvű terjesztésének ügyét szolgálta.

1786 és 1789 között, valamint 1794 előtt mégcsak a bécsi magyar írók-szerkesztők szűkebb csoportja és a náluk megforduló írók olvashatták „igen ritka, magyarul írott könyve” kéziratában a Bessenyei programjába is beillő sorokat: „... mint hazafia, azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nátlunk, valamint a tudatlanság” (1725. — 62. lev.). Hamarosan megtudhatták róla, hogy Mikes személyében az egyik legtöbbet fordító erdélyi író tisztelettelik. Igaz, *Leveleskönyvében* is fölfigyelhetek Mikes céltudatos fordítói programjára, amikor a magyar nemesi ifjakat arra inti, „hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasok volnának. És hacsak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna...” (62. lev.) A Kazinczyval levelezésben álló Aranka György bizonyára meglepődött, amikor Mikes misszilis leveleiben ilyen sorokra bukkant: „... a csendes életet a könyvek fordítására szenteltem, és sok francia könyveket magyarra változtattam...” (1759. jún. 5.) S meglehet, hogy Mikes 1760. évi misszilisével együtt, a hazaküldött fordítás-kézirat is kezébe került, amelyről a rodostói levélíró büszke öntudattal jegyezte meg: „az én ítéletem szerént méltó, hogy kinyomtassák, az első auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székelly nyelvre.” (1760. márc. 25.)

Nem csoda tehát, hogy Mikes *Leveleskönyvének* első kiadása után „amaz időnek legérdekesebb s különösen az akkori Erdélyben szélteben olvasott irodalmi újdonsága volt”.² Nemcsak az erdélyi nyelv művelők törekvéseinek irányába illett bele, hanem a bécsi magyar írók társasága, s Kazinczy és köre számára is az európai műveltségű művészi prózastílusú író példája, a nyelvi egyszerűség és a természetes magyar előadásmodor eredeti képviselője lehetett. Bizonyára az ő véleményüket tükrözi a legelső, Bécsből jövő kritikai visszhang: „... ritkán olvastunk Magyar Könyvet nagyobb gyönyörűséggel”.³ Váratlan fölfedezése után a Mikes-levelek gyors sikerét — a Rákóczi-hagyomány ápolása mellett — klasszicista íróink ízlését is kielégítő kimunkált nyelvre és szokatlanul új stílusa biztosította.

Ezek után érdemes a mélyére nézni, hogy milyen törekvések húzódtak meg, és kik álltak Mikes *Törökországi Leveleinek* első kiadása mögött. Eddig túlságosan egyszerűen intézték el a kiadás ügyét, Kulcsár István egyedüli tevékenységére korlátozva. Holott az akkori időkben, az 1790—1792—1794-es években, ez egyáltalában nem lehetett könnyű feladat, egyszerű

² Figyelő. 1881. X, 322. — Első kiadás: Szombathely 1794.

³ Magyar Hirmondó (1789-től 1792-ig Hadi és Más Nevezetes Történetek) 1794. márc. 25. — 428—29. Szerk. Görög Demeter és Kerekes Sámuel.

és gyors vállalkozás. Jancsó Elemér, Szauder és Waldapfel Józsefnek a századvégére vonatkozó kutatásaiból kitűnik, hogy nemzeti irodalmunk történetének egyik igen nehéz korszakát élte.

„Szinte csodaszámba menne — írja Waldapfel —, hogy 1794-ben Mikes levelei »Török Országi levelek mellyekben a II dik Rákótzí Feretz Fejedelemmel Bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak« címen megjelenhettek, ha ott nem állana a címlap hátlapján a még 1792. július 10-én kelt engedély: Imprimatur. Budaë 10 Julii 1792. Mathias Rietaler mp. Cens. Libr. ad Ex. Cons. R. Loc. Hung. Ez világosan mutatja, hogy e könyv még a József császár halálát követő szabadabb mozgás utolsó eredményei közé tartozik. 1794-ben már semmi esetre nem kaphatott volna engedélyt. Az előbeszéd, amely Rákóczi életrajzát is magában foglalja, »1794. Bőjt Előhavának 18-dik napján« kelt, s így nyilvánvalóan engedély nélkül jelent meg. 1793-ban megjelent külföldi forrást is idéz, tehát nemcsak keltezése való közvetlen kinyomtatás körüli időből.”⁴

A lelet rendkívül tanulságos. Sejtetni engedi, hogy a fiatal szombathelyi tanár, egymaga, saját erejéből aligha adhatott volna ki egy olyan könyvet, amelyben Magyarországon először, s éppen akkor támad fel az uralkodóház által befeketített kuruc fejedelem legendás, rokonszenves emberi alakja. Szüksége volt segítségre és talált is támogatókat! Kulcsár bátor vállalkozása nem egyéni tett volt, hanem többek tudatos közös erőfeszítése. Az alábbiakban ennek bizonyítására térünk ki, összefüggést teremtve a Mikes-kézirat hazakerülése, a kiadás története és a századvégi nemzeti mozgalmak között.

*

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. bécsi magyar újság 1789-ben érdekes hírt közölt. A magyarbarát Szelim travniki basa halálával kapcsolatos sorokat a szerkesztők, Görög Demeter és Kerekes Sámuel irodalomtörténeti érdekű tudósítással folytatják: Szelim „addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. 1789-ik esztendőnek a végén ide küldötte volt Bétsbe, egynéhány török embereivel együtt az említett magyart, kit már akkor udvarában nagy tisztjévé tett vala. Ezek többet itt hagytak akkor Szelim részéről (vásárlásokra) 20 000 frtnál . . . A Szelimnél szolgált hazánk-fia Szólnokrúl való a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk, eránta való háládatosságunkat, mellyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor *egy igen ritka, magyarul írott Könyvet ajándékozott meg, mellyet ő Tekerdárból hozott ki, s a'mint bizonyította, néhai Rákótzí Ferentznek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, a'ki azt vallotta, hogy az említett Könyvet, Mikes Ádám, (hibásan Kelemen helyett) a' Rákótzí Társa írta volna,*”⁵

Vannak-e olyan tények, amelyek alátámasztják a bécsi újság szerkesztőinek közleményét? Vegyük sorjába a dolgokat, mindenekelőtt a rodostói „ősz Horvát” személyét.

A bécsi *Magyar Mercurius* 1794. aug. 8-i tudósításában a szerkesztő egy 1794. július 30-án Kassán kelt levélre hivatkozik. A névszerint meg nem nevezett (magát a levél végén D. W.-nek író) correspondens „szeretett barátjának, egy Magyar Orvos Doctor”-nak Konstantinápolyból 1794. június 12-én hozzáírt levelét közli szóról-szóra. Az orvos ez év májusában Drinápolyból „Tekirda nevezetű Várasba” ment, „melly deakúl Rodostonak nevezetik . . . Ez az a' Város, a' hol ki bujdosván Rákótzí Magyar Országból, a' Török Tsászár engedelmével le telepedett. Adott néki a' Tsászár egy egészsz útszát, ebben az útszában voltam szálva egy

⁴ Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. Szépirodalmi K. 170: Rákóczi emlékének történetéből. 1935.

⁵ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789. nov. 27. — 553—54. A Tekerdár-hoz fűzött magyarázatban többek között ez olvasható: „Ezt másképpen Rodostónak is hívják, és ezen a néven vagyon, az általunk meg-küldött kis Mappán is fel-téve . . . Itt lakott Rákótzí Ferentz, Hazájából lett ki-költözése után, s itt is holt meg 1735, Apr. 8. napján.”

őreg Magyaránál, a' ki 116 esztendő, Horváth Istvánnak hívják, jól tud még most is magyarul, egészséges ember".⁶ A levélíró a várost, Bercsényi, Eszterházy Antal és Sibrik Miklós síremlékét is leírta.

Az 1794-ben 116 esztendőnek mondott Horváth Istvánról van még egy, ezzel az állítással egybevágó biztos adatunk. A rodostói halotti anyakönyv (*Liber demortuorum*) hiteles bejegyzése⁷ szerint Horváth István 1799. szeptember 12-én halt meg 120 esztendő korában. — Érdekes egy Horváth személyével kapcsolatos korábbi adat is, amely szerint Horváth István elsőszülött leányának esküvőjén a násznagy a bujdosók akkori básbugja, Mikes Kelemen volt: „Monsieur Darnex et Maria Horvat . . . Testis Dnus Generalis Miques et Agnes Szatmáry”.⁸

A jelek szerint Mikes bizalmát is élvező Horváth István őrizte az író hirtelen bekövetkezett halála után rodostói hagyatékát. Föltehető, hogy Mikes bízta rá kéziratait öreg bujdosó társára, hogy juttassa haza őket.

Tényként fogadhatjuk el tehát a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* híradását egy 1786-ban Bécsben fölbukkant Mikes-kéziratról. Ezek után fölmerül a másik kérdés, melyik Mikes-kéziratról lehet szó az említett közleményben? Föltételezve, hogy a Bécsben fölbukkant kötet az ismert Mikes-kéziratok egyike, a kutatás eddigi tényeit és összefüggéseit szem előtt tartva, meghatározható a kérdéses Mikes-mű.

A *Keresztnek királyi útja* (1747) c. munka nem Bécsen keresztül, hanem egyenesen Erdélybe érkezett. Hazaküldéséről maga Mikes írt 1760. évi misszilis levelében, majd 1761 márciusában arról, hogy könyve eljutott Huszár(Boér) József kezéhez, mostohatestvéréhez.⁹

Teljesen valószínűtlen, hogy az „egy igen ritka, magyarul írott könyv”. Az *iffjaknak kalauza az Isten uttyában* (1724/1744) c. fordítás lett volna (EK). Ez a kötet ugyanis kétségkívül együtt volt a hazakerülés időpontjában a többi Mikes kézirattal (OSzK), s mivel volt belőle egy másik, 1751-ben átdolgozott tisztázat is, ajándékozás, csere vagy vétel útján később más helyre került. Másrészt Pázmány *Kalauza* után egyáltalán nem ment ritkaság-számba egy ilyen vallás-erkölcsi célzatú magyarnyelvű munka. S nem keltett volna feltűnést az 1780-as években, a felvilágosodás eszmei harcainak időszakában, a világi anyanyelvű irodalomért küzdő bécsi magyar írók körében.

Ezek a fordított művek bármilyen becsesek is a magyar irodalomtörténet számára, témájukat, nyelvüket és általános jellegüket tekintve, alatta maradnak annak a kötetnek, amely méltán kiválthatta az anyanyelvűségért és a magyar irodalmi nyelv győzelméért vívott nemzeti küzdelem bécsi és hazai író-értelmiségi résztvevőinek csodálatát. Csak egy műről lehet szó, Mikes legjellegzetesebb kéziratáról, a témájánál fogva valóban „igen ritka”, nyelvével és műfajával pedig feltűnést keltő *Leveleskönyvről*: Rákóczi ismeretlen törökországi életének egyedülálló, hiteles irodalmi tanújáról.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. újság 1789 júliusában indult meg. Jelentőségét, szerkesztőinek célját és tevékenységét újabban Kókay György tömören méltatta. A lap

⁶ Magyar Mercurius 1794. 63. sz. 982—83.

⁷ THALY: Rodostó és a bujdosók sírjai. Bp. 1889. 76: A. D. 1799. Die Sept. Stefanus [Horváth] Hungarus, vulgo dictus graeco idiomate: Ojerus Stefanus [Szent-István], unus ex illis Hungaris, qui venerunt cum Principe Francisco [Rákóczi], hujus Rodostianensis Ecclesiae fundatore, unius anni infirmitate, in communione S. Matris Ecclesiae obiit Die 11. praedicti mensis et anni, hora prima post mediam noctem, aetatis suae centum viginti [a viginti szó keresztülhúzza s helyére igazítva, de helytelenül]: decem annorum, mihi infrascripto confensus, sanctissimo viatico refectus et extrema unctione munitus a me; sepultus est in cimiterio Cattolicorum, [vagyis a „magyarok temetőjében”]. P. Joseph Ambrosius Belletti, Miss. Apost. — Alább: Corripi: „unus ex illis Ungaris, qui venerunt cum principe.” — dic: unus ex illis Ungaris, qui post mortem Principis venerunt in hanc civitatem, captivus in bello et emptus a Rev. Dno Antonio Luvári, Missionario ac ejusdem Principis Capellano. Belletti.

⁸ I. m. 79: „1759. Liber Matrimoniorum pro Ecclesia Rodostiensis.”

⁹ Ez a kézirat 1960-ban került elő Désen, vö. SZIGETI JÓZSEF, Mikes Kelemen ismeretlen kézírata. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1962. VI, 1; Klny. Kolozsvár 175—80.

„bekapcsolódott a nemesi ellenzéki mozgalomba és nagy érdemeket szerzett a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztése terén. Szerkesztői Görög Demeter és Kerekes Sámuel Bécsben egész kis társaságot hoztak létre az újság körül... Bár elsősorban politikai hírekről tudósítottak, igen gyakran közöltek irodalmi jellegű cikkeket is: beszámoltak munkáikról...”¹⁰

Igy került közlésre a Mikessel kapcsolatos hír is november 27-én. Az újság a 80-as évek második felében és 1790-ben kibontakozó nemesi nemzeti mozgalom irodalmi szöcsövéként a nemzeti nyelv szeretetét oltotta közel másfélezernyi előfizetőjébe. Az Orczy-féle ellenzéki csoportosuláshoz tartozó szerkesztőket s az általuk tartott irodalmi összejöveteleket a Bécsbe látogató magyar írók nem mulasztották el fölkeresni; Kazinczynak is szüksége volt ott Görög Demeter támogatására. Batsányi 1790-ben járt náluk, s kora publicistái közül Göröggel állt legközelebbi kapcsolatban.

Minden valószínűség mellett szól, hogy a Mikes-levelek kézírata a bécsi lapszerkesztők kezében volt, akik kiadására megoldást kerestek. Ők azonban még a II. József bukását követő engedékenyebb légkörben sem vállalkozhattak egy „lázadó”, fő- és jószágvesztésre ítélt, „gráciát” nem kapott bujdosó kuruc, „örök hűtlenségben elmarasztalt” emigráns erdélyi nemes iratainak kiadására. Görög Demeter előkelő bécsi körökben (a trónörökös mellett) nevelősködött és későbbi pályafutása is az udvarhoz fűződő lojális szálakról tanúskodik. Nem vállalhatta a kiadást szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel sem, aki a Teréziánus magyar tanára volt, s egy időben a lapban az írás és szerkesztés nagyobb részét végezte. Kítűzhettek pályátételt az első magyar tudományos nyelvtanra (1789), támogatták Révai Miklóst Bessenyei Jámor szándékának bécsi kiadásában (1790), de a Rákóczi-emigráció hiteles, Habsburg-ellenes kirohanásokkal vegyes magyar nyelvű leírását — helyzetüknél fogva — nem adhatták ki. Mikes *Leveleskönyve* csak Magyarországon jelenhetett meg! A cenzúrai viszonyok egyre jobban megnehezítették a szerkesztők helyzetét. Kazinczynak Aranka Györgyhöz intézett 1793. jan. 5-én kelt levele már felpanaszolja, hogy az újságokat „nagyon megherélik a cenzorok. Azért olly rossz mostan a Kerekesé. Magam láttam a Deákban, mint töröl ki a Budai Censor a Custine humanitásának igen ártatlan emlékezetét. S mikor ennyire megyen a dolog, el vész a kedvem újságokat hordatni.”¹¹

A politikai élet hullámszárait jól ismerő, tapasztalt bécsi szerkesztők az egyetlen és járható megoldást választották. Igaza van Thalynek, amikor azt mondja, hogy „Görög Demeter a nagybecsű ajándékot, — melyet ő, mint idézett sorai mutatják, méltányolni tudott, — kiadás végett átadta barátjának Kulcsár Istvánnak, ki aztán azt 1794-ben közléte.”¹² Kulcsárnak velük való szoros együttműködésére enged következtetni, hogy az 1794. február 18-i előszóval megjelent *Törökországi Levelekről Görög és Kerekes újságja* már 1794. március 25-én ismertétést közöl. Ez arra vall, hogy Bécsben figyelemmel kísérték a Mikes-levelek megjelenését. Az új könyvekről szóló hírek között elsőként a Mikes-kiadást említik, s 1789-es közleményükhöz hasonlóan méltatják.¹³

Kulcsár István szerepe a kiadás körül ma már világosabb, mint azt eddigi méltatói közül látták egyesek (pl. Toldi). A rendkívül művelt fiatal Kulcsár 1788–89-ben a komáromi gimnázium tanára volt; 1789–96 között pedig Szombathelyen az „ékekészítés” tanára. Élénken érdeklődött az irodalmi múlt és a jelen politikai eseményei iránt, s már pályája elején két műve is megjelent nyomtatásban. Többször megfordult Bécsben, érintkezésbe került az ottani irodalmi élet író, szerkesztő képviselőivel. Szívvel lélekkel kapcsolódott bele a nemzeti irodalmi mozgalomba. Ő is tanúja volt a közállapotoknak. Komárom megye azok között van, amelyek tiltakoznak a német nyelv behozatala ellen; a t. karok, és rendek felháborodásuk jeléül a páten-

¹⁰ Kazinczy és az első magyar újságok. ItK 1959. 476. — Vö. Batsányi és a magyar újságírás kezdetei. ItK 1962. 705–719.

¹¹ Kazinczy levelezése. Bp. 1891. MTA II, 286.

¹² THALY: i. m. 107.

¹³ Ld. a 2. sz. jegyz.

seket elégetik. A hazafias lelkületű s a nyelvi-esztétikai kérdések iránt fogékony lelkes szombat-helyi tanárnak, amint a *Törökországi Levelek* előszava mutatja, nem sok buzdítás kellett ahhoz, hogy a Mikes-kéziratot kiadja. Különösen nem, amikor Mikes *Leveleskönyvében* hazafiúi érzelmekkel telt, merész sorokra bukkant. Kulcsár, Rákóczi fiainak bécsi neveltetését bíráló súlyos szavakat olvashatott a rodostói levélíró kéziratában: „*Leg nagyobb fogyatkozást azt találom benne — szól Mikes ítélete György hercegről —, hogy magyarul nem tud. De nem az ő vétké. Németek nevelték, a kik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul meg tanullya.*” (88. lev. 1728.) De Mikes még olajat önt a tűzre, amikor Rákóczi József fejedelemséget elmarasztalva a felelősséget újra a bécsi udvarra hárítja: „*Sok dolgokra esze szép volt szegénynek, de igen rossz neveltetése volt . . . Ha pedig a nemzetet nem szerette, azt nem kell csudálni, mert olyan helyt neveltették, a hol gyűlölik a mi nemzetünket.*” (147. lev. 1739.) A nemzeti történelem e szomorú és beszédes példájánál időszerűbb és hatásosabb aligha akadt volna, mint a Rákóczi-korból előhívott, bujdosásban meghalt magyar író tanúsága. A *Törökországi Levelek* kiadása — akarva akaratlan — a nemzeti érzés fölszítását, a nacionalizmus ébresztését és a hazaszeretet ápolását szolgálta.

Az 1796-os pozsonyi diétán, Mikes születésének 100-ik évfordulója után hat évvel, Kulcsár kezdeményezésére ünnepséget rendeztek. Ezen elsőben Csokonai verseit mutatták be, majd a *Törökországi Levelek* íróját méltatták. Alig ismert az a dokumentum, amelyben Kulcsár megörökítette a Mikes-levelek fogadtatásának ünnepélyes pillanatát. Íme a Mikesről szóló tudósítás a *Magyar Honi képek*-ből:

„ . . . Rodostóban egy tsendes sirhant felett borong el a képzelem, mondá Rátz Bálint, a' Budai Fő Iskola nemes professora, érdemében magasztalván az író Török Országi Leveleit és örömmel tudósítá, hogy a Selmeczi és N. Váradi académiák tudós professorai lelkes tisztelettel tevék az ifjuság előtt tudomány tárgyává ama szentséges reménkedéseket, hív magyar gondolatokat, amelyek Mikes Kelemen szívét valamint elméjét foglalkoztaták a Marmora nyugodalmat adó sátorának tsendes magányosságában és ama gondolatbéli kellemeket, amelyekhez méltót csak az Albionbeli Pop irt verses Idylliumában.

Vitkovits kellemetes formában felolvasá a gyülekezet előtt Mikes LXVII-dik levelét, melyben Bertsényi halálát olly hivséggel elsiratytya.

A Déli idő elmúltával T. Nádasdi István al ispán Ur tisztelt Házánál a diszes öltözékű Asszonyi Rend-társaságában simposion tartaték, ahol is a remekbe öntetett bronzból való orros sűrű forgása mellett, a köz' örömben, mivel szókban történének lelkesedő emlékezesek u. v. Mikes Kelemenről.

Egyidőn az Orsola apátzák templomi tsarnokában a Fő Tisztelendő Papság által szent Isteni Tisztelet tartaték, belefoglaltatva minden imádságba a Mikes lelkének idvességéért való buzgó fohászkodás.

Kelemen László, a Budai Magyar Theátrum minden Jó irányában hiv vezére is készüle néminemű innepségekre Theátrumában, de elbotla a jó szándék ama együgyű dolgon, hogy éppen 1 hétnek előtte pártolás hiányában széjjel züllöde az actorok nemes Társasága.

Nem okoz gondot a körülmény hogy tsak születése idejének száz esztendőre fordulása után hat esztendő'el innepeltetik meg az idő, hogy élete a' Magyar Hazának adatott, mert legalább könyvbe adott leveleiből ma már ismeri, elméjének, gondolkodásának érdemét a mivel magyar honi societas.

Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Ur miként Apostola a Hazai cultura felvirágoztatásának, vitézi módra segite munkálkodásomban, hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei.”¹⁴

¹⁴ Magyar Honi képek. Pozsonyi könyvnyomtató műhely. 1796. — Ism. MADOS GYÖRGY: Mikes Kelemen Centenárium 1796-ban. Nemzeti Ujság 1925. 20. sz. — Kulcsár füzetéhez sajnos nem jutottam hozzá, sem hazai, sem külföldi könyvtárakban.

Kulcsár írása tovább bővíti az első Mikes-kiadásban résztvevők körét. Révai Miklós tíz évvel volt idősebb Kulcsárnál. Hányatott és mozgalmas életének munkában és erőfeszítéseiben gazdag szakasza a 90-es évek körüli periódus. Győri tanárkodása mellett a nyelvművelésért kifejtett lázas tevékenysége, az Akadémia felállításáért való szüntelen fáradozása közben Bécsben, Pozsonyban, Budán tűnt fel. Papi mivolta mellett magyar öltözékben járt. Korábban a Szombathelyen levő kéziratokból Faludi munkáit rendezte sajtó alá nem kis nehézséggel. Említettük, hogy a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek anyagi támogatásával kiadta Bessenyei röpiratát (Bécs 1790). Sok irányú munkája közben Révai — még esztergomi közös tanárkodásuk előtt — kapcsolatba került Kulcsárral. Mint tapasztaltabb s a II. József utáni és I. Ferenc fellépte közötti időszakban tekintélyes szerepet játszó professzor elláthatta tanácsokkal Kulcsárt; kapcsolatai révén sikerre vihette a kiadás ügyét a budai cenzornál; támogatót szerezhetett az anyagi gondokkal küzdő sajtó alá rendezőnek. A kiadói viszonyokat és a politikai élet tüneteit ismerve, Kulcsárnak Révai Miklós személyére való hivatkozása, a „vitézi módra” segítés, annak a jele, hogy a Mikes-kiadás munkálatai nem folytak zavartalanul, s a szóban forgó személyek összefogását tette szükségessé.

Meg kell emlékeznünk egy közvetett szereplőről, Kisfaludy Sándorról is. Róla Horváth János szólt, Mikesre is kitérve. „Néhány, Bécsben nevelősködő vagy lapszerkesztő magyar íróval — Kerekes Sámuellel, Görög Demeterrel, Sándor Istvánnal — kötött barátsága erős nemzeti érzésű, különösen a nyelv ügyét felkaroló körbe vezette. Ahhoz tartozott régi jó barátja, Péteri Takács is, valamint a Bécsben akkor rövid időre megfordult Bacsányi, meg Révai. Görögöt, ekkor herceg Eszterházy Pál nevelőjét, különösen nagyra becsülte, később a költészetben ösztönzőjének vallja; az ő útján ismerkedett meg Mikessel; a *Törökországi Levelek* kézírata u. i., mint tudjuk, Görög kezén fordult meg, mielőtt Kulcsár István 1794-ben kiadta. E kiadás megvolt Kisfaludy könyvtárában is, s bizonyára ez lett egyik ösztönzője, részben mintája, Naplója megírásához.”¹⁵

A Kisfaludy könyvtár mintegy száz könyvet magába foglaló „Verzeichniss meiner Bücher” 20. pontja jelzi a *Törökországi Leveleket*.¹⁶ A lista valószínűleg 1795 első felében készült. Kisfaludy bécsi barátai révén hamar hozzájutott a *Törökországi Levelek* kiadásához. Egyesek azt is feltételezik, hogy a költő Mikes kéziratát is olvasta.¹⁷ Ez azonban nem valószínű, mert a *Leveleskönyv* kézírata 1792-ben már a budai cenzornál volt, s Kisfaludy 1793-ban került Bécsbe. — Sándor István szintén Mikes első olvasói között volt, egy évtized múlva már írt róla.¹⁸

Van még egy fontos mozzanat, amelynek megvilágítása támogatja azt a véleményünket, hogy az említett magyar irodalmi társaság állt a Mikes-levelek első kiadásának háttérében. Magyarázatra szorul Kulcsár mélységes hallgatása arról, hogyan jutott Mikes kéziratához.

Az átmeneti engedékenység után bekövetkező elnyomásnak, a cenzúra kíméletlenségének, s az 1794 utáni irodalmi élet megbénulásának jeleit a kiadó az előszó keltezése időpontjában már tapasztalta. Kazinczy előbb idézett levele után elegendő megemlítenünk Batsányi esetét. A *franciaországi változásokra* c. versét Novák István kassai cenzor 1790 májusában imprimálta. A *Magyar Museum* II. kötetében 1790-ben kinyomtatott számot a folyóirat szerkesztő 1792-ben küldte szét. Batsányi 1792. április 13-án Arankához írott levelében már azt panaszolja, hogy verse miatt „fel akarják adni”. 1792 decemberében csakugyan feljelentették a helytartótanácsnál. A MM kötetét 1793. január 15-én Rietaller Mátyás, exjezsuita budai cenzor kapta meg véleményezésre. Rietaller — mint tudjuk, ő volt a Mikes-kézirat cenzora —

¹⁵ Kisfaludy Sándor. Bp. 1936. 14.

¹⁶ CSÁSZÁR ELEMÉR: Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben. MKSz. 1908. 314.

¹⁷ GÁLOS REZSŐ: Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Győr 1931. 9.

¹⁸ Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említésök. Győrött 1803. 207, 269.

javaslata alapján elkobozták a szóban forgó számot, és vizsgálatot indítottak, hogy az cenzori jóváhagyás alapján jelent-e meg.¹⁹

Ilyen körülmények között elővigyázatlanság lett volna Kulcsártól éppen Görögöt és Kerekest, a bécsi magyar irodalmi élet fő támaszait megnevezni. A filológus Kulcsár hét forrásműre hivatkozik háromlapos előszavában. A Mikes-kéziratra vonatkozó indokolt személyi közléseket nyomós okok híján aligha mulasztotta volna el. A Mikes-kiadás második bírálója föl is vetette a kézirat ügyét: „Salynállani kell a' Túdós Magyarorságnak, hogy az Érd. Prof. Ur egyszersmind azon útat és módot, melly által ezen levelekhez jutott ki-jelenteni nem méltoztatott: talám hasonló vagy még fontosabb írásokhoz is juthatnánk még azon vagy hasonló módon s-szükszölködő litteratúránkat több derék munkákkal gazdagíthatnánk.”²⁰ Bizonyára megvolt az oka, hogy a kiadó a Mikes-kézirat közvetlen történetére nem tett célzást. Bécsi szerkesztő barátai tisztában voltak ezzel, s a kérdést ismertetésükben nem feszegették. A kiadó 1791—1792 közepéig talán még elmondhatta volna, hogyan jutott hozzá a *Leveleskönyv* kéziratához. 1794 elején már hallgatnia kellett róla. Eljárását igazolja a hivatalos álláspont: felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek* megjelenését.²¹ Nem ok nélkül változtatta Kulcsár a merész témájú kiadás eredetileg tervezett címét — *Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdoso Magyaroknak Történetei*-t — a Rákóczi nevét elfedő *Törökországi Levelek*-re.²²

A fentieket alátámasztja Kulcsár levele, amelyet közvetlenül a kiadás után írt gr. Festetics Györgyhez. Ezáltal vált ismertté, hogy a *Leveleskönyv* kiadásának anyagi fedezetét Festetics György gróf bocsátotta rendelkezésre. „Ime megjelennek Méltóságod előtt, azon levelek, melyeket a setétségből napfényre segített kegyelmével . . . Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismértetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Míglen tehát nyílvábban kijelenthetem azt az elfelejthetetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti azt a gyönyörűséget, melyet a jótétemények, 's a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak. . . . 1794. március 17.”²³

Sokatmondó Kulcsár István levelének ez a része. A könyv ajánlása szándékos elhagyásából következtetni lehet a kéziratról való mély hallgatásának okára. Kulcsár levele félreérthetetlen. (Gondoljunk arra hogy négy hónappal később letartóztatják Martinovicsot és társait.) A kiadó és a bécsi magyar írók jól ismerték Festetics hazafiúi érzelmeit. A nem lojális főúr 1790-ben tagja volt annak a magyar tiszti társaságnak, amely folyamodványt nyújtott be az országgyűléshez, hogy a magyar ezredeket állítsák teljesen magyar lábra. Lépését Bécsben nem jó szemmel nézték s ez is közre játszott, hogy az őt hűtlenség gyanújával terhelő politikai légkörben kilépett a hadi szolgálatból és keszthelyi birtokaira vonult vissza. A korábbi kapcsolatok folyományaképpen került ide Kulcsár a 90-es évek végén nevelőnek Festetics László mellé, a tanári és kiadói pályát egyidőre nyugalmasabb foglalkozással cserélve föl.

Az elmondottak alapján úgy véljük, sikerült bizonyítanunk, hogy az az érdeklődés, amely a szerencsés pillanatban felbukkant Mikes-hagyaték iránt megnyílvánult, a századvégi nemzeti mozgalmakban gyökerezett. Ezáltal érthetőbbé válik, hogy a Mikes iránti érdeklődés szála a XVIII. század végén a köznemesi társadalom haladóbb ágának író-értelmiségi rétegé-

¹⁹ Ld. még a Levél Szentjóni Szabó Dávidhoz c. vers cenzúrájának történetét. Batsányi János összes művei. I. Bp. 1953, Akadémiai K. 303 és 360.

²⁰ Bibliotheca (Bécs) Szerk. Pántzél Dániel. 1795. 39. (Az 1795-i Magyar Mercurhoz tartozó Bibliotheca.)

²¹ HINDY ÁRPÁD: Kulcsár István mint szerkesztő. Erdélyi Múzeum 1894. 643—48.

²² Vö. Kulcsár 1794. évi zabolai Mikes Jánosnak címzett levélkivonatát a Mikes-familia iratainak regestrumból, 111. fasc., vö. Hopp L. Mikes Kelemen utolsó levelei. ItK 1961. 517—18.

²³ KOSTYÁL ISTVÁN: Kulcsár István levele Festetics Györgyhez. ItK 1960. 475—76.

ben, két csomópontban — Bécsben és Erdélyben — futottak össze. Emitt Aranka György és a Nyelvmívelő Társaság, Bécsben pedig a Görög Demeter és Kerekes Sámuel köréhez tartozó Révai Miklós,²⁴ Kulcsár István és a főrangú Festetics György játszott elsőrendű szerepet, Kisfaludy Sándor és Sándor István is közreműködhetett a Mikes-hagyomány feltámasztásában.

*

Befejezésképpen néhány szót kell mondanunk dolgozatunk indító okairól. Az elmúlt évből megjelent magyar irodalomtörténeti szintézisben még csak annyit szűrhattunk le a szakirodalomból, hogy „Mikes írói hagyatéka több évtizedes lappangás után, eddig még tisztázatlan körülmények között jutott Magyarországra. A *Törökországi Levelek* kézírata valamiképp Kulcsár Istvánnak, a századvég derék irodalomszervezőjének a kezébe került, aki azt 1794-ben Szombathelyen kiadta.”²⁵ Ekkor nem volt módunkban részletezni az egymástól eltérő felfogásokat, amelyeket a *Leveleskönyv* hazakerülésére vonatkozólag idéznek.

Toldy Ferenc kísérelte meg első ízben, hogy világosságot derítsen a Mikes-levelek hazakerülésének és első kiadásának történetére. Erre vonatkozó föltevését néhány — vitatható, sőt cáfolható — adatra építette.²⁶ Elfogadhatóan be nem bizonyított föltevését — Toldy tudós tekintélye révén — az utódok közhellyé merevítették, s fontos tényezőket hagytak megvizsgálatlanul. Az egész Toldy-képzelte elgondolást Mikes Kelemen összes művei sajtó alatt levő I. kötetének jegyzeteiben (A kézirat sorsa) kritikai vizsgálat alá vetettem, s rámutattam annak valószínűtlenségére, hogy a *Leveleskönyv* kéziratát br. Tóth Ferenc francia szolgálatban álló tüzértiszt hozta volna el Törökországból 1762 táján, s hogy ugyanő juttatta volna haza 1792-ben.²⁷ Erre ugyan már Thaly is felhívta a figyelmet, amikor a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* híradása újból való leközlése után megjegyezte: „íme, a közvetlen adatból világos, hogy Mikes kézíratai — legalább a *Törökországi Levelek* — nem, mint Toldy Ferencznel egy ideig magunk is véltük, b. Tóth Ferencz révén: hanem a rodostói öreg Horváth István által Mészárosról hazajuttatva kerültek hozzánk s illetőleg nyilvánosságra . . . Ezek után valószínű, hogy Mikesnek többi munkái kézíratait is e szólnoki Mészáros hozá el a hazába . . .”²⁸ Toldy téves nézetét azonban Thaly helyes hivatkozása sem tudta teljesen megintatni. Az irodalomtörténészek azóta is hol Toldy elképzelésére, hol Thaly állítására hivatkoztak, de legtöbbször mindkettőt együtt említik, egyéni állásfoglalás nélkül. Pedig Riedl már a század elején határozottan leszögezte: „Ez a hiteles történet, a másik csak Toldy combinatiója.”²⁹ Tanulmányunkban azt a célt is igyekeztünk elérni, hogy az évszázados vitát nyugvópontonra vigyük.

²⁴ Révai maga is jól ismerte a Törökországi Leveleket. Egyik munkájában forrásként használta nyelvtani példatárához. Ilyen szempontból ő dolgozta föl elsőnek Mikes Leveleskönyvét. Vö. *Elaborator Grammatica Hungarica* . . . Studio et opera Joannis Nicolai Révai. Vol. 2. Pestini, Trattner, 1806. 665, 760, 867—71, 893, 901—02, 906, 911, 914—17, 954; vol. 3. Ed. S. Simonyi. Budapestini 1908. 319, 323, 348. (Összesen 32 Mikes-levélből idéz)

²⁵ A magyar irodalom története. 2. Szerk. Klaniczay T. Bp. 1964. 526.

²⁶ Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. II. k. Pest 1861. 245—46. (Életrajzi értekezés.)

²⁷ Egy közlemény azt állítja, hogy „Tót Ferenc számára a vasmegyei tarcsai uradalom gazdája, Batthányi Tivadar gróf eszközölte ki a hazatérési engedélyt 1792-ben”. Vö. SZÁNTÓ GYÖRGY, Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek megmentője. Csillag 1953, 1354. — Ld. még PALÓCZI EDGÁR, B. Tóth Ferenc (1723—1793). Bp. 1916. Athenaeum, 185—193 és 237—41.

²⁸ THALY: i. m. 107. — Vö. még THALY, Ki hozta vissza a hazába Mikes Kelemen kézíratait? Száz 1875. 573—75.

²⁹ RIEDL FRIGYES: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Bp. 1908. 281.

A *Leveleskönyvből* való idézetek az 1906-os Mikes- emlékkiadásból valók.

DIE MIKES-TRADITION UND DIE NATIONALE LITERARISCHE BEWEGUNG
AM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Verfasser führt im Aufsätze aus, wie die Aufmerksamkeit am Ende des 18. Jahrhunderts auf die literarische Überlieferung des in Exil, in der Türkei gestorbenen Edelmanns von Transylvanien, Kelemen Mikes (1690—1761), in erster Linie auf dessen „Briefe aus der Türkei“ gelenkt wurde. Das Manuskript der literarischen (fiktiven) Briefsammlung des Schriftstellers von Rodostó (Tekirdağ) — eines der schönsten Werke der ungarischen Kunstprosa — tauchte zum erstenmal im Kreise der Wiener ungarischen Schriftsteller und Redakteure im 1786 auf; diese berichteten davon in ihrer Zeitung und förderten die Publikation desselben in 1794 zu Szombathely. Der Name und das Werk von Mikes fand durch ihre Vermittlung die Verbindung zu den nationalen Bestrebungen am Ende des Jahrhunderts und diente — in historischer und literarischer Beziehung in gleichem Masse — der Sache des Kampfes um die ungarische Muttersprache. Die Studie bezeugt, dass hinter der ersten Ausgabe der „Briefe aus der Türkei“ die Vereinigung der Wiener ungarischer Schriftsteller gestanden hat. Es wird die wichtige Rolle der Schriftsteller- und Intelligenzschicht des in moderner und aufgeklärter Weise denkenden Zweiges des Kleinadels hervorgehoben und auf den Zusammenhang zwischen dem Heimkommen des Mikes-Manuskripts und dem Ablauf seiner ersten Publikation einerseits, und der nationalen literarischen Bewegung am Ende des Jahrhunderts andererseits, aufklärend hingewiesen. Das Werk von Mikes hat durch die rührende menschliche Darstellung des Lebens der landflüchtigen Kurutzen und der Gestalt des Landesfürsten Franz Rákóczi des II-ten sowie durch das Wachhalten der Erinnerung an den Freiheitskampf der Kurutzen (1703—1711) eine Brücke geschlagen und die literarische Kontinuität hergestellt zwischen der national gesinnten Literatur des Zeitalters der Kurutzen und den mit bürgerlichen Ansprüchen auftretenden adeligen nationalen Bewegungen am Ende des 18. Jahrhunderts.

Les révolutions sont les seules pages de
l'Histoire qui méritent qu'on ouvre le livre.

Godefroy Cavaignac

1.

Túlságosan messze volt még a költő attól a kortól, melyben az ember önnön múltja fölé hajol, emlékeket ringat, és fölidézve élete tájait mintegy idegenvezetői munkára vállalkozik, s az utódok kíváncsiságát maga kalauzolja el a nevezetes helyekre, a fordulópontokhoz, melyeket sorsa kijelölt, a szellem keresztútjaira, melyek választás elé állították, a forrásokhoz, melyekből eszmélete táplálkozott; nagyon fiatal volt a költő, és talán nem is azok közül való, akik az önkifejezésnek azt a módját is megkívánják, mely a *Dichtung* után a *Wahrheit* nyelvén beszél, s geológiai leckét tart a lélek egymásra halmozódott rétegeiről: mindenesetre tény az, hogy Petőfi igen kevés *adatot* hagyott maga után, dátumot, könyvcímet, effélét, nélkülözhetetlen kellékeit a műveletnek, mellyel a tudomány a megismerést szolgálja, s ezért — paradox módon — arról, akinek életműve egyetlen nagy lírai vallomás, egyben-másban voltaképpen kevesebbet tudunk, mint a kelta ősrégék borongó kezdeteiről.

Világnézetének alakulásáról ő maga csak azt nyilvánította ki, hogy abban erős részes volt a „a francia forradalmak¹ történeté”-nek; de már azt, hogy mely művekben tanulmányozta „a világnak ez új evangyeliomá”-t, sehol sem árulja el, holott a tudomány éppen erre kíváncsi, mert Petőfi olvasmányainak ismeretében, reméli, beláthat gondolkodásának szerkezetébe.

A költő személyes útbaigazításának híján, továbbá mert a kortársak sem jegyezték föl semmi bizonyosat, a kutató csak a filológia tapogatózó módszerével kísérelheti meg kinyomozni Petőfi történeti ismereteinek forrásait. Ezúttal a nagy francia forradalom tanulmányozásának fennmaradt emlékét, *A francia forradalom* címmel készített kronológiai jegyzeteit vizsgálom meg.

E följegyzések kéziratát a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi *P-an. P. 40.* jelzettel. Ide (illetőleg a Petőfi-Házba) Machek Gusztáv őrnagy feleségének, Szendrey Júlia és Horváth Árpád Ilona nevű lányának adományaképpen került, nem tudni, pontosan mikor, a múzeumi leltár „Kéry Gyula gyűjtése” kitételéből sejthetően e század elején.² Szövege már korábban ismertségre vált. Először a *Vasárnapi Ujság* 1874 január 4-i számában jelent meg, Nagy Miklós szerkesztése idején, ismeretlen közlőtől, rövid felvilágosítás kíséretében: „Petőfi tudvalevőleg mindig nagy előszeretettel tanulmányozta a francia forradalom történetét, ... A könnyebb emlékezés végett chronologikus jegyzéseket tett magának. Ez is megmaradt irományai közt, mely aztán Horváth Árpád birtokába jutott.” Másodszor Baróti Lajos tette közzé *Ujabb Petőfi-reliquiák* című könyvében (1887), harmadszor pedig Havas Adolf, Petőfi-kiadása 6. kötetében (1896), megtoldva Petőfi egy másik, addig nem publikált kéziratának szövegével, mely a francia forradalom huszonnyolc nevezetes szereplőjének nevét és életrajzi adatait tartalmazza. Havas a két kézirat (a kronológiai, ill. az életrajzi jegyzetek) szövegét I. és II. jelzéssel választotta el egymástól *A francia forradalom* közös cím alatt, s így közli e szövegeket az új kritikai kiadás 5. kötete is, annak ellenére, hogy címe csak az egyik kéziratnak van, s a római számok

¹ Hogy ez a *többszám* miként értelmezhető, arról más tanulmányban kívánok szólni.

² KÉRY GYULA *A Petőfi-Ház története és katalógusa* c. munkájában, mely 1911-ben jelent meg, már említi (az 59. lapon).

nem Petőfitől származnak, és az sem bizonyos, hogy a két kézirat, keletkezését tekintve, szorosán összetartozik.³

Bár a kronológiai följegyzések forrásértéke — mint hamarosan látni fogjuk — igen nagy, a velük foglalkozó irodalom szinte semmi, és ami a szöveg forrását illeti, merő találgatás. Havas ezt írja: „A jegyzetek valószínűleg Mignet munkájának olvasása közben készültek, melyet Petőfi eredetiben olvashatott, s mely 1845-ben (meglehetősen gyarló) magyar fordításban is megjelent volt.”^{4a} Petőfi persze bizvást olvashatta Mignet könyvét, de hogy jegyzeteit csakugyan abból írta-e (s egyáltalán írhatta-e) ki, azt bizonyítani kellett volna, ám ez Havasnak nem okozott gondot. Az új kritikai kiadás szerkesztői azt a kérdést, mi lehetett a szöveg forrása, föl sem vetik. És ennyi a jegyzetek keletkezésének teljes „szakirodalma”.⁴

Több mint félszázad alatt, Petőfi haláláig, számtalan írás jelent meg a francia forradalomról, ezek között megtalálni azt az egyet, mely jegyzeteinek forrása volt, először reménytelennek látszik. Annyival is inkább, mert nem könnyű e roppant méretű irodalomban csupán még tájékozódni sem, hiszen a francia forradalom historiográfiájáról összefoglaló ismertetés sohasem készült. Az egyetlen könyv, amelynek címe ezt ígéri,⁵ nem komoly munka, hanem forradalomellenes pamflet. L. Halphen műve⁶ túlságosan vázlatos ahhoz, hogy sok hasznát lehetne venni. L. Villat rövid szemléje,⁷ P. Caron kézikönyve⁸ csak néhány klasszikus művet említ a múlt század első feléből, P. Janet is csupán a főbb irányzatokra tekint,⁹ A. Aulard pedig, aki a kevésbé jelentős szerzőknek is figyelmet szentelt, csak az 1820-as évekig halad tanulmányában.¹⁰ A kutató tehát, aki Petőfi jegyzeteinek forrását nyomozza, alkalmas kalauz nélkül kénytelen útnak indulni.

Még inkább megnehezíti a munkát, hogy a jegyzetek terjedelme csekély, modora szűkszavú. Jellemző ez a sor: „Július 14. A Bastille ostroma.” Ha Petőfi mindenütt csak az események, mégpedig — mint az idézetben — a legismertebbek pusztá megemlítésére szorítkozott volna, valószínűleg sohasem sikerülne kideríteni forrását, hiszen ilyen elemi tudnivalókat akármelyik történeti műben megtalálhatott. Szerencse, hogy egyik-másik dátumnál mégis jobban nekieredt a tolla, és elegendő szöveget hagyott ránk ahhoz, hogy figyelmes vizsgálata révén — kizárásos módszerrel — végül biztos eredményhez jussunk.

Az első, ami a keresésnek irányt szab, az, hogy a jegyzetekben egy-két francia szövegrész is akad. Nyilvánvaló ebből, hogy készítésükkor nem magyar (vagy német) nyelvű könyv volt Petőfi előtt, hanem francia.¹¹ Ezzel a lehetséges források száma máris csökkent, bár csak keveset, mert a forradalomnak magyar nyelvű irodalma alig volt: a költő életében mindössze

³ A Petőfi Irodalmi Múzeum együtt őrzi a két kéziratot. A francia forradalom című (a kiadásokban I. számú): negyedrétr alakú levélpár, melynek első három lapján foglal helyet az autográf tintairás. A cím nélküli (a kiadásokban II. számú) kézirat körülbelül 2 cm-rel kisebb méretű papírlap egyik oldalán olvasható. — Mivel az életrajzi jegyzetek forrását megállapítanom eddig még nem sikerült, a továbbiakban nem foglalkozom velük, és tanulmányom tárgyának csupán a kronológiai följegyzéseket tekintem.

^{4a} Másutt Havas minden kétely nélkül állítja: „bizonyos, hogy Mignet könyvét ... nagy figyelemmel elolvasta, és belőle jegyzeteket csinált.” (Kritikai kiadása V. köt. 554.)

⁴ Mind Havas, mind az új kritikai kiadás véleményyt mond még a jegyzetek megírásának idejéről; erre később visszatérek.

⁵ DANIEL HALÉVY: *Histoire d'une histoire esquissée pour le troisième cinquantenaire de la révolution française*. Paris, 1939.

⁶ LOUIS HALPHEN: *L'histoire en France depuis cent ans*. Paris, 1914.

⁷ LOUIS VILLAT: *La Révolution et l'Empire*. Paris, 1936. T. I. Introduction.

⁸ PIERRE CARON: *Manuel pratique pour l'étude de la révolution française*. Paris, 1947.

⁹ PAUL JANET: *Philosophie de la révolution française*. Paris, 1875.

¹⁰ ALPHONSE AULARD: *Les premiers historiens de la Révolution française*. In: *Études et leçons sur la Révolution française*. Paris, 1910, t. VI. pp. 32—134.

¹¹ Kár volt tehát Havasnak Mignet magyar fordítását emlegetnie.

három könyvről tudunk,¹² a korábbi bőségesebb termés túlnyomórészt polémikus röpiratokból áll,¹³ és már csak ezért sem lehetett a kronológiai jegyzetek forrása.

A vizsgálódás körét tovább szűkítve, a francia nyelvű irodalomból először a memoárok óriási tömegét s az életrajzokat háríthatjuk félre. Ezek, műfajuk természeténél fogva, csupán kisebb — egy-egy személyhez kötődő — eseménycsoportot érintenek, Petőfi viszont a francia forradalom majd minden fontosabb mozzanatát felsorolja jegyzeteiben, szám szerint ötvenkilenc nevezetes napot: ennyi adatot csak rendszeres — a teljes történeti folyamatra tekintő — historiai munkában találhatott együtt. Hasonló megfontolással mellőzhetjük a forradalomról írt filozófikus elmélkedéseket, például Madame de Staël¹⁴ vagy Joseph Benner¹⁵ könyveit, melyek eseményekről egyáltalán nem vagy csak nagyritkán emlékeznek meg.

A szorosabb értelemben vett történetírói munkák között is rostálhatunk. Egyik-másik szerző, mint Léonard Gallois,¹⁶ nemigen törődött azzal, hogy az események dátumát megjelölje: könyvéből kronológiai kivonatokat készíteni lehetetlenség. Alphonse Esquiros műve,¹⁷ noha megvolt Petőfi könyvtárában, ugyanezért nem lehet a keresett forrás. Továbbá: mivel a költő jegyzetei a forradalom történetének hét évét ölelik föl, 1789 május 5-étől 1795 október 26-áig, világos, hogy forrásuknak is legalább ekkora időszakaszt kell tárgyalnia. Nem jöhet számításba tehát Lamartine könyve, *A girondiak története* (melyet egyébként Petőfi olvasott¹⁸), mert ez Mirabeau halálával, 1791 áprilisától kezd elbeszélését. A teljes forradalomtörténetek közül viszont azért esik ki kettő, Michelet és Louis Blanc opusa, mivel ezeknek kiadása (sőt megírása) Petőfi életében nem fejeződött be.

A kirekesztő tényezők számát szaporítja még, hogy a jegyzetek az események idejét mindenütt a gregorián — és nem a forradalmi — naptár szerint tüntetik föl. Mivel a kétféle időszámítás dátumai közt nem könnyű eligazodni (történész szakemberek is táblázatok segítségével folyamodnak), Petőfi forrásának is a hagyományos kronológiát kellett követnie. Mignet könyvéből például nem írhatta ki, hogy a Legfőbb Lény ünnepét 1794 június 8-án ülték meg, mert ez a szerző praerial 20-áról beszél.

Ennyiféle megszorítás után már csak néhány mű lehet vizsgálódásunk tárgya. Lacreteille könyve¹⁹ szinte kínálkozik kronológiai jegyzetkésre: mindegyik kötete igen részletes időrendi függelékkel tartalmaz; éppenséggel nem is volt ismeretlen nálunk, egy példánya Eötvös hagyatékában maradt ránk.²⁰ Vagy mégis inkább Thiers művének²¹ valamelyik kiadására kell gondolnunk? Ez igen elterjedt olvasmány volt (németül is): a cenzúra nem tiltotta,²² Heckenast

¹² CSEMICZEY CSEMICZKY SÁNDOR: A' XVIII^{dk} Század utolsó tizedének gyászos alkonya. Kassa, 1830. (1793-ban íródott.) — SCHIMMER KÁROLY AUGUSZT: A' francia lázadás és következményei. Németből magyarra fordította Sz. . . . J. Kassa, 1839. — [MIGNET:] A' francia forradalom' története. Fordította GAAL [JÓZSEF]. I—II. Pest, 1845. — A francia forradalom magyarországi irodalmáról I. JÁSZAI REZSŐ: A francia forradalom történetének történetírása hazánkban. Szeged, 1896.

¹³ Bibliográfiájukat I. ANDRÉ LEVAL: La révolution française, Napoléon Ier, et la Hongrie. Essai de bibliographie (1790—1822.) Bp. 1921.

¹⁴ MADAME DE STAËL: Considérations sur les principaux événements de la Révolution française. Első kiadása: 1818.

¹⁵ JOSEPH BENNER: Commentaire philosophique et politique sur l'histoire et les révolutions de France, de 1789 à 1830. I—III. Paris, 1835.

¹⁶ LÉONARD GALLOIS: Histoire de la Convention nationale, d'après elle-même. I—VIII. Paris, 1834—35.

¹⁷ ALPHONSE ESQUIROS: Histoire des Montagnards. I—II. Paris, 1847.

¹⁸ Ezt egy más tanulmányban bizonyítom be.

¹⁹ Précis historique de la Révolution française, par LACRETELLE, jeune. Első, ötkötetes kiadása: 1801—1806.

²⁰ L. cikkemet: Könyvtáros, 1966. febr. 100—101.

²¹ A. THIERS: Histoire de la Révolution française. Első kiadása: 1823—27.

²² L. a pesti kir. Könyvvizsgáló Hivatal 1845—47. évi iratait (OSzK Fol Hung 1107). Az I. kötet 16—17. lapján ez a bejegyzés olvasható Thiers forradalomtörténetéről: „Az előbbi

kölcsönkönyvtára ajánlatta,²³ hozzájuthatott bárki. Buchez és Roux nagy munkájáról²⁴ viszont azt tudjuk, hogy a költő különösen érdeklődött iránta, címét kiírta egy árjegyzékből, nyilván mert arról ábrándozott, hogy egyszer majd megvásárolja ezt a csábító portékát, a forradalomnak mindmáig legterjedelmesebb históriáját. Részletes és teljes forradalomtörténetet írt továbbá, *Histoire populaire de la Révolution française* címmel, Etienne Cabet, ugyancsak olyan művet, amelyben Petőfi a jegyzetek dátumait megtalálhatta.^{23a}

Hogy e könyvek közül melyik szolgált valóban forrásul, azt a jegyzetek szövege segít eldönteni. 1790 január 1-éről Petőfi azt jegyezte föl, hogy Párizs polgármestere, Bailly, térdepelve mondott újévi köszöntőt a királynak. A forradalom történetének ez apró eseményéről sem Lacretelle, sem Thiers nem emlékezik meg, Buchez és Roux, illetőleg Cabet ellenben igen, tehát már csupán e két szerző közt kell választanunk, és mivel a jegyzetek egyik-másik helye olyan mozzanatra utal, melyet Buchez és Roux is mellőz, Cabet viszont Petőfi kifejezéseivel egyező módon ír le (mint például azt, hogy 1790 szeptember 2-án Necker „a nép átkaitól kisérvé” távozott Helvéciába), semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a forrás Cabet könyve volt. Tüzetes egybevetés pedig arról győz meg, hogy a jegyzetek szövege elejétől végéig az *Histoire populaire* kivonata, sőt többnyire annak szó szerinti fordítása.²⁵

Bizonyítéku közlöm a jegyzetek szövegét és párhuzamosan a francia eredeti megfelelő részeit.²⁶

A francia forradalom

1789.

Május 5. Az assemblée constituante megnyitása Versaillesban a salle des Menusben.

Le 4 mai, veille de l'ouverture des États-Généraux... — Le 5, les douze cents Députés sont réunis dans la grande salle des Menus, qu'on appelle la Salle des trois Ordres; près du palais du Roi à Versailles. (I. 164—166.)

kiadás Erga Sch[edam] 's így kiadatott.” Kiderül a cenzori iratokból, hogy csupán a pesti könyvkereskedők útján 1845 decemberétől 1847 októberéig Thiers művének tizenhat példánya jött be az országba.

²³ LUKÁCSY SÁNDOR: Emlékezés Heckenast Gusztávra. A Könyvtáros, 1961 aug. 486—487.

^{23a} Említhetném még P.-F. Tissot, A. Gabourd stb. forradalomtörténeteit, de nem kívánok teljes enumerációt adni.

²⁴ P.-J.-B. BUCHEZ et P.-C. ROUX: Histoire parlementaire de la Révolution française, ou journal des Assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815. I—XL. Paris, 1834—38.

²⁵ Cabet könyvének teljes címe: Histoire populaire de la Révolution française de 1789 à 1830 précédée d'une introduction contenant le Précis de l'histoire des Français depuis leur origine jusqu'aux États-Généraux par M. CABET ex-procureur-général et député. Először a republikánus Pagnerre könyvkiadónál jelent meg, két első kötete 1839-ben, a harmadik és a negyedik 1840-ben. A hat kötetre bővített második kiadás már Cabet saját vállalkozása volt, *Au bureau du Populaire* jelzéssel, a Népek ajánlva. 1845-ben (az ötödik és a hatodik kötet 1847-ben) került forgalomba. A négy első kötet szövege lényegében azonos az első kiadáséval, az ötödik kötet az 1830-tól 1845-ig terjedő idő történetét tartalmazza (a címlap így utal rá: „2e édition continuée jusqu'en 1845”), a hatodik kötetben a forradalom negyven szereplőjének arcképe és életrajzi vázlata kapott helyet. 1851-ben egy harmadik kiadás is megjelent, öt kötetben, képek nélkül. Cabet e művéből Magyarországon egyetlen példány ismeretes, a budapesti Egyetemi Könyvtárban; ez az első kiadás, ezt idézem. A második kiadásból csak a négy első kötetet használhattam; ezeket a párizsi Bibliothèque nationale volt szíves kikölcsönözni. Hogy Petőfi melyik kiadást olvasta, nem tudtam megállapítani.

²⁶ A francia szöveget az első kiadásból veszem, megtartva helyenként régies vagy következtetlen helyesírást. Nem tüntetem föl Cabet dőlt betűs kiemeléseit (bár ennek sűrű alkalmazása egyik jellegzetessége írásmódjának); ellenben dőlt betűkkel hívom fel a figyelmet azokra a szövegrészekre, melyeknek fordítása Petőfi jegyzeteiben megtalálható. (Ahol Cabet dőlt betűs kiemelésének tárgyunk szempontjából mégis fontossága van, lapalji jegyzetben utalok rá.) A francia szöveg számos része Cabet művében paragrafus-cím; ezeket minden esetben csillaggal jelölöm. A szövegek lelohelyére (kötet és lap) római és arab számokkal utalok.

Június 20. Eskü a jeu de paumeban.

Július 12. Necker eltávolításának híre. Desmoulins a palais royal kertjében zöld ágat tűz fővegéhez s fegyverre szólítja a népet.

Július 14. A Bastille ostroma.

Július 15. kezdődik az emigratio. Első kivándorlottak d'Artois gróf, a Polignac család stb.

Július 27. Foulon ministert fölakasztják és Berthiert lekaszabolják.²⁷

Augusztus 4. éjjel a feudális jogok, szabadságok stb eltörlésének.

October 1. A testőrök botrányos lakomája a királyi palotában Versaillesban. A nemzetiszín kokárdát lábbal tiporják stb.

October 5. Maillard vezérlete alatt az aszszonyok, később Lafayette-el a nemzetőrök és munkások Párizsból Versaillesba mennek, hogy kenyeret követeljenek, a nemzeti kokárda meggázolásaért bosszút álljanak, s a királyt Párizsba vigyék. XVI. Lajos, ki eddig húzta-halasztotta, ekkor fogadta el az alkotmányt s az emberi jogok kihirdetését.

October 6: A király, száz követ és a nép kíséretében, Párizsba megy.

Serment du Jeu de Paumes.* (I. 175.)

Louis XVI... *exile* subitement Necker... — La sinistre nouvelle n'est connue que le dimanche 12, à Paris. — La foule se précipite au Palais Royal... — ... un jeune homme, Camille Desmoulins, monte sur une table, tire l'épée, monte un pistolet, arrache une feuille d'arbre qu'il pose sur son chapeau comme signe de ralliement, et crie aux armes! (I. 211—213.)

14 juillet: Prise de la Bastille.* (I. 220.)

... dès le 15 juillet, le comte d'Artois, considéré comme le chef de la Cour, la famille Polignac, aussi chère à la Reine qu'à lui-même, les princes de Condé et de Conti, le maréchal de Broglie, le prince de Lambesc, et d'autres, quittent la France et commencent l'émigration. (I. 232.)

Meurtre de Foulon et Berthier.* — Dans cette situation (22 juillet), Foulon, l'un des cinq Ministres... est arrêté à Vitry... — ... la foule l'enlève et le pend à un réverbère... — ... il [ti. Berthier] est enlevé à son escorte et tué d'un coup de sabre... (I. 235—236.)

Nuit du 4 août. Abolition des privilèges.* (I. 260.)

Repas des Gardes-du-Corps.* (I. 285.) — ... les Gardes-du-corps nouvellement arrivés donnent un repas à leurs camarades, le jeudi 7er octobre. — La Cour... met à la disposition des Gardes-du-corps le palais même du Roi... — ... on foule aux pieds la cocarde tricolore...²⁸ (I. 285—286.)

[Petőfi e néhány sort, az események legfőbb mozzanatait, Cabet igen részletes előadásából (I. 288—309.) vonta ki.]

... vers une heure, la Famille royale se met en marche pour Paris, accompagnée par les cent Députés... et précédée par les femmes et le Peuple... (I. 311.) — [E napnak és a megelőzőnek dátumait Cabet közös címben adta meg:] 5 et 6 octobre. Le Roi est amené à Paris. (I. 288.)

²⁷ Az esemény valóságos dátuma július 22; Cabet könyve mind az első, mind a második kiadásban így adja meg, itt tehát Petőfi elírásáról van szó.

²⁸ „on foule aux pieds la cocarde tricolore”: Cabet-nál dőlt betűkkel kiemelve. Itt és az alábbi helyeken a kiemelés hívhatta fel a szövegrészre a költő figyelmét.

October 19. A nemzetgyűlés Párizsba tétetik át.

November 2. A nemzetgyűlés a papi javakat a nemzet javainak nyilatkoztatja.

*Installation de l'Assemblée Nationale à Paris.** (I. 328.)

*Biens du clergé déclarés biens nationaux.** (I. 336.)

1790.

Januárus 1. A nemzetgyűlés elnöke 60 taggal egyetemben megköszönti a királyt s királynét; Bailly szinte (térdepelve) háromszáz községi képviselővel; azonkívül vidéki gratulansok.

Februarius 4. Általános fölesküvés az alkotmányra. Komédiázás a nemzetgyűlésben.

Július 14. A foederatio ünnepe a Champ-de-Marson.

September 2. A nancyi mérsárlás hírére lázong a nép. Necker lemond s Helvecziába tér a nép átkaitól kísérvé.

Le 1er janvier 1790, le Président de l'Assemblée Nationale se rend aux Tuileries avec une députation de soixante membres. — [Következik a köszöntés szövege.] — La députation se rend ensuite chez la Reine, et lui présente les hommages d'une respectueux dévouement. Bailly, à la tête des trois cents représentants de la Commune, vient aussi présenter les mêmes hommages, mais à genoux.²⁹ — Plus de huit cents députés extraordinaires des Provinces arrivent aussi à Paris pour complimenter non le Roi, mais l'Assemblée Nationale... (I. 359.)

*Comédie du 4 février. Première acceptation de la Constitution. Serment civique.** (I. 361.)

*Fête de la Fédération.** (I. 461.) [A Champs-de-Mars említését l. a szövegben.]

A la première rumeur... du massacre de Nancy, l'émeute éclate instantanément à Paris... — Necker est tellement épouvanté de l'irritation populaire qu'il donne immédiatement sa démission, et se retire à son château de Copet en Suisse, escorté par les malédictions du Peuple... (I. 535.)

1791.

Április 2. Mirabeau, 42 éves korában, meghal.

Június 20. A király és családja megszökik.

Június 25. A királyi család visszavitetik.

Július 11. Voltaire hamvait a Pantheonba viszik.

Július 17. Mérsárlás a Champ-de-Marson.

September 30. Az assemblée constituante vége.

*Mort de Mirabeau.** — Il expire le 2 avril, à dix heures du matin, âgé de quarante-deux ans...³⁰ (II. 162.)

*Fuite du Roi par Varennes.** (II. 257.)

*Retour de Varennes.** (II. 305.) — ... le cortège arrive le samedi 25... (II. 307.)

*Apothéose de Voltaire.** — ... le décret du 30 mai... ordonne, pour le 11 juillet, la translation des cendres de Voltaire, de Romilly au Panthéon. (II. 339.)

*Massacre du Champs-de-Mars.** (II. 369.)

... le 30, en présence de Louis XVI, la Constituante déclare solennellement que sa session est terminée... (II. 437.)

²⁹ „à genoux”: Cabet kiemelése.

³⁰ „âgé de quarante-deux ans”: Cabet kiemelése.

October 1. Az assemblée législative megnyitása.

*Législative.** (II. 369.) — *Ouverture.** (II. 371.)

1792.

Aprilis 20. A háború kijelentetik Ausztria ellen.

*Déclaration de guerre.** — *Le 20 avril*, Louis XVI... propose à la Représentation nationale de déclarer la guerre à François 1er. (II. 528—529.)

Június 20. A nép betódul a Tuileriákba. A királyság morális halála.

*20 juin; Invasion aux Tuileries.** (II. 563.) — Enfin, sur l'invitation de Pétion et de Santerre, le Peuple se retire paisiblement. Mais ce n'en est pas moins, il faut en convenir, un véritable *régicide moral*.³¹ (II. 567.)

Július 11. Citoyens! la patrie est en danger.

*Citoyens! La patrie est en danger!** — *Le 11*... la Représentation nationale prononce cette formule solennelle: *Citoyens! la Patrie est en danger!* (III. 18.)

Július 14. A foederatio ünnepe. A feudális rendszer fáját elégetik. Pétion ou la mort.

*Fête de la Fédération** — ... une foule du Peuple criant: vive Pétion (chef connu de l'insurrection)! *Pétion ou la mort!*³² — ... *l'arbre de la Féodalité disparaît au milieu des flammes*... (III. 26.)

Július 28. Párizsba érkezik a braunschweigi hg nyilatkozata.

*Manifeste du Duc de Brunswick.** (III. 39.) — Voilà ce fameux Manifeste. Et *le 28 il est à Paris*... (III. 40.)

Július 30. Párizsba érnek a marseilleiek.

*Arrivée des Marseillais.** (III. 40.)

Augusztus 10. A nép ostromolja és elfoglalja a Tuileriákat. A király a gyűlésbe menekül. A királyság fölfüggesztetik. A convent alakítása határoztatik. A királyi családot a Templeba viszik.

*Assaut; Prise du Château** (III. 58.) — *Louis XVI se réfugie dans l'Assemblée.** (III. 55.) — *Suspension du Roi; Appel d'une Convention.** (III. 62.) — Quant à Louis XVI et à sa famille, ils restent prisonniers et sont déposés d'abord aux Feuillants, puis transférés au Temple... (III. 65.)

Augusztus 19. Lafayette elhagyja seregét és Franciaországot. (Helyét Dumouriez foglalja el.)

*Mise en accusation et désertion de Lafayette.** (III. 76.) — ... *le 19, il quitte son camp*... — Il paraît qu'il veut se retirer d'abord sur le pays de Liège neutre, et de là gagner la Hollande... (III. 78.) — ... *son armée*... vient d'être confiée à Dumouriez... (III. 79.)

September 2. Mészárlások a börtönben.

*Journée du Dimanche 2 septembre.** (III. 89.) — [A nap eseményeit Cabet mindenütt a *massacres* szóval jelöli.]

September 21. Az assemblée législative vége. A convent kezdete. A királyság eltöröltetik.

*Closure et travaux de la Législative.** (III. 149.) — *Ouverture de la Convention.** (III. 179.) ... *la Royauté est abolie en France.* (III. 182.)

³¹ „*régicide moral*”: Cabet kiemelése.

³² „*Pétion ou la mort!*”: Cabet kiemelése.

September 22. Billaud-Varennes indítványára új évszámítás. E nap a respublica 1⁶⁶ esztendejének 1⁶⁶ napja.

October 1. A poroszok visszavonulnak Franciaországból.

November 6. A jemmepesi ütközet.

Le 22, sur la proposition de Billaud-Varennes, l'Assemblée décrète une nouvelle ère de République et d'Égalité, et décide que le 22 septembre 1792 sera le premier jour de l'an 1er de la République. (III. 183.)

... le 1er octobre, les Prussiens commencent leur retraite. (III. 209.)

Bataille de Jemmapes.* (III. 250.)

1793.

Januárius 21. XVI. Lajos kivégeztetése.

Exécution de Louis XVI.* (III. 312.)

Marczius 10. Fölkelés a girondisták ellen.

Journée du 10 mars. Essai d'insurrection contre les Girondins.* (III. 353.)

Április 5. Elszökik Dumouriez.

Dumouriez déserte à l'ennemi.* (III. 370.)

Április 24. Marat a tribunal revolutionnaire előtt. Egyhangulag fölmentetik. Diadalmenet.

Acquittement et triomphe de Marat.* — Il comparait, le 24, devant le Tribunal révolutionnaire, en présence d'une foule immense. Bientôt acquitté à l'unanimité, chargé de couronnes, il est porté en triomphe, sur les bras, jusque dans l'Assemblée... (III. 382.)

Május 30 és 31. Fölkelés a girondisták ellen.

Insurrection des 30 et 31 mai.* (III. 406.)

Június 2. A girondisták elfogatnak.

Journée du 2 juin. (III. 415.) — ... la Montagne et partie de la Plaine décrètent enfin que les Girondins dénoncés seront arrêtés chez eux... (III. 418.)

Július 13. Marat meggyilkoltatik Charlotte Corday által.

Assassinat de Marat par Charlotte Corday.* (III. 433.)

Augusztus 15. Az alkotmány elfogadtatásának ünnepe.³³

Fête pour l'acceptation de la Constitution.* (III. 493.)

October 9. Lyon bevétele a republicanusok által. «Lyon fit la guerre à la Liberté, Lyon n'est plus.»

Prise de Lyon.* (III. 516.) — Lyon fit la guerre à la Liberté, Lyon n'est plus!³⁴ (III. 517.)

October 14. Eltöröltetik a keresztyén vallás.

Abolition du Christianisme.* (III. 527.)

October 16. A királyné kivégeztetése.³⁵

Procès de la Reine.* (III. 520.) — ... cette coupable et malheureuse Reine meurt avec courage, le 16, et périt sur l'échafaud... (III. 522.)

October 18. Vous nous avez ordonné de détruire la Vendée avant le 20; aujourd'hui 18 la Vendée n'est plus!

Les Représentants écrivent à la Convention: «Vous nous avez ordonné de détruire la Vendée avant le 20: aujourd'hui 18, la Vendée n'est plus.» (III. 519.)

³³ Ismét Petőfi elírása! A valóságos dátum (Cabet-nál helyesen): augusztus 10.

³⁴ „Lyon fit la guerre à la Liberté, Lyon n'est plus!": Cabet kiemelése.

³⁵ Petőfi szövege Cabet paragrafus-címének felel meg, azzal a különbséggel, hogy „procès” (per) helyett, „kivégeztetés”-t mond, és annak dátumát tünteti föl.

October 31. A girondisták kivégeztetése.³⁶

*Procès des Girondins.** (III. 523.)

November 10. Rolandné kivégeztetése.

Le Tribunal condamne Madame Rolland,³⁷
le 10 novembre ... (III. 524.)

1794.

Marczius 24. Hébert, Vincent, Ronsin, Anacharsis Clootz stb kivégeztetése.

Condamnation des Hébertistes.* — ... le Comité fait arrêter Hébert, Vincent, Ronsin, ... A. Clootz et quelques autres. (III. 560.)

Aprilis 5. Danton, Desmoulins stb. kivégeztetése.

Condamnation des Dantonistes.* (III. 569.)

Június 8. Az Être Suprême ünnepe.

Fête à l'Être Suprême.* (IV. 38.)

Július 26. (8 thermidor) André Chénier kivégeztetése.

... deux poètes célèbres, Roucher (l'auteur des Mois) et le jeune André Chénier,³⁸ poète royaliste, périssent sur l'échafaud dans cette journée du 8 thermidor ... (IV. 83.)

Július 27. (9 therm.) Robespierre bukása.

9 thermidor: chute de Robespierre.* — Le 9 thermidor (27 juillet), dès le matin, les Jacobins sont presque en permanence ... (IV. 90.)

Július 28. Robespierre, Saint-Just, Couthon stb kivégeztetése.

... le même jour 10 thermidor (28 juillet), Robespierre, son frère, Saint-Just, Couthon, etc., au nombre de 21, sont conduits au Tribunal révolutionnaire. — Robespierre, Saint-Just, tous, meurent avec courage. (IV. 107.)

September 21. Marat a Pantheonba vitetik, Mirabeau onnan kivettetik.

Marat est transporté au Panthéon.* — C'est la translation des restes de Marat au Panthéon et l'expulsion de ceux de Mirabeau ... (IV. 158.)

November 11. A jacobínusok tereme becsukatik.

Fermelure des Jacobins.* (IV. 170.)

1795.

October 26. (4 brumaire) délután harmadfél órakor a convent vége.

... le 4 brumaire an IV (26 octobre 1795), à 2 heures et demie, la clôture de la Convention est proclamée au milieu des cris de vive la République. (IV. 284.)

2.

Cabet nevét Petőfiéivel még nem kapcsolták össze;³⁹ Jókai sem említi sokat idézett korrajzában, ahol a márciusi ifjak francia olvasmányait sorolja fel.⁴⁰ Egyébként is alig van Cabet-nak magyar nyelvű irodalma; Pataki Ferenc az egyetlen, aki tüzetesebben foglalkozott vele, de

³⁶ A girondiak pere október 25-étől 31-éig tartott, s a hónap utolsó napján történt a kivégzés.

³⁷ Cabet — az első kiadásban — következetesen Rolland-t ír; Petőfi kijavítja!

³⁸ Itt is Petőfi írja helyesen a francia költő nevét.

³⁹ FERENCZI ZOLTÁN néhány sort szentelt Cabet-nak (Petőfi és a szocializmus. Bp. 1907. 27.), de a költő és a francia író közt valóságos kapcsolatot nem tudott megállapítani. VINCZE LÁSZLÓ egy odavetett mellékmondata szerint (Táncsics Mihály pedagógiai nézetei. Bp. 1953. 85.) Cabet Ikáriája nemcsak Táncsicsnak, hanem „Petőfinek is kedvelt olvasmánya volt”, de a szerző nyilván tévedésből írt Petőfit — Vasvári helyett.

⁴⁰ JÓKAI MÓR: Az én kortársaim. Kísf. T. Évl. Uj f. VII. köt. 1871—72.

csupán pedagógiai eszméivel.⁴¹ Nem nagy a francia szakirodalom sem. Jules Prudhommeaux 1907-ben hatalmas monográfiát adott ki;⁴² ez a régebbi munkákat elavulttá, a további kutatást — látszólag — fölöslegessé tette, és bár e szerző csak az ikáriai elv gyakorlati megvalósításának kísérleteit tárgyalta kiváló alapossággal, ellenben Cabet tevékenységének más részeit — és különösen a tárgyunk tekintetéből legfontosabbat: a történetíróit — sommásan intézte el, nem akadt utána senki, aki bejártó újabb vizsgálatokra vállalkozott volna. A bibliográfiai szemlével tehát röviden végezhetünk: P. Angrand vázlatosan ismertette Cabet szerepét az 1848. évi forradalomban;⁴³ Fernand Rude két francia munkás kéziratos emlékezeit adta ki a Nauvoo-i kommunista telepről, s a bevezetőben tömör és értékes portrét szentelt Cabet-nak;⁴⁴ a legszükségesebb ismeretek friss és jó összefoglalását nyújtja a francia munkásmozgalom életrajzi lexikona.⁴⁵ Ezenkívül még egy-egy fejezetet vagy legalább néhány lapot találhatunk Cabet-ről azokban a munkákban, melyek a közgazdasági és politikai elméletek és különösen a korai szocialista rendszerek történetét dolgozzák fel.⁴⁶

Cabet egy helyt arról ír, hogy számos lángelme egyszerű sorból eredt, s többnyire a nép köréből származnak azok, akik becsületére válnak az emberiségnek.⁴⁷ Egyszerű családban született Cabet is, a dijoni kádármester fia, 1788 január 1-én.⁴⁸ A kézműves ipar, a két-három segéd annyit megengedett az apának, hogy iskoláztassa fiát, de már a pályaválasztásba beleszólt a szükség, és bár az ifjú orvos akart lenni, csak a rövidebb és kevésbé költséges jogi tanulmányokat végezhetette el. Kötő eredménytel (hisz már tizenöt éves korában egy liceumi osztály tanítását bízták rá), és a doktorrá avató szertartás, 1812 május 1-én, tehetséges és szépreményű ügyvédet indított el életútjára.

A síma karriernak azonban mihamar vége szakadt. A francia forradalomról a gyermeknek személyes élményei még nemigen lehettek, ám az apai ház a szabadság szeretetére nevelte, s a fiatal jogászt már az első restauráció alatt a politika küzdőterén látjuk, az isten kegyelméből

⁴¹ PATAKI FERENC: Az utópista szocializmus pedagógiája. Bp. 1961. 206—295. — Röviden szól még Cabet-ről SÁNDOR PÁL: A filozófia története, Bp. 1965. II. köt. 68—72. néhány ténylegi tévedéssel.

⁴² JULES PRUDHOMMEAUX: Icarie et son fondateur. Étienne Cabet. Contribution à l'étude du socialisme expérimental. Paris, 1907. A monográfia terjedelme több mint 600 lap. (Proudhommeaux-ról I. P. A[ngrand] nekrológiát: 1848 Revue des Révolutions contemporaines, 1950. t. XLIII. n° 186. pp. 101—102.) — Jellemző a Cabet iránti érdeklődés hiányára, hogy Prudhommeaux alapvető művének egyetlen példánya sincs meg a magyarországi közkönyvtárakban. Adataimat, ha nem hivatkozom más forrásra, e könyv első kiadásából merítem; az 1926. évi második, átdolgozott kiadást nem állt módomban használni.

⁴³ PIERRE ANGRAND: Étienne Cabet et la République de 1848. Paris, 1948.

⁴⁴ Voyage en Icarie. Deux ouvriers viennois aux États-Unis en 1855. Textes établis et présentés par FERNAND RUDE. Paris, 1952.

⁴⁵ Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français publié sous la direction de JEAN MAITRON. Première partie: 1789—1864. Tome I: A à Cz. Paris, 1964.

⁴⁶ Ezek közül a fontosabbak: I. TSCHERNOFF: Le parti républicain sous la monarchie de juillet. Formation et évolution de la doctrine républicaine. Paris, 1901. — GASTON ISAMBERT: Les idées sociales en France de 1815 à 1848. Paris, 1905. — GEORGES MORANGE: Les idées communistes dans les sociétés secrètes et dans la presse sous la monarchie de juillet. Paris, 1905. — CHARLES GIDE: Les colonies communistes et coopératives. Paris, s. a. (cours de 1927—28). — J. DELEVSKY: Les antinomies socialistes et l'évolution du socialisme français. Paris, 1930. — ROGER GARAUDY: Les sources françaises du socialisme scientifique. Paris, 1948. — MAXIME LEROY: Histoire des idées sociales en France, t. II. De Babeuf à Proudhon. Paris, 1950. — JEAN TOUCHARD: Histoire des idées politiques. Paris, 1959. — FÉLIX PONTEL: La pensée politique depuis Montesquieu. Paris, 1960. — Itt említem meg, hogy S. A. PIOTROWSKY monográfiájához (Cabet and the Voyage en Icarie, Washington, 1935) nem tudtam hozzájutni.

⁴⁷ „... une foule de génies ... sont sortis des rangs populaires; c'est de là que se sont élancés la plupart des hommes qui font honneur à l'Humanité ...” — CABET: Douze lettres d'un Communiste à un Réformiste sur la Communauté. Troisième édition. Au Bureau du Populaire. Novembre 1845. Quatrième lettre, p. 28.

⁴⁸ Vajon tudta-e Petőfi, hogy Cabet is az évfordulat gyermeke volt? Aligha.

való királyság ellen szövetkezők között. Amint elzúg a napóleoni száz nap, s a Bourbonok másodsor is visszatérnek, nem késik a megtorlás: három hónapra eltiltják az ügyvédi gyakorlat-tól. Cabet ennek ellenére módot talál arra, hogy perbe fogott hazafiak védőjeként szerepelhes-sen, és szónoki erőfeszítéseinek eredménye: fölmentés a vádlottak, egyéves eltiltás a maga szá-mára. Dijonban nincs többé mit keresnie, Párizsba megy.

Itt nappal egy jónévű ügyvéd irodája, este Lafayette szalonja fogadja be. A „két világ-rész hőse” ekkor, a húszas évek elején, még nem az a „jámbor” egyéniség, aki Petőfitől majd ezt a gúnyos jelzőt érdemli ki,⁴⁹ és akiről Cabet-nak is lesz még jónéhány kemény szava: a nagytekin-télyű politikus titkos carbonaro szervezet élén áll, és e szövetség tagja lesz Cabet is, olyan férfi-akkal együtt, mint a Béranger-nak kedves Manuel, mint Bazard, a saint-simonisták leendő fő-papja, mint Buchez, akinek a forradalomról irandó könyve majd Cabet legfőbb forrása lesz, mint Laffitte, a politizáló bankár és még sok más ellenzéki nevezetesség. Cabet részt vesz a tit-kos munkában (például zendülésért kivégzett hazafiak történetét írja meg⁵⁰), de a carbonarók meglehetősen vegyes és felelőtlen társaságára végül mint kiábrándító tapasztalatok forrására tekint vissza.

Nem is az efféle szervezkedések vetettek véget a Bourbonok gyűlölt uralmának. A júliusi forradalomban az utca döntött; ám az ellenzéki politikusok nem tudták vagy nem is akarták a győzelmet a nép javára kihasználni. Lajos Fülöp, kezdetben, ügyesebbnek bizonyult, mint nevetségesen semmirevaló apja után gondolni lehetett volna, s az egykori carbonarókat jöve-delmes stallumokkal kezésfette meg. 1830 augusztus 1-én Cabet is az alkotmányos királyság mellett nyilatkozott, de mivel hamar kiderült, hogy az alkotmány inkább szívügye, mint a monarchia, sőt a királytól a népfelség elvének elismerését kívánta, a jutalomosztáskor már csak az isten háta mögött, Korzikában kapott ügyészi állást. Hamarosan onnét is elcsapták, de rem szabadulhattak tőle: 1831 nyarán Cabet mint ellenzéki képviselő tért vissza a fővárosba. Párizsban ekkor minden recseg és ropog, s hamarosan elkövetkezik az első fegyveres fölkelés nap-ja: 1832 június 5-e. Utána Cabet-t, alaptalanul, részességgel vádolják, de semmit sem tudnak rábizonyítani. Fölmentéssel végződik az a pere is, mellyel első nagyobb könyvéért⁵¹ kell szem-benéznie. A kormány azonban egyre nehezebben tűri a merész hangú publicistát, aki 1831 októ-berétől sorozatosan adja ki republikánus röpiratait, majd 1833-ban *Le Peuplaire* címmel politi-kai hetilapot⁵² indít; végül éppen ez szolgálatat ürügyet elhallgattatására: cikkei miatt két évi börtönt szabnak ki rá, és Cabet — 1834 márciusában — száműzetésbe kényszerül. Belgiumot választja, de itt Lajos Fülöp veje a király, s kiutasítják; ekkor Londonba költözik, s onnét majd csak öt esztendő múlva, 1839 áprilisában tér haza.

A száműzetés éveit Cabet komoly stúdiumokkal töltötte, saját közlése szerint napi tizen-nyolc órát dolgozott. Híven a programhoz, melyet még otthon, az *Association pour l'Éducation du Peuple* nevű társulat vezetőjeként vallott,⁵³ népszerű történeti munkákat kezdett írni. Teljes világtörténetet tervezett, de úgy látszik, sosem készült el vele; bár még 1845-ben is hirdette.⁵⁴ Hozzáfogott Anglia történetéhez is; sajtó alá végül csak az *Histoire populaire de la Révolution française* került.

⁴⁹ Naplója április 1-i fejezetében.

⁵⁰ F. RUDE: op. c., p. 4.

⁵¹ *Révolution de 1830 et situation présente, expliquées et éclairées par les Révolutions de 1789, 1792, 1799 et 1804, et par la Restauration*, par CABET, député de la Côte d'Or. Paris, 1832. Két további kiadása is volt.

⁵² *Le Peuplaire*, journal des intérêts politiques, matériels et moraux du Peuple, fondé par une association patriotique et dirigé par M. CABET, député. 1833. szeptember 1-étől 1835. október 8-áig jelent meg.

⁵³ Cabet pedagógiai törekvéseiről, PATAKI FERENC id. könyvének kívül, I. GEORGES DUVEAU: *La pensée ouvrière sur l'éducation pendant la Seconde République et le Second Empire*. Paris, 1948, pp. 159—62.

⁵⁴ Például a Douze Lettres ... 3. kiadásának borítólapján.

E művét a szakirodalom elhanyagolta; Prudhommeaux nem sokra becsülte, a forradalom újabbkori történetírói közt pedig ritka kivétel, aki — mint R. Cobb⁵⁵ — arra méltatta, hogy véleményét idézze⁵⁶. Ez némiképpen érthető: több mint száz év alatt minden tudományos mű elveszti szakmai használhatóságát, és csak mint történeti emlék maradhat becses, mint írói alkotás, stílusa révén. E tekintetben pedig Cabet-nak félelmetes versenytársai vannak: Lamartine, a história Aranyszájú Szent Jánosa; Michelet, aki Salvator Rosa-i képekben örökítette meg a forradalom fény-árny-jeleneteit; Louis Blanc, feszeőbb stilisztá, de szónokian hatásos; nem mérkőzhetik Cabet még Thiers könnyed, világos előadásával, Mignet józan tömörségével sem. Koftársai közül csak ezek számítnak a francia forradalom klasszikus történetíróinak, sőt akad túlzó vélemény,⁵⁷ mely csupán Michelet-nek engedélyezi a halhatatlanságot. Cabet nem volt szépirói tehetség (bár egy rossz órájában a drámaírással kacérkodott): nem az események és személyek plasztikus bemutatására törekedett, hanem a véleményalkotást, az ítéletet tartotta feladatának, s könyvein meglátszik, hogy ügyvéd munkája, stílusát jogászi érvelés, olykor már-már rabulisztika jellemzi, tárgyalótermi modor, mely ismétlődő rétori kérdéseivel, fölkiáltásaival nem egyszer nyomaszt. Mégsem lehet elvitatni Cabet-művétől azt, hogy nevezetesen állomás a forradalomtörténetek históriájában.

Az *Histoire populaire de la Révolution française* nagyszabású alkotás: a korábbi századok történetének rövid, 144 lapra terjedő összefoglalásával kezdődik (a gall őskortól 1789-ig); a forradalom és a rá következő események előadása több mint kétezer lapot tesz ki. Ekkora munkát aránylag csekély idő alatt Cabet csak úgy hozhatott tető alá, hogy írás közben már rendelkezésére állt Buchez és Roux *Histoire parlementaire*-jének negyven kötete. Ez megkímélte erőpazarló kutatásoktól, sőt akár a *Moniteur* évfolyamainak lapozásától is, hiszen e két szerző páratlan bőségben közölte a forradalom dokumentumait: a törvényhozó gyűlésekben és a klubokban elhangzott beszédeket, az újságok nevezetesebb cikkeit stb. Cabet nem is titkolta, hogy munkájában főként e nagy műre támaszkodott, nem volt hát nehéz rásütni később az eredetiség hiányának vádját. Csakhogy az a kor még nemigen kívánta meg a történetírótól, hogy levéltárakban búvárkodjék, Michelet-ről meg éppen kimutatták, hogy bár szívesen hivatkozott archivális kutatásaira, gyakran csak korábbi feldolgozásokat forgatott.⁵⁸ De különben is: Cabet már az *Histoire parlementaire* megjelenése előtt jól tájékozott volt a francia forradalomban, sőt 1832-ben röviden meg is írta történetét, *Révolution de 1830* című könyve bevezetőjeként, s már ekkor igen tekintélyes irodalmat használt,⁵⁹ nem kevesebbet, mint amennyit például kortársa, Carlyle, a *The French Revolution* (1837) szerzője. Később, az *Histoire populaire* írása közben, Cabet olvasmányainak köre még bővült. Amikor pedig Buchez és Roux munkáját választotta kalauzául, mindenesetre jó, megbízható vezetőre tett szert, s nagyrészt ennek köszönhető, hogy az *Histoire populaire* lapjairól nem lehet olyan tévedéslajstromot összeböngészni, amilyent például Lamartine művéből írt ki később, kaján örömmel, a legitimista A. Nettement.⁶⁰ Általában joggal állíthatjuk, hogy Cabet, a történetíró, nem maradt el a korabeli tudomány színvonalától.

⁵⁵ RICHARD COBB: *Les armées révolutionnaires*. Paris, 1961, t. I. pp. 10—13.

⁵⁶ JAURÈS, az *Histoire socialiste* írója, úgy látszik, nem is olvasta Cabet *Histoire populaire*-jét, mert bár kétszer is hivatkozik Cabet véleményére (az első kiadás II. kötetének 909—910. és IV. kötetének 1207. lapjain), mind a kétszer a *Révolution de 1830* vázlatos szövegét idézi. Ellenben Jaurès munkatársa, GABRIEL DEVILLE, az *Histoire populaire*-ből citál (*Histoire socialiste*, t. V. p. 544, 590).

⁵⁷ ROBERT KEMP véleménye; 1. *Neuf siècles de littérature française des origines à nos jours*. Sous la direction de ÉMILE HENRIOT. Paris, 1958, pp. 675—678.

⁵⁸ HENRI SÉE: *Michelet et l'histoire-résurrection*. *Mercure de France*, 1er août 1926.

⁵⁹ Ismerte de Ferrières márkí, Dumouriez, Madame Campan, Montgaillard abbé, Bertrand de Molleville, Joseph de Maistre, Hardemberg báró, de Pradt, Rivarol, Roederer írásait, a *Choix de rapports* című nagy gyűjteményt és természetesen Thiers és Mignet történeteit.

⁶⁰ ALFRED NETTEMENT: *Histoire de la littérature française sous le gouvernement de juillet*. Paris, 1876³, t. II. pp. 443—445.

Ez persze magában még nem biztosítana különleges helyet művének a forradalomtörténetek hosszú sorában. Az *Histoire populaire* jelentőségét a forradalmi eszmék fejlődéstörténetében betöltött szerepe adja meg.

A forradalomról kezdetben csak a gyűlölet és a rágalom beszélt; „szégyentelen szerzők ragadták magukhoz a történetírást — panaszkodott később egy republikánus francia — hogy bemocskolják legszebb lapjait.”⁶¹ A gyűlöletről és rágalmról a legtöbb természetesen a forradalom radikálisainak jutott, és Robespierre, Saint-Just, Marat — a „rémférfiak”, ahogy egy magyar nyelven dadogó könyv nevezte őket⁶² — sokáig mint céges gonosztevők kerültek pellengérré.⁶³ Elítélte őket Thiers és Mignet liberális történetírása is, noha egyébként ez már a forradalmat mint szükségszerűséget igazolta; a girondi emlékiratok áradata pedig a régi pártviszály személyes sérelmeit és az elszenvetett félelmet torolta meg a hajdani ellenfeleken.

A húszas évek végéig kellett várni, hogy a jakobinusok védelmében az első szözatok elhangozzanak. A sort, 1828-ban, a száműzött forradalmár, a Bruxelles-ben meghúzódtott Buonarroti nyitja meg Babeuf és társai összeesküvéséről írt könyvével;⁶⁴ annakidején maga is a szervezkedés részese volt, korábban pedig Robespierre legszűkebb környezetéhez tartozott, és — művészvér, a Szobrász családjának leszármazottja — nem egyszer derítette föl zongorajátékával Duplay asztalos puritán lakását. Egykori politikai mesterében az egyenlőségi eszme előfutárát tisztelte, ragaszkodó szeretettel szólt róla emlékiratában, és kötelességévé tette a republikánus utóknak, hogy Robespierre mellett szót emeljen.⁶⁵ Egy esztendővel később, 1829-ben, egy másik bruxelles-i száműzött, Levasseur — egykor a Konvent tagja, a hondschoote-i csata civil hőse — tette közzé emlékezéseit.⁶⁶ E szerző nem volt Robespierre híve,⁶⁷ Marat iránt pedig ellenszenvet érzett,⁶⁸ de rendületlen montagnard-nak vallotta magát, s könyvét a jakobinus politika igazolására írta, és az új nemzedék ítélletéhez föllebbezett. A francia ifjúság körében ekkor

⁶¹ Des „écrivains éhontés se sont emparés de notre histoire pour en salir les plus belles pages...” GALLOIS: op. c., t. I. p. IV.

⁶² SCHIMMER KÁROLY AUGUSZT: Á. m. 23.

⁶³ A rágalmak a legkülönbébbek voltak. Akadtak, akik Robespierre-t az ellenséges hatalmak ügynökének (!) mondták; mások kéjszár és élvezet zsarnoknak híresztelték. Egy jellemző részlet a nagyfantáziájú pamflet-irodalomból: „C'était au milieu des images lubriques refléchies par des glaces nombreuses, au milieu des peintures lascives éclairées par cent bougies, à l'odeur des parfums brûlant dans des cassiolettes précieuses, à la senteur des vins les plus exquis, que le Dieu Robespierre, entouré de Couthon, de Saint-Just et d'Hanriot, d'une main tremblante de débauche, signait de nombreuses proscriptions!” Histoire de la Révolution de 1789... par deux Amis de la Liberté; idézi EDOUARD FLEURY: Saint-Just et la Terreur. Paris, 1852, t. II. p. 219. — Robespierre személyének és történeti szerepének megítéléséről érdekes anyagot gyűjtött össze Gérard Walter: Robespierre. Paris, 1946², pp. 621—641. (A 637. lapon idézi Cabet véleményét is az Histoire populaire 4. kötetéből.) Újabb munka e témáról A. З. Манфред: Робеспьер в историографии, in: Максимилиан Робеспьер: Избранные произведения. Москва, 1965. т. III, стр. 267—282. Cabet könyvét Manfred nem említi.

⁶⁴ BUONARROTI: Conspiration pour l'Égalité dite de Babeuf. I—II. Bruxelles, 1828.

⁶⁵ „On a tant calomnié cet illustre martyr de l'égalité, qu'il est du devoir de tout écrivain honnête de consacrer sa plume à en venger la mémoire...” — Buonarroti könyvének új kiadását idézem: Editions Sociales, Paris, 1957. t. I. p. 39.

⁶⁶ Mémoires de R. LEVASSEUR, (de la Sarthe) ex-conventionnel. — A restauráció alatt, 1829-ben csak a mű két első kötete jelenhetett meg, Rapilly párizsi kiadónál. A hatóságok pert indítottak a közérköcs, az uralkodói jogok és az államvallás megsértése címén, de a szerző külföldön lévén, csak Achille Roche fiatal történetírót ítélhették el, aki Levasseur segítségére volt a sajtó alá rendezésben. A III. és IV. kötet megjelenésére csak a júliusi forradalom után, 1831-ben kerülhetett sor Levavasseurnál, Stendhal kiadójánál.

⁶⁷ „... le despotisme de Robespierre m'avait pesé plus qu'à tout autre. Je ne me repens pas d'avoir désiré sa chute...” Op. c., t. III. p. 208.

⁶⁸ „Lorsqu'on me le montra pour la première fois... je le considérai avec cette curiosité inquiète qu'on éprouve en contemplant certains insectes hideux”. Op. c., t. I. p. 65. — Levasseur szerint Marat: „républicain atrabilaire, possédé par quelques idées fixes, [qui] comprenait la cause de la liberté par ses exagérations.” Op. c., t. I. p. 64.

már éledezett is a forradalmi hagyomány; egy fiatal ügyvéd, Mathieu Laurent, tüzetes cáfolattal válaszolt Montgaillard abbé szidalmaira,⁶⁹ sőt — ami nagyon jellemző — Achille Roche szükségesnek tartotta, hogy Robespierre-t még Levasseurrel szemben is megvédelmezze,⁷⁰ az emlékiratokhoz csatolt lapalji jegyzetekben.⁷¹

A júliusi forradalom után nem annyira magának a forradalomnak a ténye, mint inkább a kudarc miatt érzett elégedetlenség szította a jakobinus hangulatot. A fiatalok fölkeresték a nagy forradalom, az igazi, életben maradt tanuit, közszereplőit,⁷² és meghatottan jegyeztették szavaikat. Albert Laponneraye például Robespierre nővérének bizalmasa lett, és ő fogalmazta meg az idős hölgy helyett emlékiratait;⁷³ később Robespierre írásait gyűjtötte össze és tette közzé.⁷⁴ Barthélémy Hauréau rajongva méltatta a montagnard-okat,⁷⁵ Godefroy Cavaignac a forradalmi Párizsról szerkesztett almanachot.⁷⁶ Léonard Gallois, aki a Restauráció alatt Napóleon életrajzát dolgozta ki, a Konvent részletes történetének megírására vállalkozott.⁷⁷ Nyolckötetes műve olvasmányának nem elég vonzó; annál érdekesebb a szerző felfogása: ez időtt és még sokáig ő az egyetlen, aki Robespierre és az hébertisták véres vitájában nem a jakobinus vezér, hanem baloldali ellenzéke javára ítélt,⁷⁸ noha egyébként maga is Robespierre érdemeinek elismertetésén fáradozott. A jakobinus politikai örökség áthagyományozódásának útvo-

⁶⁹ URANULT DE LEUZE (álnév): *Réfutation de l'Histoire de France de l'abbé de Montgaillard*. Paris. 1828.

⁷⁰ LEVASSEUR: *Op. c.*, t. I. p. 197. pp. 198—199.

⁷¹ M. Laurent és A. Roche történetírói munkásságáról I. ALESSANDRO GALANTE GARRONE: *Filippo Buonarroti e i rivoluzionari dell'Ottocento*. Torino, 1951. pp. 32—42.

⁷² A Konvent tagjai közül az utolsó, Thibaudeau, 1854-ben halt meg. L. LÉONCE PINGAUD: *Les derniers conventionnels (1814—1854)*. *Revue de Paris*, 15 février 1896.

⁷³ *Mémoires de CHARLOTTE ROBESPIERRE sur ses deux frères; précédés d'une introduction par LAPONNERAYE, et suivis de pièces justificatives*. Paris, 1835.

⁷⁴ *Oeuvres de Maximilien Robespierre*. 1832-től több kiadásban. — Laponneraye érdekes és tipikus életútjáról, mely a forradalmi rajongástól a kommunizmusig vezetett, I. HECTOR FLEISCHMANN: *Charlotte Robespierre et ses Mémoires*. Paris, s. a., pp. 107—136; R. GARAUDY: *op. c.*, pp. 168—176; GABRIEL PIOR—PIERRE LABRACHERIE: *Charlotte Robespierre, ihre Memoiren und ihre Freunde*. In: *Maximilien Robespierre 1758—1794*. Beiträge zu seinem 200. Geburtstag. Herausgegeben von WALTER MARKOV. Berlin, 1958, pp. 87—91.

⁷⁵ B. HAURÉAU: *La Montagne. Notices historiques et philosophiques sur les principaux membres de la Montagne*. Paris, 1834. — Hauréau-ról nincs komoly irodalom. Néhány életrajzi adatát I. STANISLAS MITARD: *Les origines du radicalisme démocratique. L'affaire Ledru-Rollin*. Paris, 1952. passim és különösen pp. 17—19, 192—193.

⁷⁶ *Paris révolutionnaire, I—IV*. Paris, 1832—34.

⁷⁷ LÉONARD GALLOIS: *Histoire de la Convention nationale*. . .

⁷⁸ „De tous les historiens . . . que j'ai pu consulter, aucun, pas même parmi ceux qui ont professé des principes républicains, n'a désapprouvé le coup d'état qui frappa ceux que l'on appelait les hébertistes. . . Je me permets d'avoir une opinion contraire; c'est-à-dire que je regarde ce coup d'état comme ayant été très-funeste à la République, par les conséquences terribles qu'il eut, et qu'il était facile de prévoir.” GALLOIS: *op. c.*, t. VI. pp. 284—285; I. még t. VI. pp. 266—268 és különösen 307. — Léonard Gallois művét, úgy látszik, teljesen elfeledték, legalább is sehol semmi nyomát nem látom, hogy úttörő véleményére hivatkoznának, és a szakirodalom GUSTAVE TRIDONT, Blanqui hívét, a párizsi Kommun tagját, tartja Hébert-ék első védelmezőjének, noha ez csak 1864-ben adta ki akkor nagy botrányt keltett röpiratát (*Les Hébertistes, plainte contre une calomnie de l'histoire*). Az még úgy ahogy érthető, hogy a francia történetírásnak A. Mathiez és G. Lefebvre Robespierre-párti hagyományain felnőtt új iskolája nem vesz tudomást Gallois-ról; meglepőbb, hogy D. Guérin sem, holott ő mint a permanens forradalom híve, Robespierre baloldali ellenzékének igazolására törekszik (DANIEL GUÉRIN: *La lutte de classes sous la première République. Bourgeois et „bras nus” (1793—1797)*. I—II. Paris, 1946.) A. SOBOLJNAK is, aki mind doktori értekezésében (*Les sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire*. 2 juin 1793—9 thermidor an II. Paris, 1958), mind pedig összefoglaló forradalomtörténetében oly kitűnően elemezte a jakobinus diktatúra bukásának okát: az elbürokratizálódást, föl kellett volna ismernie szemlélete elődjét Gallois-ban, aki többek közt ezt írta Robespierre kormányáról: „. . . à dater de ce jour (ti. az hébertista ellenzék letörése óta), il n'offrait plus l'aspect d'un gouvernement marchant en tête de la révolution:

nalát világosan mutatja, hogy Gallois egész lapokat írt ki Levasseur emlékiratából, többnyire idézőjelek és a forrás megjelölése nélkül;⁷⁹ módszere viszont, az, hogy a szereplőket beszédeik sűrű idézésével megszólaltatta,⁸⁰ s ilyenképpen a forradalomnak mintegy dramatizált történetét vitte az olvasó elé, másokat ösztönzött, mindenekelőtt Buchez és Roux nagy vállalkozását. Az *Histoire parlementaire* szerzői éppen ezt, az egykorú szövegek közlését tekintették fő feladatuknak, s művük elsősorban hatalmas és maig hasznos forrásgyűjtemény, egyszersmind azonban politikai állásfoglalás is: a jakobinusok és Robespierre magasztalása, s egy új filozófia manifesztuma, mely a testvériség evangéliumi tanában a forradalmi eszmék, Jézusban Robespierre elődjét véli fölismerni.⁸¹

Ilyen előzmények után lépett fel történetírói alkotásával Cabet. Buchez és Roux kötetein kívül ismerte Laponneraye és Gallois munkásságát is,⁸² és jakobinus szellemű olvasmányai nem maradtak hatás nélkül. Jól kiviláglik ez, ha az *Histoire populaire*-t Cabet korábbi könyvével hasonlítjuk össze. A *Révolution de 1830* írásakor még, mint maga mondja,⁸³ Mignet művét fogadta el vezérfonalául, és Cabet e rövid vázlatát nem sok különbözteti meg a liberális felfogástól.⁸⁴ Az *Histoire populaire* szerzője ellenben már mint meggyőződéses jakobinus áll előttünk, sőt éppen ezt a könyvet tarthatjuk a júliusi monarchia első évtizedében kibontakozott jakobinus történetírás betetőzőjének, mely azonkívül, hogy összegezi a korábbi kezdeményeket, tovább is halad, s a forradalom tanulságaiból újszerű következtetéseket von le.

Nincs a történelemben még egy esemény egyenlőképpen méltó az érdeklődésre — írja Cabet az *Histoire populaire* bevezetőjében — mint a francia forradalom; e magasztos drámai akció, melynek története, ha igaz és való, a legjobb gyakorlati iskolája a politikának és a filozófiának.⁸⁵ Ebbe az iskolába a szerző a népet invitálja meg; célja az, hogy miután mások az arisztokrácia vagy a polgárság szájaize szerint írták a históriát, végre a népnek is legyen forradalomtörténete, mely az eseményekről és a szereplőkről a demokrácia szellemében ítél.⁸⁶ Tanító szándékához illőn Cabet csaták leírása helyett inkább a politikai és a társadalmi viszo-

mais bien celui d'un ministère, comme nous en avons eu tant, plus occupé de se garantir des attaques des partis que de travailler à la chose publique..." (Op. c., t. VI. pp. 292—293.)

⁷⁹ Vö. többek közt GALLOIS: op. c., t. II. pp. 28-29 és Levasseur: op. c., t. I. p. 64. Gallois szó szerint átveszi Levasseur véleményét Marat-ról.

⁸⁰ Erre utal Gallois könyve címében a „d'après elle-même” kifejezés.

⁸¹ Buchez és Roux történetbölcseletéről l. PAUL JANET: op. c., pp. 60—70. Janet „école démocratique-catholique”-nak nevezi Buchez históriai felfogását, és polgári ellenszenvvel ír róla. Újabb munka, és méltányos Buchez megítélésében: ARMAND CUVILLIER: P.-J.-B. Buchez et les origines du socialisme chrétien. Paris, 1948.

⁸² Prudhommeaux (id. műve 101. lapján) csak föltételezi, hogy Cabet olvasta Gallois művét, noha ehhez nem férhet kétség, mert az *Histoire populaire* lapjain többször hivatkozik rá. Olvasta Laponneraye-nak legalább az egyik művét is; ez onnét derül ki, hogy forradalomtörténetén Cabet egy helyt (t. IV. p. 232) ezt írja: „N'est-ce pas encore une fatale erreur de dire que les principes sont tout et les hommes rien?” Cabet itt, a szerző megnevezése nélkül, Laponneraye-val vitatkozik, ez kezdte ugyanis Ch. Robespierre emlékirataihoz csatolt bevezetőjét ezzel a mondattal „Les principes sont tout, les hommes ne sont rien.”

⁸³ *Révolution de 1830*, 3e éd., p. 4.

⁸⁴ Cabet már ekkor, 1832-ben, a Hegypártnak ad igazat a girondiakkal szemben, de a jakobinus diktatúra eredményeit csak röviden érinti, s nem fejti ki elméletét. Az 1791. évi alkotmányt hosszan dicséri, a radikálisabb 1793. évről viszont épp csak futólag megemlékezik. Babeufról alig mond valamit, Marat nevét le sem írja. A választójognak a vagyonosokra való korlátozását nem ítéli el, a forradalom árulóiról hallgat.

⁸⁵ „De toutes les révolutions dont l'histoire a conservé le souvenir, il n'en est aucune qui présente, autant que la Révolution française, un spectacle majestueux, dramatique, palpitant d'intérêt, rempli de leçons instructives, et digne des méditations de tous les amis de l'humanité.” „... exposée dans toute sa vérité, la Révolution française est le cours pratique le plus complet de politique et de philosophie.” (T. I. p. v.)

⁸⁶ Azt persze elismeri Cabet, hogy Buchez és Roux műve is demokratikus felfogású, de kifogásolja, hogy nagy terjedelme és ára miatt nem juthat el a tömeghez. (T. I. p. vi.)

nyok elemzését ígéri; nem művészi tablót, hanem világnézeti oktatást kíván nyújtani. Nem ezekkel a szavakkal mondja, de mi mondhatjuk: az *Histoire populaire* agitációs irat; szakadatlan polémia, melyben a radikális politikus küzd ellenfeleivel, s a társadalomreformer hirdeti meg programjának alapelveit.

Cabet polémiajának egyik célpontja maga Lajos Fülöp, a király. Az orléans-i uralkodó ifjúkora a forradalom éveire esett; egy darabig tiszt volt a francia hadseregben, azután az ellenséghez szökött. Cabet gyűlöletes színben tünteti föl az árulót, s alig titkolt élvezettel közli, hogy Marat vérdíjat akart kifizetni fejére. (III. 375.) Lajos Fülöp apjáról is minden lehető rosszat elmond: a szerencse méltatlan kegyeltje, tehetségtelen, jellemtelen, utolsó fráter (III. 280.), akit a királyi udvar is hitványnak tartott, leköpdösött (II. 497.), s aki alantas intrikáit azzal tetőzte be, hogy megszavazta unokatestvére, XVI. Lajos halálos ítéletét, s ezért közmegvetés tárgya lett. (III. 303.) Mindezt Cabet többnyire forrásai szövegéből vett idézetek mögé húzódva adja elő: így sikerült a sajtópert és a hatósági üldöztetést elkerülnie. Úgyes, a történelmi párhuzamokban rejlő lehetőségeket kihasználva, támadta Lajos Fülöp kormányát is, például a lengyel szabadságharc cserben hagyása⁸⁷ (I. 126.) vagy a Transnonain utcai vérengzés⁸⁸ miatt. (III. 505.) Az ilyen célzások gyakorisága egyik megkülönböztető vonása Cabet történelmi művének: nemcsak Klio volt műzsája, hanem a napi politika is. Ennek ihletése készítette arra, hogy Thiers könyvével lépten-nyomon vitába szálljon. A *Révolution de 1830* lapjain ellenvetés nélkül idézte véleményét; idézi az *Histoire populaire*-ben is, mégpedig nagyon sűrűn, de mindannyiszor azért, hogy megcáfolja, elutasítsa s kimutassa ellenmondásait. Időközben ugyanis Thiers miniszter lett, majd a kormány elnöke, s nyilvánvaló, hogy Cabet azért hadakozik a történetíróval, mert a politikai hatalmasságon, a júliusi monarchia burzsoáziájának képviselőjén akar ütni.⁸⁹

Az *Histoire populaire* polémikus színezetét erősíti Cabet antiklerikalizmusa. Ezt az irodalomban nem szokták emlegetni: egyházellenességét mintegy eltakarta olvasói előtt egyenlőségi filozófiájának evangéliumi köntöse. Valójában Cabet heves ellenfele volt a katolicizmusnak és papjainak, és akár Jeanne d'Arc peréről, akár a Vendée-i lázadókról írt, sohasem mulasztotta el, hogy a vallás szolgálóinak hazafiatlanságát, feudális szellemét és véres kegyetlenségét megbélyegezze.⁹⁰

A publicista vitatkozó szándéka olyankor is átüt az *Histoire populaire* szövegén, amikor — az író korára való célzások nélkül — csupán a forradalom tényeit ismerteti vagy kommentálja. Az Alkotmányozó Gyűlés választójogi törvényének vagy a kétkamarás parlamenti rend-

⁸⁷ A lengyel fölkelők katonai támogatása egyik legfőbb követelése volt a júliusi monarchia republikánus ellenzékének; Blanqui épp úgy kívánta, mint Cabet, aki a parlamentban és a *Révolution de 1830* lapjain érvet a lengyelek megsegítése mellett.

⁸⁸ Az 1834. április 13–14-i párizsi barikádharok elfojtása közben a kormánycsapatok lemészárolták egy Transnonain utcai ház békés lakóit.

⁸⁹ Hasonló átértékelés — Cabet gondolkodásának radikalizálódása — másutt is tapasztalható, például Lafayette megítélésében. A *Révolution de 1830* írója még kiméli a dicsvágyó politikust, a forradalom árulóját; az *Histoire populaire* szerzője szigorú szavakkal rója meg, és szembeszáll legendájával: „La vérité patriotique nous force de dire que Lafayette est loin d'être un modèle politique, et qu'il a fait un mal incalculable au pays...” (III. 169., I. az egész paragrafust: Dernier coup d'oeil sur Lafayette, III. 151–170.) A véleménykülönbség oka: a harmincas évek végén Cabet már nem várt semmit a liberalizmustól és az alkotmányos monarchia elvétől, melynek Lafayette a szószólója volt.

⁹⁰ „Infâmes Prêtres” (I. 99.), „l'hypocrisie de ces Prêtres qui n'ont jamais hésité et qui n'hésitent pas encore à faire verser des torrents de sang dans leur intérêt personnel” (I. 353.), „le fanatisme religieux qui va devenir le principal levier contre-révolutionnaire” (II. 74.), „Prêtres criminels” (II. 485.): Cabet jellemző és gyakran ismételt kifejezései. Antiklerikális felfogását azért kell különösen kiemelni, mert ez élesen elválasztja világnézetét a katolikus szellemű Buchez egyébként sokban rokon tanaitól. A júliusi monarchia egyházellenes mozgalmairól I. HENRI GUILLEMIN: *Histoire des Catholiques français au XIXe siècle* (1815–1905). Genève—Paris—Montréal, 1947. (Cabet szerepével nem foglalkozik.)

szer híveinek⁹¹ bírálata, nem vitás, azért kapott olyan nagy helyet Cabet művében, mert az egyúttal a júliusi monarchia cenzusos választásainak és az angol mintájú liberalizmusnak is kritikája volt.⁹² Azzal, hogy a forradalmi tömeg tisztekezését, önzetlen hazafiságát hangoztatta, Cabet egyszersmind a későbbi munkásfelkelők rágalmozóinak is felelt.⁹³ Mindaz pedig, amit a köztársaság sikereiről leírt, a republikánus propagandát szolgálta igen hatásosan.

A forradalom történetét Cabet mint politikai küzdelmek, mint pártharcok sorozatát mutatja be, s ezenközben minden igyezetével a jakobinusokat és Robespierre-t igazolja. Bárki, aki eltért politikájuktól — a girondiak, Danton hívei, Hébert és csoportja — Cabet szerint a forradalom árulója és összeesküvő, vagy legalább is a nép képviselőtérre méltatlan személy, s megérdemelten jutott vérpadra.⁹⁴ Megvédi Robespierre-t Cabet a thermidori ellenzékkal szemben is: a jakobinus vezér csak azzal követett el hibát, hogy a válság idején visszavonult a cselekvéstől, kiengedte kezéből a kormányzást, ahelyett, hogy a párizsi népre támaszkodva megbüntette volna a Konvent ellenie intrikáló tagjait. Taktikai tévedése neki életébe, a népnek számtalan szenvedésbe került; Robespierre-t csak a nép illetheti szemrehányással. (IV. 122.)

A jakobinusok védelmében Cabet a forradalmi terror intézkedéseinek védelmét is vállalja. A köztársaság ellenségei a terror véres tetteinek fölemlegetésével keltettek hangulatot, számos tanúbizonyság szerint nem eredménytelenül.⁹⁵ A vád visszautasítására a legfőbb érvt már Cabet jakobinus történetíró elődei kidolgozták: a haza ügyét csak a megfélemlítés eszközével, forradalmi rendszabályokkal lehetett megóvni az európai hatalmak és a belső lázadók együttes támadásától. Cabet az érvelés logikáját kiterjeszti a szeptemberi mézszárlásokra is;⁹⁶ sajnálkozik, hogy megestek, de a körülményekben elegendő okot talál mentségükre, s a történelemben számtalan példát hasonló kegyetlenségekre, melyeket uralkodók, papok, hadvezérek követtek el.⁹⁷ A népnek szemére vetik erőszakos cselekedeteit — mondja Cabet; elnyomói talán nem használnak erőszakot?^{97a} A forradalom alatt Franciaország nem egyszer volt színtere a burzsoázia tömeggyilkosságainak: 1790 augusztus 31-én Nancyban elégedetlen katonákat,

⁹¹ Sieyès és köre.

⁹² Az anglomán doktrínéket, Guizot-t és társait, már LAURENT is támadta, pl. *Réfutation* ..., p. 153.

⁹³ "... la masse du Peuple, les ouvriers les plus pauvres, se piquent, quand ils sont réunis, des sentiments les plus honnêtes, les plus généreux, les plus nobles: ce sont eux qui se montrent les plus ardents pour l'ordre et la police, les plus inexorables contre ceux qui voudraient les déshonorer par le vol et le pillage." I. 217. és még számtalan helyen.

⁹⁴ Robespierre nagyságának bűvöletében Cabet nem egyszer könnyelműen ítél: Jacques Roux terhére maga sem tud egyebet felhozni, mint hogy a közéletben még ismeretlen és pap létére eredendően gyanús volt (III. 432.), s ennyi elég Cabet-nak ahhoz, hogy pálcát törjön a sans-culottes-ok szociális törekvéseinek hangadója fölé. Kifogásolható rabulisztikával érvel egy helyt Dantonék ellen is. (III. 571.)

⁹⁵ Egy köztársaságpárti politikus, MARC DUFRAISSE beszéli el visszaemlékezésében, hogy a közvélemény nagy része 1848-ban is borzadt a republika szótól. „Près d'un demi-siècle durant, l'histoire de la première République avait été falsifiée par la rancune des vaincus, dont la haine fut d'une fécondité inépuisable; et la tradition orale, propageant partout des récits fabuleux, mais effrayants, la légende populaire avait inventé des contes à donner la chair de poule et à faire mourir de peur.” Idézi Jules Thomas egy 1848. évi röpirat kritikai kiadásához írt lapalji jegyzetében (CHARLES RENOUVIER: *Manuel républicain de l'homme et du citoyen*. Nouvelle édition par JULES THOMAS. Paris, 1904. pp. 231—232.).

⁹⁶ 1792. szeptember 2-án és a rá következő napokban, a szorongató hadi helyzet híreinek hatására és a politikai foglyok lázadásától tartva, a párizsi nép bírói eljárás nélkül számos kivégzést hajtott végre a börtönökben.

⁹⁷ Felsorolásuk, a Biblia angyalának a Fáraó birodalmát sújtó öldöklésétől az 1830-as évek spanyol polgárháborújáig, öt lapot tesz ki. (III. 113—118.) „Et de toutes ces horribles violences, quelle est celle qui, comme celle de septembre, pourrait invoquer pour excuse un intérêt universel, un assentiment général, une terrible insurrection, d'effroyables menaces et d'épouvantables périls?” (III. 117.)

^{97a} "... mais pourquoi ne s'appitoie-t-on pas également sur les malheurs du Peuple, qu'on a massacrés, qu'on menace de massacrer encore ..." (III. 110.)

1791 július 17-én békés párizsi tüntetőket lőttek halomra. Cabet mindkét eseményt szokatlan részletességgel beszéli el, és — a történetírók közül először — a nép ellen alkalmazott *terrornak* minősíti,⁹⁸ vagyis már az Alkotmányozó Gyűlés korszakában fölismeri a polgárság uralmának diktatórikus jellegét.^{98a}

Bár a terrort Cabet a forradalmi harc szükségszerű velejárójának hirdette, szerette volna mégis elkerülni, sőt ha lehet, megkímélni a népet magától a forradalomtól is. A történetvizsgáló Cabet az eredménytelen forradalmi kísérletek hosszú sorát látta maga előtt,⁹⁹ ez bizalmatlanná tette az erőszakos módszerek sikere iránt. Továbbá Cabet a forradalmak hasznát mindig is azon mérte, hogy mennyire javítottak a nép szociális helyzetén,^{99a} s meggyőződésévé vált, hogy a politikai forradalom csupán tüneti kezelés, ezért más gyógymodot keresett a társadalom sebeire. Forradalomtörténete lapjain sűrűn hangoztatta, hogy minden rossz az elhibázott társadalmi berendezkedésből ered (pl. III. 328.), ezt kell tehát megváltoztatnia, az *okok* kell megszüntetnie annak, aki gyökeres orvoslást akar. Ez a gondolat vezérfonalként húzódik végig Cabet könyvében, s az *Histoire populaire* tulajdonképpen e tétel bizonyítása végett íródott.

A gyökeres gyógy mód Cabet szerint egy új társadalmi szervezet békés megvalósítása, az egyenlőség elve s a javak és termelőeszközök közös birtoklása alapján, vagyis néven nevezve, ahogy maga is néven nevezi: a kommunizmus.¹⁰⁰

Egyenlőségi tana kifejtésére Cabet külön könyvet szánt, lényeges vonásait azonban már történetírói művében fölvezette, Babeuf kommunisztikus programjának ismertetése kapcsán (elárulván ezzel eszméi legfőbb forrását), aki tehát — mint Petőfi — az *Histoire populaire*-t olvasta, nem csupán a forradalom történetével, hanem Cabet kommunizmusának elméletével is megismerkedett.

3.

A francia forradalom története — magamon tapasztalom — mámorosító szesz, rabul ejt, nem lehet szabadulni tőle; a nagyszerű drámát tökéletes szereposztásban játszatta a történelem, alakjai Büchner színpada nélkül is az eleven valóság színében ágálnak s tusakodnak

⁹⁸ A „terreur” szót kétszer paragrafus-címbe is kiteszi. (I. 331, 364.)

^{98a} „La Constituante ou plutôt le Club de 89, la Législative ou plutôt les Girondins, la Convention ou plutôt les Montagnards, Bonaparte au 18 brumaire, la Restauration avec sa Lieutenance-générale ou son Gouvernement provisoire, ne s'empareront-ils pas successivement de la Dictature...?” (II. 269.)

⁹⁹ A nagy francia forradalom időszakában ilyen volt például az 1795. évi germinali és prairiali sans-culottes-felkelés, Cabet szerint: „Ridicule insurrection du 12 germinal” (IV. 202.) és „Stupide insurrection du 1er prairial”. (IV. 217.) Cabet e mozgalmaknak nem a célját, hanem ügyetlen lebonyolítását ítélte el. Hasonló okból ellenezte az 1830-as évek lyoni munkás-felkeléseit.

^{99a} „... toute révolution qui ne s'occupe pas immédiatement des intérêts du pauvre et de l'ouvrier est essentiellement injuste autant qu'aveugle, et ne peut avoir évidemment qu'une existence éphémère.” (I. 195.) E szavakat Robespierre-től kölcsönzi Cabet. A forradalom politikai és szociális tennivalóit már 1832-ben is megkülönböztette, I. Révolution de 1830, p. 213.

¹⁰⁰ Cabet-t manapság nálunk utópista szocialistának nevezik; tévesen. A korabeli szóhasználat (és a mai francia szakirodalom túlnyomó része) világosan megkülönbözteti a szocialistáktól (Saint Simon, Fourier, Pierre Leroux stb.) az egyenlőség híveit: a kommunistákat (Cabet, Lahautière, Dézamy, Pillot stb.). Cabet számtalanszor leírta, hogy kommunistának tartja magát; egyik röpiratának a címe is: *Comment je suis communiste*. Ilendő, hogy a maga választotta elnevezést tiszteletben tartjuk; ezt kívánja a tudományos distinkció is. Cabet és kortársai kommunizmusa természetesen számos vonásában különbözik Marx és Engels kommunizmusától; azért ha a „kommunizmus” szót használom, csak Cabet kommunizmusát értem azon.

előttünk, lebűvölnek, mint a kobra-tekintet, elkísérnek álmainkba, százszor is újra élnek és meghalnak százszor is újra bennünk — nincs abban semmi csodálatos, hogy Petőfi szüntelenül a forradalmi múlt ígézetében élt.

Cabet könyve erős tápot adott elméjének: ha soha semmi mást nem olvasott volna e tárgyról, akkor is elmondhatnók, alaposan megismerte a francia forradalom történetét, jobban, mint kortársai közül akárhány. Bár közhely, s igaz is, hogy a reformkor műveltségének szerves része a francia forradalom históriájának ismerete, korántsem mindenki volt abban egyformán tájékozott. Eördegh István például a negyvenes évek elején drámát írt Charlotte Corday-ról, s ebben Brissot-t, Geïsonné-t, Vergniaud-t, a girondiak vezéreit Marat fő-fő híveiként, a forradalmi törvényszék vérbíráiként szerepelteti. Mintha valaki Csokonait tenné meg a debreceni kollégium fegyelmi bizottsága elnökének vagy Kossuthot Windischgrätz titkárának. . . Hagyján, ha ez az elképesztő tényzavar egy még fölkészületlen író¹⁰¹ egyéni botlása volna,¹⁰² de ezt a drámát Nagy Ignác kinyomtatta,¹⁰³ a kritika nem marasztalta el,¹⁰⁴ s a históriai képtelenséget számos olvasó nyilván észre sem vette.¹⁰⁵ Kisebb-nagyobb tévedésekkel másoknál is nem egyszer találkozunk. Irinyi József, egyik korai cikkében, összecserélte a Törvényhozó Gyűlést a Konventtal,¹⁰⁶ noha ekkor már olvasta Thiers forradalomtörténetét.¹⁰⁷ A nagy politikai műveltségű Palóczy László 1848-ban az országgyűlés szószerén követett el hibát: Mirabeau híres szavait, melyekkel 1789 július 13-án a királyi önkény ellen tiltakozott, augusztus 4-ére tette;¹⁰⁸ tévedése bekerült a hivatalos lapba.¹⁰⁹ Petőfivel, bár jegyzeteiben két dátumot maga is rosszul írt,¹¹⁰ később — épp az alapos stúdium eredményeképpen — ilyesmi aligha eshetett volna meg.

A kivonatok készítésével Petőfinek nyilván nem is volt más szándéka, mint hogy memóriáját támogassa. Tanulmányi célra a jegyzetek igen alkalmasak: tartalmazzák a forradalom majd minden fontos mozzanatát, és úgyszólván csak fontosat tartalmaznak. Ha egybevetjük őket azzal az időrendi áttekintéssel, melyet A. Mathiez forradalomtörténetének magyar kiadása¹¹¹ végén találunk, szembe tűnik a hasonlóság: Petőfi csaknem mindig (ötvenkilenc esetből harmincnyolcszor) ugyanazokat a dátumokat említi, mint ez a modern kronológia; jegyzetei szakszerűség dolgában, mondhatni, kifogástalanok.¹¹² Emellett, noha ritkán, írójuk egyénisé-

¹⁰¹ Eördegh István 1842 április 12-én tizennyolc éves korában halt meg. Életéről és munkásságáról I. KOZOCSA SÁNDOR: Vachot Cornélia emlékezete. Mitrovics-Emlékkönyv. Bp. 1939. 469—473.

¹⁰² Kénytelen vagyok tájékoztatatlanságból eredő tévedésre gondolni; mert mi oka lehetett volna Eördegh Istvánnak arra, hogy szánt-szándékkal és tudva változtasson a történeti tényeken? A furcsa az, hogy ez az író, ily csekély tárgyi tudással, kétszer is forradalmi témát választott. Regnault család c. elbeszélése (Nemzeti Almanach, 1841) Robespierre áruhás szerelmi bonyodalmairól (!) szól.

¹⁰³ Corday Charlotte, eredeti dráma 4 szakaszban; írta EÖRDEGH ISTVÁN. Színműtár, kiadja Nagy Ignác. Budán 1841. II. dik kötet. XVI. ik szám.

¹⁰⁴ Csak Eördegh István novelláját bírálták, Robespierre alakjának lélektani valószínűtlensége miatt. (Figyelmező, 1840. 740—741.)

¹⁰⁵ Nem teszi szövé Kozocsa és Bayer József sem (A magyar drámairodalom története. Bp. 1897. I. köt. 425.).

¹⁰⁶ Ész és szív. Athenaeum, 1841. II. köt. 1144.

¹⁰⁷ Ezt onnan lehet tudni, hogy éppen az Ész és szív c. cikkében, a szerző megnevezése nélkül, Thiers-t idézi. Az idézett helyeket I. Thiers művének 1838. évi bruxelles-i második kiadásában, I. köt. 162, 169.

¹⁰⁸ Augusztus 4-e is nevezetes dátum: a feudális kiváltságok eltörlésének napja.

¹⁰⁹ Közlöny, 1848 szept. 14., 494.

¹¹⁰ A két dátumhiba közül az egyik jelentéktelen: 1789 július 22 vagy 27 volt-e Foulon és Berthier halálának napja, az események megértése szempontjából közömbös. Nem így a másik hiba: azzal, hogy Petőfi az 1793. évi alkotmány elfogadásának ünnepét tévesen augusztus 15-ére teszi, elárulja: nem vette észre, hogy ez az ünnepély egyszersmind a királyság megdöntésének emléknapjául is szolgált, máskor tehát mint augusztus 10-én nem tarthaták meg.

¹¹¹ ALBERT MATHIEZ: A francia forradalom. Fordította Mihályi Gábor. Bp. 1957.

¹¹² Érdekes volna e tekintetben Petőfi jegyzetét valamely nemzedéktársával összehasonlítani, de ilyet csak egyet ismerek, Bozzai Pálét 1844-ből (OSZK Oct. Hung. 999/6 45—48.),

géről is vallanak. André Chénier nevét Cabet egyetlen egyszer írta le, Petőfi szeme mégis megakadt rajta, a *költő*-társ nevén, melyet — hibátlan helyesírásának bizonyossága szerint — már korábban ismernie kellett.¹¹³ A költő érdeklődéséről tanúskodik talán az is, hogy Petőfi szükségesnek tartotta Voltaire apoteózisának napját kronológiájába iktatni. Abban pedig, hogy a király újévi felköszöntésének epizódját kijegyzésre érdemesítette, Petőfikarakterének jellemző megnyilatkozását látom, mert a jelentéktelen esetet nyilván csak azért említette meg, hogy a *térden állva* tisztelgő polgármester méltatlan viselkedését — mint Cabet is — érezhető megrovással illesse.¹¹⁴ E néhány apró jel kellőképpen bizonyítja, hogy a jegyzeteket Petőfi fogalmazta; ha egyáltalán szükséges bizonyítani, hiszen semmi ok nincs arra a föltevésre, hogy a költő e kéziratát kölcsönként szöveg másolatának tartsuk.

Petőfi nagy kedvvel kezdhetett a jegyzeteléshez, s eleinte egy-egy eseményről meglehetősen részletességgel írt; később — talán mert látta, hogy így túlságosan nagy munka várna rá — lakonikusabbá vált, és az elbeszélés kivonatolása helyett többnyire beírta Cabet paragrafus-címeinek lefordításával.¹¹⁵ Valószínűleg nem az volt a módszere, hogy amint valami figyelmét fölkelte, azonnal papírra vetette; jegyzetei egy-egy nagyobb rész elolvasása és megfontolása után készülhettek. Erre bizonyítékkal is szolgálhatok. Mindjárt az első dátumnál (1789 május 5) Petőfi assemblée constituante-ról írt, vagyis előlegezte a rendi gyűlés (Cabet szövegében helyesen: États-Généraux) átalakulását Alkotmányozó Gyűléssé, s ezt természetesen csak a későbbi fejlemények ismeretében tehetette. Továbbá: 1793 októberének eseményeit a valóságos történeti rendjük szerint jegyezte föl, és nem abban a sorban, ahogy Cabet írt róluk, amint könyve szerkezetének igényei kívánták. A forrásától való eltérés Petőfi alakító munkáját tanúsítja;¹¹⁶ ehhez s a dátumok fontosság szerint való kiválogatásához távlat kellett. De azt nem gondolnám, hogy a jegyzetek megírásával addig várt, míg a teljes művet végigtanulmányozta; ezzel ugyanis nagyon megnehezítette volna munkáját, mert Cabet könyvében nincs részletes tartalomjegyzék, s nem éppen könnyű benne eligazodni.

Az utolsó dátum Petőfi kronológiájában: 1795 október 26, a Konvent vége. Ehhez a jegyzetek első közlétevéője a *Vasárnapi Ujságban* e szavakat fűzte: „A továbbiak már nem érdekelték Petőfit.” Mért ne érdekelték volna, különösen Napóleon viselt dolgai?¹¹⁷ hiszen nevét már 1845-ben leírta egy szerelmi (!) költeményében (*Messze estem...*). Más oka lehet annak, hogy a kézirat a Konvent utolsó ülésének dátumával megszakad: Petőfi — mint jegyzeteinek

s ez 1789-nél nem halad tovább. (Korábban Kölcsey és Kossuth készített olvasmánykivonatokat a francia forradalomról.)

¹¹³ A francia eredeti Chénier-t egy másik költővel, Roucher-val együtt említi. Ez a név, úgy látszik, nem mondott semmit Petőfinek, nem jegyezte ki.

¹¹⁴ Vö.: „Az isten az állatnak teremtett négy lábat, az embernek csak kettőt, azért, hogy egyenesen járjon és embertársainak egyenest a szeme közé nézzen, — mert az ég alatt minden ember egyenlő, egynek sem szabad másokra lenézni, egynek sem szabad másokra fölneézni.” (A kis-kunokhoz) Vagy korábról, 1845-ből: „Én inkább betöröm fejem, Semhogy meghajtsam derekam!” (S. K. emlékkönyvébe) Még inkább rokon szöveg: „Az én könyűim hadd omoljanak A függetlenség bajnok férfiaiért, ki e hajlongó, görnyedő időkben Meg nem tanúla térdet hajtani...” (Vajda Péter halálára. 1846 február.)

¹¹⁵ Petőfi pompás nyelvérzékét dicséri, hogy a francia címek nominális szerkezetét többnyire igei állítmányokkal fordította.

¹¹⁶ Az önálló szövegalkítás egy esetben nem szerencsés. A király újévi felköszöntéséről írva Cabet megjegyzi, hogy vidékekről is jöttek deputációk, de nem az uralkodó, hanem a nemzetgyűlés üdvözlésére. Petőfi túlságosan tömör kivonatát úgy lehet érteni, hogy a vidék is a király előtt tisztelgett.

¹¹⁷ Napóleon históriáját Cabet elég részletesen adja elő, mégpedig legtöbb kortársától elütő felfogásban. Cabet szembeszáll a napóleoni legendával, és polémikus szokásához híven minden tételét, érvét sorra visszautasítja. Szerinte a császár: zsarnok, aki a forradalmat elárulta és Franciaországot önzésének áldozta fel; hadi sikereinek sokasága lehet szép költői téma,

címe is mutatja — csak a forradalom történetéből kívánt kivonatokat készíteni,¹¹⁸ s ami a Konvent után következett, azt már nem tartotta forradalomnak. Sőt, mivel a jegyzetek az 1795. évből ezt az egyetlen dátumot tüntetik föl, mintegy epilógusként, s a megelőző thermidori korszakból is csupán kettőt,¹¹⁹ joggal gondolhatunk arra, hogy Petőfi tulajdonképpen a thermidori fordulatot, a jakobinus politika vereségét tekintette a forradalom záró eseményének.¹²⁰ A jegyzetek két szélső időhatárát tehát (1789 máj. 5 — 1795 okt. 26) a költő történet szemlélete, politikai felfogása, nem pedig az érdeklődés hiánya alakította ki, és ezért — annak ellenére, hogy a kézirat szövege csak a szűkebb értelemben vett forradalomtörténet elolvasására szolgáltathat kézzel fogható bizonyítékot — nem férhet ahhoz kétség, hogy Petőfi a teljes művet végigforgatta, s mint képtelen föltevést lehet elutasítani, hogy az olvasást az első kötet közepén kezdte és a negyediknek közepén abbahagyta volna.

Hogy Petőfi alaposan végigtanulmányozta Cabet művét, már csak azért is valószínű, mert az *Histoire populaire* minden bizonnyal tiltott mű volt, s az efféle nehezen szerzett könyvet nem szokás közömbösen, félig olvasottan félrehajítani. A cenzúra nem tiltotta ugyan általában a forradalomtörténeteket, Mignet, Thiers, Lamartine, Michelet munkáit beengedte az országba, de Cabet esetében vigyázóbb volt. 1846 június 6-án Emich a *Voyage en Icarie* két példányát mutatta be a pesti cenzornak, s az ilyen óvatos döntést hozott: „Nincs a' jegyzékben, 's így v[issza] t[artatott]”; majd, miután megtudakolta felettesei véleményét, augusztus 21-én a könyvre külföldre való visszaküldését rendelte el.¹²¹ Ha egyáltalán megpróbálkozott valaha könyvkereskedő azzal, hogy az *Histoire populaire*-t átcsúsztassa az ellenőrzésen, a gyanús szerző e műve sem találhatott kedvezőbb elbánásra.¹²²

Miként került mégis Petőfi kezébe: kölcsön kapta valakitől, vagy maga vette meg titokban? véletlenül akadt rá, vagy szándékosan választotta a különböző forradalomtörténetek közül? esetleg éppen azért, mert kommunista hírért hallotta? — adatok híján nem lehet eldönteni. Csupán annyi bizonyos, hogy a szerző kiléte nem volt ismeretlen Magyarországon. A harmincas években föltehetően még csak a magasabb kormánykörök tudtak Cabet személyéről és

de a népnek semmi haszna belőle; alakja pigmeusivá törpül a forradalom nagysága előtt, dicsőségét az eljövendő republika fénye elhomályosítja; „... nous élevant en imagination, nous voyons l'étoile, d'abord si brillante, de Napoléon, s'éloigner, se rapetisser et s'obscurcir, tandis qu'à l'autre côté de l'horizon nous apercevons un autre astre, longtemps obscurci, qui sort des nuages et s'avance croissant en grandeur et en lumière.” (IV. 616.)

¹¹⁸ Ezért nincsenek jegyzetei az I. kötetnek a forradalom előtti időt tárgyaló bevezetéséből sem.

¹¹⁹ 1794 szept. 21: Marat ünneplése; nov. 11: „A jakobinusok tereme becsukatik.”

¹²⁰ Petőfinek ez a véleménye egybevág a legtöbb modern historikus nézetével. Mathiez ugyancsak Thermidorról zárja le a forradalmi korszakot; Soboul az 1795. év germinali és prairiali fölkeléseit is ide számítja, de már csak mint a népmozgalmak utórezgéseit. Petőfi kortársai közül Louis Blanc és Lamartine tekintette Thermidort határvonalnak, Michelet szerint a forradalom Danton halálával ért véget; mindkét állásfoglalás pártszínezetű: Robespierre megítélésével függ össze. Cabet a Révolution de 1830 írásakor négy forradalmat különböztetett meg: az 1789., 1792., 1799. és 1807. évit, vagyis minden erőszakos, hirtelen kormányváltozást forradalomnak tartott, Napóleon államcsínyét és császárrá való nyilvánítását is (Thermidort azonban nem). Az *Histoire populaire*-ben már nem beszél 1799. és 1804. évi forradalomról, és bár a forradalom végét nyílt szóval nem jelölte meg, előadásának szelleméből világos, hogy Thermidort tartotta annak.

¹²¹ OSzK Fol. Hung. 1107/I. 93—94.

¹²² E föltevésnek látszólag ellenemond, hogy a szlovákiai Jasovban, a jászói premontreiek könyvtárában két Cabet-műre bukkantam. Az egyik épp az *Histoire populaire* első kiadása, a másik a Révolution de 1830. (Ez utóbbiból Magyarországon ma egy példány sem található, s hogy e könyvet egyáltalán elolvashattam, a Matica Slovenska szíveségének köszönhetem. A ritka kiadvány mikrofilmjét l. a MTA Eötvös-Könyvtárban.) Ez az érdekes adat azonban nem cáfolja meg következtetésemet, mert nem volt szokatlan, hogy a cenzúra tudós és még hozzá papi személyeknek lehetővé tette — erga schedam — tiltott könyvek beszerzését és olvasását.

elveiről, Metternich például, aki 1833 április 21-én azt írta a birodalom párizsi követének, Apponyinak, hogy Lafayette, Cabet, Odilon Barrot és a hasonmzók ellenzékiek anarchiát akarnak Franciaországban.¹²³ A következő évtizedben már akármszerű magyar újságolvasó is tudomást szerezhetett Cabet-ról. 1841 szeptember 13-án egy Quénisset nevű munkás merényletet kísérelt meg Lajos Fülöp fiai ellen. Az eseményt a francia kormány a kommunista csoportok meggyanúsítására igyekezett fölhasználni, és megtorló intézkedéseket rendelt el a kommunista sajtó ellen.¹²⁴ A világszennáció közléséből és kommentálásából természetesen a magyar lapok sem maradhattak ki: valamennyi részletesen beszámolt a merényletről, Quénisset peréről, a kommunistákra nézve terhelő vallomásairól. Ez alkalommal írták le először magyar szövegben Cabet nevét, a *Pesti Hírlap* 1841 október 23-i számában: „A »la Mode« és Cabet communista által szerkesztett »Populaire« lapok oct. 11-kén lefoglaltattak”.¹²⁵ Ez időben Petőfi Pápan tartózkodott, s az ottani önképzőkörnek járt a *Pesti Hírlap*.¹²⁶ Elképzelhető, hogy a tizennyolc éves ifjú olvasta a kis hírt; hogy meg is jegyezte volna Cabet nevét, nem állítom, de mindenestre tény az, hogy a magyar közönség Cabet-ról már az első ízben mint kommunistáról értesült. E korai említést később újabbak követték. 1845-ben a *Társalkodó* április 13–május 4-i száma *Socialismus és Communismus* címmel, német kütfő után, terjedelmes cikket közölt. Az ismeretlen szerző vagy inkább fordító Saint-Simon és Fourier eszméivel foglalkozott részletesebben, de megemlékezett Proudhone (helyesen: Proudhon), Weitling, a Travailleurs Egaux névű francia kommunista csoport és Cabet tanairól is. Bár a köztulajdon és egyenlőség elvével nem rokonszenvezett, s elítélte azokat, akik – mint „a Cabet hitvallását követő kommunisták” – „a birhatás személyes jogát támadák meg”, tárgyilagos ismertetést kívánt adni, s leszögezte, „miként az egyre terjedő pauperismus, de még inkább a munkás osztályokat ezek vétke nélkül gyakran s keményen sújtó kereset-hijányszülte nyomor a kormányzók s honpolgárok legélénkebb s komolyabb figyelmét igényli; s azért távol van tőlünk még szándéka is annak, hogy olly férfiak jellemét – millyenek St. Simon, Fourier, Owen, Cabet st. – szennyfolttal akarjuk megbélyegezni. Ezen tanok alapítói legnemesb szándék által vezéreltethettek kérdéses törekvéseikben. . .” – más dolog az, hogy az ismertető szerint nézeteik a tudomány előtt nem állhatnak meg, és gyakorlati sikert sem ígérnek. Ez a közlemény figyelmet keltett; a *Századunk* szóról szóra átvette április 29–május 9-i számaiban, tehát egyszerre két magyar folyóirat is terjesztette Cabet hírét.

A legfőbb kérdés: mikor jutott hozzá Petőfi a szerző személyéről szállongó hírek miatt is izgalmasnak ígérkező könyvhöz, mikor olvasta, mikor készítette belőle jegyzeteit?

Havas, a kritikai kiadásban, azt mondja: „A datumot hajlandók vagyunk 1846-ra tenni.” Korábbra nem, mert – mint írja – a költő francia nyelvtudása előbb aligha fejlődött odáig, hogy nagyobb könyv elolvasására gondolhatott volna. Az érvelés helytálló: Petőfinak a jegyzetelés idején már nemcsak jártassággal, hanem valamelyes otthonossággal kellett bírnia a francia nyelvben, hiszen néhány mondatot franciául írt ki, s ha egy-egy ékezetet elfelejtett is (revolutionnaire, détruire), az csak arra vall, hogy az idegen helyesírással ő sem törődött jobban, mint kortársai.¹²⁷ Arról, hogy mikor vált urává a francia nyelvnek, sajnos, nincsenek pontos és megbízható ismereteink, de azt tudjuk Gáldi László kutatásaiból¹²⁸ és az új kritikai

¹²³ METTERNICH: Mémoires, documents et écrits divers. . . Paris, 1882. t. V. p. 465.

¹²⁴ Cabet-nak semmi köze sem volt Quénisset ügyéhez, mindenfajta merényletet éppúgy elítélt, mint a fölkelési kísérleteket, s röpirataiban hevesen tiltakozott az ellen, hogy Quénisset tettének ódiумát a kommunista propagandára hárítsák. L. pl. Douze lettres. . . id. kiadás: Dixième lettre.

¹²⁵ Az adatot, más összefüggésben, már ZSOLDOS JENŐ idézte: Munkásügy és szótörténet. Magyar Nyelvőr, 1963. 466. L. még ZSOLDOS JENŐ: Két év kommunista szavunk történetéből. Magyar Nyelvőr, 1961. 464–470.

¹²⁶ BODOLAY GÉZA: Irodalmi diáktársaságok, 1790–1848. Bp. 1963. 433.

¹²⁷ Vasvári francia nyelvű jegyzeteiben még több a helyesírási hiba.

¹²⁸ GÁLDI LÁSZLÓ: Milyen nyelvhől fordította Petőfi „A koros hölgy”-et? Magyar Nyelv, 1956. 456–465.

kiadás jegyzeteiből, hogy 1844-ben még németből fordított francia műveket, s erre nyilván jó oka volt. Igaz, hogy ez idő tájt már eredetiben kezdte olvasni Béranger-t,¹²⁹ de Kecskeméthy Aurél emlékezése szerint még ügyel-bajjal, szótározva,¹³⁰ és a francia költő fordítására csak 1846 tavaszán, Szalkszentmártonban vállalkozott. Ekkortól fogva lehetett francia nyelvismerete olyan erős, hogy Cabet terjedelmes könyvével megbirkózhatott. Ez azonban az olvasás idejének csupán alsó határát jelöli ki.

Az új kritikai kiadás szerkesztői a jegyzetek kézírasmódját vizsgálták meg, és ilyen véleményre jutottak: „Magunk részéről . . . e sűrű, apró betűkkel írt feljegyzéseket 1847 előttire nem keltezhetjük.” Petőfiapróbetűs írásmódjával 1847 előtt valóban nem találkozunk. Csakhogy a korábbi öregbetűs kéziratok általában versek tisztázatai, s könnyen meglehet, hogy magánhasználatra szánt jegyzeteiben a költő már 1847 előtt is a drága papírt takarékosabban fogyasztó írásmóddal élt. Ennél fontosabb ellenvetés az, hogy *magában véve* bárminő alapos írásvizsgálat sem dönthet a jegyzetek keletkezésének idejéről — tartalmukat is figyelembe kell venni. Mivel a jegyzetek túlnyomórészt elemi tudnivalókat foglalnak magukban, készítésük csak olyan időben történhetett, amikor a költő még az elején tartott a francia forradalommal való ismerkedésnek; később, miután már alaposabban tájékozódott s mintegy szakértővé vált historiájában, miután már öt-hat vagy több könyvet elvasott róla, ugyan mi szükségét érezte volna annak, hogy kijegyezzen olyan közönséges dátumokat s eseményeket, mint a Bastille ostroma vagy Robespierre bukása? Nem mondom, hogy Cabet-é volt az első forradalomtörténet, amelyet olvasott,¹³¹ de nyilvánvaló, hogy csak az első egyik lehetett. Mármost Petőfi maga jelentette ki kétségre vonhatatlanul, naplója 1848 március 17-én kelt részében, hogy *évek óta* mindennapi kenyeré a francia forradalom története; ebből könnyű utána számolni, hogy az ismerkedésnek 1847 előtt kellett kezdődnie, következésképp Cabet olvasása is csak korábbra, mégpedig — mivel a költő nyelvtudása korlátot szab — csakis 1846-ra eshetett.

Mikor ért rá leginkább ebben az évben Petőfi? A kérdést azért kell fölvetni, mert az *Histoire populaire* nagy terjedelme az olvasótól nem csekély fáradságot, tehát sok szabadidőt és nyugalmat követel. Augusztus második felétől a költő folyvást utazott, Szatmár és Győr között, és bár utazásai közben sem hiányzott a keze ügyéből a komolyabb olvasmány,¹³² ez a néhány hónap aligha volt jegyzetek készítésére kiváltképp alkalmas. Cabet vaskos köteteinek olvasásával háborítatlanul csak az év első felében foglalkozhatott. Már Havas megjegyezte, hogy ez idő tájra esik bensőbb érintkezése Pálffy Alberttal, akiről Gyulai nyomán köztudomású, hogy buzgón forgatta a francia forradalom historiáját, s azt másoknak, Petőfinek is ajánlotta.¹³ 1846 májusában együtt tartózkodtak Dömsödnön, s itt a költő, a kortársak egybehangzó emlékezése szerint, „igen elvonultan, munkálkodva élt”.¹³⁴ Min dolgozhatott? A hónap verstermése

¹²⁹ MÜLLER LIPÓT: Petőfi politikai költészete és Béranger. Bp. 1924. 13, 19.

¹³⁰ „Tizenhárom év előtt, egy hő nyári délután — írja Kecskeméthy Aurél 1857-ben — jött hozzám Petőfi, egy még fölvegatlan, legolcsóbb kiadású Béranger-val hóna alatt. És olvastuk nagy tüzzel és forgattuk mellé nagy kitarással a dictionnairet estig.” Idézi HATVANY LAJOS: Így élt Petőfi. Bp. 1955. II. köt. 376—377. — Megjegyzendő, hogy Petőfi francia—német szótára, amely könyvtárának maradványai közt ma is megtalálható, 1844. évi lipcei kiadás.

¹³¹ Bár semmi kimutatható nyomát nem látom Petőfi életművében Mignet ismeretének, kézenfekvő mégis, hogy nem hiányozhatott olvasmányai közül, s talán éppen ez a könyv, az 1845-ben megjelent magyar kiadás, volt első forradalomtörténeti stúdiuma (melyet aztán hosszú sor, részletesebb és radikálisabb szellemű munkák tanulmányozása követett). Ezt az valószínűsíthetné, ha Petőfi jegyzeteinek terminológiája megegyeznék Mignet fordításával. Egyezés azonban csak ritkán fordul elő (convent, girondista). Petőfi többnyire meghagyta franciának a szakkifejezéseket, s ez inkább arra vall, hogy a jegyzetek készítését nem előzte meg magyar nyelvű forradalomtörténeti olvasmány.

¹³² 1847 júliusában, felvidéki útjára, a Faustot vitte magával. Űti levelek, IX. levél.

¹³³ Ezt a hagyományos véleményt megerősíti, hogy A girondiak történetét, alighogy megjelent, Pálffy ismertette az Életképek 1847 júl. 11-i számában.

¹³⁴ HATVANY: i. m. III. köt. 211.

mindössze három költemény. Közülük az egyik, a *Salgó* egymaga 565 sor ugyan, de Petőfi termékenységehez mérve ez nem különösen nagy teljesítmény, hiszen épp csak a minap, Szalkszentmártonban, április 10-étől 24-éig, vagyis *két hét alatt* nyolc verset, 573 sort írt! Nem vitás tehát, hogy a dömsödi egy hónapból versíráson kívül egyébre is bőven jutott idő, s igen valószínű, hogy a két jóbarát ezt a francia forradalom tanulmányozására fordította, sőt talán még az sem regényes föltevés, hogy épp ezért vonultak el a falusi magányba.

Egy eddig kevés figyelemre méltatott forrásból kiderül ugyanis, hogy Petőfi éppen a dömsödi tartózkodás előtt kezdett behatóbban érdeklődni a francia forradalom története iránt. Beck Károly, a bajai születésű német poéta, 1846 tavaszán Pesten megismerkedett Petőfivel,¹³⁵ s többször beszélgetett vele. Később egy cikksorozatában, melyet naplófölgjegyzései alapján készített,¹³⁶ megírta, hogy egy alkalommal feltűnően sápadtnak találta Petőfit, s éjszakai mulatozására gyanakodott. A költő ezt felelte: „... az éjjel az egrinél és szekszárdinál is nemesebb vörösbor áradt patakokban szemem előtt, a cigányzenénél is lelkesítőbben zengett fülemben a Marseillaise... Az első francia forradalom pergett le előttem. Már virradt, s én még mindig a könyvek könyvébe merültem ültem; még hetekig, hónapokig lesz az táplálékom és orvosságom.”

Gyulai Pálnak igen rossz véleménye volt Beck Károly írásáról,¹³⁷ Hatvany pedig ilyen szavakkal jellemezte: „otromba kitalálás”, „történelem-hamisítás”, „locsogás”, „érdektelen, közhelyes általánosítások”,¹³⁸ és csupán Turóczi-Trostler József, aki Beck Károly érdekes alakjával behatóbban foglalkozott, s kitűnő kis portrét rajzolt róla,¹³⁹ hajlott arra, hogy hitelt adjon közléseinek.¹⁴⁰ Visszaemlékezésekkel szemben az óvatosság persze sosem árt, Gyulaiék ítélete azonban nem a forráskritika szigorából ered; ők a maguk Petőfi-eszményét védelmezték: a nemzeti költőt, a géniuszt. Gyulai azon háborodott föl, hogy Beck a német diákokéhoz hasonlította Petőfi gallérviseletét,¹⁴¹ Hatvanyt meg az hozta ki a sodrából, hogy az emlékezés szerint

¹³⁵ A megismerkedés idejét Hatvany 1846 március–április havára teszi. Elfogadható érvelését l. i. m. III. k. 188.

¹³⁶ Beck Károly a Pester Lloyd 1864. jan. 31–márc. 5-i számaiban tette közzé Tagebuchblätter 1846 címmel Petőfire vonatkozó emlékezését. Ezt a berlini National-Zeitung még abban az évben, a breslaui Nord und Süd c. folyóirat pedig 1879-ben újra közölte. Az utóbbi alapján a Koszorú magyar fordítást tett közzé (BECK KÁROLY: Visszaemlékezések Petőfi Sándorra. 1879. I. köt. 457–470), WITT FÜLÖP pedig egy másik fordítást önálló füzetben adott ki (Petőfi Sándor Beck Károly tollában. Berlin, 1879.) Az emlékezést először FISCHER SÁNDOR használta fel Petőfi-életrajzának német eredetijében (Petőfi's Leben und Werke. Leipzig, 1889. 345–352). Idézeteimet a Pester Lloyd szövegéből KISS JÓZSEF fordításában adom.

¹³⁷ „Beck Károly teljesen képtelen Petőfit jellemezni. Egész német burschot alkot belőle... Az igaz, hogy Petőfi Beckkel némi viszonyban állott, egy párszor meglátogatta, de hogy olyasmiket s úgy beszélt volna, amint Beck előadja, abban kételkedünk kell.” Koszorú, 1864. I. köt. 258.

¹³⁸ HATVANY: i. m. III. köt. 191–192.

¹³⁹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Magyar irodalom — világirodalom. Bp. 1961. II. köt. 538–543. Itt olvasható például, hogy a fiatal Engels milyen nagy reményeket fűzött Beck Károly költői tehetségéhez, amelyek azonban ez nem váltott be. — Beck Károlyról l. még: GRAGGER RÓBERT: Beck Károly és a német politikai költészet. Budapesti Szemle, 1909. 138–139. köt.

¹⁴⁰ „Beck nem hamisít. De úgy stilizálja benyomásait, hogy megfeleljenek az első Petőfi-képnek — a spontánul alkotó naiv költő képének.” I. m. III. k. 541. Továbbá: „Mindezt Petőfi valóban elmondhatta s talán el is mondta, ha nem is a Beck közvetítette formában.” I. m. III. köt. 542.

¹⁴¹ Gyulai véleménye egy cseppet sem jóhiszemű. Beck csupán ennyit ír: Petőfi „testhez simuló atillát viselt, nyakát szabadon hagyta, inggallérja, mint a német diákoknál szokás, ki volt hajtva, gomblyukában... rózsabimbó díszlett.” Erre mondja Gyulai, hogy Beck „német burschot” alkotott Petőfiből! Gyulait ebben még a magyaros atilla sem zavarta.

Petőfi az olvasottsága hiányairól panaszkodott, Beck pedig, féltettség létere, tanácsokat merészelt adni neki. Ezért a német költőt Hatvany rögtön meg is büntette: írásának azt a részét, amelyben Petőfi forradalmi olvasmányáról esik szó, mint különösen „ügyefogyott”-at kihagyta szöveggyűjteményéből! Magam sem tartom szentírásnak Beck Károly minden sorát, hisz nyilvánvaló, hogy Petőfi szavaira, melyeket különben is németül tolmácsolt, pontosan nem emlékezhetett, s jócskán kicifrázta őket,¹⁴² de arra nem látok okot, hogy akkor is bizalmatlanul olvassam, amikor valószínű dolgot állít. A jelek szerint Petőfi 1846 előtt aligha fogott a francia forradalom tanulmányozásához, Beck Károly pedig azt írja, hogy találkozásuk idején, vagyis 1846 tavaszán kezdte tanulmányozni — mi ebben a hihetetlen, mi ebben a történelemhamisítás? Beck Károly stílusa lehet fellengzős, lehet mesterkélt, de a forradalom történetével épp csak ismerkedőnek ámulását és megrendültségét nagy lélektani hitellel adja vissza, midőn így beszélgeti Petőfit: „... most még elsősorban a történetek érdekelnek a történelemben, mint ahogy a gyermeknek a szöveg megértéséhez képekre van szüksége, vagy körülbelül úgy, ahogy az ember egy mesterien előadott szomorújáték érdekfeszítő cselekvényét figyelve, a magasan szárnyaló szenvedélyek hatása alatt, de bizonyára a szellemi kiskorúság nyűgében is, a darab tulajdonképpeni tartalmát nem tudja rögtön felfogni.” E szavak igazságát csak az vonhatja kétségbe, aki eléggé merész kijelenteni, hogy a francia forradalom minden bonyodalman első olvasásra eligazodott. Petőfi nem akart e kérdések közé számíttatni! Ő inkább arra készült, hogy stúdiumait „hetekig és hónapokig” szívósan folytassa. Kár, hogy ez a mondat, melyet már másodszor idézek, nem egyértelmű: nem árulja el, hogy a költő magát az olvasást vagy az olvasottakon való elmélkedést mondotta a következő hetekre szánt elfoglaltságának,¹⁴³ de az mindképpen bizonyosnak látszik, hogy további alapos tanulmányokra készült, s talán már a Dömsödre való elvonulás tervét is elhatározta magában.

Egyébként csaknem fölösleges Beck Károly szavahihetőségén vitatkozni, mert közlését a legilletékesebb, maga Petőfi erősíti meg. Az egyik dömsödi versében (*Száműztem magamat...*) ezt írja:

Száműztem magamat az emberek közül,
Magányba mentem és mélyen rejtettem el;
Magam voltam csak ott és mégsem egyedül,
Együtt valék a múlt ezer emlékivel.
És minden emlék oly gyász dolgokat beszélt,
Mik fölforgathatnák a szív s ész tengelyét.

Végigtekintettem tulajdon sorsomon
És a világ során...¹⁴⁴

¹⁴² A mulatságos az, hogy épp az a passzus — az *egri* meg a *szekszárdi* emlegetése — amely annyira bántotta Hatvany fülét, igenis emlékeztet Petőfi egyik verssorára: „Már ismeretlen is szerettelek, Hát még mióta *ruszlitam* veled!” (Kerényi Frigyeshez) Petőfi itt is, ott is a *borfajta* nevét mondja egyszerűen bor helyett. (Vö.: J. SOLTÉSZ KATALIN: Petőfi szavai nyomában. Magyar Nyelvőr, 1963. 219–220.)

¹⁴³ Ha Petőfi az olvasás elhúzóására gondolt, akkor szinte kétségtelen, hogy csak Cabet nagyon terjedelmes könyvéről beszélhetett! Ennek azonban némileg ellenmond az, hogy amikor Beck Károllyal szót váltott, már eléggé előrehaladhatott az olvasásban: „Úgy tűnik nekem, mintha együtt éltem volna Dantonnal és Robespierre-rel, s velük együtt, ugyanolyan hatalmasan és erőlesen éreztem, beszéltem, cselekedtem és — haltam volna meg.”

¹⁴⁴ A verse együtt említi — mint a költő töprengéseinek tárgyát — „tulajdon sorsát” és „a világ sorát”. Hasonló társítást, ellentétbe állítva, Petőfi és Beck Károly párbeszédében: „... olvasni és tanulni, nemcsak a magunk parányi énjének sivár örömeivel és fájdalomával foglalkozni, hanem az egész nagy történés részeként vérezni el: milyen jótétemény is az!” A „gyász dolgok” kifejezés sem csupán Petőfi egyéni viszontagságaira vonatkozik, hanem a világtörténelem számtalan szörnyűségére is, melyeknek Cabet nagy teret szentelt könyvében.

Ez világos beszéd: aki a *világ során* tekint végig, csak történeti olvasmány alapján teheti.¹⁴⁵ Azt nem mondja meg a vers, hogy mikor és mit olvasott, de nyilvánvaló, hogy olyan költő, aki mint Petőfi, benyomásait frissen dolgozta föl, nem utalhat valamely távoli könyvélményre, s a magányba rejtezés különben is csak a dömsödi vagy a megelőző szalkszentmártoni tartózkodásra vonatkozhatnak.¹⁴⁶ Ami pedig az olvasott könyvet illeti, az *Histoire populaire* nem világtörténet ugyan, de Franciaország történiáját az ősidőtől kezdve tárgyalja, s ennyiben végigvezet a világtörténet minden korszakán. S a vers utolsó strófája, mely a költő sebeinek gyógyulásáról, „megengesztelt szívét”-ről nyilatkozik, mintegy rímként felel arra, amit Petőfi Beck Károlynak mondott: a forradalom történetének, a könyvek könyvének tanulmányozása csakugyan tápláléka és *orvossága* lett.

Eddigi érveléseim alapján most már a következő véleményt szűrhetem le:

egyrészt: Petőfi francia nyelvismerete 1846-tól kezdve tette lehetővé, hogy a forradalom történetével komolyabban foglalkozzék; ez év tavaszán került a kezébe egy erre alkalmas könyv; ezt — talán már áprilisi, szalkszentmártoni magányában — buzgón kezdte olvasni; a fölkavaró élményről Pesten áradó szavakkal beszélt Beck Károly előtt, s egyszersmind elhatározta stúdiumai folytatását; evégből Pálffy Albert társaságában Dömsödre költözött; az olvasást valószínűleg itt fejezte be, s az olvasottakban korábbi töprengéseire választ, lelke sebeire orvosságot talált; ezért az olvasmány csakis forradalmi szellemű lehetett, s mert ily sok idejét kötötte le, igen terjedelmes;

másrészt: Cabet könyvéből készített jegyzetei a kezdő tanuló érdeklődésére és igényére vallanak; ez a tartalomból levont érv nyomósabb, mint a kézírás apróbetűs jellege, hiszen senki sem állíthatja, hogy 1846-ban Petőfi kivétel nélkül mindig öreg betűkkel írt; a költő elfoglaltsága s utazásai csak 1846 tavaszán engedték meg, hogy Cabet többkötetes művét nyugodt körülmények közt tanulmányozza;

mindebből önként következik, hogy az 1846 április — május havában olvasott forradalomtörténet nem más, mint az *Histoire populaire*.

Am ha mindezen érvekből egyetlen egy sem állna rendelkezésünkre, Cabet olvasását akkor is csak 1846 tavaszára lehetne tenni, mert:

egyrészt: e néhány hónap volt Petőfi gondolkodásában és költészetében a nagy radikális fordulat időszaka, s e fordulat előtt életművének minden vonása megmagyarázható hazai tényezőkkel, maga a fordulat azonban, s ami utána következik, csak valamely külföldről kapott forradalmi ösztönzés közbenjöttével magyarázható;

másrészt: a jakobinus-kommunista *Histoire populaire* olyan mű, amely alkalmas volt arra, hogy Petőfi érlelődő forradalmiságának tartalmát s irányt adjon, vagyis hogy a radikális fordulat ösztönzője legyen;

amiből szükségszerűen következik, hogy Cabet olvasása és a fordulat között logikai kapcsolatnak és szoros időrendi egymásutánnak kellett fennállnia, és ezt az a tény, hogy Cabet hatását Petőfi költészetében 1846 tavaszától kezdve ki lehet mutatni, előbb viszont nem, csakugyan igazolja is.

¹⁴⁵ Egy későbbi versben még határozottabban utal olvasásra Petőfi: „A történeteket lapozám s végére jutottam...” (Az ítélet. 1847 ápr.) Csaknem azonos szavak egy korábbi költeményében: „Figyelemmel átforgattam A történet lapjait...” (A magyar nemzet. 1845 jan.) — ez utóbbi sorok azonban *csak a magyar történelem* tanulmányozására vonatkozhatnak („... S fontolóra vette lelkem Amit e hon végbe vitt.”).

¹⁴⁶ Az áprilisi szalkszentmártoni időzésre gondolok, 1846 április 10 és 24 között. Ez teljes magány volt, ide Pálffy Albert sem kísérte el a költőt. A megelőző márciusi szalkszentmártoni tartózkodás vertermésének hasonló motívumú darabjában (Gyertyám homályosan lobog...) Petőfi még csak a maga életére tekint vissza: „Múltam jelenési lengenek körülem... Sétálok, sétálok, s szemlélem A füst árnyékát a falon, És a barátságról gondolkodom.”

Petőfi politikai költészetét 1846-ig hazai témák, hazai gondolatok, élmények és szándékok alakítják. A költő verset ír a Védegyletről (1841 okt. – nov.), megénekli „a honnak hű leányai”-t, a Batthyány és Károlyi grófnékat (1844 nov. 15. után), fölpanaszolja, hogy „sínlődik a nyelv terhes rabbilincsen” (*Mért nem születtem ezer év előtt? 1844 nov.*), ostromozza a külföld magyarjait (1844 nov.) — akárcsak kortársai, a Kerényi Frigyesek és Vachott Sándorok. Egy-egy erős szavában már ekkor a későbbi forradalmár *indulata* feszül; ezt a sorát például: „Ti *jekélyek* a hazának testén...”, senki más nem írhatta volna, csak ő; de forradalmi *világ-nézetnek* még nyoma sincs műveiben,¹⁴⁷ még kevésbé a világforradalom víziójának.

A változás gondolatát és — egyelőre nagyon bizonytalan — reményét először a *Rabhazának fia* című vers (1844 dec.) villantja föl:

... az ítélet napja
Eljön talán [!]
S hazám
Bilincseit lerontja.

A vers címe, a „honfiseb” említése (három strófában kétszer is), a „hazám bilincsei” kifejezés világosan *nemzeti* felszabadulásra utal, s a költeményt csak az köti a későbbi forradalmi jóvendölésekhez, hogy az „ítélet” szó már itt előfordul.¹⁴⁸ A halovány jóslaton a cenzor sem ütközött meg, s az 1845-ben megjelenhetett. Horváth János nem is látott benne egyebet „egykorú sablon”-nál;¹⁴⁹ Pándi Pál kiemeli, hogy az utolsó szakasz hangja fenyegetőbb, mint a korabeli költészeté, de a verset ő is a „hazafias líra” körébe sorolja, „az 1844 végi közhangulat szülötte”-ként.¹⁵⁰

Bilincs és rabság, szabadság és harc ettől kezdve gyakori témái Petőfi költészetének, de még hosszú ideig, nemzeti keretek közt és világos társadalmi tartalom nélkül. A *Három szív*

¹⁴⁷ Állításom ellen szólna A királyok ellen c. vers, ha csakugyan 1844-ben keletkezett volna. Ezt a dátumot azonban, a költemény ez időtt még páratlanul álló radikalizmusa miatt, a szakirodalom többnyire megkérdőjelezi. Pándi Pál, aggályokkal bár, hajlandó elfogadni az 1844-es keltezését, mert a vers „első részének királyszemlélete... némi rokonságot mutat az V. Ferdinándhoz és János vitéz királyképeivel”. (PÁNDI PÁL: Petőfi. Bp. 1961. 378; és PÁNDI PÁL: Petőfi hazafias és politikai lírájának kezdetei, a Tanulmányok Petőfiről c. kötetben, Bp. 1962. 224.) Ez az érv nem dönthet, mivel Petőfi költészetének egyik eddig kellőképpen nem elemzett tulajdonsága éppen az, hogy erősen rokon, csaknem szóról szóra ismétlődő képek, motívumok szövik át, s ezek igen gyakran nagy időkülönbséggel keletkezett és ellentétes hangulatú műveket kötnek össze. A magam részéről A királyok ellen c. költeményt semmi esetre sem tartom 1844-ből valónak. Nem mintha úgy vélném, hogy Petőfi a megírás idejére „rosszul emlékezett”; szerintem a jegyzetben, melyet a közlőskor a Marcius Tizenötödikébe iktatott („E verset még 1844-ben írtam; nem szükség megmagyaráznom, miért hevert mindeddig íróasztalomban, annak is a fenekén.”), az évszám közönséges sajtóhiba; Pálffy lapja tele volt nyomdai vétségekkel, s a költő nem tartotta szükségesnek helyre igazítani. A számhoz járuló rag hangalakjából következik, hogy a jegyzet kéziratában 1845-nek vagy 1847-nek kellett állnia, s mivel a vers tartalmához képest az 1845-re való keltezés is korai, az igazi dátum csak 1847 lehet.

¹⁴⁸ A motívumot ezúttal keletkezése pillanatában figyelhetjük meg. A Lant és kard c. költemény, mely közvetlenül a Rabhazának fia előtt íródott, így fejeződik be: „S amott a zugban károm Folyvást panaszkodik: Hiába meddig tartom, Az ítéletnapig?...” Az „ítéletnap” itt még egyszerű köznyelvi szólás (sohanapja), de már itt is jóvendöléshez társul: „Felhős az ég hazámon, Aligha nem lesz vész...” — a költő harcot jósol és áhít (bár — nyilván szándékosan — homályban hagyja, hogy külső ellenséggel vagy hazája felszabadításáért az uralkodóház ellen kíván csatázni). A Rabhazának fia zárószakaszában az „ítélet napja” kifejezés leveti köznyelvi burkát, szólásból költői képpé, motívummá válik, mely ettől kezdve mindegyre visszatér Petőfi forradalmi prófeciáiban (Az ítélet; Kazinczy Gáborhoz). Kétszer azonban eredeti, szólászerű értelmében is szerepel: „Tartson bár a háború az Ítélet napjáig!” (Háború volt...) és: „Fölérünk Pestre, ott leszünk tán Már az ítéletnapon is” (Utazás az alföldön), amiből nyilvánvaló, hogy a kifejezés Petőfinek mindenképpen szavajárása volt.

¹⁴⁹ HORVÁTH JÁNOS: Petőfi. Bp. 1926^a. 108.

¹⁵⁰ PÁNDI: id. monográfia, 391, 372.

történetében (1845 szept.) a lovag síri szelleme azért bolyong, hogy megnézzze: „rab-e még hazája?” Maga a költő vig dalokat tervez: „hátha átalok Kissé vidítom szomorú hazámat.” (*Ismerjétek meg!* 1845 szept.) *A csárda romjainak* (1845 okt.) Kölcsey *Hymnusára* emlékeztető fordulata: „nyögte hazánk a török rabságot”, Ausztriára való célzást vezet be: „Szegény Magyarország, szegény édes honom, Be sokféle bilincs volt már lábaidon!” — s e szövegkörnyezetben a vers szabadság-áriáját is, bár heve már az *Egy gondolat bánt engemet* nagy lírai pillanatát sejteti, csak mint az egyéni és a nemzeti függetlenség magasztalását lehet értelmezni:

Pusztá, pusztá, te vagy a szabadság képe,
És, szabadság, te vagy lelkem istensége!
Szabadság, istenem, még csak azért élek,
Csak azért, hogy egykor érted haljak én meg,
S siromnál, ha érted onthatom véretem,
Meg fogom áldani átkos életemet.

A kevéssel ezután keletkezett *Lehel* és *A hazáról* ihletője: a németellenesség, a magyar történelem harci dicsősége, nem is egészen tiszta felhangokkal („Országokat reszkettető Lehel”; a magyar dicsőség fényét a népek újra lássák s „rettegjük”). A *Háborúval álmodám* (1845 aug. 20. — szept. 8.) szintén a nemzeti szabadságharc jegyében fogantatott:

Háborúval álmodám az éjjel,
Háborúba hitták a magyart;
Fölhívó jelül, mint hajdanában,
Országszerte járt a véres kard.

S fölriadt a véres kard láttára,
Akinék csak egy csepp vére volt.
A szabadság drága koszorúja,
Nem hitvány pénz volt a harci zsold.

A költemény értelme különösen akkor válik világossá, ha későbbi tükörvers-párjával (*Véres napokról álmodom* . . . 1846 nov. 6.) hasonlítjuk össze. Ebben azt várja a költő a harctól, hogy az ő világot romba dönti s új világot teremtsen — 1845-ben még nem gondol ilyen általános és gyökeres fordulatra, s életét a honért áldozza fel; ekkor még a magyar háborújáról álmodik — a későbbi versben a „magyar” szót nem is írja le. A *Háborúval álmodám* közeli rokona a vele egy időben kelt *Ha az isten*. . . kezdetű költemény; a különbség csak annyi, hogy a középkori véres kard helyett itt már az *Egy gondolat bánt engemet* trombitái harsognak, de a „szép szabadság”, az „égi lények legdicsőbbike” ekkor sem a világszabadság.

A magyar nemzeti függetlenség eszméjének köréből Petőfi az *Álmaim* című versben (1845 okt. 16. — nov. 25.) lépett ki először: ez az első alkalom, hogy *többszámot* használt, amikor rab hazáról beszélt:

Láttam veszendő, dúlt országokat,
Hol kész halál volt a polgárerény . . .
Hol éj közelge . . . már pirult az alkony
Hóhérok honfivéres fegyverén.

Láttam ledöntött, rab országokat,
Hol nem hallatszott a rabok jaja,
Mert jajgatásukat fölülhaladta
A zsarnokhatalom gúnykacaja.

Az *Álmaim* fontos csomópont Petőfi lírájának térképén: a zsarnokság gyűlölete, a szabadságraiongás — vagyis a nemzeti téma — itt találkozik össze a társadalmi elégedetlenség.

a világfájdalom, az erkölcsi fölháborodás motívumaival. A rab országok nyomasztó látomását megelőzik az álomban a „tiprott erény”, az éhségtől kiszáradt „sárga arcok”, az apagyilkosság, a hitvesi árulás és a sírfosztogatók víziói: az „iszonyú világ” elemeinek szinte leltári felsorolása. A költőnek, úgy látszik, keményen meg kellett küzdenie a kifejezéssel, s a verset voltaképpen kétszer írta meg: a költemények időrendjében közvetlenül az *Álmaim* előtt az *Álmos vagyok és mégsem alhatom*. . . kezdetű olvasható, amannak mintegy első kidolgozása. Ez a korábbi változat nyersebb, zaklatottabb és — borzalmainak szertelensége ellenére — konkrétabb! Halott koldus rága a koldusbotot: „Kemény. Beléje törnek fogai, Látom szájából a vért omlani.” Őreg cigány szenved a deresen: „Vernek le róla húsdarabokat; Fájdalmában, mint a kutya, ugat.” Lenyakazott ifjú a kezében viszi fejét: „S szólván: «nem én, de te vagy a zsvány!» Bedobja azt a bíró ablakán.” Ezek a feudális Magyarország való alakjai és színei,¹⁵¹ a romantika hiperbolikus stílusában. Petőfi elégedetlen lehetett ezzel a kidolgozással,¹⁵² s anyagából rögtön az *Álmaimat* formálta meg, ezt az elvontabb, általánosabb, lamennais-i víziót, melynek képsorából most már a „rab országok” sem hiányoznak. A két vers azonban csak együtt fejezi ki a költő lelkiállapotát: az elsőben a képzelet szilajsága jobban vall elkeseredéséről, a másodikban a politikai célnak világosabb: „... amiketszemlélek álmaimban, Történnek egyre és történtenek.” Talán épp azért volt szükség a második megfogalmazásra, mert az első változat befejezésének elrugaskodott rémségeit (akasztott csecsemő, félkigyó-félemler stb.) már nem lehetett a valóság nyelvére visszafordítani.

A komor szín, mely e két versre borulatot von, már előbb kikeverődött Petőfi lírai palettáján (*Az utolsó ember*, 1845 szept. 10. — 24.), nemsokára pedig, a *Felhők* ciklusban, uralkodóvá lesz. Az *Álmaimnak* és párjának jelentősége abban áll, hogy értésünkre adja a borulat okát; s mert együtt tartalmazza a *Felhők* sötét tónusának elemeit, világosan kirajzolja a ciklus hangulatképletének szerkezetét. Régebben szokás volt a *Felhők* genezisést pusztán egyéni indítékokból levezetni: barátok hűtlensége, kritikusi ármány, Byron-olvasás, effélékből;¹⁵³ valójában az ok sokkal összetettebb, s a polgárerény üldöztetése vagy a deresre vont cigány éppúgy motívuma, mint a költő személyes csalódásai.¹⁵⁴ A politika ez időtt kétségtelenül háttérbe szorul Petőfi költészetében, de csak azért, mert az ellenzéki szellemű versek, a *Védegyleti dal* s hasonlók többé már nem elégíthetik ki,¹⁵⁵ mert a hazafi gondja, párosulva az egyén elszennvedett sérelmeivel, immár olyan általános rossz társadalmi közérzettel alakul, mely a kifejezésben is általánosításra tör, a mondanivalót magasabb szintre, az erkölcsi világrend szintjére emeli, s a költő fájdalmát világfájdalomná, világméretű fájdalomná fokozza. És amikor Petőfi úgy érzi, hogy már nem egy haza sorskérdéseivel, hanem az „iszonyú világ”-gal, a „gyalázatos világ”-gal kell farkasszemet néznie, abban a pillanatban tud átlépni az egy haza gondolat körén, akkor írja le először a „rab országok” jelentőséggel teljes többesszámát, és ettől a többesszámtól azután nem is tágt,¹⁵⁶ vagyis a *világszabadságért* való rajongás korszakát életművében — grammatikai és logikai szükségszerűséggel — a *világfájdalom* korszakának kellett megelőznie.

¹⁵¹ Illyés találó megjegyzése: „A társadalmi rajz nem túlzott, csak zsúfolt.” ILLYÉS GYULA: Petőfi Sándor. Bp. 1963. 247.

¹⁵² A vers valószínűleg ezért nem jelent meg életében, nem pedig a cenzura miatt.

¹⁵³ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 163—185.

¹⁵⁴ A politikumot mint a *Felhők* ihlet-forrását hangsúlyozza SÖTÉR ISTVÁN: Petőfi Sándor. Új Hang, 1953. jan. 70—77.; és PÁNDI PÁL: Megjegyzések Petőfi „*Felhők*” ciklusához. It 1953. 124—135.

¹⁵⁵ Ennek oka is objektív: a nemesi ellenzéki politika eredménytelensége. Az 1843—44. évi országgyűlés megfosztotta a költőt illúzióitól: „Te koszorúját eltépted honomnak, Ifjú reménye mit fejére tett; Ezért nem írlak oda tégedet, Hol boldog évim följegyezve vannak.” (Bucsi 1844-től.)

¹⁵⁶ „Álmamban én Rabnemzetek bilincset tördelem!” (Az álom. . . 1846 márc. 10. előtt. — Ez a költemény is tükörszöveg, az *Álmaim* pozitív párja, s erre a cím hasonlósága is utal.) — „Oh de míg a pohár van kezemben, Nemzeteknek keze van bilincsen. . .” (Dalaim, 1846 ápr. 24. — 30.)

Az átmenetet a világfájdalom és a világszabadság között Petőfi költészetének egy új szava teremti meg. *Részség a hazáért* című versében (1844 dec.) a haza boldogságáért emelt poharat:

...ha, mig részeg vagyok: boldog
Volna a hon csakugyan,
Bár örökké kéne élnem,
Fiuk, nem láthatna engem
Soha senki józanan.

A *Felhők* idején a hazát, a hont új szó: az *emberiség* váltja fel.

Ki fogja vajon megfejteni
E rejtélyt:
Az emberiségnek könnyei
Lemoshatnák-e az emberiségnek szennyét?¹⁵⁷

(*Ki fogja vajon megfejteni...*)

Hasonló tünődések ugyanebből az időből:

Az emberiség fején hány hajszál van?
S hány gonoszság szívében?

(*Hány csepp van az óceánban...*)

Nem súlyod az emberiség!
Ilyen gonosz vala rég,
Ilyen gonosz már kezdet óta...

(*Nem súlyod az emberiség...*)

Ilyen előzmények után következik — mikor a *Felhők* korszaka már lezárult — a *Részség a hazáért* ellenverse, a *Sors, nyiss nekem tért...* (1846 ápr. 24. — 30.):

Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek
Az *emberiségért* valamit!...

Minden szív-ütésem egy imádság
A *világ boldogságaért*...

Meghalni az *emberiség javáért*,
Mily boldog, milyen szép halál!

Ez, végre már, a világszabadság költőjének hangja, aki életét s halálát immár a legtágabb haza javára szánja fel.¹⁵⁸ Az új gondolat és új kifejezés a közvetlenül ezelőtt keletkezett versben is

¹⁵⁷ Íme a Nemzeti dal motívumának első fölbukkanása! A hasonlóságban a különbség: 1846 márciusában még könnynek, két évvel később már vérnek kell lemosnia a szennyet, a gyalázatot.

¹⁵⁸ Figyelemre méltó, hogy Petőfi e versben halálát keresztfn képzel el, nem csatamezőn, mint korábbi, függetlenségi költeményeiben (Háborúval álmodám..., Ha az isten...). A keresztfa persze jelkép, de mindenesetre a forradalmár halálának jelképe, talán már az apostol-sorsé, mely a vesztőhelyen ér véget. A *Felhők* ciklusban egyszer már használta Petőfi ezt a jelképet: „Fakereszt illet, megváltók titeket!” (Kereszt. 1846 márc. 10. előtt), épp kevéssel azután, hogy ezeket a sorokat írta: „Álmamban én Rabnemzetek bilincset tördelem!” (Az álom...) Ugyanez időben a hóhérpallos, a levágott emberfő, a hóhérkötél: szorongásának makacsul ismétlődő tárgyai. (Oh lyány! szemed. . ., Vajon mit ér?, Igazság! Alszol?) Később, a Véres napokról álmodom záró strófájában a két motívum összekapcsolódik (Ha meghalok, ha meghalok A vérpadon vagy csatatéren. . .); az Egy gondolat bánt engemet hősi víziójának színtere viszont a csatásík. Még később, Az apostolban ismét a vesztőhely képzeete foglalkoztatja a költőt.

megvan (*Világgyűlölet*):

...imádkoztatok

Az emberiség boldogságaért,
Hogy most lehessen átkozódnok?

Vagyis néhány nap leforgása alatt Petőfi négyszer írta le azt a jelszót, mely a keserű ihlet időszakából kivezette költészetének új tájaira — fordulópontot egy életműben ennél világosabban kijelölni már csakugyan nem lehet.

Ez a fordulat nagy hirtelenséggel jött, s ezért sajátos magyarázatra szorul.

Néhány hete a költő még a kétségbeesés legmélyebb örvényében fuldokolt. A *Felhők* utolsó darabjában megátkozta a kezet, mely bölcsőt készített számára, és azt a kezet áldotta, mely koporsóját faragja ki majd (*Átok és áldás*. 1846 márc. 10. előtt). S miután lezárta e kötete kéziratát, még egyszer összefoglalta témáit. Ez az összefoglaló igény figyelemre érdemes vonása Petőfi ihletének. A *Felhők* sorozata előtt az *Álmos vagyok és mégsem alhatom* és az *Álmaim* című versekben egyesítette a ciklus főbb motívumait; a sorozat után ismét egy költemény-pár, a *Mért vagyok én még a világon* (1846 márc. 10. — ápr. 10.) és a nyomban ezután keletkezett *Minden virágnak* tölti be ugyanezt a szerepet. E két-két vers mintegy bekeretezi a ciklust, talán nem is szándékosság nélkül. A *Mért vagyok én még a világon* soraira a kietlen csüggedés árnya borul:

Mért vagyok én még a világon, hisz már
Láttam mindent, mi látható van itt;
Látám a jónak örökös bukását
S a rosznak örök diadalmait.

Hallottam már az éhezők nyögését
S dorbézolási kurjantásokat,
Hallottam már a csalogányt dalolni
És csörömpölni a rabláncokat.
Tudom, hogy így volt ezredév előtt s hogy
Ezred múltán is ekkép lenni fog...¹⁵⁹

A befejező strófában, mely Petőfi remekléseinek egyike,¹⁶⁰ a költő a *Felhők* idején már invokált fergeteghez¹⁶¹ folyamodik:

¹⁵⁹ Vö. az *Álmaim* két sorával: „... amiket szemlélek álmaimban, Történnek egyre és történtenek.”

¹⁶⁰ Ezt Horváth Jánossal ellentétben mondom, aki az egész verssel meglepő mostohán bánt: „Valami absztrakt, a levegőben lógó lyraiság okozza a költemény ki nem elégítő hatását. Nincs benne semmi kézzelfogható, anyagi, életbeli elem... közeledik a szavaló pózhoz.” (I. m. 198—199.) Horváth János csak a személyes élmények lírizmusára volt fogékony, a politikát nem ismerte el egyenrangú ihletforrásnak, ezért aztán számára az éhezők nyögése és a csörömpölő rablanc is csupán absztrakció!

¹⁶¹ A motívum a *Felhők* ciklusban is *vers végén* áll: „Hatalmas fergeteg! ki nem szakíthatod Az emberi szívűl a bánatot —” (Oda nézzetek!) Megjegyzendő, hogy már a legkorábbi költemény, melyben a *Felhők* hangja szól (Az utósó ember. 1845 szept. 10.—24.), *szélvész* alakjában idézi meg a halált, s ugyancsak befejezésül:

Bátran jöhetsz. Meg nem támadlak.
Hagyom magam. Erőtelen hang
Leszek. Te szélvész légy. Sodorj el,

Ez a szélvész, ez a fergeteg, a ciklust megelőző, ill. hangulatát továbbrezgetető versekben, üzi-hajtja a világfájdalmas korszak gomolygó felhő-darabjait. (Az idézett sorokban az elcsukló, rövid mondatok, a csodálatos és — ez időtt nagyon merész! — enjambement külön méltatást érdemelnének.)

Szakadj meg, szívem! Hagyj el engem, élet!
 Fogadj öledbe, mély öledbe, föld!
 Borúlj reám, sír! és te, fergeteg, jőj,
 Hogy rólam a sírhalmot elsöpörd!
 Söpörd el s szórd ki összeporlott csontom,
 S szórd el csontommal hírem-nevemet...
 Ne tudja senki se, hogy egykor ilyen
 Megátkozott teremtmény létezett!

A soron következő versben (*Minden virágnak...*) — és ez már elejétől végéig remek¹⁶² — az utolsó szakaszt ismét a fergeteg búgása tölti be:

Nem jó megnézni senki siromat.
 Meglátogatni csak te fogsz, hogy elzúg
 Testvéri búdat, éji fergeteg,
 Testvéri búdat, mert hiszen testvére
 Voltál te lelkem érzeményinek!

A két költeményt nemcsak a fergeteg motívuma kapcsolja össze; azonos a versformájuk, a terjedelmük,¹⁶⁸ azonos a művészi technikájuk: az ismétlődő szavak s félsorok sokasága, mely gyászzenei monotóniával terül szét; még ezeknek az ismétlődéseknek a száma is azonos a két versben: tizenkettő!¹⁶⁴ Közös vonásuk az is, hogy mind a két vers egy-egy későbbi forradalmi költeménnyel tart motívum-rokonságot. A *Mért vagyok én még a világon* keserű állítását

Látám a jónak örökös bukását
 S a rosznak örök diadalmait

egy év múlva, 1847 áprilisában *Az ítélet* sorai cáfolják meg:

Két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni:
 A jók s a gonoszak. Mely eddig veszte örökké,
 Győzni fog itt a jó.

A *Minden virágnak* vígasztalan szomorúsága

...ültetni nem fog senki egy virágot
 A sírra, amely rajtam domborúl

a *Nemzeti dal* záró szakaszában engesztelődik ki:

Hol sírjaink domborulnak,
 Unokáink leborulnak...

¹⁶² Ezúttal Horváth János is hajlandó a költeményt „őszinte vallomás”-nak elfogadni (i. m. 168.), de mást, mint a kielégítetlen szerelemvágy megnyilatkozását, nem lát benne, és a vers kulcs-sorát („Sötét eszmém hollóserége”) csak Shakespeare-reminiscenciaként említi (i. m. 175.).

¹⁶³ Négy-négy nyolcsoros szakasz, egyforma rímképlet, szótagszám és ritmus.

¹⁶⁴ Ez már csakugyan meglepő, és azokra a titkos és makacs szimmetriákra emlékeztet, melyeket Lendvai Ernő mutatott ki Bartók műveiben. (LENDVAI ERNŐ: Bartók stílusa a „Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre” és a „Zene húros-, ütőhangszerekre és celestára” tükrében. Bp. 1955; és: Bartók dramaturgiája. Színpadi művek és a Cantata profana. Bp. 1964.) A példa nem egyedül álló Petőfinél; hadd utaljak, ezúttal elemzés nélkül, az Egy gondolat bánt engemet kiszámítottan tökéletes geometriájú szerkezetére. — Horváth János annyira nem vette észre a Mért vagyok én még a világon és a Minden virágnak szoros összetartozását, hogy könyve más-más fejezeteiben (VIII. és XI.) tárgyalja őket!

E motívum-egyezések, ellentétes hangulatú töltésükkel, kitűnően szemléltetik: a reménytelen-ség micsoda mélyéből kellett a költőnek a forradalmi eufória csúcsaira emelkednie.

S a fölvezető út roppant meredek! A *Mért vagyok én még a világon* és a *Minden virágnak* 1846 március 10 és április 10 között kelt Pesten; egy hónap múlva, április 24 és 30 között, ugyancsak Pesten, már a következő versek teremnek: egy Béranger-fordítás (*A jó aggyastán*, ezzel a figyelemre méltó sorral: „Szabadságában a világ megújul”), a *Világgyűlölet* és a *Sors, nyiss nekem tért* (az emberiség boldogságának már idézett motívumaival) s a *Dalaim* („De mit tűr a szolgaságnak népe?”). Újabb egy hónap múlva pedig, május 22-én, Dömsödön, Petőfi megírja első nagy forradalmi jóvendölését (*Levél Várady Antalhoz*).¹⁶⁵

A hirtelen változás okáról Petőfi többféleképpen szólt. Még a fordulat előtt, Szalkszentmártonban, a zsenge természetből és a magánytól várt orvoslást vagy inkább csak feledést.¹⁶⁶ A *Világgyűlölet* szerint kortársai, a „bitang” fickó-poéták divatból szenvedett „Byronképei” szeretették meg vele újra az életet. Az *Úti levelek* XVIII. darabjában Dumas olvasásának tulajdonított gyógyító hatást: „Valaha roppant ember- és világgyűlölő voltam, annyira, hogy a föld egy óriási szemétdombnak tetszett előttem, melyen az emberek mint undorító féreg-milliárdok nyüzsögnek; hogy e nyavalyából kigyógyultam: nem egészen, de nagy részben Dumasnak köszönöm, ő segített levenni orromról az epéből készült sárgazöld pápaszemet, az ő munkáinak olvasása után kezdtem eszmélni, hogy talán még is szép a világ.” Egyik állítást sincs okunk kétségbe vonni, de nyilvánvaló, hogy valamennyi csupán részigazságot tartalmaz.¹⁶⁷

A szakirodalom sokáig tanácstalanul és tétlenül állt Petőfi költészetének és világnézetének fordulata előtt; figyelmet érdemlő magyarázattal csak újabban próbálkozott Pándi Pál, Sötér István és Turóczy-Trostler József.¹⁶⁸ Mind a hárman abból indultak ki, hogy a fordulatot valamely forradalmi szellemű olvasmánynak kellett előkészítenie, s ezt az olvasmányt mind a hárman a francia politikai irodalomban keresték. A föltevés logikus: fejlődése belső törvényeitől igazgatva, pusztán hazai ösztönzések hatása alatt, Petőfi csak az ellenzéki költészet útját s a világfájdalom örvényeit járhatta meg, innét önerejéből, Münchhausenként, fölemelkednie nem lehetett; eljuthatott, már a *Felhők* korszakában, az emberi

¹⁶⁵ A két pesti tartózkodás közt Petőfi két hetet Szalkszentmártonban töltött. Ez a kirobbanó fordulat előtti szélcsend ideje; verstermése, mondhatni, semleges: két halálos végű elbeszélő költemény (*A szerelmes tenger*, Szilaj Pista); két szép, csitító-csituló hangulatú vers az enyhülést adó magányról (*Elhagytam én a várost...*, Erdőben); az első Béranger-fordítás (*Gyermekkori emlékek*); egy — mint Illyés írja (i. m. 260.) — „soha sehol idézni nem szokásos remekmű”, a világfájdalmas korszak melankóliává szelídült végső kicsengése (*Mint felhők a nyári égen...*); és két üde népdal, szerelemvággyal átszótt (*Zöldleveses, fehér...*, *Rég elhúzták az esteli harangot...*).

¹⁶⁶ „Azért jövék, hogy szívem, Mit a bú s a harag Oly feketére feste, E gyászruhát levesse, S mosolyogjon újlag. Gyógyulj meg, én szívem...” (*Elhagytam én a várost...*), „...e magányba én Feledni jöttem.” (Erdőben) — A Várady Antalhoz írt verses levél már a remény beteljesüléről szól: „Ujjászülettem... a falusi lég, a Sötét erdőknek zúgó lombjai, Lombok felett a csattogó madár, A fák alatt a hallgatag virágok Föléleszték eláult lelkemet...”

¹⁶⁷ Erre maga Petőfi is utal: „nem egészen, de nagy részben Dumasnak köszönöm...” Az *Úti levelek* idézett mondatában egyébként azt tartom a leginkább figyelemre méltónak, hogy világnézete megváltozását Petőfi *könyvélménnyel* hozza kapcsolatba.

¹⁶⁸ PÁNDI PÁL: Megjegyzések Petőfi „*Felhők*” ciklusához. It 1953. 124—135. — SÖTÉR ISTVÁN: Petőfi a *Felhők* után. In: *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 135—153. (A tanulmány 1954-ből való.) — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Petőfi világirodalmi jelentőségéhez. (A Petőfi politikai költészete európai szemmel c. fejezet.) MTA I. OK 1955. 297—304. Ugyanitt Sötér István és Pándi Pál hozzászólása és a szerző válasza: 351—355, 355—359, 361—367. (Turóczy-Trostler tanulmánya Magyar irodalom — világirodalom c. könyvének II. kötetében is megjelent.) A három értekezéssel nem keletkezésük időrendjében foglalkozom. — Megemlítenéd még: MEZŐSI KÁROLY: Petőfi és családja Dömsödön. Pest Megyei Múzeumi Füzetek I. (1964). E tanulmány Petőfi forradalmiságát személyes életviszonyaival, a család anyagi romlásával magyarázza. — A régebbi szakirodalomra nézve I. MARÓT KÁROLY: Fejezetek a Petőfi-kérdéshez. It 1913. 13—33, 70—92.

ség gondján való tépelődésig, de tépelődéseire választ csak forradalmi ideológiától, külföldről kaphatott. A fordulat gyors lezajlása minden ellenkező nézetet kizár.

Turóczi-Trostler József ezt az ideológiát a saint-simonizmusban vélte megtalálni. Érvei: ez volt „a legnépszerűbb szocialista utópia”,¹⁶⁹ Petőfi költészete és a saint-simonizmus „néhány feltűnő terminológiai egyezés”-t mutat; az evilági paradicsomi boldogság jóslatát a közös vonás Petőfi és a saint-simonisták írásaiban. Egyik érv sem állja meg a helyét. Amikor Petőfi olvasni, a világban tájékozódni kezdett, a saint-simonizmus már rég elvesztette egykori életerejét, Európa-szerte kiszorult az érdeklődés teréből, hűveinek nagy többsége elpártolt tőle, maga *Enfantin* is felhagyott minden propagandával.¹⁷⁰ A magyar lapok a negyvenes években is közöltek ugyan cikkeket a saint-simonizmusról, s ezek bizonyára nem is kerülték el Petőfi figyelmét, de a harmincas évek elején burjánzott eredeti saint-simonista röpirat-literatúra termékeihez már nemigen juthatott hozzá, arra pedig senki sem gondolhat komolyan, hogy valamely kompéndiumszerű ismertetés elolvasása elegendő volt világnézetének irányát megváltoztatni. Saint-simonista terminológiának nyoma sincs műveiben. A saint-simonisták legjellemzőbb szava az „*oisif*” (dologtalan), szembe állítva az „*industriel*” vagy „*producteur*” (termelő) szavakkal. Petőfi sosem használta ezeket az ellentétpárokat, márpedig ezek annyira lényeges tartozékai a saint-simonizmusnak, hogy ahol hiányoznak ott hatásáról nem szabad beszélni.¹⁷¹ Ugyanez áll a híres jelmondatra, mely a legszámosabb és legszegényebb osztály anyagi és erkölcsi helyzetének megjavítását tűzte ki célul.¹⁷² Petőfi nem írt le hasonló kifejezést.¹⁷³ Ami pedig az eljövendő boldog kor próféciait illeti, azokat Petőfi akárhány más korabeli francia szerzőnél megtalálhatta, nemcsak a saint-simonistáknál. Különben is Petőfi az általános

¹⁶⁹ Ez az állítás nyilván azt hivatott sugallni, hogy Petőfi legkönnyebben a saint-simonizmus tanait ismerhette meg.

¹⁷⁰ A saint-simonizmus tengernyi irodalmából itt csak a néhány legfontosabb könyvre hivatkozom: SÉBASTIEN CHARLÉTY: *Histoire du Saint-Simonisme* (1825—1864). Paris, 1931². (Első kiadása: 1896.) — HENRI LOUVANCOUR: *De Henri de Saint-Simon à Charles Fourier. Etude sur le socialisme romantique français de 1830. Chartres, 1913.* — *Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1829. Nouvelle édition publiée avec introduction et notes par C. BOUGLÉ et ELIE HALÉVY.* Paris, 1924. — HENRY-RENÉ D'ALLEMAGNE: *Les Saint-Simoniens. 1827—1837.* Paris, 1930. — A saint-simonizmus irodalmi hatásáról: C. L. de LIEFDE: *Le Saint-Simonisme dans la poésie française entre 1825 et 1865.* Haarlem, 1927. — H. J. HUNT: *Le socialisme et le romantisme en France. Etude sur la presse socialiste de 1830 à 1848.* Oxford, 1935.

¹⁷¹ Mint az idézett kifejezések is mutatják, a saint-simonizmus, még inkább magának a mesternek, Saint-Simonnak tana, ökonómiai fogantatású: az emberiség boldogságát az ipar, a többtermelés megszervezése révén kívánta biztosítani. Az ilyen *közgazdasági* megfontolások meglehetősen idegenek Petőfi *politikus* gondolkodásmódjától.

¹⁷² „Toutes les institutions sociales doivent avoir pour objet l'amélioration physique et morale de la classe la plus nombreuse et la plus pauvre.” (A jelszó előzményét l. Saint-Simon *Nouveau Christianisme* c. munkájában.)

¹⁷³ Mások igen. Eötvös egyik kései jegyzete, melynek a *Communismus* címet adta, így szól: „Egészen helyes nézet, hogy a polgári társaságnak legmagasabb célját csak a lehető legnagyobb szám anyagi jólétének s szellemi kifejlődésének biztosításában kereshetjük.” BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: *Naplójegyzetek — Gondolatok. 1864—1868.* Közzéteszi LUKINICH IMRE. Bp. 1941. 141—142. Ugyanitt a 143. lapon: „... a birtokjognak teljes megszüntetését jogosnak ismerjük, ha az állam polgároknak legnagyobb számának anyagi jóléte s szellemi emelkedése azt kívánja”; és „A polgárok legnagyobb számának anyagi jóléte azon tárgyaknak bőségétől függ, melyek jólétekre szükségeseek.” Ezek kétségtelenül saint-simoni eredetű gondolatok és *kifejezések*, és Eötvös csakugyan olvasta Saint-Simont: műveinek 1841. évi kiadása fennmaradt könyvhagyatékaiban. Felbukkan a saint-simonista szóhasználat Vörösmartynál is: „Hol a nagyobb rész boldogsága?” (Gondolatok a könyvtárban) és Kossuth 1833 elején kelt politikai kéziratában: „... a nép leghasznosabb, *legszámosabb, legszegényebb*, legterheltebb, legtiszteletré méltóbb osztályának polgári léte egy országgal egyenlő figyelmet nem érdemel?” (KOSSUTH LAJOS: Ifjúkori iratok, Törvényhatósági Tudósítások. Sajtó alá rendezte BARTA ISTVÁN. Bp. 1966. 381.) Itt most korántsem azt akarom bizonyítani, hogy e három szerző saint-simonista volt, hanem csak példákat mutatok arra, hogyan fest a saint-simoni terminológia korabeli magyar szövegben. De hol van ehhez hasonló Petőfinél?

boldogság bekövetkezését csak véres forradalom árán remélte, s hogy e meggyőződése elűt a saint-simonisták békés tervezgetésétől, elvileg forradalomellenes ideológiájától, arra Turóczi-Trostler is rámutatott. Volt ugyan idő, amikor a saint-simonisták nem idegenkedtek a forradalmi háborútól: 1831-ben azt tanácsolták Lajos-Fülöpnek, fegyverrel szabadítsa fel Európa népeit, s azután lásson hozzá Saint-Simon ipari rendszerének megvalósításához,¹⁷⁴ eza vélekedés azonban csak rövid epizód volt történetükben, a távoli gondolat aligha ért el Petőfihez, és Turóczi-Trostler sem sorolja érvei közé.¹⁷⁵

Pándi Pál magyarázata tágabb körű, mint Turóczi-Trostleré. Szerinte is: „Az utópista szocialista tanítások hatása érezhető Petőfi költészetén. Először és erőteljesen éppen Várady Antalhoz írott költői levelében.”¹⁷⁶ — emellett azonban a francia forradalom történetíróinak hatásával is számol,¹⁷⁷ s a világnézeti fordulat előidézésében, meggyorsításában, a galíciai parasztfőkelésnek is szerepet tulajdonít. A galíciai események természetesen megrázták a magyar közvéleményt,¹⁷⁸ s 1846 március elején a párizsi tőzsdén már azt beszélték, hogy hazánkban is fegyveres mozgalmak törtek ki.¹⁷⁹ A galíciai hírek hatása, amennyire felrázó, legalább annyira dermesztő is volt. A bécsi sajtó sietett a lengyel nemeselek felkelését kommunista merénységnek híresztelni,¹⁸⁰ s aligha véletlen, hogy Gorove István, az ellenzék tekintélyes tagja, épp ekkor tartotta szükségesnek, hogy az Akadémiában a kommunizmus „csalóka színei”-ről értekezzék.¹⁸¹ Az a tény pedig hogy a galíciai parasztok szembefordultak függetlenségi harcban álló földesuraikkal, és az újságok megteltek a vérengzések, majd a nemesi mozgalom elfojtása után a kemény megtorlás, a halálos ítéletek híreivel, az már minden

¹⁷⁴ A saint-simonisták ezt a programot, nyilván a francia ellenzék háborús követeléseinek hatására, *Le Globe* c. lapjukban fejtették ki. Innen idéz D'ALLEMAGNE (i. m. 196, 197, 193.) néhány igen érdekes mondatot: „Qu'elle [la France] proclame que la guerre est une affreuse nécessité, mais qu'elle a mandat pour établir à tout prix une paix véritable et par conséquent pour effacer la féodalité; et si un dernier choc devient indispensable, qu'une fois victorieuse elle ne foule pas ses ennemis aux pieds; qu'elle leur arrache leur épée, qu'elle la jette loin avec la sienne propre, qu'elle les relève et les embrasse, qu'elle les initie à ses sentiments et à ses pensées, qu'elle les associe à ses efforts; qu'elle ouvre ainsi une ère nouvelle où les épées seront forgées en soc de charrues et où l'ambition des nations réunies en une vaste famille sera de se livrer en paix aux travaux créateurs de la science et de l'industrie.” *Le Globe*, 1831 jan. 6.) „Qu'une dernière fois elle [la France] se promène à travers l'Europe en deuil. . . L'heure a sonné du dernier sacrifice. Mais dans cet affreux cataclysme les privilégiés féodaux périront, les barrières qui séparent les castes et les peuples seront abaissées et la flétrissure imprimée aux prolétaires sera effacée. . . Place, place à la guerre! car lorsqu'elle aura plongé l'Europe dans le silence et l'affliction, une grande voix se fera entendre, voix consolatrice, qui dira à tous: Le règne de Dieu est arrivé; tous les peuples unis dans son sein ne seront qu'une seule famille.” (*Le Globe*, 1831 aug. 7.) „Sire, cette guerre sera la dernière; ce sera la séparation entre le passé et l'avenir. . .” *Le Globe*, 1831 aug. 8.) — Ezek a gondolatok — Eugène Pottier *Internacionáléjának* figyelemre méltó és eddig nem méltányolt előzményei — kétségtelenül rokonok Petőfi forradalmi jóslataival és sürgetéseivel; de hogyan szerezhetett volna tudomást róluk? Nehéz elképzelni, hogy Petőfi a negyvenes évek derekán az 1831. évi *Le Globe* példányait olvasta.

¹⁷⁵ Annak ellenére, hogy ismerhette a saint-simonista politikának ezt a szakaszát, mert d'Allemagne könyvéről legalább is tudott: bibliográfiájában kétszer is említi. (*Magyar irodalom — világirodalom*. II. köt. 745, 746.)

¹⁷⁶ A megfogalmazás túl általános: nem derül ki belőle, a korai szocializmus sokféle és gyakran ellentétes változata közül melyikről van szó. Pándi név szerint Saint-Simon, Fourier-t, Öwnt, Lamennais-t, Sismondit és a chartistákat említi; ennyi egyszerre egy kicsit sok. Nyilvánvaló, hogy csak jelezni akarta a szellemi légkört, melyben a reformkor értelmiségének java, tehát Petőfi is élt.

¹⁷⁷ Mint bizonyosat — bár bizonyítás nélkül — állítja, hogy Petőfi Pálffyval „Dömsödön együtt olvasott és tanult. . . A francia forradalom történetét tanulmányozták. . .”

¹⁷⁸ „A szomszéd Galliczia forrongó állapotáról naponként érkező zavaros és bizonytalan hírek élénk figyelem tárgyát teszik jelenleg fővárosunk lakóinál.” *Pesti Hirlap*. 1846 márc. 5. 149.

¹⁷⁹ *Pesti Hirlap*. 1846 márc. 20. 195.

¹⁸⁰ *Pesti Hirlap*. 1846 márc. 3. 148.

¹⁸¹ *Pesti Hirlap*. 1846 márc. 17. 185.

volt, csak nem lelkesítő. Mindebből persze lehetett forradalmi következtetést levonni; de ezt a következtetést csak forradalmár vonhatta le. Petőfi azonban galíciai dráma idején még világfájdalmával küzdött, s nehéz a lengyel eseményekben olyan mozzanatot lelteni, amely éppen arra indíthatta volna, hogy világfájdalmát félretéve megbékéljen a világgal, és gyötrelmes hangulatát nagyhirtelen forradalmi optimizmussal cserélje föl. Nem gondolom persze, hogy a galíciai események közömbösen hagyták, hiszen a lengyel szabadság iránti érdeklődésének már korábban is tanújelét adta.¹⁸² Lengyel szimpátiáját a galíciai hírek nyilván fokozták, s nem lehetetlen, hogy az a titkosrendőri jelentés melyet Tábori Kornél nyomán emlegetni szokás, tartalmaz valami igazat, amikor Petőfit azzal vádolja, hogy felhívást készített a lengyelek megsegítése végett. Ezt a felhívást azonban a világnézeti fordulatnak meg kellett előznie, a költő e forradalmi lépése a hangulatváltozásnak csak következménye, nem pedig oka lehetett, s ezt a jelentés dátuma is megerősíti: 1846 jún. 12. Ha tehát számolnunk kell is a lengyel fölkelés hatásával, csak olyan értelemben, hogy, annak bukása ösztönözhetette Petőfit forradalmi tapasztalatok szerzésére, a győztes francia forradalom tanulmányozására. Bizakodó forradalmisággal a galíciai ügy nem tölthette el verseit; inkább arra lehetett volna alkalmas, hogy elemeiből *Az apostol* korai tragikus változatát alkossa meg.

Petőfi világnézeti fordulatának magyarázói közül Sőtér István adta elő a magában véve is legvalószínűbb véleményt. Az utópista szocialisták hatásának lehetőségét nem utasította el, de nagyon is jogos kérdőjelet fűzött hozzá;¹⁸³ majd Lamennais esetleges ösztönzésére utalt; végül így érvelt: „... a *Várady Antal*hoz szóló költemény ugyancsak túlmutat mind Lamennais-n, mind az utópista szocialistákon. Talán még a francia forradalom liberális történetírói is többet nyújthattak neki e téren!” Ez a föltevés csakugyan logikus: ahol egy világnézet forradalmi átalakulásáról van szó, a leginkább kézenfekvő azt a forradalom eszméinek hatásával magyarázni, és Sőtér elgondolását, annak a ténynek ismeretében, hogy a költő Cabet olvasója volt, csak annyiban kell kiigazítani, hogy az általa föltételezett olvasmány több mint liberális mű — kommunista forradalomtörténet volt, olyan könyv, amely egyszersmind a kor egyik legmerészebb szociális elméletét is közvetítette Petőfihez, vagyis a jövő felé vonta tekintetét.

A magam részéről most már csak azt kell bizonyítanom, hogy Cabet olvasásának nyoma valóban megmutatkozik a fordulatot jelző dömsödi versekben.

Bizonyítéku idézem a *Száműztem magamat* utolsó szakaszát:

Megengesztelt szívem egy zöld olajfa-ág!...
Minden tőled kapott sebem felejtve van;
Megbékülő jobbom fogadd el, oh világ,

Nem volnál rossz, ha nem volnál boldogtalan.
Boldogtalan vagy s én sajnállak tégedet,
S akit sajnálunk, azt gyűlölünk nem lehet.

Hasonló sorok a verses levélben, immár forradalmi következtetéssel:

Nem gyűlölöm, mint eddig a világot:
Már csak haragszom rája, csak haragszom...

¹⁸² Három szív története c. versének (1845 szept. 10–24.) hazátlan lovagja — mint már PÁNDI PÁL figyelmeztetett rá (Petőfi Sándor Összes Művei. Magyar Klasszikusok. Bp. 1955. I. köt. 599.) — nyilvánvalóan lengyel emigráns; tévedett tehát Kovács Endre, amikor ezt írta: „Petőfinek 1848 előtt kialakult oeuvre-jében nem találkozunk lengyel témákkal.” (KOVÁCS ENDRE: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959. 398.)

¹⁸³ „... az utópista szocialisták feltételezett olvasása éppen nem indokolná a várt »vér-özön« képét [a Várady Antalhoz írt verses levélben] — már sokkal inkább az »isten képihez« hasonló emberek említése.”

Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált
Elzárt, elorzott boldogságaért...¹⁸⁴

Az a determinista felfogás, hogy a világ s az emberek azért rosszak, mert a körülmények, a hibás nevelés, a tökéletlen társadalmi szerkezet tették őket azzá, alaptétele Cabet gondolatrendszerének,¹⁸⁵ sűrűn hangoztatta az *Histoire populaire*-ben is,¹⁸⁶ és nem hiszem, hogy vakmerőség volna Petőfi idézett soraiban Cabet könyvének egyenes hatását látni.¹⁸⁷ Igaz, Cabet és Petőfi fogalmazása a rokonság mellett különbséget is mutat: Petőfi nem beszél nevelésről, Cabet-nál hiányzik a boldogtalanság említése; de — gondolom — nem is várja el senki a költőtől, hogy versben is szóról szóra fordítsa olvasmányát, mint jegyzeteiben tette. S a világ boldog vagy boldogtalan voltán való tündődés éppen nem idegen Cabet művének szellemétől, sőt bizonytalanság volt az első könyv, amelyben Petőfi a boldogságról mint az emberiség céljáról a francia forradalom szereplőinek messzehangzó kijelentéseit olvashatta: „Minden társadalom célja az általános boldogság...” (Mounier); „Az a legtökéletesebb alkotmány, amely a lehető legnagyobb boldogságot nyújtja a társadalomnak és az egyénnek...” (Vergniaud); „A boldogság új eszme Európában!” (Saint-Just).¹⁸⁸ Ezek a kitörülhetetlen olvasmányemlékek Az apostol írásakor is hatottak:

Mi célja a világnak?

Boldogság! s erre eszköz? a szabadság!

Forma tekintetében e két sort a 48-as forradalmi káték ihlették,¹⁸⁹ de a tartalom magvát Cabet könyvében találta meg a költő, Vergniaud idézett szavainak folytatásában: „Ez a boldogság

¹⁸⁴ A forradalmi következtetés, a premissza nélkül, már a Dalaimban megvan: „De mit tűr a szolgáshoz népe? Mért nem kél föl, hogy láncát letépje?”

¹⁸⁵ „Notre funeste organisation sociale ne peut enfanter que des vices...” (Voyage en Icarie. Paris 1842, p. 225.) „Piches et pauvres pourraient-ils être autre chose que ce que cette malheureuse éducation les avait faits?” (i. m. 332.) — A gondolat rousseau-i rokonságát aligha kell bizonyítani; fontosabb a különbség: Cabet nem civilizáció-ellenes; a rosszat politikai tényezőnek tulajdonítja.

¹⁸⁶ A világtörténet lapjait bemocskoló mézárásokkal kapcsolatban: „Ce sont surtout les vices de l'ancienne organisation sociale et politique avec son principe d'égoïsme qui sont la CAUSE originelle de toutes ces horreurs...” (III. 117.) „... quelque déplorables que soient les fautes, les torts, le crime même si l'on veut, des Girondins, c'est un fait auquel il faut bien se résigner; ... au lieu de nous en irriter ou de nous en étonner ou d'en gémir inutilement, remarquons toujours que c'est l'inévitable conséquence des vices de l'organisation sociale...” (III. 328.) Ismét a girondiakról: „Regrettons qu'un grand défaut ou une grande erreur ait paralysé leurs talents et leurs vertus; ... gémissons sur les imperfections de l'Humanité et sur le hasard qui n'a pas donné, à cette époque, des hommes plus parfaits; mais plaignons-nous surtout (et c'est là que nous en reviendrons toujours), plaignons-nous de l'organisation sociale et de l'éducation, dont les vices sont la cause de presque tous les malheurs de l'Humanité!” (III. 458.) Ez utóbbi idézetben fölhívom a figyelmet a *sajnálkozásnak* Petőfi versével egybeeső motívumára!

¹⁸⁷ A rossz a társadalom terméke: ez a gondolat Petőfi novelláiban is visszatér. Pl.: „A legelfajultabb lélek is tiszta volt születésekor, mint a még útban levő hó, mely csak akkor válik sárrá, ha már földre hullott, s ott lábbal tapodták. Ilyen a világ! akik rosszak közöttünk, mi magunk tettük őket rosszakká.” (A fakó leány s a pej legény.)

¹⁸⁸ Mounier: „Le but de toutes les Sociétés étant le bonheur général...” (I. 247.) Vergniaud: „La Constitution la plus parfaite sera celle qui fera jouir de la plus grande somme possible de bonheur le Corps social et les individus qui le composent...” (III. 471.) Saint-Just: „... le bonheur est une idée neuve en Europe!” (IV. 11.)

¹⁸⁹ Pl. BIRÁNYI ÁKOS: „Mi az emberi nem rendeltetése? Az emberi nem rendeltetése: lehető legnagyobb mértékben boldogulás a földön. Mellyek azon eszközök, mik által az emberi nem tökéletesen boldogulhat? Szabadság, egyenlőség, testvériség.” (Köztársasági káté. Pesten 1848. 5.) — Érdekes, hogy Petőfi megfogalmazása versben kátészerűbb, mint választási felhívása politikai prózájában: „... minden nemzetnek ez a két főcélja: boldogság és szabadság.”

nem lehetséges szabadság, egyenlőség s igazság nélkül...¹⁹⁰ Robespierre egyik mondata pedig még költői képet is sugallhatott neki: „Művünket vérünkkel pecsételve meg, hadd láthassuk legalább az általános boldogság hajnalának fényeit...”¹⁰¹ — együtt van itt a verses levél jövőndőlésének két fő eleme: a dicső napoknak fényes hajnala s annak ára, a vér.

Az *Histoire populaire* hatása nemcsak az episztola forradalmi víziójában mutatható ki, hanem enyelgő-oktató hangú első részében is. A költő itt arra inti barátját, Várady Antalt, ne párbajozzék, mert

Ki tudja, mit hoz a kétes jövőndő,
Mely álmainknak legkedvesbike,
S akkor hazánknak ránk szüksége lesz.

Petőfit gyakran foglalkoztatta a párbaj témája, s nem lehet mondani, hogy mindannyiszor ellenezte volna. A *hóhér kötele* főszereplője amerikai párbajt vívna; Ternyei vonakodik, de gyávaságból, s ezért a regényíró megvetéssel sújtja. Egyik versében (*Mi lárma ez megént?* 1847 jún.) Petőfi maga fenyegeti meg ellenfeleit kardjával; Nagy Károlyt, a követválasztási kudarc után, csakugyan ki is hívta.¹⁹² Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy a költő lelkes híve volt a párbajnak, hanem csupán azt, hogy a verses levél e tekintetben egyszerű különvéleményt képvisel, s már csak ezért is gyanús, hogy valamely kívülről kapott ösztönzés hatása alatt. A párbaj elítélése sűrűn felhangzó szólama volt a korabeli francia republikánus sajtónak;¹⁹³ szomorú tapasztalatok készítették reá. 1834-ben Bugeaud tábornok párbajban megölte Dulong baloldali politikust;¹⁹⁴ 1836-ban az ellenzék egyik vezére, Armand Carrel esett áldozatul Emile Girardin golyójának.¹⁹⁵ Ez az utóbbi eset különösen nagy port vert föl, mert a reublikánus pártot sokat ígérő reménységétől fosztotta meg; híre Magyarországra is eljutott,¹⁹⁶ s Petőfinek bizonyosan tudnia kellett róla, hiszen Carrel egyik művét meg akarta szerezni magának. Nyilván Cabet-t is ezek az események indították arra, hogy a párbaj ellen állást foglaljon. 1841-ben őt magát is párbajra hívta ki egyik politikai ellenfele; Cabet a kihívást nem fogadta el, s e döntését azzal okolta meg, hogy politikus, akire hazájának szüksége van, nem kockáztathatja életét.¹⁹⁷ Ezt a históriát Petőfi valószínűleg nem ismerte, Cabet azonban már előbb, az *Histoire populaire*-ben is hangoztatta párbaj-ellenes véleményét. Erre a francia forradalom két epizódja adott alkalmat: Barnave és Cazalès, illetőleg Charles Lameth és de Castries párbaja. Cabet mind a kétszer éles szavakkal kelt ki a hazafiak életét veszélyeztető barbár szokás ellen,¹⁹⁸ s e soraira emlékeztetett Petőfi az episztola írásakor.

¹⁹⁰ „Ce bonheur ne peut exister sans Liberté, sans Égalité, sans Justice. . .” (III. 471.)

¹⁹¹ „...qu'en scellant notre ouvrage de notre sang nous puissions au moins voir briller l'aurore de la félicité universelle!...” (IV. 9.)

¹⁹² 1848 jan. 2-án Aranyhoz írt levelében Petőfi, persze tréfásan, az istennel kíván duellálni.

¹⁹³ L. pl. Raspail cikksorozatát az 1834. évi Réformateurben. (GEORGES DUVEAU: Raspail. Paris, 1948, p. 26.)

¹⁹⁴ PATRICK KESSEL: Moi, Maréchal Bugeaud (Un soldat de l'ordre). Paris, 1958, p. 36.

¹⁹⁵ R.—G. NOBÉCOURT: La vie d'Armand Carrel. Paris, 1930¹¹.

¹⁹⁶ A Társalkodó 1840. évi 82, 89, 91, 92. és 94. száma ismertette Armand Carrel életrajzát. A Tudománytár 1841. évfolyamában D. I. (Dobrosi István?) írt róla.

¹⁹⁷ „Quand la guerre étrangère menace la Patrie, quand l'Aristocratie Européenne menace la Démocratie Française, quand le Despotisme et la Tyrannie menacent partout la Liberté, quand la France n'a pas trop du dévouement de tous ses enfants, est-il permis au vrai patriote de désertir son poste?” Douze lettres. . . , p. 33.

¹⁹⁸ „... tous les écrivains patriotes s'accordent pour flétrir le duel comme un vice aristocratique, sorti de la féodalité.” (II. 12.) „... la Cour imagine de faire tuer en duel les Chefs de la Gauche. En conséquence, elle prépare un grand nombre de spadassins qui s'exercent longtemps d'avance, et en fait venir de Suisse une douzaine; puis elle fait provoquer, presque en même temps, C. Lameth, Menou, Barnave, Robespierre, Roederer, Rabaud, Bernard.” (II. 65.) A továbbiakban Cabet előadja, hogy a párizsi nép, a gyilkos tervek miatt érzett haragjában, földülta de Castries herceg házát, a városi előljáróság pedig a párbaj törvény útján való eltiltását követelte.

Ennyi rokon vonás, sőt szöveghasonlóság *együtt* nem lehet véletlen egybeesés, s ezért mindenkit meggyőzhet arról, hogy Petőfinek az *Histoire populaire*-t a dömsödi versek keletkezésekor már ismernie kellett, s hogy e mű volt világnézeti fordulatainak legfőbb tényezője.

Állításom ellen már csak azt az egyet lehetne fölhozni, hogy Cabet nem hirdetett véres forradalmat, sőt elítélt minden felkelési kísérletet, titkos szervezkedést; miként lehetséges hát, hogy olvasása Petőfire mégis forradalmasítóan hatott? Cabet mint gyakorlati politikus csakugyan elvetette a forradalmi módszereket; de mint ideológus sosem tagadta a forradalom jogosságát! Épp ellenkezőleg, könyve számos helyén hangoztatta: a fölkelés az elnyomók ellen a népek nemcsak joga, hanem szent kötelessége is, „*l'insurrection est le plus saint des devoirs pour un Peuple opprimé!*” (II. 67.)¹⁹⁹ Ikáriai tervét Cabet erőszak nélkül akarta megvalósítani,²⁰⁰ de még e békés utópiában is szerepet kapott a forradalom: Cabet regényes könyvében az egyenlőség és az általános boldogság korszaka véres fölkelés, forradalmi háborúk után következik el, s a hősi harcok emlékéért Ikária lakói minden esztendőben megünnepelik.²⁰¹ A saint-simonizmusnak szerves része volt a forradalom-ellenesség; Cabet ideológiájának nem. És különben is: amit az elhamarkodott fölkelési kísérletek ellen írt, mindössze is csak néhány tucat sor, ellenben az *Histoire populaire* sok száz meg ezer lapja mi más, mint a forradalom apológiája? Petőfire ez hatott, képzeletét ez gyújtotta ki, reménységét ez táplálta: a nagy példa — nem pedig Cabet néhány óvatos kijelentése.²⁰²

Petőfi nem volt szolgai követő; gondolkodása önállóságának mint költő és mint politikus egyaránt számos bizonyosságát adta. Béranger rajongott Lafayette-ért; Petőfi gúnyosan szólt róla. Cabet elítélte Camille Desmoulins-t mint Danton hívét; Petőfi mégis vele azonosította magát (*Halhatlan a lélek...* 1846 nov. 20. után).²⁰³ Fontosabb különbség: Cabet sehol sem beszélt világforradalomról, Petőfi mégis mindig a népek *közös* felkeléséről, a világszabadság végső, nagy csatájáról álmodozott. E várakozásában alighanem az idegen elnyomás alá vetett

¹⁹⁹ Cabet ezt épp ott írja, ahol a párbajügyekről van szó, olyan helyen tehát, amely különösen fölkelte a költő figyelmét. — Az idézett szövegrész egyébként nem Cabet leleménye, hanem szó szerinti kölcsönzés az 1795. évi prairiali plebejusfölkelés kiáltványából.

²⁰⁰ Gyakran idézik — egy helyet Turóczi-Trostler is (Magyar irodalom — világirodalom. II. k. 525.) — ezt a mondatát: „... si je tenais une révolution dans ma main, je la tiendrais fermée...” (Voyage en Icarie. p. 565.)

²⁰¹ Voyage en Icarie, p. 254—266.

²⁰² Persze arra is lehet gondolni, hogy az *Histoire populaire* olvasásával nagyjából egy időben Petőfinek más, forradalmibb szellemű olvasmánya is volt. Főként Lamennais jöhet számításba; másutt bizonyítani fogom, hogy — ekkor vagy máskor — valóban olvasta is. Szokták emlegetni még Béranger hatását; de ő aztán csakugyan nem volt forradalmár költő, s versei Petőfihez csak a szabadságrajongást közvetíthették, politikai ideológiát, forradalmi tant nem.

²⁰³ Ez magyarázatot kíván: Petőfi nem a mérsékelt forradalmárt tisztelte Desmoulinsban, hanem a forradalom kezdeményezőjét, akinek merész fellépéséről kronológiai jegyzeteiben szokatlan részletességgel írt. (Camille Desmoulins legendássá vált július 12-i szereplését valóságos színében mutatja be RENÉ FARGE: Un épisode de la journée du 12 juillet 1789. Camille Desmoulins au jardin du Palais-Royal. In: Annales révolutionnaires, 1914, pp. 646—674.) Desmoulins ifjú varázsa, elragadó tehetsége egyébként is különleges helyet vívott ki neki a történetírásban: még akik hibáztatják is egyik vagy másik politikai tettet, általában elnéző jóindulattal szólnak róla, Cabet is. Desmoulins alakja nemcsak Petőfi képzeletét foglalkoztatta. Erdélyi János, aki a francia forradalomban nagyszerű költői tárgyat látott, „a drámák drámája”-t, éppen Desmoulins-ra hivatkozik, „ki első illeszté fejére a háromszínű cocarde-ot, mert rezgésbe jöttek idegei, s látnoki énekben hangzának át lelken az emberiség jobb érzeménnyei.” (Kézirat az 1830-as évek végéről; idézi T. ERDÉLYI ILONA: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp. 1965. 105.) Eötvös A karthausiban, melyet Petőfi már 1842-ben olvasott (Szuper Károly emlékezése szerint, I. HATVANY: i. m. II. köt. 136.), kétszer is említi Desmoulins-t és a Palais-Royal kertjében lezajlott jelenetet. (BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF Összes Munkái. Bp. 1901. I. köt. 72—73, 192.) Abban, hogy a forradalom szereplői közül éppen Desmoulins került be Petőfi versébe, lehetséges, hogy A karthausi olvasásának is része van, de a legfőbb ok nyilván az, hogy a költő az övéhez hasonló *kezdeményező* szerepet szánt magának.

kis nép fiának megfontolása érvényesül, aki hazája fölszabadulását csak mint a népek és minden elnyomottak közös erőfeszítésének eredményét remélhette. Ez a gondolat a francia politikai íróktól idegen: az ő nagy népük egyszer már megmutatta, hogy győzhet magában is. Ellenben egy másik elnyomott nép, egy széttagozott ország forradalmára, Andrea Luigi Mazzini,²⁰⁴ Petőfivel egy időben egész filozófiát épített arra a véleményére, hogy az olasz szabadság csak egy általános világkatakizma véres ágyából kelhet ki győzedelmesen.²⁰⁵ Nemcsak írásának tartalma, gyakran kifejezőmódja is feltűnően rokon Petőfiével, mégsem gondolnék kölcsönzésre;²⁰⁶ a hasonló társadalmi és politikai helyzet adott mindkettjük ajkára hasonló szavakat, s az ilyen nem véletlen, hanem nagyon is szükségszerű szövegrokonságok szélesebb távlatot nyitnak egy ideológiai jelenség megértése számára, mint a tulajdonképpeni kölcsönhatás.

Az a tény, hogy Petőfi és Cabet ideológiája különbözik, hogy Petőfi forradalmibb következtetést vont le olvasmányából, mint maga az író, csak szellemi függetlenségének bizonyítéka, s érvelésemet, mellyel kimutattam, hogy a költő pályafordulatának legfőbb oka az *Histoire populaire* olvasása volt, nem cáfolja meg. Nem is úgy képzelem el Cabet hatását, hogy könyvének betűje — inkább tárgya hatott: maga a forradalom! s a nagy világdráma szereplőinek szava, Robespierre, Marat, Saint-Just beszédei és cikkei, melyekből Cabet bőséges antológiára valót idéz. Ezeknek köszönhetette Petőfi az újjászületését, ezek vezették be a forradalom-várók rajongó felekezetének nagy és szent európai közösségébe,²⁰⁷ ezek repítették fel költészete új magaslataira, hova szédelegve tekintett a kortárs.²⁰⁸

²⁰⁴ Nem tévesztendő össze nagy névrokonával, Giuseppe Mazzinival!

²⁰⁵ „Une révolution générale, un remaniement total de l'équilibre politique du monde, aura lieu inévitablement tôt ou tard.” „Ce serait un duel à mort entre l'Occident libéral et constitutionnel, et le Nord absolutiste. . . Ce serait . . . une lutte extrême entre le principe d'autorité et le principe de liberté, entre l'ancien et le nouveau droit, entre la civilisation et la barbarie, entre le passé et l'avenir.” (ANDRÉ-LOUIS MAZZINI: De l'Italie dans ses rapports avec la liberté et la civilisation moderne. Leipzig, 1847, t. II. pp. 321—322.) Mazzini szerint a végső harc jellegéje az egyenlőség lesz (t. II. p. 391), s a franciákra, a forradalom és a szabadság választott népére, a kezdeményezés szerepe hárul (t. II. p. 311). Az általános megrázkódtatás után új társadalom fog kibontakozni: „. . . si un jour cette grande lutte entre le nord et l'occident de l'Europe, entre la liberté et l'absolutisme, entre les peuples et les rois pouvait avoir lieu; si, par une grande explosion démocratique, tous les peuples européens pouvaient s'entendre et s'unir dans un but de liberté, d'égalité et de fraternité sociale, ce ne serait pas seulement une nouvelle combinaison politique de l'Europe qui sortirait du chaos de cette guerre terrible; ce serait une nouvelle réorganisation intellectuelle et sociale du monde: une nouvelle ère commencerait alors pour la civilisation générale de l'humanité; une nouvelle société serait fondée sur la ruine totale de la base historique de la société passée. . .” (t. II. p. 516.) Könyve végén Mazzini ismételtlen leszojezi: „. . . la régénération de l'Italie ne peut avoir lieu que le jour où une grande force européenne viendra briser violemment la pierre angulaire de l'ancien monde. . .” (t. II. 576.)

²⁰⁶ Petőfi forradalmi prófeciáinak jó része Mazzini könyvének megjelenése előtt keletkezett, s ez — mint a mű kiváló ismertetője megjegyzi (DELIO CANTIMORI: Utopisti e riformatori italiani. 1794—1847. Firenze, 1943. pp. 177—202.) — különben is hatástalan maradt. Elgondolkodtató azonban, hogy Mazzini munkájának mind a francia, mind a német kiadása eljutott Magyarországra, s ma is megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban. (Olasz kiadás nem jelent meg)

²⁰⁷ „. . . vártam a jövődöt. . . — így szól Petőfi a márciusi Naplóban. — Tanubizonyosságaim erre a költemények, melyeket több mint egy év óta írtam. Nem okoskodás után, de azon prófétai ihletből — vagy ha úgy tetszik, nevezzük állati ösztönnnek — mely a költőben van, világosan láttam, hogy Európa naponként közeledik egy nagyszerű, erőszakos megrázkódáshoz.” Vö Andrea Luigi Mazzini már idézett soraival vagy egy republikánus francia, Arthur Ranc emlékezésével: „. . . nous étions . . . ivres de liberté, d'égalité, de fraternité. Nous rêvions le bonheur pour tous et la justice pour tous. L'avenir était pour nous, . . . nous étions assurés qu'un jour, un jour très prochain, l'an d'après au plus tard, la France républicaine aurait établi dans l'Univers le règne du droit absolu, le droit partout, le droit pour toujours. . .” (RANC: Souvenirs — Correspondance. 1831—1908. Paris, 1913, pp. 22—23.)

²⁰⁸ „Hová jutott volna Petőfi ez ösvényen, be nem látható.” (Erdélyi János Petőfi-tanulmányából.)

Hol van hát nyoma Cabet hatásának Petőfinél? Mindenütt; egész forradalmi költészetben! E világméltóságú lírikus volt olyan dús tehetség, hogy olvasmányaitól nem költői képeket koldult, s ami megérintette elméjét, azt egyénisége bélyegével láttatta viszont; erre már Horváth János figyelmeztetett.²⁰⁹ Mi szüksége lehetett volna kölcsönzésre, imitációra annak, aki úgy eltelt — az *Histoire populaire*, majd más történetek olvasása közben — a forradalom szellemével és stílusával, hogy jellemző kifejezéseit megteremtette maga? „Egy vérözön kell!”

Íme a hasonmás Madame Roland egyik levelében: „Il faudra bien que nous arrivions à cette liberté, fût-ce à travers une mer de sang.”²¹⁰ E francia mondatot Petőfi nem ismerte: Cabet nem idézi, és nincs semmi jele, hogy Madame Roland levelezése a költő kezébe került volna. A megfelelés mégis csaknem szó szerinti; kell-e fényesebb bizonyíték arra, hogy Petőfi teljesen a forradalomhoz lényegült, s azt vérévé és költészetévé változtatta. És ehhez Cabet-tól kapta a nagy indítást, a legfőbb segítséget.

Legszívesebben nem is a művekben nyomoznám Cabet hatását, hanem Petőfi életében és cselekedeteiben, ha ugyan szabad ilyesmire filológiának vállalkoznia. Nyomozom a népi gyermeki bizalmában, mellyel választói elé állt, mert úgy tanulta Cabet könyvében, hogy a nép tud jól választani.²¹¹ Nyomozom a bizalmatlanságban és a szörnyű erélyben, mely a forradalom tétovázó kormányát akasztófán akarta látni, mert azt tanulta Marat-tól, hogy vannak helyzetek, melyekben csak az akasztófák sora segít.²¹² Nyomozom s meg is találom a jakobinus forradalmár minden tettében, minden szívütésében, ott látom a fölhevült arcon, melyre esőt csordított a márciusi ég, a türelmetlen indulatban, mellyel a csaták áhított terére sietett a hős, ott látom a vér áldozatában, melyet amaz utolsó napon beívott a föld.²¹³

Sándor Lukácsy

PETŐFI ET CABET

Jusqu'à nos jours, la philologie hongroise avait presque complètement négligé de faire des recherches pour retrouver les sources des pensées révolutionnaires de Petőfi. Quant au poète, il ne laissa que très peu de renseignements sur ce sujet: il signala que, pour la formation de son idéologie, il devait beaucoup à l'étude approfondie de l'histoire des révolutions françaises; mais il n'a jamais nommé les livres dans lesquels il avait puisé ses connaissances. Heureusement, on avait gardé dans ses papiers un manuscrit contenant des notes chronologiques et des aperçus sur les principaux événements de la révolution française. Le texte, bien que très rudimentaire, de ces notes, s'échelonnant du 5 mai 1789 jusqu'au 26 octobre 1795, permit de découvrir l'ouvrage historique dont le poète avait extrait les dates et les événements qui avaient retenu son attention. Cet ouvrage, c'est l'Histoire populaire de la Révolution française écrite par Etienne Cabet (1839—40).

Auteur d'un livre plus connu, le Voyage en Icarie, Cabet mérite une place remarquable dans l'historiographie de la révolution française. Poursuivant les tentatives d'autres historiens d'esprit révolutionnaire (R. Levasseur, A. Laponneray, L. Gallois, Buchez et Roux, etc.), il était l'un des premiers qui avaient rédigé une histoire jacobine de la révolution. Ce qui distingue Cabet même de ses prédécesseurs, c'est qu'il relie la réhabilitation de la politique de Robespierre et de la Convention avec l'élaboration d'un nouveau programme social, celui d'un communisme pacifique. Son Histoire populaire était donc un livre dans lequel Petőfi pouvait se renseigner non seulement sur l'histoire de la révolution française, mais aussi sur l'une des doctrines sociales les plus avancées de son époque.

²⁰⁹ „Petőfi ... az erős gondolat olvasztó tűzével olvasott.” HORVÁTH JÁNOS: i. m. 6.

²¹⁰ „El kell érünk a szabadságot, vérözönön keresztül is!” Idézi PIERRE TRAHARD: La sensibilité révolutionnaire (1789—1794). Paris, 1936, pp. 217—218.

²¹¹ „... le Peuple a suffisamment de probité et d'indépendance pour ne pas se vendre...” (I. 342—343.)

²¹² „... élevez huit cents potences! Pendez-y tous ces traîtres et à leur tête l'infâme Riquetti (Mirabeau)!” (II. 14. — Ugyanez a Marat-idézet: I. 517.)

²¹³ Hatott-e Petőfire az egyenlőség ikáriai tana, Cabet kommunizmusa, külön vizsgálót igényel, s ezt következő tanulmányomban fogom elvégezni.

Les notes chronologiques extraites par Petőfi de l'Histoire populaire de la révolution française de Cabet nous fournissent de très précieux renseignements sur la formation intellectuelle du jeune poète hongrois. Selon toute vraisemblance, il les a faites pendant son séjour à Dömsöd, petit village situé au bord du Danube, où il s'était retiré pour le mois de mai de 1846, avec son ami Albert Pálffy, amateur de la littérature française et enthousiaste de la grande révolution. Ce temps marque un tournant très net et décisif dans l'évolution de la pensée politique de Petőfi, tout aussi bien que dans sa carrière poétique. Avant cette date, il s'était adonné à chanter les sujets de la poésie patriotique, sous l'influence de l'esprit oppositionnel de l'époque. Vers la fin de l'année 1845, un changement s'est opéré dans sa pensée: les vicissitudes de sa vie personnelle et les vices de l'organisation sociale de son pays, reclus dans les entraves de la féodalité, aigrissent son humeur et lui inspirèrent des poésies sombres et désespérées qu'il réunit dans son recueil intitulé Nuages (Felhők). Dans ce recueil, les thèmes patriotiques cèdent la place à une nouvelle préoccupation, aux méditations amères concernant le sort de l'humanité. Ces méditations servent de transition naturelle à ses poésies révolutionnaires dans lesquelles il se montrera le fervent instigateur d'un changement radical de la situation de sa patrie, d'une guerre révolutionnaire qu'il ne peut imaginer que dans le cadre de la lutte d'affranchissement de tous les opprimés du monde. Mais l'avènement de l'optimisme révolutionnaire qui succède à l'époque de sa poésie pessimiste est si brusque que l'on ne peut l'imputer qu'à une inspiration venue de dehors, qu'à l'influence d'une idéologie révolutionnaire toute faite, puisée dans ses lectures, et ce fut justement l'Histoire populaire de la révolution française de Cabet qui détermina Petőfi à embrasser les pensées révolutionnaires. Tout en étant le lecteur attentif de l'auteur français, Petőfi n'était pas son disciple servile, et il l'a même dépassé sur certains points, notamment en ce qui concerne les conséquences qu'on pouvait tirer de l'étude de la révolution française; tandis que Cabet était contre toute tentative révolutionnaire, l'imagination de Petőfi s'attachait avec véhémence à l'attente d'une révolution à la fois politique et sociale.

A nemesi polgárosodás politikai, világnézeti programját Kemény Zsigmond adta meg az 1850-es évek elején írott röpirataiban, cikkeiben, közélet és irodalom viszonyát elemző esszéiben.¹ E program mibenlétét, háttérét Sőtér István *Nemzet és haladás* című monográfiája már tisztázta.² Lényege röviden ez: a megváltozott belső társadalmi, politikai viszonyokhoz alkalmazkodnia kell a magyar birtokos osztálynak; okos, körültekintő, korszerű gazdálkodással gyarapodnia kell anyagilag, fokozott önműveléssel szellemileg; az így megerősödött, polgárosodó és művelődő középosztály, maga mellé állítva a néptömegeket, egy alkalmas pillanatban a siker reményével, felkészülve veheti vissza elvesztett hatalmát és gyakorolhatja ezt nép és nemzetiségek felett. Kemény jól ismert teóriái — a külpolitikai viszonyok meghatározó ereje, a súlyegyen elmélete, az óvatos, eszményi kapitalizálódás elve, a magyar népkarakterológia, a finitizmus koncepciója — mind e vázolt politikai, világnézeti elmélet függvényei.

E koncepcióban különösen fontos szerep jut a tudományoknak, művészeteknek, főként az irodalomnak. Azért is, mert olyan korszakban funkcionál, amelyben a magyarság idegen hatalom alatt él, s amelyben a nemzet vezető erői a politika teréről a művelődés terére szorultak — vagyis amikor a művelődési tényezők súlya a konkrét körülmények miatt amúgy is megnő. De főképp azért, ami ebben a koncepcióban az örök, az alap, s ami nem is annyira az 1850-es évek adott valóságához kötött: ti. az, hogy egy olyan osztály programja, amelynek két hatalmas szorító erő között kell megőriznie a vezető szerepét, az alulról jövő feszítő erők és a külső fenyegető veszélyek között. A tudományoknak, a művészeteknek, közelebbről az irodalomnak lesz a feladata, hogy mintegy történetileg igazolja ennek az osztálynak az életképességét, történelmi elhivatottságát a külföld s a tömegek előtt, s ugyanakkor erősítse magának a birtokos osztály tagjainak is a történelmi tudatát, fokozza bennük a vezető szerepre való hivatottság, alkalmasság érzetét.

Az ilyen alapokon létrejövő irodalomeszmeny erősen hagyományápoló, persze egyben hagyományválogató is; célzatosan értékővő, de nevelő, szinte nemzetnevelő jellegű is, amelytől olykor már bizonyos didaktikus színezet sem idegen. Lényegéből következik morális hangolt-

Megjegyzés. Jelen tanulmányunk önmagában is teljes képet igyekszik adni Salamon Ferenc kizárólagosan nemzeti elvű irodalomtörténeti felfogásáról, „nemzeti irodalom”-eszményéről. A probléma megértéséhez szükséges Salamon esztétikai nézeteinek, illetve népiesség-elméletének ismerete is. Mivel azonban az e kérdésekkel kapcsolatos mondanivalónkat két másik tanulmányunkban már kifejtettük: Salamon Ferenc dramaturgiája. ItK 1965. 1. sz. és A Petőfi-értelmezések történetéből. Salamon Ferenc Petőfi-képe, MTA I. OK XXIII. 1966., itt, az ismétlések elkerülése érdekében, részletesen nem térünk ki ezekre. A három tanulmány együtt próbál adni egy teljességre törekvő ismertetést Salamon Ferenc kritikusai pályájáról, tevékenységéről.

¹ KEMÉNY ZSIGMOND: Forradalom után. Pest 1850.; Még egy szó a forradalom után. Pest 1851.; Eszmék a regény és dráma körül. 1853. Történelmi és irodalmi tanulmányok. Bp. 1907. II. 203—228.; Élet és irodalom. 1853. Uo. 229—315.; valamint különböző cikksorozatok a PN 1850—53-i évfolyamaiban.

² SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1963.

sága, melyet csupán felerősítenek, színeznék az adott korszakviszonyok, melyek okulásra, magába szállásra, fokozott felelősségtudatra, lelkiismeretvizsgálatra, „ábrándirtásra”, szenvedélyeink felett való uralkodásra intenek. Esztétikai téren valóságstisztelő, de csak bizonyos határokig: a romantikus csapongástól, szenvedélykultusztól, a túlzott idealizálástól, az idegen minták majmolásától óva int. Viszont valóságsszűrő, szelektáló annyiban, hogy a teljes valóság ábrázolásától visszariad, a való eszményített visszateremtését tűzi célul. Műfajértékrendet alakít ki, melynek csúcán az ábrázoló műfajok, közöttük is elsőnek a dráma áll, ugyanis ebben ábrázolható legplasztikusabban a társadalmi, morális törvények ellen szenvedéllyel, de oktanuln lázadó ember, akinek bukása illetve a világrend győzelme alakítólag, nevelőleg hat erkölcsi érzetünkre. Utána következik az eposz, amely a dicső nemzeti múltat teremti vissza, történetünkéből idéz fel követendő példákat, helytállásra nevel, a nemzeti bukásokból tanulságok levonására készítet. A regényfajták közül inkább a történelmi regényt szorgalmazza ez az irodalomeszmény. Mindebből már következik a kifejező műnem, a líra-ellenesség is: e szubjektív, a drámához hasonló korlátokat nem tűrő műnemből még inkább a leíró jellegű genret, tájverset tűri meg, a szárnyaló ódát pl. kevésbé.

A Kemény Zsigmond megfogalmazta nemzeti irodalomeszmény Salamon Ferenc egy évtizedes kritikai munkásságában konkretizálódik. Kitalálódik, de egyben végletessé is válik, egy egész irodalmi, kritikai normarendszer formájában. Ő fogalmazza meg ennek az irodalomeszménynek az „előtörténetét”, azaz a nemesi polgárosodás irányzatának mintegy az irodalomtörténeti fejlődés képét, ő alakítja ki az irányzatnak a kortársi világirodalomról, valamint a hazai egykorú irodalomról alkotott normatív ítéleteit, s ő teszi meg — ellentmondást nem tűrően — Arany epikáját nemzeti irodalmunk csúcának, Arany Jánost a magyar nemzeti költő-eszménynek.

*

Salamon önnön nemzeti irodalomeszményéhez méri és eszerint súlypontozza az egész magyar irodalom történetét. A régebbi magyar irodalmat vizsgálva Zrínyi költészetében látja ennek az eszménynek az első megtestesülését. Az 1850-es évek erkölcsi emberideálját vetíti vissza Salamon Zrínyibe: Zrínyi a „legerősebb meggyőződések és a merész tervek mellett a józanság és mérséklet példánya korában”. „Költői lélek volt a szó legmagasabb értelmében. A szív hajlamain, az esetlegességen túl azon erkölcsi idealismusban találta erejét, mely mindenben nagy elveket választ a cselekvés indokául.”³ Megfontolt államférfi, mélyen morális, körültekintő, felelősségérző ember. Célja a magyar hősiség újraélesztése, ápolása, a nemzet öntudatra való nevelése, a nemzeti egység előmozdítása, óvatos belső reformok véghezvitele. Történeti igazolást keres és vél találni Zrínyi eposzában Salamon népkarakterológiája is: a *Szigeti veszedelem* a nemzet sokszázéves történetének leghűbb tükrözője; annyiban ti., hogy mintegy élénk tárja a magyar jellem legfontosabb, örök tulajdonságait: passzív, védekező mivoltát. Esztétikai vonatkozásban is átértelmezi az eposzt. Úgy látja, hogy Zrínyi a történet adatainak erkölcsi életét és jelentést adva, a tragikumnak az eposzi műfajban legnemesebb formáját alkalmazza: egyént és erkölcsi világrendet (örök erkölcsi törvények, igazságok összessége) hoz konfliktusba egymással, melyben a hős az erkölcsi rend küldöttje, választottja és jutalmazottja. Zrínyiképében is kifejezésre jut mindaz, ami Salamon esztétikai rendszerében lényeges (morális hangoltság s költői igazságszolgáltatás, erős eszményítés, lélektani motiváció, történeti-lélektani hűség, moralista tragikum-felfogás stb.) — az epikus Zrínyi így válik a nemesi polgárosodás költőeszményének, Aranynak az egyik előfutárává.

Ugyancsak az előfutár szerep illeti meg Salamon irodalomtörténeti koncepciójában Csokonait is. De természetesen nem a lírikust, akit egyszerűen Börne-utánzónak tart, vagy a drámaíró, hanem a leíró tehetségű epikust, a *Dorottya* Csokonaiát. A magyar komikus vígposz

³ S. F. : Zrínyi a költő. 1863. Irodalmi tanulmányok. (A továbbiakban: IT.) I. Bp. 1889. 347—349.

megszületését látja a *Dorottyában*. Alakjai egyének, a komikum nem helyzetekből vagy a társadalmi élet visszasságainak leleplezéséből, hanem lélektanilag fejlesztett jellemekből folyik. Az egyik legnagyobb eszményítőt ünnepli benne.⁴ S miben nyilvánul meg ez az eszményítés? Abban, hogy tárgyát a való életből veszi ugyan, de költői képzelete, moralizáló hajlama érdekes kombinációkban és nagyítással rendezi át az életből vett részleteket. Éspedig úgy, hogy általános rossz emberi szenvedélyeket, indulatokat büntet, a nevetetés eszközeivel, morális érzetünknek szolgáltatva igazságot, s nem egy-egy társadalmi réteg, típus szatírját adja. Salamon a *Dorottya* szatirikus elemeinek tagadásában odáig megy, hogy Csokonait a középkor trubadúrjaihoz hasonlítva kijelenti: „Ő rá volt szorúlva, ő büszke volt a nemes hazafiak pártfogására, s nem tettett a hízélgés, melyet rájok halmoz alkalmi verseiben, hanem úgy látszik, valódi tisztelet kifolyása volt.”⁵ Csokonai hízelgett Somogy nemességének, s a farsangi menet leírása a somogyi nemesség iránti tisztelet kifejeződése Salamon szerint.

Századunk első felében — Salamon úgy látja — nem teljesedhetett ki irodalmunk eszményi és nemzeti jellege. Az utánzás korszakát, ahogyan a klasszikát nevezi, felváltotta a romantika kora. A meginduló politikai mozgalmak nyomán ugyan nemzetiebbé vált irodalmunk, de az uralkodó műfaj, a líra csapongása, a szárnyaló ódaiság nem kedvezett az eszményi ábrázoló művészet fejlődésének. A mindennapok politikai, társadalmi eszméinek, eseményeinek megéneklése vált divattá, az irodalmat a dagályosság, a bombasztok halmozása, az irányköltészet uralkodása jellemezte. Salamon szerint „tisztán költői szempontból” téves irányt vett irodalmunk fejlődése. Keményhez hasonlóan ő is úgy vélekedik, hogy a sok szó, de kevés tett, a virágzás, de nem az érés kora volt a reformkor. „Nem gazdag gyümölcsök, de a virágzás ideje volt, s nem annyira a jelennek élt a nemzedék, mint vágygyal tekintett a múltba s ábrándos reménnyel a jövőbe. A kor nem volt nagy, de szép, mint az ifjúság.”⁶

Petőfi költészetének csak az 1845-ig tartó korszakát s ezt is csak bizonyos vonatkozásaiban vallhatja magáénak Salamon irodalomeszménye. Úgy látja Salamon, hogy Petőfi fellépése jótékony hatással volt költészetünkre. Természetessége, őszintesége és egyszerűsége, férfias egyenessége és naivsága, élethűsége megtörte mind a szentimentális, érzélgős líra, mind pedig a Vörösmarty-féle romantikus óda uralmát. Petőfi az egyszerű érzelmeket, az őszinte emberi érzéseket fogalmazta dalokba, tájversekbe, genre-okba. A költészetet a valóság felé, a szubjektív lírai kifejezésformát az objektív, az ábrázoló epikaibb formák felé közelítette. Később azonban, kb. 1845—46-tól, mintegy megfellebbezve valódi líraköltői sajátosságairól, erényeiről, a politikai életbe vetette magát, próféta, látnok akart lenni — ettől kezdve Petőfi mint költő hanyatlak.

Petőfiben a népdal, a genre költőjét ünnepli Salamon. Költészetének fontos, de nem korszaknyitó, hanem csak ún. átvezető, illetve előkészítő funkciót tulajdonít XIX. századi irodalmunk fejlődésében. Szerinte Petőfi kiszélesítette a költészet határait, a nemzeti költészethez „új teret, a népiest csatolt”, s előkészítette az olvasó közönség rétegeit Arany költészetének a befogadására. Petőfit azonban nem tartja igazán nemzeti költőnek, mert úgy véli, hogy nem nemzeti témákat dolgozott fel, nem magyar nemzeti típusokat teremtet meg, nem kapcsolódott a magyar nemzeti (nemesi!) múlt hagyományaihoz. 1845 utáni alkotásaival hátat fordított igazi tehetségének, sőt nemzeti irodalmunk organikus fejlődését is majd mellékutakra vitte, s ennyiben meg is zavarta irodalmunk egyenes vonalú, Kölcseytől Aranyig tartó ívelését.

Az egykorú világirodalom felé is egy határozott válogató, szűrő normarendszert jelent Salamon irodalomeszménye. S e normarendszer a gyakorlatban már nemcsak úgy funkcionál, hogy Salamon a kritikáiban, szemléiben a korabeli francia vagy angol irodalom csak bizonyos jelenségeinek, csak bizonyos alkotók műveinek megismerésére, olvasására (másoknak

⁴ S. F.: Csokonai Dorottyája. 1861. IT. I. 322.

⁵ Uo. 271.

⁶ S. F.: Zrínyi a költő. 1863. IT. I. 374—375.

viszont a valóságos bojkottjára) hívja fel a közönség figyelmét, hanem úgy is, hogy — különösen az 1860-as években — Salomonnak jelentős a befolyása pl. a könyvkiadásra: a Kísfaludy Társaság által lefordítandó és kiadandó nyugati regények kiválogatásában, az angol regény kultuszában Salomon szerepe szinte elhatározó.

Az 1850-es évek kritikusi közül Salomont jellemezi legjobban az, hogy a francia irodalom fejlődésének csúcát a francia klasszicizmusban látja, s ő idegenkedik leginkább — főként esztétikai megfontolásokból — a nagy francia romantika irányzatától. A francia romantikus cselekményregények, a társadalmi drámák, a könnyebb, szellemes, inkább helyzetkomikumra épülő vígjátékok idegenek Salomon esztétikai eszményeitől, ízlésétől. De különösen veszélyesnek érzi azt az erőteljes hatást, amelyet ezek a művek a magyar irodalomra, a hazai közönség ízlésére gyakoroltak: a szélesebb olvasó rétegek ugyanis Dumas-t, Sue-t, Sand-t, Soulier-t, olvastak, a színházak ifjú Dumas, Augier műveit játszották.

Ugyancsak Salomon lép fel leghatározottabban az 1850-es évek végén induló hazai Balzac-recepció ellen is. Az 1858-as Balzac-vitát éppen az ő rendkívül elutasító hangú, Poitou után írott ismertetése indítja el.⁷ Balzacot elsősorban világnézeti síkon támadja: azok közé az írók közé sorolja, akiknek a célja a „társadalmi vagy bölcsészeti reform”, akik a „világ rendét” akarják „megváltoztatni”, „modern apostolok.” „Eszméinek alját maga a materializmus teszi.” „Diderot és Helvetius tanítványa.” Balzacban is, miként Petőfiben, bizonyos kettősséget lát. Szerinte meg kell különböztetni a „művész Balzacot” a „filozófiai ábrándokat hirdető” írótól; határt kell vonni Balzac „festői tehetsége” s „új tanokat hirdető elbizakodottsága” közé.⁸ Balzac két ember egy személyben: a nagy tehetségű leíró, a festő, az ábrázoló író, s a filozófus-moralista s mint ilyen, „durva, aljas, kicsapongó, cinikus, író-kereskedő”, az írói méltóság lealázója. Az „ép morált” hiányolja Balzacban: számára üres szó az erény, mindenből gúnyt űz, nem tud mértéket tartani. Művészi élményt akar nyújtani Balzac, felemelő erkölcsi eszme nélkül. Póriassága, az emberi tisztaság iránti érzéketlensége, tisztátalansága lépten-nyomon sérti erkölcsi érzékünket. Esztétikailag is elutasítja Balzac művészetét Salomon: Balzac nem az örök, változhatatlan eszmét és érzelmet, nem az „általános valót”, nem a lényegit, hanem a „külsőt, az anyagi burkot” tartja elsődlegesnek, motiválónak, silány „realizmus” felé téved — nem eszményit. Egy esetleges hazai Balzac-kultuszban nagyobb veszélyeket lát Salomon, mint Scribe vagy Dumas divatjában. Azért, mert Balzac, a nagyobb művész, könnyebben megtéveszti az embereket, hiszen a mindennapi életbe, melyet „oly nagy hűséggel, annyi valószínűséget mutató körülményességgel tudott festeni, mintegy észrevétlenül csempészte be ferde és valótlan világnézetét, úgy hogy a tévedéseket az élet hű képe gyanánt fogadtatta el az olvasóval.”⁹

A kortársi francia irodalommal szemben Salomon élő világirodalomeszménye inkább az angol regény, Dickens, Eliot s elsősorban Thackeray művésze. Az angol regény kedvelése s a francia iránti ellenszenv eléggé általános a kor magyar kritikusainál, ám nem egyenlő mér-

⁷ S. F.: Balzac összes munkái. BpSz II. 1858. 408—422. Újraközlve: IT. II. 27—63. Salomon Poitou, Eugène tanulmányát (Monsieur de Balzac, ses oeuvres et son influence sur la littérature contemporaine, Revue des Deux-Monde. 1856. VI. 713—768.) ismerteti. Ez nem jelenti azt, hogy Balzac művészetéről alkotott véleményét Poitou hatására alakította ki. Az 1858-i Balzac-vita idején írott Válasz P. Kiss Sándornak (Vadnai Károly) c. cikkében (PN 1858. május 19.) ugyanis kifejtette, hogy már korábban olvasta Balzacot s a róla kialakított összképét csak megerősítette Poitou „találó” Balzac-értékelése. Az etikai kategóriákban gondolkodó Salomonra egyébként rendkívül jellemző, hogy éppen egy kevésbé jelentős kritikus s éppen Poitou nyomán írt Balzacról. Hiszen Poitou, Eugène császári tanácsos volt. A *Jelenkori regény és színműirodalom és annak befolyása az erkölcsökre* c. művéért az „erkölcsi és politikai tudományok akadémiaja” kitüntetésben részesítette. Dilettáns volt, vakbuzgó farizeus, bigott moralista, a társadalmi témák ellenzője és üldözője, s mint ilyen, állandó támadások és gúny céltáblája még a kevésbé haladó francia és német folyóiratok részéről is.

⁸ IT. II. 30—33.

⁹ Uo. 37.

téki, s nem is teljesen szinkron jelenség. Kemény pl. szereti Victor Hugot és Balzacot, regényeiket is jól ismeri. Greguss Balzacról és általában a korabeli francia irodalomról — kb. az 1850-es évek közepéig — nagy elismeréssel nyilatkozik, bár később, a Balzac-vita idején már ő is Salamon pártjára áll.¹⁰ Gyulai pedig még 1861-ben, az ún. kritikai vita során is úgy vélekedik Balzacról, mint Franciaország egyik legjelesebb regényírójáról, akinek művészete erősen rokon a Thackeray-jével.¹¹

Salamonnál nincsenek ilyen értékelés-módosulások, nála a legerősebb az angol regény kultusza, valóságos idealizálása. E jelenség alapoka — amint ezt már újabb irodalomtörténet-írásunk megállapította — világnézeti: mély rokonszenv az éppen ezekből a regényekből tükröződő, s a magyarság szempontjából ideálisnak tekintett angol társadalmi fejlődés iránt, s a magyar és angol nép állítólagos rokon természete, jellemvonásai, összefüggésben a magyar liberalizmus ismert népkarakterológiájával. Ezekről fontosabbnak érezzük azonban a morális és esztétikai indítékokat, amelyek alapján Salamon egy éles Balzac–Thackeray ellentétet konstruál.

Balzac és Thackeray regényírói művészete között vannak különbségek mind az írói hozzáállásban, mind az ábrázolásmódban. Thackeray és általában a korabeli angol irodalom valamelyest „realisabb”, mint a romanticizmusból többet őrző Balzac s a francia realista regény. Az angol regény morálisabb színezetű: a realista szándékú íróban nem annyira „objektív”, tárgyias az érdeklődés a társadalmi problémák iránt, mint a franciáknál; az író melegséggel, erkölcsi élete egész közvetlenségével lép az ember elé, nem pedig hideg tárgyilagossággal, a kivülmaradás szándékával. Az angol író regényeiben leír, majd büntet, a morális hibák felett bíróként ítélkezik, a francia író szkeptikusan szemlél, a bűnök anatómiáját adja. Balzacban a romboló szenvedély társadalmi, emberi színjáték, Thackeraynál megtorlandó bűn. Balzac a bűnt, az élet szennyét, a nyomort leplezetlenül, valóságghűen, az „ideál” gyógyító beavatkozása nélkül — tehát közvetlenebb formában — mutatja be, míg Thackeray a Salamon szerint egyedül helyes módon, mintegy közvetett úton, a humor torzító tükrében, tehát nevetségessé tétellel.

Ezekből a különbözőségekből azonban Salamon egy téves Balzac–Thackeray, immár világnézeti-filozófiai tartalmú ellentétességet fogalmaz meg. E szerint Balzac a „realista” író, aki elfedi az emberek bűneit, amikor ezeknek a végső okozóját magában a társadalomban jelöli meg, s így tulajdonképpen leplezi is az igazi bűnösöket. Thackeray viszont az igazi „eszményítő” író, aki a fonákságok, bűnök eredőjét az egyének szenvedélyeiben, hibáiban látja és ostromozza gúnyos kacajjal. Amit Salamon csak körülírva mond ki, azt Greguss, a Balzac-vita „közkatona” fogalmazza meg a legvilágosabban, egy elfeledett írásában: „Balzac a bűnt szépíti, palástolja komolyan védelme alá veszi, hogy a *hibát többnyire a társadalomra tolhassa*. Thackeray mindenütt gúny tárgyává teszi, sőt ... lelke egész indignációját önti ki a komoly bűnök ellen.” Továbbá: „... az angol ünnepezt író éppen nem a társadalmat támadja meg, hanem ellenkezőleg, az emberek egyéni döréségében, hiúságában, hibáiban keres magyarázatot és festi a mostani társadalom állapotját. *Morális tekintetben* a két író oly távol áll egymástól, mint az ég a földtől.”¹²

Aligha kell magyarázni, hogy elsősorban nem morális ellentétet jelent a kritikai realizmus két képviselőjének ilyen erőszakolt szembeállítás, s maguk az érvek sem morális jellegűek. Ember és társadalom, irodalom és valóság viszonyának lényegi megítélése és ábrázolása a két írónál hasonló vagy azonos. Inkább arról van szó, hogy Thackerayt bizonyos művészi módszerei

¹⁰ GREGUSS ÁGOST fejtette ki legvilágosabban a népies-nemzeti esztétika álláspontját a francia és angol regényirodalommal kapcsolatban, a következő kiadatlan cikkeiben: Irodalmi és színészeti állapotaink 1854-ben (januártól június végeig). Vahot Imre Nagy Képes Naptára 1855-re. 246–265.; Irodalmi körültként. M.S. 1855. július 6 — szeptember 3.; P. NAGY SÁNDOR: Heti böngészet. PN 1858. május 9.

¹¹ GYULAI PÁL: Megint a kritikáról. 1861. Kritikai dolgozatok. Bp. 1908. 365.

¹² GREGUSS ÁGOST, P. Nagy Sándor: Heti böngészet. PN 1858. május 9.

(pl. a rút jelenségek komikus vagy szatirikus ábrázolása), a morális problémák iránti nagy érzékenység, az angolos világgyűlölet és rezignáció, mellyel az élet fonákságait kikacagja, „alkalmassá” teszik arra, hogy Salamon „félreérthesse” művészetének lényegét, s benne mutathassa fel irodalomszemléjének világirodalmi képviselőjét.

A Salamon nemzeti irodalomszemléjét meghaladó, a reformkori forradalmi literatúrákkal, illetve a kortársi világirodalom bizonyos irányzataival ellentétes pólus a legteljesebb nemzeti beszűkülés, az 1849 utáni provinciális epigon-költészet s az ún. „kelmei” tájköltészet. E színvonalatlan és valójában nemzetietlen, de széles körben elterjedt, népszerű költészet izléstörő veszélyességét a kor minden jelentős írója, kritikusa felismeri: Arany, Erdélyi, Gyulai, Greguss ilyen irányú harcai közismertek. Salamon felfogása teljességgel megegyezik az előbbiekével. Ő is fellép a „csak a népies az igazán költői” elv ellen. Arany nézetét vallja abban is, hogy az irodalmi alkotások megítélésében a művészi színvonal lehet csak elsődleges, s nem szabad eltérni az alacsonyrendű irodalom burjánzását csupán azért, mert hazafias színezetű. Az epigonok elleni, kortörténeti jelentőségű és funkciójú felszólalásainak azonban van két komoly szépséghibája — s ebben (Aranyt kivéve) minden kritikustársával osztozik. Az egyik a Vajda költészete iránti teljes értetlenség s az epigonok közé sorolása. A másik: úgy látja, hogy az epigonok „Petőfi hevességét, tüzet, olykori haragosságát, indulatai és szenvedélyei leplezetlen s olykor nyers kifejezését szeretik utánozni”.¹³ Azaz Petőfi egyéniségére-költészetére is árnyékot vet Salamon azzal, hogy felelőssé teszi a Lisznyai-, Zalár-, Szelestey-félék eszméletlen, bombasztzerű, igazi érzelmeiktől mentes verselményeiért.

Az 1850-es években továbbélő, sőt erősödő regény-kultuszt Salamon meglehetősen aggódva figyeli, s e műfajt illetően sem elméletileg, sem a kritikai gyakorlatban nem követi mesterének, Keménynek a felfogását. Kemény, amint ezt az *Eszmék a regény és dráma körül* és az *Élet és irodalom* (1853) című esszéi tanúsítják, felismeri, hogy a regény polgári műfaj, intenzív fejlődése a kutató illetve fejtegető polgári létezésről illetve gondolkodásmód velejárója, elterjedtsége korszerűséglet. A regény számára nincs tiltott téma. A regényíró a családi élet rajzától kezdve a politikai, társadalmi eszmékkel is foglalkozhat, a társadalom életét is ábrázolhatja, sőt az olvasó kifejezetten a társadalom fonákságainak bírálatát várja tőle. Az irányregény nemcsak jogosult, hanem kívánatos forma is. A regények „éppen a társadalom sebeihez fölírásával és a hibás közjogi intézmények megdöbbenő eredményeinek leleplezésével foglalkoznak”.¹⁴ Tárgyuk lehet a fejlődő kapitalizmus világa: „lefesthetni a munkásosztály viszonyait, a gyárok és műhelyek homályába takart szenvedések alakjait, és a nyomort, az elsatnyulást, az éhhalált, a prostitúciót, a bűnt, mely az olcsó bérért is elég munkát nem lelő tömegek osztályrésze. . .; írhatjuk egész polgárosodásunk rejtélyeit, a tőke és a munkás kéz, a hatalom és elhagyatás közti óriás párvonalnak rajzáig”.¹⁵ Kemény szerint a regényben a társadalom cselekvőleg lép fel, és szokásainak, szabályainak erejével „a pártoskodó szívet áldozatok s alávetések árán elveire és nézeteire kényszeríti.” A regényíró célja: „a társadalomnak úgy a mint hat, művészi jellemzése, minden más igény nélkül.”¹⁶ A társadalmi helyzet, az osztályhelyzet, az erkölcsi fogalmak befolyásolják a regény jellemeinek alakulását, azaz a környezet jellemformáló erejét.

Kemény alapjaiban igen progresszív regényelméletének van egy súlyos hibája. Azt még helyesen hangsúlyozza, hogy a regénytől nem szabad az, egyébként szerinte is magasabbrendű műfaj, a dráma szabályait számonkérni, a regény-műfajnak speciális jellemzői vannak, amelyek nem engedik a tárgyat a dráma törvényei közé szorítani. Az elemzett formai különbségeket azonban átviszi a tartalmiakra is, a dráma rovására: a regényírónak gyakran a kor feladatait,

¹³ S. F.: Wohl Janka költeményei. Szépirod. F. 1861. 39–40. sz.

¹⁴ KEMÉNY ZSIGMOND: *Eszmék a regény és dráma körül*. 1853. Történelmi és irodalmi tanulmányok. Bp. 1907. II. 211.

¹⁵ Uo. 214.

¹⁶ KEMÉNY ZSIGMOND: *Élet és irodalom*. 1853. Uo. 304–306.

törekvéseit is anyagul kell választania, „míg ellenben a drámaíró a politikai és társadalmi irányokkal bűnhődés nélkül ritkán foglalkozhatik.”¹⁷ A színmű már nem veheti tárgyát a napi politikából, a polgárosodó életet és velejáróit nem mutathatja be. A drámában a társadalom szükségképp passzív, az írónak itt a bűnt vagy tévedést, s az ezt büntető nemezist kell ábrázolnia. A dráma jellemeinek fejlődése, a regényével ellentétben, független a társadalomtól, annak erkölcsi törvényeitől.

Salamon nemzeti irodalomestménye viszont már a regény lehetséges tárgykörét is sokkal szűkebbre vonja. Szó sincs nála a társadalmi osztályok mozgásának rajzáról, a kapitalizálódó világ s velejárói, a prosperitás és nyomor, pauperizáció, bűn, stb. bemutatásának lehetőségéről. Az irányregényt eleve művészetellenes formának tartja. *Legújabb regényeink* c. szemlájéből,¹⁸ Józsika Júlia *Családelet* c. regényéről írott bírálatából¹⁹ egyaránt az derül ki, hogy a regényíró feladata az egyének magánéletét, az emberek lelki kapcsolatait, „szellemibb viszonyait” ábrázolni, eszményeikkel, érzelmeikkel együtt. A környezetnek, a detaille-ok rajzának háttérbe kell szorulnia, helyet adva az emberi jellem határozott morális felfogáson alapuló, hű és képzeletet megragadó festésének. Ne a politikai, társadalmi élet eseményei játszódjanak le előttünk, a közélet csak ún. „házi öltözetben” szerepelhet a regényben. A társadalmat felforgatni akaró nagy koncepciók helyett a bensőséges családi élet rajzával kell „elbájnolni” az olvasót. A hazai regényírók úgy tölthetik be hivatásukat, ha az idegen minták, a magyarságtól idegen nagyvárosi életforma helyett nemzeti tárgyú, nemzeti típusokat a példaadás, a morális okulás szándékával felvonultató történeti regényeket alkotnak, vagy ha a magyarság való életét bemutató családregegy-fajta művelik. S mindezt tegyék (ettől óvott Kemény!) a dráma fegyelmezőbb szabályai szerint: a cselekményt az egyének lelki életéből bontsák ki, tévedéseiket, hibáikat, szenvedélyességüket büntesse az erkölcsi világrend; a környezet, a külvilág változásai ne hassanak motiválólólag a regényhősök életére.

Salamonnak a regényműfajra vonatkozó főbb elméleti megállapításai már sejtetik, hogy a mindennapi kritikus gyakorlatban milyen álláspontot foglal el a kor egyes jelentősebb regényíróit, illetve irányzatait illetően.

Jókai regényművészetéről alkotott képe véglegesen az évtized végére alakul ki. Fő kritikai mércéje — hogy ti. a mű mennyire tükrözi a nemzet érzületét, gondolkodásmódját, nemzeti sajátosságait — 1855-ben még annak kimondására készíti, hogy Jókai lenne hivatott a regényműfajban az ún. népies-nemzeti irányt képviselni, ha olykor szélsőséges romantikája vagy a történeti hűség elvének állandó megszegése nem gátolná meg ebben.²⁰ A Dózsa-dráma körüli polémiai (1857) után azonban (Jókai e művében, akarva, akaratlanul, az illuzorikus nemzeti egység ellen lép fel) Salamon keményebb hangokat üt meg Jókaival szemben. Még mindig méltányolva ugyan Jókai képzeletének gazdagságát, cselekményszövéseinek fordulatosságát, a *Nábob* költőiségét, s bizonyos élethűségét, de már szóvá teszi a szabotosság elhanyagolását, a szerkezeti lazaságokat, és regény-kompozícióinak fellazulása miatt figyelmezteti az író — nem is ok nélkül. A lélektanilag megokolt, motivált ábrázolásmód helyes számonkérése azonban már vitatható megrovásokkal is vegyül. A Jókai-féle romantikát Kemény felől elutasító Salamon kritikusan szemléli a Jókai-regényekben fel-feltűnő, művészileg igen sikerült realista részleteket is. „Materialisztikusnak” nevezi a vidéki kúriák élethű-humoros rajzát, a reformkor bizonyos társadalmi eseményeinek hű bemutatását. Salamon Jókai-képét mindezek ellenére nem érezzük olyan elfogultan szigorúnak és tévesnek, mint a Gyulaiét. Salamon valamennyi kortársánál sokkal inkább méltányolja Jókai regényművészetének két igen fontos sajátosságát. Egyfelől, s ez következik irodalomestményének fokozottabban nacionalista színezetéből, Salamon Jókai romantikájának nemzeti jellegét s fontos nemzeti funkcióját

¹⁷ KEMÉNY ZSIGMOND: Eszmék a regény és dráma körül. 1853. Uo. 211.

¹⁸ S. F.: Legújabb regényeink. Pesti Napló Albuma 1858. 77—127.

¹⁹ S. F.: Józsika Júlia: Családelet. I—II. 1862. IT. II. 248—264.

²⁰ S. F.: Világirodalom. 1855. IT. II. 96—97.

mindig elismerte. Másfelől felfigyel Jókai magasrendű stílusművészetére, nagy elismeréssel ír regényeinek erőteljes nyelvezetéről, s ezt Arany nyelvi bravúrainhoz hasonlítja: „drámai nyelvünk nem áll ott, a hová a lyrait Petőfi, az eposzit Arany és a regény nyelvét Jókai emelte az újabb időkben, erő, jellemzetesség és eredeti magyarság dolgában.”²¹

Az 1850-es évek két magyar regényírójának művészetében látja megvalósulni Salamon a regény-műfajjal szemben felállított követelményeit, éspedig: a társadalmi regény, novella terén Eötvös, a történelmi regény terén Kemény műveiben. Eötvös művészi pályájának csúcását s egyben a magyar realista regény megszületését jelentette az 1840-es években írott két nagy regény, *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben*. 1849 után Eötvös, főként a novelláiban, elfordul a realista ábrázolási módtól és fokozatosan közeledik az eszményítő gyakorlat felé — művészetének határozott kárára. Ekkor írott művei írói erejének nagyfokú hanyatlásáról vallanak. Salamon viszont éppen fordítva ítéli meg Eötvös fejlődését. Az 1849 előtti Eötvös nagy művészi teljesítményeit a költeményeiben látja, epikus művei közül a Dózsa-regényt meg sem említi, *A falu jegyzőjének* pedig csak bizonyos részleteit (pl. Vilma érzelmi életének, Tengelyi sorsának bemutatása stb.), tehát általában a sikerültebb lélekrajzokat dicséri. Értékelése szerint éppen ezekben a részletekben mutatkozik Eötvös művészi tehetsége, s pályájának későbbi szakaszaiban éppen ezeket az írói erőnyeit, erősségeit bontja ki, viszi diadalra. A kor prózaírói elé az 1850-es évek eszményítő Eötvösét állítja követendő példaként: a *Molnár leányt* megalkotó Eötvöst, aki a maga puritán egyszerűségében, szelíd színekkel ábrázolja a falusi életet, a családi tűzhely melegét, aki a külső valóságból nem vesz művébe sok „felesleges” részletet, aki a házi élet mindennapjait sajátos idealizmusával, magasztos érzelmeivel önti el. S aki életből veszi alakjait, de azok „vasárnapi tiszta ruhában, magába szállóbb ünnepi arccal állanak előttünk”.²²

A magyar történelmi regény s általában a magyar prózairodalom legnagyobb teljesítményeinek Kemény műveit tartja Salamon, nemzeti irodalomszemléjének egyik nagy kiteljesítőjét látja Kemény művészetében. Példaszerű lélekrajzait, utólrhetetlen emberábrázoló erejét, gazdag egyénítő képességét mintául állítja a kor írói elé. „A mélyebb lélektani ismeret, az emberi viszonyokba való mély belátás s philosophikus emelkedettség benne azon valódi képzelettehetséggel párosul, mely élő és cselekvő testet tud adni eszméinek.”²³ Jó érzékkel mutat rá a Kemény-regények mesteri kompozíciójára. Szembeállítja Kemény pszichológiai módszerét a Jósika (s helyenként Eötvös) gyakorlatával: Kemény a lélektani igazságokat valóban nem közvetlenül, magyarázkodó-didaktikus jellegű kitérésekben, hanem érző, beszélő személyek motivált cselekedetei során tárja fel.

Valamennyi kritikus-társa közül Salamon azonosul legjobban Kemény regényeinek eszmiségével: főképp történelemszemléletével, tragikumfelfogásával. Amíg pl. Gyulai vagy Greguss — legalább is az 1850-es évek elején — még idegenkednek Kemény bizonyos szkeptizmusától, hiányolják műveiből a derűt, a hitet, a szív melegségét, s úgy érzik, hogy Kemény túlságosan sötét, kiábrándult színekkel festi az emberi életet,²⁴ addig Salamon éppen ezeket a

²¹ S. F.: Az 1860/61-iki vígjátéki pályázat a Karácsonyi-féle 100 aranyos jutalomra. 1861. Dramaturgiai dolgozatok. (A továbbiakban DD.) II. Bp. 1907. 138.

²² S. F.: Szíligeti Ede: Molnár leány. 1861. DD. II. 193–193.

²³ S. F.: Kemény Zsigmond: Zord idő. 1862. DD. II. 461.

²⁴ 1854-ből származó kritikájában Gyulai még eléggé szigorúan írt (s helyesebben is, mint később!) a korai Kemény-regényekről. Elismerte Kemény lélekelemző, jellemábrázoló készségét, de kételkedett írói tárgyilagosságában; „... vajjon csakugyan ilyen-e az élet? vajjon e mély bepillantás az emberi dolgokba, nem egy kiégett szív elfogultsága-e, — mely, mert egykor nagyon is idealista volt, most nagyon is kételkedő lón? Nem meghasonlás-e ez, melyben az ész küzd a szívvel s legyőzi a nélkül, hogy kiengesztelődne vele s néha mégis visszahajtja ábrándjait, melyeket elvesztett. Vajjon az eszmék és szenvedélyek erős logikájában nem csúszott-e egy vonás, egy gondolat, mely mind a költőt, mind az olvasót megcsalja?” (Gy. P.: Kemény Zsigmond regényei és beszédei. 1854. Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. Bp. 1927. 36.) — Greguss hasonlóan vélekedett: Keményt a költői képzelőerő hiánya,

jellegetességeket tartja Kemény fő erényeinek. Ünnepli regényeinek erősen morális tartalmát, fatalisztikus tragikumszemléletét. A *Zord idő*-ről szólva helyeslően állapítja meg: Kemény azt akarja bemutatni művében, hogy az egyes államférfiak (akik egyénileg jószándékúak lehetnek) erkölcsi bűnéből milyen nagy katasztrófák származhatnak egy egész nemzetre. Kemény, „műve bármennyire politikai igazságokon sarkallik, följebb teszi az erkölcsi elveket a politikai-aknál, s a regény végén sejteti és megjósoltatja, hogy e köpenyegforgatás [ti. Martinuzzi viselkedése] magában hordja büntetését. S a büntetés igen természetesen foly a közvélemény erkölcsiségéből; ... a szerző mindig érezteti az olvasóval e rendkívüli ember iránti ellenszenvét, melylyel átalán az erkölcstelen politika iránt viseltetik. S ezt ha dicséretesnek tartanók egy politikusban, egy *költőben* kötelességnek kell mondanunk. Hova lenne e világon az erkölcsiség, mivé válnék maga a költészet, ha megszűnnék a legérzékenyebb morális érzet hirdetője lenni?”²⁵ Salamon úgy látja s helyesen, hogy Kemény egy „örök” esztétikai elvet juttat érvényre műveiben: a költő morális síkról, a lélektani motiváció törvényének betartásával elítéli hőseinek bűnökből vagy tévedésekből származó cselekedeteit — e moralitás elengedhetetlen feltétele a mű sikerültének.

Kemény követendő művészi erényei között említi Salamon a történeti hűséget, a magyar nemzeti múltnak a példaadás, az óvás szándékával való hű visszateremtését is. Ez alatt az ábrázolt kor történeti tényei mellett főként a kor „szelleme”, „közérkölcse” (Salamon megfogalmazásában: „a történelem transzcendenciája”) iránti hűséget érti. E követelmény azonban a gyakorlatban egészen másként értelmezendő. Alighanem Kemény a magyar irodalom legjobb példája arra nézve, hogy egy író saját korának problematikáját hogyan vetíti vissza évszázadokkal korábbra, hogyan áldozza fel a valódi történeti igazságot az adott társadalmi és művészi koncepciójának — éppen az öröknek és változtathatatatlannak képzett pszichológiai-morális törvények alapján, az esetlegesnek vélt társadalmi törvényszerűségek mellőzésével.

Az 1850–60-as évek valamennyi számottevő kritikusat jellemzi az, hogy Arany Jánost a magyar nemzeti költőcszmény megtestesítőjének tekintik. De nem egyenlő mértékben és nem is mindig azonos megfontolásból. A népies-nemzeti irányzat képviselőinek — Gyulainak, Erdélyinek vagy Gregussnak — az Arany-értékelése esztétikaibb jellegű megfontolásokra épül, Arany „eszményítésében” bizonyos mértéket tart, s nem annyira Petőfi rovására emeli Aranyt költőcszmennyé. Az úgynevezett nemesi polgárosodás teoretikusainak — Keménynek, Csengerynek, Salamonnak — az Arany-értelmezése viszont erősebben politikai, világnézeti indíttatású és normatívabb is, mint az előbbieké. A sokféle, lényegi vagy árnyalati különbségeket mutató Arany-értelmezések közül nem a Salamon Ferencé a legszínvonalasabb, és a mai Arany-fejldésképünkhöz is aránylag kevés elemmel járult. Sőt, a marxista irodalomtörténet Arany-képe a Salamon és követői Arany-értelmezéseivel való állandó vita során alakult ki. Három körülmény azonban különleges fontosságot biztosít neki s egyben a tüzetesebb megvizsgálását is indokolja. Az elsőt már említettük: a nemesi polgárosodás irányzatának Arany-képét Salamon dolgozza ki, Kemény csak az alaphangot adja meg. A második: Salamon tulajdonképpen az egyetlen a kor kritikusai közül, aki a *Toldi*-tól a *Buda haláláig* egy teljességigényű Arany-értelmezés kimunkálására törekszik. S végül, a konzervatív irodalomtörténetírás majd egy évszázadon át élő Arany-képe Salamon tanulmányaiban fogalmazódik meg először. Ennek az Arany-képnek a főbb jellemzői: a költő egyéniségének tendenciózus elrajzolása, az Arany típusú nemzeti költészet mibenlétének, jellegének és funkciójának eltorzítása, e költészet, pontosabban egy-egy szakaszai népies jellegének tagadása, az ún. epikus-Arany koncepció, s egy mindezekből már következő, célzatosan súlypontosított Arany-fejldésrajz.

elégedetlen szkepszis jellemzi, az „olvasó kedélyére üresítő hatással van”, „mintha kifosztaná lelkünket” (G. A.: Irodalmi és színészeti állapotaink 1854-ben (januártól június végeig.) Vahot Imre Nagy Képes Naptára 1855-re. 246–265.)

²⁵ S. F.: Kemény Zsigmond: *Zord idő*. 1862. DD. II. 468.

Arany Jánosban sűrűsödnek össze — Salamon értelmezése szerint — a „magyar fajt” jellemző sajátosságok, illetőleg a „magyar nemzeti lélek” rejtőző ismérvei benne jutnak maradtáknak napfényre. Aranyban „népünk geniusa szólal meg egész nyugodtsággal, sokat mondó egyszerűséggel s még naivságában is erőteljes férfiassággal.”; „észjárásában, férfias s közvetlen érelemlátkoztatásban a magyar lelkület és gondolkodás tükrözi magát.”²⁶ Arany megfontolt, józan, indulatain mindig uralkodó, tárgyilagos, racionális jellem. Visszahúzó, meditálásra hajlamos, bölcselkedő, szemlélődő ember, kedélye „homéri nyugalma”. Szerény, végtelenül egyszerű, szinte már puritán, s feltétlenül őszinte. Önmagát, tehetségének irányultságát, teremtő erejének határait pontosan ismeri, önismerete példátlan irodalmunkban. Műveltsége, irodalmi, művészeti tájékozottsága imponáló, minden szavából érződik a tanulmány, a tudatos önművelés. Mély felelősségérzet él benne a haza s önmaga sorsa iránt. Aggályosan becsületes, mélyen morális ember, aki „megnyugodott az erkölcsi rend vaskényszerűségében.” S e tulajdonságai teljességgel ellentétesek a Petőfiéivel: Petőfi „elszánt s csaknem vakmerő huszáros”, Arany a „magyar férfias kedélyt” legjobban megtestesítő ember s kifejező költő.²⁷

Gyulai Arany-jellemzéseiben (csak az 1850-es években az 1883-i emlékbeszédében már nem) a bölcs, magába forduló Arany mellett, helyesen, ott áll a kételkedő, borongós, szenvedő Arany is, az az Arany, akit Gyulai a költő 1849—53 közötti lírájából léptet elének. Salamonnál az óvatos, higgadt, a passzív Arany az 1850-es évek „magyar erkölcsi ember-ideálja” lesz, mintegy eszményi költő-párja a hasonló jellemű, de aktív politikus-közéleti ember példaképének, Deák Ferencnek. Íme: Salamonnál megjelenik a konzervatív irodalomtörténetírás kedvelt, tendenciózus Arany — Deák párhuzama.

Arany János tehát nemzeti típus, a magyar faj minden nemes tulajdonsága fellelhető jellemében — Arany költészete pedig a legtisztább magyar nemzeti költészet, valódi össz nemzeti költészet. Arany művészete azt a történelmi jelentőségű állapot tükrözi a liberális Salamon szerint, amely az 1850-es években jellemző a magyarságra: a nemzet egyes osztályai, rétegei, tanulva évszázados történelmükből s főképp a közelmúlt eseményeiből, egységbe tömörültek, kivették magukból a viszály magvait, nemzeti egységet valósítottak meg. Arany megértette, hogy a költészet feladata ennek a (persze illuzórikus) nemzeti egységnek a szolgálata, erősítése, az egység tudatának elmélyítése a nemzeti közérzetben. Salamon úgy látja, hogy Arany kétféleképpen is eleget tesz a nagy nemzeti költő valódi hivatásának. Az egyik, s ez ad nemzeti téren elsőbbséget Arany költészetének a Petőfiével szemben, a magyar nemzeti múlt bemutatásának állandó igénye Aranyánál. Arany epikája történeti témákhoz, nemzeti mondáinkhoz nyúl, s ezekben a „magyar fajiság” örök, változhatatlan tulajdonságait keresi és mutatja fel. A történelmi tárgyat szinte tudományos hűséggel kezeli, mindig lépést tartva a legújabb történeti irodalommal. Felismerte Arany, hogy a történelemábrázolás tényleges hajtóerő, a történeti valóság tisztelete, hű ábrázolása, a rohanó, kapitalizálódó korban biztos fogódzó, az átalakulás nemzeti jellegének fő biztosítója.

A magyar nemzet-tudat tükröztetésének és fejlesztésének másik területe Arany költészetében — Salamon szerint — a jelen hű ábrázolása. Arany megértette, hogy: „minden ma élő nemzet irodalmának főtörékvése, annak szűkebb körébe vonulván, életét érzelmekben, tettekben s alakokban állítani élénk.”²⁸ Műveiben az immár egységes magyarság érzületének, gondolkodásmódjának, ép moráljának hű ábrázolására törekszik. S ezért kirekeszti témái köréből a művészetbe egyébként sem illő társadalmi, szociális problematikát, az élet rút, mulékony, esetleges jelenségeit. Arany a legnagyobb magyar eszményítő művész. Az absztrakciók, a tettektől eszmék, az érzelmeket, szenvedélyeket csak mintegy jelképező egyének (a klasszicista eszményítés) világán túl, s a „vaskos realizmuson” (kritikai realista, naturalista ábrázolásmód) innen állva alakította ki az egyedül helyes művészi gyakorlatot. S ez: az ember, lélekből,

²⁶ S. F.: Arany János és a népiesség. 1856. IT. I. 4.

²⁷ S. F.: A Kisfaludy-Társaságról. 1860. IT. II. 287—288.

²⁸ S. F.: Világirodalom. 1855. IT. II. 97.

jellemből szükségképp következő, lélektanilag motivált cselekedeteinek pontos reprodukálása, a megtestesítés által való illúziókeltés. Arany művészetének egyéb jellemzői: a mesteri kompozíciók, a tárgyhoz tökéletesen idomuló nyelv, stb. a jelzett művészi cél megvalósítói, érvényre juttatói.

Mi mindent jelent tehát Salamon értelmezésében Arany költészete az 1850-es évek magyarsága számára? Arany felismerte, hogy „a költészet és művészet földadata magasb a csupa időtöltésnél. A valódi költő és művész nem bohócza, hanem lelkesítője, legnemesb oktatója a népeknek.”²⁹ Arany ilyen tanító, nemzetnevelő költő, akit iskoláinkban is tanítani kell. Műveivel ugyanis a nemzeti (nemesi) múlt becsülésére, egyes nemzeti hagyományaink ápolására, ezekből következő okulásra, meggondoltságra, felelősségérzetre, de tevékeny „fajszerepre” is tanít. Arany művei kiváló jellemű, ép fejlődű művek, melyek „a kor eszméiből táplálkoznak s egy tisztára forrott vagy lelkesült szellemi erőtől nyerték idomzatukat.” E „szellemi erő” teszi lehetővé, hogy a „lélek Arany művében mindig megtalálhatja örömet”, hiszen a legjobb tanácsokat adják „erkölcs- és jellemtisztaság dolgában.”³⁰ Arany művészte teljes értékű az ízlésformálás terén is: az igaz-, szép- és jó-hármasság együttes jelentkezése biztosítja műveinek ízlésfejlesztő erejét. S ami ellen annyira tiltakozik Erdélyi vagy Greguss, azt Salamon mondja ki: Aranytól az olvasónak, a művésznek s a kritikusnak csak tanulnia lehet, őt bírálat nem illetheti meg, s a magyar irodalom-esztétika, kritika alapszabályait, mércéit is Arany művészetéből lehet s kell is elvonnia minden kritikusunknak.³¹

Azokat a követelményeket, amelyeket Salamon tűz a nemzeti költő elé, Arany költészetéből az epika, főként az eposz elégíti ki. Arany maga határozza meg eposzainak jellegét egyik levelében: „Tudni illik, én nem tulajdon értelemben vett *eposzt*, hanem úgynevezett költői beszélyt írok, melynek cselekvényfolyama, szerintem, drámai. Drámai a föllépés, drámai, sőt, ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés. . .”³² A drámai menetű Arany-féle eposzt (szemben a Vörösmarty-féle romantikus hősi epikával) tartja Salamon is az epika csúcának, mert ebben valósítható meg az egyetlen nagy költői cél: „az emberi jellem és szenvedélyek hű festése és nyilatkoztatása, s az emberi cselekedetek felett uralkodó világrend feltűntetése egy cselekvényben.”³³ Arany eposzaiban ez a világrend működik cselekvőleg, a főhőst a végzet küldi nagy tettek végrehajtására, s maga a nemezis jutalmazza vagy bünteti. Az emberi jellemet és tetteket ábrázoló eposzok „az elme nagyobb világosságát”, „az érzelem egészségesebb voltát és többoldalúságát” tanúsítják. Az Arany-féle eposz „a lelkesedés szabályozott energiájának” szülöttje, benne a költő lelkesedése, szenvedélye megfékezett formában, naivan-egyszerűen és objektívtan jelentkezik.³⁴ Az epikus Aranyban minden igazi eposzköltői tulajdonság megvan: a türelem, a kitartás, a széles látókör, a sokoldalú, ti. habozást, küzdelmet ismerő morál. Eposzai, általános emberi és konkrét, a nemzeti múltból vett témáik miatt, az egész nemzethez szólnak, Arany magához akarja ölelni bennük az egész magyarságot. Művei palotákban és kunyhókban egyaránt élvezhetők. Eposzaiban kulminál nemzeti költészetünk, ő maga az epikájával külön irodalmi korszakot alkotott.

Ennek az eposzköltő Arany-koncepciónak legsúlyosabb következménye — az Aranyballadák nem kellő méltánylása mellett — a lírikus Arany teljes háttérbe szorítása. Erdélyi vagy Gyulai nem győzik hangsúlyozni, hogy bár Arany valóban epikus alkat, de a lírában és balladában is új korszakot nyitott. Gyulai már 1853-ban megállapítja, hogy Aranyban „Az eposztól a balladáig, az ódától a legegyszerűbb dalig mindenütt egy genialis szellem gazdag

²⁹ S. F.: Nemzeti Színházunk jelentősége. 1861. DD. II. 183.

³⁰ S. F.: Irinyi József: Béla. 1854. IT. II. 104.

³¹ S. F.: Arany János és a népiesség. 1856. IT. I. 34—35.; Néhány szó Arany Toldijáról. 1856. DD. II. 374—377.

³² Arany János levele Petőfihez: Szalonta 1848. április 22. A. J. levelezése író-barátaival. Bp. 1888. I. 142—143.

³³ S. F.: Buda halála. 1864. IT. I. 168.:

³⁴ S. F.: Daliás idők. 1862. IT. I. 98.

és változatos nyilatkozataival találkozunk.”³⁵ 1858-ban kijelenti, hogy „Arany mint lírikus is a legkitűnőbb magyar költők egyike.”³⁶ Sőt, Gyulai többször figyelmeztet is: vannak kritikuskok, akik becsmérlik Arany líráját: „Arany nem dalköltő, ritkán is ír úgynevezett dalt, de ódái, elégiái, románczai, balladái minden újabb s régibb magyar költővel diadalmasan kiállják a versenyt.”³⁷ Igaz, azt soha sem ismeri fel Gyulai, hogy Arany lírájának alapvető ihletője 1849 után az állandó, bár olykor titkolt kétségbeesés, egy visszavonhatatlanul elmúlt, elvesztett kor, az 1849 előtti évek miatt. De Gyulai legalább Arany lírájából próbálja elvonni az érzelmeket, szenvedélyeket tárgyiasult formában tükröző, úgynevezett objektívált líra-elméletét. Salamon eddig sem megy el. A lírát egyébként sem becsüli, Arany lírájából alig vesz tudomást, nem is elemzi. A lírikus Arany — még a Gyulai által elének állított sem, nemhogy az igazi — nem illik be Salamon „nemzeti költő”-eszményébe.

Az epikus Arany-elmélet alapján alakítja ki Salamon Arany költői fejlődéséről vallott felfogását. Az Arany-pályakép kiemelkedő ormai eszerint a három nagy eposz: a *Toldi*, a *Daliás idők*, a *Buda halála*. Ezek egyben a költő, eszmei s formai szempontból egyaránt szakadatlanul fejlődő, felfelé ívelő művészetének főbb állomásai is. Azt az utat jelzik, amelyet Arany a naiv költői beszélytől tesz meg a bűn-bűnhődés tragikumelméletén, a moralizáló, eszményítő művészi gyakorlat alapján felépülő nagy nemzeti eposzig. E koncepcióból tehát nemcsak a líra marad ki s a ballada szorul háttérbe, hanem az 1849 előtti Arany-epika oly fontos alkotása is, mint az *Elvesztett alkotmány*, az 1849 utániból *A nagyidai cigányok*; Arany kisepikája vagy a *Bolond Istók* pedig nem illeszkedik a költő fejlődésének fő vonalába.

Egészen a *Daliás idők*, majd a *Buda halála* megjelenéséig a *Toldit* tartja Salamon nemzeti költészetünk legnagyobb teljesítményének. A *Toldiról* szóló elemzései ma is maradandót nyújtának ott (Horváth János is ezekre támaszkodik, a *Toldiról* szólva), ahol, mintegy a műben maradvá, mesterségbeli, poétikai kérdésekről ír. Ilyen vonatkozású megállapításai megegyeznek Gyulai, Erdélyi, Greguss nézeteivel. Arany művészien dolgozza fel a sovány történeti anyagot. Bámulatos vizsgálódó-tehetség, lélekrajzainak pontossága szinte egyedülálló irodalmunkban. Arany a kompozíció tudatos mestere, mindig a belső kompozícióra teszi a hangsúlyt. Műve drámai fejlődő, Miklós, az anya, Lajos király tettei lélektanilag teljesen indokoltak. Arany eredetiségének egyik megnyilatkozását látja természetűségében: a *Toldi* érzékletes természeti képei teljességgel visszaadják az adott táj valóságát, hangulatát. Cselekményszövése változatos menetű, eleven színekkel tarkított. Rajzai plasztikusak, erőteljesek, művészi öntudata valódi érzellemmel párosítja őket, s így azután az emberi egyszerűség és őszinteség erejével hatnak. (pl. Miklós és édesanyja, Miklós és Bence jelenetei.) Arany választékos, ízig-vérig magyaros nyelve tökéletesen idomul a tárgyhöz, szinte összeolvad az alapeszmével.

Toldi-elemzéseiben³⁸ is hű marad Salamon kritikai alapelvehez, mely szerint egy mű csak akkor elemezhető érdemben, ha önmagában, művészi örökkévalóságában vizsgáljuk, és az esztétika örök szabályaival mérjük. A *Toldi* tágabban értelmezett eszmeiségével nem is foglalkozik, a mű és az ezt szülő kor, az 1840-es évek társadalmi viszonyainak kapcsolatát nem látja, de ez nem is érdekli. Gyulai vagy Erdélyi a *Toldi*ban a nagy népies eposz megszületését, Aranyban pedig az öntudatos népiesség, a népies-nemzeti költészet kiteljesítőjét ünnepli. Sőt Gyulai kimondja, hogy Aranyban nagyon is a „koreszme” dolgozott *Toldi*ja megírásakor: „A kor hangulatánál fogva, mely a demokrácia felé hajlott, oly hőst kellett keresnie, kiben a feltörekvő magyar nép mintegy önmagát lássa.” „S vajon Toldi, a pórshanc, ki lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör, mindenütt népünk eszményi oldalait tüntetve föl, nem hangzott-e össze az 1846–47-i évek vágyai és élményeivel?”³⁹ Salamon viszont, tagadva még a mű népies

³⁵ Gy. P.: Szikszói Enyhlapok. 1853. Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok. Bp. 1961. 36.

³⁶ Gy. P.: Arany János. 1858. Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok. Bp. 1961. 239.

³⁷ Gy. P.: A márványhölgyek. 1855. Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1908. I. 79.

³⁸ S. F.: Arany János és a népiesség. 1856. IT. I—37.; Néhány szó Arany Toldijáról. 1856. DD. II. 373—403.

³⁹ Gy. P.: Arany János. 1858. Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok. Bp. 1961. 236—237.

(a Gyulai értelmében vett népies l) jellegét is, a *Toldi* hőseiben, Miklós, Lajos király, Bence jellemében csupán a múltunkból elvont magyar nemzeti sajátságok megtestesülését látja.

Az elragadtatás hangján üdvözlí Salamon 1862-ben a *Daliás idők* három énekének megjelenését, és máris, töredékében is, a trilógia legszebb, legsikerültebb részének tartja. Az eposz-trilógiát olyan hatalmas palotához hasonlítja, melynek két szárnya a két Toldi, s közöttük magasodik az impozáns középső, a *Daliás idők*. Az eposztöredék abszolút esztétikai értékének, illetve viszonylagos, az Arany-pályaképpen betöltött jelentőségének ilyen nagyfokú megemlése, s a *Toldi* fölé helyezése csupán Salamonra jellemző a kortársak közül, ám logikusan következik nemzeti eposz-elméletéből. Aranyban a naiv eposzköltői szellem itt éled fel igazában Salamon szerint, itt alkotja meg az igazi hősi eposzunkat. Arany nemzeti múltunk egyik legdicsőségesebb korszakát eleveníti meg, teljes történeti hűséggel. Lajos király nápolyi hadjáratát állítja a középpontba, amikor — történelmünkben utoljára — „a nemzet önkényt és a szeretet önfeláldozó, maga feledő készségével rohan a király szívére ejtett seb megbosszulására”, „öszönszerű egyértelműséggel”.⁴⁰ S a Lajos mellett felvonuló magyar hősi seregek, a vitézi párbajok leírása, király (aki primus inter pares) és vitézek együttes táncai, mulatozásai, stb. — tehát már maga a tárgy is sokkal közelebb áll Salamon nemzeti irodalomestményéhez, mint akár az első *Toldi*.

Salamon esztétikai vonatkozásban is nagy fejlődésként üdvözlí Arany pályáján a *Daliás idők*et, s e tekintetben mintegy a *Buda halála* művészi előzményének fogja fel. A bűn-bűnhődés koncepció, e magasabb tragikumfajta első akkordjait hallja ki belőle. Lajos király bánatának, Miklós és Piroska búcsújának leírásában az elmélyültebb pszichológiai motiválás sikerültét mutatja fel Salamon. S amiért leginkább ünnepli (nem is jogtalanul), az az, hogy Arany itt egy intimebb, egyszerűbb valóságábrázolásra törekszik; Rozgonyiék vendégszerető házában, a családi légkörnek bensőséges rajzában, „e legotthoniasabb magyar kép” megalkotásában Arany a költői eszményítés legszebb példáját adja.

A *Buda halála* — Salamon értelmezésében — nemcsak Arany költői pályájának csúcsa, s az Arany-oeuvre eszmeileg — esztétikailag legérettebb alkotása, hanem az egész XIX. századi nemzeti költészetünk koronája, a különböző költői irányzatoknak mintegy a legmagasabb rendű szintézise is, az annyira várt magyar nemzeti irodalom-estmény beteljesedése.⁴¹ A naiv költészet a legnagyobb tudatossággal társulva, eszmeileg, művésziileg ebben az eposzban tetőződik. Az eszményítő gyakorlat a nemzeti múlt morális ábrázolásának igényével találkozik benne. Cselekménye következetesen végigvitt lélektani fejlődés. Buda félelmében és határozatlanságában osztja meg hatalmát Etelével, hibát hibára, botlást botlásra halmoz, bűnei miatt magára vonja a büntetést, a bosszúló Nemezis igazságtételét. Etele igazi eposzi hős, eszményi jó tulajdonságokkal. Vannak hibái is: kissé nagyravágyó, viláгурalmi tervek gyötrik, nem tud uralkodni indulatain. Arany ebből a jellemgyöngöseségből, amely bűn, formálja ki a majd testvérgyilkos Etelét s jelzi a világrand büntetésének formáját is: az egész nemzet meglakoltatását. Mint a lelki motiváció híve, egyénekre vezeti vissza az eseményeket, a szereplők tetteinek okát hajlamaikban, szenvedélyeikben jelöli meg. Eposza morális igazságot fejez ki, mely az egész mű fölött uralkodik s amely a lélektani fejlesztésből következik: a szenvedély felett uralkodik az erény. Mindehhez járulnak még Salamonnak a mű drámaiságára, jellemeire, kompozíciójára, nyelvére vonatkozó, lényegében helytálló megjegyzései.

Bírálatának egyoldalúsága kitűnik abból, ha szemügyre vesszük, mi marad ki elemzéséből? Elmarad a mű eszmeiségének vizsgálata, egyáltalában nem véletlenül. Hiszen, Bartá János találó megállapítása szerint „... az eszmeiség szempontjából Arany itt emelkedett a legmagasabbra valamennyi epikus műve közül. A hunok és a germán törzsek ellentétében az évszázados magyar — német ellentét tükröződik; már az első elgondolástól kezdve állandóan nagy szere-

⁴⁰ S. F.: *Daliás idők*. 1862. IT. I. 120.

⁴¹ S. F.: *Buda halála*. 1964. IT. I. 129—175.

pet kap a titkos ármánykodás motívuma, s ezt később megtoldja az orgyilkossággal.”⁴² A hun birodalom összeomlásának jelképes értelme — az ősi bűn miatti bűnhődés — is közismert, s erről nem elég hangsúllyal ír Salamon. Etele bűne, a hun viszály kimenetele intő példa: a magyarság fennmaradásának záloga a megosztásnak ellenszegülő egység. Szembetűnőek a nemzetiségi problémákra vonatkozó konkrét politikai utalások is. E kérdések érdemi felvetése helyett Salamon Attiláról, mint történeti személyről s az európai naiv epika egyik hősről ad fejtegetést. Hiányzik Etelének, mint sajátos népi-nemzeti hősnak az elemzése, szimbolikus alakjának magyarázata is. S végül: Salamon nem figyel fel arra, hogy a *Buda halála* legizgalmasabb, legszebb részei a lírai betétek.

De maga a fentebb ismertetett értékelés is több ponton elfogadhatatlan. Már kiinduló pontja is — hogy ti. Arany felismerte az erkölcsi világrend kényszerű létezését és megnyugdott ebben — igencsak vitatható tétel. Igaz, a költő az 1860-as években közelebb kerül Kemény és Salamon világnézetéhez, eszményítő esztétikai koncepciójához: a társadalmi-történelmi eszméket, törvényszerűségeket felváltják műveiben a morális jellegűek, megjelenik a Nemezis fogalma, a bűn-bűnhődés tragikumelve. Történetiszemlélete is átalakul, beszűkül: a történeti folyamat az egyének cselekedeteiben jut érvényre, menetét a nagy egyéniségek irányítják, a néptömegek szerepe elsikkad; a jelentős események, világot megrázó katasztrófák végoka az emberekben rejlnek; következésképp megnő az inkább drámai, mintsem regényszerű felépítésű művében a pszichológiai tényezők motiváló szerepe. Mégis, nem lebecsülendő az Arany, illetve Salamon felfogása közötti különbség. A végzet megjelenése Aranynál nem jár olyan fatalisztikusan tragikus történetiszemlélettel, mint Salamonnál vagy Keménynél. Aranynál a Nemezis elkerülhető. Etele bukása kelőképpen indokolt, s bár végzete inkább önmagában, jellemének bizonyos hibáiban van, e mellett nagy, ha nem is elhatározó szerepet játszik a „külső végzet”: Detre ármánykodása, Ildikó és Buda cselekedetei. Arany tragikumelmélete eszeibb színezetű, éppen Csaba eljövételének sejtetése jelzi a vázlatokban, hogy a *Buda halála* folytatása sem lett volna teljes egyértelműséggel pesszimista kicsengésű. Amíg az említett bűn-sújtó isteni Nemezis-komplexusnak a műben közvetlen funkciója van, alá van rendelve a mű jelzett eszmeiségének, azaz általános németellenes mondanivalójának, s azt segíti érvényre jutni, addig Salamon értelmezésében midezek egy bizonyos mértékig öncélú művészeteszemlény (a megszemélyesítés és megtestesítés által való illúziókeltés) legfontosabb kellékei. Aztán meg Arany egy bizonyos fajta realizmus további útjait is keresi a *Buda halála* megalkotásakor, s ha történetiszemlélete, különösen népszemlélete, beszűkülést mutat is, lélek- és jellemrajzában a drámára, részben a polgári regényre emlékeztető vonásai lényeges előrelépést jeleznek költői pályáján. Arany valóban hajlik a kor eszményítő felfogása felé, de Arany ilyen irányú fejlődése más gyökerű. Kapcsolatban van ugyanis népiesség-fogalmával és eposzai naiv hangneméből is ered: mert hiszen a naiv szemlélet mindig eszményit, hajlik az elvont típusok megjelenítése felé.

Nem kevésbé téves, sőt veszélyes — s a polgári irodalomtörténet által felkarolt — Salamonnak az a tétele, hogy a *Buda halála* csúcspontja egész nemzeti, különösen pedig a Petőfi-ben megújuló naiv nemzeti költészetünknek. Téves, és pedig két szempontból is az. Salamon szerint Arany egész pályája szakadatlan felfelé ívelés. Fejlődésének fő vonala: mind többet és többet ért meg s fog fel a világot irányító morális erőkből, szemlélete egyre közelebb kerül az egyetlen helyes, ti. a végtetszerű társadalom- és történelemszemlélethez, tragikumfelfogáshoz s az ezeknek megfelelő művészi módszerekhez. A *Buda halála* valóban fejlődést jelent Arany életművében eszmeileg is, és a krónikás előadásmódot felváltó modern, tömör, plasztikus jellem- és lélekrajz, a drámai szabású kompozíció is itt teljesedik ki igazán. De Arany szemléletének említett beszűkülése, a társadalmi mondanivalót felváltó moralitás megjelenése önmagában mindenképp negatív jelenség — a *Buda halála* egy valóságos gondolati-művészi zsákutcát jelez. Az Arany-pályakép Salamon által megjelölt fővonala hibás másfelől azért is, mert a

⁴² BARTA JÁNOS: Arany János. Bp. 1953. 144.

morális-tragikus történet szemlélet csak az 1860-as évek elejei Aranyra jellemző, ott sem kizárólagos érvénnyel. Egy időleges s nem minden művére kiterjedő koncepció jelenik meg tehát Aranynál a *Buda halála* megalkotásának időszakában. Az *Őszikék* lírai alaphangulata: a kétségbeesettség, reményvesztettség, a kései balladák változatos eszmeisége, a társadalmi témák és realisztikus módszerek újbóli megjelenése pedig majd csattanósan mondanak ellent Salamon Arany-képének.

A kisepikát, s a *Bolond Istókot*, mint említettük, Salamon nem illeszti be az Aranyról adott fejlődésrajzának fő vonalába. Szerencsésére és szerencsénkre. Igaz ugyan, hogy nem látja, mennyire az útkeresés különböző irányait és stádiumait jelzi Arany 1850-es évek elejei epikája, pl. a *Katalin* is. Ugyanakkor azonban ezeket nem is méri annyira a „nemzeti irodalom-eszményének” normáival, ezekre nem is „erőszakolja” annyira rá az epikus-Arany koncepcióját, s nem igyekszik mindenáron valamiféle fejlődésrendbe sorolni ezeket, hanem inkább magukból a művekből bontja ki az esztétikumot, kisebb elemzések sorában. Friss, ügyes szemléi, fontos esztétikai megfigyelései bőven kárpótolnak a jelzett mulasztásért. Arany kisepikájával foglalkozó dolgozatai Salamon legjobb írásai közé tartoznak, sőt az egész Arany-irodalomban is maradandó értékűek.

Már Péterfy felhívta a figyelmet arra, hogy Salamon mennyire „kimerítő esztétikai kommentárokat” ad Arany olyan műveiről, mint a *Katalin*, *A hamis tanú*, *Hatvani*, *Az első lopás*, *Jóka ördöge*, *Szent László juve*.⁴³ Valóban, amit *A hamis tanú* Márkusának,⁴⁴ *Az első lopás* Gazdag Imréjének lélekrajzáról,⁴⁵ Arany képalkotásáról, nyelvminőségéről ír, maig helytálló megállapítások. S még fontosabbak talán azok a fejtegetések, amelyeket a *Jóka ördöge* „leszálló”, bizonyos mértékig didaktikus népiességéről, a mű naív hangjának és humorának szoros kapcsolatáról olvashatunk,⁴⁶ vagy az a vita, amelyet az Aranyt olykor furcsán-fanyalogva megítélő Erdélyivel folytat Arany nyelvének gazdagságáról.⁴⁷ Valamennyiük részletes jellemzésére nincs módunk, ezért nézzünk meg közelebbről egyet, a legsikerültebbet, a *Katalin*-ról szóló dolgozatot.⁴⁸

„Az egész költemény nem egy kép, hanem mintha minden megmozdulna benne, mint *Machbeth*ben a dunsinani erdő.”⁴⁹ A költeménynek ezt a hallatlan mozgékonytát — Péterfy szerint: kovászát — teszi elemzésének középpontjába, kritikai telitalálattal, Salamon, s ebből magyarázza meg az alakok jellemzésének módját, a szenvedélyek hevét, a tájfestés s a képalkotás természetét, a versformát, a keresztül-kasul való rimelést. Szűnyog kitűnően fejlesztett aktív jellem, ő áll a mű fókuszában, a leány és Forgács szenvedőleges, nem eléggé körvonalazott egyének. Salamon joggal rója meg Aranyt: az egész művön végigvonuló alaphang, a rohanás ritmusa egyes alakokat magába olvaszt, a szerelmi jelenetek túlzottan absztraháltak, *Katalin* alakja légiessé, homályossá válik, akkor is, amikor plasztikusabb lehetne. Arany az egyes részeket itt néha nagyon is feláldozza az egésznek. Abban is igaza van Salomonnak, hogy a költemény tárgyában van valami erőltetett és erőszakolt, a lovagromantika kelléktárából való. A művészi feldolgozás, a tárgy, „éjbe és ködbe” burkolása, az egészvet átlengő drámai-borongós légkör Aranyra, a mesterre vall — maga a romantikus téma azonban idegen tőle, s inkább az Aranyt megelőző korszak költészetére emlékeztető. Salamon kitűnő érzékkel mutat rá a műben megnyilatkozó Byron-hatásra is, fejtegetései ma is figyelmeztethetnek: Byron sokkal nyilvánvalóbban jelen van a közvetlenül 1849 után született Arany-művekben, mint ma véljük. Byron hatása legerősebben a *Katalin* bizonyos „lyriko-epikai” jellegében fedezhető fel: a mű

⁴³ PÉTERFY JENŐ: S. F.: Irodalmi tanulmányok. I—II. P. J. összegyűjtött munkái. III. Bp. 1903. 495—498.

⁴⁴ S. F.: Arany János kisebb költeményei. 1856. Népmondák és regények. IT. I. 82—84.

⁴⁵ Uo. 86—90.

⁴⁶ Uo. 91—97.

⁴⁷ Uo. 80—82.

⁴⁸ S. F.: Arany János kisebb költeményei. 1856. *Katalin*. IT. I. 38—64.

⁴⁹ Uo. 43.

határtalan szenvedélyességében, az alakok lírai-emocionális jellemzésében (a plasztikaibb elénk-állítás helyett) az érzelmekben való ábrándos elmerülésben, az író állandó közvetlen jelenlétében, megszólalásaiban.

Kétségtelen, hogy a *Katalin* szépségét elsősorban a lírai és epikai elemek vegyülése adja, mégha a líra túltengése olykor meg is bontja a mű egységét. Salamonnak az epikáról s az epikus-Aranyról vallott alaptételeivel azonban végső soron ellentétben van a Katalin-féle epikai gyakorlat. A megtestesítő, az alakokat és érzelmeket „tárgyilagosan” ábrázoló, drámai menetű epika-eszményt kiteljesítő Arany — Salamon szerint — itt, egyszer életében, önnön művészi alapelveivel, tehetségének irányával került ellentétbe, s talán maga is megérezte ezt, hisz több művet nem írt e nemből. Mitha e kitűnő Katalin-élelményt éppen annak köszönhetnénk, hogy Salamon itt mindenképp meg akarja győzni Aranyt (s Arany olvasóit): a költőnek nem a líra, nem a lírával átszőtt epika az alkotó területe, noha még itt is jelentős alkotásra képes; Aranynak meg kell maradnia a *Toldi* művészi gyakorlata mellett.

Első olvasásra meglepőnek tűnhet az, hogy Salamon milyen elismeréssel ír a *Bolond Istók* I. énekéről, Arany e talán legrealisztikusabb, és Salamon moralizáló-eszményítő irodalom-eszményének mindenképpen ellentmondó művéről.⁵⁰ Salamon nem is Arany valóság-ábrázolásának mélységét és intenzitását elemzi és ünnepli a *Bolond Istók*ban, hanem e valóság-rajznak csupán az egyik, bár fontos elemét, tudniillik a *humoros* hangnemet. A humort, elhatárolva a komikum, az „adomai, epigrammai él” fogalmától, a szó aranyjánosi értelmében fogja fel Salamon. Arany humora valóban „a kedélyben van...”, s az érzelmek bizonyos disharmonijája szüli, mely az édessel keserűt, a mélységgel bizonyos könnyelműséget, szomorú eseményekkel komikumot, a sirással nevetést vegyít. A költő gyakran egy személyben játsza Lear és bohóca szerepét... E humor tehát összetett fogalom: van benne komikum, nevetető, de van megindító, sőt magasztos, „lyrailag ömlengő”, elégiai, tragikumra hajló vagy világfájdalmasan bús elem is. A *Bolond Istók*ot sem tudja azonban Salamon elhelyezni saját Arany-pályaképében: egyszerűen azért, mert, Gyulaival ellentétben, nem látja a szerves kapcsolatot a humoros hangvétel és Arany 1849 utáni válsága, kedélyhangulata között. De üdvözli benne a magyar irodalomban fehér holló ritkaságú humoros eposzt. S még inkább: Salamon úgy látja, hogy Arany e művével példát is ad arra, hogy bizonyos, a költészet számára egyébként tabu jelentő valóságelemeket hogyan lehet a humor jóindulatúan torzító tükrében költői tárggyá emelni.]

*

Salamonnak a nemzeti irodalom-eszmény jegyében folytatott kritikusi munkássága az 1850-es éveknek és az 1860-as évek elejének irodalmi harcaiban, időlegesen, még progresszív szerepet tölthetett be. Reformkori forradalmi líránk és realista epikánk örökségével, s bizonyos korabeli modern világirodalmi irányzatokkal való szembenállását még ellensúlyozta az epigonok, a színvonalatlan irodalom ellen vívott harca, a művészi igényesség (különösen a lélek- s jellemrajz terén) állandó számonkérése, a kor íróinak egy lényegében helyes értékrendbe való állítása. A nemzeti témák és formák számonkérése pedig, bármily megfontolásból történt is ez, az adott irodalmi s korviszonyok, a magyarság adott helyzete miatt fokozott jelentőséggel bírt.

Zrínyiről, Csokonairól, Petőfiről, Keményről, Aranyról stb. szóló tanulmányainak egyes, a részletekre vonatkozó s főképp esztétikai jellegű megállapításai a legkülönbözőbb világnézetű, beállítottságú gondolkodók, kritikusok, irodalomtörténészek munkáiban bukkannak fel, élnek tovább. Zilahy Károly Petőfi- és Arany-portréjának fontosabb megállapításai pl. Arany egyéniségéről, epikus alkatáról, nyelvéről, Salamon Arany-tanulmányainak világos hatásáról tanúskodnak.⁵¹ Asbóth János *Három nemzedék* című munkájának Arany—Deák párhuzama, Arany „epikai nyugalma”-ról szóló fejtegetései mögött is könnyű felismerni

⁵⁰ S. F.: A Részvét könyve. 1863. IT. II. 223—228.

⁵¹ ZILAHY KÁROLY: Arany János. 1863. Z. K. válogatott művei. Bp. 1961. 223—226.

Salamon Arany-képének ösztönző voltát.⁵² Péterfy is elfogadja Salamonnak Csokonai és Petőfi költészetéről, Arany egyéniségéről adott jellemzését.⁵³ Riedl Frigyes Arany-monográfiája ugyan elsősorban Gyulai koncepciójára épül, de pl. a *Dalás időről*, a *Buda haldírláról* szóló elemzései, és általában az epikus-Arany fokozottabb előtérbe állítása Salamon hatására mutatnak.⁵⁴ Horváth János nemzeti klasszicizmus-tanulmánya is tele van Salamon Petőfi- vagy Arany-képére való hivatkozásokkal: átvesszi vagy legalábbis felhasználja Horváth például Salamon *Toldi*-, *Rózsa és Ibolya*-, *Szent László jüve*-, *Bolond Istók*-értékeléseit.⁵⁵ De az, ami Salamon koncepciójában az alap, hogy ti. irodalmunk fejlődésének egyedüli rugója a liberális magyar nemzeteszme önfejlődése és állandó önkifejeződésre való törekvése, valamint amit e nemzeteszmenyen konkrétan ért, az másutt jelöli ki helyét a magyar kritika és irodalomtörténetírás történetében: Salamont a magyar konzervatív és nacionalista irodalomtörténeti irányzat első rendszerbe foglalójának, Beöthy Zsoltnak a közvetlen elődjévé teszi. Beöthy nemzeti elvű irodalomtörténeti felfogásának alaptételei: az irodalom a nemzeti lélek legpregnansabb megnyilatkozása, benne mintegy a nemzeti lélek szól önmagához, felismerve s tudatosítva önmagát, magyar nemzetkarakterológiája, nemzet és faj fogalmának azonosítása, az egységes magyar nemzet illúziója, Arany, Kemény művészetének a magyar lélek legmagasabb rendű megnyilatkozásaként való felfogása⁵⁶ — Salamon tanulmányaiban, kifejtve vagy gondolatcsírák formájában, már mind megtalálhatók.

Ласло Руго

ИДЕИ О НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ФЕРЕНЦА ШАЛАМОНА

Статья посвящена литературным взглядам и концепции о развитии венгерской литературы Ференца Шаламона — одного из виднейших венгерских критиков и драматургов периода 1849—1867 гг. Показывается, что литературные взгляды Шаламона по существу имели дворянско-националистический характер; венгерскую литературу — отрывая от определивших ее общественноисторических условий — он рассматривал как проявления «вечного венгерского национального духа», «венгерского расового характера». Автор статьи знакомит читателей с результатами исключительно националистических литературных взглядов Шаламона — с его односторонней оценкой творчества Зрини, Чоконai, Петефи, Кемени, с его высказываниями о современной ему прогрессивной литературе запада. Подробно анализируется литературный портрет Яноша Арань, созданный Шаламоном и указывается на то, как он старался его превратить в носителя своих собственных политических и эстетических взглядов, в своего идеала национального поэта. Автор статьи подчеркивает, что при разработке Шаламоном истории развития венгерской литературы он дал в общем правильную оценку значения крупных представителей нашей литературы эстетические анализы, главным образом в отношении детальных вопросов, содержат многочисленные высказывания, до настоящего времени считающиеся правильными. Сама его концепция однако является полностью ошибочной. Она заслуживает внимание потому, что в Шаламоне мы должны видеть предшественника первого крупного теоретика венгерского консервативного литературоведения — Жюльета Бёти.

⁵² ASBÓTH JÁNOS: Három nemzedék. 1873. Irodalmi és politikai arcképek. Bp. 1876. 14—15. 44—49.

⁵³ PÉTERFY JENŐ: Salamon Ferenc: Irodalmi tanulmányok. P. J. összegyűjtött munkái. Bp. 1903. III. 487—498.

⁵⁴ RIEDL FRIGYES: Arany János. Bp. 1893. 42., 121—122., 202—218.

⁵⁵ HORVÁTH JÁNOS: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Tanulmányok. Bp. 1956. 409—453.

⁵⁶ NÉMETH G. BÉLA: Beöthy Zsolt. ItK 1963. 584—590.

1.

Máig sincs megnyugtató elképzelésünk Mikszáth Kálmánról. Romantikus volt vagy realista; régimódi elbeszélő vagy bölc gondolkodó; hősie vagy cinikus alkat? Jóka megkészt utóda avagy a huszadik századiak, Móricz és Krudy előfutára? Miért ez a bizonytalanság? A magyarázat meglehet nagyonis kézenfekvő. Irodalomtörténészeink Mikszáthot szívesen vizsgálták a magyar prózai hagyomány láncolatába foglaltan, s nem eléggé a maga egyediségében és egyszeriségében. S nem eléggé a századforduló világirodalmi tendenciáival szembeítve. Holott nemcsak a kora volt más, mint az elődöké és az utódoké, hanem a „nézőpont” is, a társadalmi, politikai és ideológiai pozíció, melyet elfoglalhatott.

Nem folytathatta Eötvöst és Keményt. A kor regényét, melyben fellépett nem bárók írták többé. Mikszáth mind társadalmi, mind esztétikai értelemben független kívánt maradni a még oly nemes hagyományoktól is. Kifejezi ezt *A hétben* közzétett nyílt levél is, amelyben visszautasítja a Csáky Albinné grófnő estélyein való részvételt. „S a fiatal írói talentumnak — írja —, aki ide jön pályát törni, aki sok küzdelem után tuskétől vértetetten, közönytől dermedten kiveri magát a homályból, s eddig csak a vaskalaposok táborát (az Akadémia és a Kisfaludy társaság nagy moguljait) találta szemben, amint a közönségtől igyekeznek őt eltakarni, most még egy újabb falanx állná útját a Hírnév kapui előtt; a főúriszalonok celebritása ... Nem, nem fiúk! Ne okoskodjatok. Maradjunk mi csak a 'Kis Pipa' törzsvendégeinek.”¹

És nem folytathatta Jókait sem. Jóllehet tanult tőle hangot, formát és eszközöket, épp Jókaival és az általa képviselt romantikával fordultszembe, önmagát és nemzedékét egyaránt az „öregúr” fölülmúlására biztatta. Nem haladt a reformer arisztokrácia útján; és nem a dzsentrí illúzionizmus fellobogózt ösvényein. A kiegyezés korának pozitívista szellemében nevelkedett, a valóságot kendőzetlenül szemlélő polgári s plebejusi intelligencia álláspontját vállalta. Vallotta, hogy nemzedéke — Reviczky, Tóth Ede, Petelei, Gozdu, a Beöthyek, Iványi, Acsády, Bródy, Ambrus és jómaga —, *realizmusával* nyitott új korszakot a magyar próza történetében. „A magyar elbeszélő irodalom — írja az 1890-es almanach előszavában — ki merem mondani, az összes irodalmi ágak közt a legmagasabb nívón áll ... Egy szó mint száz, a magyar elbeszélő irodalom a legjobb vágányban van. Az egészséges realizmus utat tört magának. A sablonokat eleven emberek szorították ki, akik nem szolítják egymást per 'Uram és Asszonyom'. Az író abból merít, amit látott, és nem abból amit olvasott ... S hogy jönnek, növekednek szakadatlan hosszú sorban, újak, különbek és ügyesebbek!”²

Ez az uralkodó arisztokratikus és dzsentrí szellemmel szemben kiverkedett saját, külön álláspont a forrása Mikszáth fölényének. Ezért tud gúnyosan, a satirikus ítélő és a humorista kinevető pozíciójából tekinteni kora társadalmára és embereire. Egyszersmind azonban magányos álláspont is az övé. A pozitívista és a kritikai szellemet képviselő polgári és plebejusi értelmiségnek nincs társadalmi bázisa. A kiegyezés korának magyar társadalmából

¹ Mikszáth Kálmán: Összes művei, Akadémiai Kiadó, 1962. 25. k. 30—31. (Alább: Ö. M.)

² Mikszáth Kálmán: Emlékezések és tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 223—224. (Alább: Eml. és Tan.)

hiányzanak a haladó polgárság erői; a polgárság gazdaságilag, politikailag és ideológiailag egyaránt a dualista államrezon és a vezető földesúri osztályok gyámsága alatt áll. Akik a polgári gondolatot — a liberalizmus és demokrácia eszméit — képviselik, a szabadkőműves társaságok, elszigetelt tudósi és írói csoportosulások támaszát tudhatják maguk mögött, s minél radikálisabbak, annál inkább elszigeteltek. Mikszáthot is áthatja az elszigeteltség, a magányosság tudata, ezért érezni írásaiban a kezdetektől fogva bizonyos fájdalmat és szorongást is, amely idők múltával a tragédia előérzetévé, végül pedig a tragédia elkerülhetetlenségének tudatává mélyül.

Mikszáthot általában mint korának nagy kigúnyolóját szokás számontartani. Több ő azonban ennél; azok közé a legnagyobbak közé tartozik, akik felismerték és ábrázolni tudták egy több százados, szilárd fundamentumunak hitt állam és társadalom, a dualizmus és az úri rendek életformájának végpusztulását, s ki merte fejezni ezen életforma helyreállíthatatlanságának, megreformálhatatlanságának gondolatát. Magányos álláspont volt az övé, melyet nem értett, nem akart és nem tudott elérteni a kor közönsége; szívesebben fogadta csupán a humort és a gúnyt, amely azonban csak külszíne, megjelenési formája volt a keserű igazságnak.

2.

Mikszáth realistának tudta magát és nemzedékét. S valóban, a nyolcvanas években írt műveinek legjava erőteljesebben realista, mint azt bármelyik Mikszáth ábrázolás mutatja. Szó sincs arról, hogy prózában írt néprománcai és balladái a népélet „poézisét” és „idillizmusát” lettek volna hivatva ábrázolni. Miként Turgenyev s a nagy orosz író példájától ihletett nemzedéke, a népélet diszharmónikus, drámákkal és fájdalmakkal telített valóságát kutatja és szembeszáll a Jókai és Szigligeti képviselte naív népszemlélettel. Anekdotái sem a patriarchális szívélyességből és a durva provincializmusból fakadnak; velük Heltai Gáspár, Mikes Kelemen, Hermányi Dienes József és Kázinyczy Ferenc csipős racionalizmusát és felvilágosult kritikáját folytatja.

A mikszáthi anekdota realizmusa szilárd és egyértelmű, nincs benne az a „kerülgető” stílus, melyet sokan belelátnak. Mikszáth tudatosan megszerkesztett, témakörök szerint elrendezett anekdotás kötetei mintegy „szociológiai” leltárát adják kora társadalmi típusainak; egyszersmind ezek az alakok pszichológiai alap-típusok is. Mind társadalmi helyzetükben, mind jellemükben a „kétarcúságot” mutatja meg Mikszáth, egy felemás történelmi és társadalmi fejlődés produktumaiként mutatva be őket. Egyszerre tapadnak a főnthöz és a lenthez, a maradihoz és a haladóhoz, az arisztokratikushoz és a demokratikushoz, az obskurushoz és a felvilágosulthoz. A felszínen haladás, a polgári ideálok értelmében; a mélyben a feudális elmaradottság, a provincializmus nehezen mozduló, lelkekbe szövvődött alapjai. A valóság más, mint a látszat: ez a fiatal, realista Mikszáth felfedezése. Megrendítő felfedezés, melynek csak a külszíne, a látszata humoros; a lényege fájdalmas, szorongató, nyugtalanító. És ez a felfedezés nemcsak a jelenkor realitására vonatkozik, hanem a történelmi múltra is, melyet szintén látszatideálok torzítanak. Mikszáth, miként oly sokan pozitivistá nemzedékéből, nemcsak hatvanhét valóságára, hanem negyvennyolc ideáljaira is egyre kritikusabban tekintett.

Oly életanyag birtokában van, hogy egy shakespearei méretű valóságábrázolásra telhetne erejéből. Kűzködik a vállalkozás gondolatával, de — mintegy sejtelen-szerűen — kezdettől fogva átéli a magányos pozícióból adódó gyöngeség érzését és lélekben kitér a küldetés elől: „Ha meglátnád az embereket — medítál — úgy, amint vannak, megundorodnál és undorodban megőrülnél. Nem, azt nem tehetem. Eddig csak a nagy íróknak, egy Shakespearenek, egy Dickensnek engedte meg muzsájuk, hogy egészében lássák az embereket. Te nem tartozol a választottak közé.”³ És valóban, nem annak a realizmusnak az útját járja végig, amelyre

³ Mikszáth Kálmán: Szegeden. Szegedi Napló, 1878. aug. 13.

készül, a századközep klasszikus polgári társadalmának tükröt tartó dickensi és balzaci realizmusát. Éppenúgy más irányba fordul a pályája, mint több magyar kortársáé, akik kezdetben mind a magyar Comédie Humaine megalkotására készültek. Ez a fordulat elég élesen és egycsapásra közvetlenül Tisza Kálmán bukása után ment végbe, mélyenfekvőbb okok következtében.

Mikszáth a kilencvenes években már nem hódíthatta meg többé a realizmust, mivel anakronisztikussá vált az a polgári világszemlélet, amelyre ez a realizmus épülhetett volna. A századközepe pozitívizmus és scientizmus válsága Európa-szerte jól tükröződik abban a filozófiai fordulatban, melynek következtében a renani szkepticizmus kerül a polgári gondolkodásban centrális helyzetbe. A gondolkodás válságát nemcsak a tudományos haladás okozza; még inkább a társadalmi struktúrát ért megrázkódtatások. Magyarországon mindenesetre ez utóbbi a domináns tényező; a dualizmuson támadt repedések és az agrárszocialista és munkás mozgalmak új módon teszik fel a kérdést a polgári író számára is. Vagy végkép megalkuszik és fokozatosan visszahátrál az arisztokrácia és a dzsentri álláspontjára, mint ahogy azt a realista-nak induló Herczeg Ferenc tette. Vagy pedig szakít a polgári állásponttal és előremegy az egész fenálló világrend tagadásának útján. Mint ahogy azt a kor magányos, a „szeccszó” álláspontjára helyezkedő művésze — Gozsdu, Petelei, Lovik — tette. És mint az oroszok szociális realizmusát és a naturalizmust követő polgári radikálisok, — Bródy, Tömörkény és Thury — vállalta.

Mikszáth útja másfele vezet, mint kortársaié. Vállalni, miután valóságát felismerte, nem képes többé kora társadalmát és illúzióit. De megtagadni sem képes, hiszen ehhez a valósághoz a felvilágosodás és a reformkor polgári ideáljai fűzik, amelyek a nemzetiség és a liberalizmus eszméjére épített társadalomban és jellemben keresték a közösség és az egyén harmóniáját. Ebből a polgári társadalommal és ideálokkal meghasonlott, de a tömegek mozgalmaihoz utat lelteni nem tudó magatartásból egy sajátságos pozíció bontakozik ki. Mikszáth, miként a századforduló számos választút előtt álló művésze — az orosz Csehov, a francia A. France és J. Renard, az ír G. B. Shaw, a német Thomas Mann —, a megalkuvás és a tagadás helyett egy harmadik lehetőséget, az *ironikus* magatartás és ábrázolás alternatíváját választja. Ez a választás a művészi ábrázolás sajátságos, új lehetőségeihez juttatja. Mindaz, amit a kilencvenes években alkot ezen ironikus fordulat gyümölcse, s megítélni is csak úgy lehet, ha az ironikus ábrázolás törvényszerűségeit nem tévesztjük el szem elől.

3.

Ez az új, ironikus korszak a *Galamb a kalitkában* című elbeszéléssel kezdődik és az évtized második felében kiadott nagy regényekben, a *Beszterce ostroma*, a *Szent Péter esernyője* és az *Új Zrínyi* szíjban tetőződik. Mint általában az ironikus művészi alkotásokra, ezekre is jellemző az írói látásmód ambivalenciája. A fiatal Mikszáth még egyértelműnek látta a valóságot, mindig magabiztosan fölényesen ismerte föl a látszatok mögött is a valót, a tényeket egyszerűeknek, kézzelfoghatóaknak tekintette, az illúziókat pedig szétpattintható légbuborékoknak. Ez a magabiztosság tűnt el az ironikus Mikszáthból, a bölcs és tapasztalt férfiból, — aki — mintegy bevallva ambivalens lelkiállapotát — szüntelenül két műsára hallgat: a Megfigyelésre és a Fantáziára. Amit az egyik megmutat, azt a másik cáfolja; a cáfolatot viszont amaz ismét devalválja és a játék így folytatódik, eldönthetetlenül. Fájdalmasabb és metszőbb nevetést váltva ki, mint az anekdota; s a fájdalmat és a szorongást is elmélyítve, növelve azt a tragikus sejtelmet, amelyet a dolgok és a látszatok kétértelműsége felidéz.

Ha a kilencvenes évek novelláit és nagyobb elbeszéléseit vizsgáljuk, úgy tetszik, Mikszáth, a látszatokból kibontakoztatott valót ábrázolja, vagyis hogy egyértelműen a realizmus ösvényein halad. A nyolcvanas évek „kétarcú” világából kibontakozik a kicsinyesség és a svíhákság egynemű atmoszférája. Női erényt letipró kalandorok, házasságszédelgők, az adott szóval

visszaélők, választási stiklikben hősködők, sikkasztók nyüzsgenek. Ostoba kisvárosok, elvadult és lezüllött dzsentri kuriák, korrupt hivatalok és kaszinók, szemfényvesztő és zsarnok parlament és miniszteri szobák színterein járunk. Azonban Mikszáth számára a svihákok, akarnokok és kalandorok — bármennyire kompromittálóak korának társadalmára — nem egyszerűen csak morál insanityk. Számára ezek nemcsak művészi, emberi szempontból is izgalmasabbak és értékesebbek, mint a becsületes középszerűek. Ki is mondja ezt a véleményét egyik kötetének, *Az én kortársaimnak* a bevezetőjében, bevallva, hogy őt sohasem az embernek közepes, szürke tekintélyek érdekelték, hanem az eleven és érdekes emberek, az egyéniségek, akikben volt érzés és szellem. „A Diäten — Classis-ok nem alterálóknak, csak az érdekes emberek vonzanak, akik típusok és nem exczelenciás urak, akik esetleg jelentéktelen individuumok”⁴ És hasonló a helyzet Mikszáth „különceivel” és „bogaras” figuráival, gróf Pongrácz Istvánnal és Gligorics Pállal, valamint a feltámadt Zrínyivel. Ezek sem csupán bolondok és nem e világra valók, hanem egyszersmind nagy jellemek, azok az óriások is, akikben testet öltöttek a nagy nemzeti és polgári ideálok. Nem véletlen, hogy éppen ezeket az óriási különöket emeli ki az anekdota és az elbeszélés szűkösebb keretei közül, s teszi meg regényhősökké. A regény számára az a műfaj, amely nemcsak esetlegességeiben képes kora társadalmát jellemezni, hanem a leglényegesebb képviselőit, reprezentánsait, óriásait — a „cápákat” — is meg tudja mutatni. „Egy bögre tengeri vízben — medítál az anekdotáról és a regényről — benne vannak a tenger minden ingredienciái, benne vannak az ázalagok is, de ... cápák nincsenek benne.”⁵ Regényei nemcsak korának kicsinyességét tükrözik, hanem érdekességét és nagyságát is, melyet nem tud és nem akar végképp megtagadni.

Mikszáth korának és társadalmának fia volt, egy milleneumi koncepcióban gondolkodó nemzet tagja és polgára, aki látta ugyan a valóság kicsinyességét s a nagyság megalapozatlanságát, illúziókra építettségét, de egyszersmind telve volt fájdalommal és aggodalommal. Kacagott és gúnyolódott, s egyszersmind szorongott a látványtól, amelyet felidézett s a tudástól, amelynek birtokában volt.

Az ironikus látásmód megszűnteti a realista típus egyértelműségét. Ez leginkább a regények centrális, nagy alakjainak kettősségéből derül ki. Kacagunk a besztercei grófon, Pongrácz Istvánon, de örületében meglátjuk és sajnáljuk a hajdani nagyságot. Mosolygunk Gligoricson, a kisvárosi zsugori nábobon, de sejtjük benne a nagy idők jobb sorsra érdemes résztvevőjét. Nevetünk Zrínyi ballépésein, a múlt idők hősi allűrjeinek anakronizmusán, de egyszersmind szégyenkezünk és bánkódunk is a hősiség szálnalmas vergődésén. Mint ahogy minden Don Quihotében, ezekben a magyar Don Quihotékban is van valami megrendítő. Egyformán nyomorúságos a tehetetlenségük és a „nyers lángelme” korlátlan, illúziórikus energiapazarlása.

Ugyancsak az ironikus látásmód függvénye a Mikszáth regények kompozíciója és stílusa is. Mikszáth elveti a regény hagyományos, a tizenkilencedik században kialakult cselekményvezetési módszerét, s gyakorta távolodik el az objektív epikus időszemlélettől is. Regényeiben már sohasem csak elbeszél, a szó hagyományos értelmében, hanem mindig egy-egy problémát vázol fel s azt világítja meg a — probléma láttatása és megoldása szempontjából logikusan bonyolított — kompozíciós megoldásokkal. A *Szent Péter esernyője* kritikusa hol mint a kifáradás, hol mint a szélesebb kompozícióra, a realista regényépítésre való képtelenség jelét emlegették, hogy e regényébe három közvetlenül a megelőző években írt munkájának a motívumait vitte át. A fiatalok szerelmének históriáját *Az eladó birtokból*; a Gligoricsok viszálykodásának storyját a *Beszterce ostromából*; a „mágnács” Sránkó koporsóeljítésének epizódját pedig a *Kísértet Lublónból*. Holott ebben már a mikszáthi regényépítkezés kristálytisztá megnyilatkozása szemlélhető. Több, különne mű cselekmény fonódik össze, mindegyik egy gondolati centrum felé haladva s a közös találkozási ponton egybefonódva. A történetek egymáshoz ironikusan viszonylanak: egyik a másikat valószínűtleníti vagy éppen fordítva, látja el a valószínűség, a

⁴ Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim*. Révai, 1904. 1—2.

⁵ Eml. és Tan. 673.

megtörténhetőség illúziójával. E regények lényegüket tekintve: parabolák. A parabola nála olyan gondolati építmény, amely nemcsak állít valamely tételt, hanem ugyanabban a gondolatmenetben cáfolja is; mindent bizonyít, s egyszersmind mindennek az ellenkezőjét is.

Ezzel az ironikus látásmóddal függ össze prózájának több más, a hagyományos romantika és realizmus szempontjából ellentmondó vonása is. Mikszáthnak az a képessége, hogy miként egy egész regényében, az *Új Zrínyi*szban, játsszék az idővel. És az a mind gyakoribb képessége, hogy a valóságot irreálizálja, kísértetiesnek ábrázolja. Kaszparek, az egykori lublói kereskedő kísértetté válik, fej nélküli, két lábon kőszáló halottá. Cseh muzsikások, hálván a krizsnóci temetőben, a sírból kikelt nemzeti uraimék éjszakai vigasságán húzzák a talpalávalót. És másutt, ahol az előző nap az egész megyei nemesség gavallérkodott, reggelre, mikor a kakas kukorit, szétfoszlik minden, mint a füst és pára. Szakasztott úgy, mint a krizsnóci halottak a hajnal közeledtére. Az ironikus látásmód számára minden, ami csak létezik valószerűtlen; leginkább éppen az, ami kívülről, látszat szerint még egészségesnek és hatalmasnak látszik.

A parabola, az idővel való játék, a kísértetiesesség: a mikszáthi gúnyolódás félelmetes fegyverei. Az író akit a nyolcvanas évek olvasója jószemű és éles nyelvű gúnyolódójának ismert meg, ezekben az új, nagylélegzetű munkáiban már okos és gondolkodó arculatát mutatja. Gúnyolódása éppen ezért elképesztő is: olyan okok és következmények létezését tudatja, melyek elhervasztják a mosolyt és töprengésre készítetnek. A gúnyolódó mögött egy gondolkodó áll, aki — minekutána meghasonlott korával és eszményeivel — a végokok felkutatására vállalkozik.

4.

Tragikusnak tudja mindazt, amire a gúny reflektorával rávilágított. S a tragédiának — akár a sors, akár a jellem-tragédiáknak — oka van. Nem volt könnyű erre a következtetésre jutnia, hiszen az a relativista és szkeptikus világnézet, amelyből ironiája származott meglehetősen történelmietlen, s épp a kauzalitás elvét vonja kétségbe. Milyen hatások és tapasztalatok vezettek odáig, hogy a mikszáthi ironikus indeterminizmusból egy szigorú, ámbár egy idealista történelemszemléletre támaszkodó, determinizmus bontakozott ki.

Személyes okok, s objektív tényezők, felismerések egyaránt közrejátszanak. Jelleme ifjúságától kezdve túlzottan érzékeny és fogékony, noha gyöngeségét a gúny és a humor álcája mögé rejti. Házasságának viszontagságai, majd gyermekének halála lelkét a tartós, meg nem gyógyítható fájdalom érzésével telítik. Írásaiban gyarapodnak az érdemtelenül szenvedők, a gyöngék és tiszták, s a gyermekek, akik az élet fájdalomosságának tudatát különösen kislánya halála óta növelik benne. „Jókai életében nem fordultak elő nagy szenvedélyek, konfliktusok tragédiák, megrázó szerencsétlenségek és nagy fájdalmak. Mily szerencse ránézve! — de vajon szerencse az irodalomra is?” — kiált fel mestere életrajzát írva.⁶ A kilencvenes évek közepétől egyre nagyobb izgalommal tanulmányozza a „szecessziósok”, a naturalisták és különösképpen az orosz realisták alkotásait. Főlfigyel a modern plain air festészet, akkoriban még „műértő” körökben idegenkedve fogadott alkotásaira. Szinnyei-Merse *Szurkos fenyő*-jét dicséri, azt írva, hogy „a levegő a háta mögött oly mély, oly csodálatos, hogy kápráztatnak látszik.”⁷ A legmegrázóbb élménye azonban Dosztojevszkij, a *Bűn és bűnhődés*ssel. Mint a lélek nagy ábrázolóját, a valódi érzelme felszabadítóját ünnepli. „Nem a bűn tette Dosztojevszkijt széppé — írja —, hanem hatalmas szívével és lángszével az olvasók lelkét tette jóvá és ragadta oly magasra, ahonnan a bűn nem olyan nagyon rút, csak szánalomra méltó.”⁸

⁶ Ö. M. 19. Köt. 151.

⁷ Eml. és Tan. 462.

⁸ Eml. és Tan. 675.

Ezek mögött a művészetszemléleti változások mögött mélyebb társadalmi tényezők munkálnak. Az úri parlamentből és politikából való, 1898-tól egyre inkább erősödő kiábrándulásának következménye az is, hogy komolyabban és elmélyültebben fogja fel a szociális kérdést. Az agrárszocializmust és a gyarapodó munkás-sztrájkokat nem rendőri ügynek tekinti többé, hanem figyelemreméltó történelmi jelenségnek, s az idők jelének. A *kemény koponyák* című rajzának vezető motívuma az a gondolat, hogy a nép maga, amely korábban — tapasztalatlanságból, urainak befolyására — idegenkedett a szocializmustól, immáron törvényszerűen szocialistává vált, s azt vallja, hogy „mégis csak az az igazság, fel kell osztani mindent egyenlően az emberek közt.”⁹

Történelemszemléletét romantikusnak szokás minősíteni, regényeit pedig a walter scotti és jókaias romantika értelmében freskószerűeknek, korfestőeknek. Jóllehet ilyen romantikus regényt is írt néhányat — a *Beszélő köntöst* és a *Szelistyei asszonyokat* — későbbi írásai, mint a *Galamb a kalitkában*, a *kis primás*, az *Új Zrínyiász* már történelmi parabolák, egy modern alapgondolat megszólaltatói. Történelemszemléletének alapjait a pályája elején megismert nagy angol történetírók, Carlyle s Maculay vetették meg, szüntelenül emlegette, hogy tőlük tanult „írni és színezni”.¹⁰ Történelemszemléletük konzekvenciái azonban csak jó későn, a fent vázolt tapasztalatok birtokában világosodnak meg számára. Megérti már, hogy ezek a régi mesterek mit sugallnak. Hogy a történelmet nem egyszerűen csak a nagy egyéniségek akarata mozgatja, s hogy a nagy forradalmak, mint az angol és francia is, elsősorban a tömegek, a nép történelmi tevékenységének eredményei. E felismerései késztetik arra, hogy bírálja a magyar klerikális történetírást, s hogy a korábnál is nagyobb szeretettel és elmélyüléssel forgassa liberális-demokratikus szellemű történelemszövegeinket, Takáts Sándor és Acsády munkáit. Eötvös Józsefet és Horváth Mihályt is ekkor fedezi fel magának. A történelemszövegek feladatát kutatva ismeri fel a regényíró igazi feladatát is: a jelenségek okainak és összefüggéseinek vizsgálatát és megmutatását.

A pszichológiai és szociális látás elmélyülése, s kiegészülése egy oknyomozó, determinista történelemszemlélettel kihat az ars poeticára is. Mikszáth azonban korántsem vonul mostmár vissza a századközépi elbeszélő művészet álláspontjára, hanem annak — a „nagy realizmusnak” — egy modern, tulajdon kora gondolkodásmódjából fakadt regény-formával való egyesítését tűzi ki célul. „A modern esszé — írja — annyira édes testvére az elbeszélő művészetnek, hogy el se lehet tőle választani. Carlyle Tamás Dickenstől tanulta az előadás bűbáját. Mit tesz az, hogy az egyik költött dolgokat mond el úgy, mintha igazak lennének, a másik a történelmet meséli el úgy, mintha hősköltemény lenne? Régi szilárd hitem, hogy a magyar történelmi esszé csak akkor születik meg, ha egy poétai szem hatol be a múltak mélységébe, életet fújva tényekbe, adatokba, és vice-versa, csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton, (a *Háború és béke* nivója körül), ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat. Vagyis, ha az esszéistában benne van egy kicsit az elbeszélő poéta és ebben az esszéista.”¹¹

Mikszáth megtartja magának, amit a kilencvenes években, az irónia segítségével kiküzdött: a valóságnak egy szubjektív, érzelmi és gondolati nézőpontról való, szuverén áttekintését. De egyszersmind objektívebb epikát is kíván immár teremteni; olyat, amelyben a történelmi véletlenek, viszonylagosságok, látszólagosságok és kísértetiességek, a kételkedő értelem és a szorongó érzések elől folytonosan elsikló tények világában rendet és összefüggést lehet mutatni. Vagyis a szorongatóan nevetséges, és humorosan fájdalmas jelenségvilág összefüggéseinek a végére szeretne járni, azt földeríteni, hogy *mi okozza* az egykori Magyarország tragédiát sejtető különösségeit: a kicsinyességet, amely a valahai nagyságból degradálódott és a nagyság akaratát, amelyhez azonban hiányzanak az alapok és az energiák.

⁹ Mikszáth Kálmán: *Elbeszélések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955. II. köt. 419.

¹⁰ Eml. és Tan. 546.

¹¹ Eml. és Tan. 678.

A következő évtized mindhárom nagy regénye — a *Különös házasság*, a *Nosztalyiú esete Tóth Marival*, s a *Jekete város* — egy közös, a fenti szemléleti változásokkal fakadt alapeszmére vezethető vissza. Valamennyiük egy sajtósági összefüggés-komplexumra: *bűn és bűnhődés* relációinak, a magyar történelmi múltban és jelenben földelítendő tényeinek a kapcsolataira épül. A feudális régmúltból származó erőszak és fiatalabb testvére, a pénz: ez az a két ősbűn, amely nemcsak elkövetők és megszerzők, hanem méginkább az utódaik életét megrontja. A világban tapasztalható összes kicsinyességek, svihákságok, korrupsziók, balga donkihotiizmusok, valamint a gyöngéknek, a tisztáknak, a védteleneknek okozott szenvedések és fájdalmak reájuk vezethetők vissza.

Akárcsak a shakespearei királydrámákban, a régesrégén elkövetett ősbűn alakjában jelentkezik az ifjú gróf Buttler János fátuma. Miután Döry báró elköveti vele azt a kegyetlen, égbekiáltó erőszakosságot, magányosságában a szívbe nyilallik a rettenetes fenyegetés: „Megbüntetem az apák bűneit hetediziglen.” És mintegy sorsának tudatára ébredve fölsóhajt: „Hej, Buttler, Buttler, öregapám öregapja, de kár volt neked azt a tört belevetni abba a becsületes Wallensteinba... Kiért? A császár kedvéért. Nézz most ide, az unokádra... nézz most ide!”¹² Tóth Mari fátuma a szorongás és a rossz közérzet, annak soha el nem hárítható tudata, hogy ő, legyen bár akármilyen szép és kedves, csakis a pénzéért kellhet. És a végzet, mint az erőszak formájában elkövetett bűn megegyeszer visszatér az utolsó nagy regényben, ebben már nemcsak mint mozgató motívum, hanem mint téma, elmélyítve és általánosítva.

A legvilágosabban Buttlerrel kapcsolatban fejti ki tragikum elméletét. Nem túlzunk, pontosan körvonalazott teóriája van, hiszen a tragédiát, amely a magyar valóságot áthatja, immár nem csupán sejti, hanem úgy tudja, hogy a megfejtés, a világos magyarázat birtokába is jutott. Mikszáth méltatói gyakran hangoztatják, hogy az ifjú Buttler nem igazi hős, nincs tudatában a harc egyén fölötti jelentőségének. Ez a megállapítás is azt a véleményt igyekszik támogatni, hogy nem tudott igazi regényt komponálni. Azonban itt is, mint az évtized többi Mikszáth regényében, „minden a helyzetből folyt és a jellemeiből.”¹³ Buttlerrel lép fel először az első, s igazi mikszáthi hőstípus, aki jóllehet gyöngé, ábrándozó, szinte nőies lélek, mégis benne formázódik meg a magyar történelem reprezentáns típusa, „a fátummal küzdő férfi”.¹⁴ A regény, miként a korábbi évek parabolisztikus elbeszélései és regényei, itt is két szálból fonódik össze. Azoknak az eseményeknek a krónikájából, melyeket a főhős barátai hajtanak végre; s azokból a félbenmaradt nekifutásokból, melyekben Buttler maga kísérletezik sorsa megváltoztatásán. Ő azonban sohasem jut tovább a hamleti töprengésnél, rokona az oroszok cselekvésképtelen hőseinek, és Oblomovnak, s a csigri járás Hamletjének, s egyszersmind elődje is a magyar regényirodalom huszadik századi passzív karaktereinek.¹⁵ Tragikus lélek. Nem azért, mert vereségek sorozata éri, mert egész élete szenvedésben telik el; tragédiájának nem érzelmi, hanem filozófia tartalma van. A mikszáthi tragikum-felfogás értelmében Buttler tragédiája helytelenül végrehajtott és az elmulasztott cselekvések bonyolult láncolatából tevődik össze. Butler sohasem jut tovább a hamleti töprengésnél, sem a szerelem, sem az erőszak útját nem tudja végigjárni. S tragédiájának magva is ez. Megmarad mindvégig habozó, szerelme tárgya és önmaga elől menekülő figurának, egy tragikus kísértetalaknak, aki „fut a saját énje elől”¹⁶

Buttler történetesen valóban passzív, feminin lény; nem úgy A *Jekete város* fiatal emberpárja, a catói jellemű Otrokócsy Rozália és az energikus ifjú Fabricius. S mégis tragikus

¹² Ö. M. 13. köt. 144.

¹³ Ö. M. 14. köt. 144.

¹⁴ Ö. M. 14. köt. 144.

¹⁵ Tanulmányok a magyar-orsz irodalmi kapcsolatok köréből Bp. 1961. II. 120.

¹⁶ Ö. M. 14. köt. 153.

hősök, mivel az ő bukásuk is az elvétett cselekedetek egész láncolatának következménye. Végzetüket az apák által elkövetett bűnök: az oligarchikus, gátlástalan erőszak és a harácsolási vágy által közösen megölt löcsei bíró vére determinálja. És mint ahogy a *Különös házasság* magánhistóriája, a *Jekete város* hőseinek végzete is egy nagyobb, általánosabb nemzeti és társadalmi érdekű mondanivaló hordozója. Mint ahogy előző regényei, Mikszáth ezt is parabolisztikusan építette fel, példázatában a magyar történelem leglényegesebb meghatározóira kívánt rámutatni. Az ő szemléletében — s itt ismét utalnunk kell némely, a regényt magyarázó elméletek tarthatatlanságára — nincs két Rákóczi szabadságharc: egy, amelyet a nép vívott s a nemzet legjobbjai, s egy másik, amelyet a nemesi önzés és a polgári harácsolási vágy elbuktatott. A harcnak, amely lezajlott nem látja a heroikus oldalát; ez a harc, az ő felfogása szerint a maga fő tartalmában elvételt, az egyéni és osztályérdekek szövetségétől telített, s éppen ezért elvétett cselekedetek sorozatából állt, s éppen ezért nem lehetett más, mint hiábavaló, donquihotei, tragikus harc.

Kérdés, hogy Mikszáth csak a Rákóczi-kort látja ilyen, ősbűnök által elbuktatott, a Végzet által pusztulásra ítélt kornak, vagy felfogását még szélesebb térre is kiterjeszti? A levél, amelyben a regénnyel kapcsolatos szándékát kifejti azt bizonyítja, hogy igen, a Rákóczi-kor is csak metafora. „Én mármost a legendát — írja —, mely szerint egy Görgey alispánt Lőcsén lefejeztek, olyan korba tettem (a II. Rákócziéba), ahova a sok zavar miatt, mely akkor volt, a legvalószínűbben volt beilleszthető, mert a megtörténhetés illúzióját fenn kell tartani. Ez az egyetlen törvény, mely az író kötelezi.”¹⁷ Hőseinek sorsa; és a kor között, melyben megjelennek, nincs tehát szükségképpen történelmi összefüggés, csak logikai összefüggés van. A *Jekete város* hőseinek sorsát az egész magyar történelemre, tehát a saját jelenkorára is jellemző, sőt éppen a jelenre leginkább vonatkozó sorsnak tekinti. A magyar történelem, az ő szemében feloldatlan és feloldhatatlan tragédiák — elvétett cselekvések — láncolata. E láncolat végpontja, a jelen: maga a tragikus kilátástalanság. „Én, aki annyira szeretem a nemzetet — mondja, a regény megírásával egyidőben a rahói választókerületi beszédében —, olyan színben látom most az ország jövőjét, hogy azt elmondani sem lehet.”¹⁸

A mikszáthi tragikum-felfogás szemszögéből megvilágítva a szokásosnál mélyebb, teljesebb értelmezés adható a jelenkort, a századforduló Magyarországot ábrázoló regénynek, a *Noszty fiú esete Tóth Marivalnak* is. Színezését, tendenciáját tekintve ez a regény valóban humorának és szatirikus vénájának a legmarkánsabb megnyilatkozása. De ha a regény logikáját követjük nyomon, itt is felleljük a tragikus alapot. Noszty fiú jelleme nem cáfol rá apáira; emberi módon, közvetlenül is közeledhetne Marihoz, de el sem tudja képzelni másként, mint csellel és erőszakkal. S midőn tévedéseire ráébred, az események menete már visszafordíthatatlan. És Tóth Mari is párjára lelhetne, ha bízna önmagában, abban, hogy őt lehet szeretni szépségéért és kedvességéért. De az ő érzemvilága is eleve mérgezett, a nagy vagyon a pénz birtoklásának tudata elidegeníti önmagától. Ezek a sorsukban, jellemükben eleve determinált hősök szintén nem azt cselekszik, amit cselekedniük kellene, s ezért kell elbukniuk. Mindkettjüknek. E regény szereplőinek sorsát ugyanaz a fátum szabja meg, mint a történelmi regények hőseiét. Sőt, mint maga Mikszáth is rámutat a regény műfaji jellegzetességeit taglaló egyik írásában, a modern, köznapi eseményeket elbeszélő regényben ez a determináció még nyilvánvalóbb: „A riporter — írja — közli velünk a nyers eseményt, felvonultatja az abban résztvevő fő- és mellékalakokat anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván. A riporter elmondván az eseményt, épp azon módon, mint aki szötte, maga a Végzet, szélnek ereszti az abban szereplő személyzetet, menjen ki-ki a maga útján, más érdekes vagy nem érdekes, de ezzel többé nem összefüggő események elé...”¹⁹

¹⁷ Ö. M. 26. köt.

¹⁸ Ö. M. 23. köt. 314.

¹⁹ Ö. M. 21. köt. 232.

Az új század első évtizedére — a valóság kicsinyességével és a nagyság illúzióival egyaránt leszámolt-Mikszáth eljutott egy olyan nézőpontra, ahonnan világosan, el nem leplezhető nyilvánvalóságában látta át a magyar úri osztályok, oligarchák, nemesek, dzsentriek, polgárok, katonák, papok és kalandorok csinálta magyar politika — s a belőle sarjadzott magyar történelem — teljes, az egész nemzetet tragédiába taszító csődjét. A sejtelen, fájdalmak, szorongások egy félelmetesen logikus értelemben futottak. Mikszáth nagy regényei ennek az értelemlennek monumentális művészi erejű kifejezései.

6.

Kétségtelen, hogy az utolsó évtized nagy regényeiben benne feszül egy föl nem oldott ellentmondás, melyet talán tervezett, de már meg nem valósult regényeiben, *Az amerikai menyecskében* és a *Károlyi Sándorban* oldott volna föl.

Mikszáthot, mint rámutattunk, az ironikus történelemfelfogás holtpontjáról az oknyomozó, determinista történetfelfogás, annak is különösképpen hazai, demokratikus képviselői mozdították el. E történelemfelfogás ihlette regényei megfejtik — ha nem is az egész magyar történelem, de mindenesetre az arra reávetített — a negyvennyolccal kezdődő Magyarország politikai, morális és ideológiai csődtömegének okozati összefüggéseit. Mikszáth, e regények koncepciójából logikusan kikövetkeztethető, mint az elvétett cselekvés tragédiáit okozó láncszemét fogja fel negyvennyolcat éppúgy, mint hatvanhetet. Mindkét utat zsákutcának látja, az erőszak szülte forradalmat és szabadságharcot éppúgy, mint a korrupcióból és a megvagyonosodás ösztönéből származott kiegyezést. Tragikum-felfogásának mélyén — az „elvétett cselekvések” elméletében — kettős kiábrándultság lappang. Csalódott a demokratikus, függetlenségi politikában is és csalódott a „tisza” liberalizmus eszméjében. Mindkét politikai alternatívában, amelyet kora kínált — vagyis osztályának, a polgárosuló dzsentrinek és a dzsentrihez asszimilálódó polgárságnak valamennyi „progresszív” politikai alternatívájában. Azt, hogy a demokratikus, függetlenségi gondolatnak van egy mélyebb, korszerűbb társadalmi alapja, magában a népben, azt csak sejtette és érzelmileg ismerte fel; de hogy koncepciójának logikáján is mélyebb nyomokat hagyjon, ahhoz az agrárszocializmus és a munkásmozgalom, végső soron a történelmi materializmus szemléletének elfogadása és alkalmazása kellett volna.

Ennek a konklúziójához azonban Mikszáth nem jutott — nem juthatott — el. Megmaradt az idealista történetfelfogás keretei közt, melynek következtében — akármilyen logikusan vázolja fel a materiális okok láncolatát — végülis ugyanahhoz a Végzethez jut el, mint a tizenkilencedik század valamennyi idealistája: a hegeli Világsszellemhez, a tolsztoji Fátumhoz. Ezzel magyarázható, hogy az oknyomozó, determinista történelemfelfogás birtokában sem tud elszakadni a történelem legvégső sommájának ironikus szemléletétől. Egy sajátos, ironikus időszemlélet a Mikszáthé, amely lehetővé teszi, hogy a jelenben is a történelmi múlt, s a múltban is a jelenkori történelem képét ismerje fel. „Mi az idő? — töprenkedik a *Szétbontott krónikák* című írásában —. Valami, ami van, ami mindig volt és mindig lesz... Nem megy az sehova, de áll örökre egy helyen. S ha éj nem követné a napot, mint sakktablán a fekete kocka a fehéret, ha állandóan nappal volna, nem is lehetne észrevenni az időt, még kevésbé fölparcellázni évekre, napokra, mint ahogy nem lehet fölmérni utcákra és terekre a világűrt vagy a levegőt, vagy a semmit.”²⁰

A történelemfilozófia ellentmondásossága tükröződik a regények művészi megoldásának kettősségében is. Mikszáthot — különösen a *Nosztty jóú esete Tóth Marival* alapján — joggal tekinthetjük az első magyar „szociális regény” megalkotójának. Ezzel a regényével — írja Zsolt Béla 1935-ben, a huszónöt éves halálévforduló alkalmával —, „megingott hitével osztálya igazságában nagyobb argumentumokat ad a polgári és népi Magyarországért követelődő kicsiny politikai, tudományos és irodalmi csoportok kezébe, mint bárki, aki kívülről bírálja és

²⁰ Mikszáth Kálmán: A tisztelt Házból. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. 426.

bontogatja ezt a világot.”²¹ Semmiképpen sem véletlen, hogy a *Magyar Regényírók* általa szerkesztett sorozatában újra felfedezi a 80-as években indult, szociális problémákat feszegető valamennyi realista és naturalista kortársát, Tolnai Lajost, Iványi Ödönt, Bródy Sándort, Justh Zsigmondot, Papp Dánielt, s hogy befolyásolni tudja Ady Endre, Móricz Zsigmond, sőt a szocialista prózaírók későbbi generációjának — Zalka Máté, Illés Béla — szociális problémalátását.

Mégis lehetetlen volna Mikszáthot — mint arra történt kísérlet — holmi megkésett „kritikai realistának” tekinteni. Csak azért lehet a majdani szociális regény előfutára, mivel az ironia álláspontjára helyezkedett. — Fokozatosan leszámolt minden pozitív polgári ideállal, anélkül, hogy az Ady nemzedéke számára már megkerülhetetlen, a szocialista munkásmozgalom és világnézet történelmi tényéből adódó konzekvenciákkal értelmileg azonosult volna. Érző szív volt, fájdalomra, a szociális igazságtalanságok befogadására is kész lélek. Mégsem becsülte le önmagát, amikor azt írta, hogy — bármennyire látja a feladat nagyságát, az ő erejéhez méltó voltát — képtelen volna magyar Dosztojevszkij lenni. „Azt már későn olvastam — írja a *Raszkolnikov*ról. — Öreg fa voltam már akkor, aki már nem nőhet másképp.”²² Nem lett lázadóvá, mégkevésbé forradalmárrá, mindvégig megmaradt az ironia álláspontján, s regényeinek formája is végső soron e világszemléletből fakad.

Első — s mindvégig legnagyobb szabású — képviselője, úttörője annak a Nagy Lajos, Molnár Ferenc, Kosztolányi, Krudy, Karinthy, Hunyady Sándor képviselte modern, fájdalmat és szépségszt ötvöző, ironikus prózának, amelynek olyan nagy szerepe van a világháborúk és a fasiszmus éveiben a humánus védelmében, az elszabadult, irracionális ösztönökkel szemben az értelem megőrzésében. Korántsem tekinthető véletlennek, hogy ez az ironikus próza egy más stílus-eszményt is jelent, mint az ösztönök és érzelmek kontroll nélküli áradását, s a kiüresedett ideálok bombasztikus frázisait megszólaltató dzsentroid-kispolgári páthosz és érzelmesség ideálja, amely nemzedékek izlését rontotta meg.

7.

Mikszáth — bár mindvégig az íróval foglalkoztunk, művészetének intencióit elemeztük — kitör a pusztá esztétikai megítélés köréből. Egyike irodalmunk azon alakjainak, akiknek egyetemesebb eszme-történeti jelentősége is van. Nem csupán nagy művész, hanem nagy gondolkodó is; holott ez — hisz éppen ebben rejlik a művészet nagy paradoxonja — nem mindig és föltétlenül esik egybe.

Nemcsak jól ismerte kora valóságát, nemcsak megérzékitésére volt képes; az első magyar gondolkodó volt, aki felismerte kora uralkodó ideáinak a csődjét, s azt az egész magyarságra háramolható Végzetet, amely ennek a csődnek jövőbe kivetülő következménye lehet. Ironiája totális jellegű volt, s mind kevesebb teret engedett azoknak a reformillúzióknak, melyek a dualizmus, a liberalizmus és a nacionalizmus eszmei forrásaiból fakadtak. Ő volt az első, aki az arisztokratikus-dzsentroid-polgári nemzet felfogásnak kesztyűt dobva ironizálta az ősi jelzót: „Extra Hungariam non est pipa, si est pipa, no est ita.”²³ A regényről, amelyben ez a provokatív célzás elhangzik — a *Noszty júú esete Marival* ez a regény — nem véletlenül írta le egyik, klerikális-nacionalista kritikusa, hogy benne Mikszáth „a magyar társadalom torzképét rajzolja”, s „amivel sok ellenségünk oly kitartással vádol” „a legmagyarabb író cinikus magasról-látással igazolja”; továbbá, hogy „e könyv ami nyeresége irodalmunknak olyan kára lehet nemzetünknek.”²⁴

²¹ ZSOLT BÉLA: Mikszáth és a reformirodalom. Ujság. 1935. 120.

²² Eml. és Tan. 425.

²³ Ö. M. 20. köt.

²⁴ Ö. M. 21. köt. 268.

Mikszáth a Végzetről beszélt, látva kora „nemzeti” ideológusainak életképtelenségét, „idealista” politikusainak makacs ballépéseit. Tragikus nemzetszemlélet megfogalmazója volt, amelynek azonban lényegi tartalma progresszív. Egyre jobban eltávolodott azoktól, lélekben már semmi köze sem volt hozzájuk, akik a „magyar Fátum”-ot a kor uralkodó politikájának és ideológiájának igazolására, tehát apologetikus értelemben emlegették. Sötéten-látása félelem és szorongás volt az egész nemzetért, amely — jól látta — vezetőinek jóvoltából valóban újabb szakadékok fele rohant. Ez a mély és számára már fel nem oldható tragédia-érzet — objektív értelemben — helyet és utat tört azoknak a mozgalmaknak, politikai és szellemi csoportosulásoknak, amelyek a tragédia elhárításáért, egy új szociális alapokra helyezett Magyarorszáért harcoltak. Mikszáth személy szerint is még megérté ezeknek a mozgalmaknak a kibontakozását, s ha volt enyhület számára a jövőt illetően, akkor épp azok a szerinte még elég gyöngécske, de épp azért tovább serkentendő „hadi készülődések” voltak, amelyek képesek a „régiformákat” s „hamis tekintélyeket” letörni.²⁵ Igaz, hogy ironikus önmagát e mozgalmakat szemlélve sem tudta megtagadni, s fiatal pályatársait a túlzott nemzeti kérdés hibájától óvja. Figyelmeztetve arra, hogy „a közönség ízlését megváltoztatni csak az irodalom terén vezető országok írói képesek, s azok se mindig.” És hogy éppen ezért „a római pápát Rómában kell letenni, nem Budán.”²⁶

Vagyis: minden szimpátiája ellenére sem bízik eléggé a tömegmozgalmakban, azok történelemformáló erejében. Magányos maradt és fatalista. Korlátja ez, ám egyben eszmétörténeti jelentőségének forrása is. Szemben a romantikus történelemszemlélet aggálytalan derűlátásával és zavaros mitoszaival, melynek bölcseje szintén a kiegyezés kora volt, józan, valóságghú látásra tör. Szükségképpen komor és tragikus, hasonlóan ahhoz a tragikumhoz, amely Adyt is eltölti; már a kortársak illúziói és mítoszai nélkül, azonban még az Ady nemzedék feloldó, forradalmi katharzisa nélkül.

András Diószegi

THE TRAGIC MIKSZÁTH

The author draws a portrait of the great Hungarian novelist of the turn of the century which in many crucial points differs from the Mikszáth-image as known until now. He proves that this writer of the eighties is no follower of the late romanticists, of Jókai, but that his conscious and program-like ambition is to accomplish realism, and this is the point where, in his opinion, also the innovation of his generation lies. Later, under the special circumstances of the nineties when the bourgeois world-conception which could have formed the basis of his realism becomes anachronistic, he develops into the creator of a specifically ironic attitude and of the modern, intellectual novel still having its roots in the anecdote. This is the form that characterizes already his great novels of the nineties: *St. Peter's Umbrella*, *The Siege of Beszterce* and *New Zrinyiad*. It is similarly in this form that his oeuvre reaches its summit, in the cycle of novels published in the first decade of the century: *The Affair of Young Noszty* with *Mari Tóth*, *Strange Marriage* and *The Black Town*. In these novels he endeavours to reveal the causes leading to the tragedies and deadlocks of Hungarian history. According to his opinion the main point of the tragedy lies in the fact that the formers of our history failed always to do what was expected of them. This is where he sees the tragedy of his age, too, — a tragedy grasped with monumental artistic force in the fate of his heroes. Irony develops into a tragic attitude in these novels, consequently also their form undergoes a transformation. The plot and the order of ideas both become fixed to the requirement of justifying the tragic determination. The tragic Mikszáth is a precursor of the twentieth century Hungarian social novel but also a forerunner of the ironic-intellectual schools. He not only brings the nineteenth century intellectual endeavours to completion, his oeuvre can also be regarded as the overture to modern Hungarian prose.

²⁵ Eml. és Tan. 535.

²⁶ Eml. és Tan. 537.

I.

„Fakó dalok vagyunk
mi csak
Nem is kellünk mi senkinek
Egy két sóhaj meg hangulat
Ki érti meg? Ki érzi meg...”
(Fakó dalok)

Szentessy Gyula soha nem tartozott a népszerű, de még az olvasott költők sorába sem: „fakó dalait” valóban nem sokan „értették”, nem sokan „érezték” meg.

Kortárs és utókor — ha szabad e képzavarral élnünk — teljesen egybehangzóan hallgat róla: életében egyetlen komoly kritikát kapott — azt is első kötetéről — halála után még annyit sem.¹ Ma sincs okunk e véleményen alapjaiban módosítanunk: Szentessy nem az első — vagy második —, hanem a sokadrangú tehetségek közé tartozott. A kor — Halász Gábor szavával — „a hangulati bomlás”² korának, a magyar szecesszió lírájának mozgástendenciáit azonban az ő pályaképén jól követhetjük. E dolgozatnak tehát nemcsak egy portré felvázolása a célja, hanem elsősorban az, hogy ennek révén egy költői réteg élménykörét és irányzatát jelezze.

II.

Zempléni Árpád híres versében, találó szóval, bizonytalannak nevezte nemzedékét: ő és társai valóban azok, s minden tekintetben. Bizonytalan elsősorban társadalmi hovatartozásuk, társadalmi rangjuk.

Az előző nemzedék küldetéses tudata már nem az övék; nemzetet óvó és irányító váteszpoéta szerepére se helyzetük, se tehetségük nem predesztinálja őket, — de, miként a késői Vajda, sőt talán a két Arany példája is mutatja, ilyenfajta funkciót közönségük sem igényel többé. Irodalmilag tehát, közönségüket és helyüket tekintve, légüres térben mozognak, mindkettőt önmaguknak kell kivívniuk és megteremteniük.

Társadalmi bázis pedig egyszerűen semmiféle nem áll mögöttük. Értelmiségiek mind, többnyire jogászok, sőt Inczédi képviselőségig vitte, némelyük tanár, másukuk tisztviselő, egy-kettő huszadrangú lapok szerkesztője. A magyar értelmiség viszont, tudjuk, fontos szerepet csak a megelőző évtizedekben játszott, akkor is inkább kiemelkedő egyéniségei révén, mintsem rétegeként; a későbbi nemzedék a magyar fejlődés anakronizmusa és porosz utas jellege miatt már a kispolgár nagyságát sem élhette át, s valóban nem volt több a végre városiasodó Magyarország szellemi proletárjánál.

Életérzésük, ismét Zempléni kifejezésével élve, „bizonytalan”. Szentessy élete és lírája pedig, részint körülményei, részint személyi adottságai révén különös tisztasággal és egyértel-

¹ Szentessy Gyula lírájának szinte nincs is irodalma. A korabeli kritikák közül csak Péterfyé jön számításba (BpSz 1896.-g. szignóval), az viszont, mintegy megadván a későbbi értékelések alaphangját, fanyar, már-már sértően fölényes írás. Halála után Zempléni készülhetett megjelentetni róla egy nekrológot (Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Hung. 1672) de ez is csak kefelenyomatban maradt. Életéről — bennefoglalva Zempléni gyászbeszédét — Koroda biográfiája tudósít az Összes Költemények végén. Azóta csak az összegező monográfiák említik, mind tartózkodóan, pontosan és hűvösen szólva róla. Kivételt csak Farkas Gyula képez, ő viszont egyetlen dicsérő jelzöt talál csak Szentessyre, a „színmagyart”. (FARKAS GYULA: A magyar irodalom az asszimiláció korában...). Irodalmi szempontból, alighanem, az ő ítélete a leg súlyosabb.

² HALÁSZ GÁBOR: Magyar századforduló. Válogatott Írásai. Bp. 1959.

műséggel — nem kétséges, a középszerű költő egyértelműségével — tükrözi e bizonytalanságot.

Vidéken született, Nagyváradon, 1870-ben. Gyermekkorát itt és Kolozsvárott töltötte, a VI. osztályt azonban már a Budai Katolikus Gimnáziumban járta, s itt is érettségizett. Az átállás, a diákélet felelőtlenségének feladása nehezére eshetett, hiszen érettségi után, valamilyen haladékokat keresve és nyerve ekként, néhány társával kóborolni indult, bejárta Ausztriát és a Tátrát; utazni, egyébként, mindig nagyon szeretett. Végre is elhelyezkedett postatisztként, 1894-ben pedig megjelent az Otthon Körben és verseivel felkereste mesterként tisztelt példaképét — utóbb pártfogoló barátját — Zempléni Árpádot.

Csak következtethetünk arra, hogy személyiségének és költészetének mely vonásait formálta ifjúságának világa. Félárva volt, anyja nevelte — s kényeztette — egy az idő tájt még meglehetősen csendes vidéki kisvárosban: idillvágyó nosztalgijának nyilván ez személyi élményalapja. Költői tehetségét iskolai pályázatok éleszthették, becsvágyát elért sikerei, díjai. Kétségtelenül ez a becsvágy keltette a mindennapos robotba belenyugodni, mondhatnánk beletörni nem tudó nyugtalanságát is. Legmélyebb nyomot azonban bizonyosan budapesti tartózkodása hagyott benne: ezért költözött városról városra, mígnem néhány évre a főváros-hoz legközelebb megállapodott; amíg fel nem helyezték végleg, mint mondják, ha csak tehette, akár egy estére is, felutazott.

Valahogy ilyformán képzelhetjük tehát e „keskeny, keleti arcú”, Csokonaira emlékeztető tekintetű³ fiatalember egyéniségét; s ha kiformalódásának módja sok tekintetben esetleges s egyéni is, lényegében általános és szükségszerű, az összkép nagyon is tipikus: egy vidéki származású, a fővárosban iskolázott s hivatalnokká lett, becsvággal teli költőjelölt, ki 1894-ben megpróbál „beérkezni”, megkísérel tehetségének megfelelő helyet kivívni az életben s az irodalomban. 1895-ben megnősül — nemesi származású lányt vesz el, jellegzetes módon —, néhány versét is elfogadják (a Budapestben és a Magyar Figaróban látnak napvilágot), 1896-ban pedig megjelenik első kötete, *Rajongó és más költemények* címmel.

III.

Ez első verseskötetnek központialkotása, természetesen, maga a címadó „költői beszély”, a mintegy húsz oldal terjedelmű *Rajongó*.

Cselekménye két szálon fut: egy munkáslány és egy Belár Jenő nevezetű „ifjú poéta” történetét meséli el benne Szentessy, sok érzelmességgel és — legalábbis szándéka szerint — még több pátosszal. A főhősnő egy írónak a lánya; hogy hol dolgozik, azt soha meg nem tudjuk, csak annyit, hogy igen sokat; tulajdonságairól viszont elsőképpen azt, hogy nagyon jószívű, mélyérzésű és álmodozó természet, másodjára viszont azt, hogy bizony meglehetősen csúnyácska: két ficsúr bolondját járattja vele a pesti utcán és azután nyakonöntik — Szentessy úgy mondja: „Szegény mit érezett / Kit durvaság halálra vérezett” — a kegyetlen igazsággal. A poéta ugyanabban a házban bérel szobát és világmegváltó álmainak megszállottja. Mondanunk se kell talán, hogy a leány — „Egy rút leány egy fél-istent szeret!” — mihelyt megismeri, rejtve, titkon, rajongó szerelemmel szereti őt. Az ifjú egy munkásforrongás vezérszónoka lesz, ám a döntő pillanatban a tömeg cserbenhagyja őt s a lángban álló gyárat menti. A záróképben a leány ápolja és vigasztalja félig agyonvert imádottját.

Nem nehéz e kis történetnek közvetlen elődjét megtalálni: a cselekményszöveg, a kifejtlet *Az apostolt* juttatják eszünkbe.⁴ A különbségek azonban legalább annyira szembevetődnek, s nemcsak a két költő összemérhetetlenségéről, de a korváltás természetéről is tanúskodnak.

³ Zempléni írja így le személyét említett nekrológiájában.

⁴ Zempléni kifejezetten tagadja ezt, s azt mondja Coppée Janka regénye című elbeszélése ihlette Szentessyt; ilyen művet azonban nem találtam. Az egyetlen számításba jövő, a Henrietta viszont kevés hasonlóságot mutat a Rajongóval, sokkalta többet a Mese a varrógépről cselekményével.

Legvilágosabban — hogy csak egy példát idézzek — a befejezés: Szilveszter egy következetesen végiggondolt és végigélt eszme halottja, halála beteljesülés, — Belár Jenő története pedig valamiféle kispolgári idillben ér véget. Az eltérés okát keresve viszont bizvást fordulhatunk a kortárs kritikushoz.

„Költeményének leggyengébb oldala azonban maga a hős, ki Belár Jenő névre hallgat, s, szegény, poeta volt! Szegénynek az a vesztesége, hogy eszméit meg nem érti a nép. Hát melyek ez eszmék? Mik jellemének azon vonásai, melyek őt ilyen tragikumba döntik? — Erre a költemény csak igen gyengén felel. A hős nem egyénített alak s ezért beszédei is csak lanyhán hatnak az olvasóra, a költőnek lesz pusztá szócsové.”⁵

Péterfy Jenő kritikája, noha a költői beszély műfaját tekintve, talán kissé túlzott mértékben követeli annak eszmei és lélektani motiválását, kétségtelenül a lényegre tapint: a *Rajongó* legalapvetőbb szervi hibája a konkrétumok hiánya, a kritikus pontokon mindig csak steril, kilúgozott általánosságokat olvashatunk Szabadságról és Igazságról. Szentessy tulajdonképpeni ihlető élménye nem több egy filozofikussá általánosított, vagy legalábbis általánosítani szándékolta hangulatnál. „Regényre, novellára az lett a dícséret, hogy »szellemes«, a versre, hogy »hangulatos«” — írja Schöpplin a századvégről⁶ — a *Rajongó* cselekménye és alakjai pedig csupán e homályos érzéklet, az idők változásának és az ember magányának meglehetősen szentimentális érzetét hivatottak illusztrálni. A költemény legszebb négy sora az, hol magát a személyes élményt, a kissé magasabb szintre transzponált hangulatot fogalmazza meg:

Elhalt a szó a siket éjszakába.
Nyugodt az ég, választ nem ad szavára.
S ő meghajolva lassan porba görnyedt
S megcsókolá a durva, néma földet. . .

Ez az élmény azonban édeskevény egy költői beszély alkotásához. Áthatni képes ugyan — ily módon sajátos diszparitásgot eredményezve a romantikus helyzet és a bágyadt hangnem között —, de kitölteni már nem. A lírai betétek és az illusztratív cselekménysor szervesen következnek egymás után, hősével maga a költő sem tud azonosulni, csupa általánosságot mond vele illetve róla, természetszerűleg steril, konvencionális szókinccsel, élettelen nyelven. Általános és konkrét — a mű belső vonatkozásában: a narrative elmesélt történet és Belár Jenő vagy Szentessy reflexíve kifejezett, közhelyes elmélkedései — óhatatlanul szétválak, szerkezete ezért teljesen széteső. Talán érdemes *Az apostol* legnagyobb erényét, a gondolatok szubjektív átéltségét, személyes konkrétságát említenünk.

A költemény közvetlen anyaga, természetesen, bizonyos fokig reális. Legjobb része két zsánerek, az egyik a két ficsurról szóló — ezt változott formában másutt is feldolgozta (*A Mari esete*) —, a másik az írónkról rajzolt. Reális a történet magja, a munkásforrongás is. Mindez azonban csak színezi az alkotást, s nem jellegét határozza meg.

A *Rajongóra*, sőt miként látni fogjuk, Szentessy egész költészetére és világlátására épp ez a kettősség jellemző: új életanyagot dolgoz fel s bizonyos fokig új hangulatvilágot szálaltat meg ugyan, de — előbb problémátlanul átvéve, utóbb inkább kevesebb, mint több sikerrel küzdve ellene — lényegében örökli az élettelen kopott és epigonizálódott népnemzetiség fennköltlen semmitmondó általánosságainak eszmekeverését, s vele együtt természetszerűleg, kisebb-nagyobb módosulásokkal, de alapjaiban változatlanul, annak kifejezőmódját is.

Hangnemének — világszemlélete kettősségéből eredő — feloldhatatlan diszparitása ez első kötetben a legerősebb; később őszintébben fogalmazott, s bár az ellentmondást tökéletesen feloldania sohasem sikerült, afelé közelednie igen. Közvetlenül szociális tematikájú,

⁵ PÉTERFY JENŐ i. m.

⁶ SCHÖPFLIN ALADÁR: Bíráló Farkas Gyula könyvéről. Ny 1939. 288.

sőt talán halványan szocialisztikus tendenciájú verseiben, mindenesetre, egész életművét tekintve, a legkevésbé. Holott Szentessyt minden irodalomtörténet, legfőbb érdemként is ezt tartva számon, teljesen egybehangzóan, a munkásügy első megszólaltatói között szokta emlegetni. A *Rajongó* is, későbbi versei is tanúsítják, hogy bizonyos fokig — tematikájukat tekintve — joggal; ám ha élményen nemcsak tapasztalatot, de asszimilált, egyénített tapasztalatot értünk, e megállapítás alapos megszorítást igényel.

Az a mód ugyanis, mellyel Szentessy e környezete, tapasztalatai nyújtotta témát feldolgozta, majdnem teljesen nélkülöz minden egyénítést, e versei — *Nyitott könyv, Fáraó, Gyár és Templom, Himnusz a munkához* — halványabb pandanjai csupán az ifjú Ábrányi keresztény és nagyvárosi motívumkincset egyesítő költeményeinek.

A különbség csak az — noha lírájának fejlődésvonalát tekintve, látni fogjuk, ez nem is olyan nagyon kevés —, hogy a *Jézus karácsonyfája*, a *Názáreti kaszinó* és a *Becsület angyalok* tanpoézisénel az ő költeményei kevésbé csiszoltak ugyan, de kifejezettebben lírai szándékúak, még a régi, népnemzeti eszménykeretben mozgó általánosságokat is — „Hozsánna néked, boldogság szülője / Te vagy az Úr, az alkotó maga! / Te vagy a föld egyetlen jóltevője / A szenvedő szív drága balzsama. . . / . . . én a küzdés zengő zsvájában / A szépet, a magasztolt fellelem” olvassuk például a *Himnusz a munkához* címűben — vallomásszerűen próbálja megfogalmazni.

Egyre reménytelenebbül elsilányuló korában még ez a belső tartalmát vesztett, steril eszményváz is forradalmiságot jelentett, indulatot inspirált. Ám ez indulat megfogalmazásához a négy vers közül háromban Eötvöstől, Petőfitől, Madáchtól kellett sorokat kölcsönöznie, s néhol csaknem szó szerint; igazi élményét tehát — ha ugyan van Szentessynek igazi élménye — nem itt kell nyomoznunk, hanem inkább a *Fáraó* „fáradt szívről” szóló panaszában, a *Nyitott könyv* letargiát és lázadást érzelmesen elegyítő lezárásában („Feledjél engem álmaimmal, / Szívedből vedd ki képemet, / Ki húnyt szemekkel álmodóan / Járok a csillagok felett . . .”), vagyis ott, ahol hála attitűdjé fokozottabb személyességének, többé-kevésbé saját kifejezéseivel, még e költeményeibe is beszüremlett homályos, fáradt rosszérzése.

Szentessy Gyula, úgy mondtuk, a végre társadalmi rétegeként is kiformálódott hazai értelmiség első nemzedékéhez tartozott. A magyar kapitalizmus — jelzöt és jelzett szót egyforma erővel hangsúlyozom — az időben legnagyobb súllyal erre a rétegre nehezedett; magasabb szinten Péterfy Jenő nem csak pusztán végzetes tette okán tragikus példáját idézhetnénk. Művészi hajlamokkal bíró képviselőit, műveltségük és fogékonyságuk révén — ehhez még a népnemzeti iskola ideálrendszere is hozzájárulhatott — magasabb eszmények tudata és vágya töltötte el, s egy eszménytelen világban — Zemléni mondja, s éppen Szentessyről — „a hivatal rabságában”, gyakran filléres gondok között éltek, lélek- s elmeölő munkát végezve. Véltnél vagy valóságos tehetségük keltette becsvágyuk kielégülést nem talált, egy adott életkór határait nem sikerült átlépniük. Pedig Szentessy ilyféle áttörést többször megkísérelt: 1896-ban, költői ambícióit követve, beiratkozott a bölcsészkarra — több szabad időt is véltnél nyerni ekként — majd, nyilván hivatali előmenetelét siettetendő, átiratkozott a jogi fakultásra, de ezt is hamar félbehagyta. Utóbb, sorsába beletörődve, már csak pénzt, több pénzt akart keresni. Könnyelmű ember volt, kártyás és mulatozó, nyomasztotta a pénztelenség: elvállalt hát mindenféle mellékmunkát, igazi szellemi segédmunkákat, szerkesztette a munkásbiztosító szervezet lapját, de még a postai hivatalos közlönyt is. Sokáig azonban ezt sem csinálta.

Sorsának tragikumát, tragikumának teljességét és okait sohasem tudatosította magában. Tehetségének ez alapvető fogyatékosága, líráját menthetetlenül egy örökölt s meglehetősen szűkhatárú világlátás és kifejezésmód sorompói közé zárta. Érezni azonban mindennapi életében, egzisztenciális létében érezte: magától értetődő gesztussal menekült vissza, mint annyi más társa; az elidegenedett, ellenséges és — valamiféle kompenzáció gyanánt — megvetni próbált külvilággal szemben névtelen rossz érzésébe, érzélgős magányába.

Mindennapi életének apró kis történeteiről szóló verselményeit (*Ének a postáról, Finis, Dal*) éppúgy nem érdemes számításba venni, mint a búsmagyarkodókat (*Csárdában, Dal*):

értékük végképp semmi sincs, tünetei csupán az első kötet karaktertalan sokféleségének. Figyelmet érdemlők azonban azok a versei — néhány dala és feleségéhez írt, *Henriette* című szerelmi ciklusa —, melyekben valamennyire megszabadult az álfennkölt konvencióhalmaztól és — mélyebb és valóbb érzelmét akarván kifejezni — egy számára igazabb tradícióhoz, Reviczkyéhez s kissé Komjáthyéhoz próbált kapcsolódni; élete végén, egy adott irányban, még túl is lépett ezen.

„Sohsem kerestem boldogságot máshol / Csak önmagamban, lelkem mélyiben” fogalmazza meg az önmagába menekülés vágyát a *Parkban* felütése; „Mienk egészen drága bánatunk. . .” hangzik a boldogságot a pompával, dicsőséggel, hírral, sőt a munkával szemben a perc üdvében kereső *Földi mennyország* dekadensen csengő vallomása, az emlékekben élést magasztaló *Első szerelem* pedig egy önarcképpel indul, a gögösen tovatűnő szépséget, hajdani szerelmét önnön semmisége tudatában megalázottan figyelő költő önarcképével.

Szerelmes versei is inkább ezt a modernebb konvenciót követik. „Nem hívtalak sohse gyönyörre / Nyomorúságra hívtalak” (*Nem hívtalak*), így az egyik indítása, s ugyanennek lezárása: „Vigasztalj meg, ha elcsüggednék, / Csókold le néha könnyemet”; a szerelem egy másik szerint (*Az én napom*) a robot vigasza, egy harmadikban meg — Vajda nyomán — kedvesét a világba tévedt, kozmikus-, irreális látomásnak festi. Egyszóval, nem együgyű vagy fennkölt idilleket zeng, hanem az egymást vigasztaló, kölcsönös részvét a méltatlan világ elől visszamenekülő szerelmét zokogja.⁷

Hasztalan lenne a citátumok számát tovább gyarapítani, annál is inkább, mert félt, hogy egyoldalú, hamis összképet adnának.

Ne feledjük, hogy még e moderneknek nevezett elemek egyike sem Szentessy leleménye, hanem akkoriban már, ha hivatalosan elítélten is, de az általános életérzésbe beleivódtak, közhelynek számítottak; a perc kultusza például — a legismertebbet említem — annyira, hogy olyan tized-huszadrangú századvégi bulvárlapok, mint a *Magyar Figaro* vagy a *Budapest* gyakran jelentettek meg, a carpe diem filozófiáját dicsérendő, rimés, hangsúlyos, elszecesszionizált Horatius-fordításokat.⁸

Másrészt, még a hivatalos konvenciótól eltávolodni vágyó verseiben is, örzi annak diszleteit, építőelemeit. Századvégi, bágyadt érzelmes fájdalomat óhajtana közölni, s közben egyre csak — akárha Szabolcskánál — „virágos parkról”, „madarak daláról”, „kietlen ormokról”, „lombos rejtekről”, „fehér házacsokról”, „hajnali harangszóról”, „édes illatról”, másrészt meg „kalmár lélekről”, „szívek koldus rongyairól”, „mohos romokról”, „hangtalan imáról” s csupa effélékről olvashatunk.

Még végzetesebb, s egész életművére kiható gyengéje e költeményeknek — igaz, Szentessy ebben pályatársai jó részével osztozott — kifejtő, sőt gyakran okító jellegük. Központi

⁷ Magyarázat gyanánt is, jellemzőként is találók, noha Szentessy költészetére csak a Gyári lányok idején lesznek teljesen igazak FARKAS GYULA sorai arról, miért és hogyan formálódott ki a részvételi szerelem elterjedt közhelye, s miért vált a korszak költészetének egyik uralkodó tematikájává: „Az egocentrizmusból a közösséghez csak két szál vezet: a szerelem és a részvét. A szerelem nem egyéb, mint egy-én tükrözése, nem annyira élmény, mint emlékezés. Mindnyájan jobban szeretik a koratavaszt, mint a nyárt, a vágyódást, mint a beteljesülést. . . A közösségben is csak a rokonlelkeket keresik fel, nem a gazdagokat és hivalkodókat, hanem a szegényeket és elesetteket. Nincs bennük semmi forradalmi hév, világmegváltó nagyotakarás, mint Ábrányiban vagy Bartókban. Az életrenden változtatni nem lehet, ám lehet: égő könnyeket letörölni, fájó sebeket szerető kézzel megsimogatni.” (I. m. 93.) Milyen kár, hogy ilyen kitűnő leírás után azt kezdi boncolgatni, az az életérzés, mely Reviczky — Komjáthy (rá nem igaz, legfeljebb erős módosításokkal) — Rudnyánszky — Indali — Imrédy — Endrődy líráját uralta mily mértékben katolicisztikus s mennyire a szláv fajra jellemző.

⁸ Jost Hermand szerint a müncheni szecesszió lapjának, a *Jugend*nek mondanivalója egyetlen mondatban összefoglalható: „Freut euch des Lebens, solange noch die Jugend blüht” (Lyrik des Jugendstils Reclam 1964. 65.)

mondanivalójuknak már semmi köze ahhoz az objektív világhétközpeth, mely Arany „alakított lírájának”⁹ külső, objektív burkát létrehozta és kerekre zárta — a népnemzetiség elsősorban ezt a módszert utánozta, de tartalmatlanul —, tisztán szubjektív, csupán belső tartalmat rejtő élményük a lélek refleksióiának követését, érzékeltetést, sejtetést kívánna, mégis közölnek, logikusan indokolnak, magyaráznak, sőt kommentálnak; egyszerűen: deskriptív építésűek.

Nem arról van szó még ekkor Szentessy esetében — ami a kézenfekvő magyarázat lenne —, hogy a népnemzetiség felől halad a modernség felé: utóbbit — az első fejlődése béklyójaként tekintve — tulajdonképpen egy-két, nem perdöntő stilisztikai jelen túl, csak későbbi líráját visszavetítve nevezhetjük fontosabbnak, sajátjának. Valójában a *Rajongó és más költemények* poétája még egyiket sem élte át és öntudatlanul elegyíti két hagyomány építő elemeit.

A kor irodalmi mozgása szempontjából tehát a modern felé hajló motívumok a jelentősebbek; Szentessy költői intencióit tekintve a két komponens egyensúlyban áll. A megvalósulás, az eredmény felől nézve azonban a népnemzetiségtől örökölt elemek a döntő súlyúak. Modernnek ugyanis csak töredékeket, egy-két képet, sort vagy helyzetet, beállítást nevezhetünk, míg az igazi versmeghatározó tényezők, a szerkezet, a látásmód mind a régi iskolától valók. Mint ahogy — végső okként ezt kell megjelölnünk — ha nem is tudatosan, de a kor szellemi zűrzavarában ösztönösen a legegyszerűbb megoldást választva, lényeges vonásaiban hiánytalanul örökölte a népnemzeti szemléletmódot, világlátást, sőt költői attitűdöt is; a modern vonások csak színezték, árnyalták, vagy — legfeljebb — önellentmondóvá módosították azt.

Népnemzetiségről szölvünk, holott a kötet epikai magja — szemben például Vargha Gyula falusi estéivel, szüreteivel, tarlóvirágaival — erősen városi jellegű. Világos azonban már az eddigiekből is, hogy e fogalmon én nem pusztán tematikai megjelölést értek, hanem világlátást, szemléletmódot is. Sőtér István meggyőződen tisztázta már, hogy e szemléletmód kifomálódásának alapja a népiesség válságának felemás megoldása, vagy még inkább megkerülése.¹⁰ Am részint érintett, részint olyan okok eredőjeként, melynek elemzése dolgozatunk kereteit messze túllépné, a századvégen ez az eszmekincs összes követelményével nem maradt az öt megteremtő társadalmi réteg tulajdona — sőt paradox módon Bárd és Vargha sokkal modernebbek nem egy kortársuknál —, hanem már szilárd világnézeti bázisa nélkül átöröklődött egy egész nemzedékre. Külön tanulmányt kívánna e sajátos helyzet költészeti, esztétikai következményeinek feltérképezése; annyi bizonyos, hogy ily módon nem tetszik jogtalanak Zempléni, Szentessy és társaik lírájának elemzésekor látszólagos antinómiával urbánus népnemzetiségről szölvünk.

Mit mondhatunk hát összegzés gyanánt a *Rajongó és más költeményekről*? A kötet legfőbb jellemzője a benne megszólaltatott eszmények teljes kakofóniája — itt az idilli szerelmet magasztalja, ott a lemondóan bágyadtat, hol a perc üdvéről dalol, hol a munkáról, egyszer világ-megváltó poéta, másszor a világ nyomorultja —, egészére pedig egy alapvető élménytelenység nyomja rá bélyegét. Ezért nélkülöz kivétel nélkül mindegyik verse akármilyen konkrétumot is, általánosságokban mozognak, fiktívek. Nem több különféle steril vagy egy árnyalattal léte-szerűbb közhelyek montázsánál még biográfikusan bizonyíthatóan konkrét indítékú *Henriette* ciklusa sem, de szemléletre még jellemzőbb az *Első szerelem* példája. E végül is valamennyire egyéni mondanivalót kifejezni hivatott versben Vörösmarty két alkotásából is kölcsönzött Szentessy: néhány motívumot a *Csongor és Tündéből*, egészének hangvételét pedig — de még a rímet is — a *Merengőhöz* tanításából. De míg Vörösmarty egy konkrét képből, konkrét hely-zetből indítja költeményét s a vallomást emeli bölcselemmé, Szentessy általánosságokkal kezdi versét, s irreális képekkel illusztrálva tétéleit — végig megmarad azoknak régiójában.

⁹ BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ kitűnő megjelölését idézem (Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. 1957.)

¹⁰ SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1964.

Igazán egyéni élménye a helyét nem találó, sokfelé tájékozódó, magakereső, bizonytalanban lebegő átmenetisége lenne; ilyen összetett életérzéseket azonban majd csak Ady Endre tud megfogalmazni. Szentessy viszont e kötet után, noha e kettősség, bár módosult jelentéssel, egyre inkább csupán teherként, de végigkíséri pályáját, elindult az egyik pólus felé.

IV.

Az a nyugodt, békés életforma, melyét Vácott megteremteni próbált, hamar széjjel hullt. Még 1896-ban teljesült régi vágya, Pestre költöztek, s egy ideig úgy látszott, boldog hármashban fognak itt is tovább élni. Ám anyja halála után — ki alighanem őrangyala, legfőbb összetartója lehetett ez idillnek — Szentessy egyre „bohémabbá”, kicsapongóbbá vált, s élete hamarosan nem is állt másból mint véletlen vagy éppen keresett kalandok sorozaatából, — még apróhirdetések révén is ismerkedett.

Az első a sorban — őt alighanem szerette is — az a varrólány lehetett, akihez a Ninon-ciklus versei íródtak.¹¹ A viszony még házassága előtt szövődött, de a Dáskál leány, későbbi felesége feltűnésekor abbamaradt. Utóbb aztán, de alighanem már csak emlékeiben és képzeletében, ismét felújította Szentessy.

Ez a különös sorrend sajátos, de érthető módon nemhogy hátrányára, de előnyére vált lírájának. Jelentős változást az új kötet nem hozott Szentessy költészetében, de már sejteti a fejlődés irányát, s még inkább: természetét, mozgató erőit e fejlődésnek. Értékét és eredményét a harmadik verseskötönyvön sokkal világosabban lemérhetjük, célszerűbbnek tetszik hát ez esetben csupán az új, pozitív tendenciák jelzésére szorítkoznunk.

Első tekintetre legfeltűnőbb vonása e kötet költeményeinek, hogy tárgyi konkrétáguk erősen megnövekedett.

Egészükben véve ugyan még a mitológikus motívumokra épített tantörténeteket felváltó helyzetdalok jó része is képzeltnek tetszik, hisz Szentessy, tehetetlen önmagába mélyedésével — a szecesszióra oly jellemző módon — a reális hangulatélményt érzélgőssé formálta, irreálissá stilizálta; mégis, nem egyet közülük, kétségtelenül valóságos kép indíthatott.

Másik, s alapvetőbb újdonsága e kötetnek — tulajdonképpen az előbb említettnek is ez az oka, magyarázata —, hogy az egészét ihlető élmény, ha korlátozott mértékben is, de reális volt. Intenzitása persze kisebbnek bizonyult annál, hogy négy ciklust kitölthetett volna, ezért aztán e verseskötönyv is nélküöz akárminő összefogottságot — hol Komjáthy idéző, eksztatikusnak szánt vallomásokat olvasunk benne, hol meg játékos dalokat és szomorkás életképeket —, az egyéniség erejének, a világlátás egységének, az érzelm homogenitásának teljes hiányában szertehullik, s a költemények jó része akár tankönyvekben példázhatná amaz önmagába forduló lelki tartást, mely kellő tartalom híján vájkálássá torzul, erőtlensége okán pedig modorosságba, stilizáltságba téved. S tudjuk, a szecessziót épp ezen vonások teszik általában a rokokó, Magyarországon pedig talán még inkább a biedermeier rokonává. A legtöbb erőszakolt szóképzést, szóösszetételt az almanach-lírában s a századvég költészetében lelhetjük, miként e két korszak sajátja, hogy verseikben többnyire üresen halmozódnak túlságosan is „költői”, nagy stilisztikai intenzitásúnak szánt kifejezések.¹²

Együttvéve, mindenesetre, az új könyv két, összefüggő tendenciája, ha mégoly halványan érvényesül is, az első kötettről körvonalazott képlet valamelyest elmozdulását, illetve inkább ennek szándékát jelzi. A *Rajongó és más költemények* olyan amilyen, teljesen tartalmat-

¹¹ A ciklus néhány darabja már a *Rajongó* és más költeményekben megjelent. A legjobb azonban épp azok, melyek a második kötetben (Ninon dalai, 1897), a kibővített ciklusban láttak napvilágot. Ezért itt tárgyalom.

¹² Vö. GÁLDI LÁSZLÓ: *Vers és nyelv* (Nyelvünk a reformkorban). Bp. 1955.

NÉMETH G. BÉLA: *A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez*, It 1958.

lan, de mégis létező egyensúlya megbomlott, Szentessy az üressé vált régi konvenciórendszeről szabadulni és az újat asszimilálni próbálja. Lírájának érték meghatározó paradoxona, hogy minél egyértelműbb lesz ez az élete vége felé talán már tudatosított törekvése, annál végzetesebben nehezedik rá a népnemzetiség hatása. Ennek leglényegesebb jellemzőit ugyanis, részint akarva, részint akaratlanul, némely vonatkozásban még a *Gyári lányok* idején is elérni vágyott cél gyanánt, más aspektusait pedig már e kötetben levetni próbált teherként — objektíve pedig majd mindig ballaszt, gátló teher volt e tradíciókör — élete végéig őrizte.

Egyéniségének és lírájának legjellemzőbb s talán legsajátabb vonása az a mód, sőt mondhatnánk módszer, mellyel útján elindult.

A szigorú kronológiát tekintve a kötet két részre oszlik: az első s jóval kisebbet a már az első verseskötényben megjelent költemények alkotják, a másodikat a túlnyomó többségben levő újak. Helyesebb azonban kicsit tágabban értelmezve e felosztást előbbi csoportba a közvetlen élmény inspirálta alkotásokat sorolni, utóbbiba viszont az ezt tovább építőket, erre reflektálókat.

Alighanem teljes élménytélensége bírta rá Szentessyt egyetlen költői anyag ily végletes kihasználására: az első személyű, vallomások ciklusokat is egyre bővítette, utóbb pedig — a varróleány szájába adva szavait — helyzetdalba fordította mondanivalóját.

Lírájának azonban jórészt hasznára vált e módszer: az olyanfajta, egyetlen homályos rossz érzésre szorítókozó mondanivaló, mint az övé volt, belső elmélyítést igényel elsősorban.

Ez Szentessy legmegfelelőbb ihletterülete: túl a konkrét élményen, de innen a teljesen tartalmatlan általánosításon, valahol az elmélkedés és emlékezés senkiföldjén. Az átváltás néhol két egymásutáni és egymásra épülő versben is nyomon követhető, de még inkább a kötet egészének érzelmi hullámvonulatán: ezért és így született meg annyi alig érdekes, vagy teljesen érdektelen alkotás után, a mindenképpen figyelemre méltó *Zúgligetben* ciklus. Kivált ennek második feléről, az utolsó öt versről érdemes szólni. Ezekben a költeményekben — nyilván a személyesen is ismert és rajongott Vajda nyomán — újfajta hangnemet keres Szentessy, a megszokott természetleírások helyett a „díszlet” önállósodik, a versek elszemélytelenednek, az ember része csak az autonómmá vált s ekként hangulatot árasztani hivatott természetnek, a filozófiai végkonklúzió itt kevésbé okítás-jellegű, szemünk előtt születik meg az alkotás-sorozatból. Talán nem kár a legjellegzetesebb sorokat idéznünk. Az átfordulás a hatodik dalban indul: „A régi díszben áll még minden itt / De napsugár már többé nem hevít, / Talán egy percig volt hideg a nap / S meghalt a lomb egy hűtlen perc alatt.”, majd egészen vajdásan folytatódik a hetedikben és a nyolcadikban: „Mikor majd átsuhan a lombon / Az elmúlás, a pusztulás, / Mikor letör virágot, álmot / Erdőn, mezőn a hervadás / Szívem is halkabban ver akkor / Köröttem míg bealkonyul.” — és „Míg a szellő átsuhan a lombon, / Míg a patakon egy hab lefut, / Az a perc, míg elcsattan egy csókunk / Tovatűnik — vissza sohse jut! / Szomorú perc elmulasztott kéje / Vissza nem tér többé sohasem! / Dér lepi meg, elhervad az erdő, / Nem ver a szív többé sebesen!” — s végül a filozofikus konklúzió: „Az ad gyönyört, mi halandó, / Csak a halandók boldogok, / Az elmúlásról álmodoznak / A szegény halhatatlanok”.

A lezárás egyébként költői alapállásának elmozdulását is világosan jelzi. Komlós Aladár jellemzése, mely szerint Szentessy a világot, összes problémáit ekként megoldva, a szeretettel véli megváltani, teljesen igaz az első kötet alkotójára. A Ninon poétája azonban egyszerűen nem törődik többé a világgal: számára a szeretet egyedül lehetséges emberi attitűd csupán, a nyomorúságos lét egyetlen vigasza. Szentessy kifáradt; s nem a küzdelembe fáradt bele, hanem inkább abba, hogy ellenfele láthatatlan és testetlen maradt, neki magának meg nem volt fegyvere. S ne feledjük: a félbetört vagy félrevitt pályák, az elfulladt, elfelejtett tehetségek, az öngyilkosságok kora volt ez.

A szerelmi élmény viszont, mely a kötetet inspirálta, ezzel reménytelenül kimerült. Írt ugyan még egy-két emlékező verset Szentessy, de ahogy maga mondja kissé jelképesen — épp ezeknek lezárása gyanánt: hamarosan „virágok, álmok, dal nélkül” maradt.

Keresett, sőt erőszakosan kutatott flörtjeinek végtelen sorozata ekkor indult. Kalandjaiban már Zempléni is élménykeresést látott, hiszen később még ő maga is megvallotta „Egy csókra várok — hosszú évek óta / Egy üdvözítő lángra gyújtó csókra... / ...Várok, várok, hajj! deresedő hajjal / S szegényebb vagyok mindennap egy dallal!” (*Daltalanul*).

Valamennyire is jelentős új élményt azonban sehol nem találhatott: 1898-ban kiadott kötete, melyet „Nagyméltóságú Bárány Dániel Ernőné úrnőnek” ajánlott „hódoló tisztelettel” a szerző, a *Gyári lányok és más költemények*, alapjában csupán eddigi témáit variálja.

V.

Bármennyire is paradoxszerűen hangozzék ez új kötet túlnyomóan variáló karaktere ellenére — vagy még inkább: épp ezért — majdnem hogy ugrást jelent Szentessy költői fejlődésében.

Költészetének és életének egyetlen igazi élménye — egy nemzedékkel osztozott benne — valamilyen homályos, névtelen rossz érzés volt: egy világmegváltóan fennkölt eszményeket, vagy legalábbis azoknak elvont keretét, nomenklatúráját örökölt, de az élet áramából partra szorult, a kornak csak fojtó levegőjét, súlyát érző, hatni szándékozó, de hatni képtelen, a poeta népvészér szerepének ismeretében kishivatalnokként őrlődő költő rossz érzését.

„Outsider” voltából természetesen adódott szemléletmódjának kontemplatív, lírájának deskriptív jellege. Ő azonban ezt nem tudatosította, nem vállalta, s ösztönösen a könnyebb ellenállás irányában haladva, költészetének legfőbb vonásait tekintve, egy eleve epigon iskolához csatlakozott. A maga körében Petőfi-verseket, dalokat akart írni, Petőfinak nemcsak tehetsége, de helyzete, világlátása nélkül; az első kötet majd minden verse téma és közlésmód ellenétén meggyőzően.

A Ninon-szeralem lírája meglazította ugyan valamelyest e magára vett — ismétlem: nem kemény fegyvellemmel, tudatosan magára erőszakolt, hanem legegyszerűbb megoldásként átörökölt — tartás abroncsainak szorítását, de inkább csak öntudatlanul engedve ihlete, anyaga önmozgásának, önirányulásának. A harmadik kötet alapvető újdonsága, hogy benne Szentessy — „Én félre állok...” — jelenti be a *Vigasztalásban* — félig-meddig tudatosan vállalja az életben és a társadalomban ráért helyét.¹³

Költői fejlődésének záloga — szó volt már erről — csak tisztázatlan élményének vállalása és ezzel belső elmélyítése lehetett. Az emlékező Ninon-ciklusok már errefelé indultak, s ebből az új kötetből is idézhetnék példákat gondolatilag közvetlenül egymásraépülő versekre: a továbbvariálások majd mindegyiknek csak emeltek értékén. Ám a *Gyári lányokban*, ha adott határokon belül is, de alapvetőbb síkokon és lényegbevágóbb változások zajlottak le.

Eleddig, ha magáról szólt is, verseiben valamilyen személytelen általánosság impresszióját keltette. Most viszont majd mindegyik versének egyértelműen s közvetlenül ő maga a hőse, még viszonylag kevés számú — és meglehetősen rosszul sikerült — példabeszédei is világosan őrá szólnak, lírája egésze pedig első személyűvé, én-centrikussá vált, természet-szerűleg megnőtt tárgyi és érzelmi konkrétsága.

A változást, szélső példa gyanánt, lemérhetni még a címadó cikluson, a *Gyári lányokon* is. Ennek értelmezéséhez azonban óhatatlanul szükséges egy általánosabb tanulságokat is ígérő kitérőt tennünk.

¹³ Az alapvető különbségek tudatában is érdemes megjegyezni, hogy BÓKA LÁSZLÓ Ady szimbolizmusának kialakulását kutatva, egyik legfontosabbként azt állapítja meg — a publicistáról van szó —, hogy „De feltűnhet az is, hogy bármiről ír, minden cikkének van egy láthatatlan szereplője: ő maga.” (BÓKA LÁSZLÓ: Ady Endre élete és művei. Bp. 1955. I. köt. 165.)

Szentessy költészetének, tudjuk, egyik legegységibb vonása helyzetdalainak nagy száma; mégis nyilvánvalóan valakinek, de még inkább valakiknek példája ihlette őt ezekre is. Ám épp ezért, közvetlen vagy közvetett hatások kutatgatása helyett fontosabbnak tetszik megkísérelnünk válaszolni az alapkérdésre: miért, hogy e műforma a századvégen oly népszerűvé vált, s milyen új vonásokat öltött magára.

Élménytelen korról szóltunk; helyesebb lett volna talán indulattalant mondanunk. Költő és világ természetes kapcsolata megszakadt, a költő kívül rekedt a világon, s legjobb esetben is annak csak ránehezülő súlyát érzi, — de többnyire közönyét csupán. Naggyá azok váltak, akik ekként megszületett életérzésüknek, indulattá fokozva azt, valamennyire végére tudtak járni; a többség azonban, noha épp egymással ellenkező okból, más-más szinten, de alapjában azonos jelleggel, valamilyen kontemplativitásban, reflekszívitásba szorult. A költemények leíró karaktere legalább oly mértékben köszönhető e kényszerű attitűdnek, mint az Aranyra építő, Aranyt utánzó iskola hatásának. Endrődi *Eső* című versének indítása („Naphosszat hull, szítál az eső / S kipeg-kópog az ablakon, / Egyhangú, csöndes kopogását / Csak hallgatom, csak hallgatom.”) e szempontból lényegében hasonló a noha „népnyemzetibb”, sokkalta modernebb Bárd Miklós *Árnyakjának* első szakaszához: „Hallom suhogástok, lebbenését szárnynak / Némán telepednek körülöm az árnyak, / Az est-szürkületben. / Közelemben tudlak hallgatag vendégek, / Megérez titeket az aggódó lélek, / S odalesz a kedve.”

Ilyen világos példát persze ritkán találhatunk, — hanem alapvetően deskriptív szemléletű és építésű verset amennyit csak akarunk. Költeményeket kötetszámra — miként a Szentessyét is — közlő, leíró, sőt cselekményes elemek töltöttek ki lírai mondanivaló és még inkább lírai erő hiányában életanyagukat néhol vég nélküli bőbeszédűséggel megverselve epikusabb karakterűvé lettek. A sok túlírt, túlbeszélt alkotás legfőbb oka alighanem az, hogy költőjük egyetlen versben képtelen volt mondanivalóját közölni. Kötetek, ciklusok kohéziója viszont ilymódon olyannyira szétesett, hogy Koroda Pál, az *Összes Verseik* sajtó alá rendezője például, az eredeti sorrenddel szemben jónéhányszor áthelyezte Szentessy verseit egyik ciklusból a másikba, anélkül, hogy akár a költeményen, akár a cikluson sérelem esett volna.

A helyzetdalnak — e meghatározott kifejezési módot most a fogalom lehető legegységben értelmében felfogva, rajta bárminő más, képzelt vagy valóságos lírai hős lelki világába való behelyezkedést értve — első funkciója az lehetett, hogy indulatok vagy legalábbis érzelmek kifejezésére nagyobb lehetőséget nyújtott: Zemlén a *Turáni dalok* mellett, melyekre egy téveszme is inspirálta, Dido vallomását idézte föl, Palágyi Midász király borbélyja és a börtönbe zárt Szókratész nevében szólt, Endrődi Don Juan poklát festette, Ignótus Slemil keserveit énekelte, — Szentessy pedig a varrólányokét.

Helyzetdalainak még e korban is szokatlan, aránytalanul nagy száma, s még inkább, hogy sikerültebb verseinek jórészt e keretben alkotta, mindenesetre arra utal, hogy számára e kifejezési forma még többet jelenthetett, mint kortársainak, már-már létkérdést: nemcsak indulatot, de témát, anyagot kereshetett benne, — s bizonyos fokig talált is.

Csak hogy a helyzetdal műfaji törvényei éppen mások, sőt szögesen ellenkezőek. A jó helyzetdal nehézsége és szépsége abban rejlik, hogy a költő — csak látszólag ugyan, de teljes tárgyi és lélektani hitellel — valaki másnak a személyében szólva, valójában önmagáról vall. Természetes hát, hogy tökélyre e műformát csak olyan, éppen nem „szerepjátszó”, hanem végtelenül gazdag tapasztalatanyagú, érzelmvilágú és kifejezőkészségű alkotó vihette, mint amilyen Petőfi volt.

A századforduló élménytelensége viszont mintegy negatív, fonákjáról invokálta e műformát. Egyfajta és körvonalazatlan érzésvilága, monoton életvitele, egyformává fakult nyelve az egyik pólust, a beleélés lehetőségét szűkítve vagy kizárva, ellentmondanak neki, s így az ekként megszületett alkotásoknak legtöbbjét joggal nevezhetjük fiktiiv helyzetdaloknak: a költő hőisével azonosulni, elhithető erővel azonosulni nem képes, s legjobb esetben is csupán kellekeit, rekvizitumait felhasználva a választott keretnek, valójában csak s közvetlenül önmagáról szól.

Tudjuk, hogyan keletkeztek a Ninon-ciklus helyzetdaltai: egyazon, közvetlen formában már kimerült élmény továbbírásának s tán elmélyítésének vágya ihlette őket, még a „kellékekre” se nagyon ügyelt Szentessy; természetes hát, hogy — nomenklatúránk szerint — a fikatív helyzetdalokhoz tartoznak, azoknak tipikus példái. Lényegüket tekintve ide sorolhatók a *Gyári lányok* versei is, — de valamennyire módosult formában. Igaz, önnön életérzését dalolja el bennük Szentessy, de a keret realitását is, legalább valamelyest őrizni próbálja. A helyzetdal ekként néhol majdnem kis életképpé kerekedik: a témakinálta tartalmi realitás — zavaró érzelmességük ellenére — a versfűzér egyetlen darabjától sem tagadható el. Közülük — joggal jogtalanul — a nyitóvers a legismertebb:

A hajnal ég a háztetőkön
A gyárba, haj, előre!
Megyünk vigan, de roskadozva
Jövünk ki majd belőle.

Megyünk. Könny kosár kezünkbe,
Babos kendő nyakunkba,
Amerre járunk felvidámul
Az utca is nyomunkba.

S az ellenpont:

De este mindig összetörve,
Kéz kézbe fogva, szótlan
Megyünk hazáig álmodozva
A csüggedt, néma sorban. —

de a tendenciát — s nagyon ambivalens érvényesülését — bármelyik más is éppily világosan érzékelteti. Alapjában azonban önmagáról vall; csak — ám ez nem kevés — lírai hőst sikerült szerencsésebben megtalálnia, s még inkább, őszintébben megformálnia. Áruklódó az egész ciklus főmotívuma is: a robotról, összetörtségről beszélő, a „szombat este üdvében”, a vasárnapi páros sétában vigasztalódó munkáslány panaszaiban — semmi kétség — Szentessyre ismerhetünk. Alapvetőbb azonban, hogy e műben a két attitűd, a költőé és a munkáslányé, összecseng: a *Rajongó* hősnőjének fellengzős álmodozásai helyébe — melyek viszont Szentessy önáltató hazugságait idézték — resignáció lépett, vallomása: „Szegény lánynak nem való az ábránd, / Szegény lánynak csak a munka jó . . .” mintha Szentessy lemondó „Én félre állok . . .” kijelentésére visszhangozna.

A változást, mely Szentessy ihletkörében bekövetkezett, legvilágosabban egy névvel lehetne jelezni: a népnemzeti ihletkörből — most már nemcsak sorokat és ötleteket átvéve tőle, de hangütését is követni próbálván — elkezdett csúszni — és nem átfordult! — a kései Vajda ihletköre felé. Pontosabban: az érzelmeit végtelenné tágító, a metafizikát egyéni élményeként átélő, a hasonlattól a metafora felé törő Vajdától igyekezett tanulni.

Már-már lopásszámba menő, képeket és egyértelműen Vajda inspirációjára született sorokat, sőt verseket — néhány közülük (*Este, Vadonban*) egészen jól sikerült — akárhányat találhatunk e kötetben: költészetének végzete azonban, hogy a legalapvetőbbet, szemléletmódját tekintve, Szentessy most sem tudott kiszabadulni a népnemzeti iskola fogságából.

Érzéseit — de talán tanácsosabb az egyesszám —: érzését bátrabban és őszintébben próbálja megfogalmazni ugyan, de azt kifejezni, a szó magas értelmében, végső soron, képtelen; átvesz motívumokat Vajdától, s nem tud mit kezdeni velük. Utóbbira oly sokértelműen jellegzetes, hogy érdemes idéznünk *Az akit én szívémben hordok . . .* című versének példáját:

Az, akit én szívémben hordok
Tündérhaju, kékszemű lány.

Fel-feltűnik, mint a hattyú néha
Álmaimnak sugaras taván.

Az ellentmondás kiált. Az első sorpár műdalba illik, a másodiknak őse, ha nagyon fel is lazította, a *Hűsz év múlva* belső látomása. S a folytatás még árulkodóbb. Szentessy erősebben, intenzívebben most már a vajdai kép felé vonzódik, — de asszimilálni és továbbépíteni nem tudja. Így hát — reménytelenül ellaposítva — magyarázni kezdi:

Sugaras, mert csillagfényben uszó,
Nyugodalma, csendje végtelen,
Hajjai csak akkor ringatóznak,
Amikor a tündér megjelen.

Igaz, van jobb verse ennél, van, hol szerencsésebb kézzel nyúlt témájához — vagy forrásához —, de ez a szimptomatikusabb költemény.

Kifejezőképességének fogyatékoságában lett volna csupán a hiba? Kétségtől, ahogy élmény egyre igazabbá vált, egyre fokozódó mértékben, s — látni fogjuk — egyre tragikusabban, abban is. Ám végső okként most is világnézetét kell megjelölnünk, azt, hogy az örökölt eszményrendszertől szabadulni nem tudott, alapjában őrizte azt. Rím, ritmus, versépítés, egyként, megfellebezhetetlenül egybevágóan erről tanúskodnak, — de idézhetünk még közvetlenebb bizonyítékot is, e kötetének, e korszakának, hogy úgy mondjuk programversét, az *Új élet* címűt.

Forradalmi látomásnak indulna — alighanem a *Tűzek* nyomán —: „Csak hallgatom, remegve hallgatom / A zűrzavaros tompa hangokat, / Vihar lesz ebből! Bárki mit beszél! / Hiába fojtják vérbe itt vagy ott, / Egy látatenger kell, hogy forrjon itt / Ahonnan egyszer lángja felcsapott.” — ám ahl e mondanivalót valamely síkon mégis konkretizálni kell, a hangnem egyszerűben átvált; „napról-napra koldusabb szívről”, „kenyérharc szörnyű százdáról” olvashatunk, vagyis a létküzdelem, a struggle for life az idő tájt nagyon népszerű, megint csak — reálisan — szinte sohasem volt eszményeket reklámoló, érzélgőssé tett közhelyét.

Barátja és pártfogója, Zempléni Árpád igazán nem tartozott a legkövetkezetesebb, vagy éppen a legforradalmibb szellemek közé. Mégis, mennyivel konkrétabb, mélyebb, setesuta fogalmazásában is végiggondoltabb az ő panasza:

Véletlenek játéka ver le,
Szívünk ma sas, holnap gerle;
Vagyunk halak és elefántok,
Lidércek és meteorszilánkok.
De nincs akarat mindezekben,
Játék vagyunk meddő kezekben;
Amint a jó szelek fuvalnak,
Kapunk irányt, nyerünk sugalmat —

S így mennyivel határozottabb, erősebb, igazabb az ő kiáltása:

Szakítani kell itt minden áron,
Határon állunk, nagy határon!
Fordulatán az új időnek,
S a múlt nem kulcsa a jövőnek.
Az a jövő nem fenyeget:
Új vizet ígér és új eget...

(Bizonytalan költők) —

míg Szentessy számára a jövő kulcsa mindig csak a múlt maradt, az ő „zürös éjben” felkelő „új hite” a „dúlt romok” fölé emelt „új világa” a régi, ismert, tartalmatlan absztrakció, melyet „az üdvözítő lágy, szelid szava” lenne hivatott megvalósítani: Péterfy kérdései, módosult formában, ismét aktuálisak volnának.

Ha valaha légüres térben mozgott, most került csak igazán abba. A népnemzetiség ideálvilágának mankója — maga vallotta: „...nem ragyog / Fejünk felett az eszmék csilága...” (*Új élet*) — lassan kicsúszott alóla; a nomenklatúrát ismételte ugyan még, de egyre ritkábban, egyre kevesebb belső hittel. Az egész rendszer rákövesedett: nem védte már őt, hanem csak gátolta. Az új, megsejtett élményvilágot, a vajdai hatalmas élménytömböt viszont képtelen volt asszimilálni, alapjában nem tudott mit kezdeni vele. Témáit viszont, önnön keretein belül, minden síkon kimerítette — hisz a variálás lehetőségeit végső soron a személyiség mélysége korlátozza —, s már e kötetben akad egynéhány, szemmel láthatóan kinkeservesen írt, az egésztől nagyon elütő, mesélgető verszete. (*A rozmaring, Az elveszett csók*).

Különös módon, a maga körében, e nagyon kis tehetség is megélte a kor tragédiáját: lassanként — talán legszebb kifejezése ez egész lírájának — „szívig ható csend” vette körül.

„A dal volt életcélja, vigasztalása, gyönyörűséges nagyravágyása...” — búcsúzott tőle Zempléni nekrológiájában, s erről vallanak példabeszédei: *A házi farkas*, melyben a házörzöknek visszasomfordált éhező farkas története nyilván nemcsak — ahogy alcíme mondja — egy sztrájknak, hanem az ő hivatali robotjának is allegóriája, vagy a *Cigány*, a szabadság és a „nóta” dicsőítésének története.

Csakhogy — nemigen volt már mit dalolnia.

Eddig három egymásutáni évben jelentetett meg verseskötetet; a következő, s egyben utolsó, mindegyikük közül a legvékonyabb, csak négy esztendő múltán, 1902-ben látott napvilágot, *Rezeda* címmel.

VI.

Alig tudunk arról valamit is, mit csinált a következő három-négy évben. Annyi bizonyos, hogy nehezen adta meg magát, mindenképpen megpróbált kitörni elnémitő világának bűvös köréből.

Hivatali munkáját úgy-ahogy elvégezhette, hisz teljes megőrléséig állásban maradt; magánéletét azonban akkor már egyre hajszoltabbá feszítette. Túlon túl látványos volna elmebaját akár csak közvetetten, de teljes egészében kora számlájára írunk, a végső képlet inkább valamilyen öröklődést gyanítat. Kifejlődésének módja, pszichopatikus fázisának megnyilvánulási formái azonban valóban jellegzetesek: bennük kétségtelenül elnyomott becsvágyának kompenzálását s élménykeresésének kapkodó gesztusait láthatjuk.

Bőkezűsége, bohémiája hóbortos, esztelen tékozlásba váltott, felesége szemrehányó kérdéseire pedig annyit felelt csak röviden és elutasítóan: „mert uras!”.

Kaland kalandot követett, s talán akadt köztük komolyabb is, mert egyik szeretője — bizonyára az ő tragédiáját is siettetve — öngyilkosságot kísérelt meg. A régi családi idill most már visszavonhatatlanul, s alighanem viharosan, semmivé tűnt; egyszer azt közölte feleségével, elválík tőle, újra nőszül, őt pedig gazdaasszonyának tartja, — s a gondolat úgy látszik valóban foglalkoztathatta, mert egy 1903 novemberében, közvetlenül örülése előtt írt verse a *Menyasszonyomnak* címet viseli.

Őt évig állta a harcot, — de egyre kimerültebben. Utolsó fényképéről, noha csak harmincegynéhány éves volt akkor, éppenséggel nem „Csokonai képű poéta” néz ránk. Tartása fáradt, tekintete üres, szeme sehová nem néz, — de Vilmos bajuszát még gigerlisen kipödrötte, hullámos karimájú cilindere még szépfíusan elegáns. 1902-ben baráti társaságban felolvasott verseiből. „Éneklő, monoton” hangjára visszaemlékezve úgy mondja Zempléni: „Oh beh kifáradt lélek ez! gondoltam szorongva.” S érdemes elolvasnunk véleményét az egész

folyamatról. „Mikor észrevette magán — így a nekrológ — hogy ereje lankadni, lírai hangja egyhangúvá kezd válni ... erős Petőfi tanulmányokra és fokozott izgalmakba vetette magát...” Legnagyobb gondját, legnagyobb baját egy alkalom sugallatára s csak a maga számára — tehát ritka őszinteséggel — Szentessy is megvallotta:

Ha még dalolni se tudnék
Én istenem, hova jutnék?!...

Írta kézzel egy verseskötetbe, nyilván egy pillanatban, mikor régi költeményeit olvasgatva, s talán régi vágyaira, ábrándjaira gondolva, nyomorult sorsának fájdalma, szorító ihlettelenségének félelme feltódult benne.

Túlfeszített életének központi problémájává és ezzel — paradox módon, de nem ritka jelenséggént — költészetének egyetlen élményévé, önnön hanyatlása, önnön élménytelensége lett. Így aztán, saját fejlődését követve, ő is elindult abba az irányba, amerre kora tartott: a dekadencia felé.

Dekadenciájának első jeleire már a *Gyári lányok*ban is figyelhetünk. Így pl. az *Utolsó csók* a pillanat, a hangulat magasztalásának közhelyét személyessé feszíteni kezdő indítása: „Jöttem a kéklő messziségből / Lerongyolódva, kimerülve, / Sivatokokon jöttem át, / Csapkodó égő vágytól űzve. / Mint egy tűzszlop járt előttem / Egy megtagadott csók emléke / S mentem utána nappal, éjjel / Kiszáradt ajkkal, lázban égve.” — bántó, szecessziós érzélgőssége ellenére is, önnön személyének irreálissá növesztésével, halmozásaival csaknem Adyt előlegezi. S befejezésként is — másik példát említve — az elmúlás hangulatával zárul a kötet: „Száll, száll az ifjúság felettem, / Az én világom romba dül...” (*Az egyetlennek panasza*).

A *Rezeda* teljes egészében ennek a dekadenciának, a költő búcsújának verseskötete: alkony, álom, emlékek, válás, menekülés töltik ki, „Ez a bánat, ez a minden / Ezen kívül semmi sincsen” választhatnánk mottóját egyik költeményéből.

Hanem ekkor Szentessyt utolérte igazi tragédiája: az üvegszívű diáké — ő verselte meg sorsát egy példabeszédében —, aki miután annyiszor eldalolta mások fájdalmát, a maga érzelmeit, a maga nótáját már nem tudja kidalolni; a rossz költőé, aki még akkor sem tud nagy verset írni, ha egy személyessé asszimilált, sorsává lett élményért életével fizet.

Pedig most már következetesebben próbálta járni a maga útját, — s egyetlen egy versében majdnem sikerült is neki, hogy úgy mondjuk, áttörnie:

Mennek az évek,
Gyűlnek a vágyak!
Tűnik a napfény,
Nőnek az árnyak.
Hűvös idő jár, — alkonyodik
És a bolond szív álmodozik.
Mint mikor erdőn,
Alkonyi tájon
Bucsuzó napfény
Játszik a fákon
Rég lehanyatlott
Tulról a nap
S játszanak itt még
Napsugarak.

Nem fontos most, kinek vagy éppen kiknek hatása érződik ki e sorokból: Vajdáé nyilvánvaló, s talán — verseit a *Szemlében* olvashatta — Paul Verlaine-é is.

Látjuk, valamilyen sejtető líra felé indulhatott el, — s nem is rossz irányban: kép, ritmus itt már érzékeltetni lenne hivatott, nem pedig tudósítani. Csakhogy ne feledjük, ez alighanem a legjobb verse, s — bizonyára rövid terjedelme okán — kétségkívül a legegységesebb; s még ennek építése is kifejtő-közlő jellegű, képei konvencionálisak, hangneme bágyadt, egyetlen olyan szó sincs benne, mely — élményét hitelesítve — egyénivé tenné, egészének alig van ereje, alig van intenzitása.

S többi költeményében még eddig sem jutott. Tehetsége — a fogalmon kifejezőkészség és élmény egységét értve — egyszerűen kicsi volt ahhoz, hogy egy verset saját mondanivalójával és a saját eszközeivel kitölteni képes legyen. Egészüknek tendenciája megváltozott, s a végképp rosszaktól eltekintve majd mindegyikben akad, önnön színvonalához mérten, egy-két jobb sor, vagy jó ötlet, figyelemre méltó szándék; hanem kifejtetni egyiket sem tudta, magyaráztatja, kommentálgatja, szétoldja őket, az alkotás mondanivalójának változása ellenére őrzött népnemzeties-giccses konvencionalitásuk hatásukat majd semmivé teszi.

Ám nemcsak arról, sőt legfőképpen egyáltalán nem arról van szó, hogy egy-egy versen belül különböző hangütésű és hangvételi részeket olvashatunk; alkotásainak fogyatékosága sokkal alapvetőbb ennél. Valójában a két elem, a modern és a népnemzeti — mindkét megjelölés, s kivált az előbbi, természetesen túlzott, kissé jelképes értékű — költészetének legkisebb egységében is keveredik. Maguk azok a sorok, szakaszok, melyek tétován megsejtett új életérzését lettek volna hivatva kifejezni, hagyományos formában íródtak.

Két példa:

Beteg szívet, szomorú lelket
Hozok hazulról én neked.
— Óh ifjúságom tündér álma
Gyógyíts meg újra engemet.

(Az Adrián)

Hogy cserbenhagytak lassanként az álmok!
Úgy szálltak el, mint szertehullt virágok
Az őszi este csendes szárnyain. . .
Isten hozzátok, tündér álmaim!

(Hogy cserben hagytak)

Másrészt viszont idézhetnék olyan példákat, ahol a steril konvencióba is belopódzott, noha csak alig kihallhatóan, az új hangulat. De hisz a jelenséget már első kötete óta ismerjük, csak megnyilvánulási formája módosult.

Önnön kifejezési eszközeit megtalálni, vagy éppen megalkotni nem tudta: a hagyomány nemcsak egész életművében, de minden versében, minden sorában erősebbnek bizonyult; így aztán egyetlen olyan sora, egyetlen olyan képe nincs, mely a maga körén belül életérzését nemcsak kordokumentumként, de önértékűen megszólaltatta volna.

A régi kifejezőmód alapelemeitől — a deskriptivitástól, a képrendszertől, a szókincstől — s így, most már fordított irányban, az eddigi okot okozattá váltva, de nem kisebb jelentőséggel, a mögötte álló szemléletmódtól nem tudott szabadulni. Fegyvertára a régi maradt, holott most már a másik oldalon szeretett volna küzdeni, s páncélja nemcsak gátolta, hanem már fojtotta.¹⁴

Nem sikerült hát áttörnie, s így hiába volt az előbbiekhöz mérve legjobb kötete az utolsó, költői csatáját mégis ebben vesztette el, saját igazi élményét, dekadenciáját nem tudta kifejezni.

S nem soká késett életének tragédiája sem. Zilált idegrendszerének első nagy megpróbáltatása, egyébként teljesen jelentéktelen, érzélgős beszélyének, a Verebeknek félsikere lehetett: a Kisfaludy Társaság pályázatán, meglehetősen felemás értékelés kíséretében, dicsé-

¹⁴ Szemléletmód és kifejezési forma összefüggésének igen érdekes elemzését nyújtja SCHWEITZER PÁL cikke: Ady versszerkezeteinek néhány kérdéséhez (It 1958.); Ady döntő újítását ő épp ott keresi, ahol e dolgozat Szentessy legfőbb gyengéjét látta.

retet nyert csak.¹⁵ A végső lökést azonban rá egy évre kapta. 1903 decemberében a Petőfi Társaságba ajánlották, mások azonban Nógrádi Pap Gyulával akarták az üres helyet betölteni. A rivalizálás izgalmait végképp nem bírta már ki: nagyzási hóbortba esett, ahol végre minden formában kiélhette becsvágyát. Angol balladákat szavalt saját versei gyanánt, babérokoszorúval jelent meg az utcán, rajta a felirat: „Szentessy Gyulának, a legnagyobb költőnek”, —másképp gazdag embernek képzelte magát, négyezer hold tulajdonosának, alapítványokat tett, utazásokról beszélt, melyeket a Tátrába és a Riviérára tesz majd.

E korszakban írt versei érdekességet inkább az ideggyógyásznak jelentenek s nem az irodalmárnak. Két sora azonban meghökkentő:

Az ég forog vad, szédítő futásban
És visszavágtatnak a csillagok.

Hasonlóan, de akárcsak megközelítően merész képet soha le nem írt. Igazi tehetség fojtódott volna el benne, melynek az örület egy pillanatra kaput nyitott? Vagy egyszerűen csak lázas agyának látomását írta le pontosan és változatlanul, majdnem azt mondhatnánk, reálisan? Félő, hogy az utóbbi igaz; se a kép hangulatának, se anyagának, s még kevésbé a képfarmálás bátorságának nincs társa négy kötetben, s maga az idézett vers nyomban e sorpár után az ő „szép kis négyezer holdjának” leírásával folytatódik.

Örülete nem soká maradt ilyen látványos. December végén „agygörcsöt” kapott, „szája habzott, teste vonaglott” — úgy látszik epilepsziája lehetett — és beszállították a Lipótmezőre. Itt is halt meg 1905. október 31-én.

Temetésén Gara József beszélt az újságírók, Farkas Emőd az Otthon Kör nevében, a költők búcsúját pedig Zempléni Árpád mondta el.

Egy évre rá özvegyének kiadásában és Koroda Pál életrajzával megjelentek *Összes Költeményei*. Azóta pedig írája teljesen feledésbe tűnt, — még nevét sem nagyon ismerik ma már.

VII.

Átmeneti vagy előkészítő korok művészete értékét és értelmét betetőződésében nyeri el: a századforduló írájának mértéke — önnön, fiatalkori verseit is beleértve — az érett Ady és a *Nyugat* költészete. Évtizedek óta majd minden esszé és tanulmány — Horváth Jánost és Halász Gábort említhetnének kivétel gyanánt — ebből a szempontból vizsgálja e korszak költészetét; s ha ennek fontosságát nem is tagadhatjuk, kizárólagos érvényesítése óhatatlanul csonkává teszi az egyes költők portréját, az összképet pedig egyoldalúvá. A fejlődés organizmusa ekként reménytelenül semmivé tűnik: élő mozgó dialektikája helyébe valamilyen merev, lépcsőszerű fejlődéssor lép, alján — mondjuk — Szabolcska Mihállyal, tetején Ady Endrével, közbülső fokait pedig kiragadott, moderneknek és még modernebbnek ítélt motívumok alapján az egyes költők alkotják. Ismétlem, e szempont végső soron elvitathatatlan. Túlhajtása azonban, úgy vélem, azt eredményezi, hogy kerek költőportrék helyett azt tudjuk csak ki miben és mennyire járult hozzá az új formanyelv kialakulásához; a részletek elsikkadása pedig az összképet elnagyolttá teszi és ront hitelén. Miként ily módon, reális viszonyítási alap híján csak pólusokat látva, épp a főcél marad elértlen, sem az nem deríthető fel megnyugtatóan,

¹⁵ E bírálat, melyet Endrődi és Rákosi Viktor írtak, „Egyszerű, bájos, megható kis életkép”-ről szól ugyan, s megállapítja: „Nem közönséges tehetségre vall, hogy szerzője ebből a semmiségből költői érdekű művet tudott teremteni”, ám e lezárás dicséretnek már nagyon is kétesértékű, s kivált a nyitómondat „szimpatikus költői művecske” megjelölése után. Kozma Andor egyébként Szentessyt javasolta a díjra, de azt végül Somló Sándor nyerte Egy királylány története című beszélyével. (Kisfaludy Társaság Évlapjai XXXIV. köt. 240.)

mennyre kötődött Ady korához és a kortárs költészethez, sem pedig az, miben is állt és hogyan valósult meg az *Új versek* korfordulót jelentő — hadd ismételjem a költő egyik kedvenc szavát: újdonsága.

Igazat mondunk tehát, de nagyon keveset Szentessy Gyuláról azt megállapítva, hogy lírája modern a Szabolcskáéhoz és népnemzeti az Ady Endrééhez, vagy akár a Czöbel Minkáéhoz viszonyítva: hiszen költészetére és korára épp a két elem hullámzó mozgása jellemző.

Pályakepe — beteljesületlen voltában is, sőt éppen abban — a kor mozgásának, irányulásának példaszzerű dokumentuma.

Kifejező eszközeit tekintve, sarkított megfogalmazással úgy mondhatnánk, a hasonlatok és az allegória költőjeként indult. Előbbiről éppen Ady írta: „A magyar intellektuális élet még azon a fokon van, hogy divatos a parallela. Miként a félműveltek mindjárt hasonlatot mondanak.”¹⁶ — s ha ítélete ilyen általános, időtlen érvénnyel nyilván túlzott és igaztalan is, az adott évtized irodalmát, annak rétegződését és tendenciáját nézve, megfellebezhetetlen. Utóbbi, az allegória viszont — jól ismert megállapítást ismétlünk — a legkétebb értékű stílusforma: legtöbbször átmeneti, negatív előjellel átmeneti korokban terjed el, annak jele és kifejeződése, hogy alkotója valamilyen kettősséget, összetettséget mintegy észrevesz csupán, közölni tudja csak, de egészében átérezni és érzékeltetni nem.¹⁷

Korával együtt aztán „teremtő szó után epedve” Szentessy is megindult a metafora és a szimbólum felé. Láttuk, milyen sikerrel: egy szűkrezárt körből kitörni nem tudott, a hagyomány életművének minden elemében, a legkisebben is, erősebbnek bizonyult.

Az átmenet költője volt; a népnemzetiség és a dekadencia közötti átmenet. Útja ilyenformán tipikus: azé a költőrétegé — de általánosabban is mondhatjuk —: azé a társadalmi rétegé, mely a ránehezedő nyomással semmilyen gondolatot, eszményt vagy éppen tettét szembeállítani nem tudván, szükségszerűen jutott el a dekadenciához. Valóban a nagyváros költője volt, de nemcsak miként említeni szokták, verseinek közvetlen tematikája, hanem elsősorban élményének természete, jellege okán.

Lírájának akárminő tendenciáját is egy határozatlan egyéniség mindig tétova próbálkozásaiból, egy sokadrangú tehetség kevésbé egyéni és nagyon kevésbé adekvát kifejezéseiből kell megkísérelnünk kiolvasni. Nem könnyű hát a kulcskérdésre, a modern költészet fejlődésében, ama Adyt előkészítő folyamatban elfoglalt helyére vonatkozóan választ adnunk.

Annyi bizonyos, problémáival becsülettel próbált szembenézni. Ábrányi Emil — kivált első kötetének tanúsága szerint — sokkalta jelesebb tehetség volt nála, s mindvégig sokkal csillogóbb is maradt, ám megkerülte a kor igazi problémáit, lírája sehová nem vezet. Az ihletelenségben vergődő, majdnem teljesen elnémuló Szentessy — némaságában is, sőt részint éppen avval — fontosabbat, igazabbat vall. Mert Szentessy, ha akár néha malgré lui is, de belevágott e problémákba: élménye a búcsúzó Vajda, Reviczky és — egy-két, említett vonatkozásban — Komjáthy köréhez kapcsolja.

De ideköti — noha a népnemzeti szemlélet bilincseitől szabadulni nem tudván, e törekvése hozott a legkevesebb sikert — új kifejezési eszközöket utánzó-kereső próbálkozása is.

Zavaros, kusza korának konfliktusai szimbolista kifejezőmódot kívántak, s Szentessy — ha mégoly tétován is — már efelé tájékozódott. Igaz, e tekintetben még elődei is tovább jutottak, de ő mélyebbről indult és több teherrel.

Egy vonatkozásban azonban még Reviczkyénél is messzebb jutott. A *Gyári lányok* és a *Rezeda* költője szerencsétlen élete folytán talán még mélyebbre hullott elődjénél: az ő helyzetét már semmilyen pátoz nem emelte, őt már semmilyen filozófia nem istenítette s nem vigasztalta.

¹⁶ Ady: Párizsi noteszkönyv ...

¹⁷ Walter Benjamin a barokról írva, de tulajdonképpen a modern irodalomról szólva, még tovább megy, s talán nem is jogtalanul. Szerinte: „Es liegt in der Allegorie die facies hippocratici a der Geschichte.” (Id. G. LUKÁCS: Wider den missverstandenen Realismus. Claasen 1958.)

Kora és személyisége a dekadens költő élethelyzetét juttatták neki osztályrészül, s utolsó kötetében, a *Mennek az évek-féle* versekben — rímeit, rítmusát, képlátását is érezhetően ekként próbálván átformálni — ezt a minden illúzióját veszített, magábahulló, morbidba hajló dekadenciát igyekezett kifejezni; egy-két költeménye mögött, a régi ihletők helyén, Verlaine líráját véltük sejteni.

Messze túlmutatna e dolgozat keretein a dekadencia bárminő általános szempontú értékelése. Annyi kétségtelen, hogy a „bizonytalan költők”, a bizonytalan nemzedék útja, ha becsülettel néztek szembe a problémáikkal, csaknem szükségszerűen hozzá vezetett; még a fiatal Adynak is az volt egyik első, szinte heurisztikus nagy élménye, hogy dekadens verset írt. S ne feledjük: nálunk a dekadencia sokkal inkább kezdete, mint vége egy irodalmi, sőt társadalmi fejlődésnek.

Igaz, Szentessy talán még közvetve sem épült be e fejlődésbe, ehhez túlságosan jelentéktelen maradt. Ám a maga körén belül együtt haladt az árammal, igazi problémákkal vívódott, sőt a legfontosabbak közül valókat érintette: így hát életműve, annak előrelendítő és hátrahozódító erői egyként, s az erők folytonosan hullámozó dialektikája — ha a regresszívek végső soron erősebbnek is bizonyultak — szervesen beletartoznak a kor összképébe.

Alkotóként azonban a maga útját végigjárni nem tudta, — de még talán negyedéig, nyolcadáig sem jutott. Így aztán életműve kordokumentum maradt csupán, a mozgás megindulásának, irányának, s leginkább: kényszerítő erejének, törvényszerűségének kordokumentuma. Hiszen saját hajlamait követve legszívesebben talán valamilyen Szabolcska-szerű poétává lett volna, — ezt azonban élete nem engedte; Reviczkyvé lenni viszont nem tudott.

Pályaképének végső summáját minden félmondatos összegzés óhatatlan pontatlanságával és túlzásával valahogy ilyformán fogalmazhatnánk meg: annak példája Szentessy lírája, hogyan lett a századvégen egy kis tehetség, néha önnön akarata ellenére is, a népnemzetiek epigonjából a kései Vajda János és a modern törekvések epigonjává.

Péter Pór

GYULA SZENTESSY

Gyula Szentessy (1870–1905) n'était pas du groupe des poètes qui marquèrent leur époque, toutefois, il semble être justifié de lever les voiles de l'oubli de son oeuvre poétique, sa poésie reflète notamment les tendances de mouvement de la poésie lyrique de l'époque de l'art-nouveau, dite «de sécession». Dans l'étude, l'auteur suit attentivement toutes les étapes de la vie et de l'oeuvre de Gyula Szentessy, fait l'analyse de tous ses recueils. La poésie de Szentessy était caractérisée d'abord par l'emploi des comparaisons et des allégories, mais plus tard, l'intérêt du poète s'est porté sur les moyens d'expression par des métaphores et des symboles. Il ne parvint pas, cependant, à franchir les cadres assez limités de son univers poétique (et aussi de son talent). L'empire des traditions s'avéra partout, dans tout son oeuvre, plus puissant que ses aspirations à la recherche et à l'expression du nouveau.

Dans son étude, l'auteur met en évidence que Szentessy était le poète de la transition entre la poésie nationale populaire et de la décadence. Sa poésie est donc typique, car elle reflète la crise du goût de la poésie lyrique au tournant du siècle en Hongrie et révèle des éléments de haut intérêt de la nature du changement de style. Toute la poésie de Szentessy est l'image fidèle de ce groupe de poètes, mais aussi de cette couche sociale qui ne sut rien dresser, ni une idée catégorique ni une action résolue contre l'étreinte de son époque. Cette poésie marchait donc inéluctablement vers la décadence. Il ne fut pas donné à Szentessy de parcourir sa carrière créatrice; son oeuvre passa à la postérité comme un document de l'époque seulement, celui du début, des tendances et de la force impérieuse du changement.

Hogyan szűnt meg a győri „Hazánk”?

A győri *Hazánk*, amely — mint ismeretes — azzal vívott ki magának megkülönböztetett helyet a múlt századi vidéki folyóiratok közt, hogy mintegy másfél évig (1847—1848. aug.) teret biztosított haladó fiatal írók, elsősorban pedig Petőfi mondanivalója számára,¹ 1848. aug. 10-én váratlanul, egyik napról a másikra megszűnt. E kurta-furcsa megszűnés körülményeinek — talán mert 1848—49-ben korántsem volt egyedülálló eset — pontos tisztázásával a kutatás mindeddig adós maradt, nagyjából megelégedett Kovács Pálnak, a lap szerkesztőjének úgy 30—40 évvel későbbi, általánosságokban mozgó nyilatkozataival. Az egykori szerkesztő 1874-ben ezt mondja: „Beütött azután hozzánk a »szabadság«, s annak következtében egyszer magyar, máskor horvát, — aztán német, később még a muszka is jöven hozzánk, mint »jó barát« mint »vendég«: nagyon természetes, hogy ily »barátságos vendégi« viszonyok közt szegény »Hazánk« is elveszett, t. i. a »Hazánk« című győri első magyar lap.”² Majd később, 1887-ben: a *Hazánk*nak „harmadfél évig [?] szerkesztője is voltam, míg nem a közbejött forradalmi zavarok miatt meg kellett szűnie.”³ Nem valami sok, és — nem is igaz.

Közelebb jut a rejtélyes hirtelen megszűnés okainak felderítéséhez Pitroff Pál, aki — még mindig általánosítva és sok mindent tévesen értelmezve — 1915-ben elmondja, hogy a *Hazánk* „Bukását előmozdította aug. 8-i cikke; ebben a győri polgárőrséget a Dráva melletti táborból igen erős támadás éri, mely gyávasággal bélyegzi meg, mert állítása szerint nem akart megesküdni, hogy őre lesz a szabadságnak”. Pitroff szerint „A szegény, katonailag kiképzetlen emberek nem érdemelték meg a kipellengérezést”, majd „Győr polgármestere ez ügyben gyűlést hív össze, a cikket felolvastatja s a nemzetőrség nevében sajtópört ígér. Kovács megpróbálta az ellennyilatkozatok kiadásával szelidíteni a dolgot, de a nemzeti érzés [?] és hazafias büszkeség [?], melyet az ő lapja segített fellángolni, azt magát is elsöpörte.”⁴ — Pitroff Pál adatait Lám Frigyes egészíti ki 1928-ban,⁵ ebből megtudjuk többek között, hogy az 1848. márc. 16-án alakult nemzetőrség (nem polgárőrség!) zöme „egy pár hét alatt megunta ... a katonásdózt”, hogy ellenük az aug. 8-i számban két cikk is jelent meg, a második szerzője „Pompieri [! Pompéry] Eszterházy Károly gróf titkárából származott. Még a városi közgyűlés is foglalkozott ezekkel a cikkekkkel. Zichy Ottó gróf gyűlésre hívta az egész nemzetőrséget. Elhatározták, hogy Kovács Pált vád alá helyezik, beperelik”.

Mindez azonban nem a teljes igazság. Való, hogy a *Hazánk* utolsó számaiban (nemcsak az aug. 8-iban) egymást érik a támadások a nemzetőrség ellen, köztük fontosnak látszik a vezető helyen hozott „Győr, aug. 8-án 1848” c. cikk,⁶ mely bizony lehangoló képet fest a győri nemzetőrsegről: nem vonulnak ki gyakorlatra, „se törvénye, se zászlója mind ekkorig nincs”, nem akarnak felesküdni, „mert akkor — az írástudók legalább így beszélnek — rögtön el kellene a’ Dráva mellé maséroznunk”. Zichy Ottó gróf, a minisztérium által frissiben őrnaggyá kinevezett parancsnok „kevés tapasztalással, még kevesebb hadtudománnyal, s legkevesebb erélyességgel van felruházva!” Nem lehet ezt a nemzetőrséget nyakra-főre riadóztatni „Mi többnyire mesteremberek, hivatalnokok vagyunk, kiknek ideje kimért, s a’ nap órái felosztvák”. Mi kell tehát: törvényt, zászlót, „rögtön felesküvés”, erélyes parancsnok.

Különös e nyilatkozatok közzétételében, hogy Kovács Pál egyrészt maga is nemzetőr, másrészt hogy Zichy Ottónak tisztelő jóbarátja, maga is részt vesz a haladó arisztokráta szervezte győri ellenzéki mozgalmakban, sőt állítólag tagja volt az ún. „Győri Tízek” radikális

¹ L. HEGEDŰS ANDRÁS: Petőfi és a győri „Hazánk”. Tanulmányok Petőfiről. Szerk. PÁNDI PÁL, TÓTH DEZSŐ. Akad. K. Bp. 1962. 349—395.

² KOVÁCS PÁL: Irodalom. Győr megye és város egyetemes leírása. Szerk. Fehér Ipoly. Bp. 1874. 261.

³ KOVÁCS PÁL: Életrajzi adatok. Főlv. 1887. dec. 1. 330. sz. 2429.

⁴ PITROFF PÁL: A győri sajtó története (1728—1850). Győr 1915. 82.

⁵ LÁM FRIGYES: Egy győri polgár a reformkorszakban. Győr 1928. 92.

⁶ Hazánk. 1848. aug. 8. (17. sz.) 65. „Több nemzetőr” aláírással.

csoportjának is,⁷ lapja egyik fóruma a külön győri március 15-ének s az ezt követő társadalmi harcoknak. Most, 1848 nyarán azonban Kovács Pál nem tud s nem akar továbblépni a plebejus radikalizmus és republikanizmus útjára (eliteli pl. a Marczius Tizenötödike kormányellenességét,⁸ el a népgyűléseket mint a politikai agitáció, mozgósítás eszközeit), — de mint derék liberális és polgár betű szerint értelmezi a *sajtó- és szólásszabadság*ot, lapját kitarja *mindenfélre* felfogás előtt. Egy, a nemzetőrséget védő — a *Hazánk* legislegutolsó cikkét tartalmazó — „Ellen nyilatkozat”-hoz a „Szerk.” ezt a megjegyzést fűzi: „Betűről betűre [közöljük], a mint beküldetett”.⁹ És ebben nem áll egyedül: a „Tehátlan” jellegű írás szerzője már az aug. 10-i számban így nyilatkozik: „Tudom, hogy ön barátja Zichy Ottónak. 'S éppen azért dicsérem önt, hogy a' 'több nemzetőr' nyilatkozatát ellene, még is felvevém”.¹⁰

Ezzel a liberális szabadság-fogalommal függ össze, hogy munkatársa lesz a lapnak az addig magát a *Hazánk*tól is, a győri ellenzéki mozgalmaktól is távol tartó *Pompéry János* (Ervin) is.¹¹ Dehát a júniusi tisztújításon Eszterházy Károly lett a főispán — a *Hazánk* örömmel üdvözlí —, Pompéry pedig a gróf gyermekeinek korábbi nevelője, jelenleg titoknok. Nos, végső soron Pompéry bekapcsolódása lett a *Hazánk* megszűnésének közvetlen oka. A korántsem harcias Pompéry ugyanis 1848. júliusában mint nemzetőr hadbaszáll, — minthogy Eszterházy Károly az egyik egység főparancsnoka. A gróftól ugyan rövidesen felváltják, de Pompéry marad a táborban, s irogatja lelkesítő, hazafias szándékú és hangú — bár egyre türelmetlenebb, támadóbb, gunyorosabb — cikkeit a *Hazánk*nak.¹² Amíg csak az új főparancsnok (Bezerédi „Kricsi”) ellen duzzog, amíg csak az értelmetlen, laikus hadmozdulatokat kritizálja, amíg a felszerelés-, lőszer- és fegyverhiányon epeskedik (Csányi László fegyver helyett lelkesítő proklamációkat küld) — addig Győrött nincs semmi baj. Kitor azonban a vihar a legutolsó tudósítás nyomán, amelyben kegyetlenül leszedi a keresztvizet a győri nemzetőrségről s általában a győri (német szellemű) polgárságról. A „Sellye, júl. 31.” keltezésű tábori levél felháborodva szól arról, hogy míg itt, Sellyén „a' tábor népe csatára készen áll... addig az olly hírneves Győrben árulás követtetik el a' szabadság, a' haza ellen”. „A győri nemzetőrség többsége zászlója alá esküdni nem akar!” „Fegyverkezzétek le e' gyáva népet, mellynek drágább rongyélete, mint a' haza becsülete”. Ismételtén Petőfit idézve („Schonnai bitang ember...”) gyáva filisztereknek nevezi őket, majd még érzékenyebb ponton: német voltukban és városi-polgári osztályöntudatukban sérti meg őket: „mit tevétek ti idegen nevű és ajkú gyermekei e' mindentadó magyar hazának?”; „Hát mivel vagytok ti jobbak, mint mi, mint e' magyar nép, melly ide, ha kell, halni jött?” Győr a hon szegylene, benne a népre „gúnnyal nézett az értelmesnek gúnyolt városi elem”, de most „Le a' kalappal e' nép előtt”, mely szenvedett, dolgozott, vért ontotta, „míg ti serkancsóitok mellett a' kényelem párnáin 's kiváltságaitok árnyában hízatok”. A nép mellett a nemesi osztály is „elszűzülötti jogához” méltóan viselkedik, csak a polgárok folytattak harcot már békében is az „értelmiséggel”, vallás- és osztálygyűlöletet keltek, most pedig „inkább fogadnátok be az ellent”; „... elhagyjátok a' hont legnagyobb bajában”...

Ez már „Tehátlan”-nak is sok. Elismeri ugyan, hogy E — n cikkében „egy hazája vész állapotán elkeseredett kebel nemes haragja lobbadoz felénk”, de tiltakozik is: hogy esküdjene fel, mikor zászlójuk sincs? a haza védelmére csak miniszteri rendeletre kelnek fel, különben is „az egész ország nem tódulhat a' Dráva mellé”, a felső határ védelmére is kell tartálékolni embert. Nem is beszélve arról, hogy ők ingyen szolgálnak a nemzetőrségben, amazok pedig lénungot kapnak! A válasz „E — n”-nek: meg kell mutatni, hogy szavai csak egy minoritásra érvényesek. Jelzi azonban, hogy a levél írója ellen sokan „féktelen szenvedéllyel” fakadnak ki.

Erről a szenvedélyről még ugyanabban az — utolsó — számban — név nélkül, de bizonyosan Kovács Pál részéről — egy megjegyzés olvasható: a Dráva melléki levél „rettentő ribilliót idézett elő a' belvárosi [!] nemzetőrség között. Jele, hogy elevenjére talált. Nagyszerű macskazene, ablakbeverés, sőt, mint halljuk, személyes elnászpángolás is terveztetett több sajtoszabadság hősei által a' szegény szerkesztő részére, ki, mire e' sorok világot látnak, alkalmasint már be lesz fogva”.¹³

Kétségkívül ilyesmi várt volna a szerkesztőre, — ha idejében kerekét nem oldott volna. Kovács Pál azonban Pestre menekült és a *Kossuth Hírlapja* aug. 15-i számában egy „Nyilatkozat”-ban mondja el Pompéry cikkének következményeit, s fejti ki szándékát, hogy lemond a

⁷ KOLTAI VIRGIL: Dr. Kovács Pál élete és működése. Győrött 1889. 65.

⁸ *Hazánk*. 1848. máj. 18. (213. sz.) 852.

⁹ Uo. 1848. aug. 10. (18. sz.) 72.

¹⁰ Uo. 69.

¹¹ „Pompéry János (Ervin) ... lapunk ezentúli dolgozó társa.” *Hazánk* 1848. jún. 6. (221. sz.) „Vegyes hírfűzer” rovat.

¹² E — n: Egy önkéntes nemzetőr tudósításai. Uo. júl. 18. (8. sz.) 29. majd „A' Dráva melletti táborból” címen aug. 1. (14. sz.) 54, aug. 3. (15. sz.) 58—59, aug. 8. (17. sz.) 66.

¹³ „Apró hírek” rovat, 72.

Hazánk szerkesztéséről.¹⁴ Beszámol a Győrött támadt nagy felháborodásról, de — jegyzi meg — a nemzetőrség nem „tetteles rögtöni felesküvéssel” válaszolt, s nem a cikkíró ellen fordult, hanem a városházára rohant, ott két napig a polgármesterrel rendkívüli közgyűlést tartott, majd (még 10-én) népgyűlést hívott egybe a kaszánya udvarára, „hogy oda engem, mint szerkesztőt megcitzáljon, confrontáljon (??)”, akár erőszakkal is. Ott „a legaljasabb czímekkel” szidalmazták, „ablakaim beverése tervezetett, s még agyonütéssel is fenyegettek”. Pestre menekült tehát, — „hol jelenleg e sorokat írom”. Elítéli a győri nemzetőrség viselkedését, s tiltakozik: a népgyűlések be vannak tiltva, ott az esküdtszék, ítéljen az, de ne a szerkesztő, — az író fölött. — Ebben egyébként „A szerk.” (Bajza) is egyetért Kováccsal, ő is rosszállását fejezi ki, különösen hogy éppen nemzetőrök a tettesek, de reményét fejezi ki, hogy talán csak felbujtók ármánykodnak, s a többség más véleményen van.

Kovács Pál mindenesetre megteszi az elhatározó lépést: a *Hazánk*at — mondja — „eddig is leginkább Győrért, szeretett lakhelyem érdekében adám ki”, s most, hogy Győr méltatlan lett erre, „ezen lap szerkesztését s kiadását ezennel megszüntetem”, a jövőben — úgymond — csak orvos lesz...

Legyen szabad még egy dokumentumot idéznem, amely mintegy epilógusa s részben józan, részben rosszindulatú kommentálását adja a *Hazánk* megszűnésének. Egy német nyelvű levélről van szó, amelyet egy olvashatatlan aláírású győri polgár — a címzettnek láthatólag bizalmas barátja — ír Pompéryhez Marcaltőre 1848. aug. 18-án.¹⁵ (Akkorra tehát Pompéry is felhagyott a hon védelmével.) „Lieber Freund! — kezdődik a levél — Krähwinkel in Aufruhr! — Du hast deinen Kopf bereits in der Schlinge, und aus der Schlinge kann Dich nur — das Erschieszen retten. — Kovats hat sich geflüchtet, was eben so voreilig war, wie die Aufnahme deines Briefes — ohne eine Anmerkung dazu zu machen — oder wie unvorsichtig seine Erklärung in Kossuth Hirl. war, — indes ist er bereits zurückgekommen, und kein Mensch thut ihm auch das geringste. — Hazánk ist eingegangen, es ist ein Opfer der freyen Presse, ein Opfer eines tactlosen Redacteurs — und vielleicht auch ein Opfer eines Praenumeranten Mangels. — Dein Brief war *unwahr*, denn noch sind die Raaber zum Eid und Ausmarsch *nicht* aufgefordert worden, — wenn er auch (der Brief) viel wahres enthält, so hätte ihn Kováts der selbst Nationalgardist ist, nicht aufnehmen sollen, er kennt oder sollte kennen diese Pappenheimer”. „... nach der Aufforderung des Ministerpraes ... s, dass die Nationalgarden verpflichtet sind, solange zu dienen, solange der Kampf währt, geht nicht ein Einziger, — aber auf 6 Monate gehen Mehrere.”...

Még sok egyébről is szó van a levélben, pl. hogy Pompérynek nem tanácsos Győrbe betenni a lábát (legfeljebb barátjához „in cognito”), hogy a kaszányában tartott gyűlésen ki védte meg Kovács Pált stb., de tárgyunk szempontjából inkább csak az érdekes: miben látja egy győri polgár a *Hazánk* megszűnésének okait. Elsősorban a sajtószabadságban és Kovács Pál „tapintatlan” szerkesztői módszerében. Kétségtelen, hogy Kovács Pálnak túlságosan absztrakt és liberális elképzelése volt a sajtószabadságról, de „tapintatlanság”-nak mélyebb, társadalmibb gyökerei vannak, — amikre itt éppen csak utalhatunk. Legfontosabb kétségkívül a győri „belvárosi” polgárság és a magyar forradalmi mozgalmak szembekerülése. Ez a polgárság seregesen tódult a nemzetőrségbe, amíg annak hazai-városi rendfenntartó szerepe volt — a forradalmi tömegekkel szemben, de rögtön vonakodni kezdett, amikor a forradalmi vívmányokért fegyverrel kellett volna harcolni Bécs és csatlósai ellen. Ebben a helyzetben Kovács Pál szerkesztői magatartása nem „tapintatlan”, hanem bátortalan, határozatlan, következtelen és elvtelen volt. Ebben a történelmi helyzetben, amikor Győr társadalma végzetesen megoszlik, amikor a társadalmi osztályellentétek mellett nemzeti (sőt vallási) ellentétek is felparázslanak, amikor szemmel láthatólag megtorpan Zichy Ottó és csoportjának nem egy tagja, amikor az éppen csak magyarosodó polgári (kereskedő, vállalkozó, fuvarozó-hajózó, hivatalnoki) osztály Jellasics és Bécs felé tekintget, — nem maradhat fenn egy lap, amely a sajtószabadság tág értelmezésével teret nyit *minden* nézetnek, nyilatkozatnak és ellennyilatkozatnak, egyazon számában feleml és legyaláz személyeket, eszméket, intézményeket, — s ezzel mindig csak az ellensége számát szaporítja...

Győr társadalmát majd csak a radikalizmus és forradalmi eszme mellett következtessen kitartó Lukács Sándor, Gyapay Dénes és társai szervezik meg Kossuth politikája egyik fellelőgárává — 1849-ben... De akkorra már Kovács Pál és a *Hazánk* liberalizmusa végképp időszerűtlenné válik. Gondolni sem lehet a *Hazánk* újra megjelenésére.

Martinkó András

¹⁴ Kossuth Hírlapja 1848. aug. 15. (39. sz.) 177. A „Nyilatkozat” mellett * van, az utalt helyen: „Kéretnek egész tisztelettel volt szerkesztőtársaim ezen nyilatkozatomnak becses lapjaikba felvételére K. P.” — A cikk kelte: Pest, aug. 14. 1848., aláírása: Dr. Kovács Pál.

¹⁵ OSZK Levelestár. Ismeretlen levele Pompéry Jánoshoz.

Malom a pokolban

(Még valamit a Vén cigány vitatott verssorához)

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1965. évi 1. számában (83—86. l.) Sarkady Sándor meggyőzően bizonyítja, hogy Vörösmarty *A vén cigány* című rapszodiájának egyik sora — a legújabb kritikai kiadás hibás szövegével szemben — helyesen így hangzik:

„Mi zuhog, mint malom a pokolban?”

A sokat vitatott verssor állítmánya ügyének tisztázása után is megoldatlanul marad még az a kérdés, mit jelent a mondat homályos értelmű képe: mire gondolt a költő, amikor a „mint malom a pokolban” — hasonlatot leírta?

Mindabban, amit a „pokol”-ról, erről az önmagában is képzeletbeli, transcendentális vallási fogalomról tudunk, soha sehol sem esik szó holmi ottani zuhogó malmokról. A mérhetetlen terjedelmű középkori keresztény vallásos irodalom és egyházi szónoklat képanyagában, metaforáiban is alighanem hiába keresnénk ilyen pokolbeli malmokat.

Dante csak eléggé jól „ismerte” a poklot és eléggé határtalan fantáziája volt a pokolbeli dolgok elképzelésére, de az ő *Divina Commedia*-jában sem találkozunk semmiféle pokolban működő, „zuhogó” malommal.

Vajon föltehető-e a zseniális intuíciójú Vörösmartyról, hogy — ha mindjárt a költői alkotás felfokozott paroxizmusában is — annyi gondolkodás, megoldás-keresés, kísérletezés mellett, mint amennyit a költemény variánsai elárulnak, értelmetlenséget, vagy valami irreális dolgot akart leírni, amikor olyasmire hasonlítva a kérdéses dolgot, ami *nem létező* valami, amit még a költői képzelet sem ismer s amit egyáltalán nem tud elképzelni az átlagos értelmű olvasó (vagy hallgató) ember?

Mire gondolhatott tehát a költő, amikor — többszöri próbálkozás után — végül is a mai szöveg nélküli állapotot meg: „Mi zuhog, mint malom a pokolban?”

Úgy vélem, hogy ennek a fejtélyes hasonlatnak a „megoldását”, illetve magyarázatát a következőkben találhatjuk meg:

Régebben egyszer — a dunai hajóalmok gazdaságtörténetének kutatása során — kezembe került Lambrecht Kálmánnak a Magyarországon ismeretes, illetve használatos malmokról szóló könyve.¹ Nos, ennek az érdekes kis könyvnek a 37. és 38. lapján a következőket olvashatjuk:

„Országszerte sok olyan kis, — rendesen egy kövű — malom volt (egykor), amely csak árvízkor, felhőszakadaskor vagy ... hóolvadáskor, egyszóval *pokol időben* forgott. Ezért a nép *pokolidő-malomnak* is nevezte ezeket.

Dr. Takács Sándor egyik tanulmányában (Századok, 1907. évf. 241. s. köv. 1.) a XVI—XVIII. századból számos okleveles adatot sorol fel ilyen „pokolidő malom”, pokolidőhöz való malom, pokolidőn forgó malmok létezéséről, amelyek száraz időben álltak és csak „pokolidőben” dolgoztak.

„Pokolmalmoknak” azokat a malmokat nevezték, amelyek felhasznált vizüket a malomrétekre bocsátották s ezáltal „pokoli” károkat okoztak.

Eddig Lambrecht Kálmán tájékoztatása. Valószínű, sőt majdnem bizonyosra vehető, hogy Vörösmarty még ismert s még láthatott is ilyen „pokolidőben” zuhogó malmot. A felhőszakadás vagy nagy zápor nyomában megáradó — máskor száraz — patak vize valóban mennydörgésszerű robajjal zuhog ilyenkor alá a felülcsapó „pokolmalom” kerekéről. A nagy víztömeg vizesés-szerű zuhogása, alázudulása — különösen szoros völgyekben vagy visszhangos fájon — csakugyan a mennydörgés hangját utánozza, a lezuduló víztömeg „pokoli” zúgással dübörög.

A „pokolbeli” (pokoli) malom tehát egyáltalán *nem valami földöntúli fogalom* Vörösmarty hasonlatában, hanem olyan valóság, amelyet a költő valóban láthatott (talán éppen villámokkal, mennydörgésekkel terhes „ítéletidőben”). Ezt a földi élményt raktározta el emlékezte, hogy aztán *A vén cigány* vízió-szerű képáradatában költői módon, mint költői hasonlatot felhasználja.

Ha prózát írt volna, ahol a szoros verssor, a megtörhetetlen ritmus nem korlátozza a gondolat kifejezésében, bizonyára azt írja: „Mi zuhog, mint a pokoljáró malom vize?” De a versben ezt nem tehette. A kifejezést tömöríteni, sűrítene kellett s ennek a formáját találta meg a helyhatározós jelző szerkezetben.

A költemény hatodik versszakában fel nem használt verssorban — „Hol zuhog még nagy Noé bárkája?” — szintén nem a bárka zuhog, hanem a *bárkára* zuhog az özönvíz

¹ dr. LAMBRECHT KÁLMÁN: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. Iparosok Olvasótára. Szerk. Mártonffy Márton. XXI. évf. 8—9. szám. Bp. 1915. Lampel R. könyvkereskedés kiad. (Wodianer F. és Fiai Rt.)

tömege. Így gondolta el ezt a költő maga is: Merre jár még a bárka, hol zuhog még rá az özönvíz, hol van még a megmenekülést ígérő partoktól?

De ezt a mondanivalót a költő nem tudta, mert nem lehetett, a szoros versformába beleilleszteni. Ezért olyan módon próbálta a kifejezést „tömöríteni”, hogy „Hol zuhog még nagy Noé bárkája?”, de látva, érezve a kifejezés értelmellen voltát, az egészet elejtette, illetve mással cserélte fel: „És hadd jöjjön el Noé bárkája / Melly egy új világot zár magába.”

Ilyen módon tömörítette a sokat vitatott sorban is a mondanivaló kifejezését s így állapodott meg a „Mi zuhog, mint malom a pokolban?” — megoldás mellett, holott szabatosan azt kellett volna írnia: „Mi zuhog, mint a pokolmalom víze”.

Afra János

148 új Arany-verssor

Arany János 1861-ben a maga szerkesztette „Szépirodalmi Figyelő”-be ismertetést írt Emil von Wittgenstein német származású orosz herceg *Hadshi-Jurt* című kaukázusi eposzáról. Az ismertetésben 20 sor verses fordítást közöl a német nyelvű költeményből. Ezek után kivonatossan ismerteti és méltatja a művet és néhány részletét bemutatja az olvasóknak. Ezek a részletek tördelésüket tekintve semmiben sem különböznek a cikk többi prózai részletétől. A valóság azonban az, hogy a prózaként közölt idézetek még tökéletesebb verses fordítások mint a versformában közölt legelső, húsz sornyi részlet. A versben nyolc- és hétszótagú sorok váltják egymást, 4/4 és 4/3 szótagelosztással, soronként két vagy három erős zenei hangsúllyal. Lássuk mindennek előtt a versként közölt 20 sort:

És eljött a férfigondok,
A vérbosszú ideje:
Issának feledhetetlen
Lőn az óra, amikor
Félrehíván így szólt ő, ki
Atyja helyett atyja volt:
„Elfelejtéd már az ellent,
Ki atyádnak gyilkosa?”
„Dzsánem, Dzsánem, hú lovacsám!
Halkan lépdelj, lassan járj:
Ezer füle van az éjnek —
Patkód el ne áruljon;
Akkor bátrabban üggettünk:
Csendes, tiszta volt az éj:
„Bosszú!” súgta atyám vére
Bizton vélte a cudar
Életét egy rossz gyerektől:
Hanem gyöngé kézzel a
Gyermek, törét nyers szivedben
Gazkölök! megforgatá.”

A most következő, prózaként bemutatott részleteket verssorokba tördelve közlöm, természetesen anélkül, hogy egy hangot is változtatnék Arany szövegén. Arany — aki egyébként eléggé kritikus szemmel vizsgálta végig ezt a „kaukázusi eposzt”, dicséri a költemény több részletének szép keleti zamatát. A költemény ilyen értékeit kívánja kiemelni és érzékeltetni a prózaként közölt első idézet, ilyen formán:

„Mintegy villámtól lesújtva dőlt reményem fája meg! Sorsom a végzet folyóján buborékká változik! Jaj! ki fogja védni kunyhóm, majd ha én elbújdosom? Éltemnek ki lesz gyönyörje? ki halálom bosszúja?”

Most leírom ugyanezt, verssorokra tagolva:

„Mintegy villámtól lesújtva
Dőlt reményem fája meg!
Sorsom a végzet folyóján
Buborékká változik!
Jaj! ki fogja védni kunyhóm,
Majd ha én elbújdosom?
Éltemnek ki lesz gyönyörje?
Ki halálom bosszúja?”

Ha ezeket a részleteket olvasni kezdjük, lehetetlen észre nem vennünk mindjárt a kezdet kezdetén: mennyire otthonosan mozog Arany ebben az anyagban és ebben a ritmusban. Ezek a keleti ízű képek, nyelvi fordulatok, a verselés keleti, pusztaí módjával összeshárvódve olyan elevenen, olyan szuggesztíven hatnak, hogy egyszeri hallás vagy olvasás után sem tudunk hatásuk alól szabadulni.

A következő részleteket már egyenesen verssorokra tördelve adom:

„Mint bükk a csalitban álltál
Férfiak tanácsa közt!
Mint légből a sólyom, csaptál
Harcias tettekre le!
Szádban ezüst — és aranydús
Volt szívedben minden ér!
És gyilokhegy volt haragod,
És szerelmed tölt pohár!

Jaj a nőnek, ki halálra
Ilyen hősi szívet szült!
Jaj tinektek, árva, gyöngé,
Kiknek védje, őre volt!
Jaj a lónak, mely nyihogva
Ríná vissza a nemest!
Jaj a rozsdáett acélnak,
Melyet már nem fényesít!

Néked szenteljék a lányok
Legszebb daluk hangjait.
Ifjú hősöknek halálot
Pélá és ösztön legyen.
Permetezve fog lenézni
A felhő sírodra majd;
És virágok kelnek abból,
És madár zeng ott körül.”

Elbusörk átka, akinek szerelmét Issa (*fogadott lánya nevében*) elutasította.

„Issa, hervadjon ki a fű,
Melyen árnyad elhaladt!
Kört idézzon köszönésed,
Kézfogásod bőrfekélyt!
Vendégedet a legelső
Korty vized öritse meg!
Apád sírján dulakodjék,
Marakodjék ebcsoport!
Ha elszunnyadsz, a fejednél
Álljon, rázzon rettegés!
Ébren a gyanú tekerje
Képed a tarkód felé!
Nőjön a hajad örökké,
Nőjön bár az övedig,
Szüntelen bú- és panaszban,
Míg a szíved megszakad!
S én ne leljek védhajlékot,
Jó barátom ne legyen,
És imát én ne lehelljek:
Vesztédért csak! — Látni fogsz!”

Arany sikerültnek tartja a költeményben azt a lélektani ábrázolást, amikor Aiminof, a szökevény kozák, ébren levő felesége, Tawa mellett alszik s álmában fiát és elhagyott feleségét szólítja. Álmából felriadva a csecsenc nő féltékenységet találó válasszal elnémítja:

„Most megmozdul és beszél; csitt!
„Hol vagy?” kérdi csöndesen
Wasilicska! jer, kicsinyem:
Úgy-e, bántott rossz anyád?

Visszajött apád, no látod;
Szép játékot hoz neked.”
S tompa förmedéssel zúgja:
„Oh te rossz, rossz feleség!”

Erre Tawa féltő szívét
bősz ijedtség fogja el;
Összeborzad és felugrik,
Féktelen kín csap belé.
„Ki?” — és rázza férje karját,
Hogy fölretten az s mohó
Kapkodással, álmosan nyúl
Fegyverért a fal felé.
„Ki?” — s merően a szemébe
Süpped átható szeme:
De legott magához térvén,
Kacag a férj: „ki? bohó!
Hát ki volna? az, kit érted.
Szerелеmből hagytam el.
Igen, az!” — S gyönyörben olvad
Tawa szíve lelke föl.”

A költemény legutolsó és szerintem legerőteljesebb fordítási részlete, igazi Arany János-i nyelvi remeklés: a pusztai hóförgeteg rajza. Ez már szinte külön Arany János-i alkotás, legszebb eredeti verseinek nyelvi és ritmikái varázsát idézi fel bennünk. Ez az utolsó részlet egységes, színes, eleven, egésznek, teljes átlekésített leíró költeménynek számíthat és méltán helyet foglalhatna legalább Arany műfordításainak gyűjteményében: ott mindenesetre rábukkanhatna és élvezhetné az olvasó. A recenzióba rejtve azonban — és még hozzá prózába oldva, még a versrajongó figyelmét is el fogja kerülni, ahogy mindeddig el is kerülte. Íme a pusztai hóvihár leírása:

„A halálnak éje volt ez,
Ritka ehhez fogható. —
Megeredve napkeletről
Felvonult a Szélara;
Fölriasztá vad döféssel
A megdermedt tájakat,
S bősz ugrásokban forogva
Kezde győzelemfutást.

Szörnyű szép, ha tavasz-árban
Hótul duzzad száz patak
S örült kéjjel ömlik a már
Olvadó mezőkre ki;
A folyam, mely tengerré nőtt,
Zúgva tépi gátjait,
És utólfog minden élőt,
S egy rohammal vízbe fojt!

Szörnyű szép az is, ha nyári
Hévtől aszván a vadon
Meggyúl, és a láng, — vihartól
Ostorozva, fut tovább:
Szisztereg a magas fűben,
Pattog a tar galy között,
És a füstbeburkolt égre
Ölti véres nyelvait!

Ám vigasztalan szörnyű, ha
Fölkel a hóförgeteg
S tompa zúgással közelget
A ködterhes éjszakán;

Ha ezer torokkal mintegy,
 Jajgat, rí a síkon át,
 S tépve, dúlva, semmisítve,
 Mindent a halálba űz!
 Nincs, mi ellent bírjon állni
 Bősz dühének. Kél tömött
 Oszlopokban a zimankó;
 Minden szál fű él, mozog.
 Porzik a hó a magasban,
 Csúsz a földön s nyílhamar
 Tornyosodva meg' felorsóz,
 S ködbe, szélbe foszlik el.
 Éles metsző hidegétől,
 Melyet a vihar lehell,
 Megfagy a vér az erekben;
 Gyökeréig zsibbadoz
 Zord dühétől a természet;
 Halál-álmot küzdve lesz
 Kővé minden mozgó élet,
 Ajka dermesztő lehén.
 Jaj az útasnak, kit a vész
 Utólérve megrohan!

Szemét szúrja, elvakítja;
 Lelkét a megsibbadás
 Butasága nyűgzi össze:
 Egy tapodtat sem bír a
 Dúlt ösvényből már kivenni;
 Mindenütt rom, pusztaság!
 Bódultan köröng egy helyben:
 Nyom, csapás sehol, sehol!
 Csak a hó, mely zúrva nyargal
 A vadhullámzó teren;
 Csak a vész jaj-ordítása;
 Csak köd sűrű éjjele,
 Mely velőit megfagyasztja
 Csontjában s a vért erén.
 Kinszeredve áll meg aztán;
 Összemarjult izmait
 Elhagyá az élet-inger; —
 És befonva álmosan
 Csúsz a halk halál szívére:
 Ő leroskad, elpihen: —
 És fehér dombot szítál rá
 Sírhalomúl a fürgeteg.

Nyilvánvaló — már előbb is jeleztem —: itt, ennél a részletnél gyulladt meg igazán Arany költői szenvedélye és képzelete; itt, ebben a részletben nyilatkozik meg nyelv-, ritmus- és képkalkoló művészete a legtisztábban, és hozzátehetjük: elsodró lendülettel — a hóvihár mindent elsöpör erejével. Olyan meglepő szavakat, fordulatokat dob ki elénk ez a nyelvi vihar, amilyenekkel verseiben még nem találkoztunk, ilyeneket mint: „*kéjjel ömlik a már olvadó mezőkre ki*”; „és a láng... *szisztereg a magas fűben*”; „És a füstbeburkolt ég re / Ölti véres nyelveit.”; „*Kél tömött oszlopokban a zimankó*”; — „Porzik a hó a magasban, / Csúszan földön s *nyílhamar* / Tornyosodva meg' *felorsóz*,” „Csak a hó, mely *zúrva nyargal* / A *vadhullámzó* teren;” — „*Kinszeredve áll meg aztán; / Összemarjult izmait / Elhagyá az élet-inger*”; — „És befonva *álmosan* / Csúsz a halk *halál* szívére...”

Fel kell még hívnom a figyelmet arra a tényre, hogy Arany e költemény részleteinek bemutatásánál egyetlen esetben sem csengeti össze rímekben a sorok végét, sőt úgy látszik, mintha feltűnően kerülni akarta volna a sorvégi rímelést. Mivel egy pusztai nomád törzsnek (csecsenc) életéről szól ez a költemény: azt kell gondolnunk, hogy Arany itt megérezte: a sorvégi rímelés alkalmazása meghamisítja a nomád élet rajzát. Ellenben több helyen, teljesen elképesztő módon alkalmazza a *sorkezdő alliterációt*, vagyis: a verssor első tagjában szereplő

rímeléset, ami — többször kifejtett véleményem szerint a nomád verselés jellemző jelensége, s amiről Arany nem tudhatott — de íme, sejtelve lehetett, sőt volt is róla. Emellett szép számmal találunk belső alliterációkat, egész szótagokra terjedőket is. Néhány példát hadd idézzek ennek a különösen hangzó állításnak bizonyítására:

Kórt idézzon köszönésed,
Kézfogásod bőrfekélyt!
Vendégedet a legelső
Korty vized őritse meg!"
Jaj a lónak, mely nyihogva
Riná vissza a nemest!
Jaj a rozsdáett acélnak,
Melyet már nem fényesít!"

És még egy példa, egy utolsó az Aranytól egyébként példátlan sorkezdő rímelésre:

„Nyom, csapás sehol, sehol!
Csak a hó, mely zúrva nyargal
A vadhullámmzó teren;
Csak a vész jaj ordítása;
Csak köd sűrű éjjele,
Mely velőit megfagyaszítja
Csontjában s a vért erén.”

Ezek után fel kell vetnünk a kérdést: mért közölte Arany ezeket a csodálatos verses részleteket prózaként, holott ezek, mint láttuk, egyetlen ritmikai engedmény vagy éppen zökkenő nélkül megformált *tökéletes verssorok*. Nagyon nehéz határozott választ adni erre a kérdésre. Lehetséges, hogy Arany nem tartotta ildomosnak, hogy a maga szerkesztette folyóiratban egy könyvismertetés keretein belül olyan nagy helyet foglaljon el az ismertetett könyv verses részleteinek bemutatására. De úgy látszik, izgatta a feladat, hogy *saját maga számára* tökéletes vers formájában szólaltassa meg ezt a „nomád eposzt”. A verses tördelést talán azért sem tartotta döntőnek, mivel az ismertetésben közölt versrészletek ritmusa olyan rendkívül erős és szuggesztív, hogy a „vajtfülű” olvasó akarva-akaratlan: versként kell hogy olvassa őket. Persze, a könyvismertetés műfaja megnehezítette a prózai köntösbe öltöztetett verssorok felismerését...

Az Arany János könyvismertetésében elsőnek bemutatott és verssorokra tördelt, hús sorból álló rövid részletet Arany-kiadásaink 1955 óta közlik, Arany fordítás-törredékei közt. Az elmondottak alapján magától értődő, hogy a *Hadshi-jurt*-fordítás többi, folytatolagosan, tehát nem verses formára tördelt részletének is ott van a helye Arany összegyűjtött versei között.

Nem is olyan kis dolog ez, hiszen 148 eddig nem ismert Arany-verssort kapnak ilyen formán a magyar olvasók...

Képes Géza

Uderszki Vanda szlovák honossága

(Egy magyar regényíró egyik alakja a szlovák népköltészetben)

Ha a feudális korszakban olyan ember költözött idegen országba, akinek otthon nemesi előjogai voltak, azokat új hazájában csak akkor használhatta, ha ott honosságot (indigenátust) kapott, azaz, ha nemességét elismerték és bevezették a hazai rendek sorai közé. Valami hasonló történt Uderszki Vandával, Jósika Miklós regényalakjával. (*A hat Uderszki leány* c. regény 1857-ben jelent meg folyóiratban, 1858-ban könyvalakban). Ez az alak — egyébként Uderszki Péternek, a huszitának a lánya, tehát középkori nemesi származék — már tíz évvel Jósika regényének a megjelenése után belekerült a szlovák irodalomba, ahol érdekes metamorfózison esett át. Tiszolcon, tehát éppen abban a városban, amelyhez Lúdvít Kubáni, a költő (1830—1869) Uderszki Vanda szlovák jellegét kötötte, hallott róla Rudolf Pokorný, a cseh író is, s a róla szóló elbeszéléseket úgy találta olvasóinak, mint a szlovák folklór termékeit. Ez 1885-ben történt. Egy másik szlovák szerző, Lúdvít Reuss (1822—1905) útján Uderszki Vanda úgy került Jiří Polívka: *Súpis slovenských rozprávok* (Szlovák mesék gyűjteménye) c. művébe, a szlovák etnográfia e nevezetes egyetemes gyűjteményébe, mint a nép körében élő történelm.

hős. Abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy lépésről-lépésre követhetjük, hogyan jutott ez a magyar regényalak honosságához a szlovák irodalomban.

Jósika Miklós, ez az erdélyi arisztokrata (1796—1865), akit valaha a „magyar Walter Scott-nak” neveztek, s aki rendkívül termékeny író volt, az említett regényben azt írta le, hogy Uderszki Péternek, Jiskra egyik magyarországi alvezérének állítólagos lánya, Bruna (akit valódi apja mint Frangepán Beatrixot igazolt) hogyan lett Korvin Jánosnak, Mátyás király természetes fiának a felesége.

Bruna (Brunhilda) a regény szerint egy részletesebben le nem írt szépség, Agáta leánya volt, akit Uderszki Péter tizenhat éves korában elrabolt. Hat hónappal az elrablás után egészséges lánynak, Brunhildának adott életet. Ennek az apja Frangepán Bernát volt. Legidősebb lánya után Agátának Uderszkitől még öt leánya született, ezek közül Vanda, a harcos amazon volt a legidősebb, aki viszont komisz intrikus volt, annyira, hogy az már a gonoszság határát súrolta. Mindez persze csak a regényben van így, mert a valóságban Beatrix, a Frangepán Bernát és Aragóniai Lujza házasságából született gyermek, Mátyás feleségének, Beatrix királynénak a közeli rokona volt. E között a Beatrix és Korvin János között nem volt semmiféle romantikus szerelem, ahogy azt Jósika beállítja. Frangepán Bernát Korvin János régi ellensége volt, aki egyszerűen azért vette feleségül Beatrixot (aki kb. egy évvel volt idősebb mint ő), hogy legalább ezzel az eggyel legyen kevesebb ellensége.

A *Sokol (Sólyom)* c. szlovák folyóiratban (VIII. évf., 1868. 382—383.) szemelvény jelent meg az akkor még élő Ludovít Kubáni *Traja sokoli (Három sólyom)* c. drámájából. Ez a részlet ballada, amelyet Ružan, a fiatal költő 1848-ban ad elő Tiszolcon az egybegyűlt szlovák haza-fiaknak. Érdekes, hogy magának a balladának a cselekménye is Tiszolcon játszódik. Korvin János ugyanis kíséretével együtt a tiszolci vár alá jön a menyasszonyáért, Brunáért, ahol „Uderszki lányai hálót vetnek neki.” A vár előtt — fegyveresei élén — Bruna nővére, Vanda állítja meg s harcba hívja, mert hiszen az apja (Mátyás király) „nem ad szabadságot, elnyomja s megöli a jó huszitákat”. Megindul a harc, Korvin János legénysége már-már megadja magát, amikor Bruna is beavatkozik a küzdelembe, amelyet eddig csak passzívan figyelt a vársáncról. A dilemmát: „testvérét vagy szerelmét hagyja-e cserben”, az első lehetőség javára dönti el, hiszen az apja Vandát szereti és

...énbennem nem hisz

Hah! mi jut eszembe? Nem vagyok gyermeke —
Más tájak virága, ide átültetve!

Villámsebesen szalad a vár ágyúihoz, s löni kezdi Vanda legénységét. Ez okozza a fordulatot: Korvin győz. Békejobbót nyújt a legyőzött amazonnak, de az nem fogadja el, hanem átkot mond Korvin Jánosra s Brunára; aranyat szór szét s míg üldözői mohón szedik össze, időt nyer, és szerencsésen megmenekül.

Ružan balladája nemzetnevelő célzatú, de ennek a mi problémánk szempontjából nincs jelentősége. Amikor Korvin János huszárai felszólítják Vandát: „Adj meg magát, a bűbáj nem használ!” — Kubáni ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Vanda a nép hite szerint boszorkány s jósnő volt”, — de ez csak a költő fantáziájának terméke. Ružan balladájának a közlése, tehát 1868-ig semmiféle Uderszki Vanda nem fordul s nem is fordulhat elő a szlovák irodalomban, még kevésbé a szlovák népköltészetben, mert Kubáni e ballada mindhárom főalakját Jósikától vette át.

Kubáni a *Három sólyomban* átvette Jósikától az egész háromszöget: Brunát — Korvin Jánost — Vandát, s ezzel együtt három tény is: Vanda amazonságát, Bruna házasságon kívüli születését és azt, hogy Korvin János menyasszonya. De a régi forma a szlovák költőnél egészen új tartalmat kapott. Ugyanakkor Jósikával szemben az asszonyi hősök éppen ellenkező jellemet kaptak, hiszen Kubáninál Vanda a hősnő és Bruna az áruló. A szerző megjegyzésének (amely a könyv formájában megjelent szövegtől kimaradt) csak alá kellett támasztania s meg kellett indokolnia a ballada idézett verssorát. Ennek a kis megjegyzésnek semmi más funkciója nem volt, hiszen az a tény, hogy Kubáni az alakokat átvette Jósikától (a kölcsönzés mértéke, egyezései és különbségei is), a magyar irodalom minden ismerője számára világos volt.

Uderszki Vanda szlovák utóéletének másik, igen fontos lépése Rudolf Pokorný: *Z potulek po Slovensku (Szlovákiai vándorlásaimból)*. II. köt. Praha 1885.) c. munkája volt. A szerző itt azt írja, hogy egy kisebb társasággal (vele együtt kb. tizen voltak) igyekezett Tiszolcra a Hradovára (Várhegyre). Megjegyzem, hogy ez jellegzetes hegyi Tiszolc fölött, amelyen a huszita korszakban valóban vár állott. „A Várhegyen szlovák testvéreink mondákat mondtak el róla”, írja Pokorný (132.). A következő bekezdés (ugyanazon s a következő oldalon) olyan jelentős, hogy teljes egészében idézem:

„A Várhegyről sok a monda, amelyek a szlovák költők műveihez szolgáltatnak anyagot. Így írta meg Ludovít Kubáni a *Három sólymot*. Ennek a részletében (a *Sokol*-ban, 1868. 382.)

elmondja Korvin Jánosnak Uderszki Vandával a Várhegy alatt vívott harcát. Korvin Vanda nővérenek, Brunának a jegyese s ez — elárulva a huszita várat — a döntő pillanatban Korvin segítségére siet, ezért Vanda elátkozza.”

„Egy másik mondat (a Várhegyről) Daňo Zaboј Lauček dolgozott fel...” mondja Pokorný (133.), s határozottan azt állítja, hogy az az *Úklad a matka* (Az ármány és az anya) c. dráma. De éppen úgy tévedett, mint Kubáni esetében, mert egyik említett szerző sem dolgozott fel egyetlen a Várhegyről szóló népmondát sem, mind a ketten maguk állították össze művük cselekményét, amelyet a Várhegyhez fűztek.

A szerző nem nevezte meg, kik voltak „szlovák testvérei”, akik neki a Várhegyről, konkrétan Uderszki Vandáról szóló mondatát elbeszélték. De az előző oldalakon mégiscsak megnevezett két tiszolci lakost, társait tátrai útján, Juraj és Štefan Marko Daxner fiait (II. köt. 125.). Korukból következőképpen úgy véljük, hogy Samo Daxner (1856–1949) és az unokatestvére, Ivan Daxner (1860–1935) voltak e társak; két fiatal értelmiségi, szlovák nemzetébresztő családok fiai. Ezek biztosan ott lehettek Pokornýval a Várhegyen. A kirándulás többi részvevője nem lehetett más, mint a tiszolci kispolgárság tagjai, mert hiszen a nép köreiből aligha jártak hasonló „úri” kirándulásokra.

Pokorný pontosan megjegyzi, hol van a *Sokol*-ban Ružan balladája, a tartalmát is helyesen adja meg, — ebből is látható, hogy a szövegét valamelyik tiszolci tájékoztatója, a legnagyobb valószínűség szerint Samo vagy Ivan Daxner bocsátotta a rendelkezésére. A három motívum közül egyet, az aranyak földre szórását (hogy az üldöző összeszedje őket, s Vanda ezzel időt nyerjen a meneküléshez) Pokorný közvetlenül Kubáni szövegéből merítette. (Az ellenséges német vezér személyét már Pokorný informátora tette hozzá, mert Kubáni balladájában semmi ehhez hasonló nincs.)

A másik motívum: nagy kenyerek hajigálása az ellenség közé, igen régi. Polívka művében (V. 228.) egy oldallal előbb fordul elő, s a szitnyai várba van lokalizálva. Mivel azonban ugyanehez a helyhez között ugyanez a motívum Pokorný előtt a *Národnie noviny* VIII., 1877-i évfolyamában is előfordul, joggal feltételezhetjük, hogy Pokorný tiszolci tájékoztatója ebből a lapból ismerte ezt a motívumot, egyszerűen belekeverte a Vandáról szóló elbeszélésebe, s azt is a Várhegyre tette. Juraj és Štefan Marko Daxner családjában a *Národnie noviny*-t rendszeresen olvasták, úgyhogy a tájékoztató — ha e két család egyikéből származott — jól emlékezhetett a szitnyai várnak a várhegyi kirándulást legfeljebb három évvel megelőző motívumára. Ha a tájékoztató esetleg mégsem Daxnerék közül került ki, biztos, hogy olyasvalaki volt a kirándulás tiszolci részvevői közül, aki figyelemmel kísérte a *Národnie noviny*-t és arra használta fel a szitnyai motívumot, hogy Pokornýnak „a Várhegyről minél több mondat” adjon át.

A harmadik, az ellenség félrevezetésére fordítva felvert patkók motívuma — mint ahogy Polívka maga is hangsúlyozza — valóban vándormotívum. Pokorný tiszolci tájékoztatója ugyancsak a nemzetébresztő családokban elég gyakran előforduló irodalomból, éspedig a *Letopis Matice slovenskej*-ből (A *Matica slovenská* Évkönyve), az 1872-i, IX. évf., II. köt. 20. lapjáról ismerhette. Itt Šamuel Tomášik a *Pamätnosti Gemersko-Malohontské* (Gömör-kishonti érdekességek) c. alapos cikkében felemlíti, hogy Reuss Gusztáv szerint valamikor „Manda fejedelemnő” lakott a Várhegyen, aki a fordított patkók hadicseletét alkalmazva menekült meg. Tomášik azt írja a továbbiakban, hogy Reuss szerint a kérdéses mondat esetleg Mangára (Magdalénára), Vojvoda Tamás leányára vonatkozik. Ezt a Tamást említi Pokorný is, amikor a Várhegy múltjáról ír. (II. köt. 131.). Pokorný tájékoztatója nyilvánvalóan tudott erről a beállításról, s mivel a várhegyi esetnek egy bizonyos Mandával vagy Mangával kellett megtörténnie, — s az első név csak első mássalhangzójával különbözik a „Vanda” névtől — azt egyszerűen Uderszki Vandára vonatkoztatta. Pokorný így újabb „mondat” nyert a Várhegyről.

Az utolsó, lényegtelen variációnak Ludovít Reuss a szerzője, aki a *Miestne báje a skazky* (Helyi regék és mondókák) című terjedelmes munkájában (*Sborník Muzedálnej slovenskej spoločnosti* — A Szlovák Múzeumegylet Szemléje — VII., 1902. 31.) természetesen idézi Pokornýnak Uderszki Vandáról szóló adatait. Csak az „okos” jelzőt tette eléje („Uderszki, a huszita, akinek bájos és okos lánya volt Vanda”), Polívka Uderszki Vandánál első helyen Pokornýt idézi s csak a második helyen Reusst, de arról, hogy Reuss szövegét vette figyelembe, az „okos” jelzőn kívül a második motívumról szóló záromondat is tanúskodik. „Az ellenség elment, feltételezve, hogy a várban nagy készletek vannak.” Ez a mondat megfelel Reuss következő mondatának: „A csel sikerült, mert amikor az ellenség a szép kenyereket meglátta, azt hitte, hogy bőségesen van élelmiszerek, feladták az ostromzárat és elmentek.” Pokornýnál nincs meg ez a magyarázó mondat, úgyhogy nyilvánvaló: Polívka Reuss közvetítésével vette át, Reuss viszont szabályszerűen idézi Pokornýt mint forrását.

Végigvettük az Uderszki Vandáról szóló meselanc valamennyi szemét. Azt bizonyítják, hogy ez az alak, mint olyan — Jósika szerzeménye. A szlovák irodalomban csak Ludovít Kubáni tette honossá a *Három sólyomból* vett szemelvényben, Ružan balladájában. Ő egyébként

Jósika rosszindulatú Vandájából (aki pl. ármánnyal tört Bruna életére, majdnem elcsavarta előbb Korvin Jánosnak, majd Zokoli Edömrének a fejét) jóindulatú teremtest, sőt egyenesen hősnőt csinált. Rudolf Pokornýnak köszönhető, hogy a szlovák irodalomba így átkerült hősnő mennyiségileg is, minőségileg is megnőtt (egyszerre három motívum), aki a tiszolci Várhegyen Uderszki Vandáról minden mesét bona fide elhitt. (Csak Kubáni helyezte őt erre a várra, mert az éppen beleillett Ružan balladája). Pokorný Vandát a népmesébe tette át, ahol jellemét Reuss némileg gazdagította. Polívka, a szlovák néprajz rendszerezője, Pokorný Reuss adatait követte, s a Várhegyen egyetlenegy (valószínűleg *nem* népi tájékoztató szájából) elhangzott mesét elegendő bizonyítéknak találta arra, hogy Uderszki Vanda alakja népi származású. Abban az időben nem is lehetett másképp, de ma már egészen más a helyzet. A cikkünkben bemutatott bizonyítékoknak egyetlenegy lehet a végső következményük: Uderszki Vanda az irodalomban csak 1857-től kezdve él, s mivel kétségtelenül Jósikának eredeti módon megalkotott hősnője, semmiképpen sem tartozhat a szlovák népköltészetbe. Ennek következtében ki kell őt törölni onnan és természetesen ki kell hagyni Polívka szlovák népmesegyűjteményéből is.

Ján V. Ormis

„Még valami Pongrácz István grófról”*

A Mikszáth Kálmán *Összes művei* (továbbiakban: MKÖM) 6. kötete (Akadémiai Kiadó, Budapest 1957.) 201. oldala szerint „a Beszterce ostroma keletkezésének körülményeire s forrásaira nézve a Mikszáth-irodalom félévszázadon át egy helyben vesztegelt; mindaddig ott állt, ahol a regény megjelenésekor. Még mindig elvégzendő feladat: feltárni a bolond grófról esetleges közléseket, amelyekre Mikszáth csak homályosan és pontatlanul utal”. Szeretném a homályos és pontatlan utalások egy részét tisztázni és a Mikszáth-kutatást szerény adataimmal elősegíteni.

1963 nyarán alkalmam nyílt meglátogatni Nedec várát Lengyelországban, a Dunajec mellett, ahol — eddigi tudomásom szerint — a Beszterce ostroma egy része játszódott le. A szerintem híres várban itt élt és halt meg Pongrácz István gróf, ez a „különc ember”. A legnagyobb csodálkozásomra azonban a vár lengyel vezetője egyáltalán nem tudott a Pongrácz család létezéséről. Szerinte több családé volt Nedec vára: Berzeviczyké, Laski Jeromosé, palocsai Horváthoké stb.

Most már otthon kezdtem kutatni: az 1957-i kritikai kiadás „Jegyzetek” című fejezetében (191. oldaltól) sokat mond a regény keletkezéséről, bírálatairól, jegyzeteiről stb, sőt két különböző képet közöl Nedec váráról. Ezek a képek az összehasonlításnál később perdöntőek lettek számomra. Nyomozásom óta ugyanis tudom, hogy *két Nedec* volt a régi Magyarországon: az egyik Trencsén vármegyében, a Vág melletti *Vágnedec*, — a másik Szepes vármegyében, a Dunajec melletti *Nedec*. Szerintem kétségtelenül a Vág melletti Vágnedecen játszódik a regény cselekménye, nem pedig — mint tévesen sokan hiszik — a Dunajec melletti Nedecen.

Indokaim:

1. Hunfalvy János: „Magyarország és Erdély Eredeti Képekben, második kötet, Darmstadt, 1863.” 118. oldal: „Budetintől (helyesen Budatin) nem messze, a Vág jobbpartján Nedec és Glebán falvak szép kastélyokkal ékeskednek.” Ugyancsak 232. oldalon: „Béláról (Szepesbela) az országút... Ófalura (Szepesófalu)... a Dunajeczen át Galicziába viszen. Az Ófalutól balra emelkedő erdős hegyek egyikén a hajdan híres Nedec vagy Dunajecz vára épült... Átallemben, a Dunajeczen túl Galicziában, meredek kupdák hegy tetején a csorstini váromladék látható.” Hunfalvy könyvében (118. l.) nem beszél ugyan a Pongrácz családról, de beszél (232. l.) a Drugethekről, (újabb kutatásoknál Berzeviczyekről), Laskiakról, palocsai Horváthokról stb. Tehát igaza volt a lengyel vezetőmnek, hogy a Dunajec melletti Nedecen nem ismerik a Pongráczokat.

2. A MKÖM 6. kötet 10. oldal szerint a kastély „...nem fekszik hegyen, mogorva sziklán, hanem két hatalmas négyszögben terül el közönséges módon, mint egy óriási kaszárnya.” Én magam láttam azonban a Dunajec melletti Nedec várát, hegyen fekszik, mogorva sziklán, átellenben a csorstini várommal. Megjegyzendő, hogy maga Mikszáth is megmagyarázza az 1715:42. t. c. szóhasználatát: vár, várkastély, kastély.

*Tanulmányom címűl Tausk Hermann cikkének címét választottam (Mikszáth Kálmán *Összes művei*. 6. köt. 209. Akadémiai Kiadó, Budapest 1957.)

3. A MKÖM. 6 kötete „Tárgyi magyarázatai” (T. m. 248. l.) szerint: „Nedec és Nedecvár Trencsén megye zsolnai járásában. A kis falu közelében a Dunajec vize mellett fekszik a vár”. Ez azonban teljes lehetetlenség. A dunajeci szepességi vártól körülbelül 200 km-rel (nem légvonalban, hanem országúton) odább van a zsolnai járás kis községe. Talán két Dunajec folyik, az egyik Trencsénben, a másik a Szepességben?

4. Zsolna városa is Trencsén vármegyében, a Vág mellett (T. m. 248. l.) van, nem pedig a Dunajec mellett.

5. Sztrecsnó és Óvár, Trencsén vármegyei községekben a Pongráczok várai voltak, a Vág partján (T. m. 249. l.). Nem helytálló ellenben a T. m. 206. oldalán az, hogy Bars vármegyében Óvár nevű község vagy vár a Pongráczoké volt. A régi magyarországi Helységnévtárban ez az Óvár nem szerepel!

6. A Pongráczok birtoka és sírboltja is a zsolnai járásban, Varin (Várna) községben fekszik (T. m. 248. l.).

7. A régi helységnévtárakban Nedec község Szepes vármegyében, Vágnedec pedig Trencsén vármegyében fekszik. A két világháború között kiadott Helységnévtárban pedig Csehszlovákiában Nededa, Lengyelországban Niedzica szerepel. Nem lehet hibáztatni Mikszáthot amiatt, hogy nem a Helységnévtár adatai szerint írta meg regényét. Nem volt ő történész, hanem író.

8. Nem térek ki azokra a genealógiai művekre, amelyek is a Vág völgye környékét, nem pedig a Szepességet említik. A vágnedeci kastélyban született és halálozott el több Pongrácz, köztük hősrünk is, IV. István, itt halt meg.

9. Földrajzi és katonai ismereteim szerint a Pongrácz-féle hadsereg, gyalogmenetben 4 km-es sebességgel, legfeljebb 2–3 óráig menetelhetett, hiszen Mikszáth regénye szerint a katonák virradatkor indultak Nedecről és már reggel elérték Zsolna városát. Vágnedec az zsolna járásban fekszik, Zsolnától 10 km-re. A Szepességben levő másik Nedectől Zsolnáig az út kb. 200 km, először a Dunajec mellett, majd Szepesófalú, Szepesbéla, Késmárk, Poprád, Liptószentmiklós, Rózsahegy, Ruttká városokon át (Csehszlovákiai Autótérkép 1962. Praha.).

Ha már igaz, hogy Vágnedecen játszódik a regény cselekménye, akkor nem lehetett volna ott egyenesen keletre, Ruttká felé vonulni. Ott nincs híd a Vágon át a jobb parton, hanem nyugat felé, Budatin és Zsolna között. Tehát a balparton, Zsolna, Ruttká, Rózsahegy érintésével, majd a Nagy-Fátra és az Alacsony-Fátra között a stureci hágon át, Besztercebányáig lehetett volna vonulni. A Vágnedectől most hivatkozott út is óriási távolság (mondom, gyalogmenetről van szó), kb. 130 km. Hát még a dunajeci Nedectől Zsolnáig, majd vissza Besztercebányáig, összesen körülbelül 320 km!

10. Az is lehetetlenség, hogy Pongrácz gróf „bocskoros tótjait” szerepelteti Mikszáth a Dunajec mellett, ahol nem szlovákok, hanem lengyelek (górálok) laknak. Ismeretes, hogy a trianoni békeszerződés értelmében, az önrendelkezési jog szerint, Magyarországtól a Dunajec mellékén elterülő lengyellakta vidéket nem a szlovákok, hanem a lengyelek kapták.

11. A MKÖM 6. kötetében (a 16. és 17. oldal között) két kép is szerepel: „III. tábla: Nedec vára.” Ezt a vidéket már 1963 óta ismerem, balra Nedec vára a sziklákon, középen a Dunajec, jobbra a csorstini vár. Nedec várán a jellegzetes szepességi pártázatos bástyákból oldalt nyílik a várkapu.

A krakkói Wawel konzervátorának és a krakkói vajdaság műemléki felügyelőjének, Alfred Majewski-nek, a Czorsztyn-Niedzica nevű lengyel kiadványában (Arkady, Warszawa, 1964.) körülbelül 40 kép (metszetek, fényképek, részletek a várról, tájképek stb.) mind a dunajeci Nedec várát ábrázolja, köztük az egyiket úgy, ahogy azt a MKÖM 6. kötete III. tábláján látható. (Különb. Majewski leközölte tanulmányát, rövidített formában és válogatott képanyaggal, a magyar „Műemlékvédelem” 1965. évi 2. számában is.)

„IV. tábla: Nedec vára.” Ez a várkastély teljesen más, mint a dunajeci Nedec vára. Ahogy Mikszáth írja: „nem fekszik hegyen, mogorva sziklán”. Mednyánszky László rajza szerint egyenesen nyílik (nem oldalról) a várkastély kapuja. A várkastély két bástyája jobbról és balról egyszerű, tömör falazatú, pártázatok nélkül, mögötte a szimmetrikusan álló toronnyal. Az épület két szintű (földszint és első emelet).

A két képmellékletről (T. m. 323. l.) megegyezik: „III. Nedec vára. (Közölte Nagy Miklós: Magyarország képekben. Honismertető album. Pest, 1870. II. rész 235. l., ezzel a felirattal: „Szepesmegyei Képek: 9. Nedec és Csorsztin várak. Magyarország és Gallicia határszélein.”) — Nedec várának hasonló képe található még az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen c. kiadvány XVIII. köt. (Magyarország VI. köt.) Bp. 1900., 301. lapján: „A Dunajec folyó völgye és Nedec vár. Mednyánszky László rajza”.

„IV. Nedec vára. („A nedeci várkastély.”) Mednyánszky László rajza. (Közölte 1: Vasárnapi Ujság, 1896. febr. 9., 43. évf. 6. sz. 84. l., 2: Képes Folyóirat, 1896. XIX. köt. 251. l.)”

Tehát a III. képmellékleten Mednyánszky rajzán nem ugyanaz a vár látható, mint a IV. képmellékleten, Mednyánszky másik rajzán.

Most már hogyan kerülhetett a két vár (kastély) képe a MKÖM. 6. kötetébe? Lektorai tévedésből! Jól tudta ugyan a lektor, hogy élt egy Nagy Miklós nevű szerkesztő, aki kiadta Pesten, 1870-ben a „Szepesmegyei Képek: 9. Nedec és Csorsztin várak...” albumát. Azt is tudta, hogy ugyanaz a Nagy Miklós megjelentette 1896-ban a Vasárnapi Ujságban és a Képes Folyóiratban a vágnedeci kastély rajzát is. Azonban nem nézte meg tüzetesen a két képet, azt hitte, ez is, az is ugyanaz, mindkettő Nagy Miklós közlése és ez elég volt neki. Nem is tudott a két Nedec létezéséről. Hihető volt, hogy a dunajeci Nedec vára nagyságával, szépségével, földrajzi adottságaival, történelmi miliójével, a sok metszetével, fényképeivel megmozgatta az emberek romantikus képzeletét, nem úgy, mint a kisebb, egyszerűbb, kevésbé érdekes vágnedeci kastély. Azt hitték — még a lektor Rubinyi Mózes is — hogy a regény cselekménye valóban a dunajeci Nedec várában játszódott le.

Nagyon érdekes még, hogy a dunajeci Nedec vára kiadványa szerzőjének, a lengyel művészettörténész és műépítész Majewskinke Bibliográfiájában (94. o.: 58. Vasárnapi Ujság 1896., 69—70. és 84. oldal) jóhiszeműen átvette a magyar irodalomtörténész és Mikszáth-kutató Rubinyi Mózes téves közlését, a Vasárnapi Ujság 1896. számából. Mindkettőjüknek külön-külön csak egy Nedec létezett, most már tudjuk, a magyarnak a Vágnedec, a lengyelnek a dunajeci Nedec és kölcsönösen összekeverték a nem helytálló adatokat.

Az 1963. évi lengyelországi utam tehát tisztázta a két Nedec létezését. 1965 augusztusában a Vág völgyében néztem meg, mi minden játszódott le a regényben. Zsolna, Budatin, Vágnedec: összesen 10 km az út. Vágnedec kis község, ahol csak egy ember tudott magyarul. De öreg szlovákok ismerik a „bolond gróf” történetét. 1886-ban halt meg, ott nyugszik a szomszédos varini sírboltban. A birtok és a kastély fele a (másik fele a fivér Pongrácz Jenőé volt!) a nővéréé lett, Zmeskál Zoltán Árva vármegye alispánjának feleségéé, született Pongrácz Ludmilla grófnőé. A kastély a patak közelében, sík terepen, a falu elején állt; később — 1907 táján — parasztok vették meg. Ma az egykori egyemeletes épületből az emelet teljesen elpusztult, le kellett bontani, életveszély miatt. A földszinten azonban látható pár rommaradvány, az egyik bástyával. Az udvar jobb szárnyán a melléképületekben még most is laknak. Nagy eső esett akkor és sajnos, nem tudtam lefényképezni a színhelyet, ahol, most már tudom, itt élt és halt meg Mikszáth regényének híres hőse, Pongrácz István gróf.

Pásztori Tibor

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitái a Kézikönyv harmadik és negyedik kötetéről

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1965. december 2-án vitát rendezett *A magyar irodalom története* III. kötetéről. E kötet irodalmunk 1772-től 1849-ig terjedő korszakát mutatja be. A referátumot Barta János professzor, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem II. sz. Magyar Irodalomtörténeti-Tanszékének vezetője tartotta. (Barta János referátuma azonos folyóiratunk Szemle-rovatában közölt recenziójának szövegével.)

Az első hozzászóló, *Olványi Ambrus*, előjában a III. kötet szintézis-jellegéről, szerkesztéről beszélt. Egyetértett Barta Jánossal abban, hogy amíg a IV. kötetben kiemelkedően jól sikerült, eredeti, egyéni látásmódra valló fejezetek alacsonyabb színvonalú részekkel váltakoznak, addig ez a kötet egyenletesebb, szilárdabb szerkezetű és stílusban is kiegyensúlyozottabb. Felhívta a figyelmet azonban arra, hogy a kötet túlságosan portrészerű. A portrék felépítése nem egységes. Az általában jól sikerült nagyobb portrék mellett a kisebb jelentőségű írókról szóló részek gyakran semmitmondóak. Az átfogó fejezetek aránylag kevésbé kimunkáltak. A kötetben nem érvényesül egységes, átgondolt stílustörténeti koncepció. A romantika-fejezetet elemezve pl. kimutatta *Olványi*, hogy az alig megy túl általánosan ismert közkeletű megállapítások összefoglalásán, hiányzik belőle a romantikus életérzés, a romantikus történetiszemlélet (pl. Fessler, Horvát István), a romantikus művelődésfilozófia, a romantika esztétikai, irodalomszemléleti mibenlétének vizsgálata. Kevés teret szenteltek a *Kézikönyv* írói a felvilágosodás és reformkor esztétikai, irodalomelméleti, filozófiai problematikája felvetésének és elemzésének. Így pl. Buczy Emil, Horvát István, Szalay László, Mailáth János, Tarczy Lajos stb. munkásságának ilyen vonatkozásaival foglalkozni kellett volna a kötetben. Barta Jánosnak egyes ideológiai kategóriák szabatos értelmezését hiányoló észrevételéhez kapcsolódva megjegyezte, hogy a kötet nem ad átfogó képet a reformkori liberalizmus és nacionalizmus eszmévilágáról — ezt a feladatot még ezután kell majd, a történésekkel szorosan együttműködve, megoldani.

Anyagát tekintve a III. kötet kevesebb új eredményt hozott, mint pl. a IV. A legsikerültebb, legegységesebb részek az 1840-es évekről szólót tartotta, amely egyben a legtöbb új anyagot is tartalmazza. (Kazinczy Gábor és köre, útirajz-irodalom, a márciusi fiatalok, a szocialisztikus tanok jelentkezése.) A régebbi időszakokat feldolgozó fejezetek viszont — új anyag felszínre hozása helyett — az eddigi kutatás eredményeit sem mindig hasznosítják. Pedig e részek kimunkálásakor pl. figyelembe kellett volna venni Szauder Józsefnek, Horváth Károlynak a romantika előtörténetére vonatkozó legújabb kutatásait is, különösen az 1814 és 1818 között végbe menő ízlésváltást, és Döbrentei Gábor működésének e folyamatban betöltött szerepét illetően.

Hiányzik a kötetből a nyelvi problémák alapos vizsgálata. A nyelvújítás nagy eredményeinek, a magyar irodalmi nyelv fejlődésének bemutatása kevésbé sikerült. A reformkori nyelvi és stílusproblémákat nem veti fel a kötet. Az egyes portrékon belül is fogyatékos a stilisztikai jellegű elemzés: pl. a *Bánk bán* nyelvéről egy szót sem ejt a különben igen sikerült fejezet szerzője. Művelődéstörténeti, irodalomszociológiai kérdésekkel (írói hivatás, az írók anyagi helyzete, egzisztenciális viszonyai stb.) nem foglalkoznak az egyes részek írói. További hiányok: az irodalmi diáktársaságok szerepének vizsgálata, a nyomdászat, könyvkiadás és könyvterjesztés helyzete, az olvasóközönség jellemzése, a magyarországi német irodalom bemutatása, egyes kisebb írók (pl. *Szentmiklóssy* Alajos, *Ponori Thewrewk* József, *Kiss Károly*) mellőzése. Bizonyos mozzanatok (pl. *Bajza* nagy polémái, különösen a *Conversations-Lexikon* per) tárgyalása során a kötet adós marad a pontos dátumok és részletes bibliográfiai adatok közlésével.

Szauder József hozzászólásában a kötet koncepciójával kapcsolatos kételyeit vetette fel. Nézete szerint a műből hiányzik az egyszempontúság: keveredik benne a politikai-esztétorténeti és az esztétikai-stílustörténeti szempont. Ez a vonás azonban, sajnos az egész mai ma-

gyar irodalomtörténetírást jellemzi. Szerkesztői tennivaló lett volna a III. kötetet jobban kapcsolni a II. kötet anyagához. Ennek elmulasztása okozta, hogy pl. ami a II. kötetben már, mint későbarokk költői jelenség, tárgyalatik, itt mint kezdemény van említve. Barta János bíráló megjegyzéseire válaszolva védi Kazinczy-fejezetét, és fenntartja azt az álláspontját, amelyet a nyelvújításról és a Kazinczyról szóló fejezetben kifejtett. Oltványi Ambrus kritikájáról megállapítja, hogy a *Kézikönyv* szerzőitől olyan tanulmányok, könyvek anyagának ismeretét és felhasználását kérte számon, melyek a kötet anyagának összeállítását után jelentek meg. Szauder ez utóbbi észrevételéhez kapcsolódva Horváth Károly elmondotta, hogy a stílustörténeti kutatások nálunk eléggé elhanyagoltak, csak újabban kezdtek intenzívebben foglalkozni velük. Éppen ezért nem helyes túlzottan bírálni a kötetet a stílustörténeti vizsgálatok elégtelensége miatt.

Pándi Pál, a kötet szerkesztője, felszólalása elején köszönetet mondott Barta Jánosnak az alapos, átfogó és méltányos bírálatért. Nem az a döntő kérdés, hangsúlyozta, hogy egyik vagy másik kérdésben egyetért vagy nem ért egyet a bírálóval, hanem az, hogy a bírálat érdemi, jóhiszemű, konstruktív, ez az a hang és módszer, amely gyümölcsözővé teheti a tudományos kritika hatását. Elmondotta, hogy a III. kötet gondozása igen nehéz feladat elé állította őt és szerkesztőitársait, Lukácsy Sándort és Fekete Sándort, hiszen az első kötet már elkészült, sőt nyomdába került, amikor a III. kötet munkálatai a befejezéshez közeledtek, s az egész vállalkozás szerkezeti egysége érdekében igazodni kellett az első és a második, ill. a IV. kötethez. Nem kevés nehézséget okozott az a feltétel is, hogy a III. kötetet tizenöt munkatárs készítette, akik között jelentős szemléleti-módszerbeli különbségek vannak, s ez úgyszólván lehetetlenné tette egy minden tekintetben egységes kötet felépítését.

Barta János előadásáról szólva Pándi Pál rámutatott néhány olyan kritikai észrevételre, amelyet elfogad, s egy későbbi átdolgozás szempontjából hasznosnak tart. Így pl. nemcsak azt tartja hibának, hogy a Széchenyi-fejezet a gyengébben sikerült részek közé tartozik, hanem azt is, hogy Széchenyi helye a kötet szerkezeti felépítésében nem megfelelő, a fejezet terjedelme nem fejezi ki Széchenyi szerepét a kor életében, hatását a magyar szellemi életre, s ezen belül az irodalomra. Egyetért Barta Jánossal — többek között — abban is, hogy egyik-másik fogalomnak pontos körülhatárolása és egységes használata az átdolgozás teendői közé tartozik. Egyetértett azzal is, hogy számos kis-fejezetet kell részben bővíteni, részben tartalmasabbá, igényesebbé tenni.

Válaszában foglalkozott a kötet koncepciójának néhány kérdésével, a koncepciót ért kritikai észrevételekkel. Elmondotta, hogy ami az irodalomszemlélet alapvetését illeti, ő esztétikai-ismeretelméleti vonatkozásban Lukács György realizmus-felfogásával ért egyet, s így kezelt is érvényesíteni ezt a felfogást a kötetben. Az irodalom jelenségeinek ez a megközelítése nem zárja ki sem a stílári vizsgálatokat, sem a stílustörténeti kategóriák hasznosítását. De ebből a felfogásból nyilvánvalóan következik az, hogy a mű és a valóság bonyolult kapcsolatrendszerét nem rendelhetjük alá a stílustörténetnek, hanem a mű stílári struktúráját kell vizsgálnunk és értelmeznünk a valósághoz fűződő specifikus művészi (irodalmi) viszonyon belül. E „viszonytól” függetlenül (vagy csak formálisan elismerve ezt a kapcsolatot) lehetetlen a stílári motívumok, stílári struktúra érdemi esztétikai értelmezése és minősítése. Rámutatott válaszában Pándi Pál arra is, hogy elképzelése szerint egy irodalomtörténet központi fontosságú kategóriája maga a mű, az alkotás — ebből következően nem tartja károsnak, ha egy irodalomtörténeti kézikönyvben, amely egy alkotásokban gazdag korszakot dolgoz fel, amelyben egymást követik a nagy és nagyobb íróegénységek, érvényesül a portrészerűség. A mű-központúság nem mond ellent a történetiség érvényesítésének, a folyamatok ábrázolásának — a kötet szerkesztői és munkatársai arra törekedtek, hogy a kettő egységét megvalósítsák. Úgy gondolja, mint törekvés ez előtűnik a kötet fejezeteiből, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy maga is látja, hogy a törekvésekből nem mindig lett megvalósulás.

A Szauder József által hangoztatott „egyszempontúság” igényéről szólva elmondotta, hogy egy kötet egységére, egyöntetűségére, irodalomszemléleti belső harmóniájára egy többkötetes nagy-vállalkozáson belül is szükség van. Igyekeztek is ezt az egységet megvalósítani. Viszont kétségtelen az is, hogy a felvilágosodás és a reformkor irodalma oly gazdag és oly változatos, oly sok irányzat jelenik meg ekkor, s egy-egy irányzat az alkotásoknak oly különböző oldalait teszi hangsúlyossá-jelentőssé éppen a fejlődés szempontjából, hogy a feldolgozás egységének az igényén belül többoldalú megközelítésre volt szükség. Tisztában van azzal, hogy az alapvető egység és a többféle megközelítés harmóniáját nem mindig sikerült megvalósítani, de a törekvés irányja ez a harmónia volt.

A továbbiakban Barta Jánosnak a Bessenyei—Petőfi fejlődési vonal ún. „egyenesevonalúságára” vonatkozó kritikai megjegyzéseivel foglalkozott. Ő is úgy látja, hogy nincs sematikus egyenesvonalúság: e vonalban vannak törések, még egy szerző életútján belül is, pl. Kazinczy Ferenc pályáját. Két ponton azonban nem fogadta el Barta álláspontját. Nézete szerint indokolt, hogy a felvilágosodást nemcsak eszmetörténetileg, de irodalomtörténetileg is a közép-

pontba állította a kötet: ti. nemcsak a tartalmak, hanem a formák, az ízlés stb. terén is ez a szellemi mozgalom hozta a változásokat. Kazinczy megítélése, a nyelvújítás irodalomtörténeti funkciója kérdésében is a Kézikönyv-fejezet, illetve Szauder József e vitában elhangzott megállapításait vallotta magáénak.

Végül Oltványi Ambrus néhány megjegyzésére tért ki Pándi Pál. Közölte, hogy a Kézikönyv valamennyi kötetére vonatkozó megállapodás szerint a magyarországi nem magyar nyelvű irodalmakat (kivéve természetesen a korai latinnyelvű literatúrát) nem tárgyalták az egyes kötetek. Buczyról, Döbrenteiről, Pákról, Pálffyról stb. valóban többet kellett volna írni. A szász második felében született mémoire-irodalom tárgyalása nem a III. kötet feladata.

Bartha János — válaszában — hangsúlyozta, hogy valóban elvi, irodalomszemléletbeli ellentétek vannak a kötet szerkesztő között s ő között. E vitának nem is lehetett feladata ezek megoldása. A Kézikönyv III. kötete olyan korban született meg, amikor élesen feszülnek egymással szembe a különféle irodalomtörténeti koncepciók. A következő feladatok: új kutatások folytatása, új anyagok és összefüggések feltárása, s ezek fényénél kell felülvizsgálni majd a rájuk épülő elméleteket is.

Befejezésül **Nagy Miklós** a vitát jellemezte. Elmondotta, hogy a IV. kötet vitájának sokszor lényegtelen apróságokra kitérő jellegével, sokszor rossz irányultságával szemben ez inkább elvi, koncepcionális kérdéseket vetett fel, és a III. kötet leglényegesebb problémáira irányította a figyelmet. Értékelése szerint az eszmecsere egészében jól sikerült és a résztvevők számára igen tanulságos volt.

*

„A magyar irodalom története” IV. kötetéről, amely irodalmunk 1849-től 1905-ig terjedő korszakát mutatja be, 1965. október 20-án rendezték meg a társasági vitát. Felkért referensek voltak: **Keresztury Dezső**, az OSzK főosztályvezetője és **Rónay György** író.

Keresztury Dezső referátuma bevezetőjében megállapította, hogy az irodalomtörténeti szintézis negyedik kötete a Kézikönyv és az esszégyűjtemény között helyezkedik el. Erényei és hibái részben ebből folynak. A kötet szerkesztői bátrabban ragaszkodhattak volna a Kézikönyvszerkezethez: tehát olyan fejezeteket kellett volna beiktatniuk, amelyek „az adatokat személytelen szárazsággal s lehető teljességgel közlik, az anyagra vonatkozó alapvető tudnivalókat módszeres egyszerűséggel ismertetik.” Ezeknek az elmaradása, azon túl, hogy szerkezeti egyenetlenségeket okozott, lehetővé tett igen lényeges tárgyak (pl. Arany prózai dolgozatai, Rákosi Jenő publicisztikája stb.) kifejtését is.

A vállalkozás az irodalmi jelenségek marxista megítélésén épül fel, a szerzők „az irodalom jelenségeit a társadalmi, gazdasági alapok alakváltozásainak függvényeként szemlélik.” Irodalmunk fejlődését a maga bonyolultságában igyekeznek bemutatni. Módszereik nem szimplifikáltak. Az irodalmat a maga sokrétűségében szemlélik, a nagy eszmei és ízlésáramlatok fejlődését is fel próbálják vázolni. Kitérnek az egyes korok zenéjének, képzőművészetének bemutatására is.

A kötetben megnyugtató értékrend érvényesül. S ez azért lehetséges, mert a szerzők mentesek tudtak maradni az aktuális politikai érdekekhez igazodó vulgáris irodalomtörténet-írói nézetektől. A XIX. század második felének legnagyobb irodalmi teljesítményei szerintük is Arany, Kemény, Jókai, Madách, Vajda, Mikszáth művei. De nagy érdeme a Kézikönyvnek, hogy méltó helyére került néhány olyan elfeledett vagy háttérbe szorított írónk is, mint Tompa, Gyulai, Csengery, Arany László, Asbóth János, Csiky, Bródy Sándor, Ambrus Zoltán, Péterfy, Riedl Frigyes. Másfelől viszont figyelemre méltó az a higgadt, átgondolt szerkesztői koncepció, amely végre a helyére teszi az olyan — eddig túlértékelés és lebecsülés között hanyódo — írókat is, mint Tolnai, Zilahy Károly, Herczeg Ferenc, Tömörkény István, Gárdonyi, Ignótus.

A továbbiakban a kötet szerkezetével foglalkozott **Keresztury Dezső**. Kifejtette, hogy a három fejlődési szakasz közül (kb. 1849—1867; kb. 1867—1877; kb. 1877—1905) a legszervezebb rendszerbe foglalva az első jelenik meg, nyilván azért, mert itt a szerkesztők Sötér István monográfiájára támaszkodhattak. A másik két szakasz felépítése, tagolása és belső összefüggéseinek kibontása nem ilyen következetes. A kerettanulmányok, bár nagy anyagra támaszkodva íródtak, némileg elvontak és nincs meg a kerettanulmányok s a portrék között a szerves összefüggés. Ezekben a világirodalmi kitekintések is már inkább csak jelzések és a társművészetek sem kapnak súlyuknak megfelelő teret.

Komoly hiányosságként említette **Keresztury Dezső**, hogy a Kézikönyv „szinte teljesen kizárja vizsgálódási és ábrázolási köréből a magyar nyelv fejlődését. Holott éppen ez a korszak, a XIX. század második fele hajtja végre annak a rendkívül ellentmondásos nyelvi földrendésnek-áradásnak kiegyenlítését, elegyengetését, amelyet a nyelvújítás hozott létre”. Arany János nyelvi simításait *az ember tragédiáján*, Arany *Toldiján*, Kemény, Jókai regényeinek nyelvi elemzését, a Nyelvőr-vita ismertetését tartalmaznia kellene a IV. kötetnek.

Keresztury Dezso így summázta véleményét a Kézikönyv e kötetéről: „A kötet az áttekintett korszak irodalmának első teljességre törekvő s tárgyilagosan mérlegelő — ítélő — áttekintése. Főereje részleteiben van. Ezek helyenként rendkívül sokrétűek, árnyaltak, újszerűek.” A kötetben nagyon is határozott szemléletmód nyilatkozik meg, ez biztosította a sok szerző együttműködésének sikerességét. „A jó részeredmények az irodalomszemlélet, az ítéletalkotás, a tudományos gondolkodás általános átalakulásának és fejlettségének köszönhetők. Amit tehát kifogásolok, a szerkesztés bizonytalansága. Ez is újra csak a szintézist előkészítő módszer-tani vizsgálódások szükségességére figyelmeztet.

Egészében véve a magyar irodalom történetének negyedik köteté nem méltatlan része a nagy vállalkozásnak. Jó összegezés és kitűnő alapvetése egy a jó részleteket meggyőző egységben összefoglaló, következtetésebben, egységesebben megvalósító szintézisnek.” (Keresztury Dezso referátuma — recenzió formájában — megjelent a Kritika 1965/12. számában.)

Rónay György referátumának első részében a IV. kötettel kapcsolatos koncepcionális kérdésekkel foglalkozott. Kifejtette, hogy a kötetnek nincs egységes koncepciója, illetve egyszerűen három is van, a felvett három alkorszaknak megfelelően. „Nincs egységes irodalomszemlélet; ami nagyobb baj: nem szemléli egységesen az irodalom élő folyamát.” Az első alkorszak koncepciója eszmétörténeti jellegű, s teljes egészében Sötér István *Nemzet és haladás*-ára épül. A kb. 1867—1877 közötti évtized irodalmát egy pályakép-sorozat dolgozza fel, míg a harmadik alkorszak lényegében műfajok szerint épül fel. Az 1867 utáni irodalmunk történetét feldolgozó részekben túlságosan is a szemlélet tengelyébe került a „nép-nemzeti komplexus”; a szerzők az irányzat bomlására, s nem e bomlásban megjelenő új jelenségekre figyeltek. A szerzők túl kipreparáltan kezelték itt az irodalmat, s nem annyira az élet talajába ágyazták. Mint a tudomány tárgyát nézték s nem mint az élet élő jelenségét.

A Kézikönyv IV. köteté — fejtegette tovább Rónay György — nem dolgozza fel a valóságos társadalmi összefüggéseket. A bevezető fejezetek summásak, teoretikusak, az összefüggések elvont képleteit tartalmazzák. Hiányzik viszont az irodalom belső fejlődésének, életének ábrázolása: milyenek voltak a kor irodalmának életformái? hogyan éltek az írók? hogyan hatott az irodalom a közönségre, a közönség az irodalomra? hogyan hatottak az egyes művészetek egymásra? „... az irodalomtörténet (illetve ez a kötet) tulajdonképpen nem is az irodalomról szól, az irodalom életéről, mozgásáról, belső fejlődéséről, organikus változásairól, hanem mindennek valamiféle elvont, elméleti tükrözéséről, már-már szellemtörténetéről”.

A IV. kötetből tükröződő irodalomtörténet-felfogás nem annyira irodalomban, mint inkább elméletekben gondolkodik. Megfeleldez a köznapi valóságról, az irodalmi életéről. „Olyan autonóm néha, hogy még az irodalommal szemben is sikerült kivívnia autonómiáját.” Az ilyen, irodalmi tényekről, gyakorlati valóságról megelégedkező, elméletieskedő szemléletet boncolta, cáfolta Rónay pl. a Kézikönyvnek abban az állításában, hogy Arany epikája előkészítette a magyar realista regény kialakulását. Hosszasan fejtegette, hogy Arany az 1850-es évek korviszonyai, cenzúrája stb. miatt nem nyúlhatott a realista ábrázolás eszközeihez.

A kötet bizonyos kérdésekben egy fél vagy negyed lépéssel lemaradt irodalomtörténetünk jelen állásától. A realizmus fogalmát olykor mechanikusan, olykor homályosan értelmezi, a szimbolizmus kérdésében nem hasznosítja pl. Komlós Aladár új kutatásait, kelletlenül jobban óvakodik a stílustörténeti szemlélettől.

A korszak zenéjéről, képzőművészetéről szóló írások lexikoncikknek, melyekben árnyéka sincs az illető művészetek és az irodalom kapcsolatáról szóló elemzéseknek — fűzte tovább megjegyzéseit Rónay György. A kötetben rengeteg az ismétlés. Stílus helyenként emészthetetlen. Gyakran egy-egy esszébe való ötlet irodalomtörténeti tényként van említve: pl. az Arany-epika és a wagneri Gesamtkunst kapcsolata, Jókai mint a XX. századi regény csodakultuszának előzménye.

Végül így foglalta össze a kötetről kialakított véleményét Rónay György: a negyedik kötet, mint koncepció, felemás, vitatható, mint arckép-csarnok jó, helyenként nagyon jó. Egészében jelentős tett, nagy eredmény, erényei nagyobbak hibáinál. Értékelései megbízhatóak: az egykor kiátkozott Kemény, a trónfosztott Arany, a degradált Madách, de a „felduzzasztott nagyságok” (pl. Tolnai Lajos, Zilahy Károly) vagy az elfelejtettek (pl. Toldy István, Asbóth János) is mindannyian az őket megillető helyekre kerültek. A Kézikönyv egy esetleges újabb kiadásakor ügyelni kell majd — a szükséges tartalmi javításokon túl — arra is, hogy a nagyközönség számára érthetőbbé, nyelvilag megformáltabbá tegyék a mű egyes nehezen érthető, magyartalanul, nem szabatosan, lompos nyelven megírt fejezeteit. (Rónay György referátuma — némileg módosított szöveggel — megjelent a Vigília 1965/12. számában.)

Oltványi Ambrus szerint nem eléggé jogosult a Kézikönyv IV. kötetének (a referensektől sem idegen) olyan fajta megítélése, hogy míg az 1849—1867 közötti korszak irodalomtörténetét tárgyaló fejezetekben egységes, Sötér István *Nemzet és haladás* című monográfiájára épülő koncepció érvényesül, addig az 1867 utáni irodalomtörténeti anyagot feldolgozó fejezetekben csupán jó portrék olvashatók, ezekben nem található a koncepciónak nyoma sem. Példákkal

mutatta ki, hogy az 1870-es évek irodalmáról szóló részben nemcsak jó portrék sorakoznak, hanem éppen ezekben a portrékban (pl. a „Toldy István”, „Asbóth János” címűben) érvényesül egy, a kiegészítés utáni évtizedet önálló irodalomtörténeti korszaknak tekintő koncepció. Ugyancsak szintetikus jellegű, és világos koncepciót tükröző a századvégi kritika és irodalomtörténetírás történetét bemutató fejezet-sor is.

Ezután a részletekre vonatkozó kritikai megjegyzéseit, bizonyos hiányérzeit mondotta el *Oltványi Ambrus*. Példákkal bizonyította, hogy a bevezető fejezetek nem eléggé konkrétak, az irodalomtörténeti jelenségek társadalmi bázisa nincs mindig bemutatva, a jó politikátörténeti összefoglalásokat nem követik társadalomtörténeti jellemzések, pl. az értelmiség, egyes nemesi rétegek helyzetének bemutatása. E részeknél jobban kellett volna hasznosítani történetírásunk újabb eredményeit. A hazai kapitalizálódás folyamatának regisztrálását nem kíséri a korhangulat, az életérzés-változások bemutatása. Tiszázatlanok maradnak a kötetben bizonyos irodalomszociológiai problémák is, pl. írók életformája, anyagi helyzete, egzisztenciális viszonyai. A tudománytörténeti fejezetek általában színesek, jól mutatják be pl. a természettudományos szemlélet térhódítását, a történettudomány új módszereinek jelentkezését. Helyenként azonban ezek is túlzottan absztrakt fejtegetések: Szalay László, Horváth Mihály történetírói működésének részletesebb elemzése, a hazai néprajz- és nyelvtudomány fejlődésének bemutatása konkrétabbakká, teljesebbé tette volna e fejezeteket. A századvégi kritika és irodalomtörténetírás történetét bemutató fejezetek kiválóak ugyan, de itt néhány kisebb jelentőségű tudós, pl. Szilárd Áron, Ferenczy József, Ferenczi Zoltán, Bayer József, Négyesy László, Horváth Cyrill, Badics Ferenc, Dézsi Lajos, Erdélyi Pál, id. Színnyei József stb. működéséről is szót kellett volna ejteni. Ugyanezekben a fejezetekben többet lehetett volna írni a filológia, a pozitívista irodalomtörténet eredményeiről, jellegzetes tematikájáról, kedvelt kutatási területeiről. Hiányzik itt bizonyos intézmények, pl. egyetemek, valamint egyes folyóiratok jellegzése; s furcsa, hogy éppen egy irodalomtörténeti szintézisben nem olvashatunk az *Irodalomtörténeti Közlemények* megindulásáról.

Komolyabb hiányosságként említette *Oltványi Ambrus* azt, hogy a Kézikönyv IV. kötetéből valamiképp kimaradt az 1860-as évek irodalmi életének, folyóiratainak (pl. Arany *Szépirodalmi Figyelőjének* és *Koszorújának*), sajtójának elemzése, az 1850-es és 1860-as évek publicistikájának és publicistáinak (pl. Falk Miksa, Török János) jellemzése. A nagy terjedelmű és egyébként igen tartalmas Mikszáth-fejezetben egyáltalán nem esik szó az író sok szempontból fontos és jellemző Jókai-életrajzáról. A drámatörténeti fejezetekből hiányzik a magyar történeti dráma (pl. Szigligeti, Dobsa művei) bemutatása. Csak elvétve esik szó bizonyos színháztörténeti problémákról is, mint pl. új rendezői, új színjátszói stílus kialakítását célzó törekvések jelentkezése (Vígsház), színházaink fejlődése. Súlyos hiány, hogy az emlékirat-irodalom, a mémoires-műfaj problematikája teljes egészében kimarad a kötetből.

A Kézikönyv sokszor mechanikusan épített Sőtér István említett könyvére és ez az eljárás további hiányosságok okozója lett: ti. bizonyos problémák tárgyalására egyszerűen azért nem került sor a Kézikönyvben, mert Sőtér merőben más jellegű és célú könyve sem tárgyalta. Az Arany-fejezetben pl. háttérbe szorult a líra, Arany prózai dolgozatainak vagy verselésének elemzése kimaradt. A Kemény-fejezetből hiányzik az epikai kifejező eszközök fejlődésének rajza, s Kemény nagy tanulmányai sem nyernek jelentőségükhöz méltó bemutatást. Kemény „súlyegyen”-elméletére ismételtelen hivatkozik a kötet, de annak tartalmát (Sőtér monográfiájával ellentétben) sehol sem világítja meg. A Madách-fejezetből elmaradt az eddigi Madách-irodalom áttekintése, Madách olvasmány-anyagának jellemzését is mellőzte a szerző. A *civilizátorról* kevés szó esik, a *Tragédia* nyelvről pedig egyáltalán nincs szó.

Még néhány szerkezeti problémára hívta fel a figyelmet *Oltványi Ambrus*. A Vértesi Arnold-fejezet helye a századvégi novellistákról írott fejezetek között lett volna, Szana Tamásról felesleges volt egy önálló fejezetet közölni. A színműről Rákosi Jenőről két fejezetben is olvashatunk, ugyanakkor a nagyhatású publicista Rákosiról sehol.

Nagy Miklós hozzászólása elején a VI. kötet bibliográfiai apparátusával foglalkozott. A bibliográfia összeállítása nézete szerint nem világos alapelvek és nem mindig következetes szelekció szerint történt. Kifejtette, hogy amennyire helyes volt a múlt századi kritikusok írásaiból minél többet felsorolni, annyira helytelen volt pl. az 1919–1945 közötti disszertációkból aránylag sokat mellőzni. Hiányos a Bérczy Károly-fejezet bibliográfiája, amelyben nem szerepel pl. Gyergyai Albert Bérczy-esszéje, vagy az Arany-fejezet bibliográfiája, amelyből kimaradtak Keresztury Dezső egyes Arany-tanulmányai.

A továbbiakban Rónay György referátumának egyes megállapításaival vitatkozott Nagy Miklós. Kifejtette, hogy a magyar irodalomtörténetből sok példát lehet idézni arra, hogy írók igen problematikus ítéletet mondanak egy-egy régebbi, elődjüknek tartott írónkról vagy irodalomtörténeti jelenségekről. Elég Móríc Zsigmond Tolnai Lajos-értékelésére utalni. Nem értett egyet Rónaynak a *Toldi szerelme* regényszerűségét tagadó véleményével sem: szerinte a műben az intézmények rajza pl. erősen a realista regény ábrázolásmódjára emlékeztet.

tet. Kifejtette, hogy vannak rejtett összefüggések a XIX. és XX. század egyes nagy íróinak művészi módszerei között, és Rónaynak nincs igaza, amikor tagadja, hogy az epikus Arany bizonyos, regényszerű leírásai még Móriczra vagy a Nyugat más prózáira is hatottak, persze többszöri áttételen keresztül. Az előfutárok kimutatásában nem nélkülözhetjük a merészebb munkahipotéziseket sem.

Wéber Antal felszólalásában azokkal a vita során eléggé élesen megfogalmazott észrevételekkel foglalkozott, amelyek a kötet koncepcióját, ill. egyes fejezeteinek koncepciótlanságát bírálták. Felhívta a figyelmet arra, hogy ha a kötetet részleteiben jónak, fejezeteinek túlnyomó többségét színvonalasnak, eredményesnek tartjuk, akkor a koncepció sem lehet teljességgel rossz, ill. a kötetnek az 1867-től 1905-ig tartó irodalomtörténeti korszakról adott fejlődésképe sem lehet koncepciótlan. A kötet olyan időszakban született meg, amikor az alapvető irodalomelméleti s -történeti problémák (pl. a realizmus kérdése) eleve tisztázatlanok. Ez a helyzet természetesen a szintézis kialakítását is hátrányosan befolyásolta és erről a szerkesztő ill. a szerzők nem igen tehetnek. Rónay György referátumának néhány pontjával vitatkozva elmondotta, hogy a Kézikönyv Arany—Móricz párhuzama csak úgy értelmezhető, hogy az epikai műfaj fejlődésében, tehát egy irodalomtörténeti folyamatban érhető tetten a rokonság, s ez véleménye szerint az adott esetben fennáll. Nem értett egyet Rónayval a kötet stílusát túlzottan elmarasztaló véleményét illetően sem. Nemcsak szépírói stílus létezik, hanem tudományos nyelv is; az irodalomtörténet tudomány s ennek van egy bizonyos terminológiája. Kétségtől eltekintve igaz, hogy egy-egy fejezet stílusa alatta marad a megkívánható szintnek, de azért az egész könyvre nem mondható, hogy olvashatatlan. Nem szép a kötet egyes részeinek stílusa, de mindig érthető, pontos s végül is ez a lényeg.

A vitaülés befejezéseként Komlós Aladár tett néhány megjegyzést a IV. kötetre. Hiányolta, hogy egy-egy igen fontos irodalmi vitának (pl. a kozmopolita-vita) az ismertetése kimaradt a kötetből. Ő is szótvetette bizonyos, irodalomszociológiai szempontból fontos jelenségek tárgyalásának elmaradását. Beniczky-Bajza Lenke műveinek izlésformáló szerepéről írni kellett volna, s érdemelt volna egy-két lapot olyan jelentős századvégi költő is, mint pl. Szilágyi Géza vagy Erdős Renée. A kötet stílusát Komlós is rendkívül egyetlenlennek tartotta.

Összeállította: Rigó László

Talányos Csokonai?

— Néhány kiadatlan szövegváltozattal —

Ki gondolná, hogy a Csokonai-kutatás két eleve kijelölt fellegvárában, Debrecen és Sárospatak számtalanszor átbúvárolt kollégiumi könyvtárának kéziratgyűjteményében még mindig lappanghassanak kiadásra váró remekek, amelyek pedig költészetének rég vitatott, vagy ma is „talányos”-nak vélt sajátosságait teszik érthetőbbé? Látszatra egyszerű szövegváltozatok ezek; legfőképpen alkotáslélektani érdekességek rémlenek: a mennél tökéletesebb kifejezésért folyó munka műhelyforgácsainak. Csak ha türelmesen faggatjuk őket, derül ki, hogy fontos rendeltetésük volt valaha. Ez alkalommal kettőt vegyünk közülük szemügyre, a harmadikkal pedig tegyük hozzáférhetővé egy töredékesen publikált lírai vallomása teljes alakját.

1. Új Kézikönyvünk Csokonai-fejezetéről jól esik megállapítanom, hogy idáig ez hasonlólt leginkább a költő hagyatékából előragyogó valósághoz. (Magam szívesen adtam meg hozzá minden igényelt segítséget; erről bizonyára hely hiányában nem tesz említést a kötet.) S még ebben a tanulmányban is az áll, hogy az „1793—94-es terror tényei” kiábrándították volna Csokonait a francia forradalomból. Nos, Debrecenben őrzí a Kollégiumi Nagykönyvtár R. 788. 9. sz. külön kötetkéje az Új Esztendei Gondolat szövegváltozatát. A kortárs Nagy Gábor bizonyágtétele alapján Toldytól a Harsányi-Gulyás kiadásaig azt olvassuk erről az énekről, hogy az 1794-es év terméke. A Kézikönyv viszont, minthogy a Lilla-dalokban jelent meg, a komáromi versek közt méltatja, újnak minősítvén benne „a szerelmi élménynek filozófikus mondanivalókkal való összekapcsolását”-t. S nincs-e valóban igaza? Hiszen a költő a dátumot is dalába szövi: „Négyezer hat esztendő” már leélt; s ez a szám nem csökkenthető „négyezer öt”-re; huszonnégyet kell kitennie a vers folytatása szerint: ahány órából egy nap áll; az időpont tehát szerkezeti pillér egyszersmind: a lírai mondanivaló tartója. Az az újesztendő, amelyikre ez ráillik, valóban csak az 1798-i lehet. Pontosan ide iktatja be az Összes Verseket 1956-os kiadása is, amely, kisebb-nagyobb félreértésekkel, már az én kronológiám alapján készült. Az Újesztendei gondolatok vitathatatlanul idetartozik, de az Új esztendei gondolat 1794-es önálló változat.

Mi igazolná hát Nagy Gábor állítását? Kezdjük azon, ami a legszembeötlőbb: a forma i tényezőkön. Az új Kézikönyv szerint „A vers formája egyike Csokonai legbámulatosabb lele-

ményeinek. A váltakozó trocheusi és jambusi sorok szembefutó lejtése mintha az órainga szabályos ide-oda lengésével mérné ki és érzékeltetné az idő múlását." Ezekhez a finom észrevételekhez legföllebb annyi fűzhető — hiszen a fejezetíró Julow Viktor biztosan átfáradt a munkahelyétől száz lépésre álló kollégiumi könyvtárba, s ott megszemlélve a költemény némileg fogalmazványinak tetsző kéziratát, nyomban láthatta — hogy nem más ez a ritmus, mint Horatius egyik ódájáé (II. k. XVIII.: Non ebur, neque aureum), amelyet különben formahíven le is fordított Csokonai (*Nincs elefántcsont, s arany*). A kiválasztás valóban bámulatos, de költőnk még monderenne is fejleszti ezt a formát, rímeket rakván a sorvégekre. Szóval *leoninust* is tulajdonképp. Még 1794-ben gatlás nélkül élt vele; valamivel korábban kápráztató ilyen bravúrokat zsúfolt Sander-fordításába; Földessy Gyula nem győzi magasztalni, s pedig joggal. Tempefőije 1793-ban szintén rimes alkajoszi strófákkal főzi le Csikorgót. Sőt ebből egy sort 1794. július 5-én maga Csokonai sem áttal átvenni, ugyanilyen leoninusokban üdvözlőlvén két Debrecenen átutazó grótot. Utóljára a *Diétai Magyar Múza* beköszöntőjében nyúl vissza ehhez a formához, a gróf-ünneplő vers bevált soraira nyitja és zárja; mintha akkor már azt fejeznék ki ezzel, hogy az elmaradt *mágnás-ízlések főképp a leoninus felel meg*. Azontúl teljesen mellőzi. A tiszta antik metrumokat kedveli már; éppen 1797. december 24-i kelettel küld Vajda Júliának hexameteres utóirat kíséretében egy szapphói ódát *A Bekekötésre Keszthelyről. Az Új esztendei gondolat* sem alakulhatott ki máskor, mint azokban a napokban; csak hogy azt meghatározta régebbi formája; ahogy elkezdte, leoninusokban kellett beletoldania a huszonnégy évre-órára vonatkozó részletet.

Rímelés módját — tartalmához illően — nagyfokú változatosság jellemzi. Páros sorvégein *o* — */o* metrummal kivétel nélkül kétszótagú *nörim* áll (*köd árad-kiszárad*); hogy az utolsó harmadik szótag is a rimbe számítson, merő véletlen (*nevetni-szeretni*). A — *o /o* zenéjű páratlan sorok zöme szintén kétszótagúan rímel ugyan, de a 25 versszakból 8 szabályos *hímrím*, azaz egyszótagú, sőt Földi János lángészű tanítványa, minden forma mestere arról sem feledkezik, hogy legalább az egyik rímsoz terjedelme se legyen nagyobb: *jő, ész* stb. a 23. strófában mindkettő ilyen: *még-ég*. Ezek a hímrímek többnyire *szépek* is: más-más szófajt csendítnek egybe. De akad közöttük *őnrím*, mikor egyszerűen ismétlődik az *is* senkit *is* - mondtam *is*; máskor *toldott rímet* alkot vele: *forgása is* — csillagokba *is*. Az 1797-es kiegészítésből sem hiányzik ez a megoldás: nem *is* — órácska *is*; ráadásul nyomon követi új vívmányként egy *asszonáncos hímrím: kész-Vitéz*. Mindjárt ismétli ezt a nevet *nörimben is: teléznék-Vitéznék*; ami önmagában elég volna tanúsítani, hogy ezek a strófák Debrecen elhagyása után keletkeztek. Még 1795. május 15-én Csokonait foglalta versbe *A Dugonics Oszlopa* alá. Asszonáncot korábban alig használt, pl. a *Tempefőiben* még Csikorgó nevetségessé tételére (*ám- hallánk*) vagy *A vizitál tréfás szövegében: sivatag-patak*; viszont mindjárt 1796 nyara végén *A füredi parton* (végül: *A tihanyi ekhóhoz*) ilyen megoldással lép már meg: *szállás- hálást*; — nyilván népi példára: Boldog az a szempillantás Amelyben megláttuk egymást.

A formai sajátágok önmagukban is fölfedik tehát, melyik a kéziratban a költemény alaprétége. Még többet mondanak természetesen a tartalmi tényezők. Kivált kettő vall perdöntően az 1794-es eredetre. 1. Még nem Londont nevezi a világ csodájának, hanem *Párizst*. 2. A „bozontos gallusok”-at sem ültetné a „héroszok sorába”, mikor majd Napóleon vezényli őket világhódító háborúba. A városnevet a költemény nyomdai tisztázatában ugyan önként Londonra cserélte, de a héroszi strófát abból is a *cenzori plajbász törölte*. Ám hogy magyar költő Párizst és forradalmi hadserejét versben magasztalhatta, ahhoz az az elszántság kellett, amely 1790-től fogva az ország legjobbjait mindinkább a köztársasági mozgalom felé sodorta. Évekkel a vérmezői borzalmak után Csokonai még mindig változatlanul hagyja ezeket, ha csupán egy magánlevélre bízott átdolgozásban is. Hiszen később az uralkodó osztálynak szánt *Alkalmatosságra Irt Versei* közé is odacsúsztatja egy 1797-es epigrammáját, *Generál Hoche halálára*, amely szerint ez a fiatal vezér, „Bonaparte barátja”, még fölül is múlja „Görögország s Róma vitézeit”, csupán évei számában marad mögöttük. Költőnk politikai hovatartozandóságáról, ha *szíve szerint nyilatkozhat*, kell-e világosabb vallomás?

Ami pedig filozófiai meggyőződését illeti? Hiszen ez is kiderül az *Új esztendei gondolatból*. Ebben a világtávlatú énekben egyetlen célzás sem jogosít föl arra, hogy a költő valamilyen személyes Teremtő nagyságát, megtartó erejét, gondviselő bölcsességét, atyai jóságát csodálna. Túljutott már a deizmuson; a Természet munkáját, az örök változást hirdeti, magától értetődő nyugalommal, harci indulat nélkül. Pedig tudjuk Nagy Sámuel 1794. február 15-i, Kazinczy-nak küldött leveléből, hogy a debreceni kollégium leendő papjai és tanárai közt épp akkor heves vita folyt a materializmusról. Csokonai aztán egy félészen belül megalkotta *Az álom* c. derűs bölcselő énekét, Holbach példájára a Bibliával sem mulasztva el cáfolni a halhatatlanság hitét a *Prédikátor Könyvéből* (3. rész 19—21. vers). Hogy a halál után valamiféle élet következne — fejtegeti —, az csak az élők setétes álma; ami por volt, újból ásvánnyá változik vissza. Jó álom a halál, espedig *álomtan alvás*; „mihelyt elenyészek, ... élőből egy rakás minerále lések”, — megszábadultan a keresztény pokol rémképeitől — ez a költemény záró mondata.

Sejthető azonban, mennyire egyedül lehetett Csokonai még diaktársai közt is ezzel a meggyőződésével. Az *álmat* — úgy látszik — legbizalmasabb barátai kezébe sem merte odaadni. A *Zöld-kóde*xbe csak a címét tisztázta be; az sem valószínű, hogy holtig hű barátja, tisztelője, Kiss Imre hozzájutott volna, mert ő meg a materialista fejtegetés helyett A *Nyár* folytatását teldotta hozzá saját másolat-példányában.

De van-e rá a leghalványabb remény, hogy megtaláljuk valaha az *Uj esztendei gondolat* lehető teljes ősváltozatát; hiszen már a debreceni kézirat is a huszonnégy éves költő alkotása, ha meg is őrizte korábbi lelkesedését Párizs iránt.

Nem kilátástalan detektív munka ez. Csokonai, ahányszor újból leírja valamelyik versét, csiszol is rajta. Először ugyan többnyire a korai kifejezések buggyanak elő tollából, épp a legeslegkorábbiak, hiszen mindig az ősalak vésődik igazán mélyen az emlékezetbe. A jelen esetben mindössze a vers áthúzott szavait kellett szemügyre vennem, s ezek a — most ékzárójelbe < > tett — részek meglehetősen valószínűséggel előmutatták az 1794-es tartalmat, alig néhány helyet kellett kiegészítenem, szögletes zárójelű [] szavakkal, némileg légbőlkapott azok közül is csupán az egyetlen 12. sor.

Arról a költemény egésze tanúskodik, mennyire kész már akkor a költő — máig tudományos érvényű — világképe: a születő és enyésző csillagoktól a bércekké dagadó völgyekig, meg a sós tengerbe süllyedt ormokig; a szántóföldre pusztult Trójától a Párizsra fejlődött szántóföldre. Az Örök Változás himnuszába csupán saját kilátástalan szerelme miatt vegyít elégikus hangot. Akit szeret, nem veheti nőül, marad vénségéig „özvegy madár”. (Konkrétabb ez, mint a végső változatbeli „vén Pelikán”). Mégsem vigasztalan az ének kicsengése: míg el nem fut az ifjúság, éljünk „viszontöröm” közt. Milyen szép szó, s mekkora az egész mű nyelvi ereje! (A földrészt, s kontinenset pl. Szenci Molnár Szótáráig visszanyomozható eredeti kombinációval *merőföldnek* nevezi.)

Nem éppen jogtalanul akadtak fönn a vers „Lilimmal” rímén. Tudnunk kell azonban, hogy itt előbb első nagy szerelmének a neve állt: *Rozimmal*; ez az asszony soha nem lehetett hozzá kedvesebb, mint 1794 első felében. S az *évszám maga benne is a költeményben*, akár a későbbi változatban az 1797. A 18. versszak végső sorában ez áll most: „Míg az ifjú hónapok *Virítnek, el ne is vesszük őket*” ti. a legédesebb fiatalság idejét. De az áthúzás alól más szavak hökkentenek meg: az ifjú hónapok *Tartnak huszonra*; ez a merész tömörítés mi egyebet jelenthetne, mint hogy a költő küszöbére érkezett annak a tizednek, amelyiknek esztendei *huszonnal* kezdődnek majd. A huszát épp akkor töltötte be, 1793. november 17-én. (Tanúsított már ő hasonló nyelvi vakmerőséget előbb is: „Múlatva víg *Igyunkkal*.” S látunk mindjárt másikat is 1798-ból: „jövő idén”, azaz majd jövőre, amikor annak lesz „idén” a neve.)

Magától értetődően mellőzzük itt a kéziratnak a végleges változathoz közelítő megoldásait, csupán a strofa-átrendező jeleket (+, Ø, ‡), hagyjuk meg. Nem közöljük az 1798-as újévre szánt taldalékok sem — abban alig is akad néhány parányi javítás, hiszen nincsenek előző eltérései. Föltehetjük, hogy ezt a részt előbb külön megfogalmazta a költő.

Uj Esztendei Gondolat.

Ad Schema Horatianum:

*Non ebur, nec aureum
Mea renidet in domo lacunar etc. etc.*

Oh idő! futós idő!
Eszteideink sas-szárnnyadon repülnek.
Vissza már egy nap se jő,
Mihelyt a' vén Chaosz' ölébe dülnek.

Oh idő, te egy egész!
Nintsen neked se kezdeted se véged.
És tsupán a' véges ész
Szabdalt fel apró részeidre téged.

Téged szült é a' Világ?
Vagy <hajdan> a' Világot is te szülted?
Mert <időt> Napvilág
<Nélkül> [ki mér, ha fürkész is körülte?]

Lám az Ég forgása is
Idővel újabb változásba lépzen,
Lám a' Tsillagokba is
Ki most derül, ki bé borúl egészen.

Hát de mennyit szenvedett
Már ekkor, földünknek állapotja,
Hogyha a' feldüllyedett
Tenger vagy Etna lángra szántogatja.

Sok faluknak helye in
Ma Delfinek tiztáznak a' vizekbe:
Sok tsigáknak telkein
Vadketské-nyáj ugrándoz az hegyekb

Hátha tőled, óh idő!
Te, a' ki mindenünket öszve rontod,
A' nap is holtszénbe jó,
És lántzodat magad zavarba bontod?

Mert ihol lám mindenek,
Bár bírtanak szépséggel és erővel,
Változást szenvedtenek,
Vagy semmiségbe veszték ők idővel.
+Igy <tselekszel> óh idő
A' Nemzetek forgó enyészetével:
Most az egyik <áll elő>,
'S a' másik el múlik saját nevével.

A' vitézlő Párthusok
Régolta <vas bilints> alá kerültek,
'S a' bozontos Gallusok
Ma már a' Hérosok sorába ültek.Ø

##Óh ha a' nagy Nemzetek'
Dolgán hatalmad' így elő mutattad:
Hát mi <apró> természet
Mit várhatunk, — mit várhatunk miattad?

Gyermekek ifjú, 's vén korunk
A' bú, öröm, <'s> a' <változó> szerentse,
Ép 's beteg voltunk, 's torunk
Kezedben van, hogy jöttödöt jelentse.

Futsz te, nem vársz senkit is,
'S <sok nagy> ... reményt [gyakorta már] le
dúlál,

Ím te, míg ezt mondtam is,
Öt-hat parányi pertzeken ki múlál.

Nem lehet jelenvaló,
Tsak mult, 's jövődő pont lehet te benned.
És miként a' pusztá szó
<Úgy el> repül[sz], úgy kell <homályba>
menned.

Így <futottak> tőlem is
<Tovább az e>sztenő[k] sebes haladva,
'S meg lehet hogy nékem is
A' véghatár <lesz nem soká> ki ... adva.

És mivelhogy a' napok
Elűzik a' legédesebb időket,

Sok merőföld már Sziget,
Sok völgyek a' nagybértzekig haladtak,
És ahol hegy volt 's liget
Fenéktelen sós tengerek fakadtak. +

ØMár ma ökrök szántanak
Hol Trója, a' Világ tsudája állott,
És ahol szántottanak,
Most Páris, a' Világ tsudája áll ott.##
Míg az ifjú hónapok
<Tartnak huszonra>, el ne [vesszük] őket.

El<repül> a' [víg] tavasz
A' bársonyos hajnalra gyász köd árad,
A' kinyílt játsint el asz,
A' Rózsa szál reggelre is ki szárad:

Így az ifjúság maga
Majd elrepül <piros> tekintetéről,
És az Amor tsillaga
Eltűnik ám katingató szemedről.

Akkor ám rózsáid is
Nem fognak úgy kis ajkadon nevetni,
Akkor érző szíved is
<Majd> nem tud úgy örülni és szeretni.

Én is akkor tsak hideg
Vérrel barátkozom hideg [Roz]immal,
Úgy napolván, mint rideg
'S <özvegy madár> ifjúi daljaimmal.

Míg tehát az lenne még,
A' szép időt, óh [Rózsi] meg ne vessük,
Míg az élet lángja ég,
Egymást viszonttöröm között szeressük.

És ha semmi érdemem
Nem fog fejemre zöld babért tetetni
Semmi sem, mind semmi sem,
Tsakhogy te meg ne szűnj [Rozim] szeretni.

Híretem 's nagy voltomat
Ne trombitálják messzi Tartományok,
Más ne tudja síromat
<Te sírj azon, 's a' kellemes Leányok.>¹

2. Két vitás kérdés is eldönthető ennek a szövegnek az alapján: mi volt a fiatal költő politikai és filozófiai meggyőződése. Új *Kézikönyvünk* ismételt „talányos”-nak minősíti Csokonait kb. egydátumú, mégis eltérő felfogású versei miatt. De persze mindig csak az rejtélyes, aminek még nem vehettük számba összes valóságelemeit. Nos, az *Új esztendei gondolat* talán még idejében hatálytalanítja azt a mondatot, hogy Csokonainak „inkább nézetei voltak a világról, mintsem egységes világnézete.” Julowot elegáns fogalmazó készsége az egész vállalkozás élvonalába állítja. Előre látható, hány szakdolgozatban visszhangzik majd ez a veszélves állítása. S mégha csak azokban visszhangzana! Pedig Julow csupán politikai változásait tartja számon (lám, lám: az „ingadozó kispolgár”); az *Álmod* szinte tudomásul sem veszi. Látszólag

¹ Ez így volt helyénvaló: az asszony Rózsi el kellett különíteni a lányoktól. Lilla azonban 1798-ban még maga is leányfővel érte meg az újévet, ezért próbált a költő valami mást a régi befejezés helyett. „Te hints virágot arra s az Leányok”, ez semmivel sem léven jobb, az *arra* rá-vá rövidítésével ilyen megoldásba törődött bele: „Te hints virágot rá s az ily Leányok.” Bizonyára így is küldte el Komáromba. A *Lilla*-kompozícióban persze nyugodtan visszatérhetett a második változathoz: Vajda Júlia akkor már maga is asszony volt. A végleges szövegben az Leányok-at sem használ többé; annak nem kiejtési, csak hanghosszúság-jelző értéke volt: *alleányok*. Éppúgy mint az *egy* sem helyesírási következetlenség nála; ha nem akar szótaghosszúságot jelölni „egy nap”, „egy délbe” áll a nyomdai kéziratban s az első kiadásban is.

attól szintén jőkor a út a Rhédeyné búcsúztatójára irt *Halotti Versekig*, amelyet elődeink ilyen címmel hagytak ránk: *A lélek halhatatlansága*.

Julownak *Az 1741-diki diéta*, de még inkább *Az igazság diadalma* talányos legfőképpen. A búcsúztatóval együtt mindhármat az *Alkalmatosságra Irottak* kötetébe illesztette a költő; s szívelejük meg már valahára Waldapfel József rég elhangzott tiltakozását: *méltánytalan fontosságot tulajdonítani Csokonai megítélésében az ő kénytelenségből vállalt, kedve ellen publikált műveinek*; hiszen azokat saját töredékes előszava szerint „maga sem tekintette költői alkotásoknak.”

Míg ezeket föl-fölrójuk neki, messze túlbecsülve vallomás-értéküket, az viszont alig kezd átmenni a köztudatba, mekkora magaslatot jelent a köztársasági mozgalom nyarán egyetlen alkotó lendülettel irt tizenkét nagy haladó éneke: *Az este*, *Az álom*, *Zsugori uram*, *Konstancinápoly* stb., amelyek *idáig csak szédobáltan kerültek kötetbe*, kivéve az 1956-os *Összes Versek*et (I.k. 252–284.o.). De még vegyük hozzájuk az ugyanakkor keletkezett *Allati beszélgetéseket*. Ezekben, kivált *A számár és a szarvas* címűben, Rousseau politikai tanítását Holbach filozófiájával és Martinovics jakobinus kétéjával formálta érzékletes költői kompozícióvá. Méltó folytatása mindez a Párizst köszöntő újévi éneknek. Csokonai igenli a forradalmi változást, akkor is, amidőn már rávetődik valami árnyék radikális énekeire. Mi más lehetne az, mint Martinovics letartóztatás-híre? A „késő század”-ban bizakodik a *Konstancinápoly* szerint, még feléig sem jutván tizenkét költeményének, de havas ősszel is csak keserűen neveti azokat a számárat, akik egyetlen időváltásra magátkoazzák a szabadságot. (L. Cs. „Forradalmi Kátéja”. Alföld, 1965. 9.sz.) Aki mindezek tudatában sem áttallja teljes értékű alkotásokként latolgatni az alkalmatossági poemákat, legalább azt venné észre bennük, mint talál az igazi Csokonai mindenikben néhány parányi rést, hogy kivillantsa valódi arcát.

A nagybirtokos asszony, Rhédeyné búcsúztatója épp a záródarab az alkalmiak gyűjteményében. Megtagadta-e haladó világnézetét az, aki ebben a kockázatos helyzetben, méltóságos gyülekezet előtt templomi szószékről zengve el hatyúdálát, a materializmust merte dicsérni, s a hátul szorongó jobbágyok fülehallatára vágta szipolyozóik szemébe a feudalizmus elmarasztalását?

Téves, amit a *Kézikönyv* állít, hogy irodalmunknak ez a talán legmeggrázóbb tankölteménye pusztán „formális teológiai érv” alapján bizonyítana. Nem azt vizsgálja elsősorban, összeférhetetlen-e „az isteni igazsággal és jóssággal, . . . hogy aki életet, tudatot adott, azt véglegesen vissza is vegye.” *Csokonait az ember érdekli*. Szembenéz ő azzal, hátha félrevezetnek a papok. A halhatatlanság hitére *akkor is szükség van*, — mondja ki Kant *Gyakorlati Ész*-ével egyező fölfogását. Csakhogy ő ezt nem a „tisztá ész”, hanem merőben a valóságos emberi társadalom kritikájával indokolja. S ez a kritika elmarasztaló. *A társadalom nem igazolja a vallást*, épp azért van szükség a hit földöntúli vigaszára. „Ha az embereknek dolgait vizsgálom, Azt a jó, bölcs, igaz Istent nem találok . . . kivált mikor látom, hogy a gonoszoknak tündöklő napjaik kényekre forognak.” Kik ám azok a gonoszok? Nem a szokott értelemben követnek ők el bűnöket! Emlékezzünk csak Martinovics Kátéjára: „Ki háborgatja az Embert szabadságának gyakorlásában? A gonoszok.” (L. It. 1950. 3. sz. 106.o.) Csokonai Szarvasa ugyancsak ezzel a szóval bélyegzi meg a Számár előtt, akik elnyomják tulajdon fajtájukat: „Gonoszok”. (*Összes művei*. Franklin-t., é. n. 1202. o.) Néhány sorral lejjebb különben a búcsúztatóból is kiderül, hogy az *elnyomók a gonoszok*. Nem erkölcsi minősítés hát ez a szó; éppen nem a nagyrablókat meg a kapcabetyárokat fogja vele egy kalap alá Csokonai. Ellenkezőleg. Akiket ő megbélyegez, azokat köztisztetlet övezi, ők vannak fölül az államban; ők a hatalmas birtokosai. „Tündöklő napjaik kényekre forognak, Szabadon ferednek az ártatlan vérbe S a szűzek erkölcsét nyerik érte bérbe”. Mi ad nekik erre módot? Maga a törvény, amely az osztálytársadalom érdekeit szolgálja. Félreérthetetlenül kimondja ezt; akiket ő gonoszoknak ítél, — ismétlem: papi szószékről, „isten nevében”, — azok „A szegényt a törvény útján megkéselik, S a rongyos árvának kenyerét bényelik”.

Képzeliük el, mekkora fölzudulást keltett ez a vakmerőség. Kazinczy is jelen volt ifjúkora kedves barátjének végítiszteleténél, s még hét évvel a temetés után is belepirult, mikor visszagondolt rá, hogyan fordította búcsúztatója közben „az istentelen Csokonay”, „az egész Publicum szeméit” bizonyos urakra, „istentelenségből (még) . . . pausát (is) téve, hogy (valamennyien) nézzék, a’ kiket ő néz”. (KL. IX. 354–55. o.)

Ráadásul, mint tudjuk, a materializmust sem kárhoztatja itt. Sőt. Kung Fu-ce, vagy mint akkor nevezték, Konfuciusz számára adja saját ifjúkori énekét azzal, hogy a kínai vallásalapító, „Kelet Szokratesse” úgy világosított, azaz tanított, hogy „még sem hazudott”. Hatalmas mozgóképben vonultatja a gyülekezet elé az *örök körforgást*: a szervetlenül bomlott élőkből újra élet lesz; a hullákból keletkező ásványok ui. „A’ plántagyökerek által felszívódnak, S belőlök a’ fűvek ’s barmok táplálódnak” mert, — teszi még hozzá nagy megjelenítő erővel „vigyáz a’ természet, S nintsen forgásiban hízak és enyészet; Pontos forgásának örök karikája Egynek emúlttával másikat táplálja.”

Holbachból, a felvilágosodás legjava termékeiből nyert s ma sem érvénytelen természet-tudományos világkép ez. Szó sincs arról, amit Julow kihallani vél Csokonai tankölteményéből: „a kételkedő s a kétségbeesés partján álló embernek legfeljebb egy sóhaj erejével bíró vágyakozását a vallásos hit után,” Aki úgy ismeri az alkotás lélektanát, mint maga Julow is, annak mindent elárul, hogy a költő *meg sem kísérli tulajdon szavaival fejezni ki a keresztyén haldokló vallomását.* Amit Rhédeyné szájából hallunk, egyszerűen Pope-ból fordítja, s ki tudná ezt jobban Julownál? A fordítás kiváló, de mennyivel tartalmasabb, s nyelviileg is szebb ennél *saját „confuciusi” tanítása:* nem a koholt mennyországban szárnyal, hanem az Idő körforgásának valóságos végtelenében. Honnan meríti ezt? *Az álom* valaha titkolt bölcséletét tárja most világra elé, érett fogalmazásban, alig-alig tompítottan.

S miért volna talányos az alkalmatossági süllyesztőbe tett olyan mű, mint a vándorévei kezdetén a pozsonyi országgyűlésnek szánt propaganda-vers, *Az 1741-diki diéta?* Bizonyára meg is rendelte nála Weber Simon Péter nyomdatulajdonos költőtárs és könyvkiadó. Ugyan frissítsünk már föl belőle annyit csupán, ahogy II. Józsefet magasztalja! Hát még ha az érettsége teljében írt nagy versét vesszük elő, *Az igazság diadalmát.* Ezzel köztudottan a csurgói iskola lojális szellemét volt kénytelen igazolni, hogy jóvá tegye szörnyű bűnét: a *Cultura* előadásán el merészelt énekelteni a Rákóczi-nótát. Most az új vigjáték, a *Karnyóné* prologusaként ő maga szavalja el, hogy a francia harámbaságtól a *törvényes uralkodók mentik meg az emberiséget:* a bécsi császár, az angol király, a szultán meg a cár. Hogy magának Csokonainak mi lehetett a valódi véleménye erről a reakciós bárgyúságról, afelől lehet-e kétsége annak, aki gyanítja valamennyire, milyen ravaszul ki bírja magát fejezni a lángész a legszigorúbb cenzúra alatt is? *Az igazság diadalmában* igenis joggal rója föl a franciáknak Csokonai, hogy *megcsalták a népek reményeit.* Napóleon még csupán Egyiptomban kalandozik, ám ő, a békére sovárgó máris mintha látná mi zúdul majd Európára. Meg is ismételteti az uralkodók himnuszát, csak hogy kiivel? Épp a bohózat legütődöttebb figurájával, a totykos Karnyóval, s lelkendezéseit ráadásul folyton megzavarják komikus közbeszólások. Micsoda ügyetlenség! Dehogy is: ebben a nevet-ségessé tételben fejeződik ki Csokonai legőszintébb véleményel.

Igaz, ez a vers csaknem egyidőben keletkezett a *Marosvásárhelyi gondolatokkal.* Talányos hát ez így együtt? Ördögöt! Még ha nem is gondolunk az öreg Karnyó konkurrens szavalatára, Csokonai *Az igazság diadalmát* az alkalmatossági lomtárba dugta el az avatottak elől, bárha voltak is megiszívlelnivaló megállapításai. Nem ő tehetett róla, hogy kortársai épp ezt a kötetét igényelték legvaskosabb terjedelemben s hogy, azóta is Toldytól a Franklin-félig ebből válogattak hangulatkeltőt Összes Művei elé. Különösen kapóra jött az ő állítólagos francia-gyűlölete a két világháború közt. Tegyük már félre ezt a kopott hanglemezt.

3. Ideje áttérnünk a következő költeményre. Csokonainak talán legnépszerűbb remeke *A Reményhez.* Ennek meg nemrége a sárospataki kollégium kéziratárából, az 1707. sz. „Holmi”-Minden c., 1806–1824 közt egybemásolt kötet 167. oldaláról bukkant elő az ősalakja. Már közöltem is az *Élet és Irodalom* múlt januári számában (I. 9, 6–7. o.), némileg vitatkozva az egyik Csokonai-szakértővel, aki nem tartotta többnek „kései, torzult, csonkult” változatnál. Magam nagyon megörültem, mikor végigolvastam. Hiszen ha elfogadjuk Nagy Gábor tájékoztatását, hogy ez is még Komárom előtt keletkezett, akkor szó sem lehetett benne Lilla-s kizengésről. Különbözn Kazinczy maga tájékoztat Tübingai Pályaművében, hogy egy zempléni földbirtokos család „parancsolatjára” készítette Csokonai, nyilván pataki diák korában, vigaszul rokonúknak a Kazinczyval együtt bebörtönzött Szulyovszky Menyhértnek. Megszabták még a dallamot is: Kossovits József zenéjében. Ritmusából Csokonai okvetlenül kihallott valami kurucost, mi másért használta volna föl újból, épp ezt a formát, némileg rövidítve, az *Oh szegény országunk* lázadó szövege számára?

[Földiekkel jádó...]

1. Földiekkel jádó Égi tünemény
Istenségnek láttzó csalfa vak remény
Kit teremt magának a' bódogtalan
Mint véd angyalának, bókol untalan.
Sima száddal mit ketsegettetz
Mit neveltz fel é m
Kétes kedvet mit tsepegettetz
Még most is belém,
Csak maradj magadnak,
Biztatom valál,
Hittem szép szavadnak,
Még is meg csalál.

2. Kertem nártzisokkal
Végig ültetéd,
Csörgő patakokkal, Fáim ültetéd,
Rám ezer virággal, Szórtad a' Tavaszt,
Égi bódogsággal Fűszerezted azt,
Gondolatim minden reggel
Mint a füge mély
Repkedtek a' friss meleggel
Ró'sáim felé —
Egy hijját esmértem örömmimnek még
Ró'sám szívét kértem nem adá az Ég

3. Hadj el ó reménység, hadj el éngemet
Mert ez a keménység úgy is eltemet
Erzem a' kétségben volt erőm el hágy
Fáradt Lelkem Mennybe, Testem földbe
vágy,

Oh csak Lillát hagytad volna tsak magát
nekem,
Most panaszra nem fakadna gyászos énelem
Karja közt a bukat el felejténém
a gyöngy koszorukat nem irigyléném

Íme szerelemről ebben a Patak-megőrizte változatban alig esik szó. Kazinczy tiltakozott is versbeárasztása ellen. Tübingai Pályaművében, amelyhez egész kis antológiát csatol nyelvünk fejlett voltának igazolására, idézi, már teljes alakjában, *A Reményhez végig felkiáltójelezett 4 versszakát is*. Megengedi, hogy vannak költői szikrái, verselése pedig varázslatos, hanem szerinte a trillákat a Lillák miatt *mintha hajuknál fogva ráncigálnák oda a végére*. Szép ez? — kérdezi; — hiszen csaknem minden sorban zavarja valami az olvasó tetszését: „... der Vers flüsst bezaubernd, nur dass wegen Lillen die Trillen wie mit Haaren herbeigezogen werden. Aber ob das Lied wirklich schön sei? Ob das Vergnügen des Lesers nicht fast in jeder Zeile gestört werde?”

Lenne-e ma már képes valaki fölfogni, hogyan jöhetett létre ilyen vélemény egyáltalán, ha nem ismerné, éppen magától Kazinczytól, a dal eredetét?

A *Lilla* előszavában elmondja Csokonai őszintén, hogy nem egyetlen személyhez írt verseit tartalmazza: némelyik még 1793-ból való, de akad köztük 1802-es is, sőt *néhányat egyenesen más kérésére írt*. Gyaníthatta volna-e valaki, hogy épp *A Reményhez* ilyen? Más kérdés, hogy összövege pontosan megfelelven az ő pataki diákeve érzéseinek, ha óvakodott is közszájra adni, néhány barátjának okvetlenül megmutatta, s bizalmas körükből dallamostul elszivároghatott végül egy-két diákhöz, aki szerencsére nem mulasztotta el lejegyezni. Akkor már a *Lilla*-kötet több kiadásban kapható volt, mikor a „Holmi”-ba került, de nem onnan ám, hanem nótaszövegként, ivás közben szokásos egyes apró módosításokkal. Könnyen helyesbíthetők ezek, hiszen majdnem mind rímző.

Csokonai ezúttal túlnyomórészt kétszótagos rímeket választ, a Gyöngyösi Istvánon felnőtt ízlésűek szemében nem akart kevésbé művészinek látszani. Semmikétség, hogy a tompább rímek a nótázgatás melléktermékei. Mit törődtek a poharazók azzal, hogy a sorvégek parádésan csengenek-e. Ünnepelesebb volt a „mennybe”, mint az „égbe”; „hajolna” helyett pedig szokottabb a „fakadna”; hiszen panaszra a rendes magyar ember fakad, nem hajlik. A *Lilla*-név éppenséggel simán becsúszhatott egy Csokonai-dalba 1810 körül; minden kisdíák tudhatta már róla Patakon, kinek hívták hűtlen szerelmesét. De az mégis szinte fantasztikus, hogyan volt képes leírni egy jó közepes ortográfiájú diák a 2. versszakban az utolsó ötödik sor praedadaista-rímzavát: „Mint a fürgé mély”. Repkedő mélység! De borozás közben miért ne lazulhatna ekkorát az értelem ellenőrzése?

Hasonló nótaszövegi torzulásokat, bár dadaizmus nélkül, találunk másutt is, mindjárt egy közel egykorú hódmezővásárhelyi kéziratgyűjtemény 11–12. oldalán, amelyet Világi Nóták címlappal bizonyos Kiss Pál kezdett el Debrecenben 1807-től fogva. Az ő változatai: „kit szerez magának a' boldogtalan”; „Mézes szókka mit ketsegtetsz”; „jaj be meg tsalál”. Nem hiányzik ebből a „Tsergő patak”, mely az Ötödfélszáz Énekben is föllelhető, meg a „Fáradt lelkem menybe ... vágy” sem. Itt már megvan a teljes szöveg, 4. versszakában ilyen apró igealak-modernesítéssel: „Jaj de friss Rósáim el hervadának, Forrásim, zöld faim ki száradának.” Hogy a trocheusok belesántultak? No és?

Kérdés, mikor keletkezhetett ez a ráadás-strófa. A pataki összöveg 2. szakaszának végső sora: „Ró'sám szívét kértem nem adá az Ég” természetesen nem illetéktelen boros belerögtönzés; még magától Csokonaitól kellett erednie. Ezzel készítette elő a „Hadj el ó reménység” fordulátát, amellel saját szerelmi állapotát is ez tükrözte akkor hitelesen. Így nyújthatta át azután a Szulyovszky-családnak, az pedig tette is postára mennél előbb Kazinczy fogolytársának. Akármilyen szigorúan ellenőrizték a rabok levelezését, ez a dalszöveg nem kelthetett gyanút. Viszont bárkihez jutott el a cellák Káté-másoló lakói közül, azok tüstént megértették, miféle reményt gyászol ez a dal, milyen Tavasz májusi fagyhalálát, mekkora „égi boldogság” meghiúsultát.

Eredetileg egyáltalán nem készült hát szerelmi elégiának; azt sem tudjuk, az ötven felé járó Szulyovszky szorult-e valami beteljesületlen nővágy miatt vigaszra. De Csokonainak nem kerülhetett sok fáradságába beláttatni megrendelőivel, hogy szükséges ez a *motívum*, ez terelheti el a legkönynyebben azt a gyanút, hogy itt valami tiltott remény elsratásáról lehetne szó. Ha ti. elvállalta a Szulyovszky-család megbízását, (annál is inkább, mert teljesen együttértett a terror áldozataival, elszállt reményeikben a magáét is sirathatta); a mély lírai érdekltség előszököntentette szívéből egyéni bánatát is, Rózi elérhetetlen volta miatt. Tulajdonképp azt ismétli tte, de már teljes lemondással, amit az *Uj esztendei gondolatban* panaszolt. Ekkorra egyetlen sóhajja foszlott a szerelem: „Oh csak ... hagytad volna tsak magát nekem”, — ti.

ha minden egyéb elveszett, egészíthették ki magukban a politikai foglyok, a nőnév helyett pedig tetszés szerint dúdolhatta kiki a neki legdrágábbat.

A költő maga évekig nem gondolt többé arra, hogy fölhasználhatná ezt az alkotását. Készített ugyan vándorlása közben néhány futó leltárt kisebb-nagyobb műveiről, de ez egyiken sem fordult elő. Csak mikor hazatért hosszú bujdosásából, feküdt neki barátai, a legilletékesebbek: Földi és Fazekas körében, hogy sajtó alá készítse alkotásait. Utolsó nagy Katalógusára került oda első ízben 118-adikként *A Reményhez*. Hamarosan épp erről válogatta össze, föl-buzdulva a *Kesergő Szerelem* sikerén, saját hasonló tárgyú dalait; s attólkezdvé foglalkozott „összefüggő kis poétai román”-ná kerekítésük tervével.

Ebbe azonban *A Reményhez* csak úgy volt már beilleszthető, ha a villanásnyi „nem adá az Ég” motívumot kissé részletesebbé teszi, megénekelvén a boldogság elvesztését, amint valóságosan végigélte Vajda Juliával. Fájdalma egész versszakká nőtt:

Jaj de friss rózsáim
Elhervadtanak,
Forrásom, zöld fáim
Kiszáradtanak;
Tavasom, vígságom
Téli búra vált;
Régi jó világom
Méltatlanra szállt.

Nékem már a' rét himetlen,
A' mező kisült,
A' zengő liget kietlen,
A' Nap éjre dült. —
Bájoló lány trillák!
Tarka képzetek!
Kedv! Remények! LILLÁK! —
Isten véletek!!!

A rendkívül pontos hallású költő mind trocheusaival, mind rímelés módjával igyekszik belülmaradni az összöveg-vonta határokon. De mindjárt rá kellett jönnie, hogy egyben ezt a strófát mégsem illesztheti sehová. Nem volt nehéz a megoldás: mielőtt közepén kettéosztotta, első fele jól illett a 3. versszak kezdetéül, a másodikkal pedig a 4-et zárhatta le. S ha egyetlen oltógally is megváltoztatja az egész fa természetét, a friss toldaléktól merőben új jelleget kapott a forradalmárok börtöndala. Annyira, hogy van, aki el sem bírja képzelni többé, hogyan lehetett volna „nemzeti dal” ez a szerelmi panasz. Kazinczy épp fordítva volt vele. Képzelték, mekkorát szíszent, mikor régi rabénekekre ismert a *Lilla*-kompozícióban. Mintha csak szerelni nyögdécselést csapott volna egy gyászének végére a szörnyű ízlésű Csokonai! Miért is titkolta volna nemtetszését? Azt azután ne csodáljuk, hogy híven visszhangozták fiatalabb tisztelői: „Szerencsétlenebbül nem fejezhetette volna be Csokonai... Mi az a trillák Lillák”, — fakadt ki Döbrentei Gábor. Szemere Pál a költő pedig: „Szörnyű a dal végén az a Bájoló lány trillák, az a tarka képzetek.” Csakhogy mit ártott ez? Mielőtt Márton József bécsi professzor, volt debreceni diák közre adta megzenésítve, hamarosan énekelték az egész országban, társadalmi különbség nélkül. Egyik legkedveltebb dala lett a XIX. század fordulójának.

Hadd figyelmeztessen még valamire *A Reményhez* és az *Oh szegény országunk* ritmusának közös *kuruc* jellege. Igazában az a talányos, hogyan lehetett a *Cultúrában* a Rákóczi-nóta elénkeltetését Pálóczi Horváth Ádám hatásának tulajdonítani. Hiszen a Pófok énekelte strófa debreceni tájszólása, a *szíp-níp* messziről harsogja, hogy gyermekkorából vitte ezt a Dunántúlra Csokonai. Különben is, ahol csak egybevetethető azonos népdal-lejegyzéseik, kivétel nélkül az hitelesebb, amelyet a Szuszmir-mese magnó pontosságú megörökítője hagyott ránk. Az köztudott, hogy kettőjük közül Csokonainak volt jóval korábban kb. ötödfélszázra rugó gyűjteménye „népbéli dalok”-ból (H. G. II. 642. o.)

4. Hogy mennyire otthonos ő a folklórban, hadd tanúsítsuk itt végül egy *valóban Lillának* írt dalával, amely ismeretlen okból nemcsak poétai románjából maradt ki, — nincs rajta egyetlen címjegyzéken sem. Toldy kritikai kiadásában az elveszettek közt ott ugyan a címe, de az is hibás; „178. Más se. Elv.” Szerepel nála így nem egy olyan, amelyet pedig közül is Toldy, *ugyanabban a kiadványban*, azonos kezdősorral — 1. 124, 139. — (Nagy intelem a kutatónak, hány tallóznivaló maradhat még majd utánunk!) Ez az elveszettnek hitt dal néhány évtized óta ismertté vált egy csonka, zavaros szövegből; így került az egykötetes Franklin végére, éppígy a bibliofil *Összes Versekbe*. Hogyan rejtőzhetett el idáig, csoda, hiszen a *költő tulajdon kezeltetésével* ott hever hibátlan szövege az *Új esztendei gondolat* mellett, a debreceni Kollégium Nagykönyvtárának gondosan bekötött és rég számontartott R. 788. 10. sz. kis kötetében.

[Már se hintó, már se szánka ...]

(1)

Már se hintó, már se szánka
Néked kérőt nem hoz ám;
Tőke! Tőke! Szép Leánka!

Húzd ts[ak,] húzd ts[ak] Gyöngy Lilám!²
Húzd a férjhez nem menőket:
Tőke! Tőke! húzd a' Tőkét:
Főköttőt mért nem tevé,
Nékem Társam nem levél?

(2)

Nem fogsz húzni többször tőkét;
Mert lelsz a' jövő idén
Vagy egy barnát, vagy egy szőkét:

Vajha én lennék az! — én!
Vajha eltudnálak venni,
Kész volnék éretted lenni
Szőke, barna 's ordas is,
Tsak <hogy> szeretnél, Gyöngy Julis!

(3)

Ah de a' kegyetlen Fátom
Már <örökre> kintsemtől elszakaszt,
És ha még egyszer meglátom,
Más ölébe látom azt.

Be' sok kinnal edzettetnek
A' kik illy híven szeretnek!
<Jaj> Már is húllnak könyveim — — —
Tőke! Tőke! Szép Lilim!...

Teljesen egyéni líra ez, őszinte, megrázóan szép. Évekkel a *Kesergő Szerelmem* előtt íme kész benne a majdan nyolc sorra rövidítendő Himfy-strófa. S mekkora fölényvel építi Csokonai egy népszokásra, még mielőtt mindennapi közelségbe került Horváth Ádámmal. De hiszen mindjárt 1791-ben megalkotta ő a *Szegény Zsuzsi* összövegét, 1792-ben pedig a *Ha bort iszom* kezdetű, már Erdélyi János gyűjteményében kiadott műnépdalt, amely — mikor a fiatal Petőfi is rászorult, hogy helyenként megkorrigálja a nép — változatlanul jutott el Kodály gyűjtéséig, csak épp a Csokonai-kiadványokból hiányzik még mindig. Tudomásul kellene venni végre: az, aki már 1793-ban képes volt a Szuszmír-mesét még sokáig példátlan hűséggel jegyezni föl, nyilván kezdettől híján volt ama „racionalista idegenkedésnek a folklórtól”, amelyet még az új *Kézikönyv* is a fejére olvas. Rozália grófkisasszony fintorgásában súlyos hiba az ő saját nézetét látni; hiszen még Tempefőije sem pusztá szócso; nem azonosítható vele, Betriegerre förmedő német-polgár megvetésével éppoly kevéssé, mint művészi gyakorlatával sem. Maga Csokonai 1793-ra kinőtt már a tiszta kéttagú rímek kényszeréből, s még inkább különbözhet grófi hősétől a király dicsőítésében. Hiszen akkorra akár oda is érkezhetett Debrecenbe a *Gorani-levél*, Martinovics lángeszű pamfletje Ferenc császár ellen, amelyet aztán az ősz folyamán költőnk küldött meg Kazinczynak.

Idestova elközelít Csokonai születésének kétszázadik fordulója. Közérővel, úgy gondolom, meg lehetne már tisztítanunk költészetét a rá több mint másfélszázad óta halmozódó ferdítésektől.

Juhász Géza

² A 4. sor eredetileg így hangzott: *Húzd tsak édes szép Leán*, — a végső szó olvasata némileg bizonytalan; ezt a tsak-tól kezdve áthúzta s fölébe írta a végleges megoldást. Áthúzta a 7. s. első változatát is: *Asszonnyá mért nem levél*; új sorba írta alá a véglegest.

Tarnai Andor

VERSEGHY MARSEILLAISE-FORDÍTÁSAI

Benda Kálmán a magyar jakobinusok iratainak mintaszerűen sajtó alá rendezett három kötetében igen sok új, nagyértékű irodalomtörténeti anyagot tárt fel. A kiadvány egyik kimagasló érdeme, hogy a felszínre került adatok alapján a *Marseillaise* magyar fordítójának minden kétséget kizáróan Verseghy Ferencet tarthatjuk. E gazdagon dokumentálható megállapítással félszázados korszak zárul le a forradalmi dalra vonatkozó ismeretek hazai történetében, amelyet Verseghy szerepének hiányos ismerete miatt a „biztosra vett feltételezés” idejének nevezhetünk. A történész Benda Kálmán a perben felmerült *Marseillaise*-fordítások irodalomtörténeti szempontú feldolgozását nem végezhette el, de előkészítette azt: mintaszerűen csoportosította a rájuk vonatkozó adatokat, közölte a periratok között talált latin, német és szlovák nyelvű fordításokat, és minthogy a magyar költőtől sajátkezű kézíratra nem akadt, az előkerült másolatokból állapított meg egy minden korábbinál kétségtelenül helyesebb szöveget.¹ Az alábbiakban a kritikai vizsgálatra készen nyújtott szövegek és adatok alapján irodalomtörténetész-szemmel nézzük Verseghy fordítását. A magyar szöveg mellett foglaljuk közünk a latin, német és szlovák változattal is, mert a különböző nyelvű fordítások — mint látni fogjuk — szorosan összetartoznak; megpróbáljuk tisztázni, hogy az eltérő formájú és tartalmú szövegek milyen szerepet játszottak a magyar jakobinusok szervezkedésében, végezetül pedig két magától Verseghytől származó, tehát egyedül hiteles magyar *Marseillaise*-fordításokat közlünk, amelyek a szöveg körüli bizonytalanságot hivatottak megszüntetni.

1. A francia forradalom nagyhatású harci dalát, a mai francia nemzeti himnuszt, Claude-Joseph Rouget de Lisle (1760—1836) írta Strassburgban 1792 áprilisában. A *Marseillaise* nevet onnan kapta, hogy egy marseille-i önkéntes zászlóalj vonult be vele Párizsba az év nyarán. A dal hamarosan roppant népszerű lett: a franciák ennek dallamára indultak a szövetségesek csapatai ellen, a külföldiek a forradalom iránti rokonszenvéket fejezték ki vele. Magyarországon a jelek szerint eredeti nyelven 1793 óta ismerték. Szentmarjay Ferenc a *Marseillaise*-t énekelte, ha az újságban franciákra kedvező hírt olvasott, ezt füttyülte, mikor a vesztőhelyre vitték. A Martinovics-per előtti években a vádlottak és a védők egybehangzó véleménye szerint itthon mindenki könnyen megszerezhetette szövegét, aki csak érdeklődött utána, de hazai nyelveken nem énekelhették, a franciákkal rokonszenvező magyarországiak dalává nem lehetett.

Még 1793-ban történt, hogy Szentmarjay a francia eredetit elvitte Verseghyhez, és megkérte lefordítására. A költő akkor arra hivatkozott, hogy nem tud franciául, és nem vállalta a munkát. Szentmarjay erre segítségül otthagyott nála egy német nyersfordítást, de magyar szöveg még így sem készült. 1794 tavaszán Verseghy véletlenül összetalálkozott Hajnóczy Józseffel. A korábban csak futólag ismert jakobinus érdeklődött, min dolgozik a költő. Mikor megtudta, hogy nagy nyelvtudományi munkáját, az *Analysist* írja, megkérdezte, tud-e franciául, mert ennek a nyelvnek az ismeretét nélkülözhetetlennek tartotta hozzá. Verseghy azt felelte, hogy nem, mire Hajnóczy felajánlotta, hogy majd órákat ad. Meg is egyeztek, és Hajnóczy ettől kezdve szinte mindennapos vendég lett Verseghy vízivárosi lakásán, s a gyakori együttlét alatt szinte barátság fejlődött ki közöttük.

Hajnóczy július közepe táján lediktálta tanítványának Martinovics kátéit. Ugyanebben az időben szünet nélkül unszolta, hogy ültesse át a *Marseillaise*-t magyarra. A munka megkönnyítésére német és latin fordításokat adott, mégpedig legalább kétféle németet (egy nyers és egy verset) és prózai latint. Közben Szentmarjay egy magyar szöveget vitt, amely a költő

¹ A magyar jakobinusok iratai. I—III. Sajtó alá rendezte BENDA KÁLMÁN. Bp. 1952—57. A szövegekre és a fordításra vonatkozó anyag összefoglalása: I. 1046—55. Minden további adatot a kötetek névmutatói alapján könnyen megtalálhat az olvasó. — A *Marseillaise* dallama a század utolsó éveiben még élt Magyarországon, (BARTHA DÉNES: A XVIII. század magyar dallamai. Bp. 1935. 51, 53.)

kifejezése szerint: „rhythmicus” volt, vagyis a hagyományos magyar versrendszerben íródott. Hajnóczy azt kívánta, hogy az új magyar fordítás a magyarokhoz alkalmazkodjék, szerepeljen benne a „leventa” szó, és lehessen énekelni. Verseghy megtette, amit kívántak tőle, bár vallomása szerint nem tett mást, mint a meglevő magyar fordítást metrumba szedte, énekelhető formába öntötte.

Verseghy fordítását Hajnóczy magával vitte. A költő azt állította, hogy ő személy szerint egyedül orvosának mutatta meg, és neki is csak azért, mert tudta, hogy tőle nem kerül tovább. A *Marseillaise* terjesztésének gyanúját tehát elhárította magától, de tagadásával az egész ódiomot Hajnóczyra zúdította, aki pedig a perben következetesen azt vallotta, hogy a magyar fordítást ismeretlen feladótól postán kapta, és Verseghy nevét az ügyvel kapcsolatban meg sem említette. Pedig a vád nem volt éppen jelentéktelen, hiszen több helyről jelentették, hogy a fordítás közkézen forog. Az elfogott és elítélt Szláv János Nagyvárad és Debrecen környékén terjesztette, és bizonyos, hogy a Pesten a Ferenciek terén augusztus 6-án talált példány a Verseghy-fordítással azonos.²

Verseghy azáltal is igyekezett elhatárolni magát az innen-onnan előkerült másolatoktól, hogy a perirataihoz mellékelte példány szövegét megbíráltta. Két sort („Leventa magyarok” és „Just szabjon szabad magyaroknak”) azért kifogásolt, mert természetüknél fogva rövid szótágakat kellett bennük hosszán énekelni, másutt a szótágak számát találta hibásnak, és azt is tagadta, hogy a másolat címe (*Ad veros patriae cives*) tőle származnék.

A pesti jakobinusok jól tudták, hogy a magyar fordítás Verseghytől való. Laczkovics János és Szentmarjay azonnal rávallottak: az első az általános szóbeszédre hivatkozott forrásként, a második egyenesen Verseghy közlésére. A más nyelvű szövegek közül Szentmarjay a verses német változatot Kreil Antal pesti egyetemi tanárnak tulajdonította, a prózaíróról annyi derült ki, hogy Hajnóczy Sopronban egy könyvből másolta ki, és onnan hozta magával. A szlovák fordítás Hajnóczy iratai közül került elő, de a vádlott azt állította, hogy távollétében csempészték a szobájába. Szolártsik Sándor vallomása szerint Abaffy Ferencnél a *Marseillaise* „minden nyelven” megvolt. Ebből az állításból a továbbiakban annyi igazolódott, hogy az Árva megyei földesúr megkapta Batsányitól az első és utolsó strófa magyar fordítását, amit maga a kassai író készített.

2. A vallomásokból megállapítható tényállás korántsem mindenben megbízható, és nem is hiánytalan. Az egyik hibaforrás abból ered, hogy a közlések főbenjáró per vádlottaitól származnak, akik a halálos veszedelemben jellemüknek megfelelően igen különböző módon viselkedtek. Egyesek — legalább is ebben az ügyben — fenntartás nélkül vallottak (Laczkovics, Szentmarjay), Verseghy lehetőleg szépítette szerepét, Hajnóczy tagadott. Tekintetbe kell venni továbbá, hogy a *Marseillaise* birtoklása nem tartozott a legsúlyosabban terhelő vádpontok közé. A nyomozás során a bíróság azon a megállapításon túl, hogy a szöveg lázító tartalmú, részletekben soha nem mélyedt el, a feljelentők pedig azt sem tudták, hogy a beküldött magyar vers a francia forradalmi dal anyanyelvi változata. A hatóságokat nem érdekelte pl., hogy a német nyersfordítást másolhatta-e könyvből Hajnóczy, eszébe sem jutott megkérdezni, miért nem tud egyetlen szövegről sem Martinovics Ignác, a mozgalom vezetője, és miért éppen július második feléből való a magyar fordítás.

A jogügyi igazgató és társai a *Marseillaise*-zal kapcsolatban is csak rosszindulatú korlátozottságukat bizonyították be. Szemrehányás azonban azuttal ne érje őket, mert ügytelenségük a vádlottaknak használt. A felületességnek és melléfogásoknak köszönhető ezen felül, hogy a leglényegesebb szövegek megmaradtak, s a vallomásokból, valamint a fordítások elemzésével elég pontosan tisztázható a magyarországi jakobinusok *Marseillaise*-fordításainak története.

3. A francia eredeti a periratokból csak egyetlen másolatból ismeretes, de annál számosabb a „magyarországi nyelveken”, magyarul, németül és szlovákul írott *Marseillaise*-fordítás. A kéziratok két vádlott, Szláv János és Hajnóczy József bűnlajstromát terheltek. Szláv lefoglalt papírjai között megtaláltál a francia eredetit, Verseghy fordítását és egy verses német változatot, amely tartalmilag mind a franciától, mind a többi szövegektől távol állt.³ Még gazdagabb Hajnóczy hagyatéka: megvan benne a szlovák fordítás, tőle került elő egy német szöveg, (amit vallomása szerint Sopronból hozott magával,) itt található végül a latin fordítás, amely Abaffy Ferenc kézírásának bizonyult.

A gazdag Árva megyei földbirtokos kiválóan tudott szlovákul, Kazinczy szerint magyarul is „tótos” kiejtéssel beszélt. Az 1790–91-i országgyűlésen megyéjének képviselője

² Vsz. FRANKNÓI VILMOS másolatában, az Országos Széchényi Könyvtárban van. (Fol. Germ. 1071. 83–84. f.)

³ Ez lenne az a verses szöveg, ami Szentmarjay vallomása szerint Kreil Antal fordítása? vagy Benda Kálmánnak van igaza, aki külföldi eredetűnek tartja? Annyi bizonyos, hogy a hazai jakobinusok többi szövegéhez semmi köze sincsen, és Benda emiatt nem adta ki nyomtatásban.

letében vett részt, röpiratokat adott ki, melyekben nagy olvasottságról és jó tollról tett tanúbizonyságot. Radikális elvei miatt felvilágosodott értelmiségiek csoportosultak köréje, s a titkosrendőrség nagy figyelmet szentelt mind társaságának, mind személyének. Hajnóczy különösen kedves barátai közé tartozott. Mikor Abaffy 1794 júliusának második felében visszaérkezett Pestre Árva megyei jószágáról, Hajnóczy megmutatta neki a Szabadság és Egyenlőség Társaságának kátéját, de azzal kapta vissza, hogy tájékozódásra jó, közelebbről foglalkozni nem érdemes vele. Abaffyt a jakobinusokkal együtt elfogták ugyan, de bizonyítékok hiányában felmentették. Sokat szerepel a perben a *Vox clamantis in deserto* c. egyházellenes latin verse, amelyet 1794 tavaszán írt, és a Hétszemélyes Tábla hóhérrel égettetett el.⁴

4. Benda Kálmán a tájékoztatásul szolgáló francia eredeti mellett a magyar jakobinusoktól négy *Marseillaise*-fordítást közöl, sorrendben egy latint, egy németet, a Verseghy-féle magyart és egy szlovákot. A latin és német változatnak Hajnóczy papírjai között fogalmazványjellegű kézírata maradt. A két szöveg tartalmilag olyan hű tükörképe egymásnak, amennyire csak a nyelvek különbözősége megengedi. Közös vonásuk még, hogy a korábbi nézettől eltérően egyik sem vers: sem ritmusuk, sem szabályos rímelésük nincsen, és emiatt egyik sem tekinthető másnak, mint verssornyi szakaszokra tördelt prózának. Keletkezésüknek okát keresve csak arra lehet gondolni, hogy mind a latin, mind a német szöveg egy harmadik nyelven írott vers hevenyében készült nyersfordítása. A harmadik nyelvű verses változat sem az eredeti francia, sem Verseghy magyar szövege nem lehet a tartalmi eltérések miatt; a latin és német nyersfordítások híven követik viszont a jól megverselt, énekelhető szlovák *Marseillaise*-t. Nyilvánvaló tehát, hogy mindkettő ebből készült, és ezek szerint a szlovák nyelvű fordítás tekinthető a magyarországi jakobinusok összövegének.

5. A szlovák vers csak távolról követi, az adott körülményekhez alkalmazza a francia eredetit, a fordítási módszer szempontjából tehát *imitatio*. Abban megegyezik a franciával, hogy erőteljes harci dal; eltér tőle azonban, hogy a külső ellenséget az idegen kormányhatalom zsoldosaival azonosítja, Colloredo kabineti miniszter, Pálffy Károly kancellár, valamint Lányi József kancelláriai tanácsos személyében néven nevezi a legfőbb ellenségeket, és igen erőteljes kifejezésekkel támad a klérus és a nemesség ellen: pusztuljon a gőgös nemesség, vesszen az átkozott papi uralom. Politikai célja annyira megegyezik a Szabadság és Egyenlőség Társaságának kátéjában kifejtettekkel, hogy nem is tekinthető másnak, mint e szervezet számára írott dalszöveg, a hazai jakobinus-mozgalom legradikálisabb költői megnyilatkozásának.

A megírás időpontjának meghatározására az egyik támpontot Martinovics vallomása szolgáltatja, aki 1794 májusában járt utoljára Magyarországon. Amikor egyik kihallgatása alkalmával megkérdezték tőle, hogy ismeri-e a magyar *Marseillaise*-fordítást, kereken kijelentette, hogy nem is hallott ilyesmiről. A tagadó válasz olyan meggyőző lehetett, hogy a témát a további eljárás során a vizsgálat vezetői elő sem hozták. A másik következtetésekre lehetőséget adó dátum Verseghy előadása nyomán július második fele, amikor a költő nyersfordításokat kapott Hajnóczytól. Döntő jelentőségű, hogy ez az esemény pontosan egybeesik Abaffy Ferenc Pestre érkezésével, aki kapcsolatban állt Hajnóczyval, és ő írta le a szlovák szöveg latinnyelvű nyersfordítását. A felderíthető körülmények között és a személyek közelebbi ismeretében nagyon valószínűnek látszik, hogy a szlovák fordítást Abaffy hozta magával, és feltehető, hogy azt vagy saját maga, vagy környezetének valamelyik szlovák tagja írta. A szöveg nyilvánvalóan megnyerte Hajnóczy tetszését, aki azonnal felismerte mozgalmi jelentőségét is. Visszatartotta tehát az eredetit, s a latin és német nyersfordítások közvetítésével az egész országra kiterjedő jakobinus propaganda céljára akarta felhasználni. A terjesztés feladatát természetesen magára vállalta.

6. Verseghy magyar fordításának szövegéből kétségtelenül megállapítható, hogy a költő ismerte a szlovák *Marseillaise*-t. Minthogy pedig szlovákul nem tudott, és maga vallotta, hogy Hajnóczytól latin és német nyersfordításokat kapott, nyilvánvalóan ezekből ismerte meg az összöveget. Bizonyosan előtte feküdt ezenkívül a francia eredeti is, mert a magyar szöveg a szlováktól az utolsó strófában az eredeti irányában kanyarodik el. Azt a Szentmarjaytól származó „rhythmicus” magyar szöveget, amit a költő saját állítása szerint énekelhetővé tett, nem ismerjük. Alapos a gyanú, hogy nem is létezett, mert a Verseghy-fordítás közelebbi vizsgálata után minden további közvetítés feltételezése felesleges.

Hajnóczy nemcsak azt kívánta meg a fordítótól, hogy az új magyar szöveg énekelhető legyen, vagyis mozgalmi dalként lehessen terjeszteni, hanem — mint említettük — tartalmi kikötései is voltak, mégpedig olyanok, amelyek eléggé különöseknek hangzanak. Miért avatkozott bele a szóhasználatba a magyarul soha nem író Hajnóczy egy elismert költővel szemben, és miért kellett a hazai körülményeket figyelembe venni, amikor a szlovák interpretátor már amúgyis megtette?

⁴ A vers az egykorú másolatok szerint a *Marseillaise* dallamára ment. A sorok szótagszáma azonban (8, 7, 8, 7 stb.) nem egyezik Verseghy fordításával (9, 8, 9, 8 stb.).

Az elavult „leventa” szót az 1790-es ellenzéki nemesség egyik legnépszerűbb írója, Dugonics András újította fel Pray György és Cornides Dániel nyomán az *Etelkában*.⁵ Előfordulásának adatai és Dugonics személye egyformán bizonyítják, hogy az új életre keltett szó a XVIII. század végének nyelvi tudatában a nemesi ellenálláshoz és hun-szkita harci dicsőséghöz kapcsolódott; nyilvánvalóan ezt a képzetkört kellett jelölnie a *Marseillaise*-fordításban. Verseghynek személy szerint nem tetszett; vallomásában is feltehetőleg azért tért ki rá, mert elvileg ellensége volt az elavult szavak felújításának. Meggyőződése ellenére is engedett azonban barátjának, mint ahogy helyt adott kívánságának a magyarokra alkalmazását illetően. E „magyarok” Hajnóczy és Verseghy a plebejus szlovák fordítóval szemben az újonnan felkapott „leventa” szóval büszkélkedő nemességet értették, s a költő az új fordításból teljesen kihagyva a nemesség és a klérus elleni támadásokat, művét a kiváltságos rend gondolkodása szerint szerkesztette meg: a 3. versszakban a kitüntetésekért hazájukat eladó „béres árulók”-ról írt, a 4-ben a dicsőségre vágyó nemeseknek azzal hízelt, hogy ők döntik meg örökre a tirannust, az 5. a mintaképpel szemben azt részletezi, hogy meg kell bocsátani embertársainknak, akiket magukhoz csábítottak a despoták. A három gyűlöletes név elhagyása nem Verseghy változtatásának látszik. Már a német nyelvfordítás egyik szövegvariánsa tágabb értelmű sorokkal helyettesítette azokat, és kiiktatásuk talán annak a politikai — és költői — megfontolásnak az eredménye, hogy egy mozgalmi dalnak általános érdekűnek kell lennie.

Ha a szlovák fordítás a Szabadság és Egyenlőség Társaságához áll közel, a magyar a Reformátorok katedrójának politikáját képviseli, amelyben bőven tárgyalatnak a nemesi sérelmek és a bécsi kabinet abszolutista politikája. Hajnóczy nyilvánvalóan a magyar anyanyelvű nemesi közönség személtartását kívánta, mikor azt kérte a fordítótól, hogy „magyarokhoz alkalmazza” művét.

Nem lehet kétséges ezek után, hogy a magyar *Marseillaise* a jakobinus-mozgalom érdekében, nagyon pontosan meghatározott politikai célból készült; Hajnóczy hatásos propaganda-eszközt látott benne, és valószínűleg igaz Verseghy mentegetőzése, hogy nem ő, hanem Hajnóczy terjesztette el a szöveget. Aligha lehet továbbá vitás, hogy a szervezkedő jakobinusok között Verseghy magára vállalta a mozgalom magyar költőjének szerepét; az a tény pedig, hogy a meglevő *Marseillaise*-fordítást nemesi ízlés szerint átírta, világos tájékozottságról, a jakobinus politikai cél tudatos vállalásáról tanúskodik. Ha Batsányit az első magyar politikai költőnek nevezhetjük, nem túlzás talán a *Marseillaise*-fordítás körülményeit ismerve Verseghyt a hazai jakobinus-mozgalom magyar költőjének címével felruházni, aki annak idején a zágrábi szabadságfára kitűzött horvát vers lefordítását is elvállalta.

7. Verseghy *Marseillaise*-éből mindaddig csak másolatokat ismertünk. Írásképp alapján a költő saját írásának egyedül a Spissich János zalai alispán iratai között talált kottás szöveg lenne tekinthető, amelyik a költő egyik nyelvi sajátosságát (kardodot lántzodot stb.) is híven őrzi; súlyos érv azonban a kézirat hitelessége ellen, hogy helyesírása jöttista (Ébredj stb.), s ez éles ellentétben áll Verseghy elveivel. Benda Kálmán kritikai szövege sem hiteles, mert a Verseghy vallomásában kifogásolt egyik sor a helytelenített alakban fordul elő benne (III. 8). Van pedig ilyen, csak hogy a meghurcolt költő rejtjelezve bujtatta el az éberen figyelő rendőrség szeme elől.

Az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárában Kármán József *Uránia*-jából (III. kötet) előkerült egy kézírásos bejegyzésekkel teleírt példány, amelyről egy másik, hasonlóképpen „preparált” nyomtatvány segítségével (Verseghy: *Mi a' poézis?* Buda 1793) sikerült megállapítani, hogy Verseghy kezének nyomát viseli, és megjárta a költővel a börtönt. A kötetben levő költeményeket Gálos Rezső tette közzé az Irodalomtörténeti Közlemények 1939-i évfolyamában két pornográf darab kivételével.⁶ Gálos figyelmét elkerülte annak idején, hogy a 39. laptól a 230-ig Verseghy egyes betűk fölé pontot tett, néhol teljesen érthetetlenül betűket, írásjeleket szúrt a nyomtatott szövegbe. Ha már most a megjelölt betűket és jeleket egymás mellé rakjuk, értelmes szöveget kapunk: a 39–86. lapokon a magyar *Marseillaise* áll, utána nyomdafestéket nem tűrő versek következnek (*Az első Egyesülés, A dalaj láma, Sirver's! Julka!*), majd újból egy *Marseillaise*-változat következik (186–230).

Verseghy nyilvánvalóan a leginkább elrejtendő szövegeket bujtatta el. Az egyik pornográf vers — egy másikkal a *Soror Formóza* címével — szépen olvasható kézírással is megállapítható a kötetben; a *Marseillaise*-t azonban, úgy látszik, soha nem írta le többet a bebörtönzött jakobinus. A rejtjelezett szöveg a megőrkítés módjánál fogva nem egyenértékű egy folyamatos kézírással készült másolattal. Nem lehetett gondot viselni a kis- és nagybetűk

⁵ GOMBOSZ ZOLTÁN: *Levente*. MNY. XII. (1916) 305–310.

⁶ JOÓ TIBOR: Ismeretlen Verseghy-kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban. MKsz 1938. 72–73. — Jelzete: 994. A közlésből kimaradtak az első Egyesülés és a Soror Formóza címűek. Az elsőről megállapította Gálos, hogy A Frigykötés c. ismert vers bővített változata. (Császár–Madarász kiadás, 106–107.). A kisebb versek az említett évfolyamban találhatók, (156–158) az Erzékeny gondolatok az emberi nemzetről c. hosszú tanítóköltmény ugyancsak Gálos közlésében jelent meg. (ItK. 1941. 71–82, 170–180.).

jelölésére, a magánhangzók hosszúságának vagy rövidségének feltüntetésére, az aposztrófokra és a sorok elosztására. A hiányokat tehát az új közlésben pótolni kellett: a szöveget strófákba tördeltük, a mondatkezdő nagybetűket kiemeltük, az ékezeteket kitettük. A hazai jakobinusok magyar nyelvű mozgalmi dalának szövege az említett beavatkozások után ez lesz:

1. Ébredgy hazánknak bajnok népe,
ragadd ki híres kardodot!
Nevednek esküdt ellensége,
dühödve hozza lántzodot!
A vérszopó tirannus fajzat,
mellyedre szögzi fegyverét,
s véredbe mártva rút kezét,
hogy szolgásra hurrólhasson!
Fegyverre bajnokok!
leventa rajzatok!
Rontsunk, e vérszomjakra,
szabdallyuk halmokra!
2. A zsoldos martalékok nyája,
ordítva habzik ellenünk,
halált visítgat trombitája,
remeg szavára életünk;
szerelmes asszonytársainkot
örök bilintsbe kergeti,
honunkot földig égeti,
s pallosra hánnya magzatinkot!
3. E szívtelen rabok dagállya,
győzhessen egy nagy nemzetet?
Az emberjuszok kent nadállya,
igázzon férjfijszíveket?
Tsordája béres árulóknak
melly kész eladni a hazát,
4. Reszkess, lator tirannus pára,
jutalmad napja érkezik,
fejédre száll a vérnek ára,
melly érted ingyen öntetik,
tanátsnokidnak dőre pártya
önnkint kohollya vesztedet,
magyar lessz, aki fényedet
örök homállyal elborította!
5. Öld bajnok a gaz despotákat,
kik embervérben fürdenek,
s kik megtapodván jussainkot,
lopott bíborban fénylenek,
de szánd meg embertársainkot,
kiket magokhoz tsaltanak,
vagy máskint arra bírtanak
hogy ostromollyák honnyainkot.
6. Édes hazánknak szent szerelme,
segítsd vitézink karjait,
szabadság kedves istensége,
törd össze népünk láztait,
küldgyétek ütköző tsatánkhoz
a győzelmek angyalát,
hadd üzze a gaz despotát
pokolnak kormos ajtajához!!!

8. Verseghyt az uralkodói kegyelem kihirdetése után öt társával együtt — köztük Szentjóni Szabóval és Batsányival — Kufsteinbe szállították. Egy év múlva a tirolai vár a franciák katonai sikerei miatt veszélyes helynek bizonyult és az uralkodó rendeletére szeptember 2-án négylovas kocsikon biztonságosabb helyre, a Grác melletti Schlossbergbe szállították a foglyokat. Napóleon lombardiai győzelmei után azonban ez a hely sem látszott megfelelőnek, s a költőt 1797 áprilisában a brünni Spielbergbe vitték tovább. Itt kapott újból könyveket, papírt, írószereket, s az *Uránia* lapszéleit és sorközeit nem használta többé munkáinak megörökítésére.

Hogy fogságának idején az 1795–97-es évek politikai eseményeit milyen részletesen ismerte, nem tudjuk. A francia győzelmekről mindenesetre értesült, hiszen ezek miatt került újabb börtönökbe. Gondolkodásának alakulásáról híven tájékoztat az *Uránia*-kötet. A költő, aki önvédelmében — Batsányihoz hasonlóan — hangoztatta, hogy Magyarországon a franciához hasonló forradalmat lehetetlennek tart, 1795–97-ben nagy figyelemmel mélyedt el Herder történetfilozófiájának tanulmányozásában. A korai Herder-hatás legterjedelmesebb emléke, az *Érzékeny gondolatok az emberi nemzetről* c. hexameteres költemény, éppen az *Uránia*-ban maradt meg az utókor számára.⁷

Verseghy sorsának és gondolkodásának változása híven tükröződik az új *Marseillaise*-fordításban. Az újabb szöveg ugyanis a túlnyomó egyezések mellett fontos helyeken lényegesen különbözik a jakobinus mozgalom számára írott fordítástól. Hiányzik belőle mindenekelőtt

⁷ CSÁSZÁR ELEMÉR: Verseghy Ferencz élete és művei. Bp. 1903. 154–167. — SZAUDER JÓZSEF: Verseghy és Herder. FK 1958. és A romantika útján. Bp. 1961. 142–162. — Batsányi egy magyarországi forradalmi megmozdulás kilátásairól a nádorhoz intézett iratában 1793-ban írt (Összes művei II. Bp. 1960. 291–292.): „Dann wäre wohl kaum ein unglücklicheres Land auf der Erde, ... als wenn in der ungarischen Monarchie eine Revolution ausbrechen sollte; — hier, wo noch eine so grosse Ungleichförmigkeit, ein so grosser Unterschied in den Völkerschaften, in ihren Sprachen, Religionen, der Erziehung und den damit eingesogenen gehässigen Vorurteilen und Gesinnungen ist, wo die so verschiedenen Absichten und Interessen so sehr durch einander kreuzen ...” Verseghy a Martinovics-per folyamán beadott írásbeli vallomásaiban és önvédelmében nyilatkozott a forradalom hazai lehetőségeiről. (BENDA: i. m. II. 317, 620.) Mindkettő teljesen azonos értelmű, de az első bővebb: „In Hungaria ... omnem hujusmodi revolutionem non tantum moraliter inhumanam, sed etiam cumprimis propter diversarum nationum et religionum mixturam physice impossibilem esse, constanter adseverari”. Verseghy valószínűleg ismerte Batsányi iratát.

a Verseghynek nem tetsző „leventa” szó, s vele tűnt el a korábbi változat néhány más tipikusan nemesi frázisa. Az új *Marseillaise* harci dal maradt ugyan, de az első sor nem „hazánknak bajnok népe”-t, vagyis a harcias hagyományokat ápoló nemességet hívja csatába, hanem a nemzet „ép felsége”-t; a tirannus a „szabad magyar” helyett a „legázolt jóknak” szab törvényt; az idegen zsoldoshad sem egy „nagy nemzet”, hanem „bajnok népek” ellen harcol; — ugyanakkor változatlanok azok a sorok, amelyek szerint magyar lesz, aki a tirannus fényét „örök homályra változtattya”. A költő képzeletében élő háború ezek szerint nem nemesi felkelés, hanem franciákkal szövetséget kötő „jók” harca a zsarnokság ellen, amelyben persze szabad tér nyílik a magyar hadi virtus csillogtatására is. A „jók” feljelen új fogalma az utolsó strofa első sorában is előbukkan, mégpedig az „emberség”-gel kapcsolatban. A humanitás Herder történetfilozófiájából került át Verseghyhez. Értelmét a magyar költő az *Érzékeny gondolatok*-ban a következőképpen fogalmazta meg:

..... az örök szerző csak azért képezte az embert
 oly szabad állatnak, melly lelki tökéletet által
 emberi voltának bérczére kiszállani tudgyon,
 vagy lemerülhessen zabolátlan kénynek eredvén
 a' szomorú szükséghez ígált barmoknak ügyére;
 hogy mennyből szakadott erejével hasznosan élvén,
 's tisztje szerint szabadon járván deli nemzete' úttját,
 majd ha nemes czéllját emberségének elérí,
 érdemiben lelhesen okot zavaratlan örömré.

A „jók” az emberség „jobb” részének képviselői, akik eszükkel átlátják és érzelmileg átélnek az emberi nem nagy célját; ellenfeleik, a „gonosz elmék”, elnyomják őket és szenvedniük kell, de nem kétséges, hogy Herder evolúció-tanának és ennek nyomán Verseghy meggyőződésének megfelelően végül diadalmaskodni fognak.

A második *Marseillaise*-fordítás költőileg gondosabban kidolgozott az elsőnél. A „bilintsbe fűzeti” jobb kifejezés pl. mint a „bilintsbe kergeti”; az elnyomó hatalom „apródgyainak” „szolgálattya” világosabb és tömörebb, mint a tanácsnokok pártjának említése; különösen szerencsés az újjáalakított 5. versszak néhány sora, ahol a kimélendő „embertársak” névvel a bottal fegyelmezett reguláris hadsereg közkatonaát illeti a költő stb.

Verseghy második *Marseillaise*-fordításának szövege — az elsőnél említett beavatkozások után — a következő:

1. Ébredgy hazánknak ép felsége,
 ragadd ki híres kardodat.
 Nevednek esküdt ellensége
 dühödve hozza lántzodat.
 A vérszopóknak vak dandára
 mellyedre szögzí fegyverét,
 véredben mossa rút kezét,
 hogy elhúrtzollyon tsuf igára.
 Szablyákat, bajnokok!
 szablyákat rántsatok!
 Rontsunk e mord barmokra,
 szabdallyuk halmokra.
2. A zsoldos martalékok nyája
 ordítva habzik ellenünk.
 Halált visítgat trombitája,
 remeg szavára életünk.
 Szerelmes asszonytársainkot
 örök bilintsre fűzeti,
 javunkot földig égeti,
 pallosra hánnya magzatinkot.
3. E szívtelen rabok dagállya
 győzhessen bajnok népeket?
 Az emberjuszak kent nadállya
 igázzon férjfiiszíveket?
 Tsordája bérlett árulóknak,
 melly kész eladni a hazát,

- hogy hordozhasson pántlikát,
 just szabjon a legázolt jóknak?
4. Reszkess lator tirannus pára!
 jutalmad napja érkezik.
 Fejre száll a vérnek ára,
 melly érted ingyen öntetik!
 Apródgyaidnak szolgálattya
 meg nem gátollya vesztedet,
 magyar lessz aki fényedet
 örök homályra változtattya!
 5. Öld bajnok rút bitanglóikat,
 kik embervérben fürdenek,
 s kik megtapodván jussainkot,
 lopott bíborban fénylenek.
 De szánd meg embertársainkot
 kiket magokhoz tsaltanak,
 vagy bottal arra birtanak,
 hogy vinni merjék táborinkot.
 6. Emberség! jóknak fő szentsége,
 törd össze népünk lántzait!
 Szabadság! szívünk istensége!
 segítsd vitézink karjait!
 Küldgyétek a magyar tsatához
 a győzedelmek angyalát
 hadd üzze a sok despotát
 pokolnak kormos ajtajához!!

*

A magyar jakobinusok *Marseillaise*-fordításainak, összehasonlításából tehát az derül ki, hogy első szövegük a Szabadság és Egyenlőség Társasága kátéjának szellemében szlovákul készült. Hajnóczy kívánságára ezt a változatot dolgozta át Verseyhy Ferenc a Reformátorok Társaságának szellemében a magyar nemesség számára. A költő ezzel a művével (és a zágrábi szabadsághíró tűzött horvát vers elvesztett fordításával) kiérdemli a hazai jakobinus-mozgalom magyar költőjének címét. Verseyhy fogságának idején, valószínűleg 1796—97-ben még egyszer lefordította a *Marseillaise*-t. Az ekkori változaton Herder történetfilozófiájának hatása látszik, a magyar hadsereg pedig a katonai események hatására francia szövetségben harcol benne a „bajnok népek” oldalán Európa „tirannusai” ellen.

Kókay György

KAZINCZY FERENC KIADATLAN LEVELEI ÉS RÁT-ÉLETRAJZA

Az alábbiakban Kazinczy három kiadatlan írását közöljük: két levelét, amelyek közül az egyiket 1786-ban Barczafalvi Szabó Dávidhoz,¹ a másikat pedig 1791-ben a kassai városi tanácshoz írt; és egy rövid életrajzt, amelyet Rát Mátyásról készített, valószínűleg 1810-ben. Az első levél megjelent a Magyar Hírmondó 1786. november 25-i számában, a második pedig kéziratban a kassai városi levéltár tulajdonában van.² Egyik sem található meg a Váczy-féle kiadásban, de hiányzanak mindkét pótkötetből is. Hasonlóképpen nem szerepel a Rát-életrajz sem a Kazinczy által írt életrajzok gyűjteményében, a Magyar Pantheonban³; ezt az OSzK tulajdonában levő kéziratból adjuk közre.

1.

A Magyar Hírmondó 1786. november 25-i számában, *Hazai történetek* cím alatt, az újság első lapján a következőket olvashatjuk: „Valamint minden mások’ kissebségére ölylykor ölylykor hozzám küldtetetni szokott leveleket nagyon szorgalmatosan ki szoktam zánni hírmondó leveleimből, úgymint a’ melylyek éppen nem arra valók, hogy a’ mások között való haragot s ellenkezéseket hordják széljel: úgy ellenben semmit se tselekszem örömes-tebb, mint ha valamely érdemes Hazafinak jó hire’ neve’ helyre állításában valamit tehetek, úgymint a’ ki nagyon tudom betsűlni s tisztelni mind azokat a’ kik Hazájoknak egygy vagy más részben lehető bódogításában fáradoznak. Bizonyosan tudván azért, hogy egygy érdemes Hazafinak jó hire, igen kedves dolog a’ jó Hazafiak előtt; imé ide tészem azon levelet, melylyet Kassa vidékéről vettem ama’ Tisztelőndó s Tudós Profeszzsor Baróthi Szabó Dávid Úr’ verseiről tett ítéltre nézve. Az, é’képpen van:

A lap szerkesztőjének — aki ekkor Barczafalvi Szabó Dávid volt — bevezető sorai után következik Kazinczy levelének a közlése. A levél első, Baróthi Szabó Dáviddal kapcsolatos részét szösz szerint, a második felét csak kivonatatosan közli, a következőképpen:

„Én (K. F.) Szabót, minekelőtte láttam volna, tiszteltem. Első látásunk, időnknek külömbbsége mellett is, barátokká tett, s a’ Poézis és Haza szeretet, melyly mind kettőnkben forrott, egygyüvé olvasztott. Szerentsémnek is tartom azt, hogy Hazámnak egygy elfelejthetetlen Poétáját barátomnak nevezhetem. Tudom ugyan, hogy ő némelylyeknek nem tetszik, és hogy a’ nagyobb rész siket szépségeinek érzésére: de nem óhajtotta ő soha ennek a’ résznek javallását. A Leoninusi pattogás, játékosan tsiklándoztatja a’ tanulatlan füleket: de szenvedhetetlen azok előtt, a’ kik férjfiú Dis-hármoniához szoktak a’ Görögök’ s Rómaiak’ verseiben. Docti, rationem artis intelligunt; indocti, voluptatem, azt mondja Quintilianus. Szabó, Rágalmazóinak számoktól, bár akármennyin légyenek, nem fog elrettetni; érzi önnön érdemét: és ha ezen kívül más bátorításra lenne szüksége: Hazánknek két szent Öregjei, B. Ráday és B. Orczy néki vizsgatására lésznek.⁴ Hogy minden darabjai a tökéletességnak leg felsőbb grá-

¹ Az újságban közölt levél nem tünteti fel sem a címzett nevét, sem pedig megírása dátumát. Mint-hogy azonban ebben az időben, 1786. jún. 21-től december végéig, minden kétséget kizáróan Barczafalvi Szabó Dávid volt a Magyar Hírmondó szerkesztője, bizonyosnak vehető, hogy Kazinczy neki írta a levelet. A november 25-i számban közölt levél megírása dátumát kb. november közepe tájára tehetjük.

² Mestsky archiv, Košice. Magistrat 1791/138.

³ KAZINCZY FERENC: Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek. Kiad. ABAFI LAJOS. Bp. [é. n.] (Nemzeti Könyvtár 36).

⁴ Orczy Lőrinc 1786. november 1-én kelt, Kazinczyhoz írt levelében említette, hogy megkapta Baróthi Szabó verseit, és kérte Kazinczyt: „Köszönnyez meg nevemmel.” (KazLev I. 116.); Id. Ráday Gedeon pedig 1786. nov. 23-i levelében írta Kazinczynek: „Igen kedvesen fogom venni, ha az Ur Tisztelőndó Szabó Dávidot nevemmel köszönteni nem terhelhetik. Kíhez, hogy valóságos Tisztelettel viseltem, nem tsak Vanière fordítása, és egyéb szép munkái adtak nékem alkalmatosságot, hanem hogy sok dolgokban, gondolkodásaink módgyában is meg edgyezünk...” (KazLev I. 119.)

dusát érték el; én azt nem vitatom: de ő az, a'ki (a'mint ezt Hazánk' leg kedvesebb Poétája, gróf Teleky József, hozzá küldött kéz írásával bizonyítja) a magyar Parnaszszuson szerentségs batorsággal új útát vert; és ha vagnak is olyas darabok Vers Koszorújában,⁵ melylyek szorgalmasabb jobbitást, vagy éppen kivetést érdemlenének (a' milylyen a' Thétis és Bakhus' versengése, melylyet másnak kedvéért fordított); vagyon ellenben egygy Komáromi föld-indulás, egy Bátorkeszi szőlőbe való menetel, melyly, akár az elme' játékat, s elfáradhatatlan tüzet, akár a magyarságot, akár a' képzelődést, akár a' versificációt tekintend benne, mindég tudállására ragad. Tsudálkozni lehet némelylyek' vakmerőségén, kik irigységből, tudatlan ostobaságból vagy talán tsak pajkosságból is, egygy ilylyen érdemes megélemedett Hazafit bosszantani mernek. Ez előtt 9 esztendővel jöttek ki versei⁶ s némelyly darabja a' hirmondó levélbe is belé völt téve:⁷ hallgatott minden, senki se vetette hibáit szemére; s most támad fel ellene némelyly titkos képi elme, minekutánna versei újjobban láttak világosságot, s mintegygy ellepték a' Hazát. — Ki mutatni, fel fedezni a fogyatkozásokat, nem tsak szabad, hanem kötelesség is: de ennek palástja alatt az igaz érdemet nevetségessé tenni ölyly vakmerőség, a'melyly gyalázatot von elkövetőjére. A Haza' és a Tudományok' szeretete, egygyüvé szokta forrasztani a' szíveket: nem érzette egygyikét is, a'ki az én Szabóm nyúgodalmát szidalma által akarta félbe szakasztani, azt a nyájas öreget, a'ki hosszas fáradozási után tsendességben készül enyészetéhez. Mótka az a' Társaságnak, aki őtet illeti."

Ennyit idéz a levélből az újság szerkesztője és ezt fűzi hozzá: „Bizony egygyzsersmind ezen tudósító Tudós Úr is ditséretet érdemel minden igaz Hazafitól, hogy az érdemnek így fogja pártját!” Majd közli, de ezúttal már nem idézőjelben, a levél második részét:

„Azon levél, még ezeket írja. — 1. Abaújj Vármegye nagy serénységgel dölgozik az Ország úton. Az út Kassától fogva Hidas Németig egyenes lineában fog menni, a'hol a' Hernádon keresztül nagy hid és magas töltések vagnak; onnan pedig Szántó felé mégyn a' Posta úton. Már jó darab elkészült 2 hónap alatt. A' fejedelem ezen keresztül menvén, azt mondotta, hogy jobb úton (ide értvén még a' külső Országiakat is) sehol se járt, mint a' milylyenek a' Lengyel Országi új útak; a most készülő Magyar Országiakat pedig azoknál is jobbakkak mondotta. Innen, ezeknek megszemlélésekre s a' tsinálás' módjának megtanulására, nem tsak a' Magyar, hanem a' Horváth Országi Vármegyék is, bizonyos embereket küldöttek ide, hogy az útak nállok is azon móddal készíthessenek. — 1. [valószínűleg sajtóhiba "2". helyett.] A' közlebbi Debreceni Vásárról haza felé tért egygynehány Sáros Vármegyei Szekeresek, a'mint megháltak egygy puszán, észre vették, hogy valami betyárok lovokat ellopni igyekeznek. Meglesték hát, s rajta kapták őket. Mit tsináljunk vélek? kérdé az egygyik Tót. Vigyű a' V. Ispányhoz, felele a' másik. Az, haszontalan! mondá a harmadik; ott 30-at 40-et vágnak rájuk, s eleresztik. Törjük hát össze minden tagját, mondá ismét egygy. Az is haszontalan! mondá az elsőbb; sokára tsak ugyan kigyógyítja a' borbély, s megint kárba ejtenek valami szegény útast. Végre hát azt végezték, hogy a szemeiket szúrják ki, úgy osztán vakon tsak nem lophatnak. Így ereszték el őket szabadon virradttáig szemeiket kitolván."

A fentiekben közölt levél első, Barczafalvi által is idézőjelben közölt része, amely Baróti Szabó Dávid költészetével illetve annak bírálóival foglalkozik, kétséggkívül Kazinczy írása. Ezt bizonyítja az újság szerkesztőjének az a zárójeles közbeszúrása, amely szerint „(K. F.)” a levél szerzője, és az a megjegyzése, hogy a „Kassa vidékéről” érkezett a levél. Szinnyei, aki említést tesz Kazinczy ezen írásáról, de nem a levelek, hanem a cikkek között sorolja fel, szintén neki tulajdonítja.⁸ (Hogy valóban levélről van szó, bizonyítja Barczafalvi bevezetése és idéző-eljárása. Még 1784-ben, amikor elsőízben kezdte szerkeszteni a Magyar Hirmondót, megígérte, hogy a hozzá küldött leveleket „nem tsak rövid Summáson, hanem szóról szóra is” fogja közölni.⁹ Ezúttal úgy látszik példát mutatott mind a két eljárási módra, de a levél első részét kétséggkívül szóról-szóra közölte.)

De a levél első részének tartalma is kétséggkívül Kazinczyra vall; arra a Kazinczyra, aki egész élete folyamán tisztelettel nyilatkozott Barótiról, noha költészete izlésirányát többször is bírálta. Baróti első verseskötetét, miként későbbi visszaemlékezéseiben, ezúttal is főleg azért dicsérte, mert hiányoztak belőle, „a leoninusi pattogások”, a „koccanók”. E levelet pontosabban Baróti Szabó 1786-ban, Vers-Koszorú címmel megjelent verseskötetének bírálói ellen írta Kazinczy.¹⁰ Nem azért, mintha a kritika szükségességét és jogosultságát akarta volna kétségbevonni, hanem azt a módot rosszalta, amellyel Barótit támadták: irigységből nevetségessé téve őt, igazi érdemeit sem ismervén el. Figyelemreméltó még Kazinczy levelében, hogy míg máshol csak általában beszélt Baróti néhány „gyönyörű helyéről”, ezúttal néhány versét

⁵ BARÓTI SZABÓ DÁVID: Vers-Koszorú. Kassa 1786.

⁶ BARÓTI SZABÓ DÁVID: Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei. Kassa 1777.

⁷ MH 1781. febr. 7. 81–83., 1782. aug. 14. 499–500., 1782. okt. 23. 655–656., 1782. dec. 11. 764., 1782. dec. 18. 778.

⁸ Magyar írók élete és munkái. V. 1272.

⁹ MH 1784. máj. 15. 312.

¹⁰ Valószínűleg Rájnisa, Révaira, Horváth Ádámra céloz, akik Baróti Szabó legélesebb bírálói voltak.

is megemlíti, amelyek az „elme játéka”, az „elfáradhatatlan tűz”, a „magyarság”, a „képző-lődés”, és a „versificatio” szempontjából egyaránt csodálatraméltóak.¹¹

Ami a levél állítólagos második részét illeti, amelyet Barczafalvi már nem idézve, hanem valószínűleg átírva, talán rövidítve tett közzé lapjában, a szerkesztő megjegyzése alapján, szintén Kazinczytól származónak kellene tartanunk. Itt azonban már sem a tartalom, sem pedig az átirrt szöveg stílusa nem erősíti meg azt, hogy Barczafalvi e kijelentése: „Azon levél még ezeket írja” — úgy értelmezendő-e, hogy: Kazinczy leveléről van itt is szó. Esetleg feltelezhető az is, hogy egy levélben több tudósítótól is érkezett anyag. Amennyiben e tudósítások is Kazinczytól származtak volna, azt bizonyítanák, hogy Kazinczy nem csak irodalmi jellegű, hanem egyéb hírekkel is felkereste az újságokat.

2.

A másik kiadatlan levelet Kazinczy 1791. január 12-én írta Alsó-Regmeczen a kassai városi tanácshoz. A latin nyelvű levél szövege a következő:

„Amplissimi Magistratus,
Domini singulariter colendissimi!

Professor Delineationis apud Scholam Normalem Regiam hujatem Dominus Erasmus Schrött in porrecta mihi Relatione Domini Caroli Dietenhofer Directoris ejusdem Scholae, insinuat a Praedecessore suo Admodum Rev. Patre Christophoro Simay 6. Tomos Architecturae Civilis Pentheri in fol. cum delineationibus aeri incisus in fl. 20 ea sub spe, quod Amplissimus Magistratus expensas has in emolumentum Juventutis tendentes, non difficultabit, erga recepissem transmissis; atque me interpellavit, ut exsolutionem hujus summae apud Amplissimum hunc Magistratum sollicitare vellem.

Facio ego hoc tanto quidem alacrius, quod praeterquam quod opus hoc, in arte hac classicum, ad progressum Juventutis omnino utile et necessarium fore noverim, Munificentiae Ampliss. Magistratus, quia Museum hoc ditare intendit, nova indicia per Dnum Directorem mihi indicata cum voluptate cernam: atque ita plena cum fiducia rogo Eundem Amplissimum Magistratum, ut intuitu exsolvendorum horum 20. florenos idonea disponere dignetur. Qui caeterum aestimatis favoribus commendatus persisto. Also-Regmetz, d. 12. Jan. 1791.

Servus obligavissimus, obsequentissimus:
Franciscus Kazinczy”

A levél címzése:

„Amplissimo Magistratui Liberae, Regiaeque Civitatis Cassoviensis. Dominis singulariter colendissimis, Cassoviae.”

A levél hátlapján a magisztrátus valamelyik tagja a következőket jegyezte fel:

„Num in quaestione positi 6. „Architecturae Civilis” Tomi pro Juventutis Institutione necessarij sint? Gnosi Dni Franciscus Krausz et Antonius Svajcer Senatores cognoscent, et Relationem faciant. Ex Sessione Magrati Cassoviae die 21. Januarii 1791 celebrata.”

E levélben tehát Schrött Erasmus kassai rajztanár kérését tolmácsolta Kazinczy a városi tanácshoz. Ebben azt kérték a magisztrátustól, hogy miután Schrött — aki egyébként Simai Kristóf utóda volt a kassai nemzeti iskolában — elődétől átvette Penther „Architectura civilis” című hat-kötetes művét 20 forintért, abban a reményben, hogy a város azt a tanuló-ifjúság számára megveszi, térítsék meg neki az összeget. Kazinczy e levelére röviden hivatkozott már ifj. Kemény Lajos is *Simai Kristóf életéhez* c. kis közleményében, de a levelet magát nem közölte.¹²

Kazinczy harmadik kiadatlan írását, Rát Mátyás rövid életrajzát az Országos Széchényi Könyvtárban levő kézirat alapján közöljük. (Jelzete: An. lit.) E munkát Abafi Lajos, a Magyar Pantheon kiadója azok között a Kazinczy által sajátjának említett biográfiák között említi, amelyeknek nem tudott nyomára akadni. E Rát-életrajzról még azt is megjegyezte, hogy tudomása szerint csak németül jelent meg.¹³ A Horvát István könyvtárából az Országos

¹¹ Vagyis Kazinczynak ekkor még tetszettek az ilyesféle versek is, mint pl. „A komáromi föld-indulásról” és „A bátorkeszi szőlőbe való menetel” és nem talált bennük „póriasságot”, „fzléshányt”.
(V. ö. It 1955. 322–323.)

¹² ItK 1895. 218.

¹³ Id. kiad. XXIV. 1.

Széchényi Könyvtárba került kézirat szövege a következő:

„Ráth Mátyásnak élete.”

„Ráthnak halála felől emlékeztek már a Hazai Tudósítások:¹⁴ de ez az örök hálát érdemlett férjfi méltó, hogy bővebben ismeretessék — meg a' következő maradékkal. — Született ő Győrben 1749. Ápril. 13-ikán; 's megholt ugyan-ott, mint első Predikátora a' Luther nevét viselő Felekezetnek, ez idén Februar. 7-dikén, ha a távollakó Tudósító meg nem téved, más magzatot, az egy Socratesnek keresztelt, 's még iskolában járó fiún kívül maga után nem hagyván.

Tanult Modorban, Pozsonyban, Sopronyban és Eperjessz; 's megjárván előbb Magyar és Erdély-országokat, kiment Göttingába, hol ötödfél esztendeig mulatott nagy haszonnal és magára 's a' Nemzetre nagy fényt vonván. Onnan megtérvén a' Hazába minekutána kevés ideig Udvari-Nevelői hivatalt viselt egyik fényesebb házuknál, 1780-ban új példával Magyar Ujságleveleket¹⁵ kezdte Pozsonyi Nyomtató Paczkó Ferenc műhelyében, hetenként két nyolczoldrétű ívben kieresztetni, és ezt három esztendeig a' Nemzetnek nagy meglegedésével úzte. A' Győri Evangelicusok 1783-ban visszanyervén 1749-ben elvesztett vallásbeli szabad gyakorlatokat, nagynevű polgártársokat hívták meg Tanítójuknak, 's ez azt elfogadta, Apr. 21-dikén magát a' Predikatori rendbe Felpéczen felvétette, 's hivataljába belépett. Folytatta ezt szintén haláláig; de úgy hogy azt 1786-nak vége felé letette, 's két esztendei nyugvás után újolag felvette. Néhány apróbb munkáin kívül, melyeket láthatni a' Szechényi-Bibliothéca Indexében, semmi munkát nem hagyott: azt a' három jelentést mindazáltal, mellyet magyar deák és német nyelveken az ezen nyelveken készíteni akart Lexicon felől 1787. Aprilis havában kieresztett, és a' mellyek a' magok fontosságok miatt nem sokára ismét ki fognak adtatni egy alkalmas helyen, tisztelet nélkül elhallgatni: itten vétek volt volna.¹⁶ Ezek és a' Magyar Hirmondó írása az ő nevét örök áldásban fogják fenn tartani.”

Kazinczy visszaemlékezéseiben, leveleiben többször is nagy elismeréssel nyilatkozott Rát Mátyásról, a magyar nyelvű újságírás megindítójáról. Kapcsolatuk 1782-től kísérhető nyomon. Ebben az évben Rát Magyar Hirmondójában, Kazinczy tudósításai alapján, többször megemlékezett róla és munkásságáról, és a következő évek során leveleztek is egymással. Kazinczy, miként ez levelezéséből kitűnik, Rát halála alkalmából sajnálkozását fejezte ki, „jó hazafinak, és a világosság fiának” nevezte. Nem sokkal később Rummyhoz írott levelében szabadon németre fordítva közölt egy Rátról szóló életrajzot, amelyet Már Péter győri prédikátor küldött neki — valószínűleg az ő kérésére.¹⁷ Az életrajzot Zatureczky Sámuel győri tanár fogalmazta meg, aki 20 évig kapcsolatban volt Ráttal. Ennek a fogalmazványnak a nyomán készítette el Kazinczy a fent közölt biográfiát, amelyet bevezető mondata szerint: talán egy bővebb nekrológnak szánt, vagy pedig életrajz-gyűjteménye számára készítette. Néhány évvel később, amikor munkáinak 9 kötetes kiadására készült, az egyik kötet élére Rát Mátyás arcképet akarta elhelyezni, és ebben az ügyben sokat levelezett.¹⁸ Végül is azonban Rát arcképe nem került a kötetek élére: nem tudni azért-e mert nem tudta az arcképet megszerezni, vagy más okból? Ez utóbbi is elképzelhető, de e kérdés részletes ismertetésére, valamint Rát Kazinczyval való kapcsolatára és irodalomtörténeti szerepének ismertetésére más alkalommal fogunk visszatérni.

Terray Barnabás

ADATOK KÖLCSEY ÉS A POZSONYI TANULÓIFJÚSÁG KAPCSOLATÁHOZ

Kölcsey Ferenc 1832 decemberére és 1835 januárja között kevés megszakítással Pozsonyban lakott. A költő és a pozsonyi evangélikus liceum fiatalságának kapcsolatai még publikáltak. A liceumban, kívülálló tekintélyesebb polgárok, majd egyes professzorok vezetése

¹⁴ HazKülfTu 1810. II. 27—28. sz.

¹⁵ E Magyar Hirmondót.

¹⁶ E Jelentés egy része megjelent a bécsi Magyar Musa 1787. évfolyamában. (LVII. sz.). E rész azonban csak a készítenő lexikon előfizetési felhívását tartalmazta. A Jelentés második fele, amely lényegében politikai röpirat volt II. József németesítő törekvései és a hazai luteránus ortodoxia ellen — és Kazinczy kétségkívül ezért tulajdonított nagy jelentőséget neki — csak Schözer Stats-Anzeigen c. folyóiratában jelent meg. (1788. XII. sz. 340—353.) A Jelentés Kazinczy által ígért új kiadására egyébként nem került sor, noha Kazinczy a Magyar Hirmondó létrehozása mellett, ezt tekintette Rát legjelentősebb és leginkább emlékezésre méltó alkotásának. Kis Jánoshoz írt levelében 1810. IV. 7.) is azt írta, e Jelentést felveszi a Régiségek II. kötetébe. (KazLev VII. 357.)

¹⁷ KazLev VII. 476—477.

¹⁸ KazLev XI. 109, 256, 308, 398; XII. 300.

mellett „magyar társaság” állt fenn. A társaság tagjai hetenként egy vagy két alkalommal gyűltek össze, szavaltak, felolvasták írásaikat.¹

A társaság elnöke 1833/34-ben Hrabovszky Dávid volt. Fennmaradt naplójából, amely a jénai egyetem birtokában van, részleteket már közöltek.² Érdemes lenne a naplókat ebből a szempontból is átvizsgálni.

A társaság titoknokai, ma úgy mondanánk diáktitkára, ebben a tanévben Terray Károly volt, aki azután Rimaszombathán Mikszáth Kálmán magyar tanára lett.³ Az akkor 21 éves fiatalember magyar nyelvi tudását és irodalmi képességeit megbecsülték a liceumban. Zsigmondy Sámuel professzor halálára írt alkalmi verse nyomtatásban is megjelent.⁴ Lehet, hogy éppen ez a költemény hívta fel rá Kőlcsey figyelmét. Nemcsak a társaság titoknokai voltak, hanem a magyar nyelv tanításának abban az időben alkalmazott formájának „a kezdőket magyar nyelvtanra latinul Terray tanuló tanította”⁵ Kőlcseyhez írt több levele fennmaradt. A levelek tartalma bizonyítja, hogy Kőlcsey válaszolt is a levelekre. Ezek a válaszlevelek Terray Károly értékes irodalmi levelezésével és gyűjtött kézírataival együtt Losoncban, 1849. augusztus 8-án, pusztultak el a gimnázium épületével és könyvtárával együtt.⁶

Megmaradtak Terray Károlynak Kőlcsey Ferenchez intézett levelei.⁷ A levelek tartalma bizonyítja, hogy Kőlcsey a magyar társaság titkárával személyesen találkozott Pozsonyban. Verseit már Pozsonyban többször átnézte. Ezeknél a találkozásoknál a titkár beszámolhatott a társaság munkájáról is. Egyik levelében minden külön magyarázat nélkül, csak mint a „társaság”-ról beszél: „A pozsonyiak társasága iparkodik, halad, s most *Remény* című zsebkönyve alkalmasint már sajtó alatt vagyon.” (II. levél.) A *Remény* említése bizonyítja, hogy a mondat a liceumi magyar társaságra vonatkozik. Arról még nincs adatunk, hogy Kőlcsey a társaság valamelyik gyűlésén vagy örömmünnepeén megjelent volna.

A titoknok találkozásait Kőlcseyvel a következő részletek bizonyítják:

„Te[kin]t[et]es Ur Pozsonyban oly számos és oly nyomós foglalatosságai között egy ismeretlennek olykor-olgykor néhány pillanatot szentelni kegyes vala, mért nem remélhessem azt mostan is.” (II. levél.)

„háziasszonyomat (Budaméri Ujházi László, a Zemplén vmegyei híres szónok⁸ testvérét) azon sorokkal lepém meg, melyeket én a Tettes Urtól emlékkönyvembe nyerhetni szerencsés valék, s melyeknek bírásában büszkélkedhetem” (I. levél).

„A levél, melyet múlt hónap közepe táján Tettes Urtól vettem oly érzéssel gazdagíta, minőt azelőtt soha nem ismerék, legtökéletesebben bizonyítván, hogy rólam Tettes Ur nem csak közelben, de távolban is megemlékezik.” (II. levél.)

„Ítéletét szerettem volna tudni a Tettes Urnak, összehasonlítván soraimat régebbi íróványaimmal” (III. levél).

A levelek egyes részletei arra mutatnak, hogy írójuk Kőlcsey környezetével is kapcsolatban állt. Közös ismerősük Szemere Bertalan. (I. levél.) A levélíró ismeretségét a Kőlcsey környezetében élő jurátusokkal a következő részlet mutatja: „Remélem engedelmet nyerek ha egy kérdést teszek, melyet több mint három esztendeje magamban hordozok. Azon ifjak, t. i. kik Tettes Ur oldalánál Pozsonyban valának, egykor említést ténének Tettes Urnak játékszini munkáiról, melyek Mátyás királynál kezdődvén, a Mohácsi veszedelemmel (több összefüggő darabokban) végződének. Valljon készületben vannak-e ezen darabok és mikor fognának napvilágra jöhetni? Ujságvágyomért még egyszer engedelmet kérek.” (V. levél.)⁹

Irodalomtörténeti szempontból a legérdekesebb az, hogy Kőlcsey hatása megmaradt még akkor is, mikor ő eltávozott Pozsonyból. Ebben az időben már Greguss Ágoston édesapja, Greguss Mihály professzor volt a magyar társaság elnöke. 1835/37. évi fegyelmi ügyéről Szinyei a következőket írja: „legtöbb kellemetlenséget szerzett neki . . . egy, a lyceumbeli

¹ TOLNAI VILMOS: A pozsonyi ág. hitv. evang. liceum ifjúsági önképzőkörének (Magyar Társaság) története. Megjelent: MARKUSOVSKY SÁMUEL (szerk): A pozsonyi ág. ev. liceum története. Pozsony 1896. c. munka 561–594. Erről az időről 574–583. Tolnai műve különnyomatban is megjelent.

² OTHMAR FRYL: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakten der Universität Jena. Jena 1960. 174–184.

³ REJTO ISTVÁN: Mikszáth Kálmán a rimaszombati diák. Bp. 1959. Közli Terray Károly életrajzát. Pozsonyi szerepét nem ismeri.

⁴ SZINYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. XVI. köt. Bp. 1914. 35.

⁵ Evangélikus Országos Levéltár. Egyetemes Egyház Levéltára. (Ezentúl EOL. Egyet. egyh. lt.) II c 1; 26. Kutatásomban nagy segítséget nyújtott SÓLYOM JENŐ, az EOL tudományos munkatársa.

⁶ VU1881. 6. sz. 85. Nekrológ.

⁷ Ráday Könyvtár. Szemere Tár. 14. és 15. kötet. Ezekre a levelekre MERÉNYI OSZKÁR volt szíves felhívni a figyelmet. I. Harkács, 1835. december 23. 8° 4 l. — II. Harkács, 1836. április 20. 8° 6 l. — III. Harkács, 1836. augusztus 15. 8° 4 l. — IV. Harkács, 1836. december 11. 8° 4 l. — V. Harkács, 1837. július 9. 8° 4 l.

⁸ Ujházi László fellépését a Lovassy ügy folyamán és kapcsolatát az eperjesi kollégium magyar társaságával. I. BODOLAY GÉZA: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848-ig. Bp. 1963. 42.

⁹ Kőlcsey halálakor Terray Károly egy epigrammával fejezte ki halálját mestere iránt. Megjelent az Atheneum 1838. II. kötet. 546. p.

magyar társaság örömmünnepe elszávolt ballada Zrinyi Péterről. A kormány 1836-ban sürgette elmozdítását, de ez a csapás a nádornak politikai eszélyéből... elhárított gondterhes fejről.”¹⁰

A Greguss ügyére vonatkozó iratokat az Evangélikus Országos Levéltár őrzi. Az eredetileg egy csomót képező iratokat egy későbbi rendezés folyamán keltezési évük szerint osztották szét. Fennmaradt Reviczky Ádámnak, a magyar kancellárnak, 1835. július 23-án Szirmay Ádámhoz, az evangélikus egyház iskolai felügyelőjéhez írott levele. Ebben a levélben közli, hogy legfelsőbb helyre jelentették: az evangélikusok pozsonyi liceumában Greguss professzor elnökletével június 21-én beszédgyakorló bemutatót tartottak. Célja az volt, hogy az ifjak bizonyosságot adjanak a magyar nyelvben tett előhaladásukról, részben versek szavalásával, részben prózai beszédek elmondásával. Néhány ifjú visszaélt ezzel az alkalommal, a politika mezejére tévedt, jelesen pedig *Kölcsey* címmel verset szavaltak melyben ennek az embernek nemcsak irodalmi érdemeit dicsérték, hanem annak politikai életére is utaltak, úgy céloztak rá, mint a nagy és jó polgár mintaképére, másoknak követendő például állították oda.¹¹

Ez a vád a liceumi magyar társaság és tanulóifjúság hazaszeretetének legfényesebb dicsérete.

A levél ezután kifogásolja, hogy előadtak egy „költeményt” *A Lengyel Magyar Országban* címmel, amelyben a törvényes lengyel királyt, az orosz császárt, mint tirannust mutatják be; mindezeket felülmúlta vakmerőséggel a *Zrinyi* című vers, — amely nem Zrinyiről a király hí védelmezőjéről, hanem a rebellis Zrinyi Péterről szól, amelyben I. Lipótot méltatlan szavakkal említik — és melyben az említett fejedelmet „vad királynak” és „hítségőnek” mondják. Reviczky Ádám, majd 1835. augusztus 8-án a nádor¹² sürgős intézkedést követelnek.

Az iratsomóban ezután következik a három mű. Folyamatos egykorú másolat. Egy kéz írása. 2° 4 folio.

Reviczky Ádám levele mind a három művet carmina (vers) megjelöléssel illeti. *A Lengyel Magyar Országban* ezzel szemben prózai mű. Még feltűnőbb, hogy egyik műben sem szerepel sem a „vad király” sem a „hítségő” kifejezés. A kancellár kéri levelében a szövegeket, tehát az első levél írása alkalmával a művek szövege nem állt rendelkezésre, csak egy feljelentő levelére alapozhatta vádját. Ezt bizonyítja az is, hogy *Zrinyi* című versről beszél, pedig ennek a címe *Zrinyi Péter* volt, ezek szerint nem előadás közben derült ki a versből, hogy nem Zrinyi Miklósról, hanem Péterről van szó. A feljelentő nem ismerte a kéziratot, nagyjából emlékezett a művek szövegére és torzítva adta vissza a hallott szöveget.

Lehetséges, de nem valószínű az, hogy a versek másolója, mikor már a verseket hivatalosan kérték, eltűntette az eredetit és valamennyit enyhített a szövegen. A társaság eredeti jegyzőkönyvei Pozsonyból eltűntek, az 1831—1857 közötti időszakról már 1896-ban is csak a társaság névkönyvei voltak meg.¹³

Attól függetlenül, hogy a versek költészettani szempontból milyen értékűek, tanulságos ha megismerjük azokat, mert az ünnepély hatása, amint a hivatalos iratokból is megállapítható, nagy volt, s Greguss professzor ügye országos visszhangot keltett.

Kölcsey

A' ligetre friss tavasznak bája
Fejlesztő örömsugárt vete;
Mindég uj varást lehell reája
A lebelnek nyájas ihlete.
A tavaszdaloknak édes árja,
Némaságban már nem szendereg;
Rét' virága szép kelyhét kitarja,
'S vigan el szókelt a csörgeteg.

'S im egy ifju lép-ki andalogva
A bokornak hűvös árnyibul;
'S csöndes lépte merre hat suhogva,
A természet éke fel vidul;
Ifju kellemit derült arczára
Hébe hinté- bájosolygva el;

Égi lelkesülésnek sugára
Fellengző szeméből szétlövell

'S im kezétől illetett lantjának
Meg zendülnek tiszta hurjai:
Mintha szenderítve omlanának
A kis ér' ezüst hullamai.
'S ajkán ömlik a szívgyötrő ének,
Mellybe olvadoznak érzeti:
Mintha égiek dalt zengenének,
Melly a földi lelket élteti.

'S százszorozva lánya a sziklának
Vissza sirja a keserveket;
'S a vízhangok messze el hatának, —
Hallja a hon már az éneket.

¹⁰ SZINNYEI: i. m. III. köt. Bp. 1894. 1449.

¹¹ EOL. Egyet. egyh. lt. II c 12; i. N° 33.

¹² Ugyanott N° 34.

¹³ TOLNAI (Markusovszky): i. m. 593.

Honfi' szíve mindenütt hevül fel,
Merre a bájoló dal szétzeneg;
A százbérczű Kárpát hol terül-el,
'S hol Zalában zug a rengeteg.

A leány szíven lágy érzemények,
Kelnek, érez tiszta élvezet;
'S hála dijjul a dal' költőjének
Áldoz érte néma könnyeket
És melly ifju romlatlan szívében
Által rezg az édes zengemény;
Fel hevülve szentebb érzetében,
Honja diszét hordja kebelén. —

Merre áll Posony négytornyu vára, —
Honfiak! kik éltek népetek'
'S árva bus hazátnak javára, —
Gyorsan arra föl siessetek!' —
'S már a bölcs atyák belül buzogván
Minden jóért öszve ültének;
'S fáradozva a hón boldogságán,
'S égve értte hön beszélének.

'S im ki kél ott lángoló kebelével,
'S büszke önérzettel homlokán,
A' nagy körben néma csend terül el —
'S foly fellengve a szó ajakán!!
Hajh! az ifju, melnek zengeménye
Olly varázslón ömlött ajkirul,
Most beszéll itt, és a' hon' reménye,
Mint korányi bimbo föl virul.

Mint Dunának vad hatalmu árja
Szerte zugva a midőn dagad, —

A' nehéz sziklákat elsodorja
'S tölgyeket magával el ragad:
Ugy ragad hatalmasan magával
A beszélő büszke szózata
Minden szívet, a mellyet bájával
Titkon meg rezzentve, áthata.

Nemzetem! hű magzatid' szent vére
Hányszor ömlött a harc' mezején?
'S férfi karral vívtak bár, nem ére
Teljesülést a kies remény.
Halljad most a szónokot beszélni,
Lelkesítőt minden szívet;
'S boldogabb időt tanulj remélni,
'S csöndesebb folyásu éveket. —

Oh leányok! a költő dalára
Édesen hevüle kebletek;
Jöjjetek most, 's vígan homlokára
Zöld borostyán ágat tűzettek.
És ti ifjak! kik készen valátok
El tanulni nagy érzelmeit,
Tölgyággal diszítse szent hálátok
A nagy polgár tisztos fürteit.

És te hon! szelid öröm világa
Fel ragyogjon rona téreden;
Nemzedeknek ismét boldogsága
Szebben kezd ki tűnni egeden
Töle neked voltak kebelének
Fölszentelve érzeményei:
'A' dalok csak éretted zengének,
Éretted dicső beszédei!

A kéziratban hosszú ő helyett rövid áll, pl. költő, dicső; a -nak -nek rag nélküli birtokos végén, az 's kötőszó előtt és az a' névelő után felül kitétt vesszővel' jelzi a betűhiányt.)

Ez a *Kölcsy* c. vers adalék Kölcsy hatására. Szerzője egyelőre ismeretlen. A magyar társaság tagjai 18—25 éves fiatal emberek voltak, lelkesedésük Kölcsyért, ki pár hónappal előbb hagyta el Pozsonyt, mutatja, hogy együtt éreztek a Kölcsy eltávozására miatt gyászolt országgyűlési fiatalsággal. Nem közömbös adat, hogy ebben az évben lett az iskola növendéke a 11 éves Jókai Mór¹⁴, akinek eleven pozsonyi leírásait, s célzásait a Lovassy-ügyre a „Mire megvénülünk”-ból és az „Egy magyar nábob”-ból ismerjük. Jókai barátsága pozsonyi vendéglátóival, Zsigmondy professzornak a fiával, egész életére megmaradt.¹⁵

A *Lengyel Magyarországban* azt az érzelmi hatást mutatja, amelyet az elbukott lengyel szabadságharc után éreztek a magyarok. Ebben az időben a felvidéken nagy számmal éltek menekült lengyelek. A titkos rendőrségnek állandó témája volt, kik és hol rejtegetik őket. A magyar társaság említett titoknok Draskóczy Sámuel gömöri alispán családjával, mint fiainak nevelője, hagyta el Pozsonyt. A Draskóczy család a szintén gömöri Máriássy családdal tartott barátságot. (Ennél a családnál volt a következő években Erdélyi János nevelő.) Mindkét család szerepel a titkosrendőrség jelentéseiben.¹⁶

A Zrínyi Péterről szóló vers okozta a legnagyobb riadalmat. Ennek hatását ismerjük,¹⁷ de szövege eddig nem volt ismeretes:

¹⁴ MIKSAZÁTH KÁLMÁN: Jókai Mór élete és kora. Bp., 1960. 31.

¹⁵ I. m. 32.

¹⁶ TÁBORI KORNÉL: Titkosrendőrség és kamarilla. (Akták, adatok a bécsi udvari és rendőrségi levéltárból.) Bp. 1921. 24., 27.

¹⁷ L. még TOLNAI (Markusovszky): I. m. 653. és BODÓDAY: I. m. 183.

ZRINYI PÉTER

(:Balláda:)

Vig kedv és zaj némuljon el
A viszhango teremben!
Dalom bus tárgyat énekel,
A lant remeg kezemben.

A' bajnokot éneklek én
A honnért hevülöt,
Kinek kegyetlen sorsot a'
Kegyetlen párka szőtt.

Vitézi dija hajh mi lett?
Tömlőt mély, szomorú;
Királyi homlok dísz helyett
Halotti koszorú.

Haljátok hát gyász éneke'
Ti lágy ember szívek!
'S bár gyenge ifju zengzetem
Lágyan ítéljetek.

'S tekints fény palotáidból
Ditsült árny alá,
'S fogadd e dalt áldozatul
A mint e' szív adá.

* * *

Leopold gögös hivei'
Fentek Magyarra aczélt
Feledvén búzgo hevőkben
Királyjok esküjét.

A nemzetnek szabadságát
A Németek kényének
Nem nézvén a nemes jogát,
Át adni készülének.

'S nyelvünknek bájos hangjait
Durvákka váltani fel
Hogy a Magyarok hire is
Örökre vesszen el.

"S hát vesszen e' e' drága hon
Szól Zrínyi a derék —
Melly hét tündöklő századon
Ditsőn virágozék?

S hirünk is tünjön el vele
Feledség hamvain
Melly büszkén által szárnyala
Tiz föld határain? —

Nem mig e' kar aczélt emel
S e' szív ver szabadon
Németeknek 'sákmányul el
Nem döl sz te drága hon!"

'S szét küldi gyors hírnökeit
Drávának sik partjára

Jobbágyait föl hívni a'
Szabadság oltalmára.

'S számosan össze gyűltenek
Drávának sik partján;
Hozzájuk szövetkeztenek
Nádasdy Frangepán.

'S kezdődik a' kétes csata,
Peng a bosszus acél; —
Véradiadalmat arata —
A gögös ellenfél.

Fút a Magyar tágas mezőn
Nyomán zug száz had árja;
A' hősnek menedéke lön
Csáktornyi sziklavára.

Az ellen had körül fogá
A várt mindenfelől;
(Menekszel bajnok hős hová
Bús végveszély elől?)

Ö sziklavárát elhagyá
Borúlo éjszakán
Balsorsát véle megosztá
Hű társa Frangepán.

Meg szűnt a harci fergeteg,
Csend van minden felé, —
Két hősök búsan mentenek
Kétes pályán elé.

És messze bujdosának el
Erdőn sziklák felett;
Csak harmadnapra értek el
Baráti lak helyet.

Bémentek; bárány ugy megyen
Tigrisnek barlangjába;
Hajnal virradt ki jöttek ők —
Csufos békoba zárva.

Mély börtön lett bus lak helyök
Tul a kedves hazán,
Börtön, melynek fény nem dereng
Szűk rostély ablakán.

('S hát nints villámod magos ég,
Melly rengve ütne át
Álnok baráti kebelet
A csúszó viperát!:)

A két bajnoknak fogságán
A börtönös örüle:
"Hát a dühöngő orosz lány
Végre meg szelidülne?

Nedves falak közt hűtse meg
Hiv szenvedelmét,
Érezze porba sújtva most
A sasnak körmeit!¹⁸

Had hüljön vérpadon feje
A nap midőn föl kél
Had lássa hunytát társával
Egy nap, egy pallos él!"

A' bajnok bátran halja a'
Kegyetlen végezést,
Halál meg nem borzaszthatja
Bátor bajnok szívét.

A törvény illy szentség nektek
Nem honni bírák ti"
Esküdött meg tartására
Király és királyfi*

Nemesek ősi igazát
András törvényeit**
Mig küzdve hön védelmezem
A sirhant el borít

De bár le húll e' földi test
Véres kinok között,
Nintsen, nintsen hatalmatok
Szabad lelkem fölött,

Bilincsek nélkül át röptül
Az égi fény hazába,
Ragyogva szép csillag gyanánt
Égi pompájába."

'S a véres hajnal fel viradt
Sötét ború között

A hős nyugodtan ment a vad
Örök csoportja közt:

"Ne sirj te hű fegyvernőköm,
Hajh szűk e földi lét
De ott derült, 's világos lessz
Mi itt borús, sötét

Tartsd hű emlékbem, jó fiú
Uradnak végszavát:
Szeressed mindenek felett
Az istent és hazát.

El esni érte bajnokul
Harczban vagy vérpadon
Fénylő hirt és nevet szerez
Tul a sötét siron."

Szóllott és térdre hullt a hős
A honnért hevülő;
Egy perczenet — 's homokba hullt
A drága bajnok fő.

'S angyal karok le szálltanak
Úszó fényruhába'
És föl vivék a bajnokot
Fényes Menylakába

Ő benne dőlt ki egy erős
Szabadság védő kar
Sokáig szano könnyeket
Sirt vesztén a Magyar.

De Imre Herczeg idején
Több vérengző csatán
Szomoruan meg torlatott
Grof Zrinyi 's Frangepán.

A három mű ismeretében megállapíthatjuk, hogy a császár, a nádor és a kancellár félelme megokolt volt. Nemcsak a 164 éve halott Zrinyi Péter emlékének felidézése riasztotta meg őket, hanem az élő, levelező, politizáló Kölcsey hatásától is féltették „a politika mezejére tévedt” ifjúságot. A szövetséges orosz cár megsértése is politikai támadásnak számított, fokozta ezen a téren a gondot, hogy a líceumban nemcsak a magyar, de a szlovák anyanyelvű diákok is lengyelbarátok voltak.¹⁹

Miután az udvar az ügy haladásával nem volt megelégedve, Lovassy László és társai letartóztatása után az új kancellár, Pálffy Fidél 1836 augusztusában a császárra hivatkozva követeli Greguss Mihály professzor elmozdítását, ki abban az évben az iskola rektora is volt.

Ekkor következett be a nádor közbelépése. Erről is fennmaradt Szirmay Ádámnak egy felterjesztése, (lehet, hogy csak a felterjesztés fogalmazványa), és Schedius helytartó-tanácsi elnöki titkárnak egy „hivatalos feljegyzése”.

Az ügy Greguss Mihályra vonatkozó része Pálffy októberben kelt leiratával, és Szirmay Ádámnak a pozsonyi líceum professzoraihoz intézett rendelkezésével zárult.²⁰

* és ** E két jelle a kéziratban magyarázat nincs.

¹⁸ Az előző „sorsnak” irt szót ugyanaz a kéz javította. A „Sasnak” szó felél meg mind az összefüggésnek, mind a kancellár leveléből tükröződő feljelentésnek.

¹⁹ A szlovák diákok, kik között Zudovit Štur is tanult, a két szláv nép 1830/1831. évi küzdelmében a haladó, forradalmi lengyel néppel szimpatizáltak. L.: ZUDOVIT BAKOS: Zudovit Štur ako vychovateľ a bojovník za slovenskeho školu. Bratislava. 1957. 45.

²⁰ Ezek közül az iratok közül 4 darab; EOL. Egyet. egyh. lt. II c 12; I alatt, Szirmay felterjesztése II. d l; 64. ugyanott.

VÖRÖSMARTY-VERSEK ISMERETLEN KÉZIRATAI

A' Juhász, és bojtára
Toldy Csepelben
Dafnis, és Titirus

A' völgyi lakos
A' találkozás
Szigetvárról

A' szánakodóhoz

A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára 1891. augusztus 23-án Kun Dániel antikvárius-tól 4+5 lapból álló, kétrészes kéziratot vásárolt. A rányomott bélyegző tanúsága szerint a „M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1891. év 25. sz.” alatt gyarapodott az értékes anyaggal. Először *Vegyes töredékek* címen, Quart. Hung. 2547 jelzéssel, néhány lapnyi más irattal együtt tartották nyilván. Raktárrendezés során, 1951-ben megállapítást nyert, hogy Vörösmarty 1820—23 között írt verseinek eredeti kézíratait tartalmazza. Ekkor külön raktári számot — Quart. Hung. 3051 — önálló katalógus cédulát és rövidesen félévazon kötetet kapott, ismertetésére, feldolgozására azonban nem került sor.

A jelenleg szerkesztés alatt álló Vörösmarty kritikai kiadás könyvtári munkái közben, de már a *Kisebb költeményeket* tartalmazó I—III. kötet megjelenése után találtunk rá, az ifjúkori dráma- és verskéziratok vízjeleinek összehasonlításakor. A figyelmet korábban azzal kerülhette el, hogy *Gyulai Pál* idejében még nem állt rendelkezésre, 1951-es könyvtári számbavételekor pedig a kézzel írott katalógusba és az Analekták közé nem vezették be.

A kézirat mai elrendezése és bekötése nem felel meg sem a keletkezés, sem a másolás időrendjének, két része ugyanis fel van cserélve. A negyedíves, 9 recto-verso lapból álló kézirat a következő versek teljes szövegének tisztázatát tartalmazza, végig Vörösmarty kézírásával:

I. rész (A tisztázat elkészítésének ideje 1822. november—1823. január) a kézirat 5.r—9.v lapján: *A' juhász, és bojtára* — *Toldy Csepelben* —. A kézirat az 5.r lap előtt két élesen elkülönülő részre oszlik. A hátra helyezett I. rész kézírásos alakja több javítást mutató, kissé rendetlenebb írás másolat az elveszett első fogalmazásról. Papírja és vízjele eltér az előre kötött második résztől: régebbi, szürkésfehér, lágy, merített papír. Az erősebb tollvonások átütnek rajta. Vízjele azonos *A' horvát zendülők* (a *Zsigmond* című dráma első kézírata; készült 1822. november—1823. április) ún. egyszarvú (unicornis, lóalakú állat) vízjelével. Mérete: 195 × 250 mm.

II. rész (Elkészítésének ideje 1823. március—április) a kézirat 1.r—4.v lapján: *Dafnis, és Titirus* — *A' völgyi lakos* — *A' találkozás* — *Szigetvárról* — *A' szánakodóhoz* —.

A második rész írásalakja tisztább, rendezettebb, nyugodt, igen gondos írás. A papír az előbbinél újabbnak tűnő, időtállóbb, sárgásfehér, keményebb, merített papír. Vízjele az eltérő minőség ellenére az előbbiével azonos papírmalom munkájára vall: J. HELLER felírással és díszes cimerepajzsral. Ez a vízjel is azonos *A' horvát zendülők* egyik ritkábban megjelenő vízjelével. Mérete ennek is 195 + 250 mm.

Az első rész versei

A' Juhász, és bojtára illetve a *Toldy Csepelben* című két versnek eddig csak nyomtatásban megjelent szövegét ismertük. Gyulai Pál (*Vörösmarty Összes Munkái*. Nyolczadik köt. 1885. 389—390.) erről a kéziratról írja: „Mindkét költeményt beküldötte Kisfaludy Károly *Aurorájába*, de *Kisfaludy* egyiket sem volt hajlandó kiadni, s gyöngéden, némi ürügy alatt visszautasította. Még ekkor a két költő ismeretségének csak küszöbén állott.”

A kézirat azonosságát azzal a küldeménnyel, amit Gyulai említ, a 2.v lapon található, ugyancsak Vörösmartytól származó „Jegyzés” bizonyítja, amely a második rész első költeményét követi. Ebben a költő a *Dafnis, és Titirus* átírásáról beszélve közvetlen választ ad Kisfaludy Görbőre küldött válaszlevelére. (Részletesen lásd a második rész verseinél.) Az első rész tartalma, tisztázat jellege, mindkét rész levél alakja, a két kézirat közös sorsa, kezelése igazolja számunkra, hogy éppen az a kézirat fekszik előttünk, amely Vörösmartytól Kisfaludyhoz, az *Auróra* szerkesztőjéhez, Görbőről elsőként érkezett. Vörösmarty levele a küldemény borítékát képezhette, ma már nincs meg. A levelet — amint ezt Sallay Imre, *Igénytelen rövid vázlatok Vörösmarty Mihályról* c. emlékiratából (Lukácsy—Balassa: *Vörösmarty Mihály 1800—1855*. Bp. 1955. 50.) a kellő óvatossággal és átértékeléssel ki lehet olvasni — talán Sallay Imre útján küldte meg Kisfaludy Károlynak. „Vörösmarty ... iratának a mondott *Auróra* lapjaiba leendő beiktatása ügyében Kisfaludy Károlnál való bemutatására engemet bízott meg. — Téli hónapok egyike volt az 1823. évnek. Kisfaludyhoz beléptemkor, ő éppen olajfestési műben foglalkozván, Vörösmarty levélkéjét átadtam neki; tartalékát elolvastván, hozzám közeledék, kérdezve: Kicsoda ez a Vörösmarty? — elmondám, ki s mily állapotú és

korú legyen. Kisfaludy viszonzá: „Én soha hírét sem hallottam.” — (Sallay további emlékezéseit és az előzményeket is összecseréli, a *Kis gyermek halálára* c. versre érti történetét, de ez 1824 végén keletkezett.) Kisfaludy csak éppen *A' Juhász, és bojtára*, *Toldy Csepelben* kéziratának átvételénél kérdezhetette, hogy ki ez a Vörösmarty, mivel 1823 őszén már személyesen is ismeretséget kötött vele.

A' Juhász, és bojtára

A kézirat 5.r—6.v lapján olvasható. A vers először a *Vörösmarty' Minden Munkái*. Pesten 1845—48. I. köt. 93—96. lapján jelent meg, ez volt minden további kiadás alapja. (Lásd *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. 1960. I. köt. 226—228. és 641—642.) Vörösmarty 1822. novembere és 1823 februárja között, görögboi joggyakorlata idején küldhette Kisfaludy Károlynak, aki válaszáat 1823. márciusában Vörösmarty görögboi címére juttatta el. Ez a vers második kézírata (K_2), keletkezésének helye valószínűleg Görög. Elveszett eredetije (első kézírata, K_1) is 1822 végéről származott. Toldy Ferenc *Vörösmarty' Minden Munkái* 1845—48-as kiadásához készített terv-vázlatában, jegyzékbe véve az Apróbb Versezetek kéziratot füzeteit, a második, később elveszett füzetről írja: „Második füzet 1822 utolsó felében — Vörösmarty Mihály törvénytánu... 12. A' juhász és a bojtár”. (*Vörösmarty Mihály Összes Művei* 1962. III. köt. 595—598.) Az ott felsorolt 19 versből ez tehát a 12. Toldy a verseket Sallay Imrével másoltatta le a kiadás számára, amint ez a vázlatához mellékelt levélből kitűnik.

Az ekloga harmadik kézírata a görögös nevekre átírt főváltozat, a *Dafnis, és Titirus*.

Az előbbieken megállapított időrend alapján a második kézirat későbbi szöveg annál, amit Sallay az 1845—48-as kiadás céljára lemásolt. Eltérései tartalmi szempontból nem jelentősek. Közülük a következő, több szótagra menő változatokat emeljük ki:

3. sor 1845. Bús ha kel a' szép nap, szomorú ha lenyugszik, epedve
 K_2 Bús vagy nap' keltén, szomorú lenyugatkor: epedve
9. sor 1845. És te kesergsz. Héví könnyeidet hús csermelyek iszszák,
 K_2 És te kesergsz. Héví könnyeidet hús patakok iszszák,
- 45—46. sor 1845. Lányodat a' halmokon láttam lézegni: kíváncsin
Fordítá ligetünkre szemét 's szép bútan arczát.
 K_2 Lányodat a' ligeten láttam lézegni. Kíváncsin
fordítá halmunkra szemét, 's bútan arczát
- 53—55. sor 1845. Ó ha beszéded igaz, 's nem lappang benne családság...
Juhász
Teljes igaz, hidd el, 's nem lappang benne családság.
Bojtár
Illykép bojtárod, mint e' táj, víg leszen ismét...
 K_2 Oh ha beszéded igaz, 's nem lappang benne csalódás.
Juhász
Teljes igaz, hidd el, 's nem lappang benne csalódás.
Bojtár
Akként bojtárod, mint e' táj víg leszen ismét...

Vörösmarty tisztázás közben a 47. sort kifelejtette. A 48—49. sor leírása után e hibát észre vette és a 47. sorral folytatta a munkát, kihúzza a közbeeső sorokat. — Jellegzetességei még a második kéziratnak a sorkezdő kisbetűk. A költő 27 sort kezd kisbetűvel.

Toldy Csepelben

A kézirat eddig nem volt ismeretes. Eredetije az Apróbb Versezetek elveszett második füzetében volt, amelynek tartalmát Toldy Ferenc írta le az előbbieken idézett kiadási tervében. Ott a 11. versként szerepel. A vers először *Vörösmarty' Minden Munkái*. 1845—48. I. köt. 88—92. lapján jelent meg. (Lásd *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. 1960. I. köt. 222—226. és 641.) Vörösmarty 1829-ben *Toldy* címen — eléggé más felfogásban — teljesen újra írta e versét. (Lm. II. köt. 49—53. és 350—356.) A kézirat (K_2) jellegzetes főbb eltérései az 1845—48-as kiadástól bemutatják, hogy a véglegesnek tartott szöveghez képest a költő további javításokat végzett a második kézíraton.

- 7—8. sor 1845. Toldy a' kit ösmer napkelettől
Minden élő, 's retteg nyugatig.
 K_2 Toldy, a' kit ösmer minden élő
's retteg, napkelettől nyugatig.

42. sor 1845. 'S a' leányra vetvén hős szemét
K₂ 'S a' leányra vetvén *hév* szemét
44. sor 1845. A' cseh bajnok ösmert nyomdokán.
K₂ a' cseh hős' *tekerő* nyomdokán
53. sor 1845. Így találja őtet Toldy, és szól:
K₂ Így találja őtet Toldy, és *mond*:
60. sor 1845. Mint sem engem megdönt kardotok,
K₂ mintsem engem *érhet* kardotok.
115. sor 1845. Hallja néha a' csatajt kilátja
K₂ Hallja néha a' *csatát*, kilátja
126. sor 1845. Szív-repesve jó már anyja is.
K₂ *fölvidulva* jó már anyja is.

Eltérés mutatkozik a második kéziratban a hosszú sz írásában is: itt még mindenütt *ssz* írással találkozunk. Két helyen, a 16—17. és a 112—113. sor között a költő sorközt hagy, így három fő részre osztja a költeményt. A 207 sor közül itt 84 sor kisbetűvel kezdődik.

A kéziratban a költemény után egy újabb vers címe található áthúzva, de szövege hiányzik, üres hely maradt alatta a lap aljáig, és a következő, 9.v lap is üres. Az áthúzott cím: A' *villik' jelentése*. A lemasolást a költő a cím leírásával abba is hagyta. A vers a Hűség diadalma (Negyedik ének 171—226. sor) lírai betéte lett volna, amely *Villidal* címen megjelent külön is *Vörösmarty' Minden Munkái* 1845—48. I. köt. 50—52. lapján. E kiadás és Toldy idézett jegyzéke szerint az 1822-ben írt darabok között szerepel, ugyanazon elveszett füzetben, amelyben a jelen kézirat előző két költeménye is föllelhet. (Lásd még *Vörösmarty Mihály Összes Művei* 1960. I. köt. 196—198. — Bőrszőny, 1822. keltezéssel — és jegyzeteit uo. a 606—607. lapon. A *Villidal* keletkezéséről és forrásairól lásd i. m. 1963. VI. köt. 246—254. lapját. Uo. a költemény szövege a 41—43. lapon szerepel.)

A második rész versei

A *Dafnis, és Titirus* továbbá A' *találkozás* című versek az eredetihez képest jelentősen átirat kéziratai mostanig kiadatlanok voltak. E kéziratok 1823. március—áprilisában keletkeztek. A *Dafnis, és Titirus* átirása A' *Juhász és Bojtár* — A' *találkozás* pedig a *Szerelmesek* címen ismert költemény. A *Dafnis, és Titirus* végén *Vörösmarty* jegyzete olvasható:

„Jegyzés. Két helyen a' „Titirus” és „Bojtár” között azért hagyok választást, hogy, a' mellyiket jobbnak itéli, tartsa meg. Hoszszabbá pedig a' versezetet épen nem tehetem: mert talán egészen másféle lenne, a' mit hozzá fognék adni. A' helyett ide írok még néhány darabokat.”

E jegyzet válasz Kisfaludy Károlynak 1823. március 19-én *Vörösmarty*hoz írt levelére (*Vörösmarty Mihály Összes Művei* 1960. I. köt. 641—642. l.), amelyben többek között ez áll:

„A munkál íránt, köszönetem mellett őszinte választ adok: Toldyt jövő évre hagyom, minthogy ezenre több illyetén tárgyak küldettek be, 's azoknak felvételét ígertem. A' másik versezetet, szívesen felveszem; mindazonáltal egy kérdést bátorodom tenni: Nem lehetne e' ezen különben szép 's lágyan írt Idyllbe Graecismust szőni? A' Juhász és Bojtár nevezet (pedig képtelen) sok olvasót eljleszt. Én magam tapasztalám, kivált a szépnemnél ezen előítéletet, és egy Almanach, melly gyönyörködtet 's nem tanít azt nem czáfolhatja meg. Azért, ha ezen költeményt általában dialogizolni méltóztatna, görög nevet adván czíméről, több kedvelőt nyerhetne. Bár volna még benne több cselekedet (Handlung), melly az egészet meghosszabbítaná!

A nyelv tiszta és szép és nem hízelkedem azon reménnyel, melly olvasásakor lepett meg, hogy tisztelt Hazafim ezen nehéz pályán dicsőséget szerzend.

Ha felljebbi kéréssem figyelmet érdemel: méltóztatnék ezen Idyllt levélben hozzám küldeni; szintűgy köszönettel venném, ha még több metrumos és köztárgyra célzó verseket vagy Epigrammákat is által szolgáltatna, én nem mulasztom el nevét, mint nyelvünk' újabb hősét, a' Hazának bemutatni.”

Vörösmarty első levele Kisfaludy Károlyhoz a fentiek szerint is a Toldyt (*Toldy Csepelben*) és A' *Juhász és Bojtárát* tartalmazta. A jelen kézirat első része (5.r—9.v) jól mutatja, hogy a megírás után eredetileg négyrét volt hajtva, a szokott levél-nagyságra.

Vörösmarty — Gyulai Pál szerint (*Vörösmarty Összes Munkái* 1885. VIII. köt. 389—390.) — Kisfaludy levelének hatása alatt a „Toldyt újra átdolgozta, de a Juhász és Bojtárt nem bántotta s igaza volt.” Gyulai azonban téved. *Vörösmarty* eleget tett Kisfaludy kérésének. A jelen kézirat második részének (1.r—4.v) első darabja, a *Dafnis, és Titirus* közel szó szerinti átirása A' *Juhász és Bojtárának* görög nevű szereplőkre. A második rész a kért „metrumos és köztárgyra célzó” verseket is bemutatja. (A' *völgyi lakos, Szigetvárról, A' száznakodóhoz*)

A' találkozás c. költemény görög nevekkal átírt változata a *Szerelmesek* c. költeménynek, amelyet Vörösmarty ugyancsak 1822-ben írt meg Bőrszőnyben.

A kézirat második része is eredetileg négyrét volt hajtva megrás után, levélben jutott el Kisfaludyhoz, 1823. március 19-ét követően. Figyelembe véve Kisfaludy iránt az átírás tényébe is bemutatott tiszteletét. Vörösmarty alighanem áprilishoz tovább nem késlekedett második levelének megírásával.

A fentiek alapján elfogadható magyarázat a jelen kézirat mindkét részének keletkezésére, hogy azok két különböző időben Kisfaludy Károlyhoz írt Vörösmarty-levelek mellékletei voltak. A szokás szerint borítékul szolgáló levelek elvesztek, a kéziratok pedig Kisfaludy vagy az *Auróra* szerkesztőségének hagyatékával illetve fennmaradt irataival, vagy más kiszámíthatatlan úton kerültek az antikvárius birtokába.

A két átírt költemény Kisfaludy óhajának teljesítése ellenére sem jelent meg az *Aurórán*.

A *Dafnis, és Titirus*, továbbá A' találkozás külön-külön főváltozatnak tekinthető, amelyet Vörösmarty a kézirat tanúsága szerint kiadásra szánt. Kisfaludy azonban éppen nem e két átírt verset adta ki az 1824-es *Aurórán*, hanem a kiegészítésül leírt, az ún. almanach-lírának jobban megfelelő verseket, A' völgyi lakost és A' szánakodóhoz címűt. A görög nevekkal átírt két vers úgy látszik e formában sem nyerte meg Kisfaludy tetszését. Tanácsai közül Vörösmarty nem mindent teljesített. A szereplők nevének átírásán kívül mást nem tett, elmaradt a kért „több cselekmény” és a költemény meghosszabbítása. Vörösmarty válaszul írt „Jegyzés”-e elárulja az ifjú költő öntudatának magas fokát: nem vállalja a hosszabbítás munkáját „mert egészen másféle lenne”, vagyis művét kerek egésznek, sikerültnek érzi, amelyen mint alkotója, erőszakot nem tehet. A legmesszebb ment el akkor, amikor Theokritosz eklogáira emlékeztető művét görög szereplőkre írta át. A két átírt vers közlése ekkor elmaradt. Rövidesen azonban maga Kisfaludy Károly is a népies költészethez fordult, s az 1829-es *Aurórán* már 25 népdalt közölt Szalay Benjámin álneven. Így került sor az eredeti szövegek közlésére Vörösmarty *Minden Munkái* 1845–48. I. kötetében, az eredeti formában, amely a *Szerelmesek* esetében a ma is meglevő kéziratra, A' Juhász, és bojtára esetében pedig az első (elveszett) kéziratra támaszkodhatott.

Tóth Dezső (*Vörösmarty Mihály*. Bp. 1957. 55–56.) a Kisfaludy levelében (1823. március 19.) foglalt, fent idézett kérésről ezt írja: „Lényegében tehát azoknak az elemeknek, annak a módornak visszaállítását követeli, amelyek az eklogákat kezdettől írogató Vörösmarty-nál az ideig már lekoptak. A felszólítás nyomán a naív magyartítás eredetiség imitálása el is vész. A *pásztorlányokban* már Amaryllis és Daphne felelget; egy más idillnek Myrtill és Daphne a címe. Nem csoda, hogy Vörösmarty a további költeményeket kérő Kisfaludy számára korábbi versei közül is azokat választja ki, amelyek legközelebb esnek a divatos hanghoz. A' szánakodóhoz továbbá A' völgyi lakos meg is jelennek a következő évi, 1824-es *Aurórán* s valóban nem rinak ki különösen a német szentimentális líra sablonjait követő verstermésből.

Az Etelka-versek legtöbbször ez a szentimentális hang jellemző, s nagyrészt az ezzel járó jellegtelenség az, ami miatt az irodalmi köztudat elejtette az Etelka-lírát a szerelem méltóbb, epikus megörökítési formáival szemben.”

Horváth Károly szerint „A pásztorköltemény, az ekloga egyrészt kapcsolódik az egyházi iskolákban divó újlatin költészetben meggyökeresedett hagyományhoz — tehát alkalmi költemény... Másfelől az ekloga gessneri és az ősi theokritoszi hagyomány szerint a szerelmi költészet formája lesz, a fiatal Vörösmarty-nál is az első bőrszőnyi évek alatt. A *Hebe* első évfolyamai, a *Szép-Litteratúrai Ajándék* több ilyen eklogát közölnek. (Pl. *Hebe* 1823. Szent Miklóssy Aloyz: Myrtill, Chloe.) 1822 végén a fiatal Vörösmarty beküldi A' juhász és bojtár c. versét az *Auróra* szerkesztőjének... Vörösmarty 1823 elején valóban egész sorát írja meg a görög nevekkal ellátott pásztorkölteménynek.” (Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába*. IOK XIX. 1–4. sz. 250.)

Az alábbiakban teljes egészében adjuk az első átírt költemény szövegét.

Dafnis, és Titirus.

Dafnis

Titire, szólj, mi bajod, mely bánat nyomja sohajtó

Melleted? elmédet mi tünődés hozta zavarba?

Bús vagy nap' keltén, szomorú lenyugtakor: epedve,

'S kedvtöltés nélkül tereled kis nyájadat erdős

5. Völgyeken, és hegyeken, 's tarkás vízparti mezőkön.

Ébred téli nyugalomból a' fű, fa korfüled,

És fiatal szépségében koszoruzva virággal

- Jó tavaszunk, 's örömet vígan hint minden utadra,
 És te kesergsz. Hév könnyeidet hűs patakok iszszák,
 10. Gyenge nyögéseidet lassú szél szárnya repíti,
 'S bús környékedben panasziddal zugnak az öblök.
 Szőszke szelid kis Titirusom, mondd bizva mi hervaszt.
 Dafnis kérdezi, szólj: irt lel készsége sebedre

Titirus

- O Pásztor lelkem szomorú, mint a' vadon éjjel,
 15. Mellyre nehéz zivatar száll a' csillagtalan égből
 És hidd el, lelkem szomorú fog lenni halálig.
 A' búfödte napok hetek egymást váltva lefutnak,
 Eljő vég napom is: megnyughatom akkor örökre.
 Majd néz a' kis nyáj erdön, vízparti mezőkön,
 20. 'S a' szomorú bojtárt (v Titirust) többé nem fogja találni.
 Már mélyen fekszik sírjában, 's hallgat az akkor,
 Ott, hol szívének keserű fájdalmai szűnnek

Dafnis

- Kis botor, és te halált mersz említgetni, holott még
 Tizen túl hat nyár feselő éltedben alig mult,
 25. És nyájamnak most első nemzéseit őrzöd

Titirus

- Elsőt, ah de talán gyötrött éltemben utolsót...
 O Pásztor, mikor én ezelőtt a' parton enyélvve
 A' lassan zuhanó viznek mélyébe lenéztem,
 Gyenge szelid arczzal könnyű tündéres alakban
 30. Egy csinos gyermek remegett föl előmbe vidáman,
 'S ajka mosolygóbb lett, valahányszor rá mosolyodtam.
 Most, ha könnyűs szemmel letekintek tiszta vizekbe,
 Egy halovány bús kép lebben szórt hajjal előmbe,
 Melly szeméit lehunyó félben szemeimbe mereszti;
 35. Érzem jól, ez lesz az enyészet képe...halálom.

Dafnis

- Lásd nyomorúlt gyermek, mint vagy gyötrője magadnak.
 Mig te vidám voltál, a' vízben víg vala képed,
 most Veled elkomorúl. De miért vagy most te szomorgó?
 A' ki vidám voltál, mért vagy most búa merülve?
 40. Valld meg okát hamar: ok nélkül nincs semmi, nem is lesz
 Hallgatsz? Hasztalan; én tudom azt: nincs titkod előttem.

Titirus

O Pásztor, ha tudod, 's jó vagy, fogsz szánni bizonyynyal.

Dafnis

- Szánni szerencsétlent, szomorút enyhíteni szoktunk.
 Jer, ne busúlj, megtér, ki után búsongasz, öledbe.
 45. Lányadat a' halmon láttam lézegni: kíváncsin
 Fordítá ligetünkre szemét, 's szép bútalan arcját.
 Jersze, tereld velem a' nyáját, meglegljük azonnal.
 Im a' szilfa felé szöknék bárányai: mozdulj,
 Hajtsd juhodat, hajtsd a' szilajabbat gyorsan előre.

Titirus

50. Annyi csalódásim félénkké tettek. Ezentúl
még ha csalódnom kell: a' nagy kín eltemet engem.

Dafnis

Ám ha szavam megcsal, tied a' nyáj, vidd el örökre.

Titirus

Óh ha beszéded igaz, ' nem lappang benne csalódás.

Dafnis

Teljes igaz, hidd el, nem lappang benne csalódás.

Titirus

55. Illykép' bojtárod (vagy: „Titirus is”) mint e' táj, víg leszen ismét.
Ah, de ha csalsz, legutolsó lesz, lelkem ez óra,
's a' kikelet' szele, melly gyengéden szórja leomló
Fürteimet, ha megént eljő egy más kikeletben,
A' mit fölkapjon, csak alig fog lelteni poromból.

Jegyzés. Két helyen a' „Titirus” és „Bojtár” között azért hagyok választást, hogy, a' mellyiket jobbnak itéli, tartsa meg. Hoszszabbá pedig a' versezetet épen nem tehetem: mert talán egészen másféle lenne, a' mit hozzá fognék adni. A' helyett ide írok még néhány darabokat.

A Vörösmarty jegyzetét követő darabok: A' völgyi lakos, A' találkozás, Szigetvárról és A' szánakodóhoz.

A főváltozat szereplőinek neve előfordul egyéb Vörösmarty-eklogákban is. Lásd még a *Myrtill és Daphne* címűt, amelyről Cser László (*Vörösmarty és Horatius* ItK 50. 1940. 137. l) megállapította, hogy gondolatmenete sokban megegyezik Horatius Lydiához írt ódájával. *Daphnis* a monda szerint Hermes és egy nimfa gyermeke, akit anyja babérligetben hozott világra. Daphne a babér görög neve. *Daphnis* az első pásztordalok énekese a mondák szerint. A görög pásztorköltészetet Theokritos dala hagyományozták az utókorra, ezt eleveníti fel Longus pásztorregénye a *Daphnis és Chloe*. *Titirus* is ókori görög pásztornév, amely Horatius I. eklogájában szerepel.

Vörösmarty — önéletrajzából tudjuk — a hatodik iskolában ismerkedett meg Rájnis ekloga-fordításaival. Valószínűleg Baróti Szabó Dávid ekloga-fordításait is ismerte. Lásd: *Lengedező szélről*. . . és *Titirus Mopsus* című diákkori verseinek jegyzeteit *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. 1960. I. köt. 437—438. és 421—422. lapján.

A' völgyi lakos

Eddig csak egyetlen kézirata és két kiadott főváltozata volt ismeretes. Első kézirata az OSzK-ban Oct. Hung. 639. sz. alatt a 7. v—8. r lapon olvasható, mint az Apróbb Versezetek 15. sz. darabja. A füzet beosztás alapján e vers keletkezési helye Börzsöny, 1821. A második, jelen kézirát, másolat az előbbiről. A másolat 1823. március 19. után, Görbön készült. Megjelent az *Aurórán* 1824-ben, majd a költő munkáinak 1833-as és 1845-ös kiadásában. A legújabb kiadás — *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. 1960. I. köt. 171—172. és 576—581. — jegyzete szerint „A völgyi lakos cenzori kézirát-példánya is megvolt az MTA-ban Podhradszky József gyűjteményéből (Vegyes 4^r 13. I. sz. alatt), de elveszett. A cenzori példányon a katalogus tanúsága szerint ez állt: 724—923 Auróra p. 11—4° Admittitur Budae 4 8^{per} 1823. per Frider Drescher mp.”

Az utóbbi adat egyben lezárja a Görbőről Kisfaludyhoz küldött jelen kéziratok fontos időszakát: Drescher Frigyes cenzor nyomtatási engedélyének kelte 1823. október 4. Drescher csak a Vörösmartytól megküldött kéziratok újabb tisztázatát láthatta, így a jelen kéziratok a nyomdában nem fordulhattak meg. Az elveszett másolat szövege az *Aurórán* megjelent szöveggel teljesen azonos lehetett, sőt hasonlóképpen a jelen második kézirát eltérései az első kézirattól is szinte azonosak az *Aurórán* találhatóakkal. Ennek alapján e kéziratos változat igazolja, hogy Kisfaludy az *Auróra* részére átadott két verset, A' völgyi lakost és A' szánakodóhoz címűt a jelen kéziratból másoltatta le. Az első, második kézirát és az *Auróra* szövege a vers

négy utolsó versszakában lényegében azonos, a későbbi kiadásokban pedig teljesen eltérő, mivel a költő a további kiadások előtt átirta.

A' találkozás

Kisfaludy Károly levelének hatása alatt, A' Juhász és bojtár átirása után (Dafnis, és Titirus) Vörösmarty kéretlenül is átirta Szerelmesek c. versét, így keletkezett A' találkozás, az előbbinek eddig teljesen ismeretlen főváltozata. Az első kézirat az OSzK-ban Oct. Hung. 639. 16. r—16. v. lapján található, az Apróbb Versezetek 30. verse. A második kézirat a jelen szöveg, amelyet Kisfaludy nem használt fel. Az első főváltozatot sem közölték 1845-ig. Az első kéziratnak megfelelő szöveg megjelenésének helye: Vörösmarty' Minden Munkái 1845. I. köt. 48—49. A további kiadások ezt a szöveget vették alapul. (Lásd még Vörösmarty Mihály Összes Művei. 1960. I. köt. 195—196. — Börzsöny, 1822. keltezéssel —, jegyzetei uo. a 606. lapon.) A második kézirat teljes szövege:

A' találkozás.

Dámon, és Dóris.

Dámon
O megént
látom őt!
Dórisom megy ott
nyájasan,
csendesén,
mint a' hold megyen.
Csalfa lányka, megtalál e
szép kőkény szemed?
Vagy karodba fussak önként
csók, öröm közé?

Dóris

Merre most
fényadó
hold, és csillagok?
A' kiért
Szívem ég,
Dámon itt van e?
Vagy homályban tévedezni
hagy a' halmokon.
Ah ki lesz Dóris' vezére,
bízatom ki lesz?

Dámon
Melly öröm
hallanom
bájoló szavát!

Dóris

Meglelém!
Reszkető
láb emelj oda.

Dámon

Erre kedves: híved itt vár
régén és eped.

Dóris

Rég kereslek. Jer, vidítsad
rémült lelkemet.

A szereplők neve: Aristoxenos anekdotájában szerepel a két pythagorasi hű barát, Damon és Phintias. A történetet Jamblichos, Hyginus majd Schiller örökítette meg, utóbbi Bürgschaft címen. Vörösmartynál lásd meg: Dámon panasza (Vörösmarty Mihály Összes Művei. 1960. I. köt. 234. és 649.) Dámon nevet használ még a költő A' hamis leányka c. versének változataiban is (I. m. 653—654. l.)

Dóris a görög mondákba a nereidák anyja. Nereus Dóris férje, lányai a nereidák. A tenger mélyén van palotájuk. Segítik a bajbajutott hajóst s nem vetik meg a halandók szerelmét.

Szigetvárról

A költemény első-kézirata: OSzK Oct. Hung. 639. 16. v.—17. v. Itt az 1822-ben írt versek között Szigetvár címen szerepel, az Apróbb Versezetek első füzetének 31. sz. verse. A jelen kézirat, sorrendben a második, eddig ismeretlen volt. Az első kézirat alapján megjelent az Auróra 1832. évfolyamának 241—243. lapján, P. betű alatt. (Lásd még Vörösmarty Mihály Összes Művei. 1960. I. köt. 192—193. ezzel a keltezéssel: Börzsöny, 1822. — jegyzetei uo. 601—603.)

A kézirat változatai azt igazolják, hogy az első kéziratról készült a jelen tisztázata. Különösen jellemző a kiadott szövegekkel szemben azonosan hiányzó 29—32. sor és a meglevő 36—37. sor. Külön figyelmet érdemel az első kézirattól eltérő erőteljesebb politikai jelentésű változat az alábbi sorokban:

38. sor K_1 a' honn ügyét elhagyva felejteti?

K_2 A' Honn' ügyét megvetve lerontani?

40. sor K_1 elpazarolt aranyok rakása?

'S rosszra pazalt aranyok' rakása?

Ezek a változatok azt a feltevésünket igazolják, hogy Kisfaludy az Aurórában kiadott két versen kívül a hozzá intézett levél verseit nem használta fel.

A' szánakodóhoz

Kézirata eddig ismeretlen volt. Cenzori kéziratpéldánya Vegyes 4^r 13. I. sz. alatt szerepelt az MTA-ban de kritikai feldolgozás alá nem kerülhetett, mert elveszett. A jelen kézirat eredetije a második Apróbb Versezetek füzetben az 1. sz. darab volt. A jelen második kézirat további másolata alapján megjelent az *Aurórában* 1824-ben. (Lásd még *Vörösmarty Összes Művei*. 1960. I. köt. 201—202. és jegyzeteit uo. a 610—611. lapon.) A változatok azt mutatják, hogy a második kézirat az Apróbb Versezetek eredetijéről készült másolat volt. Szövegváltozatai lényegében azonosak az *Aurórában* megjelent változatokkal, tehát az *Aurórában* megjelent szövegnek a második kézirat volt az eredetije.

Nizsalovszky Endre

CSÉL (AVAGY A KRITIKUS?) EÖTVÖS JÓZSEF (?) VÍGJÁTÉKA

I. Már sokszor mutatkozott meg, mennyire kockázatos nagy írók összegyűjtött munkái kiadásának címében a büszke „összes” jelző alkalmazása. Nincs ez másképp Eötvös József esetében sem, akinek az „összes munkái” utoljára húsz kötetben a század elején, a halála után 30 éven át végzett kutató és gyűjtő munka minden eredményének felhasználásával jelentek meg.¹

Ezúttal nem a levelek gyűjteményének fogyatékosságára utalok, amelyről csak legutóbb volt alkalmam e folyóiratban megemlékezni.² Hiszen egyfelől a glosszában maga a feldolgozó Voinovich Géza is kiemelte a teljesség hiányát, másfelől pedig a missilis leveleknek a munkák — jogi nyelven a művek — sorába tartozása maga is problematikus.³ A legutóbb előkerült levelek mégis gyarapodást hoztak a költemények körében. Igazolták a Tolnai Vilmos által a Kovacsóczy Almanachjában felfedezett emlékkönyvbe szánt vers Eötvöstől származását⁴, egy a közzététel felőli hezitálással kísért és két kedves, annak idején ugyancsak feltételezen közzétételre szánt, de meg nem jelent *Tavaszi dal*⁵ pedig csak most előkerült levelekből vált ismeretessé.

II. A színművek körében az említett levelek számomra a „nyomravezető” szerepét töltötték be.

Az 1833. július 20-án kelt levélben Eötvös sajnálattal közli Szalayval, hogy Szemere Pál szerkesztés alatt álló Almanachját ezúttal nem segítheti; úgy elmerült a tragédiájában⁶, hogy másról „gondolni” sem tud. Egy másik, Szalay által 1834-ből származónak jelzett, május 28-i postabélyegzőt viselő levélben, amelyet Szalay Gábor 1942-ben már közzétett, a Szemere támogatására való készség ismét határozott kifejezésre jut mégpedig ígérettel kísérve.⁷ A regényírás⁸ melléktermékeként bőségesen születnek az „aphorismusok”, olyan mennyiségben, hogy a regényben csak egy részük használható fel. Ami marad, Szemere javára szolgál, „ha még egy Musariont ír.” Ehhez hozzáfűzi, hogy Szemerét, mint Kazinczy barátját elhagyni, véleménye szerint, gyáva alávalóság volna.

¹ Eötvös József összes munkái. I—XX. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta VOINOVICH GÉZA. 1902—3.

² Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. ItK 1964. 674.

³ A kérdés Wagner és Nietzsche levelei körül keletkezett jogvitákban jutott arra a nyugvópontra, hogy a leveleknek akkor van irodalmi jelentőségük, jogi értelemben „mű” jellegűek, ha 1) eredeti gondolati tartalmuk van; vagy 2) művészi formában jelennek meg; vagy 3) ilyen jelleget ad logikus felépítésük és gondolatmenetük. Vö. E. ULMER: Urheber- und Verlagsrecht. 2. Aufl. Berlin 1960. 121. — Hogy Eötvös levelei túlnyomó részben megfelelnek a „mű” kelleknek nem lehet kétséges.

⁴ „Eötvös József egy ismeretlen verse” címmel tette közzé TOLNAI (ItK 1914. 485.) azt a verset, amelyet a közzététel előtti neologizálását kérve Eötvös 1833 februárjában küldött meg Szalaynak.

⁵ A tavaszi dalok, amelyeket az 1838. elején Szalayhoz írt levél tartalmaz, Helmecky Társalkodójának voltak szánva, hogy így jussanak az igazi címzettjük szeme elé.

⁶ Ekkor a Bosszu jambusai készültek.

⁷ ItK 1942. 164.

⁸ Ekkor az I. András korában játszódó regény készült, amelynek még töredékét sem ismerjük.

Szalay Gábor a második levélhez fűzött megjegyzésében úgy látja, hogy Eötvös Szeremét már ekkor az Aurora Bajzával párhuzamos kiadásában látja kötelességének támogatni, tehát az Aurora-per folyamatban lévő eseményeiről tud. Ennek azonban ellenmond a Muzarionra való kifejezett utalás. Egyébként is a két levél elseje Pozsonyban, másodikika meg éppen a bajorországi Tutzingban kelt és az utóbbiban Eötvös élesen felpanaszolja, hogy régen nélkülözi a hazai híreket. Ez azonban azért nem lényeges kérdés, mert az ugyancsak Szalay Gábor által közölt, szintén Tutzingban kelt levél, amelyhez már kéziratok is mellékelve vannak, azokat egyenesen az Aurora számára juttatja el Szalayhoz. Eötvös tehát a második és a harmadik levél között eltelt rövid idő alatt megkapta az addig nélkülözött értesítéseket és azok után is Szereme pártján maradt, akinek Aurorájában 1835-ben a művei meg is jelentek.

Inkább az szorul magyarázatra, hogy — bár Eötvös 1833-ra a segítségé elmaradását kimentí — Szemere Muzarionjának Új folyam 1. füzetében, amely 1833. jelzéssel jelent meg, annak 24. részeként ott találjuk *Bel- és Külvilág* címmel (309–317.) Eötvös aforizmáinak ismert dús sorozatát. A Muzarion kiadása késett volna annyit, hogy azt a második levélben ígért aforizmak még elérték? Aligha!

A kérdést az oldja meg, hogy Eötvös az első levélben nem beszél a korábban elküldött és megjelenés előtt álló, talán már meg is jelent írásairól, hanem csak a *további* tőle várható közreműködésről, annak várható idejét is megjelölve.

A levélben tehát már nem említett korábbi közreműködés mibenléte azonban igen figyelemre méltó.

Az Eötvös-irodalom az utolsó Muzarion-kötetet, mint a *Bel- és Külvilág* lelőhelyét, és csak mint ilyet tartja számon.

III. A valóság azonban az, hogy a kötetnek Eötvös aforizmái beérkezése előtt készen álló része sem nélkülözte Eötvöst, mint munkatársat, hanem annak 4. részeként (147–150) B. E. J. aláírással megtaláljuk *Apotheosis* címmel *A' kritikus apotheosisát*. Ezt Voinovich sem vette észre, mert különben nem mondaná, hogy Eötvösnek ez az első párbeszédese műve, amelyet dialogizált röpiratnak minősít, az 1831. évi első megjelenése óta az összes műveikig nem látott újra napvilágot.⁹

De mi okozhatta a cím megrövidítését?

Nyilván az *Apotheosis*nak a Muzarion megelőző 3. részével való szoros kapcsolata. Ez a harmadik rész (99–146.) egy névtelenül, *Csél* címmel megjelent kétfelvonásos vígjáték, amelynek gonosz, hiú, beugratott és megcsúfolt tragikomikus hőse — *egy kritikus*. Nem nevezik ugyan őt Habarnak, de az *Apotheosis*nak a vígjátékhoz csatlakozó zárójelenetében bátran beállhat.

Nem látszik előttem kétségesnek, hogy a *Csél* azonos Eötvös 1831-ben írt azzal a vígjátékával, amelyről Ferenczi tudja, hogy a szerző annak kéziratát Szemere Pálnak adta át, de amelyet *még* ismeretlennek tart.¹⁰ Erről az írásáról emlékezett meg Eötvös Kazinczynak szóló 1831. március 21-én kelt levelében, mint amelyet őt nap alatt írt, de amelyet annyira elhamarkodottnak, indulattól fűtöttnek, a goethei elvekbe ütközőnek tart, hogy azt még apai beleegyezés mellett sem tenné közzé, nehogy később szégyenkezni legyen kénytelen miatta.¹¹

Hogy két évvel később Eötvös véleménye változott-e meg, vagy a művet hozta kissé közelebb a goethei elvekhez, vagy esetleg Szemere Pál térítette más álláspontra, akiről feltehető, hogy vonzónak találta a kritikusok — nyilván Bajzáék — ellen kiélezett két mű összekapcsolását, nehéz lenne eldönteni. Hogy Szemere a névtelenül közreadott művön esetleg szerkesztői tollal egyet-mást változtatott, szintén lehetséges.

A legvalószínűbbnek tartom, hogy a „családi cenzúrának”, de az esetleges szégyenkezés veszélyének elkerülése a névtelenség révén többé-kevésbé megnyugtatta Eötvöst. Hogy pedig az esetleges „retus” ellen sem volt kifogása, azt messzemenően valószínűsíti, hogy Szalayt is rendszeresen felkérte a hozzá küldött írásai „jobbítására”. Hasonló bizonyára Szeremétől is jó néven vett.

Nem látszik kizártnak az sem, hogy Szemere az egyszer birtokába került kéziratot — talán két évvel is később — Eötvös újabb megkérdezése nélkül vette fel az 1829 óta szünetelő Muzarion új füzetébe. Emellett szól mindenesetre, hogy Eötvös az idézett leveleiben bizonyára egészen másként írt volna, ha tudatában van annak, hogy a megjelenés előtt álló kötetnek minden újabb írás beküldése nélkül is többszörös munkatársaként szerepel. Eötvös meleg kapcsolata Szereméhez annak is kielégítő magyarázatát adná, ha két műve előzetes beleegyezése nélkül jelent volna meg, de emiatt utólag sem emelt volna kifogást.

IV. Vajon a legutóbb előkerült levelek csakugyan Eötvös eddig is „látható helyen” rejtőző legvidámabb írásának felfedezésére vezettek-e, vagy feltevésem cáfolattal fog talál-

⁹ ÖM XVIII. köt. 389. és 405.

¹⁰ FERENCZI ZOLTÁN: Eötvös József. Bp. 1903. 24.

¹¹ SÖTÉR ISTVÁN: Eötvös József. Bp. 1953. 17–18.

kozni — efelől vannak még kétségeim. Nagyon meglepne azonban, ha az derülne ki, hogy a Szemere tarsolyában azon a vígjátékon kívül, amelyről eddig is tudtuk, hogy Eötvöstől került hozzá, volt egy másik — szintén névtelenségbe burkolózó — egyelőre ismeretlen szerzőtől származó, szintén a kritikusokat kifigurázó drámai mű is, és ezt az Eötvöstől származó művel szemben előnyben részesítette.

Aligha lenne meggyőző Eötvös szerzőségét az érett művei hangvételével és emelkedett gondolatvilágával való összehasonlításból kiindulva kétségbe vonni. Ferenczi igen helytállóan állapítja meg, hogy az első művekben „csaknem semmi sem árulja el A 'karthausi íróját; . . . amazok oly feltűnően fiatalosak, emez oly feltűnően mély kedély és magában elmerült gondolkodás eredménye.” A *Csél* a Palocsayval közös csínytevések alig 18 éves, forrásban levő Eötvösére vall.

De mindenképpen azt hiszem, hogy a 130 éves mulatságos kis írás, amely alább következik, megérdemli hogy kiemeljék a feledés homályából — bárkitől származik is. Ha más minőségben nem, akkor mint a Bajzáékhoz fűződő Kazinczy, a *Conversations Lexikon* és az *Aurora* körüli bonyodalmak egyik adaléka.

CSÉL.

Kritikus.
Szerző.
Író - diák.
Könyváros.
Színészné.
Ifjú.
Hölgy.
Inasok.

I.

Kritikus szobája.

1.

Kritikus az íróasztalnál, mely könyvekkel 's papírosokkal van elborítva. Hátul az ajtó mellett I n a s, a' typographiából; elutasításra várakozik.

Kritikus.

Az előbbi Szám csak előszikrája volt a' zivatarnak; most már villám és menydörgés következnek. — Lassan lassan le fogjuk szoktatni színjatszónéinkat vándorlásaikról — és kivált ezt a' mostanában érkezettet, ki ugyanazon szerepnemben készül játszani, melyben valahára már az én gyönyörű Katinkámnak kellett it elsőnek lennie.

Öklével az asztalra üt.

Úgy van: kellett it lennie, 's ma radnia! Én ugyan addig ismétlendem ezt a publicumunknak míg rajta nevetni meg nem szűnik. Félre tehát ezen idegennek! 'S ha hogy még is fellépni vakmerősködik, akkor nem csak toll, hanem ajak is hegyesítve lesznek.

Az Inashoz.

Nesze, öcsém; vidd tüstént e' lapokat a' typographiába. Még ma estvére ki kell nyomtatniok.

Inas el.

Már most lássuk, mit hoztak nagyobb és kisebb postáink.

néhány levelet 's pakkokat nyit.

R o m á n két kötetben. Még csak nem is broschirozva. 'S rövid és száraz levél! Hidegecskén fog dicsértetni.

A l m a n a c h. Felette csinosan kötve, sok és szép rézmetszetekkel, meglehetősen drágán. Hathatósan ajánltatik a' közönségnek.

V e r s e k. Maroquin kötésben, 's mellettök még egy Arany. Derék versek!

S e g é d - d a r a b folyóírásom 'számára. Név és ajánlás nélkül. Nem fog nyomatni.
— D i t o; hosszas levéllel.

Hirtelen keresztülfutja a' sorokot.

„Nagy tisztetű... Kegyed' híre... talentomai... bölcsessége... Egy félénk Múza esedezik pártfogásáért...” — Igen helyesen. Lássuk tehát, mit ír a' félénk Múza. — Rosz, kegyetlenül rosz. De bizodalom' kedvéért nem kell elfojtanunk a' fejledező zsenit. Nyomatás alá mehet.

Íme, még egy köz kedvellésű, noha kevélykés, könyvírónk is s e g é d e t küldel... Félre vetetik. Vagy kevéssé corrigálva, 's itt és ott közbe-szórt kérdőjegyekkel leszen felkészítve. Hadd lássa mind a' publicum mind ő, hogy vannak, kik tovább látnak nálánál. Senki, de senki se hitesse el magával, hogy jóvá-hagyásom nélkül tetszenie szabad lehessen.

2.

Könyváros. Kritikus.

Könyváros. Nagydídemű Úr! Levert szívvel járulok kegyed elébe.

Kritikus. Könyváros...?

Könyváros. Az vagyok; kinek sajnosan esik számos háznépét táplálnia. Uraságod legközelebbi árumat egy minden részről jó könyvet, irgalmatlanul méltóztatott volt lealacsonyítani, 's rettegnem kell, hogy az egész nyomtatvány nyakomon vészend.

Kritikus. Talán csak nem jött, iránta kérdőre vonni? Ítéletemet a' könyv felől saját általlátásom szerint hozám; 's ettől engemet senki sem tilthat.

Könyváros. Való; nem senki, mint Uraságod. Magam sem vesztegetnék szót haszontalanul, ha ön általlátása szerint ítélte volna.

Kritikus. Bébizonnyithatja az ellenkezőt?

Könyváros. Alkalmasint. Midőn a' könyv megjelent, igen helyben-hagyólag tetstett róla szólni.

Kritikus. Igen akkor —

Könyváros. Férfi felől mint kegyed nem szabad gyanítanom, hogy vizsgálat nélkül szállhatott volna így; 's szinte olly kevéssé tehetem fel, hogy megvizsgált ítéletét visszavonhassa.

Kritikus. Miért nem? Elég könyvírót magasztalék míg barátom volt, 's marczonglám minekutána ellenségemmé lőn.

Könyváros. Csudálom e' nemes őszinteséget, mellyel magát kinyilatkoztatja.

Kritikus. Manírom, 's imponál.

Könyváros. Ugy de én ellensége soha sem voltam.

Kritikus. Egy két szót bizodalmasan, kedves könyváros Úr! Nem küldött e bizonyos folyóírá' szerkeztetőjének példányt a' kérdéses könyvből?

Könyváros. Igen is, cselekvém.

Kritikus. 'S nekem nem? 's miért nem nekem?

Könyváros. Azzal baráti szövetségben állok.

Kritikus. 'S velem nem? No tehát tulajdonítsa ennek. 'S miért csudálkozhatik még is? Lássá; imhol asztalomon e' rakás könyv. Ezek tisztelkedő levelek mellett, némelykor pedig pengőkkel megnyomatva, küldözgettettek nekem kiadójiktól. Reménylem, természetesnek leli, hogy olly munkák elsőbbséggel bírnak.

Könyváros. Azt hittem mindég, hogy elsőbbségnek magában a' könyvben szükség tartózkodnia.

Kritikus. Mikor-hogy. Mindnyájan élni akarunk. Ajándék-könyveimet esztendőnt által négy ízben kótyáltatom. Általok valamicske még is csak cseppen; 's kéz kezét mos.

Könyváros. Ha a' kezek tisztátalanok, mosásra van szükségök.

Kritikus. Uram! 'S bátorodik —

Könyváros. Ne vegye balúl. Most látom, hogy silány egy könyváros vagyok, olly kevéssé tudván recenziókat kikoldulgatni, mint egyet az általam koholtak közül a' közönység elejébe vinni.

Kritikus. Igaza van. Így silány könyváros.

Könyváros. Ugy véltem eddig, hogy egy recensensnek koránt sem szabad a' publikumot, melly őt bizodalmaival megtisztelél, áltatgatni.

Kritikus. Kedves könyváros Úr! Ki olvas recenziókat azért, hogy lektúráját szeréntök választgassa?

Könyváros. Mi végre volnának tehát?

Kritikus. Gonosz incidentiáinkon akar a' világ mulatkozni: ez az egész dolog' veleje. A' sokaság épen olly örömet szemlél író't bélyegeztetni, mint delinquent akasztatni.

Könyváros. Boldog Isten! Mellyiket utáljuk inkább? A' publicumot, vagy a' recensenseket?

Kritikus. A' mint tetszik. Ha egyéb mondani valója nincs, ajánlom magamat. Mert délig három recensiót kell írnom; pedig a' könyveket még nem is olvasám.

Könyváros. 'S hát ha ezen beszélgetésünket ki fogom nyomtatni?

Kritikus. Azt mondom, hogy hazud végtűlen végig.

Könyváros. Minthogy senki más nem volt jelen.

Kritikus. Bizonyosan.

Könyváros. Nagy Isten! 'S illy emberekre is kiterjesztet napodnak sugárait? Ne vedd vétkül — de még nem foghatlak.

el.

Kritikus. Bohó ember! Könyváros akarna lenni, 's portékáinak magasztalásához sem ért. Mennél hitványabbak azok, annál telibb torokkal szoktuk hirdetni. Régi fortély. De az oktalanok, kik általa elcsábítatni szeretnek, soha nem hálnak ki.

Könyváros. vissza Szinte feledék valami fontost. Ezen kézirat' kinyomtatásával meg valék kínálva. Mulatságos versek, 's azon históriát foglalják magokban, melly néhány napok előtt Uraságoddal történt.

Kritikus. Micsoda históriát?

Könyváros. Szjah, no! Beszéllek: Uraságod a' vendégfogadó' asztalánál kritikáji által katonai ismeretségbe jutván, ez alkalommal némelly ujjacskák bízótskán bántak légyen kegyed orrával.

Kritikus. Bagatella.

Könyváros. Igen mulatságos olvasni. De nem kezdek vele semmit. 'S íme Uraságod' kezeibe adom által.

Kritikus. E' részben ismét fonákul cselekszik. Ha a' munka elmés, sok pénzt szerezhetne általa.

Könyváros. Örömet szerzek pénzt; de nekem nem mind-egy, akármint férhessek hozzá.

el.

3.

Kritikus egyedül.

Ez az emberke bolond. Talán bizony azt gondolá, hogy ősz hajam talált volna nőni, ha e' portékácskát kinyomatá? A' valódi Kritikus bár-melly dőfésből, bár-melly ütlekből csúfot űz; mert mint Rhinocérosz, felpánczélozva áll.

4.

Ifju. Kritikus.

Ifju. A' ház' Urához vagy szerencsém —?

Kritikus. Szolgálatjára.

Ifju. Tetszik látni, hogy fiatal vagyok; 's talán vehetni észre rajtam, hogy egyszerűsmind szűkölködő is. Szüleim el vannak öregedve, 's kívülem semmi gyámolok nincsen. Rég olta járok valamelly szolgálat után, de haszontalanul. Minap bizonyos alkalmi munkám által reményem látszott támadni. Hazafira akadtam, ki a' Múzáknak barátja, 's ki fejledező talentmainkat védelmezi. Közel valék pártfogása' megnyeréséhez, midőn szerencsétlenségemre brochúrám Uraságod' kezei közé vetődvén, kegyed azt elannyira nevetségessé tette, hogy minden reménységem semmivé lőn.

Kritikus. Nagy okaim voltak reá.

Ifju. Mondja meg igaz lelkére: elannyira hitvány volt e' Dolgozásom?

Kritikus. Nem szinte. Hellyel-hellyel a' zseni' szikráji is érezhetők voltak.

Ifju. Miért nem monda tehát ezt?

Kritikus. Mert Ön bizonyos felekezetnek hódolt, mellyett én gyűlölök.

Ifju. 'S ezért dúl el hideg gúny által egy szegény ifju' reménységeit?

Kritikus. Mi közöm nekem reménységeihez? Mesterséggel foglalatoskodik a' Kritika, 's ignorálja a' művész' személyes céljait.

Ifju. Bizvást felelhetne így olly férfiú, ki minden részre hajlás, minden melléktekinetek nélkül járt el tisztében; de Uraságod maga vallá, hogy a' zseni' szikráját pártgyűlölésből taposta el —

Kritikus. Uram! E' beszélgetés terhemre kezd lenni. Menjen, és írjon ellenem. A' publicum ítéljen közöttünk.

Ifju. Kinek hatalmában áll publicumunkat, valahányszor akarja, elméskedéseivel mulattatni, rendszerént annak leszen 's marad igaza, minthogy a' vég szó mindenkor övé. Nem, én nem írok Ellene. De annál inkább remélhetem, hogy legközelebbi lapjában elégtételt fog szolgáltatni, 's az ellenem elkövetett rosszat ismét jóra fordítandja.

Kritikus. Én? Szavamat visszavonni? Isten őrizz! Azt mondom a' mit Pilátus: A' mit írtam, írtam.

Ifju. 'S az emberek' hálája és szeretete semmi kedvességgel nem bírnak Uraságod előtt?

Kritikus. Szeretem magamat; 's ez elég munkát ad.

Ifju. Valóban keserves, hogy szív és lélek olly ritkán lakhatnak együtt.

Kritikus. A' szív, fiatal barátocskám, olly portéka, melyet minden eszes ajakán, kebelében senki nem hordoz.

Ifju. Oh, jaj!

Kritikus. Uralkodni az embereken, ez czélja a' léleknek; 's félelem leghaszonvetőbb eszköze. Ki tölem retteg azzal úgy bánhatok, mintha szeretne. Melly vélekedéssel légyen úgynevezett szívem felől, az nekem mind-egy.

Ifju. Szolgája —

Kritikus. Még egy szót. Ön nekem talentommal bíró ifjunak látszik, 's okaim lehetnének Iránta szívességet bizonyítanom. Írjon azon iskola ellen, mellyhez tartozni látszott íme fogadom, hogy recensiómat, melly Önnek fáj, magasztalássá változtatom által.

Ifju. Hogyan? minekutánna a' legkegyetlenebb kárhoztatást ki is nyomatta?

Kritikus. Nem ismeri az anekdotot a' Cardinál felől, ki régenten az isten' lété olly gyönyörűen bizonyította be, 's mingyárt azon nyomban ajánlást tőn az ellenkezőt megmutatni?

Ifju. Derék!

Kritikus. Kiki cselekszik, szóll és ír saját convenientiája szerént: ma így, holnap amúgy. Miért tartoznék egyedül maga a' kritikus változhatatlan lenni, mint valamely fixa stella?

Ifju. Uram, ne vegye nehezen; ki kell mondanom. Uraságod nyomorúlt mesterséget űz. Vajha elpusztított szerencsém soha lelkiisméretére ne nehezédjék.

el.

5.

Kritikus egyedül.

Óh nem; soha sem! De írj csak megint könyvet, veled ugyan megemlegettetem.

A' közönséges lelkek, szüntelennül mások' eledélén élőködvé, nem képesek érteni azott szellemet, melly szorosan magába vonúl; melly mint a' pók önmagából szövö fonalait, 's táplá-, kodásával idegen bölcseségnek terhére nincs; melly maga tükre önmagának, 's a' barátságon sem mellőzi el, valahányszor általa egy vagy más plán mozdíthatatik elő.

Hol eddig állék, mindenütt kört formáltam számomra. Annak csak én magam valék középpontja; peripheriájának minden radiusa csak énfelem huzodék, 's csak éntőlem kölcsönözé lényiségét. De szív hozzá nem csatolt, mihelyt a' convenientiát másutt valahol feltalálám; 's történetet vagy fatum által elbomladozván, képét hálám soha nem hívá vissza. Mert a' bölcsen nem uralkodnak egyéb indító okok, mint hogy ő szerencsés legyen, mint hogy nékie jól folyjon dolga. Világok süllyedhetnek el körülé, megháboríthatatlanul áll sarkain.

Szeretek, ha gyönyörűség érzéseimet rozsakon rengeti; barátkozom, míg használ és mulattat; dicsérem, ki engem bámúl és megzeng; rényes vagyok, ha dicsőségemre szolgál; az elnyomottakat vitézül tudom védeni, ha általa a' lovagiság' fényében csilloghatok. Emberiség' boszúlójának nevez a' hiszelékeny világ; én pedig édesdeden mosolygok — én magam hasznáért lévén hős.

6.

Író-diák. Kritikus.

Író-diák. Engedelmeivel, tellyes bizodalommal való kedves Úr! Nekem, úgy szóllván, szerencsém vagyon Uraságod' néminemű collegájának lennem.

Kritikus. Vallyon? 'S tudhatnám? —

Író-diák. Író-diák vagyok. Való ugyan, hogy csak leíró. Mindazonáltal ez is egyik neme az íróknak.

Kritikus. Orrfintorgatással. Kétség kívül.

Író-diák. Életem' folytában egynehány ezerre menő ívet írván tele az ügyész Urak' számára, ezt szoktam volt mindenkor mondogatni: irományim nem jutnak ugyan a' könyvtárosok' boltjába, de a' füzeresekébe sem; hanem mindennemű becsülettel a' levéltárokban tartatnak fenn.

Kritikus. Mit keres tehát nálam, drága collega Úr?

Író-diák. Keresztyén jóakaratot.

Kritikus. Köszönöm e' szíves bizodalmat.

Író-diák Nem. Tulajdonképpen szölván, Uraságod iránt bizodalmam ugyan nincs; mindazonáltal isten' ígéjéhez tartom magamat: A' ki keres, talál.

Kritikus. Minden további előszó nélkül, ha merem kérni.

Író-diák. E' részben petitumának nem deferálhatok azon okra való nézve, melly szerént néminemű quasi-elöljáróbeszédem vagy is species factim vagyon készen.

Kritikus. Tehát kérem, legalább mentül rövidebben.

Író-diák. Legleghetésebb erőm szerént. — E' folyó 1832dik esztendő' November holnapjának 21dikén, estveli hét órakor, homályos holdvilágnál történt: hogy én, minekutána tíz egész óráig tartott görbedező ülésemet íróasztalomnál elvégeztem, annakutána pedig, öt grádicsaimon lefelé ballagván, az útszára kiléptem volna; nem más egyéb végett tudniillik, mint —

Kritikus. nyugtalanul Fris levegőt szívni.

Író-diák Nem. Padlásom helyheztetve lévő szobámban, istennek légyen hála, soha nem szűkölködvén frís levegő nélkül; sőt inkább mind északi mind napkeleti szelekkel bőséges mértékben meg lévén áldva, még pediglen el-annyira, hogy mindennemű bár melly zivatar legelsőben is hozzám szokott beköszönteni: mind ezekre való nézve nem vala egyéb szándékom, mintegy kevéssé kijárnom magamat; minthogy immár öregedni kezdek, és lábszáraimat hébe' hoba' néminemű puffadozások környékezik meg.

Kritikus. Tovább! Tovább!

Író-diák. Ekképen, egész telles commoditással, a' canális' partján lefelé ballagván — én ugyanis a' Rongy utczában lakom — szem-közt találkozám ...

Kritikus. Kétség kívül az éjjeli vigyázóval.

Író-diák. Nem; koránt-sem. A' mi városunk' kebelében az éjjeli vigyázónak megjele-nése később időpontra szokván esni: én ezen alkalmatossággal néminemű hölgyecskével talál-koztam, karjain víve csecsemőjét; a' ki is a' mikoron mellettem el lépegetett volna, szinte akkoron néminemű sopánkodást, úgy nem különben néminemű zokogást láttattam volt észre venni.

Kritikus. Ah, most kezd érdeketet nyerni a' román.

Író-diák. Nem román, drága kedves Úr. A' történet valóságosan megesett. Jóllehet az újság után való kapkodás épen nem kenyerem, nem is lévén reája időm: mind ez ellent nem állván azonban, nem tudom még is, miféle valami ezt sugdosgatta füleimbe: légy vigyázattal a' hölgyecskére.

Kritikus. No 's? vigyázattal volt reá?

Író-diák. Egyik lámpás-oszlopnak árnyékába vonúlván — a' Rongy útszában ugyan is ritkán gyújtatnak meg a' lámpások — láttam a' hölgyecskét a' canális mellett, hol mosónéink állani szoktak, fel és alá járkálni; egyszersmind pedig hallottam is ötöt eléggé érthetőleg sopán-kodni. Mi lesz ebből? gondolám. Talán csak nincs szándékában — És épenséggel, a' mikoron ezt gondolnám, gyermekestül a' vízben fetrengett.

Kritikus. Éjh!

Író-diák. Oda ugrottam. Megfelejtkezve azon környülállásról, melly szerint az úzásbeli mesterség előttem tellyességgel ismételten, mingyárt azon siettemben beereszkedém a' canalisba, melly, istennek légyen hála, csak hónom' aljáig ért. A' jó isten irgalmas és kegyel-mes vala irántam, a' mennyiben tudniillik anyát és csecsemőt szárazra vihetvén, néminemű hideglelésen kívül, melly miatt hat hétig ágyban fekvő terhes beteg voltam, semmi egyéb rossz következéseket nem tapasztalék.

Kritikus. De hát a' hölgy?

Író-diák. Hideglelésemet csak más napra kelve kaptam meg. Elegendő időm vala tehát a' hölgyecskét lakásomra által költöztetni, egyszersmind pedig keresztyén tanításaimnál fogva vétkes cselekedetének töredelmes megbánására felindítani —

Kritikus. 'S melly okokból —

Író-diák. Felfedező azokat előttem. Becsületes polgár-ember' gyermeke; valamelly előkelő de lengéded férfit által elcsábítva, 's az éhen-halásra magának hagyva. Kebelén hor-dozgatá kicsinykáját, 's szolgálatot keresé; de haszontalanul. A' csecsemő sínlék, az anya kétségbe esett, 's a' canalisba ugrott. És ímé illetéknépen a' legkitelhetőbb rövidséggel adám elő a' történetet.

Kritikus. 'S mi közöm nekem ahhoz?

Író-diák. Szólandok Náthán prófétának módjára: Azon férfit te vagy!

Kritikus. Ugy e? 'S még most is itt csavarog az a' leány?

Író-diák. Nem csavarog, hanem fedelem alatt lakozik, s éldegéli szegényke, mivel isten megáldotta.

Kritikus. Ej, vegye hát feleségül collega Úr!

Író-diák. Cselekedném minden bizonnyal, ha hogy házas nem volnék, egyszerűen pedig boldog noha szegény atyja öt gyermeknek. Mellyre való nézve még akaratom ellenére is kénytelen valék megtudakozni a' hölgyecskét — jöllehet ugyan nem többszer mint csak egyetlen egyszer — ha vallyon semminemű más menedéket számára nem tudna e? Egyedül istennél; ugymond. Mert, ugymond, azon férfit, kinek kötelességében állana keresztyén módon gondomat viselnie, gyalázatosan üzött el ajtaja elől.

Kritikus. neheztelve Soknál is többet kapa tőlem.

Író-diák. Én ekkor csendesken elhallgattam volt, nyujtván nékie a' mi nélkül szűkölködött, 's naponkint négy árkussal többet írogatván: egyszersmind pedig az ő háladatos érzéseit, az ő szorgalmát, az ő erkölcsiségét ugyan csak férfiasan magasztalván. Melly illetén igazságos dicséretet' hallása' következtében, valamelly becsületes mesterlegény végtére azon szándékra biratott, hogy ötet házas társául választaná; a' minthogy e' részben nincsen is egyéb akadály, mint azon egynehány száz tallérocška, mellyek az új gazdaság' intézetéhez megkívántatnának. Ekkoron mondtam én: menjen el azon Urhoz édes leányom; meglátja, hogy az néminemű jóságos, vagy is inkább tulajdonképen néminemű kötelességbeli cselekedetet tellyesítend.

Kritikus. Vallyon!?

Író-diák. Akkoron mondtá ő: Nem teendi.

Kritikus. Kitalálta.

Író-diák. Ekkoron mondtam én: no csak menjen hozzá. Akkoron mondtá ő: inkább a' koporsóba! Ekkoron mondtam én: tehát magam megyek. És íme, isten' nevében el is jöttem.

Kritikus. Sajnálom. Az alatt egy ívet leírhatott volna.

Író-diák. Sőt kettőt is.

Kritikus. 'S hijában fáradozt.

Író-diák. Ne adja isten!

Kritikus. Tudom, mit rendelnek törvényeink.

Író-diák. Oh, azt magam is tudom.

Kritikus. Láttam többeket —

Író-diák. Lehetséges, az ordinarius bíró előtt. De van ám még bíró itt a' kebelben.

Kritikus. Barátom, vagy collegám, ha úgy tetszszik! Kiki maga tudja legjobban, mit szükség cselekednie vagy nem cselekednie.

Író-diák. Bezzeg hogy úgy kellene lenni. De nem mindenkor van ám úgy.

Kritikus. Kereken: nem adok semmit.

Író-diák. Elég rossz.

Kritikus. Kíméljen meg; különben grádicsaimon vetem le.

Író-diák. Ne tessék fáradni. Ezennel absentálok magamat. Egyébiránt koránt sem bánom, hogy itt valék; mert quilibet praesumitur bonus. Minthogy azonban ezen praesumptio Uraságodra való nézve ne talán tán kivételt szenved: ezen okból, a' port lábaimról lerázván, eltávozom.

Kritikus. Igen bölcsen teendi.

Író-diák. Egyébiránt a' hölgyecskéhez e' következő ígéket fogom mondani: Van még egy harmadik bíró amott fenn; annak színe elejébe idézze a' kritikus Urat, 's ott az, mindennemű bár melly protestálásának ellenére is, kénytelen lesz megjelenni. Addig is istennek ajánlom.

el.

7.

Kritikus. egyedül.

Vén fecsegő! A' ki velem' semmi viszonyban nem áll többé, ki nekem semmi élet-gyönyörűséget nem szolgáltat: idegen előttem, és az marad.

kopogás.

Ki kopogtat? Szabad!

Szerző. Persa viseletben. Kritikus.

Szerző. Hajtsanak fejet a' csillagzatok hazánk' legnevezetesebb férjijának színe előtt!

Kritikus. Uram! Ki légyen? Alorczás játékot akar e' üzni?

Szerző. Távol legyen! Magam is országunkban születtem ugyan, 's kevélykedem benne, minthogy Uraságod is honomnak gyermeke: mindazáltal e' külföldi köntöst igazságosan és illetőleg viselem. Gyógyász-mesterségemet kitanulván, néhány év előtt, per varios casus, bizonyos emissarius' kísérőjének társaságában Persiába vetődtem volt. Ott az erzerumi fejedelem' udvarában, szerencsém vala gyógyásznak lennem; egyszersmind tisztemben állott leányát, a' herczeg kisasszonyt — lelkes és tudni vágyó dámát, nyelvünkben oktatni. Ez gyönyörűséget találván abban, semmi költség nem lőn kímélve; 's néhány tevék terhelte-
tének meg, rajtok legjelesebb könyveinket Persiába által költöztetni. Az alatt tanítványném nem szűnt meg olvasni 's maga előtt olvastatni. Gyengéded, ingerlékeny idegjei olykor olykor annyira valának érdekelve, hogy elragadtatása miatt szemeit is behunyná. Mindenkit becsüle-
iróink közül; magasztalta sokakat: de csak egyet csudált. Kedvencze tisztelt Uraságod volt és maradt.

Kritikus. nyájasan. Valósággal? Nagy tisztelet!

Szerző. Mint Nagy Sándor Aristoteles' írásait drága zár alatt — úgy az erzerumi herczegné is Uraságodéit gyöngyökkel ékesített czédrus-szekrényben hordozta volt magával.

Kritikus. Ez felette hízelkedő!

Szerző. Gyakran hallám felsohajítani: Miért nem engedi a' sors a' dicső férfiút lát-
hatnom? A' jó herczegné nem sejtítette, kívánságának tellyesedése melly közel lehessen.

Kritikus. Hogyhogy?

Szerző. Méltóztassék Uraságod, nagytiszteletű pártfogó Uram, kihallgatni. Kis-
asszonyom' atyja, a' fejedelem, veszedelmes betegségbe esett. Szinte ekkor vettem hírt, hogy hazánkban Aeskulap' temploma a' Bachusévá változtattatott által; a' mennyiben a' legter-
hesebb nyavalyák a' gerezd' nemes nedvével kezdenek orvosoltatni. Azonnal magam is e' szerint intéztem dolgomat, 's felséges patienssemel naponkint nem csekély mennyiségű sirászi
bort itattam meg; melyre ő a' hetedik napon szerencsésen és idvességesen 's örökre el is szen-
deredék. Zoraida herczeg kisasszony, a' persiai Sophinak közelről való rokona, a' fejedelemség'
birtokában maradt; 's minthogy már most szabadsága lőn tenni vagy nem tenni a' mint
tetszése tartá: annál fogva ellent nem állhata vágyásának, országunkba leendő utazásra tökéle-
ni el magát, hogy csudálása' tárgyát színről színre szemlélhesse.

Kritikus. Hogyan? Az erzerumi herczegné valósággal országunkban volna?

Szerző. Már meg is érkezett.

Kritikus. 'S érettem?

Szerző. Nem kívánt egyéb nevezetességet. Én egyet és mást akarék mutatni; de
mindent megvetett. Tisztelt Uraságod maradt forró kívánságának egyetlen tárgya.

Kritikus. Által vagyok járva a' tisztelettől. Uraságod kétségkívül tolmácsa —

Szerző. Csupán érzéseinek. Mert nyelvünkben olly hatalmas immár, hogy persa
accentusát aliglan vehetni észre.

Kritikus. Annál jobb. Ezennel teendém udvarlásomat ő herczegségénél.

Szerző. Illendő meghívás volt különben is célja látogatásomnak. Egyszer'smind
reám parancsola, adományát a' persa szokás szerint bemutatnom.

kövekkel gazdagon kirakott boglárt mutat elő.

Kritikus. kedvesen meglepve Nem reményilem — Illy drága ajándék —

Szerző. Ez, ha nem csalatkozom, csak előkövete a' sokkal nagyobb kegyelmeknek.
A' mennyire a' kellemes Zoraidát ismerem — egy kevésé érzélgős, forró keleti-vérrel, — nem
csudálandom, ha tisztelt Uraságodat, nem sokára a' naprenddel ékesítve, 's talán épen mint
hatalmasságomat is, tisztelni szerencsém leszen.

Kritikus. Valósággal, Doctor Úr, ne volna a' szerénység virtus, melyet én szinte
határon túl szoktam üzni, Uraságod elszedíthetné fejemet. 'S a' herczegné szép, a' mint mondja?

Szerző. Fölötte szép.

Kritikus. Hogy gazdag, bizonyítják e' gyémántok.

Szerző. Uralkodó herczegné.

Kritikus. Sietek lábaihoz. Hol találom?

Szerző. A' Kék-Róknál szállottunk meg.

Kritikus. Tegye bizonyossá a' kellemes Zoraidát, hogy égek és lángolok köntöse' szélét minél előbb csókolhatni.

Szerző. E' követség néhány erszényt vetend ki számomra.

tisztelettel hajtja meg magát, 's távozik.

9.

Kritikus egyedül.

Melly dicső, melly szép történet éri az embert, ha fejével és tollával banni megtanult. Ez a' boglár, ez nekem szörnyen nagy-árúnak látszik. Mingyárt holnap boltba vele, megbecsültetni. — De most ne késsünk a' gyönyörű herczegné' kívánságát tellyesíteni.

tükre elébe lép.

Vallyon mit mond figurámra? Kevéssé alacsony, kevéssé zömök: de eltelve erővel,'s inakban gazdag. 'S vonásaim? Villámló szem; ravaszkság tekintet; satyricus ajak; tölt orcák. Kétségkívül így fogtam megjelenni édes álmainak. — Több gonddal öltözzem e? Nem talán. Minek?...

Uri gondatlanság ékesíti a' zsenit. Pongyolácskán lép elő, könnyed fejbillentéssel köszön be. Rá-tartólag pillant széllyel. Nyugalmas és bátor sőt büszke tekintéseivel mutogatja, hogy érzi ön becset. Kínálást nem várva teszi le magát egy széken, elnyúl rajta, simogatja állát. Arra a' mit mások beszélnek muzsika felől, játékszin felől, nem ügyel. De végre ő is megnyitja ajakait; 's szava oráculum. Recensensi felsőségben harsogja el ítéleteit, 's szánakozva mosoly minden ellenkezésre. 'S ime a' hallgatók' egész csoportja álmélkodik a' nagy férfi' bölcsességén. Kiki tart gyors tollától, minden rettegi mardosó nyelvét. Így neki nincs oka pipere által keresni ragyogást: dicsőség kalaúza, dicsőség ünnepi-köntöse.

el.

II.

Szoba a' Kék-Rókanál.

1.

Színészné. Szerző.

Színészné. 'S mit remélhetünk?

Szerző. Boszúnk' diadalmát.

Színészné. Valósággal? 'S olly hiszelékeny lehetne mint Moliérenél Monsieur Jourdain? Lehetne egy második Mamuschi?

Szerző. Emberségemre.

Színészné. Illy okos, illy ravasz, illy elmés ember?

Szerző. Könyvíróink' hiúsága, leginkább pedig kritikusainké, hasonlít édes részegült-ségéhez azon koldúsnak, ki szultánnak képzelé magát. Az efféle ember bármely nevetéséges dolgot is kész hinni, mihelyt abban érdemes személye nevezetes rollt játszik. A' legdörébb képzelgés, mellyet másokban vállvonítva gúnyolna ki, barátságos elfogadtatást talál úgyve-lejében. Irassanak hozzá a' legszörnyebb hízelkedések, 's mondassanak szemébe: azokat azon entuziásmussal fogja mentetgetni, mellyet érdemeinek fel nem ébresztetniök lehetetlen. Egyedül saját érdemeinek számára faragá ő mérő-pálczáját czedrusokból, mellyek felhőkig érnek fel. Szóval: én ismerem emberkémet; mindenben kétkedik ő, egyedül saját nagy voltában nem; 's elbolondíthatni, hogy a' kettős torony Bolognában azért ferde, hogy előtte fejhajtást tegyen.

Színészné. A' csehgyémántból rakott boglárt tellyes-becsűnek hihet?

Szerző. Tellyes—becsűnek, mint hírért.

Színészné. 'S nem kételkedett a' felől, hogy egy persa herczegné ő érette szállott légyen meg a' Kék Rókanál?

Szerző. Mindjárt megjelenend Zoraida' köntöse' széleit csókolni.

Színészné. Igen derék! De vallyon nem akadhatta e nyomába annak is, hogy egy nem a' legroszabb hírből álló színjátszónét, kit ő soha nem látott, 's ki ötlet soha meg nem sértette, miért mardos olly dühvel folyóírásában, még minekelőtte ez fellépett volna?

Szerző. Igen természetes. Szerelmes egy fiatal középszer-talentumú színésznébe. Az bolondjának tartja őtet, 's a' nélkül, hogy észre venné; 's nem szűnik meg imádottját a' publicum előtt dicséreteivel elhalmozni. Minthogy azonban senki nem látja, 's látni nem is

akarja, a' mit egyedül csak maga veszén észre; 's minthogy szertelen magasztalásain mindenki kaczag: tehát olykor olykor kiömlészi epécskéjét a' hálátlan publicumnak, mellesleg pedig mind azoknak ellene, kik hősnéjének útjában állanak. Tart attól, hogy Asszonyságod e közép-szer teremtsére homályt vetend; ennek akarná elejét venni. Innen benne a' gúny és düh.

Szinészné. De hát Uraságod' legutóbbi munkáját, mely a' közönségtől javaló örvendőssel fogadtatott, miért gyalázá oly keserűen?

Szerző. Szinte igen természetes. Mi ugyan személyesen soha nem ismertük egymást, de darab ideig levelezésben állottunk együtt. Míg hasznára fordíthatott, 's tisztelői közé számlált, mindaddig magasztalt. Azonban két kis szerencsétlenség történt rajtam: egyik, hogy más vélekedésben voltam mint ő; másik, hogy a' közönség' javalatát megnyerém minden ő engedelme nélkül. Nemes irigységhez hasonló valami szikrázik keblében: ez ujjainak hegyéig szokta feltolni epéjét, mely onnan tollába ömlik által. Ide járul, hogy iránta jószágot és kedvezést bizonyítottam. Mind ez egoistára nézve elegendő, hogy gyűlöljön.

Szinészné. Pih! Az utálatos!

Szerző. Az istenért! Ne méltassa azon becsületre, hogy reá nehezteljen. Efféle bűnösöket legjobban fenýíthetni gúny és nevetés által.

Szinészné. Igaza van. 'S kész minden?

Szerző. Minden. Szerencsém volt cséljátékunkhoz néhány játszótársakat összesze-reznem, a' kiket, valamint bennünket, gonoszúl sértett meg. Mindnyájan con amore fog-ják játszani szerepeiket. Még a' derék Író-diákok is rá bírtam, alakoskodásunkban részt venni. Egyedül a' leány mutata kedvetlenséget, 's szinte erőszakkal hozhattuk ide. Most már Asszonyságod' rá-beszélő tehetősége oszlassa el vég tartalékjait.

Szinészné. Hol van?

Szerző. Az előszobában, 's intésére vár.

Szinészné. Ó szaporán; hadd jöjön! Története érdeklővé teszi.

Szerző. Tessék vele szóllani. Én megyek, 's az alatt lest állok, hogy a' fő személy véletlenül meg ne lépjen. A kapusnak utasítást adék, valamint több embereinknek is. Persáink mindnyájan készek; 's csaknem halálra kaczagják magokat, valahányszor egymásra pillantanak.

ajtot nyit,

Csak be ide, Leányasszonyka!

el.

2.

Hölgy. Szinészné.

Szinészné. féltre Gyönyörű leány. hangosan Csak közelebb, kedves kicsiny. Ne remegj. Mind a' ketten semmirekellő által sértettünk meg; 's íme kezet nyújtunk egymásnak a' bosszúállásra.

Hölgy. Ah, Asszonyom! ez nem keresztyén mód.

Szinészné. Nem; de emberi.

Hölgy. Az ég nélkülünk is megfenyítendi a' rossz embert.

Szinészné. 'S hátha bennünket választá eszközül?

Hölgy. Ah, nem.

Szinészné. Könnyű szerepet vállalsz.

Hölgy. Nem tudok tettetni.

Szinészné. Legalább ha csak némán is.

Hölgy. Azonnal rám fogna ismerni.

Szinészné. A' persa dámák fátyol alatt járnak.

Hölgy. Kiméljen meg.

Szinészné. Gyermek! Csak félig lesz tellyesítve szép plánunk, ha vonogatódzol.

Hölgy. Megbocsátottam, 's nem kívánok neki rosztat.

Szinészné. Hiszen mi sem szándékozunk egyebet, mint rajta nevetni, 's neked elégtételt szolgáltatni.

Hölgy. Ah!

Szinészné. Hát ha kívánságomhoz alkalmaztatván magadat, egy elhagyott terem-tésnek védelmet és gondviselést szerezhetnél?

Hölgy. Érzékeny oldalt illet.

Szinészné. Ha csekély áldozatnál fogva derék férfiút nyerhetnél vissza, ki törté-neteddel összebékülni óhaj?

Hölgy. Igen; ha lehetséges —

Szinészné. Állok érte.

Hölgy. De én mindent elrontandok.

Szinészné. Nem talán. Csak jelen légy, és hallgass. Mind ez, a' mit tőled kívánok.

Hölgy. Megadom magamat.
Szinészné. Nem fogod banni.
Szerző. beüti fejét az ajtón Jön!
Szinészné. Szaporán. Kövess hálószobámba. Szerencsére egyenlő növésűek vagyunk.

el mind a' ketten.

3.

Kritikus. Ifju. Könyváros.

Ifju és Könyváros persa öltözetben lassú kimért lépésekkel vezetik a' Kritikus a' játékszín' közepéig. Ott eleresztik, 's magok elől a' szögletekhez vonulnak, arczúl állanak feléje, karjaikat mellyökön keresztül, vetvén merőn néznek reá.

Kritikus. magában A' persa szertartások ismeretlenek előttem. Könyvároshoz Lehet szerencsém ő hercegségének, az erzerumi fejedelem-kisasszonynak, udvarlanom?

Könyváros. kiterjeszti karjait, a' turbán elejébe veti kezét, meghajol, ismét felegyenesedik, lábaival a' Kritikus' orra alá hadaz; 's eltávozik.

Kritikus. Különös szokások az ifjuhoz Barátom! A' felséges Zoraida elejébe kívánám bemutatni tiszteletemet.

Ifju. a' Könyváros szerint cselekszik; 's el.

Kritikus. Egyedül hagynak. Mit jelent ez?

4.

Szerző. Kritikus.

Szerző. Bocsánat, Pártfogyó Úr, hogy mingyárt jelen nem valék. Embereink nem értik nyelvünket; Uraságod pedig talán a' persákéban fog nem eléggé jártas lenni.

Kritikus. Én minden nyelven olvasok és írok, de gyakorlásom a' beszédben hiányoska.

Szerző. Arra hamar eljutna, mihelyt eltökéllené magában, a' szép Persiát egykor meglátogatni.

Kritikus. Miért nem, ha onnan, előmenetelt, becsületet és mulatságot várhatni?

Szerző. Aranyfolyamot, borostyánerdőt, örömtengert.

Kritikus. Keleti stylussal tetszik élni.

Szerző. Nem ígérek igen sokat. Tudom a' mit tudok. Legszorosabb bizodalommal szólván; a' mint haza érkezém, ő felsége az erzerumi fejedelemné egészen magán kívül volt. Nem elég, hogy minden ígét, melly tisztelt Uraságod' ajakáról folyt, nékie ismétlenem kellett; még ezen felül kénytelen valék testességben gazdag alakját 's bátor mozgásait is környülményesen lerajzolni.

Kritikus. Ki tudja, melly kecssegetető képet talált formálni magának?

Szerző. Minden bizonnyal. Uraságodban őszt gondola tisztelhetnie, a' mennyiben fiatal férfiúnál ennyi bölcseséget, ennyi hírt találni nem reményile. Mint álmélkodék el, midőn hallá, hogy csudálásának tárgya kellemes ifju légyen.

Kritikus. Nem épen ifju. Már negyven felé számlálunk.

Szerző. Lehetséges!? Ezt írásainak hihetni, de alakjának nem.

Kritikus. 'S mit monda a' hercegné?

Szerző. Tulajdonképen — nem szóla semmit; de sohajtozott. Szemecskéjít lesüllyeszté; divánra vetette magát; pirúlva néze rám, 's hirtelen borítá el fátyolával epedő szemeit.

Kritikus. Ugy látszik, a' persa dámák azon nyelvvel élnek, mellyel az európaiak.

Szerző. Kevés idő múlva így szólott: Ah, gyógyász? félek, ne hogy gondolatlanul találtam cselekedni, hazámat elhagyván.

Kritikus. mosolyogva 'S miért?

Szerző. Ezt tudakozám magam is, illendő tisztelettel. 'S még kérdezheted? ugymonda; a' kaspiumi sziklák nem valának nekem annyira veszedelmesek, mint ezen te keccsel tellyes rajzod.

Kritikus. nyájasan fenyegetve 'S ki mondá, hogy az igazság iránt hívtelen legyen?

Szerző. Sőt inkább csak ez vezérlé esetemet.

Kritikus. Meg lehetett volna kímélni mind magát mind engemet a' pirulástól. Azonban siessen a' hercegnének bemutatni, hogy a' csapodár tévelygés mély gyökeret ne verjen.

Szerző. 'S nem lesz idegen, a' keleti szertartásnak alá vetni magát?

Kritikus. Ugymint?

Szerző. Térdet hajtani, ha ő felsége megjelen.

Kritikus. Nem mondotta e, hogy a' herczegné szép?

Szerző. Gyönyörűséges.

Kritikus. Ki ne hajolna meg örömezt szép dáma előtt?

Szerző. Már itt van.

5.

Szinészné fényes persa-viseletben, fátyol alatt.

Előbbie k.

Kritikus. térden A' legboldogabb halandó, kivel kellem-istennéje parancsolni kegyelmes volt, ezennel leborúl lábai előtt.

Szinészné. Te állni fel! Én beszél rosz te nyelv; különben én mond tenek' sok szép?

Kritikus. Maga ezen beszéd elragadó hangzattja a' legédesebb rezgélődést költi fel keblemben.

Szinészné. Te nagy ember, sokabb nagy Szadi poétnál.

Kritikus. Könnyű lenne őt felül múlnom, ha e' kecsket zengenem szabadsággal bírhatnék.

Szinészné. Én nem van szép. Ah én volna szép!

Kritikus. Miért rejtj irigy fátyol e' mennyei vonásokat?

Szinészné. Te nem csapodár! Én beszél' te hazád'; poezi: én tanulni akar'. Én nagy út' csinált' ide; te tudni minden' te énnék' mondani szép'.

Kritikus. Bár mennyit tudnék is, e' pillanatban veszedelemben forgok mindent elfelejteni.

Szinészné. Én szeret' te nyelv', szeret' román: te mondani énnék', ki van szép?

Kritikus. Ez nehéz. Felette kis számban találtnak olyanok. Még sajátaim felől sem mondhatnék több dicséretet, mint hogy azok értelmes renddel lobogó phantasiát, világos nyelvvel szemfényvesztő elmésséget párosítanak.

Szinészné. De Komédi'k —

Kritikus. Valamennyien nem érnek semmit. Magam én egyet sem csinálók: azonban a' művészet' ezen ágát szoros kritikám által reménylem lassan lassan felemelhetni.

Szinészné. De poezi'k —

Kritikus. Sok tellyesítendő van hátra benne. Enyéim minden esetre legjobbak lehetnek. Legalább könnyedkéik, ömlők és magosak.

Szinészné. De hisztori' —

Kritikus. Fájdalom, nélküle tellyességgel szűkölködünk, kivévén némelly próbatételeket, melyeket mustrául én állítottam fel, de a' melyek utól érve még mind eddig sincsenek.

Szinészné. De philosophi' —

Kritikus. Ez nagy zajt csinál közöttünk; de a' való philosophia az én szerény írásimban rejtezkedik.

Szinészné. De kritik' —

Kritikus. Hízlekedem magamnak, hogy e' részben nevezetessé tellyesítheték. Azonban nem lehet nem sajnálnom, hogy ebben is egyedül csak magam ragyogok.

Szinészné. Lám, gyógyász! Én jól mond: csak ő van nagy!

Szerző. Én ezt soha nem bátorkodtam tagadni.

Szinészné. Én felindúlva, vídám; én nem tud szó: te venni e' gyűrű!

Kritikus. Felséges herczegné! Ezen drága kő atyjának kincsei közül —

Szinészné. Te hallgatni! Nem van drága tudósért.

Kritikus. Felséges asszonyom! Elnémúlok. félre Melly pompás solitaire!

Szinészné. Te írás' sokabb' becses.

Kritikus. Ah, ezen gyűrű valóban nagy becsű. De ha bátor lehetnék kegyelemért esedezni, mely előttem még nagyobb beccsel bír —

Szinészné. Te lenni bátor!

Kritikus. Ha ezen gyűlöletes fátyolt emelnem szabad volna, mely tőlem az isteni szépség' látását zárja el —

Szinészné. Te sok' kívánni. Persiában bátyám előtt sem van ez szabad.

Kritikus. Most az én házámban vagyunk, felséges herczegné!

Szinészné. De profét' —

Kritikus. A' proféta egy szót se tudjon felőle.

Szinészné. Én tenek' minden' ad'. felveti fátyolát, 's epedve néz reá.
 Kritikus. Hah! Mit látok? Vénus támadt e fel? Hébe született e újra félre Istene-
 nemre! Szébb Katinkámnál.
 Színészné. Kell nem hinni poét' szavai'.
 Kritikus. Szavainak nem, de érzéseinek — midőn a' költő, szépség által bájolván,
 elnémúl.
 Színészné. O, tudós!
 Kritikus. Midőn szemei gyúladoznak, ajkai remegnek. —
 Színészné. O, nagy!
 Kritikus. Midőn tisztelet sem fékezheti istennéje' lábaihoz vetnie magát.
 cselekszi.
 Színészné. O, tudós!
 Kritikus. Megesett nekem! Szabadságom örökre oda!
 Színészné. Té hódolni énnék'?
 Kritikus. Koporsóm' zártáig.
 Színészné. Mi léli? Én felejt' Erzerum'; én felejt' Sophi Persiában; én felejt' Ur
 Bátyám'.
 Kritikus. Mindent feled a' szerelem.
 Színészné. Szerelem — Ah, dicső!
 Kritikus. Szerelem változtat által tulkokká isteneket, pásztornékká herczeg
 hölgyeket.
 Színészné. Én szédül'; én forr'; én tántorog'; én rogy'... karjai közé hanyatlak
 Kritikus. Karjaim közé!
 Színészné. kifejtekezvén Hah, Mit tett' én? Én ész kívül. Nagy profét, merre? Hová?
 Ez ember van énnék' veszedelmes. — Gyógyász, követni. Pilulák' énnék! én beteg! el.
 Szerző. követve Tessék csak maradni. Nincs semmi veszedelem.

6.

Kritikus. egyedül.

Különben is tudom, hogy, semmi veszedelem sincs. Efféle ájulásoknál nem használnak
 sem pilulák, sem szentek, sem proféták. — Gyors győzelem, mint szokásom. Űzőbe kell vennünk.
 Hadd rugódozzék a' fejedelmi gőg karjaiban; neki a' gyönyör előtt buknia kelletik. De itt
 még bátrabb remények is kecsegtetnek. Egész Persia feltárul tekinteteim előtt.

7.

Szerző. Kritikus.

Szerző. Ej, ej! Mit tetszett cselekedni? —
 Kritikus. Szokott efféle rajtam történni némelykor.
 Szerző. Herczegném könnyekben úsz.
 Kritikus. Felszáraztandom.
 Szerző. Kétségbe esett.
 Kritikus. Szükségtelen.
 Szerző. Esküszik, nem élhet Kegyed' bírása nélkül.
 Kritikus. Birjon tehát.
 Szerző. Minden tétozás nélkül kiálta fel: megosztom thronusomat vele!
 Kritikus. Majd meglássuk.
 Szerző. De ah!
 Kritikus. No 's — mire való ezen Ah?
 Szerző. Ah! ah!
 Kritikus. Talán a' persai Sophitól féli?
 Szerző. Nem. Ezen öreg félgyermek. Herczegnénk azt cselekszi vele, a' mit akar.
 Kritikus. Annál jobb.
 Szerző. De ah!
 Kritikus. Talán valamely herczegnek már el is van jegyezve?
 Szerző. Az sem. Szerelem és házasság élet iránt mind eddig meggyőzhetetlen utálatot
 nyilatkoztatott ki.
 Kritikus. Annál jobb.
 Szerző. De ah!

Kritikus. Patvarba! Mit akar tehát ezen ahjaival?

Szerző. Zoraida herceg asszony ájtatos dáma; buzgón hódol profétánk tanításainak; Kegyed pedig, nagyérdemű Úr, eretnek kutya.

Kritikus. Ha nincs más baj, ezen segíthetni.

Szerző. Hogyan? Kegyed eltökélhetné magát. —

Kritikus. Miért ne?

Szerző. Turbánt tenni fejére?

Kritikus. Miért ne?

Szerző. Hirtelen megölelve Nagy férfit! Most látom már előítélettől ment lelkének fejedelmi mélységét. Rajta tehát. Legyen feltárva Uraságod előtt. A' forróan szerelmes hercegné, fejedelmi vágyainak gyors tellyesedéseihöz lévén szokva, tisztelő parancsolá, Kegyedet e' csiklandós tárgyban külön vennem. Mert, felkiálta fájdalmasan; inkább halok, mint keresztyénnel párosodjam!

Kritikus. Ne haljon. Jelentse bé: én kész vagyok mindent hinni, a' mi tetszésére lehet.

Színészné. belől Ha! Ha! Ha!

Kritikus. Mi volt ez?

Szerző. Kihallgatott; 's öröm-elragadtatása miatt magán kívül kaczag.

Kritikus. Szabad hozzá?

Szerző. Még nem, én Uram és Hatalmasságom! Ali' sírjára esküvék, szerelmesét vagy mint Muzulmánt vagy soha többé nem látni.

Kritikus. Ám légyen. Én tehát már Muzulmán vagyok.

Szerző. Előbb holmi csekély czerimóniának kell megelőzni a' dolgot.

Kritikus. Nem ugorhatnók e el?

Szerző. vállat vonít Öreg és orthodoxus pap vagyon seregünkben; egyszersmind gyontató atyja ő Herczegségének. 'S ez sürgeti leginkább.

Kritikus. Jót áll az Úr a' következtetésekért?

Szerző. Egész tellyes mesterséggel.

Kritikus. Bízást tehát. Királyi-szék érdemes áldozatra.

Szerző. Czerimóniánk valóban terhesek —

Kritikus. Királyok és császárok is kénytelenek némellykor efféle tetszésök gyanánt fogadni. Csak szaporán! Égek a' hercegnét boldogítani.

Szerző. Türelmet egy pillanatig!

el.

8.

Kritikus. egyedül.

Boneval nevezetes ember volt, 's turbánt vőn, pedig csak azért, hogy páros-lófarku basa lehessen. Itt uralkodó-hercegség felől van szó. Ugyan esztelen volnék, ha csak pillantatig is gondolkozóba eshetném. A' Sophi persiában nagy-bátyám leend. Ki tudja, mi nem történhetik, ha fíjai láb alól elmozdíthatnak!

el.

9.

Színészné és Hölgy az oldal szobából.

Színészné. A szerző után kiáltva. Uram! kérem az Urat! Ne vigyék a' tréfát oly messzére!

Szerző. Csak egy csekélységet még; 's bosszúnk tellyesítve van.

Színészné. Megelégedtem.

Szerző. Nincs pardon. el.

Színészné. No's, gyermekem? De hiszen te reszketsz, mintha tragoédiát játszanánk.

Hölgy. Előre mondtam, hogy semmiféle szerepre nem vagyok alkalmas.

Színészné. 'S talán még szánakozol is rajta?

Hölgy. Csaknem.

Színészné. Ej, a' galambszivecske! Gyermek! a' férfiak mindnyájan szörnyetegek, leginkább pedig azon átkozott egoisták, kik e' nagy és temérdek világban egyedül önmagokat látják, önmagokat szeretik, önmagokat imádják; kik előtt nincs semmi szent, csak a' magok' énje; kik a' magok' kéjeinek bár melly ártatlanságot, 's hiúságoknak bár melly jó - nevet feláldoznak; kiknek szemtelen vakmerősége bár melly érdemet kigúnyol; 's kik harpyák' módjára környékezik meg a' talentomokat, hogy azokat megfertéztethessék. Órizkedjél az efféle majom-

emberektől. Ellenségeskedésök gonosz órákat adhat ugyan; de barátságok még inkább veszedelmes: mert önhasznoknak és hiúságoknak csak egyetlen intésére is készek feláldozni tégedet. Olyanok ők, mint ama nevezetes méregfa, melynek szomszédságában minden kiszárad.

Hölgy. Lépést hallok.

Színésznő. Szaporán; le a' fátyolt!
mint a' ketten el.

10.

Középett a' Kritikus; arcát fájdalmasan vonítgatván félre. Könyváros turbánt, Ifjú kaftánt, egyik Inas kardot 's másik hosszúszerű pipát hoznak. Szerző rekeszti be a' sereget. Író-diák könyörgéseket mormol a' Koránból.

Kritikus. Megvallom, kedves gyógyász Úr, e' czerimonia egy kevéssé megrángatott. Szerző. Csekélység! Ha általa Uraságodon csorbácska történt, az idővel dicsőségéhez nővend.

Író-diák. Ali merlino cedrino bambino.

Ifjú. Kritikusra kaftánt ölt, sok hajtogatások között Pintsura Salmasi Kalock.

Kritikus. Szolgája.

Író-diák. Ali doldschetto marketto barretto.

Könyváros. felteszi a' turbánt. Melfonte Zamora Krutsuk.

Kritikus. Köteles szolgája.

Író-diák. Ali perlundi Schnuppendi Korlandi.

Egyik Inas. felköti a kardot. Illos panna fumli fü.

Kritikus. Obligatissimus.

Író-diák. Ali mardoso paffoso Schmurlosso.

Másik Inas. nyújtja a' pipát. Puffa piffa.

Kritikus. Legalázatosabb szolgája. Kész leszek e már valahára?

Szerző. Még szerencse-kívánásaink —

Kritikus. Elengedem.

Szerző. Nem ismeri papunkat. Ő egy jottát sem enged.

Író-diák. kezeit magosra emeli fel, 's dűdölva tőtyög a' körben Mili bona tango menas —
Schnur Schnurwickli buck.

Könyváros.

a' Kritikus mellé állván, úgy hajtja meg magát, hogy gerinczével amazéra kemény lökést ejt, 's amaz néhány lépéssel előre bukkan. Mind a' ketten hirtelen fordúlnak meg, mély reverentiát csinálván egymásnak Ifjú ezen pillanatban ismétli a' manővert a' másik oldalról, 's az előbbi módon végzi. A' hajtogatáskor ezen tisztelkedést kiki úgy tellyesíti a' maga sora szerint, hogy a' Kritikus a' temérdek reverentiák között ide és amoda zökken. Később nagy gravitással az Író-diák következik; legutóljára pedig a' Szerző, ki hajtogatás helyett a' Kritikust karjai közé fogja.

Szerző. Most már, kedves Ur, minden tellyesedve van.

Kritikus. Csak nem elvesztém béketűrésemet.

Szerző. Felnyílnak a' paradiçsom' ajtaji.

11.

Hölgy. a' Színésznő' öltözetében. Színésznő.

mint szolgáléány.

Mind a' ketten elfátyolozva.

Hölgy. a' Színésznőre támaszkodik.

Kritikus. Felsőges herczegasszony! Vajha a' dicső és nagy proféta irgalmas és kegyelmes volna rendelni, hogy ezen új ékességben felségedhez méltólag jelenhessek meg!

Hölgy. Ah!

Író-diák. Sarabunda mallorma parsi brumalla.

Szerző. Engedelmet ad a' herczegnének Uraságoddal egybe-kelnie.

Író-diák. Agga peksda Wizzi Raip!

Szerző. De előbb a' nászadományoknak szükség egymással felváltatniok.

Kritikus. Nászadományoknak? —

Szerző. Lásza Uraságod; Kamarásaink a' kabinetbe mennek. Felelek érte, hogy drága kincsekkel rakodva térendenek vissza.

Kritikus. 'S a' nászadomány?

Szerző. Egyik a' Völegénytől váratik.

Kritikus. lassú hangon Barátom, pirulnom kell. Nincs egyebem felváltani, mint szívem, fejem és dicsőségem.

Szerző. Soknál is több. Azonban embereinkre nézve ohajtánám, méltóztatnék ezen czerimoniának is meghódolni.

Kritikus. Szíves örömet, de —

Szerző. Semmi je sem volna e kéznél? Arany; vagy más efféle drágaság?

Kritikus. E' gyűrű, melyet egyik ajánló levelemért kaptam, 's 40 vagy 50 arany ezen erszényben. Csak ennyi mind a' mim van.

Szerző. Elég. Hiszen ez egyedül persa szokásaink megtartása végett esik.

Míg az Inasok egy szőnyeggel bevont nagy szekrényt a' Kritikus előtt letesznek, az alatt a' Szerző erszént és gyűrűt általad a' Hölgynek. Ez vonogatodzik elfogadni.

Kritikus. Ah, Gyógyász Úr! A' Herczegné megveti csekély adományomat.

Szerző. Nem szinte. Csak én ejtettem volt hibát. Papunk' kezében kellett volna lennem, ki annak idejében a' szokott végre fordította volna. általadja az Író-diáknak.

Kritikus. Mindeneken általestünk tehát? 'S szabad végtére e' fátyolt felemelnem?

Szerző. Szabad.

Kritikus a' Hölgyhez közelítvén, a' Színészné ennek fátyolát hirtelen felrántja.

Kritikus. Mi ez?

Hölgy. Nem ismer?

Kritikus. Mit jelent? —

Színészné. fátyolát félre vetvén, mély hajtással Én vagyok; az idegen Színészné. Ha ezután ócsárlani akar, legalább bébizonyíthatja, hogy mesterségemből látott egy kis lérzetet.

Kritikus. dühösen tekintget szélyvel Nem reményem —

Szerző. leveszi turbánját; reverentiával. Én a' Szerző vagyok. Recenziójiban minden inventiót megtagadott tőlem; legalább ez a' mostani találmány enyém.

Kritikus. 'S bátorkodtak —

Író-diák. leveszi szakálát Én az Író-diák vagyok, colléga Uram!

Ifju. a' turbánt levévén Én az Ifju.

Könyváros. épen úgy Én a' Könyváros.

Színészné. 'S ez a' Persa inasom.

Szerző. Amaz enyém.

Kritikus. Komédiát játszottak velem?

Szerző. Csak cséljátékok.

Kritikus. Hol pénzem? gyűrűm?

Író-diák. Mindeniket a' Hölgyecske tartja meg, még pedig igazságosan és törvényesen.

Kritikus. Haggyán. Nálam a' boglár és gyűrű —

Színészné. Csehgyémántokból.

Kritikus. Ört hozok; poroslót —

Szerző. Az sem szerzetheti vissza egészen a' mit elvesztett.

Kritikus. elhajtja turbánját Mindnyájokat törvény elébe idézem.

Színészné. A' nevetők részünkön lesznek.

Kritikus. elhajtja a' pipát Bosszút állandok magamért.

Mind. Ha! ha! ha! ha!

Kritikus. kardot ránt Mi tartóztat, hogy e' pillanatban ... észre veszi, hogy kardvas helyett róka fark van dugva hüvelyébe.

Mind. Ha! ha! ha! ha!

Szerző. Fringia fűzfából.

Kritikus. dühösen hajtja el kardját Kegyetlenül fogtok lakolni ezért!

Mind. Mulle mulle mulle.

Kritikus. lerántja kaftánját Folyóírásom' mindenik lapján meg foglak benneteket semmisíteni.

Mind. Mulle mulle mulle.

Kritikus. a' Színésznéhez Ki fog fütyöltetni!

Mind. Mulle mulle mulle.

Kritikus. Szerzőhöz. Maga pedig megköveztetik.

Mind. magosra szökellvén fel. Pil — — p!

Író-diák. énekelve Lidum ladum pimpi schnursi.

Mind. énekelve Moxa moxa biribi!

ADATOK EGY ARANY-VERS HITELESSÉGÉHEZ S EGY ARANY-TÖREDÉKHEZ

1. 1866-ban írta Arany töredékben maradt verse aljára: *Nagyon fájl nem megy!* — s nem csupán a Juliska kora elvesztén érzett fájdalom fojtotta tollába a szót. Ami vers az elkövetkező esztendőben a hallgatást megtörő 1877. évig születik, mind csak néhány soros fájdalom szesszenet, keserű bökvers vagy pár sornyi töredék. Éppen ezért érdemi megkülönböztetelmünk minden verse ebből a korszakból.

A jelzett időszakra esik Aranynek most tárgyalandó kis verse is, amelynek hitelességét mindeddig több-kevesebb kételkedéssel fogadta az Arany-kutatás. Most talált adataink megerősíthetik Arany szerzőségét. A kis vers négysoros alkalmi vers, a sirversek nem mindig legeredetibb s legegényibb színeket csillogtató műfajából. E vers sem különleges költői erények, hanem inkább születése körülményei miatt érdemi megfigyelmünket.

A sirversírás fájdalmas és sokszor különös kötelessége alól Arany már — mint maga megírja — ifjúkorában sem tért ki, nehogy megbántsa a hozzá bizalommal fordulókat.¹ Az ő szavával: nem egyszer „iszkábaált” sirverset, de írt felkérés nélkül, magától is: 1868-ban Tompa sírkövére próbálgatott több változatot. A mi versünk éppen a következő évből: 1869-ből való, abból az évből, amelyből eddig mindössze tizenkét kis alkalmi szesszenetet, epigrammát, töredéket ismertünk. A sirverset — ez egyik érdekessége — nem itthon, hanem Karlsbadban írta egyik honfitársa halálára, s önként, külön felkérés nélkül. 1869-ből, első karlsbadi útjáról csak két verset ismerjük: a töredékben maradt *Némhöz* című szép emlékverset, amelyet „lelki frigyük” harmincadik évfordulóján írt feleségének, s az akasztófahumorról megírt *Búcsú a fürdőtől* című játékos versikét. A két vers közé esik a most tárgyalandó sirvers, az a két disztichon, amelyet a karlsbadi zsidó temető magyar halottjának, a fiatalon elhunyt Rockenstein Mihálynak emlékére írt.

Arany műveinek kritikai kiadásában Voinovich Géza említi s idézi is a verset a VI. kötetnek a karlsbadi apróságokra vonatkozó jegyzetei közt:² „Szöbeszéd fenntartotta, hogy egy ott [Karlsbadban] elhunyt magyar fiú sírjára írt egy epigrammát. Tolnai Vilmos fölkereste a sírt s leírta a sirverset.

*Jó magyar, ifjan akart használni szerette honának,
És hogy erőt nyerjen, jött felüdülni ide.
Hajh, de üdülés helyt kora sírját lette meg itten,
Most apa és rokonok gyásza keserű nevé.*

Alatta: Rockenstein Mihály, szül. 1842. júli, megh. 1869. júni.”

Voinovich szerint Tolnai Vilmos az Irodalomtörténet 1918. évfolyamában közzé is tette a verset; ezek után ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Nem hiteles, a szöveg kevéssé mutat Aranyra”, s utal Kristóf Györgynek az Uránia 1913. évfolyamában megjelent cikkére. Az idézett cikkben³ azonban nincs említés Arany szóban forgó sirverséről, a karlsbadi Arany emlékpád verses feliratát tárgyalja ott a cikkíró Kristóf György; bizonyára ezzel a verssel cserélte össze Voinovich. Azért is érdekes Voinovich Géza itteni állásfoglalása (ha csak nem tévedés és elírás az alapja), mivel 1938-ban megjelent Arany-életrajzában még ezt írta a karlsbadi évek terméséről „Négysoros epigrammot írt egy Karlsbadban elhunyt magyar zsidó fiú sírkövére, s tréfás sóhajjal búcsúzik a fürdőtől, — ennyi minden, — ezután egy-két évig sem több.”⁴ A verset magát azonban itt nem idézi s forrását sem, ahonnan tudomást szerzett róla, Forrása minden bizonnyal Tolnai közlése lehetett, amelyre a kritikai kiadásban hivatkozik; Tolnai cikke azonban nem az Irodalomtörténetben jelent meg, mint Voinovich írja, hanem az Irodalomtörténeti Közleményekben (1918. 322).⁵ Tolnai ott ezt írja: „Egy másik sirvers is van még, melyről hol, hol nem — urát adni nem bírom — azt olvastam, hogy szintén Arany írta. Egyik karlsbadi tartózkodása alkalmával kérte volna meg egy magyarországi zsidó fürdővendég, írjon ott meghalt fiának sírkövére egy-néhány sort. Mikor Karlsbadban jártam, fel-

¹ „Ezeket a sirverseket is csak azért írom, nehogy rossz érzést költsek fel azokban, kik gyász állapotban bizalommal fordulnak hozzám” — idézi Rozvány György Arany szavait. L. SÁFRÁN GYÖRGY: Arany János és Rozvány Erzsébet. It Füz. 31. sz. 144.

² Arany János Összes művei VI. 1952. 244–5.

³ KRISTÓF GYÖRGY: Arany János Karlsbadban. Uránia, 1913. 390–5; 512.

⁴ VOINOVICH GÉZA: Arany János életrajza. III. 1938. 229.

⁵ Tolnai cikkének föl kutatásában SCHEIBER SÁNDOR volt segítségemre; szívességét ezúton is megköszönöm.

kutattam a zsidó temetőt, s csakugyan a jobboldali osztályban, hátulról az ötödik sorban, az utolsóelőtti kövön a következő distichont találtam (a sorok a kő keskenysége miatt meg vannak szakítva, ezt elválasztó vonallal jelölöm):

Jó magyar ifjan akart használni szerette honának |
És hogy erőt nyerjen jött felüdülni ide |
Hajh de üdülés helyt | Kora sírját lelte meg itten |
Most apa és rokonok gyásza kesergi nevét |
Rockenstein Mihály | Szül. 1842. Juli | megh. 1869. Juni.

Az Arany-irodalomban nem bírtam megtalálni e vers hitelességének igazolását. Kristóf György sem említi *Arany János Karlsbadban* cz. cikkében (Uránia, 1913. 390, 512).⁶

A sírverset Molnár Béla is említi, sőt idézi is Arany karlsbadi tartózkodásáról 1933-ban kiadott kis füzetében.⁷ „Ugyanezen évből [1869-ből a Károly császár forrásaihoz című műfordításának évéből] való egy sírverse is. Goethe ismételtén írt Karlsbadban alkalmi költeményeket császárok, császárnék üdvözlésére! Arany csak egy Karlsbadban elhunyt, szegény pesti fiúnak, Rockenstein Mihálynak a karlsbadi zsidó temetőben felállított sírkövére írta a következő verset:

„Jó magyar ifjan akart használni honának
És hogy erőt nyerjen, jött felüdülni, ide —
Hajh de üdülés helyt kora sírját lelte meg itten,
Most apa és rokonok gyásza kesergi nevét.”

Forrására nem hivatkozik; föltűnő, hogy közléséből — alighanem elírás folytán — hiányzik az első hexameteres sor *szerette* szava. Könyvecskéje végén Voinovich Gézára hivatkozik, s „szíves támogatását” nyugtázza; föltehető tehát, hogy Voinovich — ill. Tolnai — nyomán ismerte a verset.

Molnár Béla közlésével közel egykorú Csekey Istvánnak helyszíni vizsgálódásokon alapuló beszámolója, amelyben kitér Voinovich véleményére is: „Voinovich Géza nem hiszi, hogy e versikét [a karlsbadi Arany-pad feliratát] Arany írta. Ellenben szerinte hiteles az a sírverse, amelyet egy zsidó fiú sírkövére írt a karlsbadi temetőben. Nem sikerült az elmúlt nyáron felkutatnunk. Nem is tudnak felőle Karlsbadban.”⁷ (Ebből úgy látszik, hogy Voinovich már Arany-életrajzán kívül is, korábban is nyilatkozhatott a szóban forgó sírversről.)

Mindenesetre Voinovich kritikai kiadásbeli jegyzetének tulajdonítható, hogy Keresztury Dezső sem vette föl a verset Arany verseinek mindaddig legteljesebb kiadásába.⁸

A vitatott hitelességű verset s keletkezésének körülményeit a Vasárnapi Újság 1888. évfolyamában Hajdú Nagy János ismertette.⁹ A cikket sem Voinovich, sem Tolnai nem ismerte. A következőkben közleményét — amely félreérthetetlenül bizonyítja Arany szerzőségét — teljes egészében közre adjuk:

„A karlsbadi új zsidótemetőben 1869 nyarán ásták meg az első sirt. Lakója *Rockenstein* Mihály, egy 27 éves zsidó vallású magyar lett. Apja, Rockenstein Lipót azon bölcselő elmék közé tartozott, a melyekkel a művelt zsidókörökben gyakran találkozhatni. De az öreg Rockenstein minden bölcsészeti volta mellett is megtörte fia halála. Fájdalmasan panaszkodott a csapásról egy ismerősének, mialatt fia sírját megtekinték, s a felállítandó emlékkőről beszélgettek.

Itt találkoztak *Arany* Jánossal, kinek költői lelke még e sok élvét nyújtó fürdőhelyen is inkább kereste az örök szépet, a hallgatva is ezer nyelvvel beszélő természetet, habár e hely a temető volt is. *Arany* megérté az öreg fájdalmát. Átérezé azt, s másnap az öregnek ezt a verset adta át, hogy véssse fia sírkövére:

Jó magyar, ifjan akart használni szerette honának |
És hogy erőt nyerjen, jött felüdülni, ide,
Hajh, de üdülés helyt kora sírját lelte meg itten,
Most apa és rokonok gyásza kesergi nevét.

Arany betűkkel vésték márványba a halás örömmel vett sírverset. S Rockenstein Aranynek húsz aranyat küldött. Arany azonban visszaküldte a húsz aranyat.

Ember, ki arany nélkül is arany.”²

⁶ MOLNÁR BÉLA dr.: Arany János Karlsbadban. Gyoma 1933. 13.

⁷ CSEKEY ISTVÁN: Arany János Karlsbadban. Nagykőrösi Híradó. 1932. okt. 30. 3.

⁸ Arany János Összes költeményei I—III. Szépirodalmi K. 1955.

⁹ HAJDÚ NAGY JÁNOS: Arany János sírverse a karlsbadi zsidó temetőben. VU 1888. 1. sz. 15.

A Juliska halálával támadt sebet még oly érzékenyen viselő költő nem véletlenül bolyongott Karlsbadban a halottak csöndes birodalmában, s a temetőbeli véletlen találkozáson különösen szíven üthette a korán elhunyt fiát gyászoló apa fájdalma, hiszen ő meg leányát veszítette el élete virágjában. Az apa fájdalmának rokonlelkű, mély átérzéséből érthetjük meg, hogy — külön felkérés nélkül — másnapra már meg is írta a két disztichonból álló sírverset véletlenül megismert honfitársa vigasztalására. Ámbár más adatok alapján úgy látszik, hogy csupán a találkozás volt véletlen, az ismeretség maga — ha nem is éppen személyes ismeretség — régebbi lehetett. Rockenstein Lipót alighanem azonos azzal a művelt irodalmár rabbival, akinek vállalkozásáról: a *Magyar izraelita* című hetilap megindításáról Arany is megemlékezett a *Szépirodalmi Figyelő* I. évfolyamában (1860-ban), kiemelve a tervezett lap magyarosodási törekvését.¹⁰ Arany a magyar hazafi szemével rokonszenven kísérhette Rockenstein lapjának törekvését, erre utal a sírvers első sora is. (Rockenstein nevét Rockonsteinnek és Rokonsteinnek is írták;¹¹ Arany is az utóbbi alakot használja a *Szépirodalmi Figyelő*-ben.) Az addig már több könyvet is írt művelt lapszerkesztő nagyon jól tudta, hogy az ország első költője küldött verset fia sírjára, s ezt akarta kifejezésre juttatni a nem csekély összegű honoráriummal, bár azzal is bizonyára tisztában volt, hogy Arany nem ilyen céllal küldte el művét. S Arany sem kis zavarban lehetett, amikor a pénzt megkapta s amikor azt visszaküldte; de bízhatott benne, hogy a pénz küldője nem fogja félreérteni tettét, s megérti, hogy ő nem számított verséért tiszteletdíjra, hanem pusztán embersége, a gyászban való őszinte együttérzése adta kezébe a tollat. S ez a mozzanat, a honorárium elhárítása éppúgy jellemző Aranyra, mint ahogyan az egész epizód jellemző az ő mély és igaz emberségére.

Nem sikerült idáig közelebbit megtudnom a vers közreadójáról, Hajdú Nagy Jánosról sem, de nincs okunk kételkedni a közlemény hitelességében; az adatokat — föltehetőleg — magától Rockenstein Lipóttól szerezhetette a közlő. Hitelességét látszik erősíteni az is, hogy nem egészen két évtizeddel a vers keletkezése, s néhány évvel Arany halála után publikálta a közlő, akkor, amikor még Arany László, s a költő- és íróbarátok, kortársak, szemtanúk életben voltak.

Szövegkritikai tekintetben egy lényegesebb eltérés van Tolnai Vilmos, Molnár Béla és Hajdú Nagy János közlése között: Molnár közléséből hiányzik az első sor *szertette* szava. A hexameteres sor biztosan jelzi, hogy Nagy ill. Tolnai közlését kell hitelesnek elfogadnunk. (Lehetséges, hogy Molnár Béla csak véletlenül, elírásból hagyta ki a kérdéses szót, bár a központosításban is eltér egymástól némileg a három változat.) Csekey István 1932-ben nem akadt a sír nyomára. Érdekes volna tudni, hogy Karlovy Vary-ban vajon van-e nyoma Arany sírversének a hajdani zsidó temetőben?

2. A Voinovich-féle kritikai kiadás VI. kötete (Zsengék. Töredékek. Rögtönzések.) közöl egy kis tréfás töredéket „Weiss barátom...” címmel:

Weiss barátom, azt a foltot,
Amely tavaly még nem volt ott,
Viseld egészségesen.
(1856.)

A magában nem sokat mondó három sorhoz a következő jegyzetet csatolja a kritikai kiadás: „Egy tanári vacsorán versben mutatta be az egész tanári kart. Szilágyi Sándor közölte ezt a pár sort (*Magyar Hírlap*, 1896. dec. 25.); többre már nem emlékezett” (i. m. 220). A jegyzet sem világít meg sokat a homályos kis gúnyvers tartalmából. Szilágyi Sándor azonban a kérdéses helyen pontosan megmondja, hogy milyen foltról is van szó a versikében, s ettől mindjárt megvilágosodik a mondanivalója. Mivel pedig Voinovich nem is szó szerint idézi Szilágyit, idézzük magát a verset is, nemcsak a hozzáfűzött kommentárt:

„Weisz barátom azt a foltot,
Mely egy éve még nem volt ott,
Viseld egészségesen.»

Weisz barátunk ugyanis akkor kezdett éppen kopaszodni.”

(*Magyar Hírlap* 1896. dec. 25.)

Mivel — tudomásunk szerint — Szilágyi Sándor másutt nem közölte ezt a kis verset, így a most közölt változatot kell hitelesnek tekintenünk.

¹⁰ L. Arany János Összes művei XII. Bp. (1963.) 11.

¹¹ L. SZINNYEI: Mírók és Újvári Péter (szerk.) Magyar Zsidó Lexikon Bp. 1929.

KISS JÓZSEF—LEVELEK

Az alábbi közlendő öt levél A Hét szerkesztői műhelyébe nyit réseket.

I. Kiss József levelei Kozma Andorhoz

Kiss Józsefnek Kozma Andorhoz közeledő szerkesztői magatartását változatos irodalmi-társadalmi tényezők készíthették elő. Alapmozzanatnak kell tekintenünk Kozma jelentkezését az irodalmi életben. Igen fiatalom szólalt meg, mégpedig legjelesebb lapjaink hasábjain.¹ Kiss József figyelmét feléje fordíthatta az a körülmény is, hogy folyóirata leendő munkatársának atyja, Kozma Sándor főügyész pozitív állásfoglalásával a tisztaeszlári per idején szilárd pontot jelentett a liberális közvélemény harcában.² Belejárhatott viszonyuk kialakulásába a szakmai ismeretség is. A költő 1882 óta a Magyar Francia Biztosítótársaság tisztviselője, Kozma Andor 1885-ben lépett az Első Magyar Biztosítótársaság kötelékébe.³ Az érintkezés keresés időpontjában társadalomszemléletük hasonlósága is elősegíthette közeledésüket. Igaz, Kiss József zsidó proletársorból érkezik, Kozma pedig dzsentri háttérből lép az irodalomba, mégis 1885-ben mintha azonos hangon szólnának. Kiss József Dózsa György árnyában ragadja meg a szociális problémát.⁴ Az emberjogok halottjának szelleme kiáltja: „reszkessetek — felámadok.” S Kozma ugyancsak árnyakat idéz. A föld: fény pár százezernek, „s mélyén az árnyak Nyüzsg, küzd, annyi millió!” A hon ötszáz törvényhozója „nem lát az árnyba: Sötét műhelybe, szürke gyárba.” Míg a százezrek a jólét fényében ragyognak, „Az árny megszólal: itt vagyok!”⁵ Kozma észreveszi a súlyos ellentmondásokat. Tudja, nem az állambölcsek formálják a világ sorsát, hanem a tömeg. A parlamenti hősök, politikusok ócska jelszavakra lesnek, pedig nem ők, „A mob, a megvetett Csinál világtörténetet.” Figyelmeztető hangsúllyal írja: „Lecsap millió kérges tenyér: Csak egy kérdés van: *munka és kenyér*!” Hallani a tömeg nesztét, „bár a távolban dörög, Azt mondja már: jövök, jövök!”⁶

Ezek a mozzanatok festik alá Kiss Józsefnek Kozmához írt alábbi első levelét, amelyet a közlendő második levél negyedszázadnyi távolságban követ, az értékelő kartársi modort szíves baráti hangra váltva át. De a hang módosulásának pozitív jellegével ellenkező irányba mutat a költő irodalomszemléletének pesszimizmusa. Van, miből táplálkoznia. A századelő nagy irodalmi korszakváltása, Ady megrázkódtató hatása, A Hét hanyatlásának jelzései magyarázzák a jelenséget: Kiss József sötét nyilatkozatát a novellairókról. Lényegében azonban nem volt oka panaszkodni. Lapja 1914. évi évfolyamában olyan novellairó-nevek szerepelnek, mint Barta Lajos, Csáth Géza, Kabos Ede, Karinthy Frigyes, Kóbor Tamás, Kosztolányi Dezső, Krudy Gyula, Lakatos László, Lovik Károly, Malonyai Dezső, Sebők Zsigmond, Tabéry Géza. Mindenesetre túlzás tőle és nyomasztó távlattévesztés, hogy e neveknel jelentősebb prózairót tömjénez Kozma Andorban.

1.

„A Hét”

társadalmi, irodalmi és művészeti közlöny
szerkesztősége

Budapest, 1889, okt. 22.
VIII. József körút 44.

Tisztelt barátom!

Az asztalomon felhalmozódott papírrétegeket összegereblyélve, a következő, hónapok óta itt heverő csonka rigmust találtam, melytől, minthogy Önhöz volt intézve, megfosztani nem akarom.

¹ NÉGYESI LÁSZLÓ: Pallas Nagy Lexikona. X. 858.

² EÖTVÖS KÁROLY: A nagy per. Bp. [1900], II. 172—4.

³ RUBINYI MÓZES: Kiss József. Bp. 1926. 31.

⁴ SZINNYEI: Magyar Írók. VI. 1432.

⁵ VÖ. KOMLÓS ALADÁR: A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei. MTA. I. OK X. 288—9.

⁶ A tegnap és ma. Bp. 1889. 61.

⁷ I. m. 67—68.

„Kozma Bandi, derék jó vitézem,
Ki a lantot pöngeted merészen,
Hozzád, íme üzenetem leszén,
Nagy ujságra, légy te mostan készen.

„Franciától, hol betölt rovásom,
Lesz ma-holnap végelszámolásom.
S indulok, hogy fogam el ne vasson,
Új pályára, újból új csapáson.

Újságírás lesz a mesterségem,
Teljesedik, mire vágyom régen,
Lapot adok, sok a terítékem,
Jó Bandika, légy te is vendégem.

Ha verset írsz, lendületes bájjal,
Mintha szívem kenegetnéd hájjal,
Ha prózát írsz, telisteli szájjal,
Hálám hozzád telefonon szárnyal.

Még néhány strofa következett volna, de félbeszakítottak. A netalán még szükséges magyarázatokat megtalálja a mai lapokban.⁸

Ezen szokatlan bevezetés után engedje, hogy nyomorult prózában kérjek Mutatvány-számomba öntől valami kis csinos prózát, rajzocskát, novellettet, verset, adomát vagy a mit jónak vél.⁹ Selejtes dolgot ön úgy sem ír. A legszebb, amit utolsó időkben öntől olvastam, az öreg koldus története volt.¹⁰ A hol az termett, bizonyára számomra is akad. Lapjaink olyan gyarlón honorálnak, hogy nekem sem lesz okom szégyenkezni azzal a díjazással, mely kezdő lapomtól telik.

De egy számrá valóval be sem érem; szeretném, ha gyakran keresne fel dolgozataival. Az olyan munkaerő, melyre biztosan számítani lehet, nálunk vajmi ritka! —

Kedves és merem remélni, hogy kedvező választ nehezen várom. Küldje minél előbb!

Kézszorítással maradtam
üdvözlő híve

Kiss József

2.

A gyógyfürdő fényképes fejléce

Trencséneplicz, 1914 júl 6.

Édes jó Bandikám!

Most kapom szíves soraidat és melegen köszönöm, hogy gondoltál reám. Kívánok neked jó étvágyat Hollandiához. Ott nagyon jól főznek. Az északi ember rokonságban áll velünk konyha dolgában, de jobban eszik mint mi és főleg jobban emészt.¹¹ Irigylek az utazásaidért.

⁸ Nemzet 1889. okt. 22. 3: „A Hét» lesz a cizme annak a társadalmi, irodalmi és művészeti közlönynek, melyet, mint irodalmi körökben már huzamosabb idő óta emlegetik, f. é. december 1-én Kiss József megindítani fog... hisszük, hogy a nagy közönség, melynek Kiss József évek óta egyik legkedveltebb költője, az új lapot, illetve a szerkesztő-kiadót ugyanazon rokonszenven és pártolásban fogja részesíteni, amelyben a költőt részesítette”. Pesti Hírlap 1889. okt. 23. 7: „az új hetilap aktuális jellegű lesz s válogatott szépirodalmi tartalom mellett, komoly irodalmi és művészeti kritikával foglalkozik. Irodalmi körökben élénk érdeklődéssel várják e lapot, mely köré nem csak a fiatal irodalom jórésze, de a régebbi irodalmi gárda legelőkelőbb tagjai is csoportosulni fognak.”

⁹ A Mutatványszámban Kozma Andor neve csak a leendő munkatársak névsorában fordul elő.

¹⁰ Nem akadtunk rá a versre. Közmának csak egy koldusokról szóló költeményét ismerjük: *Egyenlőség* (Versek. Bp. 1893. 90.). Benne a koldusviszonyok változását szemlélteti. Az érdemes csonkák és bénák közé dűbáb legények tolakodtak. Köztük sincs egyenlőség.

¹¹ E gasztronómiai mozzanat kapcsán találunk alkalmat arra, hogy válaszoljunk Trencsényi-Waldapfel Imrének arra a hozzászólására (It. 1962. 420), amelyben kétségbe vonja Möricz Zsigmond levele Kiss Józsefhez c. közleményünk (It 1962. 310) egyik szavának helyes olvasatát. Szerinte látatlanban is biztosra vehető, hogy Möricz nem ezt írta; „remegne a Schlesi bácsi porciója”, hanem *pallója*. A birtokunkban levő fotókópia tanúsága szerint azonban az eredetiben kétségtelenül és világosan kivehető a szó betűképe: *porció*. Egyébként Kiss József és a Schlesinger-szanatórium kapcsolatának illusztrálására két dedikációt idéznénk: „Mindig hálásan fogok emlékezni a pozsonyi szanatóriumra és annak asszonyára. 1912. márc. 17. Kiss József” (A Levelek hullása c. kötet [Bp., 1908.] egy példányán E. Katz könyvtárában, Bratislava). A másik ajánlást a költő egy fényképének talpsávján olvassuk: „Maholnap itt leszek állandó és odahaza csak vendég. Kiss József, Pozsony, szanatórium 1912. júl. 23” (Bárkány Jenő mérnök tulajdona, Bratislava).

Én már csak itthon maradok és a tótságon próbálok szerencsét. A brinza¹² is valami! Köszönöm a tárczádat, novelládat¹³. Te vagy az utolsó Mohikán. A frekvencia már nem novellázik — minden romlik. Én már egészen rozsdás vagyok.

Ölel és szerencsés utat kíván lekötölezett hálás
híved és barátod:

Kiss József

A levelek Kozma István mérnök tulajdonában vannak.

II. Kiss József levelei Heltai Jenőhöz

Heltai novellákon, verseken kívül Incubus álnéven¹⁴ verses krónikákat is írt *A Hébe*. 1899. augusztus 20-a után ezek a könnyed, időszerű témákról szóló rigmusok elmaradnak. E hiányról panaszkodik alább közlendő első levelében a szerkesztő. Tréfásan túlzó kitételeit serkentő kedveskedésnek szánta. Második, sürgető levelében már ösztönző gondolatot vet fel: szeretett munkatársa verses párizsi levelekkel jelentkezhetnék. Az a rámutatás, hogy Heltai verse rövidesen meg fog jelenni, biztos fogódzót ad a levél írása időpontjának megállapításához. Kiss József levelének elküldése után ugyanis megérkezik Heltai küldeménye, benne az első párizsi krónika, amely 1899. október 15-én jelent meg. Az idézett vers tehát *A kincs* című költemény, amelyet *A Hét* október 8-i száma közöl (669). Eszerint Kiss levele 1899. október 1 és 6-a között kelt. A szerkesztő örömmel fogadja Heltainak a francia fővárosból küldött rigmusait. Az elsőnek közölt *Dal az enghieni bikáról* című verset a következő szerkesztői megjegyzés vezeti be, ajánlja: „A mi kedves társunk Incubus, közönségesen János, költői nevén Heltai Jenő állandóan elhelyezkedett Párisba (!) és ezentúl onnan küldi nekünk hetenkint bájos rigmusait, melyeket egy idő óta súlyosan nélkülöztünk” (1899. 693). Kiss Józsefet azonban csalódás éri. A rigmusok lassan érkeznek. Újabb párizsi krónika csak a november 5-i számban lát napvilágot. (741) A következő pedig ismét csak hosszú hetek múltán, december 17-én (837). Érthető tehát a harmadik levél hangja, szemrehányó figyelmeztetése, amely végszóként, eszméletlen akaróan villanásnyi társadalombírálatba torkollik.

1.

A Hét rajzos fejléce

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

VII., Alsó-erdősor 3.

Budapest, 1899. szept. 18.

Kedves Jenőké.

Molnár Feritől kaptam meg úgy látszik ideiglenes lakcímedet. Miután te nem hallatsz magadról, hát írok én, kijelentvén, hogy mód nélkül hiányzol nekem. A te rigmusaid voltak egyetlen komoly olvasmányom *A Hében*. A többi bölcseséget mind megúntam. Kérlek örvendeztesd meg az én vén fejemet egy pár hóbortos bolondsággal és hozz egy kis igazi derűt az örök unalomba.

Írd meg, hogy mit csinálsz, hogy élsz? Tudsz-e dolgozni? Nem habarodik-e össze a fejed abba a lármás, rakoncátlan nagy városba? Gondolod-e hogy tanulni és előre menni fogsz?

Boross Samutól¹⁵ jegyet kértem és ha megkapom és is elmegyek egy ugrásra Párisba! Kíváncsi vagyok a rue Chabrolra.

A mi életünk most nagyon egyhangú. Az Otthonban is nagyon hiányzol. A hitelezőid sem a legjobban érzik magukat. Szegény Ambrus is nagyon pápista színben van.

Levelező lapodon összekapott a két lányom, mindakettő jussot formál hozzá. Csak azzal tudtam őket megnyugtadni, hogy küldesz te még egy másodikat.

Hamari hírt várva tőled maradtam

őreg czimborád

Kiss József

¹² Liptói túró; kecsketej hozzáadásával készült juhsajt (ÉrtSz. 1 : 720).

¹³ *A Hét* 1914. évi évfolyamának második felében Kozmától csak két novellát közöl. Egyéb írása még álnéven sem jelent meg.

¹⁴ GULYÁS PÁL: Magyar írói álnév lexikon 565.

¹⁵ Hírlapíró, a Budapesti Napló belső munkatársa. Az 1900. párizsi világkiállításon a magyar pavillon sajtófőnöke volt (GULYÁS PÁL: Magyar írók. III. 983.)

Kedves Jenőkéim!

Várom, várom tőled a kutyanyelveket és nem akarnak megmozdulni. A múlt héten, ezen a héten — semmi hír, noha tudhatnád, hogy minden héten szívesen látunk és a mennyire telik mozgósítom az incubusokat. Témát persze nem küldhetek, mert az nagyon körülményes, de hát írhatnál verses párizsi leveleket, te oly könnyen verselsz és ha kissé megszokod az új környezetet, lehetetlen, hogy impressiókat ne nyerj. Azután a francia újságokat is böngészhetnéd, különösen a drámai formában megírt apróságok nagyon elkelnének, szóval a vig elemet cultiválhatnád, mert az teljesen elárvult a te távozásod óta. Egyéb direktívát alig tudok adni neked, de hát ez nálad úgy is fölösleges.

Küldtem neked húsz forintot és megindítottam a lapot. A versed e héten fog megjelenni, nagyon szép. Rég nem írtál ily őszinte szép dolgot. Én fájdalom oly irtózatossá calamitások közt éltem az utolsó hónapokban, hogy szinte közel voltam az elkracholáshoz, most megint összeszedtem magamat és kezdek újra éledni. Boros Samu jegyet ígért és én nehezen várom. Vagy egy hétre kimennék hozzátok némi kis üzletek elintézése és mások kezdeményezése céljából.

Kérlek, ha találkozol Samuval, interpelláld. Azt hiszem különben, hogy haza jövet magával hozza a jegyeimet is. — Remélem, hogy türethetően érzed magadat és lassanként megszokod az egyedüllétet, mert úgy képzelem, hogy nagy lehet a te párizsi magányod, aki megszokta itthon, hogy mindig körülrajongjanak. Látod, fiam, arról utóvégre is le kell szoknunk; mentől vénebbek leszünk, annál magányosabb az életünk!

Az Erzsi meg az Edit köszönik a képes levelező lapot. Természetesen nagyon megaprehendáltak, hogy a nevüket elfelejtetted. Ígértem nekik, hogy ki fogod magadat korrigálni. Erzsike a barnahajú imposztor, Edit a szőke nebih.

Öllelek és várom leveleidet.

Mindig igaz híved

Kiss József

3.

Édes Jánosom. Azt hiszem, érzékenykedel. Várod tőlem is az írást, én pedig nem jutok hozzá, hogy írjak neked. Most csináljuk a nagy jubiláris számunkat. Mindenki ír bele egy pár sort, neked sem szabad kimaradnod,¹⁶ hisz te is egyik felfedezettje vagy a Hétnak, és neked sem ártott a Héttel való összeköttetés. Arczképedről én gondoskodom. Azt hiszem a Streliszky-nél készült jó.¹⁷ Ugyan az isten szerelméért mért nem cultiválsz a Hetet jobban? Olyan gazdag vagy? A Hétbe minden számba írhatnál valamit. Oly kevesen vagyunk, hogy ama bizonyos apagyilkostól is örömet adunk minden héten egy cikket, ha írni tud. — Nekem úgy rémlik barátom te még mindig csak tétovázva szemléled környezetedet. Nyilván nem érsz rá sem ödöngölni, sem mélyebb pillantást vetni annak a dekadens társadalomnak a lelkébe, melytől mi még mindig oly sokat várunk. Írj, fiam, és ne bolondozzál. Ölel

a te igaz öreg pajtásod

Kiss József

[1899] 8/XII.

A levelek Heltai Jenőné birtokában találhatók.

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő

(844) ¹⁶ Az 1899. december 24-én megjelent jubileumi szám (1889–1899) Heltai *Dal* című költeményét közli

¹⁷ A fényképet l. uo. a 870. lapon.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1772-TŐL 1849-IG

Szerkesztette: Pándi Pál. A szerkesztő munkatársa: Lukácsy Sándor, Írták: Dezsényi Béla, Fenyő István, Horváth Károly, Julow Viktor, Lukácsy Sándor, Mezei Márta, Orosz László, Pándi Pál, Solt Andor, Sőtér István, Szauder József, Tarnai Andor, T. Erdélyi Ilona, Tóth Dezső, Wéber Antal. Bp. 1965. Akadémiai K. 831 l. (A magyar irodalom története, 3.)

A magyar irodalomtörténeti kézikönyvnek arról a kötetéről, amelyet a következőkben elemezni szeretnék, már több szakmai bírálat jelent meg. Ezek egyöntetűen elismerték és kiemelték a nagy vállalkozás vitathatatlan érdemeit. Méltatták annak a jelentőségét, hogy a korszakról első ízben készült marxista szintézis; ez a szintézis 8 évtized gazdag termését és kerekén 100 évnek erre az időszakra vonatkozó kutatásait dolgozza fel mintaszerű körültekintéssel és teljességgel. Utaltak arra, hogy az egészen belül is nagy eredmény a korszak nem belletrisztikus jellegű irodalmának, a politikai-filozófiai mozgalmak kifejezőjének beillesztése a korszak egészébe, amely igen sok ideológiai és ideológiai történeti kérdés tisztázását követelte meg. Általánosan elismert, hogy a korszakos nagyságokat tárgyaló portrék meggyőzőek, valódi irodalomérzéken alapulnak; a nagy rendszerezés minden pontjára a megfelelő ember: az illető költőegénység vagy irodalmi kérdés szakembere került. Mindezzel én is egyetértek, s azt hiszem, nem szükséges rájuk részletesen visszatérnem.

Én magam a kötet olvasgatása és tanulmányozása közben próbáltam feltámasztani frissebb és régebbi olvasmányélményeim; próbáltam a magam tudatában sűríteni azt a szívdarványszerűen tarka gazdagságot, amely Bessenyeitől Petőfiig a művekből élénk sugárzik. Első megközelítésben ez volt az az alap, amelyhez a kötet szerkesztőjének és 14 munkatársának teljesítményét mértem: átélő és elemző, majd rendszerező érzékük és képességük mennyit tudott ebből a gazdagságból felfogni és mások számára továbbadni; mennyire méltó a tudományos feldolgozás a korszak élő valóságához. Ehhez a szemponthoz aztán igyekeztem az értékelésnek az effajta művekre érvényes másfajta mércéit is hozzácsatolni. Gondoltam a középiskolai vagy főiskolai tanárra, aki egy adatnak, forrásnak szeretne utánanézni, egy értékelési problémában megoldást találni – vagy az egyetemi hallgatóra és a középiskolai diákra, akinek otthoni dolgozatához vagy szóbeli felkészüléséhez van támaszra szüksége. Azon a polcon,

amely felé a kéz ilyenkor kinyúl, valaha Pintér Jenő vasos kötetei állottak, hosszú ideig egyszerűen azért, mert nem volt más, ami ezt a helyet betöltse. Nos, ez a 6 kötet betölti-e majd, mégpedig jobban, korunk és a marxizmus magas igényeihez mérten? Megfelel-e majd a kézikönyv iránt élő és eddig betöltetlenül maradt sokféle igénynek?

S a követelményeket még tovább is lehet fokozni. Az első kötetek már közkézen forogtak, amikor egy olyan ismerősöm, akinek irodalomérzékét becsülöm és illetékességét sem tudnám kerekén tagadni, szinte egy kézlegyintéssel intézte el őket: ezek a kötetek voltaképpen csak esszé-gyűjtemények. Ez a megállapítás erősen elfogult, de benne rejlik a vállalkozás legnagyobb tudományos problémája: mennyire sikerült az egyes korszakokról valódi történeti jellegű szintézist adni? A polgári korban olyan felfogás is akadt, amely irodalomra-művészetre nézve az ilyen szintézis lehetőségét valósággal tagadta. Az egyéni életmű és a korok felépítménye egésze között csakugyan van poláris feszültség. Ha megadjuk az egyénnek, ami az egyéné, nehéz közte és más egyéni nagyságok között a szintetikus kapcsolatot megtalálni. Thiemannék elevenítették fel azt a képet, amely az irodalom és művészet történeti fejlődését folyamhoz hasonlítja: csak a kicsinyek úsznak az árnban, a nagyok magukban, történetietlenül állnak, kimagasló kösziklák gyanánt. A kép nyilvánvalóan egyoldalú szemléletből fakad, de elgondolkoztató. Ha valljuk is, hogy lehetséges a történeti szintézisnek olyan kategóriáit találni, amelyek a nagy egyéni életművekre is érvényesek, a kézikönyv kötetinek előlegezett kételyeink fennállanak. Marxista irodalomtörténetírásunk eddig túlnyomórészt monografikus irányú volt, a munkatársak többnyire egy-egy író volt vagy leendő monografusai, s ha a 6 kötetet együtt nézzük, számbelileg sem maradnak el a mozaikszerűségéről híres Beöthy-Badics két kötetétől. Persze köztudomású: mennyi mindezt tett az Irodalomtörténeti Intézet a kötetek, sőt az egész mű egysége érdekében. A korszak- és alkorszak-keretek, az egységes

tárgyalási szempontok értekezletek sorozatainak alakultak ki; próbafejzeteket vitattak meg, s a bevezetőket, amelyek a váznak mintegy csomópontjait alkotják, maguk a kötet szerkesztők írták meg. A siker azonban mégis azokon az elemeken fordul meg, amelyek a kereteket kitöltik.

Sorra véve most már az igényeket: azt hiszem, a kézikönyv-jelleg megvalósítását nagymértékben sikeresnek mondhatjuk. Itt a 4. kötetet használok fel összehasonlítási alapul, amelynek lektora voltam. A kézikönyvnek nyilvánvalóan feladata, ha a pozitív oldalt nézem, a korszakra vonatkozó tárgyi ismeretek minél nagyobb mértékének áthagyományozása, filológiai kutatási eredmények lerögzítése, a továbbkutatást megkönnyítő bibliográfiai adatok közlése — mindez pedig még abban az esetben is, ha egy részük a szakember érzése szerint közismert. Az új nemzedék számára már esetleg nem minden közismert. A kötet munkatársai ebből a helyes elvből indultak ki, s első gondjuk mindig és mindenütt annak a filológiai váznak megteremtése volt, amelyet aztán a történelmi és esztétikai elemzésnek kell élettel kitöltenie. A 4. kötetnek vannak ebből a szempontból vitatható szakaszai.

Más ismérvei a kézikönyv-jellegnek: az anyag tárgyalásának és az elemzéseknek tömöritése, az elemzésben és az értékelésben a rikitóbb egyéni színek és extravaganciák elkerülése. E tekintetben e kötetet a 4. fölé emelném. A dicséret talán kétértelműen hangzik, de dicséretnek számomra. A 4-nek a számos munkatárs között van néhány kiemelkedően egyéni látásmódú és egyéni írásművészetű szerzője, ezek igen kevéssé törekedtek arra, hogy egyéni színeiket az együtteshez hozzátompítsák — s ha a kézikönyvben elengedhetetlen anyagkészletet olykor kissé kelleetlenül magukkal cipelik is, elemzésük poentírozott egyoldalúsága eléggé elűt a kötet átlagától, pláne, ha ennek az átlagnak egyik-másik területe a kelletnél is szürkébb, egyenesen semmitmondó. A 3. kötet e tekintetben egyenletesebb teljesítmény: nincsenek a 4-re emlékeztető mélypontjai; a munkatársi gárda homogénebb, a szerkesztés folyamata láthatólag energikusabb volt. Persze itt is érzik különbség azok között, akik valóban a cél érdekében idomították mondanivalójukat, és azok között, akiknek itteni fejezetük egyúttal maximális teljesítményük is. Talán csak Szauder egyénileg sodró belletrisztikus stílusa és Julow Viktor árnyalt elemzése ad az átlagnál némileg élénkebb szint. E kötetre semmiképpen nem illik a vád, mintha valóban csak esszé-gyűjtemény lenne. Jól megkomponált, nem mozaik-munka ez.

Ebből adódik a kézikönyv-, illetve a korszakmonográfia-jellegből folyó második, az előbbinél fontosabb kérdés: sikerült-e hát a

kötetnek a maga anyagát egységesen, történelmileg átfogni? Milyen jellegű és értékű a kötetben foglalt szintézis? Mi adja meg a történelmi szemlélet általános keretét? E tekintetben a szerkesztés kiinduló elemei adva voltak, csak ki kellett őket egészíteni és végig kellett gondolni. Gondolkodni itt részben marxista, részben még polgári előzményekre. Hagyományosan adva volt a korszak kezdő éve: 1772; az előkészítő munka során problematikussá vált a zárókő: 1849 korszakzáró jellege. A magam részéről helyesnek tartom, hogy végül is ezt elfogadták; nyilvánvaló, hogy nemcsak az egyetemi oktatás igényei döntöttek. A keretek kitöltését és közelebbi tagolását már a marxista történettudomány eredményei befolyásolták. A korszak két nagy politikai hullámát jelzi a felvilágosodás és a nemesi reformmozgalom; mindkettő egy radikális kirobbanásban tetőződik.

Adva vannak tehát a korszak társadalmi-politikai-gazdasági vívőerei, hordozói, s belőlük — úgy látszik — egységesen bontakozik ki a Bessenyeivel kezdődő és Petőfiben kulmináló irodalmi-kulturális folyamat. Ehhez igazodik a két nagy alcím: Irodalmunk a felvilágosodás és a megújuló nemzeti mozgalom korában (1772-től kb. 1820-ig) — és: Irodalmunk a reformtörekvések, a forradalom és a szabadságharc korában. A végső rendszerezésnek ez a megoldása szükségszerűen vonja maga után azt, hogy a főfonal az *eszméletörténet* lesz. Önmagában ez is helyeselhető. Olyan korszakról van szó, amelyben, ahogy a legelső bevezető ki is fejté, az irodalom és a politika, sőt az általános társadalmi fejlődés között rendkívül szoros a kapcsolat; a politika gyakran az irodalom által létezik. A kor társadalmi és politikai szükségletéből fakadó eszméket az írók, költők tudatosítják, ők formálják meg és ők propagálják. Az irodalmi fejlődésnek ez az oldala kellőképpen érvényesül is a kötetben; legnagyobb érdeme éppen az eszméletörténeti szintézis jó megvalósítása. Tükröződik ez abban, hogy kellően teret kapnak az irodalomnak nem kimondottan szépiró egyéniségei és alkotásai, az első magyar köztársasági mozgalomtól a filozófiai törekvések, Széchenyin és Kossuthon át a 40-es évek radikális demokratizmusának elméleti irodalmáig.

Meggondolni való azért itt is akad. Vannak szerencsés esetek, amikor a korszak eszméletörténeti csomópontjai találkoznak az irodalmiakkal, például Bessenyeiben, bizonyos fókig Kazinczyban. Egy ilyen tagadhatatlanul jelentős csomópont, sőt eszméletörténeti központ Széchenyi is. Már Fekete Sándor bírálata (*Kritika* 1965/7) is felrója, hogy a kézikönyv kevés terjedelemben foglalkozik vele, holott írónak is jelentékeny. Hozzátehetjük még, hogy eszmei kisugárzása a kortárs irodalomra is hasonlóan jelentékeny. Besse-

nyei eszmerendszere társadalmi és európai háttérével együtt, kialakulásában jó megvilágítást és ismertetést kap; a Széchenyiről szóló kurta fejezet már inkább csak tankönyvvázlat, az eszmerendszer mindennemű kifejtése nélkül. A közelemlőtnak ez a torzító öröksége bizony csónkaságot idéz elő a kötetben. Széchenyihez köthető a szorosan vett politikai eszméken túl a történet szemléletben beállott nagy fordulat, aztán az új nemzet-koncepció, mindezek mögött azonban ott lappang egy új emberszemlélet is, amely magán viseli a kor romantizmusának jegyeit, de az önismeret, a közösségi felelősség hangoztatásával túl is megy rajta. Irodalmi szintézisből bajosan hiányozhat a Naplók Széchenyije; a döblingi Széchenyit viszont a Bach-korszak eszmevilágának keretében illetné meg érdemleges tárgyalás. Kölsej filozófiai nézetei — amelyekre az újabb kéziratok leletek vetnek világot — az egyéniség és a költői életmű egészen belül teret kapnak, hasonlóképpen esztétikai nézetei is. Mindez sajnos inkább ismertetés, amely mögött mélyebb háttér csak itt-ott csillámlik fel.

Olvasás közben gyakran fölmerülő óhaj: néhány sokszor előforduló, az eszmetörténet szempontjából alapvető fogalomnak közelebbi meghatározása vagy kifejtése. Ilyen a sokszor emlegetett „polgárosodás”, számtalan változatban (pl. „polgári érzelmek”); valamivel világosabban áll előtünk a „nép”, a „népieség” fogalma. Ugyanigy az egész első rész eszmei fölépítése szempontjából kissé tüzetesebben megmagyarázandónak érzem a „hagyomány” fogalmát. A hagyományörző költők külön fejezetet kapnak; Horváth János népiesség-könyve óta megszoktuk a kor alapmozgásait látni a hagyománymentésben és az újkérésben. Nincs konkrétan kifejtve, inkább csak célzásokban áll előtünk: mi is hát az a hagyomány, amelyet őriznek. Nem látjuk eléggé differenciáltan ennek társadalmi-ideológiai és kulturális elemeit és tartalmait. Ez szilárdabb és határozottabbá tenné az alapot a továbbfejlődés ábrázolásában. Ez persze összefügg azzal a még érintendő kérdéssel: milyen stádiumban van a „régimagyarság” korszakunk indulásakor, és mi megy át belőle az új korszak életébe?

Azt hiszem, a szerkesztőben és a munkatársakban is fölmerült az a kérdés: vajon elég-e tisztán az eszmetörténeti keret egy speciális irodalomtörténeti szintézishez? A kötet koncepciója — némiképpen folytatva az első két kötetben megkezdett irányvonalat — a kulturális felépítmény specifikus fogalmára: a *stilus*ra is támaszkodik, és a döntően eszmetörténeti jellegű alapkoncepcióba építi be a néhány év óta megint nagy tekintélyre jutott stílustörténeti szemléletet. Olyasfajta megjelölések, mint klasszicizmus, szentimentaliz-

mus, romantika — az alkorszakok elnevezésében szerepelnek; a rokokó nem fordul elő fejezetcímbe, de Csokonai és Fazekas tárgyalásában eléggé szóhoz jut.

Maga a stílus-elv alkalmazása helyes és dicsérendő. Mégis a stílustörténeti szempontok alkalmazása az az első pont, amely problematikus a kötet koncepciójában. Általában újabban e korszakot stílus szempontjából két nagy félre tagolják: 1820 tájáig a klasszicizmus, aztán a romantika az uralkodó csillagzat. Újabb törekvés: a klasszicizmus egésze alatt foglaljuk össze az 1772-től 1820-ig terjedő évek tarkaságát. A szemlélet előzménye megvan Horváth Jánosnál, aki már helyükre tette a klasszicizmus változatait is: a franciásat, a deákosat és a németeset.

A munkatársak nem használják ki teljesen a stílustörténeti elvben rejlő lehetőségeket. Legelőször is abban az értelemben, hogy a stílus, az irányzat szerepel a korszak megjelölésében, általános jellegzetességeit kifejti a bevezető összefoglalás — de nem érvényesül eléggé az egyes írók és művek elemzésében. Van persze kivétel is: Csokonairól nemcsak halljuk, hogy rokokó költő volt, hanem műveinek, életfelfogásának, nyelvének elemzésén át dokumentálva is látjuk. Horváth Károly fejezetei is a részletekig tudják lebontani a művekben a stílus-élményt. De már Berzsenyi klasszicizmusának az elemzése halvány, és nem látjuk az életműben azt a feszültséget, amely a klasszicista kereteket, alapmagatartást ostromló romantikus tartalmak jelenlétéről vall. Ahol a legdöntőbb alkalom nyílna egy stílusirányzat diadalmas érvényesülésének ábrázolására — tehát Vörösmarty esetében —, szintén csalódunk: ilyesmi csak az életmű egyes mozzanataival kapcsolatban jut szóhoz. Tudjuk, hogy a munkatársak egy része a maga egyéni kutatásaiban nem támaszkodik a stílustörténeti elvre, nem abban nőtt fel.

Másfelől: a stílustörténeti elv olyan pontokon nem érvényesül eléggé az eszmetörténeti elv mellett, ahol pedig helye és rendező szerepe is nyilvánvaló volna. Gondolok itt azokra az évtizedekre, amelyek a századfordulót megelőzik. Mint uralkodó csillagzat szolgálhat a felvilágosodás a kor névadója gyanánt; ez az eszmei síkon sem jelent sem tiszta egyneműséget, sem egyértelműen magyarázható polarizálódást. Ahogy aztán az eszmetörténetből közeledünk a stílustörténeti elvhez, a helyzet egyértelműsége annál inkább illúziókban mutatkozik. A Csokonai-fejezet bevezetőjében a szerző párhuzamot von Burns Skóciája és Csokonai Magyarországá között. Mindkettő idegen impérium alatt nyög, kultúrája emiatt elmaradt, parlagias, de egyben a földhöz közeli, folklorisztikus maradt. „A felvilágosodás itt szervesen összeolvadt a fejlettebb nemzetek-

nél már időszerűtlen stílusokkal: antikizáló klasszicizmussal, barokkkal, rokokóval, sajátosságos, sokszínű változatokat hozva létre." A Kazinczy-fejezet is érinti néhány szó erejéig „az 1790 körüli évek tarka stíluskavargását”; más fejezetek is tesznek hasonló célzásokat.

Nos, okvetlen hiánya a kötetnek az, hogy ennek a régóta ismert, itt több szerzőtől is hangoztatott tényállásnak alig jutott valami szerep az alkorszak szintetikus kereteinek megkomponálásában; nagyobb hiány az, hogy kevésbé érvényesül a kor íróinak, különösen a kisebbeknek bemutatásában, a művek elemzésében. A deákos triász nem indokolatlanul kerül bele *A klasszicizmus első hulláma* című alfejezetbe, arról azonban nem hallunk, hogy a klasszikus metrumon túl ez az egész, Baróti Szabónál különös jellegzetességgel kibontakozó alkalmi költészet mind hódoló, mind hazafias hangjaival a XVIII. századi kései barokknak a terméke; Révait meg a modernebb rokokó szellőcskéje csapja meg. Szentjóbinnál a munkatárs már regisztrálja a barokk műfaj utóhatását, valamint a Faludi és korabeli német költők példáját követő rokokó jellegzetességeket, de inkább csak alkalmian. Valójában arról lehetne beszélni, hogy ennek a Csokonaival tetőző néhány évtizednek van, ha csak a háttérben is, egy kései barokk és rokokó vonala, amely alig-alig illik bele a felvilágosodás uralkodó stílusáramlata gyanánt felfogott klasszicizmusba, amelyet nyomon követhetünk a költői magatartásban, a műfajokban és a témákban, sőt természetesen a képekben és a nyelvben is. Ez összefüggésben talán néhány szót az egykor sokat emlegetett preromantikáról. Az egészen természetes, hogy a tudomány embere a XIX. században kivirágzó romantikus mozgalomnak, minden kirobbanó újszerűsége mellett, keresi az előzményeit, épp ezekben az évtizedekben. Ha preromantikán azokat a törekvéseket értjük, amelyek az uralkodó klasszicista elveket és szemléletet radikálisan tagadják — úgy ahogy tagadta a Sturm und Drang, és tagadják a századközeptől fogva az angolok —, ilyen jellegű preromantikát nálunk bajosan találunk, noha különösen a századforduló óta egyre szembevetőbb a romantizmus tematikai, műfaji és nyelvi előkészítése. Nálunk, mint Szauder József bizonyítja, a szentimentalizmus is, mint stílusirányzat, a klasszicizmussal ötvöződik 1800 és 1820 között; esetleg annak oldaláramlata gyanánt fogható fel. De azért Kármán, Berzsenyi és Katona megdöbbentő jelenség marad, noha egységes fejlődési vonalba nem fűzhetők össze s a romantikus magot náluk klasszicista burok őrzi. Én magam sem reklamálom tehát a kötetből azt, hogy nem rajzolt külön preromantikus vonalat, úgy látom, helyesebb,

ahogy történt, a szentimentalizmusnak valóban időben is eléggé folyamatos meglétével számot vetni. De éppen ezt a szentimentális vonalat színezi a rokokó emléke — s egyéenként nézve a kisebb alkotókat, legalábbis a stílus területén különös keveredéseket találunk. Anyosnál együtt él a barokk hagyománya, a szentimentalizmus és a rokokó. Különböző a mondottakhoz idézem még a szentimentalizmus-fejezet bevezetőjét: az a bizonyos, izlésbeli tarkaság szerepel itt is: „mind a témák, mind pedig a kifejezés stílusbeli sajátosságai az európai irodalmak főbb jelenségeit tükrözik, meglehetősen rendszertelenül, a bizonytalanul alakuló izlés ingadozásait követve”. Hadd emlékeztetel arra, hogy Horváth János, amikor Csokonait stílus vagy izlés szempontjából el akarta helyezni, fő jellegzetességét a „stílusbeli tarkabarkaság”-ban jelölte meg. Ez a tarkabarkaság valóban él ez évtizedekben; a kötet szerkesztője és szerzői utalnak is rá többször, de a szintézisben és az egyes ábrázolásokban nem engedik igazán kifutni — kivéve talán a Csokonai-fejezetet.

Végül is: a hazai marxista irodalomtudomány szempontjából a stílustörténeti elv kétségtelenül új, alig néhány esztendősvivmánya. Van elég erős és letagadhatatlan polgári hagyománya; hogy elfogadhasuk, ahhoz magának a stílusnak és az irodalmi irányzatnak a fogalmát kellett átforgatnunk. A stílustörténeti elvnek nem is az eszmétörténeti elv a fő ellensége; ezzel akár jól meg is tud férni. Az igazi ellenség: az „örök realizmus”-elmélet. Ez az elmélet az oka annak, hogy irodalomtörténeiseink egy része idegenkedik a stílustörténeti szemlélettől, sőt egyenesen tagadja is. A stílustörténeti elv mérsékelt alkalmazásának okait nyomozva a kötetben, meglepetéssel bukkanok rá itt-ott az „örök realizmus” ma már nyugodtan túlhaladottnak nyilvánítható elvének csökevényeire. Vagy nem erre vall-e az, ahogy *A romantika dramájában* című rész bevezető fejezete a romantikát mentegeti? Ezt olvassuk: „A romantika, annak ellenére, hogy eszközei, módszerei lényegében ellentétesek a realizmuséival, mégis hordozhatja s gyakran hordozza is az élet és a valóság realitásait, progresszív eszmei tartalmait.” Azt hiszem, ma már nem kell bizonygatni, hogy minden nagy kortisztul hordozza „az élet és a valóság realitásait” — ha ugyan a valóság „realitásait” külön szóval még ki is kell emlíni —, sőt: progresszív eszmei tartalmait is. A valóság lényegét nem-realista művész eszközzel is meg lehet ragadni. Szerencsére ez az óvatosan szűkítő elv a kötet gyakorlatában aránylag kevésbé érvényesül; közvetett hatását olykor-olykor abban tapasztalhatjuk, hogy túlméretezik egy-egy mű társadalmi mondanivalóját. (Például a *Csongor és Tünde* vagy *A karthauzi*

esetében.) Főként az objektív műnemekben, de olykor a lírában is egy vulgarizált valóság-fogalommal dolgoznak, azaz csak azt a valóságot keresik, amely kívül van, és kevés figyelmet fordítanak a belső valóságra. Úgyis mondhatnám, hogy a közvetlen valóság-tükrözést és az ábrázoló funkciót nagyon előtérbe hozzák a műalkotás egyéb funkcióinak rovására. A kérdés általános elvi és fejlődéstörténeti részével lett volna alkalom szembenézni a Csokonai-fejezetben. Csokonai epikájában, de még lírájában is tagadhatatlan a realista vonások megléte; az is igaz, hogy (a Dorottya előbeszédében) ő fogalmazza meg elsőként a realizmus alapelveit a magyar esztétikában. Ezzel kapcsolatban vissza lehetett volna nyúlni az 1955-ös irodalomtörténeti kongresszusnak arra a megállapítására, hogy a felvilágosodás egyfajta korai realizmust valósít meg az irodalomban. De még így is nyílt kérdés: Csokonai vajon a maga egészében realista-e?

Ezen a vonalon elindulva, egy általánosabb kérdéssel kell mindjárt szembenéznünk. Tekintetbe véve azt, hogy a kötetet 14-en írták, és hogy marxista irodalomelméletünk és poétikánk éppenszak kialakulóban van — el lehet-e várni a szintézistől, hogy az egyes művek tárgyalásában egységes irodalom-elméleti-poétikai szempontokat érvényesítsen? A kérdés annál inkább jogos, mert a kötetben — kicsinyben és nagyban — elég sok a műelemzés. Ezt a kérdést én a kor vezető műnemének, a lírának tükrében próbáltam vizsgálni. Csökevényképpen itt-ott találni olyan szemléletet, amely kevéssé van tekintettel a lírai valóságtükrözés jellegére s arra a folyamatos modernizálódásra, amelyen ez évtizedek lírája átment, s nagyon is a vers „mondanivalóját” fürkészi. Negatív példát már a kötet eddigi bírálója is hozott — én inkább a pozitív megoldásokra utalnék. Csokonainál egészében ideznenem kellene az Újesszendei gondolatok vagy a nagy szakítás körüli Lilla-versek elemzését: „A lélek mélyebb rezdüléseire, az érzelmek belső dinamikájára figyelő modern vallomáslíra kezdődik ezzel irodalmunkban.” Az elemző utal arra, hogy e versek társadalmi mondánivalója „kevésbé konkrét, áttételesebb”, „hangvételek, élményanyaguk személyesebb, érzelmekkel mélyebben átszővődtek, közelebb állnak a modern líra típusához.” Kölseyről: fiatal érzelmeinek határozatlan világában a félhomályt tartja az igazi költői ihlet egyik forrásának; „verseiben a szavak sokszor nem annyira tárgyi jelentésükkel, mint inkább hangulati emléktartalmukkal hatnak.” Vörösmartyról: hadd vegyem itt példámat epikus mű, a Zalán futása elemzésének lezárásából, amelyben a szerző szerint már Vörösmarty gondolati lírája keresi kibontakozását. „Az ember a korlátatlan térben és időben jelenik

meg, a tér és idő lenyűgöző kozmikus távlatai közt felfokozódik a mulékony személyes élet jelentősége, himnikus sugárzást kap az érzékek örömeinek eleven világa, elégikus borulást az élet mulandóságának reménytelen panasza. Az eposz az érzékelhetővé varázsolt vágyak és sejtelmek, a lengésnek és a finomságnak, a könnyűnek és a bájosnak különös atmoszférája költészetévé lesz, amely a langyos szellők, lassan áramló vizek, zajtalan, ragyogó sugarak varázsával az anyag-talan szépség világát teremti meg.” Ide veszek még néhány utalást a Petőfi-fejezetből: Petőfi lírai realizmus a „nem preformált sablonokban s nem is a romantika eleve-felfokozottságában érzékeli a lelkivilágot, hanem az érzelmek valóságos hullámmását ragadja meg”. Horváth János nyomán beszél a „lírai személyesség” dinamikus kibontakozásáról; Petőfi szabadságharcos versein keresztül az agitativ líra sajátosságai tárulnak fel: a fokozott lírai szenvedélyesség, a tömegekre-apellálás és az akaratformálás lírai gesztusa — és a kifejezés, az érzelmvilág és a mondanivaló lefelé transzponált egyszerűsége.

Az idézeteket annak a bizonyítására soralkoztattam fel, hogy a líra-fejezetek szerzői tudatosan vagy ösztönösen, a modern líra-elmélet alapján elemeznek, s poétikai fogalmi készletük eléggé átfogó, versérzékük elég finom a lírai vers valamennyi lényeges összetevőjének felfogására: a lírikus én, a személyesség, közvetlenség és közvetettség, élmények és érzelmefajták gazdag változatainak felismerésére. Ez továbbá annyit is jelent, hogy a líra ábrázolásában jutnak legteljesebben és leghatározottabban érvényre a műfaji és műfajfejlődési szempontok. Itt valóban nyomon tudjuk követni a barokk műfaji hagyomány továbbfejlődését a rokokón, szentimentalizmuson, klasszicizmuson át a romantikus líra műfaji sokszínűségéig; látjuk, hogyan öltenek új arcot a hagyományos műfajok egy-egy újabb stílusirányzat égőve alatt. Az objektív műnemekben a műfajfejlődési szempont könnyebben adódik, érvényesül is a kötetnek már szerkezetében, noha az egyes szerzők néha megelégszenek futó utalásokkal. Például a Katona-fejezet a *Bánk bán* műfaji elemzésében nem értékesíti eléggé azokat a műfajtörténeti tanulságokat, amelyeket már Horváth János kiderített, amelyekre az előző alfejezetben maga a szerző is utal; nem rajzolja meg azt a folyamatot: hogyan fejlődik ki a lovagdráma még látható burkából a nagy, shakespeare-i stílusú tragédia. A műfajfejlődés, általában a történeti jellegű kérdésföltéves dolgaiban külön kiemelném a sikerült Kisfaludy Károly-féle fejezetet.

Az elején egy természetes, de nagyigényű követelményből indultam ki: próbál-

arra sem, ahogy az ezt megelőző és követő évtizedek irodalmi fejlődését beállítjuk.

Tekintsünk először visszafelé, az 1772-körüli indulás évtizedeire. Waldapfel József úttörő jellegű monográfiája óta a felvilágosodást tekintjük itt a központi, a kort leginkább meghatározó folyamatnak és a fő eszmei tartalomnak. Politikai és eszméletleneti szempontból ez kétségtelenül helyes is, de nem lehet mechanikusan a kulturális felépítményre és főleg az irodalomra átvinni. Ha így teszünk, elleplezzük azt a valóságos tényállást, hogy a sokat emlegetett megújulás már kezdetben különböző, esztétikailag-irodalmilag heterogén gyökerekből és heterogén koncepciókkal indult meg – aminek egyik jele az ízlésirányoknak a kötetben is többször jelzett sokfélesége. Ezeknek a gyökereknek haladásra és reakcióra való polarizálása túl egyszerű a kor írói szándékaihoz és író-csoportosulásaihoz képest. Nyilvánvalóan sok mélyebb és felszínebb módja van ekkor az újjáépítésnek, s az irodalom terén az eszmei forrongás mellett döntő erő az új formakeresés is, az egyéni élmények jelentkezése is, a eredetiség követelése és a fejlettebb irodalmak eredményeinek asszimilációja, – de ugyanígy az örökség megőrzésének tendenciája is. A Bessenyei-korabeli hármasszóból: magyarság, világosság, poétaság – mindhárom egyaránt fontos. Amellett elsőrendű feladat irodalmi oldalról a költészet, a kifejezés formai eszközeinek és technikai-nyelvi oldalának megújítása, csaknem megteremtése. Ehhez járul az irodalmi élet új formái felé való tapogatózás; mindez egyszerre többfelől, ízlésben, egyéniségben, világírodalmi orientációban nagyon is elütő alkotókon át indul meg. Hogy aztán el lehet-e választani egy inkább eszmei, inkább élményi és inkább formai vonalat, azt még vizsgálni kell; de az eszmei harcok mellett vegyük jobban tekintetbe az esztétikai alapú harcokat is. Emlékeztetek Horváth János formulájára; az ő két kulcsalakja Kisfaludy Sándor és Berzsenyi; az egyik a magyaros, a másik az antikizáló kezdeményeket fogja össze és adja tovább a romantizmus számára. Tisztaban vagyok Farkas Gyula romantika-elméletének minden gyöngéjével, és tudom, hogy fő tendenciája a marxista irodalomszemlélet számára elfogadhatatlan, de van valami meggondolandó abban a tézisében, hogy a XVIII. század-középi és végi Magyarországon több kultúrkör határvonalai húzódtak meg – tehát a felújításnak is több gyökere és forrása van. A nyelvújítás korához írt általános bevezető, igaz, hogy az 1800-as évekre szóló érvénnyel, elismeri akkori irodalmunknak tájékozottságra való tagolódását. Ennek bizonyonnyal megvannak az előzményei és a kultúrkör szerű kihatásai is. A századforduló spektrumában Csokonai és Fazekas mellett Kisfaludy Sán-

dor, Berzsenyi, majd Katona, Kölcsey jelzik az újjáépítés tarkaságát. Nyelvfejllesztés, stílusért vívott harc, literátorság, irogató nemesi műkedvelés, elementáris egyéni alkotó erő, közéleti elkötelezettség: megannyi változatai a kor irodalmi tarkaságának. Egy-egy eszmei és esztétikai tendencia egy-egy nagy alkotóban eléri tökéletes megvalósulását, kifutja magát – tovább azonban nem folytatható, történelmi órája lejárt, utána csak újjákezdés jöhet. Ilyen lezárás az én szememben Csokonai – és ilyennek kell látnom Kazinczyt is.

Itt térek vissza a Révai-formulára és a Kazinczy utáni fejlődés kérdésére. Igazolható-e az a beállítás, hogy Kazinczy nyelvújítási harca és az ún. fentebb stílus megteremtése mintegy alapja irodalmunk egész további fejlődésének? Eleve kétes, hogy ez a „fentebb stílus” egy radikális politikai mozgalmat rezzgett volna tovább, ahhoz túl izolált és arisztokratikus maradt. Maga a nyelvújítási harc hozott ugyan erős pezsgést az irodalomba, de nem annyira kész vívmányai hatottak, hanem inkább csak bátorítása a merész egyéni stílusértők számára. A szófaragás maga inkább a közélet és a tudományok területére tevődött át; amíg Kazinczy Sallustiuszt csiszolgtatja, Berzsenyi nagy ódáinak egy része már készen van, Kisfaludy Károly már tervezgeti első drámáit, Katona már beküldte a *Bánk bánt* – anélkül, hogy Kazinczy szándékait ismerték volna. De hiszen ezek közismert dolgok – s rájuk csak azért hivatkozom, hogy újból fölvehessem a kérdést: milyen jellegű hát a fejlődés, ha Csokonaitól nyomozzuk az utat Petőfiig? Értve itt a speciális irodalmi fejlődést. Az irodalmi életben nem ritka átrétegződést kell tapasztalunk: a főáramlat kétségtelenül a romantizmus, amelynek stílus-elve mind a Csokonai-féle felvilágosult rokokótól, mind a Kazinczy-féle klasszicizmustól idegen – s amely elindult és kibontakozott Kazinczy nélkül, sőt ellenére. Második vonalba szorítva tovább él a kazinczyas klasszicizmus is, a korai Kölcseytől Bajzáék, az almanachok, a fiatal Eötvös veszik át, és adják tovább Tompa, majd Reviczky felé. Eleinte még lappangóbb életet élnek a realiztikus-népies csírák, de az már tagadhatatlan, hogy egyre erősödnek. Már a Kisfaludyaktól kezdve a magyar romantikába szinte beolvadva fut ez a realista, olykor népies vonal, amely aztán Petőfivel egyszerre a fősízlámmot veszi át. Inkább eszméletlenül nézve, Petőfi előtt van egy Bessenyei–Kazinczy–Kölcsey–Eötvös vonal, a felvilágosodott, majd liberális, érzelmes és racionalista; másrészt folyamatos, de gyakran lappangó vonalat alkotnak a népies igények és törekvések is – sokszor, mint Arany fiatalkori olvasmányain látjuk, a múlt század patriarchális ponyvai

alkotásainak továbbélése és népszerűsége formájában. Mindez kérdésessé, legalábbis újra vizsgálandóvá teszi Kazinczy fentebb stíljének fejlődéstörténeti jelentőségét.

A 3. kötet szerkesztője és szerzői nyugodtan vehetnék ellenem, hogy mindez a kötetben benne van. Ez igaz: benne van mint egys, jól megfogott és elemzett jelenség — de nincs benne, mint stílusfejlődési, sőt hogy úgy mondjam irodalomszociológiai tény és a belőlük levonható koncepció és szintetikus elem; egy kicsit elfedi az egyvonalú fejlődés föltételezése. Talán az egyének tárgyalásában is, de méginkább a kor egészének bemutatásában jobban ki kellett volna emelni egyrészt az állandóan meglevő rétegződést az irodalmi folyamatokban, az irodalmi stílus- és ízlésirányok egymás közti erőviszonyait és konstellációit, a harc és a szövetkezés számos változatát. Van tehát bizonyos feszültség a kötetben a nagy szintetikus keretek és a részletelemzések között, annak ellenére, hogy az íróportrék és a történeti szemlélet nagyjából egyensúlyban vannak.

Mindaz, amit az eddigiekben elmondtam, annak kifejezője, ahogy én szembesítettem a kötetet a tárgyalt irodalmi korszak jelenségeivel, ahogy ezek bennem élnek. Merészség volna azt állítanom, hogy ezzel a kérdés el van döntve, sőt még azt sem mondhatom, hogy teljes pontossággal exponáltam. Koncepció áll koncepcióval szemközt — s ez nyilván a szerkesztőt és a szerzőket is további vizsgálódásra készíti. Ez pedig reményünk szerint azzal jár majd, hogy továbblépünk előre irodalmunk marxista szintézisének útján. De eközben is elismeréssel és hálával fogunk támaszkodni arra a szintézisre, azokra a gazdag részletezések eredményekre, amelyeket a *Kézikönyv*, ezúttal 3. kötete tartalmaz. Ez a kötet alapja és biztos bázisa lesz minden ezután következő felvilágosodás- és reformkori kutatásunknak, s ezen túl nélkülözhetetlen eleme nemzeti művelődésünknek, segédeszköze irodalmi és eszmei oktató- és nevelőmunkánkunknak.

Barta János

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1849-TŐL 1905-IG

Szerkesztette: Sötér István. A szerkesztő munkatársa: Somogyi Sándor. Írták: Diószegi András, Gergely Gergely, Horváth Károly, Komlós Aladár, Kovács Kálmán, Mezei József, Nagy Miklós, Németh G. Béla, Németh Lajos, Osváth Béla, Somogyi Sándor, Sötér István, Szabolcsi Bence, Vajda György Mihály. Bp. 1965. Akadémiai K. 1072 1. (A magyar irodalom története, 4.)

„Egy teljes magyar irodalomtörténet érdekében” szaktudományos igénnyel először ifj. Szinnyei József szólalt fel 1876-ban (*Figyelő*, I. 2.) — kimondva, hogy „a polyhistorok kora lejárt” s hogy a szakembereknél is tudósabb specialisták együttműködésére lesz szükség a nagy feladathoz; egy fél század múltán emlékezett ezt a teljes magyar irodalomtörténetet. Fél század múlva Pintér Jenőnek bio-bibliográfiai „irodalomtörténete” inkább fojtogatta, mint élesztette az irodalomtörténeti-esztétikai gondolatot. A marxista irodalomtörténeti szintézis előtt egyetlen méltó, nagy hagyományokból korszerűsödött, esztétikai tanulságokban is igen gazdag, de ugyanakkor konzervatív irodalompolitikai álláspontot igazoló, történetileg lezárt korszak ideáljai alapján normatív és így statikus rendszerezés állt: a Horváth Jánosé. A marxista szintézisnek mind az ő irodalomtörténeti koncepciójával, mind Lukács György nagyszabású s a realizmust abszolutizáló irodalomelméletével szembe kellett néznie. A készülő „teljes irodalomtörténet”-nek tehát előfeltétele volt a polémia a vitathatatlanul legnagyobb mesterek tanításával, s amellett — az önálló építkezés: a nem után a saját *igen*-nek ízről ízre való igazolása szó-

vegkiadásokkal, részlettanulmányokkal, monográfiákkal. A vitát csak a vitán kívül, a másikkal szembeszögezett rendszer felépítésével lehet megnyerni.

Horváth János tanítása — a nemzeti klasszicizmussal rendszere csúcán — az 1849 és 1905 közt kibontakozó magyar irodalom értelmezésén alapult, A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig szerkesztőjének és szerzőinek tehát minden más kötet munkatársainál élesebben és összehangoltabban kellett a maguk rendszerezését kiformálniok; ugyanakkor jeles író, mű vagy irányzat, amennyit az elmúlt húsz évben ismértelten is vita alá vett, újra meg újra értékelt irodalomtörténetírásunk, a szintézis egyik kötetére sem esik annyi, mint éppen erre; míg más korszakok nagyjainak értékelése és összképe csak finomodott, de nem változott meg lényegesen, Jókai, Madách, vagy Kemény értékelése a negatív s pozitív álláspont szélsőségei közt ingadozott, s csak az elmúlt tíz év következetes kutató és feldolgozó munkája révén nyert el megnyugtató, kritikai megoldást. Irodalomtörténeti s kritikai, netán irodalompolitikai sorstól hányatott nagyságok életművét összefog-

lalni ezután is nehezebb, mint azokét, akikkel kegyesebb vagy feledékenyebb volt az utókor — hát még rendbe, a történeti szerves fejlődés és dialektikus kölcsönhatások egésszébe helyezni el azokat a képmásokat, melyeken még jelenkori viták visszfénye játszik. Hasonló a helyzet az e korszakban érvényesülő irodalompolitikai vagy stílusirányok egy részével is — a Horváth János-i koncepció elvetése a korszak irányainak s összefüggéseiknek eltérő rekonstrukcióját követelte meg. S ha csak említjük azt a —különbözőben a többi kötetből is vállalt— feladatot, mely az eddig feldolgozatlan vagy alapos feldolgozásban még nem részesült írók és irányok magas színvonalú — vagyis az alaposan, sokoldalúan feldolgozott és felmért írók bemutatásának színvonalán történő — beillesztését követelte meg az egészbe: nem lehet kétségünk afelől, hogy a legnagyobb nehézségek elé mind a hat kötet közül ennek a negyediknek a szerkesztői és szerzői kerültek.

A IV. kötet legfőbb erénye az, hogy e sajátos nehézségeken urrá tudott lenni s oly szilárd szerkezetű — koncepciójú s kompozíciójú — korszakmonográfiát nyújt, amelyhez fogható csak a régi magyar irodalom feldolgozásában kap az olvasó — meghaladva e tekintetben is a szintézis másik három kötetét.

Szükségtelen részletezni, mily mértékben biztosította a szerkezet egységét az a koncepció, amelyet előzetesen — s akkor is távolabbi kezdemények, viták, elvi és részlettanulmányok eredményeinek leszűrése után — a szerkesztő, Sötér István alapvető monográfiájában, a *Nemzet és haladásban*, Komlós Aladár kötetének egész sorában, továbbá Diószegi András, Kovács Kálmán, Nagy Miklós, Németh G. Béla és Somogyi Sándor tanulmányai, monográfiái alakítottak ki, az alapkérdésekben egyetértően. A tizen-négy szerző közül e hét az, aki a több mint 1000 lapos kötet legnagyobb részét írta, abból is a szerkesztő, Sötér István és szerkesztő-munkatársa, Somogyi Sándor, valamint Németh G. Béla történeti, elméleti, eszme- és stílustörténeti bevezetői ill. összefoglalói azok a pillérek, melyeken a kötet szerkezetét biztosító gondolati ívek nyugszanak. Sajátos eredmény adódna az egyes kötetek bevezetőinek, ill. összefoglalóinak összehasonlításából — egyik kötetnek tervezete sem jutottatott akkora súlyt az általános kor-jellemzéseknek és a mérleg-megvonásoknak, mint a IV. (kb. 260 lapot, ebből csaknem száz esik a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozása című korszak általános jellemzésére), s ennek a tárgyalt anyag, a folyamatok s az egyes íróportrék bonyolult összetettségében van az oka. Ez az átgondoltan tagolt s alkorszakról alkorszakra követ-

kezetesen visszatérő, társadalmi és politikai viszonyokat, irodalmi életet, világirodalmi, zenei és képzőművészeti hátteret, továbbá az irodalmi irányzatok eszméit és műfajait tárgyaló általános fejezet-csoport a koncepció világos kifejtésének s a történelmi folyamat következőknek ábrázolásának biztosítéka.

Jogos megállapítás, hogy „irodalom- és művelődéstörténetünk alig ismer ellentmondásosabb szakaszt a Világos utáninál” és hogy nemzet és haladás ügyének szétválása ekkor drámai küzdelmek, meghasonlások és konfliktusok kíséretében következett be; öröksége pedig (népiesség, romantika, a nemesi polgárosodást kísérő eszmeáramlatok, a realizmus késése) „nemcsak a századvégre hatott ki: a 20. századi fejlődésre is” (367. l.). Ezért a korszakmonográfia koncepciója messzemenően a történeti-társadalmi fejlődés összetűződésekkel és kiegyenlítésekkel teli differenciálódását veszi alapul, s ezt írják le a szerzők mind az irodalmi élet, mind az irányzatok, mind a művek és stílusok elemzésével, miközben a párhuzamosan alakuló irányzatok eszméinek illetve alkotóinak egymáshoz való viszonyát is a változás mértékében ragadják meg (így egy-egy jelentős író, akire történeti helye szerint később kerül sor, szinte kezdettől fogva jelen van viszonyító pontként, pl. Vajdát jöelöre annak a változásnak a sodrában pillantjuk meg, amelyet a megelőző alkorszak indít el, úgy ahogy kinő a népiességből s romantikájával a 20. század költői forradalmait készíti elő, ld. 560., 242., 363., 368. stb.) és mind irányzatokat, mind egyes — akár harmadrendű — életműveket is 1848 előtti gyökereikkel és történeti helyükön túlmutató, új fejleményeket előkészítő eredményeikkel egyetemben mutatnak fel (példás az, ahogyan Tóth Kálmán 1850-es évekbeli perditó-költészetére, Tompának újszerű hangulatlírájára, Vas Gerebennek Eötvös Károlyhoz viszonyított műfaji bizonytalanságára, Madách gondolati költészetének a líra későbbi, Komjáthy-Vajda-féle vonulatával való érintkezésére, Asbóth Cholnok László s Krudy felé vezető stílusára stb. figyelmeltetnek a szerzők). Noha 1849-et korszak kezdetének veszik, *A nemzeti polgárosult irodalom kibontakozása* című alkorszak-részben a fentiek szerint tárgyalt három irányzatnak előzményei, az 1840-es évekbe visszanyúló eszmei gyökerei s a folytonosság kérdései éles megvilágításba kerülnek, s nem kevésbé az, amit a korszak legnagyobb teljesítményei nyújtanak a később kibontakozó magyar irodalmi realizmus (Móricz) vagy Adv lírája fejlődéstörténeti előkészítéseként. Mindez — az irányzatok egyidejűleg egymás közötti és múlthoz-jövőhöz való viszonyában leírt folyamata megannyi összevonást, szükségszerű absztrakciót is eredményez, mégsem szegényíti el az

írói művek, a költői világok tárgyalását. Ellenkezőleg: az irányzatok mozgásában nyerek el helyüket, történelmileg válik hitelessé keletkezésük-jelentésük, eszmei tartalmuk, egész esztétikai értékük pedig részletes, igen gazdag műközpontú interpretációban részesül. A koncepció és a módszer szilárdságára vall az, hogy — nem is egyszer — magából a szövegből hangzik ki a figyelmeztetés: a korszak jelenségeit inkább a műalkotások természete, semmint az irodalmi élet esetlegességei felől kell megközelíteni (60, 64. l.).

Irodalmi irányzatok és alkotások: eszmék és művek egyensúlyában áll tehát előttünk a korszak szintézise, s ennek megfelelően a korstílusok és az írói személyiségek jellegzetességei némileg háttérbe szorultak. Szándékosan történhetett így — az Arany, Gyulai, Jókai, de még a remekbeszabott Madách-portrénál is az eszmék megragadására koncentrált erő a művek értelmezésének soraiba rejtje el a mélyebben jellemfestő mozzanatok. (Arany protestáns-sztoikus szigora, 142. l. Arany vonzódása a kisemmizett hóshöz, 146. l. stb.) vagy egyszerűen lemond az oly bravurosán sokatmondó környezetfestésről is, amilyent pedig a szerző korábbi tanulmányában kedvvel alkalmazott az íróegyniség világának felidézésére (pl. Sőtér Madáchnál, a Gondolat kiadásában megjelent *A magyar irodalom története 1849—1905*. 1963. 127—129. l.). Az eszmei-ideológiai alapon álló esztétikai elemzés így lett komplexebbé, s szinte magába préselte az egyéni különösség vonásait. Lemondás útján való nyereség ez, némelykor azonban nehézkességet, és bizonyos szűrkéséget is eredményez (Gyulainál, Jókainál, s több kisebb író fejezetében), az íróegyniség markáns vonásainak elhalványulásával. Aligha véletlen, hogy a szükséglet, kedv és tehetség szerifüti író-jellemzésnek inkább adhattak teret a kötet utolsó harmadának (ide legtöbbet író) szerzői, mint a korábbi alkorszakokéi. Komlós oldottabban, festőbben, Németh G. Béla plasztikusabban állítja elének az íróegyniségeket, s ez nem csak tárgyuk természetéből, íróik eltérő jelleméből következik így. Környezetrajzot adni, lélektanilag boncolni, lélekállapotokat és magatartásokat tükröződését követni nyomon a művekben inkább kecséget sikerrel, ha a tárgyalandó irodalom főiránya s eszmei tartalmi világosak s egyértelműen tisztázottak, semmint amikor a felidézendő, irányaira bontva rekonstruálandó korszak és alkotásai elsősorban az eszmei tisztázásnak, ez elvi esztétikai összefüggések megállapításának feladatára szorítják rá az irodalomtörténészt; jó ideig vitatott, súlyos és eszmeileg valóban bonyolult életművek pedig éppen a IV. kötet által felölelt korszaknak első harmadára esnek, s az irányzatokban is itt komplikálód-

nak leginkább eszmék és valóság viszonyai; mihelyt a nemzeti-polgárosult irodalom differenciálódásának első szakaszába a kiegyezés utáni évtizedbe lépünk át, az összkép tisztul s az utolsó századnegyednek irodalomtörténeti alaprajzában is élesebben válnak szét, fordulnak szembe egymással a régi s az új erők, mint Világos után. Mivel a kötet első, a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozásának tartalmait és menetét tartalmazó részében a szerzőknek az irányzatok, az eszmék tisztázására kellett koncentrálniuk, érthető, hogy az írói személyiségek egyéni jellemzése viszonylag háttérbe szorult.

A stílustörténeti korszakolás s a korstílus szerinti jellemzés alárendelt alkalmazása is az elmondottakkal függ össze. A stílustörténeti fogalomalkotás és periodizáció újjáértékelésekor és megtisztításakor irodalomtudományunkban is számot vetettek azzal, hogy „a periodizáció alapegységei csak a gazdaság- és társadalomtörténetileg determinált nagy művelődéstörténeti és művészeti korszakegységek lehetnek”, csak egy „a stílustörténeti elvvel *leszámoló*”, a stílusok létezésével és történeti szerepével azonban *messzemenően számoló* periodizációs séma” képzelhető el (Klaniczay Tibor *A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban*. Ld. *Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964. 83—84.); annál is inkább, mivel az a felismerés, amely szerint egy ellentételtől átgátrt történelmi korszak sohasem érheti el az egyes műalkotás zártságát s így a korok posztulált stílusjegye helyett igazabb, ha korstílusok, stílusváltozatok és stílusirányzatok típusaira osztjuk fel a többségben és kisebbségben levő tendenciákat, a marxista irodalomtudományban sem érvényesült kevésbé, mint a polgári irodalomtudomány jeleseinél. Ezért a XIX. század második felének magyar irodalomtörténetében, ahol a romantika erősen továbbél, de ugyanakkor realista törekvésekkel és alkotásokkal párhuzamosan vagy kereszteződve, helyes volt a társadalomtörténeti meghatározottságú tartalmat (a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozása) a viszonylag elkülöníthető irányzatok párhuzamos ábrázolásán keresztül fejteni ki, érintkezéseik gondos kimutatásával. Az elsőrendűen társadalomtörténeti és eszmei érdekű ábrázolás itt a következő irányzatok elemzésében bontakozik ki: a népies-nemzeti, a liberális-nemesi s a romantikus irányzat. Nem a stílustörténeti fogalom rendezi tehát az anyagot, noha része van abban. Mihelyt azonban közelebbről vesszük szemügyre azokat a szoros kapcsolatokat, melyek az irányzatokat egyrészt egymással, másrészt az 1849 előtti eszmei és stílus-alapjaikkal kötik össze, erősebbnek látszik a romantika szerepe, mint ez a felosztásból magából kitűnik, sőt, a korszakolás problémája is felmerül.

Nehéz volna elsorolni mindazt az elvileg jelentős új gondolatot, tételt, definíciót, ami az első alperiódus természetét az egyes irányzatokon túl mintegy belülről világítja át. Íme néhány a legfontosabbakból: a rendszerezés elvének az ideológiai képződmények különböző síkjain is önmagába forduló egysége (politika: kiegyezés; világkép: idealista és materialista összeegyeztetése; esztétika: kiegyenlítés az ideál és a real „összhangja”-val vagy a real korlátozásával, 85.); ideál és real keretként, s nem specifikus tartalomként való értelmezése (87.); a népiesség paradox s így kezdettől problematikus funkciójának kibontása Sőtér egy régebben kiérlelt alapvető definíciója értelmében („a népiesség a magyar polgárosodás nemzeti igényének, nemzeti jellegének kifejezőjeként és előmozdítójaként tölti be hivatását”, 49.); az Erdélyi-féle, nemzeti-népi és „emberiségi”-t egyesítő program illúziójának kimutatása; majd — a Horváth Jánossal folytatott polemikában — Petőfi és Arany népiesség-tudatának elkülönítése, még inkább Arany „sajátos, archaikus elemekkel átszőtt demokratizmusa”-nak (57.) és leginkább talán egy „a honi polgárosodás érdekegyesítő, kompromisszumos változatához” (203.) igazítható „romantikus történeti koncepciója”-nak (59.) megállapítása; s mindazzal együtt, ami az ellentmondásos folyamaton keresztül a *Toldi estéjének* konfliktusától a kiegyenlítés eszmeileg legmagasabb fokáig, ideál és real dilemmájának megoldásáig vezet el Madách *Tragédiájában*, ahol a népies-nemzeti irányzat valóban eljutott „arra, a széles értelmű, össznemzeti fokra, melyen nem-népies, bölcséleti, gondolati témák kifejezésére vált már alkalmassá” s túljutva a népies-nemzeti mondanivalón, az „emberiségi”-hez is elérkezett — nem a romantika nélkül, melynek tanulságait szintén összefoglalja.

Bizonyára ennek a minden hátráltatás és dilemma, illúziók és megtorpanások, konfliktusok és csöndes válságok ellenére is előre ívelő, Madáchban pedig kétségtelenül magasba lendülő folyamatnak tudatában minősítette a szerző a népies-nemzeti irányzatot a Világos utáni korszak „legmagasabb rendű, legtöbb lehetőséget kínáló, legkorszerűbb irodalmi irányzata”-nak (59.). Kévéssel utóbb azonban, ingadozását is kifejezve, a népiességet „csupán az egyik” jelenségnek nevezi, „mellyel fontosságukban egyévi jelenségek, áramlatok is veteksznek” (61.). Nincs ugyan ellentmondás a két kijelentés közt (az utóbbi alanya különben is a népiesség, ami nem azonosítható egészen a népies-nemzeti irányzattal), az eltérés mégis figyelmeztet arra, hogy lehetnek a népies-nemzeti irányzat értékelésében, a felfogás egységességében kisebb-nagyobb repedések. Különösen akkor, ha a népies-nemzeti irányzat eszméi-

nek erősen romantikus elemeit kevésbé vesszük gyakorlatilag is figyelembe, mint amennyire elméletileg, tételeken megfesszük azt. Arany János mintaszerűen arányos, gazdag, de egyben zsúfolt, az értékelés és az eszmei értelmezés gondjától szinte fárasztó feldolgozása helyenként erről tanúskodik. Az Arany gondolataiba, de művébe is beszűrődő romantikus illúziókról keveset tudunk meg a művek tárgyalásakor, pedig az, amit Arany „romantikus történelmi koncepciója”-ról, a „múltból alkotott nemzet-ábrándja”-ról (az egy családban egyesülő király, nemes és nép fikciója, 104.), a népiességnek inkább a nemzeti tematikára való alkalmasságáról (123.) és ennek is további szűküléséről (történelmi problematika, 62.) olvashatunk, elvileg igen fontos és kiindulópontja lehet egy még árnyaltabb, romantikát és „költői realizmust” (123.) egyeztető feldolgozásnak. A *Botorád Istóknak* nem a *János vitéz*-hez (123.), hanem sokkal inkább *Az apostolhoz* mérhető művészetét s még inkább az 1850-es évek elejére eső lírai korszak nagy jelentőségét így az ábrándos nemzetszemlélet illúziói alól való felszabadulás jegyében lehetne megérteni, s pozitívabban is értékelni a krízis termékeit, mint ahogy a 127—130. lapon olvasható. Talán a mélyebb átalakulás kezdetének értelmében módosulna némileg (Tamás Attila finom elemzésére gondolok *Költői világképek fejlődése — Arany Jánostól József Attiláig*. Bp. 1964. 49—55.) a *Toldi estéjének* az a felfogása is, amely különben — Horváth János elemzését messze meghaladóan — először oldja meg a műben össze-sűrűsödő eszmei problémákat, s még inkább a *Toldi szerelmének* méltatása, amelyben mindent összevéve túlzás a romantikán túlhaladónak mondott (143.) és Shakespeare mély-égeihez mért (146.) lélek- és jellemfestés értékelése. A népies-nemzeti realitásnak és illúzióknak a romantikával (s többek közt az Arany gondolataiban sokszor jelenlevő Kölcsey — sajátos alkati rokonság által is erősített — tanaival) való tüzetesebb összevetése talán nem változtatna ennek az Arany-értékelésnek az alapjain, csak a romantika eszméinek jelenlétét és esztétikai hatását emelné ki nyomatékosabban.

Az alkorszakot lezáró Madách-tanulmányban szintetizálódik minden korábbi súlyos — népies-nemzeti, liberális-nemesi illetve romantikus — előzmény genezise és centrális gondolatai szerint a Madách-mű valóban „a nemesi értelmiség legjobb válasza”, „a nemesi polgárosodás nagy kísérlete, hogy túltekintsen önmagán s tulajdon osztályának érdekein, körülményein” (345.). Az egész kötet legjobb része, önmagában is remek tanulmány, mert az a bonyolult érhálózat, amely objektív történelmi kérdésekből, természettudományos és történetfilozófiai koresz-

mékből, életpasztatából és irodalmi minták-
ból tevődik össze, egyúttal Madách belülről
kiépülő egyetemes víziójaként válik művé-
szileg teljesen hitelessé. A dramaturgia
döntései a világnézeti koncepció elemeinek
értvényesüléséről, a líraiság, az ideál és a real
egyensúlyának jelentősége, a három szférában
mozgó alakok dialektikájából (s nem a vég-
szavakból!) kitűnő nem pesszimista tanulság
(351.), a nemzet és emberiség egységében tör-
ténő felfogás: ilyen alapmozzanatokban derül
fel Madách teljes etikai-költői világa s a
hozza mért esztétikai értékelés, mint egészé-
ben új s minden polgári előzményt fölényesen
meghaladó vívmánya a marxista irodalom-
tudománynak. Teljesebb ez a Madách-portré
az Aranyénál is (ahol pl. a tanulmányok és
a műfordítások alig kapnak teret), minden
ízében szervesen élő, gondolati teltségtől
plasztikus alkotás, mellékesen teljesértékű
felelet A hazafias-nemzeti ideológiáról 1963-
ban lezajlott s bizonyos pontjain elrekedt
vitának (Vita a magyarországi osztályküzd-
mekről és függelenségi harcokról. Bp. 1965.
141.) egyes kérdéseire.

Arany és Madách fogja közre a népies
nemzeti, a liberális nemesi és a romantikus
irányzat egyéb íróit: Tompa Mihályt, akinek
alakja minden eddigi ábrázolásnál méltá-
nyosabban, teljesebben áll előttünk Kovács
Kálmán szép, igen arányos, néhol túl részle-
tező előadásában; az irányzat kisebb költőit,
az epigonköltészet tagjait, a népies prózaíró-
kat, a népszínműszerzőket s az irányzat leg-
súlyosabb ideológusait, Gyulait, Salamont és
Greguszt. A liberális-nemesi irányzatot
Kemény szilárdan, egyenesvonalúan fejlesz-
tett portréja és Csengery Antal felfedező
erejű, bravúros jellemképe, a romantika
irányzatát Jókai életművének és a romantikus
regénynek tüzetes bemutatása képviseli.
Kevés ténnél is sokat mondani, írói egyéni-
séget nem sejtett oldalokról villantani meg
minden modorosság nélkül leginkább Nagy
Miklós tud (bravúros kis portréi készültek
a különben feledhető P. Szathmáryról, s az
összehasonlíthatatlanul értékesebb, érdeke-
sebb Bérczy Károlyról), érdeme azonban
főleg Jókai viszonylag rövid s így igen
alapos pályaképében áll. A vitatott nagy író
végre megnyugtatóan állítja be irodalmunk
történetébe, s azt is összefoglalja, ami az
aránytalanul nagyobb terjedelmű Mikszáth-
fejezetben is csak alárendelten szerepel: a
regényírói módszer kérdéseit (bár éppen azt,
amivel Jókai döntő hatást tett az egész
magyar szépprózára, nvelvi stílusát nem
vizsgálja meg alaposabban). Nem kisebb
nveresége a kötetnek Gyulai, Salamon,
Greguss, Csengery értékelése. Ezek, az
epigonköltészeiről szóló fejezet és több, igen
alaposan kidolgozott bevezető vagy össze-
foglaló (társadalmi-politikai viszonyokról)

Somogyi Sándornak köszönhető. Gyulai
pályaképe — amelynek hangsúlyozza pole-
mikusan kritikai tartalmát — a legjobb kézi-
könyv-fejezetek közé tartozik, annyira fegyel-
mezett és mértéktartó; végre az egész művet
méltányosan értékeli, megszüntetve a Gyulai
személyét és eszméit hosszú ideig kísérő
értetlenséget; az egyéniséget is többnyire
színesen jellemzi sorsának fordulói között;
csak költészetét és szépprózáját tárgyalja
Somogyi sietősen, s ezért ezekben a részletek-
ben nem éri el némelyik epigonköltő (írónikus
idézetekkel célbataláló) jellemzésének színvo-
nalát. Salomonnak, Gregussnak funkciójuk
szerinti beépítése irodalomtörténetünkbe,
amelyet ideológiailag pontos, filológiailag is
alapos és részletadatokkal jellemző egyénit
kísér, itt történik meg először, s csak az
sajnálható, hogy a „szép, jó, igaz” három-
ságának esztétikai hitvallását (234.) — ezt a
neoklasszikus-romantikus Berzsenyitől
vagy Keatsztól Petőfiig (nála a „természetes”
forradalmi hangsúlyú közbevetésével) — elis-
meltet art poéticát és doktrínát — Somogyi
nem vizsgálja meg esztétikai-történeti össze-
függéseiben is (ami a népies-nemzeti irányzat
tétéleinek a neoklasszikus-romantikus elvek-
hez való visszahajlását is igazolná). A
Somogyi-írta bevezetők és összefoglalók
racionálisak, kissé didaktikusak, de igen
tartalmasak; kár, hogy akaratlanul — alig-
hanem a szöveg szedése közben — egyszer
önála is furcsa ellentmondás támadt (362.:
„egységben vannak itt az irányzatok s
ugyanakkor egymást kizáró, erős ellentétek-
ben” mint korábban Sötér szövegében is
(39.: „nálunk az eszményítés esztétikája
diadalmaskodik” — 30.: „Magyarországon az
esztétika elítéli az eszményítést...”).

A IV. kötet legnagyobb szerkesztői érde-
mei és klasszikus magyar írók életművének
újjaértékelt bemutatásával és irodalomtör-
téneti elhelyezésével elért eredményei a kötet
első felére esnek — a nemzeti polgárosult
irodalom differenciálódásának első és második
szakaszában (kb. 1877 előtt és után) a szerke-
zet, részben az alkorszakok természetének is
megfelelően, egyszerűsödik: a Kiegyezés utáni
évtized általános jellemzése után egyszerűen
az évtized írói sorakoznak szép egymásután-
ban, mint ahogy az utolsó századnegyed
irodalma a könnyen elkülöníthető műfajok
rendjébe illeszkedik. Hogvitt Vajda, Reviczky,
Komjáthy stb., másfelől a realista elbeszélő
próza művelői közt tényleges eszmei és stílus-
beli összefüggés áll fenn, nem is vitatható.
Az alkorszakok általános jellemzésébe kerül
be illenkor mindaz, ami differenciáló és
különleges meghúzódnak az egymásra követ-
kező író-portrék sora mögött. Itt tehát a
bevezető általános jellemzések funkciója
megnő, e fejezetek egyenest túlterhelődnek
a tartalommal.

Komlós Aladárnak a líra vonulatát elemző portréi és Kovács Kálmánnak nagy körültekintéssel, elfogultságok nélkül, de kissé terjengősen megírt Mikszáth-fejezete (az egyetlen eset, ahol hibáztatható a terjedelmi arány: Mikszáthra hatvan lap jutott, Jókaira harminché!) a kötet második felének legkiegyensúlyozottabb, de kevésbé felfedező erejű tanulmányai. A társadalmi élmény, egyéni alkat, mondanivaló és költői stílus egységben való tárgyalása Komlós színes esszéiben valósul meg a legegyszerűsebben, elegáns könnyedséggel, a súlyos kérdéseknek (pl. Vajda filozófiai lírájának) is biztos kezű, nem egyszer bravúros megoldásával.

A kötet, e részében a feltárás és az első beható értékelés izgalmas újszerűségét leginkább az a tanulmányok éreztetik, melyekben végre (Ferenczi Zoltánnak 1913-as kezdeménye után tulajdonképpen először!) a századvégi realista próza is elnyeri helyét irodalmunk történeti rendszerezésében. Diószegi András sokoldalúan kidolgozott írásai együttevén a századvég elbeszélő prózájának külön monografikus feldolgozását nyújtják, s ugyan ez az egységesítő tendencia, a stílus személyesebb veretével, vonul végig Németh G. Béla kritikátörténeti fejezetein is, melyekkel a hatalmas kötet (kitekintést is adván, alapozást is a következőhöz) lezárul.

Németh G. Bélának a kötet második felében meg-megmutatókozó szerkesztői munkája főleg a bevezetőben öltött testet. Ezek közül is kiemelkedik a kiegyezés utáni évtized eszméiről, irodalmi irányzatairól és irodalmi életéről írt két nagy fejezete és az utolsó századnegyed irodalmi életét tárgyaló terjedelmes tanulmánya, melyben a koreszmék, osztályok, rétegek és csoportosulások gazdag összképét a környezetfestés és egyéni jellemzés mélyebb színei árnyalják, erős kontúrok, kontrasztos kiemelések teszik plasztikussá, a kor élményét szuggerálva a részletekkel. Kevés oly remekbeszabott — tömör, indulatban fogant, ítélkező — kisportré akad az egész kötetben, mint amilyet pl. Kecskeméthy Aurélról vagy Ábrányi Kornélról (567, 571.) olvashatunk. Az eltérő környezetek összehasonlítása kitűnően vezet be Toldy István most feltáruló s értékelt világába (483—4.). Németh G. Bélától — aki a kötet legszebb nyelvestétikai elemzését

írta meg Arany László-fejezetében (461—2.) és élesen tud jellemezni a tárgyilagos közléssel is („Elméleti tétele sok van, gondolata kevés” — írja frappánsan Beöthyről, 932.) — várhattuk volna a korszak irodalmi nyelvének vitákban és életművek hatására kiejülő, mindmáig ható köznyelviségének összefoglaló méltatását is, enélkül a XIX. századi magyar irodalom történetének és klasszikus teljesítményének bemutatása nem teljes. Kár, hogy Németh G. Béla írásából, utalásából (pl. Arany László értekezé- stílusáról szólva, 467.) csak töredékes képet kapunk a korszak irodalmi nyelvéről.

Szóvá lehetne tenni kisebb hiányokat vagy tévedéseket (pl. Ipolyi Arnold műve jelentőségének, a körítő folyót vitának pontosabb megítélését, Bőhm Károly hovatarozásának és súlyának megállapítását, Rákosi Viktor igazabb és teljesebb jellemzését kérve), ilyesmi azonban semmit sem változtat a kötetről kialakított kedvező ítéleten.

Hogy 1849-et aligha lehet fő korszakhatárnak tekinteni, hogy a feldolgozásnak a tárgyból adódó kohéziója talán még erősebb lett volna, ha — a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozását és differenciálódását tartva meg a középpontban — a mű az 1830-as évektől, a romantika megszerveződésétől s átalakulásától kezdve ölelte volna fel a romantika egész fejlődéstörténetét az 1870-es években bekövetkező elmúlásáig, arra a kötetből magából is (mint utaltunk rá) lehet érvet meríteni. Egy oly periodizáció, mely az 1740-es, 1750-es évektől kb. 1830-ig tartó felvilágosodás és klasszicizmus, majd az 1810-es évek végén megjelenő, de inkább csak 1830-tól kibontakozó romantika stílustörténeti korszakaiban fogná át az idetartozó irodalmi jelenségeket, nincs ellentétben a szigorú gazdaság- és társadalomtörténeti bázisú művelődés- és eszmélettörténeti koncepcióval. Ez a megjegyzés azonban nem lehet kritikája a IV. kötetnek, amelyet vállalt határai, felőlet tartalma és rendje szerint kellett megítélnünk — s örömmel fogadnunk, mint az irodalomtörténeti szintézis egyik legjobban szerkesztett, legmélyültebben s legegyszerűsebben kidolgozott, közgondolkodásunkat az irodalmi tudat révén hosszú ideig formálni, korszerűsíteni hivatott kötetét.

Szaunder József

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1—2. köt. Szerk.: Molnár Erik (főszerkesztő), Pamlényi Ervin és Székely György. Írták: Berend T. Iván, Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György, Siklós András, Szabad György, Székely György, Varga János, R. Várkonyi Ágnes és Vörös Antal. Az időrendi táblát összeállította: Gunst Péter. Bp. 1964. Gondolat K. 626; 654.

Ha valaki a népszerűsítő céllal készült új magyar történetet akárcsak felületesen is összehasonlítja 1951-ben megjelent szerény

elődjével, *A magyar nép története* c. kiadvánnyal, az őszinte öröm érzésével szemlélheti, milyen óriásiit fejlődött az utóbbi 15 esztendő

alatt a magyar marxista történettudomány, és a jóleső meglepődés töltheti el ha megdöbben, hogy a két impozáns kötet az érdeklődő közönség számára készült, melyből a kiadó valószínűleg nem túlzó kalkulációja szerint viszonylag rövid idő alatt 28 000 példánynak kell elfogynia. A *magyar nép története* annak idején középiskolai tankönyvek egybenyomtatásából állt elő. A mai olvasó a lényeg világos, közérthető megfogalmazása helyett olykor felületes, primitív sémákba ütközik benne, s az egykori szerzőkről az úttörőknek kijáró tisztelet lerovása után meg kell állapítania, hogy nemcsak az elmúlt történeti korszak uralkodó szempontjai szerint felgyűjtött, átörökölt, és megfelelően még át nem dolgozott adatok ellenállása hátráltatta őket munkájukban, hanem a személyi kultusz ékeiben szélfében elterjedt dogmák is, amelyek néhol megnehezítették, egy-két esetben egyenesen meggátolták a marxista szempontok következetes alkalmazását.

Magyarország új története egyedül a népszerűsítő funkció tekintetében utódja az 1951-es kiadványnak. A tudományos alapok szempontjából — legalábbis az 1848–49-ig terjedő feudális korszakban — az ugyancsak *Magyarország története* címmel kiadott egyetemi tankönyv eddigi három kötete az előzmény, amelynek szerzői hosszú előkészítés után, éveken át tartó viták során, a források viszonylag bő felvonultatásával, a régi és újabb kutatások eredményeinek gondos mérlegelésével írták meg műveiket. Az először 1957-ben megjelent munka az oktatásban és azon kívül csaknem tíz éven át a mértékadó magyar történeti szintézisnek számított, s ma már kétségtelen, hogy a téma minden további tudományos vagy ismeretterjesztő feldolgozásához az egyetemi tankönyv írói vetették meg az alapot. A koncepció persze nem bizonyult hibátlannak, de éppen az ő összefoglalásuk nyomán indultak meg történet-körökben termékeny viták egyebek között a rendiségről, az abszolutizmusról, az eredeti főkefelhalmozás és a második jobbágyág kérdéseiről, valamint a nemzet, haza, hazafiság, a nemzeti ideológia és a nacionalizmus problémáiról, amelyekbe a szakközlönyvön kívül a széles olvasóközönséghez eljutó irodalmi folyóiratok is bekapcsolódtak.

Az eszmék tisztulását elősegítő vitáknak és az utóbbi évek anyagfeltáró munkájának eredménye, hogy Magyarország új története nem egyszerűen népszerű formában repetálja az egyetemi tankönyvet, hanem egész sor történeti folyamat megítélésében helvesebb szempontokat érvényesít, elkerüli a polémikák során kimutatott korábbi hibákat, s emiatt határozottan megállapíthatjuk, hogy a maga egészében sikeres munka, új állomás a magyar marxista historiográfiában. Az előrehaladás

irányába lendítő elveket Molnár Erik, a főszerkesztő rövid, tömör előszava tartalmazza: a szerzők Magyarország történetét az egyetemes történet kereteiben igyekeztek ábrázolni; objektív kritériumok alkalmazásával túl akartak emelkedni a magyar történetírást provinciálisá tevő, nemzetközi szinten alig érthetővé és használhatóvá torzító hungarocentrizmuson; a függetlenségi harcok tárgyalásánál az osztályharc primátusáról szóló marxista alaptételt követték; kerültek végül minden hamis és tudománytalan aktualizálást. Miután pedig elveiket következetesen alkalmazva a nemzeti eszméket gazdasági és társadalmi alapjukra vezették vissza, szükségessé vált a belső piac kialakulásának és a nacionalista ideológiának alaposabb történeti feltárása, s természetesen elkerülhetetlen volt az is, hogy a kultúra jelenségeit szorosabban kapcsolják a gazdasági, társadalmi és politikai életben feltárt összefüggésekhez.

Magyarország új története több szempontból is erősen érdekli az irodalomtörténészt, s érinti magát a magyar irodalomtudományt is. Mind a historiográfia, mind az irodalomtörténetírás társadalomtudomány; csak hogy míg az előbbinek művelői maguk kutatják a gazdaság és a társadalom változásait, hogy ezekre építsék fel a változó korok politikai világát, az irodalomtörténész — amennyiben megteheti — átveszi az alapot ismertető kutatások eredményeit, és az irodalom jelenségeit kapcsolja hozzájuk. Az átvétel persze soha nem lehet mechanikus. Az irodalom, általánosabban szólva a irodalomtudomány körébe tartozó források vizsgálata kiegészítheti, sőt némileg módosíthatja a történeteszek által megrajzolt képet, a jelenségek többoldalú vizsgálata a megismerendő igazsághoz visz közelebb. Az alapok közös voltából fakadó érdeklődést azonban ezúttal aktuális szempont is élénkíti: az új magyar történet ugyanis kb. egyidőben jelent meg az Irodalomtörténeti Intézet hatékony szintézisével, s ennek előkészítése közben — a magyar társadalomtudományok időszerű feladatait a magunk területén vállalva — nagyjából ugyanazokat az elvi szempontokat igyekeztünk érvényesíteni, amelyeknek jegyében az előző szerint az új történeti összefoglalás készült. Az irodalom jelenségeit minden eddigi feldolgozásnál szorosabban próbáltuk a gazdasági és társadalmi alapokhoz kötni, küszködünk a periodizációval, amely a feldolgozandó anyag eltérő természete ellenére sem lehet túlságosan különböző a két rokon tudományban; összefüggést kerestünk az irodalom valamint a többi művészetek és a tudományok története között; küzdöttünk a nacionalizmus maradványai ellen, figyeltük a kelet- és nyugateurópai kapcsolatokat, szóval a magyar irodalomtörténetírást ki akartuk emelni

elszigetelt provincializmusából, és mindezek mellett szem előtt tartottuk, hogy az új összefoglalást a „művelt” közönség minden külön magyarázat nélkül megérthesse.

Ezek a közös, időszerű szempontok vezetik az alábbi ismertetés íróit, amikor korokra bontva megvizsgálják Magyarország új történetét. Megjegyzéseiket abban a meggyőződésben teszik, hogy a történelmi és az irodalomtörténeti kutatások eredményeinek szembesítése nemcsak általában hasznos, hanem éppen most egyenesen kívánatos, amikor a tudományos előrehaladás és a jelen problémái fontosakká tették a régi korok gondolkodásának alapos és sokoldalú elemzését.

I.

Az új történelmi szintézisben az ország honfoglalás előtti viszonyainak leírásától az 1795. év eseményeiig tartó szakaszt három szerző írta: az 1526-ig terjedő részt Székely György, az 1526 és 1711 közötti periódust R. Várkonyi Ágnes, a XVIII. századot Vörös Antal. Az itt tárgyalt századok három főkorszakra és egy kisebb rangú alkorszakra bomlanak. Az első nagy korszak a magyar föld és nép honfoglalás előtti történetét tartalmazza, a második a mohácsi csatavesztéssel, a harmadik a szatmári békével zárul; az 1795-tel befejeződő periódus bevezető szakasz az 1848–49-i polgári forradalmat és szabadságharcot tárgyaló főkorszakhoz. E tagolást az egyetemi tankönyv periodizációjával egybevetve mindekelőtt az tűnik ki, hogy az első főkorszakot Székely György újonnan illesztette be a történeti szintézisbe. A magunk részéről teljes mértékben helyeselnénk az újítást: ezáltal ugyanis természetes kronológiai rendben meg lehet írni a magyar őstörténetet, s alaposabban ki lehet térni az országban talált vagy a szomszédságban megtelepedett népekre, amelyeknek környezetében a honfoglalók történelmi életüket kez kezdték. Az új fejezet ugyanakkor elősegíti (vagy elősegítheti) a nemzeti ideológia történetében fontos tételek megvilágítását pl. a hun-magyar azonosságnak csaknem az egész feudalizmus korában uralkodó hitét, és alkalmat nyújthat más hazai népek feudális-kori nacionalizmusának érintésére is.

A honfoglalástól Mohácsig tartó nagy korszak határai az új kiadványban egybeesnek a tankönyvbeliekkel, de a kisebb periódusokat Székely György önállóan és a korábbi példánál helyesebben jelölte ki. Szerencsésnek tartjuk, hogy az állam kialakulását Géza fejedelem idejére teszi (970), kifejlődésének korát 1061-el zárja: így elkerüli ugyanis az egyetemi tankönyv hibáját, amelyben már Szent István halála után feudális anar-

chiáról olvasunk, noha a feudális rend akkorára még meg sem szilárdulhatott. — Székely figyelmét a következő három alkorszakban (1061–1196, 1196–1300, 1300–1382) a feudális széttagolódás kérdései kötik le, s hogy ezeket folyamatosan leírhasa, az egyetemi tankönyv 1250 tájára tett fontos korszakhatárát elhagyja. Az utolsó két periódusban (1382–1456, 1457–1526) a rendi képviselői állam kialakulásával, Mátyás központosítási kísérletével és annak válságával olyképpen foglalkozik, hogy az egyetemi tankönyv négy alkorszakát (1382–1439, 1439–1458, 1458–1490, 1490–1526), kettsébe olvasztja össze.

Az a két évszázad, amit R. Várkonyi Ágnes egyetlen nagy főkorszakban ír le, az egyetemi tankönyvben kettőre oszlott (1526–1606, 1607–1711): az elsőben akkor a török előrenyomulás megállítására állt előtérben, a másodikban a Habsburgok elleni függetlenségi harc. Az utóbbi évek történészvitáin sokat foglalkoztak a XVI–XVII. századdal, és R. Várkonyi Ágnes meg is fontolta a kritikai észrevételeket, amelyek a korszak történelmi ábrázolásában fellelhető dogmatikus torzításokra figyelmeztettek. Fejezeteiben az alapvető osztályellentétek állnak előtérben, a Habsburg birodalom korántsem egyértelmű a legsötétebb, már-már irracionális démoni hatalommal, hiszen erre is érvényesek a történelem törvényei. — A magyar gazdasági (és kulturális) fejlődést döntően befolyásoló második jobbágyság létrejöttét, a földesúri majorgazdaság és a paraszti árutermelés konfliktusát a XVI. század második felének eseményei között tárgyalja. A XVII. század történetében a fejezetcímek függetlenségi harcok és nemzeti összefogás helyett rendi ellenállásról szólnak, megfelelő hangsúlyt kap a korszak egyik kétségtelenül legnagyobb eseménye, Buda visszafoglalása és a török kiűzése. A szerző a hagyományos beosztást változtatás nélkül követi abban a tekintetben, hogy a főkorszak a Rákóczi-szabadságharc végével zárul.

Vörös Antal két részre bontotta a XVIII. századot: 1711–1740-ig a Habsburg kormányzati rendszer kiépítését (III. Károly uralkodása) tárgyalja, a gyarmatosító gazdaság-politika és a felvilágosult abszolutizmus korát 1754 helyett 1740-nel kezdi, s a periódust 1795-tel, az 1790 körüli mozgalmak utolsó jelentős dátumával rekeszti be. Az 1740-es korszakhatár pontosan megegyezik az irodalomtörténeti szintézis egyik alkorszakának kezdő dátumával, és ténylegesen 1795 táján fejeződik be kézikönyvünk barokk korszaka, ha ezt a tényt — itt nem részletezhető okok miatt — nem is tudtuk kellőképpen érvényre juttatni. Vörös Antal érdemei közé tartozik egyebek között a Habsburg birodalom általános elmaradottságának ecse-

telése, a Magyarországon feltalált és alkalmazott bányagépek méltatása és II. József fiziokratizmusának kifejtése.

Ha már most Magyarország történetének korszakait az irodalomtörténeti szintézis periodizációjával összehasonlítjuk, kevés hátrapolót találunk, amelyek legalábbis közel ne esnek a két felosztásban (1196–1200, 1526–1530, 1570–1573 stb.). Lényegesen csak a szatmári béke jelentőségének megítélésében térnek el a vélemények: míg ugyanis a történészek kitartottak 1711 mellett, az irodalom történetében a Rákóczi-kor literatúráját egy 1690 tájától 1740-ig tartó periódus keretében tárgyaltuk. A hagyományos és az új korszakbeosztás helyességének megítélésénél véleményünk szerint végső soron azt kell eldönteni, hogy a XVII. századi rendi küzdelmek közvetlen folytatása-e inkább a kurucok harca, vagy a letagadhatatlan rokonság ellenére is az új, XVIII. századi elemek dominálnak benne. Az irodalomtörténeti anyag inkább az utóbbit bizonyítja, de emellett szól Molnár Erik ideológiatörténeti megfigyelése a vallásos ideológia háttérbeszorulásáról a XVII–XVIII. század fordulóján valamint Benczédi László társadalomtörténeti elemzése, amely szerint Thököly és Rákóczi hadseregének összetétele erősen különbözik egymástól. R. Várkonyi Ágnes meglehetősen méltányolja a XVIII. századra utaló új tényezőket, és általában is meg van a remény, hogy a historikusok közelednek majd az irodalomtörténeti szintézisben érvényesített felfogáshoz.

Amilyen közel esnek azonban egymáshoz az irodalomtörténetírásban és a historiográfiában felvett korszakhatárok, olyan távol áll a két tudomány szak a fordulópontok minőségi megítélésében. Eltekintve most attól, hogy az irodalom- és a művészettörténet kénytelen „őjelkező” korszakhatárokkal dolgozni, amit aligha tehet meg a történetírás, szembeötlő különbség, hogy míg szerintünk az irodalomban 1450 táján és a XVII. század első felében új főkorszakok kezdődnek (a reneszánsz és a barokk), a történelemben a jelzett határok csak alkorszakokat választanak el.

Minden marxista történeti szintézis meg- egyezik abban, hogy a XV. század közepére alakul ki a „rendi képviselői állam”; elég tisztázott továbbá az is, hogy a század második felében a feudális renden belül jelentős változások mutathatók ki a paraszti áru-termelés, a pénzbeli szolgáltatások és a városi fejlődés tekintetében. Pach Zsigmond Pál szerint ebben az időben a magyarországi agrárviszonyok fejlődése „alapvetően egyező irányba halad a nyugateurópaival”, és ugyanő kijelenti, hogy „lényegileg, minőségileg... hasonló fokot, színvonalat is ért el”. Ha a tétel második felét a hazai irodalmi

anyag nem is támasztja alá egészen, az kétségtelen, hogy a művek száma ekkortájt ugrásszerűen megnőtt, Janus Pannoniusszal, a reneszánsz költővel az európai halhatatlanok közé bevonult az első magyarországi, Temesvári Pélbárt, a későközépkori prédikátor néhány évtizedre szőlőn világsiker aratott, megalapozódott és később Mátyás környezetére lokalizálódott a hazai (magyar állami) irodalomtörténeti tudat, és tény, hogy a reneszánsz XV. század közepétől hódító új kultúrája — háborúk ide, területi szétdaraboltság oda — egy évszázad alatt teljesen átalakította az ország műveltségi képét. — A mi véleményünk szerint a XVII. század első felében ismét új korszak kezdődik a magyar irodalomban, mégpedig kb. abban a döntő időszakban, amikor a robotoltató nemesi gazdaság típusa uralkodóvá vált, és a hazai agrárfejlődés véglegesen „kelet-európai” irányba fordult. Innen számítható „a kései feudalizmus... Közép- és Kelet-Európára sajátos korszakának” kezdete, amelytől még egy jó évszázadnak kellett eltelnie, „amíg csakugyan kezdetét vette a tőkés gazdálkodásra való áttérés”, mégpedig az „ún. porosz utas” módon. (Pach Zsigmond Pál.) E két döntő jelentőségű fejlődési fázisnak felel meg az irodalomtörténeti szintézis reneszánsz és barokk elnevezésű főkorszaka, s a periodizáció történeti helyességén semmit nem változtat, ha vannak, akik vitatják a képzőművészeti stílusfogalmak irodalomtörténeti alkalmazásának jogosságát.

Az irodalmi anyag vizsgálata és rendszerezése közben szerzett tapasztalatok alapján mi úgy véljük, hogy az előbb vázolt két fordulat a legfontosabb esemény a magyarországi feudalizmus XV–XVIII. századi történetében, s hogy a magyar történet periodizációjában legalább is nagyobb figyelmet kellene szentelni e változásoknak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy ezáltal mind a magyar történet kelet-európai párhuzamai, mind az össz-európai összefüggések világosabban tűnnének elő. Széles távlatok nyitásával pedig minden más módnál eredményesebben lehet kiemelni a történetírást (és az irodalomtörténetet) abból a helyenként még kísértő provincializmusból, amelybe végső soron a hanyatló nacionalizmus juttatta.

A régi irodalom kutatója történeti szintézisekben a gazdaság- és társadalomtörténeti fejtegetéseken túl elsősorban az ideológiatörténeti folyamatokat, főleg a vallási és a nemzeti eszmék ábrázolását, valamint a szorosabban vett kultúrtörténeti részleteket figyeli. Az érdeklődés indoklására kár lenne sok szót vesztegetni, hiszen az egészben korántsem belletrisztikus jellegű régi literatúrában igen különböző tárgyú irodalmi termékeket kell méltatni, köztük jelentős ideológiatörténeti forrásokat, s ezeket pusztán

irodalmi kritériumok alapján, a tartalom beható ismerete nélkül egyáltalán nem lehet megnyugtatóan tárgyalni. Ekkora terjedelmű történeti munkától persze senki nem várhatja a művelődési folyamatok részletes bemutatását, de minden olvasó szükségét érzi, hogy útmutatást kapjon a gazdasági élet és társadalom mozgását kísérő jelentős eszmékről, művészi irányzatokról s egyenesen elvárja, ha az előszóban Molnár Erik külön figyelemztet a jelzett problémák eddigi elhanyagoltságára, megoldásuk aktualitására és tudományos fontosságára.

Az új magyar történetnek ezen a területen is vannak imitt-amott bizonyos érdemei, amelyek részben a történetész-viták jótékony hatásának tulajdonítandók, részben talán annak a népszerűsítő kiadványban helyeseltető előadásbeli megoldásnak, hogy a kultúr-történeti részek nem függelékként fityegnek az egyes periódusok végén (mint az egyetemi tankönyvben), hanem más tárgyú adatcsoportokkal összefüggésbe állítva teszik életteljesebbé az elmúlt korok történelmi képét. Ha azonban a feudális kori rész egészét tüzetesebben szemügyre vesszük, az tűnik elő, hogy a szerzők — egész mai történetírásunkkal együtt — a napirendre tűzött feladatok megoldására koránt sincsenek felkészülve, és a szűkre szabott terjedelem vagy az egyes korszakok kellően át nem gondolt összeállítása miatt néhol még olyan mélyre sem hatolnak, mint az egyetemi tankönyv írói. Márpedig éppen ezek azok a hiányok, amelyek az egész mű egészséges koncepcióját csökkítják; hibák, amelyek éppen a szintézis gazdagság- és társadalomtörténeti eredményei középette válnak különösen szembeszökőekké.

A vallásos ideológiát illetően Székely György szerkezetileg a megfelelő helyen szögezi le, hogy az államalapítás idején a „kereszténység felvételének, az egyház megszervezésének... haladó jelentősége volt”, majd a XIII. századtól az egyetemes történet menetének megfelelően nagy fontosságot tulajdonít a hazai eretnekségeknek, melyek aztán a huszitizmusban csúcsosodnak ki. Kár azonban, hogy e vallásos ideológiába öltöztetett társadalmi forrongással csak nagy általánosságban hozza kapcsolatba az újonnan alakult koldulórendeket, irodalmi működésükre nem utal, mint ahogy általában méltatja a XIII. század után az egyház kulturális jelentőségét. Hiba továbbá, hogy a XIV. század végének és a XV. század első felének vallási mozgalmairól szólva legalábbis vitatható állításokat kockáztat meg: többször leírták, de soha nem bizonyították pl., hogy I. Lajos a pécsi egyetemet a délvideki eretnekségek ellensúlyozására alapította; a Bécsi-, Müncheni- és Aporkodexben olvasható bibliafordításokból csak nagyon óvatosan lehet következtetni a részletek tendenciózus össze-

válogatására, mert a két huszita pap műve nem egészében maradt meg bennük, a szövegekben tartalmi eretnokség nem is mutatható ki. — R. Várkonyi Ágnes a következő főrészen alaposan tárgyalja a reformáció elterjedését, irányzatait, társadalmi alapjait, és előadását jól ágyazza bele a történeti folyamába. Hiányoljuk azonban, hogy később nem méltányolja megfelelően az ellenreformációval nagyjából egyidejűleg megszilárduló protestáns ortodoxiát, amely a „második jobbágyság” hazai rögzítődését követi nyomon, nem szentel kellő figyelmet a puritanusoknak, Rákóczi Ferenc valláspolitikája egyetlen rövid bekezdést kap, Vörös Antal pedig csaknem teljesen mellőzi a pietizmus és a janzenizmus értékelését, pedig éppen ezeknek a reformirányzatoknak a jelentkezése tanúsítja, hogy a vallásos ideológia valóban háttérbe szorul a nemzeti-hazafias eszmék mögött.

Az új magyar történetnél ez utóbbiak kifejtésében egyébről mint mulasztásról alig beszélhetünk. Hiány mindjárt a kérdésnél, hogy Székely György a honfoglalás előtti Magyarország történetéből kiindulva nem foglalkozott a hun-magyar azonosság hitével. Márpedig ennek feltűnése a köznemesség renddé szerveződésével, bomlása az egész feudális struktúrával egyidejű. Bár Székely nagy gondot követi nyomon a köznemesei és rendi fejlődést, Kézai neve egyetlen egyszer, s akkor is abban az összefüggésben fordul elő szövegében, hogy a krónikásnál „hadi zászló” értelemben előfordul a „banderium” szó. Ezzel kapcsolatos, szinte következményszerű vaskos hiba, hogy a rendiség XV. századi kialakulásakor a nemesi ideológia, amely akkor a politika és az irodalom minden zegét zugát átjárta, sehol nincsen kellőképpen méltatva és elemezve. A hun-sziittyá nemesi ideológiának lehetnek valóban rusztikus, olykor nevetséges, külföldön ellenszenvesen fogadott megnyilatkozásai; lehet visszataszítóknak, hazugnak és önzőnek nevezni, de jelentősége és hatása nehezen becsülhető túl. Mint hamis történeti érvekre alapított ideológia, funkcionálisan párhuzamba állítható a frank hódításra hivatkozó francia nemesség Trója-mondájával, a magyar frazeológia harciaságban semmivel sem marad el a cseh és lengyel urak megnyilatkozásaitól, és mint korjelenség nyilvánvalóan együtt kezelendő az olasz, német vagy francia humanisták „nacionalizmusával”. Úgy látszik, hatott más magyarországi népekre és bizonyos mélységig az alsóbb néposztályokra is, elfogadása a magyar nemesi szervezethez való csatlakozással egyértelmű. A szlavóniai horvát születésű Janus Pannoniusról pl. azért tudjuk minden kétséget kizáróan, hogy a magyar nemesi nemzethez sorolta magát, mert vallotta a hun ideológiát, s még Rotari-

des Mihály is ezzel nyilvánította ki — talán nem is annyira „népi” származását, mint inkább erről alkotott véleményét, noha nem volt nemes.

A köznemesi társadalmi és ideológiai háttér ismertetése nélkül nehéz aztán jellemezni Thuróczi Jánost, a krónikást, aki nem volt humanista (mint képzelhetné valaki a fejezet címéből, amely alatt szerepel), és véleményünk szerint nem az a fő érdeme, hogy „udvari értesüléseket és néphagyományokat” használt fel munkájában, hanem az említettekén túl az, hogy a XVI—XVIII. századra átörökölt középkori történetírásunkat, s a magyar rendek számára olyan krónikát írt, amit csak a humanizmus nyelvére kellett átdolgozni, hogy a XVIII. századig irodalmi olvasmány és középkori történetünk jóformán egyetlen forrása maradjon.

Janus Pannonius (aki egyébként nagyobb valószínűséggel mondható köznemesi származásának, mint ács fiának), ugyancsak nehezen értelmezhető, ha elhagyjuk mellőle a nemesi osztálytudatot. Székely György az ideológiai kérdések iránt fogékony történetesek biztos tájékozódó képességével emeli ki az ismertebb Janus-passzusok közül éppen azt, amelyben a költő legvilágosabban fogalmazza meg irodalmi öntudatát. Janus egy hajszálnyit sem túlzott, amikor azt írta, hogy a poézist ő honosította meg hazai földön, s hogy ezt a meggyőződést verseibe öntesse, nagy műveltségű embernek, reneszánsz egyéniségnek kellett lennie. A vallomás elé kíváncsi tételt azonban, hogy ti. magyar irodalom még nincsen, s ezt csinálni kell, az összehasonlíthatatlanul szerényebb műveltségű Thuróczi is vallotta. Éppen ettől az időponttól számítható a magyar (magyarországi) irodalomtörténeti gondolkodás kezdete, s az eszme ápolóinak legelső gondja nem volt más, mint Janus Pannonius műveinek összegyűjtése és kiadása. Hogy aztán a számos Janus-nyomtatvány közül miért éppen a bázeli, 1518-i szerepel példaként a történeti szintézisben, nehéz eltalálni, mert történetesen nem is magyarországi ember rendezte sajtó alá (Beatus Rhenanus).

Minthogy a XVI—XVIII. századot tárgyaló fejezetek írói a nemzeti tudat változásainak ábrázolásához kellő alapot nem kaptak, nehezen boldogultak a tényszerűen amúgyis elég feldolgozatlan témával. R. Várkonyi Ágnes beszél különben először „nemesi nemzettudat”-ról, amit átvettek a prédikátorok, majd „feudális nemzeti ideológiáról”, Zrínyivel kapcsolatban, végül pedig visszatekintőleg foglalkozik a kérdéssel Vörös Antal. A hungarus-hazafiság, amely Molnár Erik szerint „a mai állampolgárság feudális formája” két helyen kerül szóba, de lényege érdemileg nem tisztázódik, és fel sem vetődik,

hogy létrejöttében mennyi a szerepe a nemesi nacionalizmusnak, mennyiben tükröződik a nehezen szétbontható fogalomban a nem-nemes magyarok patriotizmusa és a hazai nem-magyarok lassú elkülönülésének tendenciája. A régi Magyarországon élő népek története egyebek között emiatt is vázlatos, néhol csak utalásszerű. A legrövidebbet köztűnt a hazai németek húzzák, s egyes passzusok láttán gondolkodóba esik az olvasó, hogy minden szerző a hazai népek közé számítja-e hát őket vagy sem.

A művelődéstörténeti áttekintések az előző keltette várakozásnak véleményünk szerint nem felelnek meg, noha teljesítmények itt is vannak. Igen figyelemre méltóak pl. Székely György jogtörténeti megjegyzései. R. Várkonyi Ágnesnél fontos tudománytörténeti dokumentum az a biztos kézzel kiragadott Rimay-idézet, amely szerint Balassi elsőnek „érkezhetett magyar nyelvünkön... a Parnassus hegyére”, de interpretációja nem pontos. Arról van szó ugyanis, hogy a XV. század második felétől létező magyarországi irodalmi tudat a XVI—XVII. század fordulóján a magyar nyelvű költés tradíciójával bővül: ha az Janus Pannonius-sal kezdődik, ezt Balassi életműve alapozná meg, s létrejöttének körülményei közül a nemesi osztálytudat épp úgy nem hagyható el, mint korábban. Csak a kelet-európai, kerülő útra terelődött magyar fejlődés okozza, hogy e második, rendkívül jelentős hagyományképződési folyamat a biztató kezdet után végül is elakadt a provincializáló országban.

A művészet- és irodalomtörténeti anyagot a szerzők különbözőképpen mutatják be. A román stílusról a pesti belvárosi templom kriptájával kapcsolatban értesül az olvasó, a gotikáról kizárólag onnan tudhat, hogy a Kolozsvár közelében levő Felek görögkeleti templomát ebben a stílusban építették. A reneszánsz művészetről és irodalomról 1526 után nem hallunk, de tartalmas méltatást kap — még irodalmi vonatkozásban is — R. Várkonyi Ágnes fejezetében a barokk. A XVIII. század történetében a társadalmi viszonyokat tárgyaló rész tartalmaz művészet-történeti adatokat, Vörös Antal utal a „klaszszicizáló” irányzatra is.

Az irodalomból általában kevés adatot említenek a szerzők. A humanizmusról írt fejezetben több a név mint a méltatás, és az is tíz évvel ezelőtti nézetet tükröz. R. Várkonyi Ágnesnél a reformáció korának íróin túl csak Pázmány és Zrínyi emelkednek ki; a Balassira szánt, túlságosan is népszerűen hangzó sorokból főrangú lírikus helyett valamiféle népköltőt sejtethet ki az olvasó: „költészetében a vándorlantosok, hegedősök ritmusai, virágénekek képei és a prédikátorok gondolatai nyomán irodalmivá érett a magyar

nyelv, a török harcok iskoláin nevelődik.” Vörös Antal Bessenyeit a megszokott módon, elég részletesen tárgyalja; szerencsétlen fordulat azonban, hogy Bél Mátyást a nyelvújítás előfutáraként hozza szóba és igazságtalanság Faludi iránt, ha egyetlen idézett mondatával a nemesi osztályideológiát állítjuk be ellenszenvesen: a jezsuita költő többet jelent ennél az irodalomban. Valószínűleg nem egészen Vörös Antal hibája, mert az egyetemi tankönyvből kerülhetett át, hogy Szentiványi Márton 1746-ban „egykorú szakíró”, noha már 1705-ben meghalt. Még jó, hogy csak az időrendi táblázatba került be (1737–38) egy bizonyos Fischer Kristóf, aki ugyancsak XVII. századi szerző (1611–1680), és méghozzá cseh is...

Ha már most a feudális kor új magyar történetét egészében nézzük, azt kell mondanunk, hogy a gazdasággal, a társadalommal és a politikával foglalkozó részek erőnei inkább abban állnak, amit a szerzők már nem mondanak, mint abban, amit értékes újdonságként kifejtene. Zotmund tehát nem népi hős, mint az egyetemi tankönyvben, és a feudális nemesség nem árulja el uralmának évszázadai alatt szakadatlanul „az osztály feletti közös haza ügyét, amelyet híven és kitartással csak a feudális parasztság védelmezett.” Az előszó szerint a könyv előkészítő munkálatai még 1957-ben indultak meg a Történettudományi Intézetben, és valószínűleg nem sokkal az említett időpont után készültek el a fejezetek; akkor tehát, amikor az új gondolatokat hozó és a régieket tisztázó viták éppen csak megindultak, s azoknak eredményeit a kész szövegek végső sajtó alá rendezések csak a régi koncepció szembeszökő hibáinak elhagyására lehetett felhasználni. Az előszó viszont sejtetőleg közvetlenül a megjelenés előtt íródott, és a történészek 1964-es álláspontját fejezi ki. Ezzel magyarázható, hogy a szerzők nem felelhetek meg teljesen a célkitűzéseknek, és valószínűleg ezért került bele Molnár Erik szövegébe, hogy a munkatársak csak „igyekeztek”, a „szerzői kollektíva... törekedett” a reá váró, de a könyv létrejöttének körülményei miatt, a „hosszadalmas munkafolyamat következtében” nehezen megoldható feladatok vállalására, és nem volt lehetősége arra sem, hogy „egyes pontokon a legújabb kutatások eredményeit” érvényesítse.

Nem valószínű, hogy az 1957-es és az 1964-es történettudományi felfogás közötti különbség olyan mértékben indokolhatja az első kötet végén levő „időrendi áttekintés” hibáit, mint a szövegeket. A kronológiai táblázatok mindig megkönnyítik az események áttekintését; különösen tanulságosak, sőt a magyar történetiszemlélet európai színvonalra emelését segítik elő, ha a hazai

adatokkal párhuzamosan a világtörténet és a kultúrhistoria fontos dátumait is tartalmazák. Az új magyar történet időrendi áttekintésének szerzője, Gunst Péter, három hasámban rendezte el az anyagot: az elsőben a magyar, a másodikban az egyetemes, a harmadikban a művelődéstörténet legfontosabb tényeit csoportosította. Úgy gondoljuk, hogy ha már az előszó a művelődéstörténeti folyamatoknak különös jelentőséget tulajdonít, célszerűbb lett volna az utolsó oszlopot két részre osztani, és külön-külön párhuzamba állítva szemléltetni a magyar és az egyetemes kultúrtörténet kiemelkedő teljesítményeit.

Ilyen táblázatok szerkesztését, ha vannak is korábbi magyar és külföldi példák, úgy hisszük, a mai igényeknek megfelelően még meg kell tanulni, s a követendő normák kialakítása, a nélkülözhetetlen, az ajánlatos és megengedhető adatok kiválasztása csak jövőbeli feladat lehet. Az áttekintés ugyanis csak akkor jó, ha valóban a lényeges dátumokat tartalmazza, s azokat pontosan, megbízhatóan. Az alábbi, főleg a művelődés- és az irodalomtörténet körébe tartozó, korántsem minden részletre kiterjedő megjegyzésekkel azt kívánjuk bemutatni, hogy a kronológiai táblázatok szerkesztésében a kívánatos színvonalat még nem érték el.

Ami a vallásos ideológia és az egyházak történetét illeti, hiányoljuk, hogy Szent Benedekről és rendjének alapításáról egyetlen szó sincsen — szerepel viszont a clunyi apátság 910-ben és külön a reformmozgalom kezdete; megalapítják még a bencésekől kivált ciszterciákat, kiknek az a megtiszteltetés is osztályrészül jut, hogy beköltöznek Magyarországra. — A mai nyelvhasználat szerint félrevezető azt állítani, hogy Szent Ferenc „minorita” rendet alapított, nem ferenceseket. Ezzel a szóval ugyanis nálunk a rend konventuális ágát jelölik. — Luther fellépése után az egyetlen egyháztörténeti adat a heidelbergi káté éve, a különböző protestáns irányzatokkal az összeállító nem törődik, nincsen szó pl. a hallei egyetem alapításáról sem.

Az irodalomtörténeti adatokkal még több a baj. 1091–92-re Hóman és követői vettek fel egy *Gesta Hungarorum*-ot, ifj. Horváth János és Gerics József könyveinek megjelenése óta erről nem lehet beszélni; Kézai 1283 körül dolgozott (1270 helyett), Kálti Márk krónika-szerzőségében nemrég rendült meg a bizalom — Bonfiniról teljesen felesleges három helven is megemlékezni (1495, 1543, 1581); 1527-ben nem magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg, hanem az első nyomtatott mű, amiben magyar mondatok vannak, Balassinak semmiféle „verseskötete” nincsen 1572-ben, sem külön Rimaynak 1632-ben (?) „istenes énekei”; a *Murányi Venust* nem Gyöngyösi János írta (aki egy századdal későbbi leoninista volt), hanem Gyöngyösi

István; az *Erkölcsei meséket* nem Barcsai Ábrahám, hanem Báróczy Sándor javára kell írunk, de ő is csak fordította, 1790-ben *Diétai Magyar Múza* nem létezett.

Czvittinger és Bod Péter mellett nem ártana megemlíteni egy-két más irodalomtörténetírót, Amade Lászlót nem lehet vallásos verseinek megjelenéséhez kötni, mert azok bizony nagyon jelentéktelenek és számuk igen csekély, Hevenesi Gábor *Calendarium Marianumát* teljesen felesleges felvenni, de jó volna pl. Versegly Ferenc létezéséről tudósítani az olvasót stb. stb. — Úgy hisz-szük véleményünk igazolására ez a néhány adat is elég.

II.

A napóleoni háborúktól a 48-as forradalom és szabadságharc végéig eltelt fél évszázad történetének megírására másfél száz lap jutott. Ily csekély terjedelemben elmondani minden lényegeset egy korról, mely nem akármilyen ötven esztendő, hanem a nemzet lassú fölfelé kapaszkodásának, majd gyors emelkedésének kora, s végül egy hősi szerepvállalásé, melyre Európa mint egy Verdi-opera áriájára figyelt; bemutatni e zsúfolt időszakaszt, mely egyrészt „a tehetetlen kor” volt, hisz legsürgetőbb életkérdéseit jobbra csak mérícskélte, vitatta s végülis nem oldotta meg, másrészt mégis a lázas tevékenység kora, és eredményes is, mert a közpalotákat, melyeket emelt, s az intézményeket, melyeket létrehozott, máig is lakja és használja a nép, s ami fontosabb: arcultán még őrizi egynémelyikét a vonásoknak, melyeket e kor keze formált — minderről tömör, de nem vázlatos képet rajzolni olyan feladat, melyre csak erős képesség, érett ítélő ész és tökéletes tájékozottság vállalkozhatik, s minden dicsőítet összegez, hogy leszögezhetjük: Varga János a feladatot kitűnően végezte el.

Varga János a polgári átalakulásért vívott harcban jelöli meg azt a főirányt, amelynek fonalán haladva a korszak minden jelensége értelmezhetővé válik. Mivel ez a harc egyrészt okozat: a termelőerők állapotának következménye; másrészt ok: politikai tusák, szellemi erőfeszítések mozgatója — a kor képét a szerző lépcsősen, harmas tagolásban készítette el: fejezetenként gazdaságtörténeti elemzések alapozzák meg a társadalomrajzot, ez pedig az eseménytörténetnek s a benne szereplő személyek cselekedeteinek szolgálatára szolgál magyarázatul. A polgári átalakulás küzdelmei nemcsak az újabb magyar történetírás kezébe adnak rendező elvet, hanem az irodalomtörténetészeknek is, kik a korabeli irodalmat ugyancsak mint a polgárosodás — kezdetben még csak a „pallérozódás”, végül pedig már a népi törekvésektől is átfűtött megújulásvágy — mozgalmainak vetületét szemléljük.

Ezt mint a lényegben való megegyezést előrebocsátva, rátérhetünk néhány különbségre, mely a két tudományág eredményei s elgondolásai közt mutatkozik.

Különbség van a korszakok felfogásában és kijelölésében. Az irodalomtörténetészek meglehetősen határozott és részletes periódusalkotásra törekcsenek: az 1820-as éveket nagy korszakváltásnak tartják, 1841-et alkorszak választóvonalának. Varga János így osztja föl mondanivalóját: „Magyarország a napóleoni háborúk és a Szentszövetség idején” — „A feudalizmus válságának tetőfoka és a polgári átalakulás előkészítése” — „Az 1848—1849-i polgári forradalom és szabadságharc”. (E három fejezet a kuruc küzdelmekről a szabadságharcig terjedő nagyobb időegység tárgyalásának 3., 4. és 5. része. A továbbiakkban a fejezeteket a könyvbeli sorszámukkal említjük.) Nem világos azonban, hogy ez a beosztás csak a *mondanivaló* tagolása-e, vagy egyszersmind a *korszakoké* is. A címek e tekintetben, sajnos, nem igazítanak el, és nem is egyenmők: a harmadik fejezet címe politikai és háborús eseményekre utal, a negyedik társadalomtörténeti jellegű. A tárgyalás maga mintha azt sugallná, hogy egy-egy fejezet egy-egy korszakot ölel fel, hiszen egyik is, másik is a gazdasági viszonyok rajzával kezdődik, s erre épülnek a további fejtegetések a már említett lépcsős rend szerint — egy korszakon belül ez a tükröképszerű *kettősség* nem volna indokolt. Másrészt viszont a két fejezet gazdaságtörténeti bevezetője nem kevés tényleges hasonlóságot mutat (itt is, ott is szó van tőkehiányról, rosszul fizető robotmunkáról stb.), olyannyira, mintha mégis csak egy korszak tárgyalása húzódnék végig a két fejezeten. Ennek az ellentmondásnak, noha mint zavar mutatkozik meg előttünk, alkalmasint mélyebb oka van: a történetíró nem szívesen metszi korszaletekre azt, amit mint gazdaságtörténetész többé-kevésbé homogén egységnek lát, márpedig azt aligha lehet tagadni, hogy a termelési viszonyokban a múlt század elejétől a forradalomig nem történt érdemleges változás. Csakhogy okvetlenül szükséges-e, hogy minden tudományág azonos módon tagolja az időt? A gazdaságtörténet a dolog természeténél fogva csak sommás, nagy korszakokat állapíthat meg; de vajon elegendő ok ez arra, hogy a politikai történet — s még inkább az irodalomtörténetírás — egyáltalán ne, vagy csak bátortalanul tűzze ki a maga megveszkaróit? Az előtűnk fekvő munka ebben nem akar színt vallani (sőt annyira fázik minden kormegjelöléstől, hogy még a „reformkor” kifejezést sem használja); az irodalomtörténetészek az erősebb tagolásra szavaznak, azt remélve, hogy e gyorsan gvarapodó szellemű korban ez segít inkább kihallani a növekedés ritmusának ütemeit.

A nagy irodalmi korszakok jellemének meghatározására a hazai tudomány a korstílusok elvét alkalmazza. Az olyan fogalmakat, mint amilyen például a romantika, a történezz joggal tartja túlságosan szellemi természetűnek, a jobbágyügy vagy a piaci értékesítés vaskosan reális problémáihoz képest mintegy légneműnek, hogysem a történeti korszakolás alapjául használhatná. Ám a romantikus stb. elnevezéseket az irodalomtörténet is csak azért teheti meg korjellemzői, mert valami olyat lát bennük, aminek érvénye túlterjed az irodalom körén, s mint életérzés, közhangulat, korszellem társadalmi talajból ered. Ilyen értelemben a történettudomány sem térhet ki e fogalmak elől (különösen nem olyan korról szólván, mely annyit emlegette a „korszellem”-et). Varga János nem is akar kitérni: a 460. lapon röviden ír a romantikáról, de csak mint irodalmi irányzatról. Leírja azonban ezt a szópárt is: „romantikus életérzés”, másutt pedig Széchenyi „érzelemlálgatásának romantikus vonásai”-ról beszél, eszerint tehát a romantikát mégsem korlátozza csupán az irodalomra. Kár, hogy a problémát sehol másutt nem érinti, noha ez Kossuth, vagy Petőfi egyébként szép bemutatásakor nem kevésbé esedékes volna. A külföldi tudomány szelében él egy szakkifejezéssel, amely szemléleti kapcsolatot teremt a kor irodalma és politikája között: ez a „szociális romantika” („romantisme social”); hazai történeti munkában még nemigen találkoztunk vele. Az persze igaz, hogy ha valakit valaminek — például szociális romantikának — elnevezünk, azzal még nem magyaráztuk is meg, egy-egy ilyen terminus mégsem fölösleges elnevezés, mert a kutató gondolkodást termékeny tájakra vezetheti. Varga János irodalmi kitekintései nem kedvetlenül oda-bígyesztett függelékek, aminőket más történeti kézikönyvekben megszokhattunk, sőt pontos, hibátlan közléseit az irodalomtörténezz is élvezettel és csupa helyesléssel olvashatja, ám ezek a kis irodalmi helyzetjelentések mégsem szervülnek be eléggé a történeti képbe, mert a tárgyalás fehér foltot hagy épp azon a helyen, ahol társadalmi mozgás és irodalmi mozgalom, politikai akarat és költői képzelet összefut, s amely helyet — a lélekben, a társadalmi tudatban — talán mégis csak szociális romantikának nevezhetünk.

Történeztől, ha irodalomról ír, általában nem azt várjuk, hogy mondja föl a leckét, melyet az irodalomtörténezzektől tanult. Ellenkezőleg: mérje meg s egészítse ki munkánkat a történetbúvárlat módszereivel. Az irodalmi népiesség és a politika összefüggéséről külföldi munkában (Alberto Asor Rosa: *Scrittori e popolo*. Roma, 1965.) figyelemre méltó fejtegetéseket olvashatunk; lehetne róla fontos

közölnivalója hazai történetíróknak is, aki az „érdekegyesítés” problémáját tüzetesen ismeri. Hasonlóképpen elkélne a történettudomány véleménye az irodalomnak a nemzet ébresztésében betöltött szerepéről. Az irodalom járt előtte a politikának? Vagy megfordítva: a politikuskok gondolatai ösztönözték az irodalmat? Horváth Mihály annak idején az irodalom elsőbbségére szavazott, mondván, hogy az általa „előhozott szellemi mozgalomból... származott nagy részben a koreszmék azon iránya, mely oly hatalmas visszahatást gyakorolt a kormány kenyuralmi, reactionárius törekvései ellen.” De csakugyan abból származott-e? S mindvégig harmónikus volt-e irodalom és politika viszonya e korban? Az új történeti kézikönyv nem foglal állást.

Persze nem is igen foglalhat, amíg a korszak legfőbb eszmeáramlatainak történetéről csak keveset tudunk, és sem a hazai liberalizmusnak, sem a radikalizmusnak még meghatározása, alapos jellemzése sincs. Mikortól számíthatjuk fölleptüket, milyen — külföldi vagy belső — forrásokból táplálkoztak, a nyugati ösztönzések milyen csatornákon érkeztek hozzánk, mik voltak terjedésük fő vehiculumai, és személy szerint kiké volt benne az országnézés, a befogadott elemek hogyan idomultak a magyar viszonyokhoz, mennivre hatották át a szellemi életet: csupa megválaszolatlan kérdés! A szemrehányás természetesen nem a kézikönyv szerzőjének szól, hanem az egész történettudománynak s nem kevésbé magunknak, irodalomtörténetíróknak is.

A történezzek erőfeszítései a két utóbbi évtizedben jórészt a gazdasági és tulajdonviszonyok feltárására irányultak, s mert azelőtt leginkább ezt hanyagolták el, valóban ez volt a legsürgősebb tennivaló. Most két irányban kellene tovább haladni: egyrészt a gazdaságtörténeti kutatásokat *statisztikai* vizsgálatokkal elmélyíteni, másrészt megkezdeni a társadalmi *osztályok*, csoportok *életformájának*, viselkedésének, kapcsolatainak, műveltségének és *eszmeinek* beható vizsgálatát. Soboul a francia forradalom történetéről írt új könyvében megemlíti, hogy a XVIII. századi francia társadalom osztályainak életéről, gazdasági és politikai súlyáról stb. milyen keveset tudni. Még ő panaszkodik! holott a francia szakirodalomban azért már történt egy és más. Mit szóljunk mi? hiszen nálunk még az előmunkálatok is valóban hiányoznak, és ráadásul — a regény elkészett meghonosodása miatt — a reformkori irodalom sem sokat segít a társadalom megismerésében. (Közbevetőleg: miért nem hallunk már egyszer történezzvéleményt a korszak szépirodalmának forrásértékéről?) Hogy egyebet ne mondjunk: a magyar *értelmiség* kialakulásáról, korszakunkban vitt

szerepéről, rétegeződéséről, nemzedéki problémáiról még vázlatos képünk sincs. Míg ezt közös erő ki nem dolgozza, történelmünk *arc nélküli történelem* marad, mint ebben a kézikönyvben is, ahol a szereplők többnyire személyiségük színei — s ami bosszantó: olykor keresztnev — nélkül kerülnek szemünk elé, hádeszi árnyak, kik mint Próteszilaosz a vért, várják a tudomány áldozatát, hogy életre kelhessenek. A hazai történetírás újabban nagyon elhanyagolja az életrajzot, a csoportkép (pl. centralisták, márciusi ifjak) műfaját pedig alig ismeri.

Sem a hazai történetészek, sem az irodalomtörténetírók munkájának nem erős oldala a magyar és a külföldi események, jelenségek összefüggésének érzetése. Az a néhány ösztövré mondta, melyet Varga János a forradalmat előidéző európai gazdasági válságra szán, nagyon kevés. Ernest Labrousse és mások kutatásai, Charles H. Pouthas brilliáns összefoglalása lehetővé tették volna, hogy erről röviden is többet, árnyaltabbat mondjon. Másutt még ilyen szűkszavú közlések sem kapunk az egyetemes történet mozzanatairól, holott például Niederhauser Emil monográfiája nyomán könnyű lett volna legalább egy pillantást vetni a jobbágyfelszabadítás alakulására határainkon túl. Helyünket a múlt századi világban Varga János nem jelöli ki, és az egyetemes történet jóformán csak mint az események megítélésének elvi alapja szerepel munkájában: nevezetesen akkor, amikor a nemzetiségi küzdelmekről formál véleményt. E tekintetben fejtegetései fölülemelkednek minden provinciális — és ami ezzel egyértelmű: nacionalista — szemponton, anélkül, hogy bármelyik irányban túlzásba esnének. S hozzátehetjük: Varga János és általában a korszak történetész kutatói sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a 'szomszéd népek és a magyarság közös ügyeire és sokkal nagyobb jártassággal tárgyalják őket, mint amekkorát az irodalomtörténeti művekben megszokhatunk.

Részletkérdésekben kevés megjegyezni-valónk van Varga János munkájáról. Hegelnek Széchenyi gondolkodására gyakorolt *esetleges* hatását emlegetni (maga a szerző is bizonytalanak tartja): nem kézikönyvbe való. A centralistákról azt mondani, hogy „nem egy szakaszban kárt okoztak a haladás táborának”, mivel „a megerendszert támadták akkor is, mikor a feudalizmust őrző kormányzattal szemben a megyék a haladás fellegvárát jelenthették”: túl szigorú vélemény, és például Irinyi József nem is támatta meg gondolatlanul a megyét. Hogy az Akadémia „a 40-es években a politikai reakció fellegvárává (!) épült ki”: ez az állítás csak valami félreértés következménye lehet; a fiatal radikális írók szidták ugyan eleget az

Akadémiát, a szokásos nemzedéki súrlódás és irodalmi nézetkülönbség miatt, vagy akár azért, mert a tóttikár március 15-ike öröme nem sietett kivilágítást rendezni, de Vörösmarty és Bajza Akadémiája ettől még nem lett a reakció fellegvára, legföljebb annyira igaz, hogy *haladó* politikai szerepe a negyvenes években csökkent. Abban, hogy a Pillwax fiatal írói Petőfi „hatására tanulmányozták a francia forradalmat”, korántsem lehetünk bizonyosak; akár fordítva is történhetett. A márciusi ifjak mérsékelt szárnyáról nem helyes azt állítani, hogy „a girondisták nézeteit tette magáévá”, mivel „a girondisták nézetei” igen honyolult és főként sokkal konkrétabb történeti jelenség, hogysem ilyen sommás utalást megengedne. Szerintünk a jakobinus-girondi párhuzam egyáltalán nem is alkalmas a márciusi ifjak csoportjainak jellemzésére.

E néhány kritikai észrevétel súlya elenyészik Varga János munkájának érdemei mellett. Kiemelendő, hogy a szerző nemcsak a korábbi szakirodalmat foglalta össze, hanem — szerényen, anélkül, hogy figyelmeztetne rá — számos új adatot, megállapítást is közöl egyéni levéltári kutatásaiból. A 486. lapon egy fontos és eddig ismeretlen forradalmi röplap hasonmását látjuk, melyet 1848 március 13-án terjesztettek Nagyváradon. Új az is, hogy a 12 pont megfogalmazásában része lehetett azoknak a követeléseknek, amelyeket márciusban Irinyi József vett kézhez a bihari ellenzékktől — és ezek csak példák. Reméljük, hogy a szerző mielőbb módot talál arra, hogy új eredményeit részletesen nyilvánosság elé tárja.

Varga János stílusa egyaránt megfelel a tudományos és a népszerűsítő módor követelményeinek; általában friss, gyakran élvezetes. Széchenyiről, Kossuthról szövege a szerző meghatottságát is éreztetni tudja, a gazdaságtörténeti részekben azonban egy kicsit nehézkes. Ennek alighanem az az oka, hogy az epikus előadásnak Horváth Mihály, Szekfü Gyula stb. munkáiban olyan klasszikus hagyományai vannak, amilyenekkel a gazdaságtörténeti szakirodalom még nem rendelkezik.

Varga János munkája alkalmas arra, hogy a nemzeti gondolkodást jótékonyan formálja. Ez nagy szó; szeretnők hinni, hogy így lesz, mert nagy szükség van rá. A hazai közvélemény történeti képét még mindig erősen áthatják, a fellengző, mitologikus, Jókai-félmázás elemek. Egy példa — nem is a rosszabbak, nem is a veszedelmesek közül — megmagyarázza, mire gondolunk. Gábor Áron csinált néhány ágyút; Lahner György és Lukács Sándor seregeket látott el fölszereléssel — a közönség mégis csak a székely hős nevét ismeri. Persze valóban hős volt, és eszünk ágában sincs csorbítani

hírét, érdemét, mint ahogy, természetesen, Varga János sem hallgatja el Lahner és Lukács Sándor fontosabb alakja mellett Gábor Áronét; de az igazság az arányérzéklet is megköveteli. Beteg az a köztudat, mely csak a csillogón kap s ábrándosan hevül; a reformkor úgyis olyan szép, olyan romantikus volt, évadja pátosznak s tettnek: nyugodtan nézhetjük romantika nélkül.

III.

Szemben a Világos előtti korrall, amelyet a lassú, de szüntelen emelkedés, a haladás erőinek fokozatos gyarapodása jellemez, a rákövetkező hetven év (1849–1905; írta Szabad György és Hanák Péter) nem bővelkedik lelkesítő, visszaemlékezésre csábító eseményekben. Róla szólva alapelv, nem nélkülözhető szempont, ami az egykorúakat is foglalkoztatta már: ha egy nemzet külső erőszak, önkény hatására esik ki önfejlődése ritmusából, duplán fizet az elmaradásért; gazdasági, társadalmi fejlődése bonyolultabb, szövevényesebb lesz, mint lenne egyébként.

Önállóságunk hiánya Világos után éppúgy tehetetlenség, mint determináló mozzanat is: 1867-ig közvetlen kiváltó okként, a kiegyezéstől pedig előzményként magyarázza a fejlődés irányát s legfőbb ellentmondásait. Mindenekelőtt azt, ami a század második felét gyökeresen különbözteti meg az előző félévszázadtól: míg nemzetiség és haladás 1849-ig, kisebb-nagyobb összeütközések árán, viszonyos kölcsönösséggel, testvérekként támogatják egymást, később nem; hol nyíltan, hol burkolatlan, folyamatosan szembekerülnek egymással, nem békülhetnek ki többé, csak egy újabb forradalomban.

Erős hatással van e változás az irodalomra is. Egyszer tévedésekre bírja, mulasztásra, könnyelműsége ösztönzi, másszor válságok, csalódások fejében józanítja ki álmaiból; fejlődését lépten-nyomon korlátozni, akadályozni igyekszik. Ellentmondásaiból az irodalom kompromisszumokkal szabadul: változni, alakot cserélni kényszerül, 48 előtti romantikus folytonosságát azonban így is őrzi még jó ideig. S ez törvényszerű; a világosi bukás hiába teremt tabula rasa-t, a hagyományok ereje, a kor atmoszférája, az egykorúak érzésvilága és ízlése nem változik oly hirtelen, hogy másképp is lehetne.

1849 vége, az új évtized eleje: közélet, politika és irodalom csak apránként ébrednek lehetőségeikre s a teendőre. Hol önmagukban keresik az erőt, hol külső tényezőkben, idegen példákban; van aki a forradalmi tegnap, a népügy és szabadság jegyében tervezi a jövőt, mások esélveiket s az erőviszonyokat méregetik: a politikában alkudozással, a művészetben törekvések, irányzatok kibékítésével készülnek új időkre. Tervek,

remények születnek, ködfátyolként oszlanak hitek és illúziók; csüggedt apátia és forró lelkesedés váltogatják egymást; a felfrissülő nemzeti öntudattal versengve terebélyesedik a nacionalizmus. Találó észrevétel, Vajda megfigyelése: „megtámadott nemzetiségünk kétségbeesett féltésében annyira belebújtunk magyarságunk földalatti bástyaiba, cifra szűrűnként úgy a fejünkre húzzuk, hogy az ember alig látszik ki — a magyartól”. Időközben pedig, mialatt az irodalom jelesei, szinte kivétel nélkül, őszinte hittel s rendületlenül próbálják szolgálni a lehetetlen célt: az egységes nemzetiség ügyét, a nemzeti eszmébe takarózó, táboron belül is marakodó nemesi politika pozícióit szilárdítja, a többség, a nép ügye pedig hátra marad: a könnyörtelen fejlődés erővonalai hamarosan összefutnak a szükségszerű, de történelmileg irreális kiegészítésben.

Aztán minden úgy történik, ahogyan kellett: semmi nem úgy, ahogyan indulni látszott. Mindenki csalódik valamelyest, főképp Deák és elvtársai, politikusok és írók egyaránt. Fokozódnak az ellentétek, mind a politikában és közéletben, mind az irodalomban: új célok tűnnek föl, friss törekvések kapnak erőt. A szemre magabiztos, ám sebzett lelkű s apáit lenéző új nemzedék kiábrándultságához, majd a megújulást hozó; a hagyományokat nyíltan s bátran tagadó harmadik generáció lázadásához az utolsó századnegyed s a századvég talni pompája, a társadalmi és nemzeti elmaradás szolgálatául: a hivatalból stabilnak, ragyogónak mondott jövő pusztá delibáb: a közélet önteltsége silányúságot, a nemzeti egység görögötüze, politikában is, művészetben is, robbanni kész nemzetiségi- és osztályellentéteket, a faji-nemzeti eszme sovén irigységét és otromba önzést, a fennhíjázó erő erőtlenségét takar. Bár a fejlődés ritmusa imponáló, nem egy tekintetben európai színvonalú, nő a százados elmaradottság: terjed a népnymor, soha nem látott méreteket; bár megéjtő varázsu a gyarapodás, kivált Budapesten, a vidék általában szegény marad: nemcsak a falu kerül közelebb a városhoz, mélyül a szakadék is köztük; bár fényes elképzelések, káprázatos tervek születnek a magyar impérium erősítésére, soha nem oly győnye a status quo, mint éppen ez időben. Egy író mondja Apácaival, de kérdezhetné a kor névtelenje is: „Szeretném tudni, honnét van nálunk annyi kegyetlen úr, család és hűtlen szolga... papok bábalakjai (...) farkasok, bérencék... megvásárolható bírák, Bileám követő ügyvédek... erőszakosságok... a nép közt annyi panasz (...), hogy egyszóval mondjam, annyi rosszul kormányzott közügy?!”

Minden eddiginél hívebb, alaposan, korszerűen igazolt választ most kapunk a régi

miért-re. Szabad György és Hanák Péter (kettejük között a választóvonal 1890) a komplex magyarázathoz folyamodnak. A gazdasági struktúra, az alap változásait állítják vizsgálódásaik középpontjába: a fejlődés főirányát így mutatják be gondos, tárgyias érveléssel: a társadalomrajz egyrészt, másrészt a politikai történet ezzel fut párhuzamosan s szolgál magyarázatul a történelmi út szakaszaira.

A hetvenéves fejlődés politikatörténeti szempontból különül ketté. Cezúra a kiegyezés. Gazdaságtörténetileg viszont egységes; 1867 nem tereli új irányba a termelőerők fejlődését, csak előrelendíti azon a pályán, „amelyre a jobbágyrendszert felszámoló, a tőkés viszonyokat uralkodóvá tevő forradalom ereje vitte” (11:98). Érthető, logikus eljárás. A gazdaságtörténet, mivel az alap lassú változásait kutatja, joggal osztja a fejlődést bőven mért egységekre. A társadalmi struktúra ugyancsak lassú változásai így, a széles történeti háttér keretében kerülnek megnyugtató, újszerű megvilágításba, a politikai történet főirányai szintén. Öröndetes, régen várt haladás ez a korábbi állapotokhoz képest: tanúsítja, hogy történettudományunk, megszabadulva a dogmatikus idők eltúlzott eseménytörténeti hangoltságától s a priori koncepcióitól, egzakt anyagyszerűsége, igazságainak sokoldalú, tételes bizonyítására törekszik.

Innen, a komplex magyarázathoz következik, hogy Szabad György és Hanák Péter keztös célt váltanak valóra. Szólnak a nagyközönséghez, oszlatják a nemzeti önszemlélet részeit egykorú művekben fogant, részint újabb keletű téveszméit: rendet, világosságot teremtenek a múltban; másrészt jó szolgálatot tesznek a történettudománynak: összefoglalják az utóbbi évek kutatásait és műhelyvitáit (lévén szaktörténészek, koruk kiváló ismerői, nem egyszer saját munkájuk nyomán).

Teljesítményük közölrőléri a irodalomtörténetírást, kiváltképp három tekintetben: a korszakolásban, társadalom- és eszmetörténeti szempontból s módszer dolgában a jellemzés, a történelmi rajz terén. Míg az utóbbiakra némi hiánvosság figyelmeztet, az előbbire nem; itt a határozottság, a történeti cezúrák adott megválasztása ösztönöz körültekintésre — a magunk portáján.

Irodalomszempontú módszereket, modern rendszerezési elvet kereső tudományunk egvre inkább azt a felfogást teszi magáévá, amelyik határozottan kimondja: tárgyunk kínálta anvagszerűsége kell törekednünk a szintézisben; a polgári korszak periodizációs elveitől (mechanikus kronológiai, szociológiai, irodalmi önelvűsége építő stb.) ugvanúgv óvakodnunk kell, mint attól, hogy a történettudománv méltán s joggal megvont cezúráit mechanikusan ültessük át az iro-

lomtörténetbe. Amaz súlyos elvi hibákra, antimarxista koncepciókra vezetne, ez a formális megoldás pedig bajokat okozna inkább, mintsem hasznot hozna.

Igaz, elvben elfogadni, helyeselni valamit mindig könnyebb, mint valóra váltani. Ha nem így volna, tán nem lennének paradox helyzetben. Rendszerezésünk: a hat kötet korszakolási alapelve ugyanis nem egységes; nemcsak a régi magyar rész (az 1—2. kötet) van ellentmondásban a többiekkel, bizonytalanság: rendszerezési, korszakolási szempont-keveredés tapasztalható a 3—6. kötetben külön-külön, így a negyedikben is. Ebben például kétféle periodizációs elvvel találkozunk. A felső határpont (1905) még közmegegyezésnek örvendő, nem bolygatott cezúra az irodalomtörténetírásban, a történettudományban viszont csak mozzanata a fejlődésnek: a gazdasági-társadalmi válság mélypontját jelöli. Az alsó határpont (1849) ennek ellenkezőjére vall: elfogadottnak látszó cezúra a történettudományban, az irodalomtörténetben azonban, mióta új szempontok merültek fel, kevésbé az: jogosságához, célszerűségéhez most már legalábbis kételyek férnek.

Utoljára Klaniczay Tibor foglalkozott e problémával s tette kérdéssé 1849-et mint irodalomtörténeti korfordulót (*Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964. 56—65.). Fejtegetése, meggyőző érvei ismereteseek, nemkülönben azok a művek, amelyekre, saját kutatásai mellett, koncepcióját építi. Ha szembesítjük felfogását a 4. kötettel, az összevetésből az derül ki, hogy rendszerezésünkben éppen a nyitány és fordulópont: 1849 értelmezésében rejlik lényegi ellentmondás. Oka az, hogy Világost bár korszakkezdő cezúrául fogadjuk el, anyagkezelésünk néhány szempontjával, kivált a népies-nemzeti fejlődés értelmezésével (4. köt. 47—79), ha közvetve is, tagadjuk, s a romantikus hagyomány továbbélése, az irodalmi folyamat folytonossága mellett törünk lándzsát, vagyis lényegében azt a koncepciót fogadjuk el, ami a feljebb idézett tanulmánygyűjteményben olvasható.

Ha újabb vitákban tisztáznánk a periodizáció vitás kérdéseit, mindennekelőtt 1849 ügyét, alighanem a Klaniczay képviselte párhuzamos korszakolási elvhez s annak ide vágó értelmezéséhez jutnánk el tételes formában, anvagszerűen is. Ebben a felfogásban a 4. kötet anyagának első részét (ezt mondjuk most a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozásának) nem Világostól számítanánk, hanem korábbról: az átváltást a klasszicizmus végső hanyatlásának időszakára, 1820 és 1830 közé helyeznénk, az innen ívelő kort pedig új névvel illetnénk: romantikusnak mondanánk s komplexen értelmezett művelődéstörténeti egységnek tekintenénk.

Persze, e felfogás következetes érvényesítése felső korszakhatárunkat is módosítaná. Ily megfontolásból kíván figyelmet az a jelenség, hogy baráti megbeszéléseken s műhelyvitáinkban máris fellejtjük: helyes-e külön korszakként tárgyalni a kiegyezés utáni évtizedet (a nemzeti-polgárosult irodalom differenciálódásának első szakaszát); ha nem, úgy hová tartozzék e tíz év: az előző korhoz-e vagy inkább a következőhöz. Válasszal, egyben korszakolási megoldással itt is a Klaniczay javasolta párhuzamos-ölelkező periodizációs elv szolgálhatna. Ha az átváltást ez úttal sem értelmeznénk mechanikusan, egyetlen évszámhoz, évtized elejéhez (vagy végéhez) kötve, úgy a romantika korát számíthatnánk a hetvenes évek végéig, a következőkét pedig, beleértve Arany Lászlóék, Asbóth Jánosék nemzedékét, a hetvenes évek elejétől. Elsősorban oly megfontolásból, hogy ez a nemzedék a romantikus genezisű népiességet, a népies-nemzeti koncepciót már továbbfejlesztve s korszerűsíteni igyekszik modern, a romantika világán erősen túlmutató írói eszközökkel, így a fiatal Arany; másrészt bírálni, tagadni is, magas elvi szinten, mint Asbóth. Mégpedig ott, ahol az irodalmi folyamat alakulásában ez a legfőbb: életérzés, ízlés, írói módszer tekintetében. (Közéleti-társadalomtörténeti párhuzammal a történeti kutatás szolgál; ld. II:94.) — Csak annyit még e szerte ágazó s nem ily futólagos említést, hanem tűzetes, elmélyült vitákat kívánó problémakörökről: más kérdés, hogy a kutatások — a tudományos fejlődés adott szakaszában mire vállalkozhattunk, milyen megoldásokra voltunk felkészülve, s megint más az, hogy realizált lehetőségünkkel, eredményünkkel, szükségességüket is figyelembe véve, elégedettek lehetünk-e.

Másodjára, mint szó volt róla, a történeti szintézis társadalom- és eszmétörténeti részeit vonják magukra s kötik le az irodalomtörténész figyelmét; ezektől vár munkájához segítséget és ösztönzést, főképp ha rendszerezéssel járó, korokat átfogó témák foglalkoztatják. Rendszerezésre, értékelésre törekedve a folyamat egészét kell szem előtt tartania, tudva jól, hogy egy-egy irodalmi irányzat mögött mindig meghatározott osztály (csoport, réteg, csoportosulás) áll, minthogy irodalmi irányzat nincs, el sem képzelhető egy olyan társadalmi háttér nélkül, amelyik nemcsak az ideológiában s társadalompolitikailag tartozik többé-kevésbé együvé, hanem kulturális igényekben, műveltségi szintjében — alkalmasint irodalmi ízlés-, érdeklődésében is.

Erről az oldaláról nézve a történeti szintézist, némi hiányérzet, bizonyos elégedetlenség támadhat bennünk. Vagy önvád inkább? Hiszen a hajdani osztályok, rétegek és csoportok életformájának, magatartásának,

gondolkodásmódjának, műveltségének felderítése és értékelése ha tartozik is a történettudományra, foglalkozni vele az irodalomtörténetnek is kötelessége. Azaz csak lenne inkább. Nálunk sem jobb a helyzet, ha ugyan nem rosszabb, mint történész barátainknál; néhány fejezetétől eltekintve, mint amilyenek Németh G. Béláé, kézikönyvünk is ezt tanúsítja. — Az egykorú irányadó eszmék bemutatása és értékelése hasonló felismerésekre vezet. Eötvös, Kemény, Szalay, Csengery és mások neve hiába fordul elő a szintézisben gyakran, ideológiájuk, eszmrendszerük nem részeseül olyan figyelemben, amint ez kívánatos lenne: amennyire a közgondolkodás, a nemzeti önszemlélet és történetfelfogás alakulására elhatároló befolyást gyakorolt. Vajon meghozza-e a jövő a kiegyenlítődést? Rajtunk is múlik. Egyes témakörök: nemesi-értelmiségi, megyei-nemesi életforma stb. feldolgozásában, valamint az eszmétörténeti kutatásokban szak-történészek s irodalmárok közös akcióira, aktív, tervszerű összefogására is gondolni lehet. Lehet? — Kellene is!

A harmadik mozzanat: korrajz és jellemzés, más szóval az egyéniség helye és bemutatása a történelmi folyamat dialektikájában. — Mintha az előbbiek hasonló jelenséggel állnánk szemközt. Egyéniség és kora: a kettő között gyakran támad potenciális feszültség a feldolgozás során; hogy a korrajzban és jellemzésben épp ez állítja kemény próba elé a szerzőt, folyamatosan tapasztaljuk a magunk területén. Nos, e potenciális feszültség visszafogó, fékező ereje érezhető a történeti szintézis főbb szereplőinek bemutatásában; olyan jellemzésükkel, ami karakterüket, emberségüket is felvillantáná, vagy nem vagy csak elvétve találkozunk. Meglehet, kellő indoka van ennek: ha épp így lendült is olyan túlzásokba a polgári történettudomány, amire szükséges volt a visszahatás, a helyes arányok kialakítása — történetírás művészi oldalának kidomborítása, ebben a tekintetben is, több gondot s figyelmet érdemelne a mostaninál.

Nem mellőzhető szempont persze a terjedelem. Kis híján kétszáz lap: ennyi teret kaptak a szerzők. A legfőbb tudnivalókat azonban így is arányos, szilárd kompozícióban adják elő. Kivált Hanák Péter. Külön öröm, a könyv jótékony, tudatformáló hatását ez is növelheti, hogy a szóban forgó részek (1849—1905; II: 5—216.) stílusa egyváltéban lendületes, nem ritkán szuggesztív erejű, sodró hatású, csak a szükségképp zsúfolt gazdaságtörténeti szakaszokban szürkül egy kissé.

IV.

Az 1905-től napjainkig, mintegy hatvan esztendő átfogó időszak történetének tárgya-

lása (II. kötet 216–542), amely négy nagy egységre, korszakot bemutató fejezetre tagolódik, viszonylag nagyobb terjedelmet kapott a korábbi századok történetéhez képest. A feladat azonban, amivel e fejezetek írói megbíróknak (1905–1918; írta Hanák Péter, 1918–1919; Siklós András, 1919–1945; Berend T. Iván és Ránki György, 1945-től napjainkig; Lackó Miklós), indokolja ezt a megkülönböztető „aránytalanságot”. Hiszen a kétkötetes mű szerzőinek az a közös törekvése, hogy az eseménytörténet, a gazdaságtörténet és a politikai küzdelmek története (beleértve a szellemi mozgalmakat is) hármas fundamentumára építsék fel — azok belső összefüggéseit, kölcsönhatásait is megmutatva — a nemzeti történelem egységes folyamatát, továbbá, hogy a magyar társadalom fejlődését-alakulását az európai történelem folyamatának szemszögéből is feltérképezzék, a huszadik század történetírásában egész sor új kérdés-komplexum részletesebb kifejtését igényli.

E fél évszázad történelme tragikus és felemelő eseményekben egyaránt gazdag; világháborúk és a nép magáratlálását kifejező forradalmak az útjelző karói. A dualizmus válságából kilábolni nem tudó, soknemzetiségű ország a társadalomfejlődés súlyos torzulásait, mint felfakadó sebeket hordozza politikai arculatán. Belső, demokratikus erőinek gyengesége, megosztottsága következtében csak a Monarchia felbomlásába torkolló világháborús megrázkódtatások teremtik meg az önálló nemzeti lét és a demokratikus átalakulás lehetőségét. Az agrárkérdés gyökeres megoldása és a munkásosztály társadalmi törekvései azonban már csak a polgári demokratikus forradalom vívmányait is megvalósító, de azt meghaladó, szocialista forradalomban nyerhetnek megoldást. Így jön létre 1918, majd 1919 forradalmi korszaka. Ám a kedvezőtlen európai helyzet az ellenforradalom felülkerekedését segíti elő; a proletárforradalom letiprását a belső demokratikus erőket guzsbakító, s a környező államokkal szemben irrendenta politikát folytató, negyedszázados ellenforradalmi rendszer követi. Szociális demagógia, kommunista-ellenesség, magasra felszított nacionalizmus, antiszemitizmus, — téveszmék és hamis illúziók is szétzilálják, megbontják a demokratikus átalakulás lehetséges tábort. Csak az újabb háborús megrázkódtatás, a fasizmus világméretű szétzúzása teszi ismét lehetővé a magyar nép másodszori nekiugrkozását, hogy demokratikus berendezkedést, majd szocialista társadalmi rendjét felépítse.

Az itt vázolt történelemfelfogásból — mely a huszadik századot tárgyaló fejezetek egységes vezérgondolata —, három alapvető következtetést, elrendező elvet vonhatunk

le az irodalomtörténetírás számára. Elsőnek: hogy a sajátos magyar társadalomfejlődés, amely igazi (klasszikus értelemben vett) polgári demokratikus átalakulást, politikai berendezkedést sohasem hozott létre — illetve amikor az létrejött (1918-ban és 1945-ben), a nemzetközi körülmények és a munkástömegek döntő részvétele következtében, hamarosan azon túllendülő, szocialista irányba haladó népi forradalommal fejlődött át, modern polgári irodalmunk olyan, a szocialista fejlődést is vállaló gyors radikalizálódásának adja meg a kulcsát, mint az 1918/19-es vagy 1945/48-as esztendők haladó irodalmának proletárforradalomba torkolló fejlődésűje.

Másodiknak: hogy a történettudomány és az irodalomtörténetírás huszadik századi korszak-beosztása — bár az egyik a történeti, politikai sorsfordulókat, a másik az irodalom immanens fejlődését követi —, az 1905-ös cezuratól eltekintve, teljesen azonos határvonalakat állíthat fel. Némely eltérés legfeljebb az egyes korszakokon belül megvont kisebb szakaszhatárok esetében mutatkozik. Az 1905-ös korszakhatár is, amely történeti szempontból valóban indokolatlan lenne, — hiszen a Monarchia széthullását előkészítő történelmi folyamat belső mozgásában a dualizmus válságának mélypontját jelzi csupán ez az évszám —, az irodalomtörténetben a történetírás századfordulót bemutató elemzése szerint is, lényegi változást kifejező határkö. Ekkortájt alakulnak ki, sokasodnak meg és kezdenek szerveződni az irodalomban — és általában a szellemi életben — a demokratikus átalakulás küzdelmét vállaló erők. S irodalmi jelentőségén túl, ennek történeti-politikai súlya is óriási, hiszen — miként Hanák Péter megállapítja — „a magyar demokrácia megosztott táborának egysége, forradalmi hangja nem a politikában, hanem a szellemi élet forrongásában szólt meg.” (II: 230).

És harmadiknak: az előbb jelzett politikai szerepet vállalva megnövekedik irodalmunk hatósugara. A jobb utáni vágyat, a változtatás igényét gyakran az irodalom fogalmazza meg a legélesebben. Közélszámába ment, hogy nálunk az irodalom sokszor előtte járt, elébe munkált a politikának, de ennek konkrét kimutatását, és magyarázatát — legalábbis a huszadik századra vonatkozóan — ez a történelemfelfogás adja meg számunkra.

A legtöbb közvetlen tanulságot Hanák Péter 1905–1918 történetét tárgyaló kitűnő fejezetéről nyújtja az irodalomtörténetírásnak. (II: 216–279.) Az 1905–1906-os válság rajzában a darabont-kormány és a „nemzeti ellenállás” értékeléséhez adott új szempontjaival, a nacionalizmus és társadalmi haladás éles szembenállásának a köz-

vélemény előtti lelepleződése következményeinek felmérésével, s méginkább a századeleji polgárosodási törekvések, valamint a munkásmozgalom előretörésének és kudarcainak reális bemutatásával a bontakozó új irodalmi törekvések talaját is pontosabban rajzolhatjuk meg. Jól hasznosítható eredménye továbbá az úgynevezett „középosztály” összetételének, rétegződésének és eszmevilágának gondos feltérképezése.

Még közvetlenebb tanulsággal szolgál a magyar polgári radikalizmus kialakulásának és ideológiájának értékelő bemutatásával, amelynek során igazságos képet fest Jászi Oszkáról, s a korábbi lebecsülő, majd alakját túlbecsülő állásfoglalásokkal szemben — melyekre az utóbbi évek történetírása és irodalomtörténete egyaránt szolgálhat példaként —, fellépésének valódi jelentőségét határozza meg. Ugyancsak sikeres — és az e témáról írt korábbi munkáknál gazdagabban árnyalt — a szociáldemokrata mozgalom elméleti nézeteit és politikai vonalát kialakító tényezők számbavétele, s belső ellenzékének rajza. Talán csak Kunfi Zsigmond portréja hiányzik e tárgykörben; munkássága Jászihoz hasonlóan, sokoldalú értékelést érdemelt volna.

Külön ki kell emelnünk a század első évtizedének szellemi összképét felrajzoló, a korszak irodalmát, zenei életét, színházi viszonyait, képzőművészetét és sajtóját a történelmi folyamat egészébe beágyazó, kiválóan megoldott fejezet-részt. És ezen belül is az Ady Endréről nagy beleéléssel készített politikai arcképet; a *Nyugat*-mozgalomról, valamint a *Népszaváról* adott korszerű értéktételeket. Hozzájárul az általa festett történelmi tabló szuggesztív hatásához, hogy Hanák Péter az érkező próza magas színvonalán írta meg fejezetét; stílusa gazdag a képszerű kifejezésekben, a lényegyet találóan meghatározó jelzőkben, s így szövegének gondolati sodrásán túlmenően erőteljes stílusával is magával ragadja olvasóit.

Az 1918-öszen kirobbanó polgári demokratikus forradalom eseményeit, az osztályharc és a pártok közötti küzdelmek bonyolult összetett valóságát, s e küzdelmek legfontosabb állomásait nagyon jól rajzolja meg Siklós András s egyben részletes elemző képet ad a magyar forradalom és a nemzetközi helyzet összefüggéseiről. Szakítva a korábbi feldolgozások olyan módszerével, amely az őszirózsás forradalmat többnyire csak a Tanácsköztársaságot előkészítő periódusként tárgyalja, fejezetében a Károlyi-kormány politikáját a régóta vajdudó magyar demokratikus átalakulás sajátos, történelmileg megkésett, de önálló koncepciójú hordozójaként vizsgálja. Legfeljebb Károlyi Mihály politikai arculatának többoldáról megvilágított rajzát hiánypótolhatjuk itt — olyanféle tömör kisport-

rét, mint aminőt az előző fejezetben Jászi Oszkáról olvashattunk —, továbbá a kulturális élet azon legfontosabb jelenségeinek legalább a megemléstését, amelyek a haladó erők nagyarányú előretörését mutatják a politikai változások következményeként a művészet, s az irodalom területén, mint például a legjelesebb magyar írókat tömörítő Vörösmarty Akadémia megalakulása 1918 decemberében.

Ugyancsak sokoldalú elemzéssel vázolja fel az 1919-es proletárforradalom vérontás nélküli létrejöttének történelmi összetevőit, ami lehetővé tette, hogy a Tanácsköztársaság mint össznépi forradalom győzedelmeskedjék. Nagy gondnal méri fel a tanácskormány politikai és gazdasági intézkedéseit s azok hatását a forradalom tömegbázisának kiszélesedése vagy beszűkülése szempontjából. Nemcsak az elkövetett hibákat, de azok objektív és szubjektív okait is igyekszik kimutatni. Hasonló alaposággal követi végig a Tanácsköztársaság honvédő háborúját, s mutatja meg a kedvezőtlen nemzetközi helyzet okozta elbukás körülményeit. A Monarchia felbomlása a Duna-völgyi nacionalizmusok ellentéteinek megoldását is napi-rendre tűzte, s a győztes antanthatalmak diktálta pillanatnyi történelmi helyzetet a nemzeti burzsoá államok kialakulásának, illetve megerősödésének kedvezett, a környező népek proletariátusának és parasztságának internacionalista összefogása, a Lenin által körvonalazott szocialista típusú államalakulás helyett.

Körültekintő elemzéseivel Siklós András az 1918/19-es forradalmak valóságos, a korábbi jobb- vagy baloldali torzításoktól megtisztított történetét tárja eléünk (II: 281—359), aminek elfogadtatásához szolid, csak a tények és történelmi folyamatok bemutatására szorító tömör stílusa is hozzájárul. Eredményeit nagy haszonnal tudják alkalmazni a korszakkal foglalkozó tudományágak művelői, így a forradalmak irodalmának, s az egyes írói magatartások kialakulásának beható vizsgálatánál is.

E megállapításunk akkor is helyénvaló, ha szavá tesszük, hogy e korszak eszmétörténete, ideológiai vonulata — különösen a korábbi fejezethez képest — háttérbe szorul a politikai és eseménytörténet mellett, — és ezzel összefüggésben, hogy a Tanácsköztársaság kulturális intézkedéseit, eredményeit összefogó rész túlságosan szűkre szabott. Nemcsak az a hiányérzetünk támad itt, hogy a fejezet keveset mutat be a proletárforradalom kulturális eredményeiből, az irodalomban például jóformán csak a Tanácsköztársaság melletti megnyilatkozások említésére szorítkozik, s itt is — nyilván a korlátozott terjedelem miatt — meglehetősen szűk példatárat állít össze. (Így az írói

direktórium tagjai közül csupán Babits Mihályt említi meg, holott ha mellette Osvát., Móricz, Balázs Béla, Kassák, Komját, Révész Béla és Lukács György neve is szerepelne, a különböző haladó irányzatok összefogását is jelezhetné ezzel az irodalmi élet irányító szervében.) Ugyancsak hiányzik az írók, művészek alkotómunkájának feltételeit biztosító intézkedések megemlézése, a haladó tudósnak az egyetemek átszervezése során egyetemi katedrához juttatását fontos pozitív tényként elismerő télmondat, a sajtóval kapcsolatos rendelkezések ismertetése és indoklása. De szükséges lenne a kulturális élet olyan elvi jelentőségű tényeire is kitérni, mint például a *Ma* körül támadt, irodalmi formában megnyilvánuló politikai csatározás, vagy más oldalról, mint az eszmei tisztázatlanságból fakadó, túlzóan radikális — szektás — nézetek felbukkanása egyes irodalmi, művészeti megnyilatkozások során; s melyekkel szemben a Tanácsköztársaság hivatalos művelődéspolitikája ma is helyesnek elismerhető álláspontot alakított ki.

A két világháború közötti korszakot elemző százoldalas fejezetben (II: 361—463) a gazdaságtörténet és az ellenforradalmi rendszer belső hullámzásait, átváltásait is jól bemutató politikai történet dominál. Ebben a vonatkozásban Berend T. Iván és Ránki György — az irodalomtörténetírásban is jól alkalmazható — több figyelemre méltó eredményt ért el, így az ellenforradalmi rendszer egészének mint a sajátos magyar fasizmus rendszerének meggyőző bemutatása; a trianoni békeszerződésnek a nemzetközi körülmények összefüggésében bemutatott reális értékelése (bár itt a Trianon által az ország életében létrehozott gazdasági változásokról részletesebb képet igényelnénk); és a „keresztény kurzus” fasizsta jellegű ideológiájának és egyes rétegekre gyakorolt tömeghatásának megrajzolása. Hasonlóan eredményes a magyarországi belpolitikai helyzet felvázolásában viszonylag liberálisabb és a nyílt, totális fasizsta diktatúra közötti átmeneteknek a nemzetközi helyzettel összefüggő bemutatása.

Hiányos azonban a korszak magyar társadalmának összetettebb, belső rétegződését megfelelően részletező ábrázolása; az ország kulturális viszonyainak elemzőbb rajza; a haladó művészi törekvések, szellemi irányzatok, áramlatok egymáshoz is viszonyított, behatóbb vizsgálata. A polgári humanista magatartást őrző Nyugat generáció és a forradalmi szocialista írók rövid felsorolása mellett alig esik szó a Nyugat második generációjának útkereső indulásairól, a Kassák köré csoportosuló avantgard irányzatról, amely pedig egyideig erős hatással bírt a munkásosztály bizonyos köreiben is, és túl sommásan rajzolja meg a „népies

írók” csoportjának ellentmondásos politikai arculatát. A fejezetben kevés szó esik az illegálisba kényszerített kommunista párt ideológiai munkásságáról, holott ha például az időnként legális formában megjelenő, a párt eszmévilágát publicisztikai és szépirodalmi művekben terjesztő irodalmi folyóiratok szerepét beillesztené az általános kulturális képbe, részben e hiányosságot is felszámolhatná. Hasonló módon hiányolható, hogy a fejezet nem támaszkodik eléggé a magyar antifasiszta irodalom és publicisztika jelentékeny megnyilatkozásaira; ezek beépítésével a fasizmus elleni politikai küzdelem ábrázolása kiterjedtebb, sokoldalúbb lehetett volna.

Más természetű hiányérzetünk támad a korszakot lezáró részben: az 1944. október 15. körüli és utáni helyzet rövid vizsgálata itt nem ad kellő magyarázatot az „utolsó csatlós” problémájára, nevezetesen arra, miért maradt sikertelen nemcsak Horthyék kiugrási kísérlete, de a demokratikus erőket (mondhatnánk: a még megmaradt demokratikus erőket) tömörítő Magyar Front fegyveres harcának, ellenállásának a megszervezése is.

A felszabadulás utáni esztendőek tulajdonképpen csak a fordulat évéig kapnak — bár itt is kissé a politikai történetre leszűkített — elemzést (II: 465—542); a szocialista átalakulás folyamatának bemutatása vázlatos marad. Érthető, hogy az alapvető társadalmi fejlődésrajz itt háttérbe szorítja a kulturális előrehaladást, hiszen még fontos politikai momentumok alaposabb kifejtésére sem jut tér, az új, mindinkább szocialistává növekedő irodalom kialakulása azonban így túlságosan egysíkúnak, ellentmondásoktól mentesnek tűnik.

Persze e fejezet írója, Lackó Miklós küzdött meg a legnehezebb feladattal, ő támaszkodhatott a legkevésbé egyes részletkérdéseket jól feldolgozó előmunkákra. Igaztalan lenne például a személyi kultusz létrejöttének mélyrehatóbb, összetettebb vizsgálatát tőle számonkérni, pedig egy ilyen alapos elemző munka nélkül nehezen tudjuk a revizionizmus gyors térhódítását, s így irodalmunk 1953—1956 közötti, belsőleg is ellentmondásos, más-más indítékú és indulatú, de objektív eredményében nagyrészt egy irányú fejlődésvonalatát a maga teljes bonyolultságában ábrázolni. Különösen az 1956-os ellenforradalmi lázadás létrejöttének hazai és méginkább nemzetközi körülményei sokoldalú feltárását hiányoljuk e fejezetben. De nem árt itt a magunk ezzel kapcsolatos feladataira rámutatnunk — s erre Lackó Miklós elemzése hívja fel a figyelmet —: az irodalmi élet ismeretes ideológiai eltorzulásának, a magának mind nagyobb

politikai szerepet követelő irodalmi tudat létrejöttének okait kutatva, a személyi kultusz következményei és az általános belpolitikai helyzet elemzése mellett eddig nem figyeltünk eléggé a sajátos magyar fejlődés olyan momentumaira, mint a nacionalizmus ideológiájának évszázados torzító hatása, s más szempontból, mint a polgári fejlődésért folytatott küzdelem során az irodalomnak nálunk kialakult jelentékeny politikai szerepe.

A *Magyarország története* huszadik századot bemutató négy nagy fejezete, miként a kétkötetes mű egésze is, történelemírásunk utóbbi években elért eredményeinek sikeres összefoglalása, s a még megoldandó problémák feltérképezése is egyben. Érthető, ha a napjainkhoz közelítő fejezetek egyes részletei adatokban még hiányosabbak, belpolitikai vagy nemzetközi folyamatok leírásában vázlatosabbak, ám itt is tagadhatatlan a fő kérdésekben elvi eligazítást nyújtó lezártság és a sokoldalú elemzésre törekvő szándék. (Hasonló nehézségekkel kellett megküzdenie irodalomtörténetírásunknak is az irodalomtörténeti Kézikönyv VI. kötete során egyes máig átvélő életpályák megrajzolásánál s különösen felszabadulás utáni irodalmunk fejlődésvonalaival áttekintésénél.)

*

Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy a főszerkesztő előszavában vázolt feladatokat nem lehetett és nem is lehet egycsapásra megoldani. A fő ok nem abban keresendő, hogy az új magyar történet szerzői népszerű-

sítő céllal írták meg fejezeteiket, hiszen ez az előadási mód különösen megköveteli a világos elveket, a következtetések logikus levonását és a félreérthetetlen fogalmazást; az új szintézisben fellelhető hiányszágok oka sokkal inkább abban áll, hogy az elvi viták — ha egyes témakörökben elcsendesedtek is — még nem értek véget, a részletkutatások nem tudták lépést tartani az elméleti síkon fellépő igényekkel, s a szerzők a már kialakult eredményeket sem tudták mindig maradéktalanul érvényre juttatni. Bizonyos mértékig gátolta az új eszmék következetes kifejtését az a körülmény is, hogy az új történeti szintézis 10 szerző munkájából összegeződött egészszé, akik képzettség és tapasztalat, problémák iránti érzékenység és logikai erő, rendszerező képesség és írói készség tekintetében szükségszerűen nem állhattak azonos színvonalon; ha a gondos szerkesztői munka biztosíthatta is az egész mű világos gondolatmenetét, az egyes fejezetek közötti színvonalbeli különbségeket éppúgy nem tüntethette el teljesen, mint ahogyan nem pótolhatta a hiányzó részletkutatásokat sem. A kiadvány azonban még így is nyereség és biztató ígéret, hogy a most tervbe vett nagy tíz kötetes szintézisben a marxista szempontok következetes tisztasággal érvényesülnek, s vele egyidőre nyugvópontra jut a magyar történet marxista összefoglalásának ügye.

Tarnai Andor — Lukácsy Sándor —
Somogyi Sándor — József Farkas

VÖRÖSMARTY MIHÁLY LEVELEZÉSE

1 — 2. köt. Sajtó alá rendezte: Brisits Frigyes. Bp. 1965. Akadémiai K. 481; 499.

Az volna a szokásos, illő és természetes, hogy bevezetőben méltassuk e munka megjelenésének irodalomtudományi jelentőségét. De, gondolom, senkit sem kell meggyőzőnöm arról, hogy Vörösmarty *teljes* levelezésének kiadásával egy további szégyenletes fehér-folt tűnt el a szövegkiadásunk térképéről, és hogy a Vörösmarty-kutatás, de általában az egész reformkor irodalomtörténetének kutatása számára olyan segédeszközt kaptunk, melynek hasznát egyelőre felmérni sem tudjuk. (És ez egyaránt vonatkozik a szövegekre és a jegyzetekben feltárt anyagra.) Hasonlóképpen nem térek ki e levelezés történetére, tartalmára, Vörösmarty mint levélíró és levelezőtársai jellemzésére, mindezt megtette — a kritikai kiadás sajátos profilján, feladatán túl is lépve — a sajtó alá rendező Brisits Frigyes egy kitűnő monográfiát nyújtó bevezetőjében... Annyit azonban mégis el kell mondani, hogy a két kötet 396 levelet közöl az 1816 vége és 1855. szept. 20-a közti idő-

ből (ebből 199 Vörösmartyé), köztük 31 az eddig sehol nem közölték száma, ez utóbbiak közül 6 a Vörösmartyé. Föltétlenül helyes megoldás, hogy a missilis levél funkcióját betöltő episztolák is helyet kaptak a kötetben (átmeneti korszakban vagyunk!), talán csak a 14. és 15. sz. levél felvétele adhat vitára okot. A kötet Függeléke még további 13 levelet ad, ezek fontosak, nagy dokumentum-értékkel bírnak, de mégse valók a kötetbe: nem Vörösmarty írta őket, mégcsak nem is hozzá írták.

Hatalmas szám a 396 levél, pedig alig valamivel kevesebb lehet a megsemmisített, elkallódott vagy lappangó levelek száma. Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzük meg, hogy a legnagyobb írók levelezésének kritikai kiadásában helyes feltüntetni — esetleg egy külön jegyzékben — a bizonyosan megvolt levelek adatait is (magam a szöveg utalásai-ból legalább negyvenre tudtam következtetni), továbbá hogy még az itt mutatottnál

is sokkal, sokkal több utánjárás kell a lap-
pangó levelek felkutatására. A Vörösmarty-
család s a levelezőpartnerek leszármazottai-
nál vagy másoknál feltehetően vannak még
Vörösmarty-levelek. Jenei Károly még 1955-
ben is csak az MTA és OSZK kézirtárából
26 ismeretlen idevágó levelet tud kiadni.
A pusztá ténymegállapításnál tovább kell
lépnünk azon a téren is, hogy pl. Deáknak 28
Vörösmartyhoz írt levelét ismerjük, de Vörös-
marty-nak egyetlen Deákhoz írt levelét sem,
holott talán kettőjük levelezése a legkiter-
jedtebb. Az inkább csak elnézés, hogy Brisits
elfeledkezett Vörösmarty-nak Török Gáborhoz
írt 1830. dec. 17-i leveléről, melyet Pándi Pál
tett közzé (lt 1957. 307). Különös véletlen,
hogy a tartalomjegyzékben — hol több más
elírás is akad — erre a napra van keltezve
Töröknek 1830. dec. 7-i levele Vörösmartyhoz.

De ne mindjárt kifogásainkkal kezdjük.
Méltányosabb és igazságosabb, ha előbb leg-
alább néhány szóval utalunk arra a hatal-
mas, a magyar kritikai kiadások történeté-
ben is jelentős teljesítményre, melyet e két
kötet jelent. Pedig Brisits hálátlan feladatra
vállalkozott, több tekintetben is. Tudósi
egyénsége, tudományos módszere, szemlé-
lete számára idegen a kritikai kiadás műfaja,
idegenek puritán szöveg- és tényközlő kor-
látai (ki is tör belőle nemegyszer, az esszé és
a monográfia felé tolódva el.) Fokozottan
hálátlan feladat egy levelezés kritikai ki-
adása, különösen olyan szerteágazó, sokféle
gyökeredző, viszonylag hosszú időt átfogó
levelezése, mint a Vörösmartyé. A levelezés-
kiadásban ezer és ezer (nem túlzás!) utalást,
célzást kell megvilágítani, egymással összefü-
ggésbe hozni. Egy-egy — mellékesnek látszó
— kitételért esetleg köteteket kell át-
búvárolni, és többször nem irodalmi jellegű
munkákat, hanem a tudomány és az élet leg-
különbözőbb területéről valók: a homeopá-
tiától a szivargyártásig, a rézmetszőktől a
politikai élet vezető és mellékes szereplőig,
Deák aranyerétől Wesselényi sürgős házasa-
ságáig, a pécsi szeminárium lélekölő atmosz-
férájától a reformkori országgyűlésekig — és
ki tudná elsorolni? Minden levél tucatjával
veti fel az új, megvilágításra váró kérdése-
ket. — És hálátlan feladat végül a kritikai
kiadás (s vele általában minden tényt feltáró,
tényt közlő irodalmi tevékenység: életrajz,
bibliográfia stb.), mert — a mondottak elle-
nére — alig részesül tudományos megbecsü-
lésben. Mindenesetre jóval kevesebben, mint
a tényektől függetlenül eszmefuttatások.
Noha egy ilyen munkában, mint a Brisitsé,
több évtized kutató munkájának eredménye,
több tucat monográfia anyaga van benne —
helyére téve, összefüggéseibe állítva, értel-
mezve.

E hálátlan feladatnak, ismétlem, Brisits
Frigyest általában elismerésre méltó módon

megfelelt. Igyekezett hozzátörni magát a
műfaj követelményeihez, bámulatossá lelki-
ismeretességgel utána járt adatoknak, uta-
lásoknak, s — ami a legfontosabb — kielé-
gítő hűséggel közli a szövegeket is. Amit az
alábbiakban — óhatatlan egyoldalúsággal —
mégis számon kérünk rajta, az a kritikai ki-
adás követelményeinek más és más értelme-
zéséből adódik s nem a sajtó alá rendező
ismereteinek hiányából vagy gondatlanságá-
ból. Egy jó részük meg a szerkesztők, lektó-
rok permanens eligazításának vagy a kiadói
szempontoknak túlságosan erős érvényesülé-
sének rovására írható. Ha itt zömmel mégis
inkább kifogásainkat vetjük fel, abban csak
az a szándék vezet, hogy kialakítsuk a kriti-
kai kiadás még tökéletesebb formáját.

A kritikai kiadás központi feladata a szö-
vegek lehető leghűbb közlése, a kéziratok
sorsának bemutatása (fel kell tehát tüntetni:
hogyan, kitől kerültek a kéziratok jelenlegi
előhelyükre), majd a keletkezés körülmé-
nyeinek tisztázása s végül a szövegek magya-
rázata (szépirodalmi jellegű szövegek eseté-
ben ehhez járul még a fogadtatás, utóélet s
néhány más feladat problematikája). Nem
csúszhat el a kritikai kiadás sem a monográ-
fia, sem az esszé felé, következetesen telje-
sen indokolatlan Brisitsnek az a szokatlan
kérdése: „vajon az itt közölt levelek iroda-
lomtörténeti vagy lélektani érdekűek-e”
(17 : 316—317). Szeretné a levelezést mintegy
elreagényesíteni („Vörösmarty levél-élete”), s
gyakran — bár mindig színvonalasan és von-
zón — az adatszertű kommentálás helyett az
esszé és monográfia felé igyekszik kitörni
(pl. 80. sz.). Előfordul azonban az is, hogy
stilisztikus hozzáállása kedvezően üt ki. Oldott
jegyzetelésmódja, olvasmányos megjegyzé-
sei egy új, élvezetes tónust vezetnek be. Írói,
levelezőtársi arcképei akár egy irodalomtör-
ténembe is elmennének.

A levelezés-műfaj esetében a mondottak-
hoz sajátos feltételek és követelmények já-
rulnak. A szövegrészben például itt együtt
szerepelnek az író saját és a levelezőtársak
szövegei. Természetes, hogy a fő súly az elsőn
van, ami azt jelenti, hogy tipográfiaiilag meg
kellene különböztetni a kétféle szöveget, el-
végre mégiscsak más érdeklél bír ebben a
kiadásban Vörösmarty szövege, mint Kende-
resi Ferencé, Zarka Jánosé, de bár akárki
másé.

A szövegűség kérdését egyelőre mel-
lőzve, a két kötet leginkább a *magyarázatok
helye, teljessége és arányossága* téren vet fel
vitatható és vitatandó problémákat. Hogy
egy ismételt előkerülő személy, körülmény,
adat, utalás esetében *mikor, hol* adjuk a ma-
gyarázatot, mikor utalunk előre vagy hátra,
az komoly mérlegelést kíván. Brisits meg-
oldása e vonatkozásban sokszor ötletszerű-
nek tetszik. Így Horvát István portréját az

1831. dec. 26-i levél kapcsán kapjuk, holott erre az 1825–26-i levelek jegyzeteiben inkább lett volna alkalom és indok. Éppúgy rejtély, hogy Osszian mért éppen egy 1833. jan. 1-i levél jegyzetében tárgyalatik, amikor már korábban sok-sok esetben felmerül a neve, hatása, fordítása.

Bárhol adjuk is azonban a részletes magyarázatot, minden más esetben utalnunk kell, ha mégoly gépiesnek látszik is az. A levelezés nem olyan olvasmány, amit egyvégtében szoktunk olvasni, minden levél külön mű, minden magyarázatra szoruló körülményre minden egyes levél esetében ki kell térni, — gyakran persze csak utalás formájában. (Ez az utalás legyen könnyedebb, mint a jelen kiadás esetében, leghelyesebb a levél számával utalni.) Nagyon megkönnyíti az utalást és a jegyzetelést is, ha a szöveget sorszámozzuk, — ami itt érthetetlen okokból elmaradt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a jegyzetben a megfelelő magyarázat elég gyakran nem a szövegbeli előfordulás sorrendjében található, sőt előfordul, hogy ugyanabban a jegyzetben megismétlődik (pl. a 274. sz.). — Brisits általában nagy buzgalommal végzi az utalózást, de meglehetősen sokszor el is marad a hivatkozás, s az olvasó vagy kutató csak nagy utánjárással találja meg a felvilágosítást. Nem akarom, nem is tudnám elsorolni azt a töméntelen helyet, ahol hiányzik az utalás egy korábbi vagy későbbi levélre. Pedig ez szükséges a levelek belső összefüggésének megteremtésére, ahogy másrészt az ismétlések elkerülésére is. Csak mutatóba egy-két példát. Börzsöny már a 3. sz. levélben előkerül (onnan írja Vörösmarty), de felvilágosítást — itt akár egy szó magyarázat vagy utalás nélkül — majd a 11. sz.-ban kapunk, — semmivel sem indokoltabban. Vörösmarty 1834 augusztusában Ferenczy István társaságában rándul le Nagyváradra (majd onnan Fábianhoz Aradra), az ezt tartalmazó 227. sz. levél jegyzetében szó sem esik Ferenczyről, majd csak egy későbbi (229. sz.) levél kapcsán stb. Különösen szeret Brisits — nem mindig szerencsésen és indokoltan — előre utalni. Bohus János kilétének kérdésében a 38. sz.-ról a 41. sz.-ra utal, sőt az „Ossiáni tónus” kapcsán 1825-ről 1833-ra (44. sz.). Fordított a helyzet a Kresznerics-Szótárral: utalás a 185. sz.-ról a 119-re, holott itt sem indokoltabb semmivel; teljesen esetleges Szalay László bemutatása a 186. sz. alatt, hiszen korábban (174. sz.) jobb alkalom lett volna erre. Helyes viszont az előre utalás Csányi László esetében 1828-ról 1847-re (135. sz.). De utaljunk visszafelé is. Ne történjék meg olyasmi, hogy amikor Vörösmarty levelet ír Sárosy Gyulának (315. sz.), még csak említés se történik arról, hogy Sárosy már korábban írt Vörösmartynak (l. 298. sz.). Hasonlóképpen: amikor Guz-

mics első levelét írja Vörösmartynak (1826. okt. 22.), nem maradhat el az utalás arra, hogy 1825. febr. 10-én Vörösmarty már írt Guzmicsnak. Fáy és Vörösmarty kapcsolatára csak egy 1838 tavaszi levél kapcsán tér ki Brisits, holott kettejük ismert levelezésének kezdete jóval korábbra, 1834. augusztusára esik (l. 229. sz.).

Leghelyesebb az első előforduláskor megadni a magyarázatot, s később — kiegészítve — erre utalnunk vissza. A fordítottjának hátrányaira hadd említsem meg az 1831-i kolerajárvánnyal kapcsolatos levelek esetét. A 197. sz. levéllel kezdődik a sorozat, — semmiféle utalás. Fábian Gábor aug. 5-i levelében per longum et latum beszél róla, Brisits még mindig nem nyilatkozik (ahogy adós marad egész sereg tárgyi, ténybeli motívum megvilágításával is: „Miben van a cholera állapotja? a' kutak mérgezése — Muszka Comissáriusok' elfogatása — Esztergomi Gyűlés — a' Lázzadás' oka és kimenetele — Váci zendülés — Cordonrendelések —” stb.). Fábian szept. 5-i levelében ír az erdélyi zendületekről: újra semmi utalás, majd Deák emlegeti (okt. 31.) „a' Zempléni esetek”-et és így tovább, — mire a 201. és 203. sz. levél jegyzete ad végre valami — korántsem kielégítő — magyarázatot.

Az utalást azonban ne helyettesítsük ismétléssel. Értény magyarázata a 22. és 27. sz.-ban is, az Aurora sorsa Kisfaludy K. halála után a 225. és 235. sz.-ban, megismételve olvassuk az árvíz és a Nemzeti Színház előadásának esetét (253. és 257. sz.), a Hymnus ügyét (297. és 300. sz.), Vörösmarty második fiának adatait (307. és 320. sz.) stb.

A teljesség kérdése. Mire terjedjen ki a jegyzetelés? Röviden szólna mindenre, ami a szöveg maradéktalan megértéséhez szükségesnek látszik. Nem a legegyszerűsebb megoldás, ha a saját alá rendező abból indul ki, hogy a kutató, vagy olvasó is éppen olyan alapos, részletes ismeretekkel rendelkezik a tárgy tekintetében, mint ő maga. Elsőnek éppen ezért majd minden esetben vázolni kell azt az *életrajzi helyzetet*, melyben a levél megszületett. Persze csak adatszűrés. Az eszményi levelezés-kiadás — ezzel meg az egyes levelek közti hézagok vázlatos áthidalásával — szinte-szinte életrajzot is ad. Brisits nem mindig teszi ezt meg (már az első levélnél sem). Igen elkelve egy sereg életrajzi adat pl. a 23. sz. levélhez (Görbő — Pest — Börzsöny helyváltogatás), de mindekenélőtt az 1825. aug. 27-i híres levélhez, s talán még inkább 1851–52-ben a 375., 376. sz. levelekhez. Egyszer aztán mégis remek képet fest Brisits Vörösmartynak 1826–28 közötti életsorsáról, akkor viszont minden apropó nélkül, egy Csató Pálhoz írt levél kapcsán. Vagy: a 152. sz.-ban szó esik Toldy utazásáról, Goethével, Tieck-kel való

találkozásáról, erről nem a bevezetőben (17: 307–308) kell beszélni, nem is – itt egy utalás erejéig sem térve ki rá – majd a 155. sz. jegyzetben... Persze az itt tárgyalt vonatkozásban nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a Vörösmarty-kutatás adós még egy másik hatalmas és hálátlan feladattal: egy modern Vörösmarty-életrajzzal.

A következő lépés szerintem az egymást követő vagy keresztező levelek összefüggésének feltüntetése (ebből sokszor következtetni lehet az elveszett levelekre meg vitatott datálásokra is). Ezt követi a *keltezés helyének és idejének* kérdése. Lássuk előbb az idő kérdését. Minden levelezés-kiadásnak fejtő feladata a bizonytalan keltezések valószínűsítése s az ilyen levelek elhelyezése. Brisits általában nagy hozzáértéssel igazolja a valószínű keltezést (sőt korrigálja magát Vörösmartyt is, pl. a 363. sz.), legfeljebb egy-két esetben nem meggyőző. Így Vörösmartynek Fábriánhoz írt 1827 őszi levele (113. sz.) feltehetően korábbi, mint ez évi okt. 28-i levele, hiszen arra reflektál, s Vörösmarty még írja az *Egert* (nov. 11-én fejezi be). Nagyon nem valószínű, hogy az egyik Stettnerhez írott levél (211. sz.) 1832 első feléből való lenne, – akkor Vörösmarty már aligha dolgozott a *Délszigeten*. Elég furcsa következtetés az is, hogy az egyik levéllel kapcsolatban – helyesen – megállapítja Brisits: „[az] 1832 előtti év valamelyikére” kell datálni, mire a keltezés: „1830–33 között” (221. sz.).

A Vörösmarty-levelek egy részének keltezésében nagy segítséget jelent részben a postabélyegző, részben Stettnernek (s olykor másoknak) az a szokása, hogy a levél vételének napját rávezeti a levélre. De még itt is fel kell figyelni rá, s megjegyzéssel kell kísélni az olyan eseteket, amikor például a levelet 1828. június 4-ről keltezték Hatvanban, de Pestre csak júl. 8-án ért (131. sz.), vagy hogy Vörösmartynek 1833. jún. 18-i levele csak szept. 3-án jut Stettner kezébe.

Nem fogadhatjuk viszont egyetértéssel Brisitsnek azt az eljárását, hogy a hónapra, hétre, sőt napra bizonyosan kikövetkeztetett keltezésű leveleket (pl. a 235., 288. sz.) az év végére helyezi. Méghozzá nem is következetesen: a 141. sz. kelte – helyesen kikövetkeztetve – 1828. július, a levél az év végére kerül, de a hasonló elbírálás alá eső 152. sz. a kronológiai helyén van. Így kellene az 1844. év végére helyezett levelek közül kétőt is időrendi helyére tenni, ahogy nem a legjobb helye van az 1852. januári levélnek (385. sz.) az év végén. Ez az eljárás rendkívül megzavarja a levelek belső történetét, egymással való kapcsolatát, az utalás logikáját (vö. pl. a feltehetően 1849 elejéről való 365. sz. levél 1849 végén!), de megzavarja magát

a sajtó alá rendezőt is, különösen az 1849 őszi írt levelek vannak tele rossz utalásokkal.

Ki kell térni a keltezés, címzés helyének (de általában a szövegben előforduló helynevek) kérdésére is. Hol írta Vörösmarty vagy más a levelet, hogy került oda, mit csinál ott? Fontos körülményekre lehet ilyen-mivel felhívni a figyelmet. Például a 359. sz. levelet Vörösmarty Debrecenből írja (1849. febr. 4-én) Pestre Stettnernek. Ez föltétlenül megkövetel bizonyos magyarázatot; Vörösmartyra vonatkozóan meg is kapjuk a 360. sz. alatt, de Stettner hogy kerül Pestre, mit csinál ott? Olyan rejtvényeket is meg kell fejteni (függetlenül attól, hogy Vörösmarty egy későbbi levelében megmagyarázza), hogy Deák így ír: „értem, hogy Szt. Ivánon laksz”, – s küldi levelét *Barackára* (373. sz.). Semmi megjegyzés nem kíséri például azt a körülményt, hogy Vörösmarty 1853. márc. 24-én Kehidáról ír, május 18-án már Nyékről. A keltezés helyének erősebb figyelembe vétele mellett nem írná Brisits, hogy „Vörösmarty ... már 1850 körül elhagyta Barackát”, hiszen 1850. nov. 4-én Szentivánról ír (ami ugyanaz, mint Baracka), viszont az első Nyékről keltezett levél dátuma 1853. máj. 18.

A levelezőtársak esetében a keltezésben vagy a szövegben említett helyekkel kapcsolatos tájékoztatás talán még fontosabb lenne, hiszen az itt felmerülő helyek egy része a fiatalabbak számára már nem könnyen lokalizálható. Nem tudom, közülük ki tudná a térképen megmutatni, hol van Zsibó, nem is beszélve Bred (Bered-Beréd)-ről, Mehádiáról, Karlowiczról, Ruszkabányáról stb. De ettől függetlenül nem maradhat megjegyzés nélkül olyan körülmény, hogy a nagy árvíz idején Fáy Pécelre költözik ki Szemere Pálhoz, de Vörösmarty a neki szülő leveleket *Kávára*, majd *Gombára* s végül *Bényére* címzi.

E bevezető tájékoztatások után következnek – az előkerülés sorrendjében – a tulajdonképpeni szöveg jegyzetei. Itt négyféle magyarázat szokott szükségessé válni: a szöveget érintő (pl. javítás, áthúzás, elírás, írásmód stb.), személyi, tárgyi és nyelvi magyarázat. Az elsőt illetően: nem nevezhető szerencsés ötletnek az, hogy a szövegvariánsokat a kiadás a főszövegben adja. Rendkívül zavarja az olvasékonyságot, azonkívül a zárójelek, kipontozások olyan szövegnyét teremti meg, melybe nem egyszer Brisits is belezavarodik. A [] helyett például – mely a külső személy megjegyzéseit tartalmazza – sokszor () kerül, s az így közöltetett a levélíró szavaiként fogjuk fel, s ez komoly félreértéseket okozhat. Nagyon nem sikerült újítása Brisitsnek a <.> jel.

A további magyarázatok: aki csak bele is nézett a Vörösmarty-levelezés két kötetének

jegyzetanyagába, az egyetért velem abban, hogy Brisits Frigyes szinte emberfeletti munkát végzett. Nemcsak Vörösmarty és a kortársak műveit, kézíratait, a korabeli folyóiratokat búvárolta át, hanem utánajárt a címzettek, levelezőtársak s a levelekben emlegetett sok száz ismeretlen személy kilétének, életkörülményeinek, tevékenységének, Vörösmartyval való kapcsolatuk történetének (itt valamivel olykor több is elkelt volna, például Guzmics, Fáy s legfőképp Kemény Zsigmond esetében), utána a levelekben emlegetett tárgyi vonatkozásoknak. Mégis — alig van levél, melyben e lelkiismeretes munka ellenére ne akadna fehérhó. Nem is szölok most az olyan esetekről, mikor egy-egy levélhez egész sor jegyzet kellene, és egy sincs (pl. a 343. sz.), mert ez mégis kivétel, de megemlíthetem a legjobban jegyzetelt levelek egyikét, a 238. sz. levelet (Fáy beszámolója a pozsonyi országgyűlésről), ahol egy-egy vonatkozásban buzgalma még túlságba is viszi (pl. a Lánchíd építésével kapcsolatos telekkisajátítási ügy), — mégis legalább 5–6 személy, körülmény még megvilágításra szorul („a visszanyert vármegyék”, „Notariusunk”, „Kölcsy képe szerencsétlen sors” stb.). A dolog természeténél fogva csak mutatni lehetünk meg egy-két további példát; márcsak azért se szívesen szedném listába a hiányokat, mert ezzel hamis képet adnék az egész munkáról: ami ti. megvan, sokszorosan több, mint ami hiányzik. Ám mégiscsak jobb lett volna, ha Brisits megfajti az ilyen sorokat: „Ha még Eger’ vize Pesten és nem Fehérvárott folydogál az örök előtt...” (107. sz.), ti. hogy Vörösmarty éppen az *Egert* írja, de úgy volt, hogy Fehérvárra költözik. Egy olyan levélkezet, mint a Fábian Gáboré (161. sz.): „Ha a’ Gyűjteményben nem látnám, mely hatalmasan üldözöd ma is Kladni nemzetségét” — legalább három jegyzetet követel (a *Tudományos Gyűjteményben* Vörösmarty egy nyelvészeti cikke és *Kladni*). 1834 augusztusában Vörösmarty egy „tetemes” regény kéziratát olvassa s el van tőle ragadtatva („Valóságos Ariosto-prosában”) — vajon milyen műről lehet szó? (235. sz.) Zarka János, a pozsonyi országgyűlésről beszámolván, megemlíti: „Szathmár megyének követi Kölcsy és Eötvös”, az utóbbi nyilván Eötvös *Mihály*, a későbbi alispán és kormánybiztos, ám róla egy szó sem esik (237. sz.). A sajnálatosan kevésbé dokumentált levelek közé tartoznak a zsigóúi úttal kapcsolatos levelek (a kitérés Borsod felé Szemere Bertalanhoz, általában kihez és miért térnek be, ki volt még ott Zsigón stb.). A hiányok persze nem egyforma súlyúak, de inkább több legyen a jegyzet, mint kevés. Nem árt, ha „az elégett Miskolcziak” kapcsán utalunk a miskolci tűzvészre (286. sz.), de még Vörös-

martynak olyan közlésére is, hogy (1852 decemberében) „Szontághnál igen szép Ispahan-i téli dinnyét láttam”, megmondjuk: hogy kerül össze Szontágh és a dinnye, mikor és hol történhetett az eset stb. Hogy egy-egy mellékesnek látszó kitétel mögött mennyi minden magyarázni való van, arra jó példa Vörösmartynek egy rövid megjegyzése, mikor a jobbágykérdésről szólva (1846. okt. 11. l.) azt mondja: „Előttünk a példa”, — ez a példa a galíciai parasztfelkelés és Bécs álnok játéka. Ugyanígy, amikor kiszalad Vörösmarty száján: „Iszonyú év” az 1847-ik, nagyon is elkélne egy kis korkép az éhínségről, járványokról stb.

A jegyzetelésnek egy különleges esete az, amikor a levelezők mint ismert dologról, körülményről szólnak egymás közt valamiről, — az olvasó azonban nem mindig tudja, miről van szó. Mondjuk: Egyed Antal írja: „A’ Trattner felett [...] kérdé a’ fordítást is” (10. sz.). Hogy itt Ovidius fordításáról van szó, az majd csak a következő levélből derül ki. „A’ közlött Versezetnek nagyott nevettem” — írja Fábian, Miféle „versezet”-ről van szó? Stb. stb.

Ugyancsak sajátos feladatot ró a levelezés a jegyzetelőre, mikor azt teszi feladatává, hogy a felmerült tervek, tanácsokra, kérdésekre ő adja meg a választ, mintegy beleszóljon a levelezésbe. Brisits általában meg is teszi ezt, nagyon sokszor azonban el is mulasztja. (Még ha később a szövegekben vagy a jegyzetekben megkapjuk is a választ, az utalás akkor sem maradhat el.) Ha tehát Vörösmarty azt írja Toldynak 1844 második felében: „3 kötetet akarok kiadni munkámból”, mondjuk meg: mi lett a tervből. Ha az irodalmi íráságotól elmaradt Teslér azt kérdi 1826. aug. 13-án: „Ki az a’ Fenyéry és Toldy: igazíts el engem rólu”, akkor a jegyzetelő igazítsa el az olvasót Toldy névváltoztatása s Fenyéry (Stettner, Zádor) kilétének tekintetében. És nem vagyunk-e kötelesek „válaszolni” Fábian e kérdésére: „vallyon nem ő [Kazinczy] is a’ zendülésnek lett-e áldozatja?” (199. sz.). Kölcsy azt mondja egy cikkről: „már úgy tetszik, a’ Társalkodóban adatott?” igen? és ha igen, hol? (246. sz.) Majd Vörösmarty ígéri Kölcsy két munkájával kapcsolatban: „ha lehetséges, közölni fogjuk” (247. sz.): megtörtént? És így tovább.

E beleszólásnak olykor „helyreigazítás” a funkciója. Csak nem lehet megjegyzés nélkül hagyni, hogy Vörösmarty első fiának nevei Vörösmarty levélben: Mike, Miklós, Sándor, az anyakönyvben: Béla, Mihál, Ferencz? (291. sz.) Ez furcsa módon megismétlődik Vörösmarty legkisebb leányának halálakor, aki a keresztelekora Irma, Jozefa volt, amikor meghalt: Mária (361. sz.). Ugyanígy ki kell „javítanunk” Ujfalvy

Sándort, amikor 1850. nov. 9-én azzal vigasztalja Vörösmartyt: „egyen kívül gyermekeid is mind meg vagynak”, — hisz ő nem tudja, hogy akkor Vörösmartynek már két gyermeke halott: Miklós és Irma (?) — Mária.

Amennyire — a kétségtelen hiányok ellenére — elismerésre méltó Brisits fáradozása a személyi, tárgyi magyarázatok terén, annyira hiányolnunk kell a *nyelvi* magyarázatokat. Igaz, elhangzott korábban is, nem régiben is (Kovács K. ItK 1965. 727) elutasító felfogás azzal a jelszóval: „Ki ne tudná...?” Pedig, bevallom, én egy-egy nyelvi fordulatot csak szótárak böngészése árán tudtam megfejteni (egy részét még úgy sem: máig sem tudom, mi az a *kobacs*, amit Vörösmarty Béla kér az anyjától). Ne feledjük másrészt, hogy a latin–görög műveltség — s vele a magyarországi latinság jogi, politikai, tudományos, társalgási stb. — szokásai ma nem föltétlenül bírtak még az irodalomtörténészek sem, s arról sem kell beszélni, hogy a német nyelvet sem ismeri mindenki. Ebből következik, hogy az idegen nyelvű szövegeket le kell fordítani, amit Brisits általában meg is tesz, de fordítatlanul hagyja például Kresznerics és Kazinczy halálhírének latin nyelvű közlését (199. sz.). De következik az is, hogy nem árt azt a sok mitológiai metaforát is megvilágítani, amit például Vörösmarty a 258. sz. levélben használ.

Mert nekem egyre erősebb meggyőződése, hogy nyelvileg nem értjük a szöveget, — az exkluzív álláspont képviselői sem. A jegyzetnek így exegézisnek is kell lennie, hiszen egyre távolodunk a szövegtől, egyre több benne a számunkra ismeretlen, érthetetlen szó és fogalom. Vörösmarty esetében különösen indokolt ez: egy nyelvi és — nem lényegtelen: műveltségi, társadalmi — fordulat szakaszában él: régiességek és neologizmusok, maradó és kérsz életű megnevezések keverednek nála, levelezésének nyelve a még kialakulatlan társalgási és köznyelv lenyomatát viseli magán. (Hogy aztán Vörösmarty nyelve s vele — részben általa — a magyar köz- és társalgási nyelv mit haladt, arra elég összevetni egy a 20-as évekből való levelet, mondjuk, az 1839. dec. 9-ikivel). Magam mintegy 200 olyan nyelvi kifejezést jegyeztem ki, melyeknek magyarázata szükséges lenne. Csak mutatóba néhányat: *elismer* „félreismer”; *ad vocem: kapanyél*; „rólam hímet ne varrjatok” ne vegyetek rólam példát; *munkatlan* (részvét), hatástalan, segíteni nem tudó. Amikor Vörösmartyék a gyereket „megfontolták”, nem a „kocsi vagy kicsi” dilemmát vetették fel, hanem súlyra (fontra) megmérték. Az *intézet* a. m. intézmény, vállalkozás (pl. a Tud. Gyűjtemény). Deáknál viszont „intézkedés”, a *léha* meg „üres”. *Megilletődik* am. megbántódik, a *közö-*

sülés „érintkezés, kapcsolat”, a *megbizottság* „bizalom”, a *társaság* „társadalom”, a *véttség* „tévedés”, az *előny* „előterjesztés, javaslat” stb. stb.

Vannak ezek között tájszavak és folklorisztikus fogalmak is (Brisits itt-ott megmagyaráz valamit belőlük): *duzmadtság*: pöfeszkedés; *bütoros*: batyús; *készántog*: készakarva; *ellenbáltal*: átellenben; (a hordó) *kőtorgott* azaz: üresen kongott; *elszuszakol*: elszó (valakire); a *váltott gyermek*, (holt gyermek helyett) kicserélt vagy átvárázolt stb. Milyen más e mondat értelme; „Az egész gyülekezet egy nagy *pára* volt”, ha megadjuk: a *pára* itt a. m. állapot, barom.

Nem kívánom Brisitstől, hogy Fábián e kifejezését „francziául össze ne szekerdiőzzalak” megmagyarázza (ti. a „sacré Dieu” ~ „sacredie” káromkodásból van csinálva), sem hogy a garde-dame csintalan magyartására (*lik-ör*) kitérjen, de bizonyára nehézség nélkül megmagyarázhatta volna ezeket: *tactus* „érzék, tapintat”; *desperatus* „meghaszonlott”; „a *datumokat* már felírtam”: ti. az adatokat, hogy a *diletántság* ekkor „műszereket, műértés”, hogy a *cordon* „zárlat, vesztégzár”, a *reproductio* „hatás, benyomás”, mit jelent a „*kompareál* minden *citatio* nélkül”, ki a „Káron bácsi”, akivel „majd a Kocziós vizén hajóztam”, mi a *jiliális*, *resultatum*, *decisio*, *sessio*, *substituál* — és mi a *kaputrok*, a *Fach*, *Beitrag*, sőt a még nagy betűvel írt *Pecsovics* és *Schlendrian* is (ez utóbbinak más volt a jelentése!) Magam, ki a nyelvi magyarázatok elutasítóival ellentétben korántsem értek mindent, örömmel vettem volna, ha felvilágosítást kapok olyasmire: mi az, ha *rác* *püspökké* tesznek valakit, mire céloz a „Sz. Iván éneke” vagy a „két Csákvári kolompos” kifejezés és még sok más.

Brisits kor- és anyagismerete eleve kizárja, hogy komoly *tévedések* kerüljenek a kiadásba. A figyelem ingadozása vagy elírások következtében azonban elkerülhetetlenül akadnak kisebb pontatlanságok. A 11. sz. jegyzet Egyednek *két előző* leveléről beszél, holott csak egy van. A 25. sz.-ban Teslér e kijelentésére: „Szilágyidat újra el olvastam”, a jegyzet a *Salamonról* beszél, holott nyilvánvalóan a *Szilágyi a Világosi várban* c. drámaíróletről van szó. Vörösmartynek 1825. dec. 12-i levelében, a Horvát Istvánt érintő lelkes szavakban ekkor még nem szabad „valami fölényes gúnyt” érezni. 1827. febr. 15-én Vörösmarty egy „új eposz” folytatásáról beszél, Brisits szerint ez „A Tündérvölgy lehetett”, pedig ez a mű akkor már meg is jelent, inkább a *Délszigetről* vagy a *Magyarvárról* van szó. „Vörösmartynek zsi-bói látogatásával kezdődött meg Wesselényihez fűződő barátsága” — olvassuk a 310. sz. jegyzetben, holott már Brisits is a 308. sz.

alatt – joggal és helyesen – mást mond, s különben is Vörösmarty már az utazás előtt keresztapának kéri fel Wesselényit. Vele kapcsolatosan tévesen mondja Brisits „Ninát” (Lux Annát) már 1845. júliusában – augusztusában „Wesselényi feleségé”-nek (316., 317. sz.), hiszen Wesselényi csak 1845. dec. 1-én jelzi: „jó kis Ninát (Lux Anna) néhány nap óta nóm”. Feltűnőbb elnézés ennél az olyasmi, hogy a 323. sz. levélben Wesselényi keresztfiáról, azaz Vörösmarty Miklósról van szó, a jegyzet pedig *Béla* élettörténetét adja.

Korántsem teljességre törekszem, amikor megemlítek még olyasmit, hogy a 87. sz. jegyzet „Vörösmartyak Horváth Ferenczhez Kis-Keszi 1826. November 2. [1] irt levelé”-hez utasít, ez a 88. számú, s ott – nagy meglepetésre – nincs dátum. Furcsa következtetés, hogy a 81. sz. levél „Vörösmarty Toldy Ferenczhez”, a 82. sz. viszont „*Schedel* Ferenc Vörösmarty Mihályhoz”. Az Életképek szerkesztői (?) nem „Vahot Imre és Frankenburg Adolf”, s Vachott Sándor nem Vachot (296. sz.), ahogy nem Pesti Divatlapok a Pesti Divatlap (288. sz.). Kisebbségi elírások, következtetések mások is előbukkannak: a főszövegben Odor, a jegyzetben Ódor (92. sz.), egyszer Szabó Krisztozom, máskor Chrysostom (171., 172. sz.), ahogy egyszer Josefa, máskor Jozefa. Főlősleges a szögletes zárójelbe tett felkiáltójel „A’ tudománytár”-féle kisbetűs írás esetén, a kisbetűvel idézett cím a korban egyáltalán nem ritkaság. Elnézés lehet egy-egy rossz utalás a források lapszámára, s hogy a 264. sz. levél elől hiányzik a sorszám, elég gyakori a sajtóhiba is. Egész kaosz keletkezik abból, hogy a 121. sz. jegyzet Fábriának Vörösmartyhoz írt 1836. júl. 1-i leveléről beszél, ám ilyen levél nincsen; a 140. sz. jegyzet már helyesen mond 1838. júl. 1-et, de ezt Vörösmarty írta Fábriához (helytelenül két helyen is a tartalomjegyzékben). Elnézés az olyan eset is, amikor Brisits más jegyzetben tér ki valakire, mint ahol kellene (l. pl. Hausmann Ferenc esetét a 378., ill. 379. sz. alatt). Kellemtlenebb eset az, hogy az 1847. évi levelezés egy „[Pest, 1840]” keltezésű levéllel kezdődik, s hasonló eset, hogy az 1855. aug. 24-i levél az 1854-es levelek közt van, csak utána jön a kiemelt 1855-ös évszám (18: 253 – 255).

Nem sorolnám a tévedések közé, de véleményem szerint körültekintőbben kellene megvizsgálni azt a (Gyulaira visszamenő, bár eleve tévesen, 1850 elejére datált) adatot, mely szerint a Csajághy nővérek közösen látogatták meg férjüket (Bajzát és Vörösmartyt) a bujdosás alatt 1849. október végén, Fegyverneken. Bajzáné látogatása igazolt, de Vörösmartyné látogatását férje leveleinek hangja és tartalma (pl. „ide vártalak, de te hihetőleg nem értetél. Tíz nap múlva

reményilem Pesten látjuk egymást” stb.), de Vörösmartyné körülményei is (a gyerekek betegeskedése, bizonytalan lakáshelyzete stb.) majdnem kizárta teszik. Brisits azonban elfogadja a látogatás tényét, sőt ennek kedvéért Vörösmarty saját szavait is félreemagyarazza.

Más tévedések úgy kerülnek be a kiadásba, hogy – főleg politikai, társadalmi kérdések kapcsán – Brisits kerüli a saját szavaival, konkrét utalásokra applikált kommentálást, inkább – általánosságban és hosszadalmasan – forrásokat idéz. Ez persze önmagában nem kifogásolható, ha – jól választjuk meg forrásainkat, s nem állunk meg a múlt századnál, de még a Hóman–Szekfűnél sem. Akkor nem lesz Perecsenyi Nagy – Pintérre hivatkozva – „az ún. *népies iskola* epikusa” (19. sz.), Deák – Voinovich Petőfije alapján – „az első egyike Petőfi jelentőségének felismerésében” (60. sz.). Aztán pl. az irodalom elpolitizálódásának kérdésében nem lehet mérvadó a Bp. Híradó véleménye (210. sz.) stb.

A személyi és tárgyi magyarázatok terén még a teljesség eszményi megoldása esetén is felmerül az *arányosság* kérdése. Ha a teljesség szempontja azt kívánja, hogy mindent megmagyarázzunk, az arányosság éppen annyira ekonomizál, s lemondásra kényszerít. Annak a törvénynek értelmében: semmit sem mellőzni, ami föltétlenül szükséges, s mindent mellőzni, ami nem föltétlenül szükséges. Persze sok – elég – kevés között nagyon nehéz az egyensúlyt eltalálni és tartani. Az talán mégis elmagyarázhatatlan, hogy: nem kell mindent elmondani a tárggyal kapcsolatban, mit róla tudunk, csak annyit, amennyi a *szöveg* megértéséhez *föltétlenül* szükséges, másrészt pedig hogy: nem állíthatunk fel más fontossági sorrendet s terjedelmi arányt, mint amit a szöveg követel. Ebből következik, hogy nem a tények, személyek nagysága *önmagukban* határozza meg a jegyzetelés terjedelmét, hanem ezeknek a levelezésben betöltött szerepe, fontossága, mértéke. Így – mondjuk –, ha Lovassy László és társainak pöre csak utalásként kerül elő az egyik levélben (247. sz.), a jegyzet is csak utalászerűen térjen ki rá (különösen, ha Kossuth elfogatására csak egy sort szentel: 250. sz.). Brisits elég gyakran túlságosan sok *felesleges* részletet ad, ez esetekre már az előzőkben is utaltunk, itt csak néhány további példát említnék meg. Ha valakinek tollára szalad egy-egy zsebkönyv, folyóirat, akkor sokszor lapokon át olvashatjuk a szerkesztő egész élettörténetét s tevékenységét (pl. 6., 7. sz.). Ha Vörösmarty azt írja Egyednek: „levelét Traternak átadtam”, máris megkapjuk a Pest-Buda-i századeleji „nevezetesebb könyvkereskedők és kiadók” teljes történetét 3 oldalon (8. sz.). Stettner ennyit

mond: „a' Kassai Minerva már Pesten megjelent”, — erre kapunk egy hosszadalmas fejtegetést Dessewfy Józsefről, polémiáiról, a Felsőm. Minerva válságáról, stíluseszményéről stb. (41. sz.). Hasonló felfogás eredménye Rózsavölgyi élettrajza (72. sz.), Bártfay és Bártfayné két oldalon keresztül történő méltatása — bibliográfiával (116. sz.), Rummy Károlynak is sok — itt — két oldal: levelezésüknek ezt az egyetlen darabját ismerjük (132. sz.), ahogy sokallom a három lapot Görbőre és a Cséfalvy-családra is (25. sz. — Börzsöny csak háromnegyed lapot kap). Amikor Vörösmarty egyszer megemlíti, hogy a Figyelmező 4 aranyat fizet ívenként, rendkívül részletes beszámolóit kapunk (bibliográfiával) a korabeli honoráriumokról (243. sz.). De talán mindegyiknél jobban elterpeszkedik a Csáthó Pál és az Athenaeum polémiáját tárgyaló jegyzet — önmagában nagyon jó összefoglalás, kitűnő tájékoztatás, de — nem kevesebb, mint 5 oldalt tesz ki (258. sz.). Indokolatlanul hosszú Liszt magyarországi szereplésének s ünneplésének bemutatása (284. sz.; megtévezve azzal, hogy egy francia szöveg fordítását korabeli orosz fordításban kapjuk), elmaradhatna a magyar szivargyártás történetének részletes kifejtése (288. sz.) is.

Talán kárpótlásul a 120. sz.-ban Kovács Sámuel és Tessedik Sámuelné egész nácionaléja annyi, hogy „jelentéktelen írók”, ahogy Reseta János sem kap többet, mint ezt: „Cenzor” (294. sz.), a Nemzeti Újságról pedig annyit tudunk meg, hogy „Melléklapja volt a Hasznos Mulatságok” (5. sz.), és elég sovány Szemere Miklós arcképe is (299. sz.). Még egyetlen levélben belül is megvan az aránytalanság: a 228. sz.-ban például indokolatlanul sokat ír Brisits Tarczyról, de semmit arról, ami itt a központi tárgy: miféle aláírási ívre, milyen célra adományoztak a pápai diákok 1834. augusztusában. Igazságtalanság is, aránytalanság is, hogy gyakran az egy-egy levélben előforduló 5–6 személy közül 3–4 részletes jegyzetet kap, a másik 2–3 egy sort sem, — ez persze a tárgyi tudnivalókkal is előfordul (vö. pl. a 207., 227., 237. sz. leveleket). Megesik persze, még Brisitscel is megeshet, hogy nem ismerjük a magyarázatot, nem tudjuk a személyt azonosítani, — de még nemleges utalás is legyen a jegyzetben.

Az egyszerűeltolódásnak érdekes formája az, melyben a jegyzet láncreakcióként további jegyzeteket szül, s már nem a szöveget, — a jegyzeteket magyarázzuk. Így válik jegyzetfejezetté Hazucha, akiről a megfelelő levélben (258. sz.) szó sincs, így kap Teleki József igen szép portrét, holott a levélben nem történik róla említés (247. sz.). És így főleg Rottenbiller Lipót életvázlata, — hiszen csak a jegyzetben fordul elő (356. sz.). Így kerül előtérbe az árvíz kap-

csán Wesselényi ismeretes szerepe, bár az idevágó levelek nem említik. Vörösmartynek Bajzához küldött pozsonyi beszámolója (1839. júl. 19.) kapcsán felvetődik Vörösmarty és az ifjú nemzedék viszonya, — s már olvashatjuk is Sárosynak Petőfi-ellenes nyilatkozatát, Lauka nacionáléját, holott ezeknek a levéllel semmi kapcsolatuk nincs. (Ugyanakkor majd csak 1852-ben tér ki Brisits az itt már név szerint is említett Tóth Lőrincire.)

Említettük már, hogy a kritikai kiadás legfőbb feladata a *szöveggondozás*. Arra én persze nem vállalkoztam, hogy valamennyi szöveget összevetsek a kéziratokkal, de végeztem szűrőpróbákat. Eközben az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy ha a két kötetben a szövegközlés nem is kifogástalan, nagyon súlyos hiba nincs benne. Egy-egy esetben meg éppen a nyomda, illetőleg a korrigálás rovására írható az elírás, így: pártokodás, fiúnak (e. h. fiúnak), szerefnék (e. h. szereznék), māt (e. h. más), reverseálja (e. h. recenseálja) stb. Ugyanide tartozik az olyan eset is, hogy a szövegben krāh/winklis olvasható, a jegyzetben krānkwinklis (205. sz.). Már az egész levél szellemét meghamisítja az olyan elírás, mint *Tick* (tulajdonképpen Tieck) nevének Tiek-ké való torzulása (152. sz.). Vörösmarty így szellemeskedik Toldyval: „maga Tickel ebédelt”, már mint *tikk*el, azaz tyúkkal. „Tudta-e ez a' jeles férfiú, mit jelent a neve magyarul?” (Brisits az egész szellemeskedésre nem tér ki.) — Már inkább a pontatlanság rovására írható az ilyesmi: leánnyal (Kéziratban: leánynyal), csak' hogy (K csak hogy) (99. sz.), *Űr* (K *Űr*), karakterévé (K characterévé) (118. sz.), lenni? (K lenni?!), illetetett (K illetetett), közé (K köré), Dezsőfyt (K Dezsőfit) (181. sz.), írásra (K írásra), consumtio (K consumtio) (276. sz.), Tarczy (K Tárcezy), családastól (K családostól) (230. sz.), Hétfőn (K Hettfőn), tudtomra (K tudtodra) (288. sz.) stb. Elég sűrűn előfordul az interpunkció helytelen alkalmazása, főleg kitétele vagy elhagyása. Szemetszűrő például hogy a kéziratokban az aláírás után *nincs* pont. A szövegűség megköveteli, hogy a kéziratot minden szeszélyével, gyöngeségével együtt adjuk. Nem fogadható tehát el Brisits álláspontja, aki Deák helyesírását megkosmetikázta, mondván: „Deák Ferenc keze temperamentumától Deák Ferenc szándékához fellebbezzünk” (60. sz.).

A Vörösmarty-kéziratok egyik nagy problémája egyes betűk (m, n, k, s, c) nagy és kis formájának megkülönböztetése, továbbá az egybeírás-különírás. Bár Brisits döntésével sokszor nem értek egyet (Kis, helyesen: kis, kegyek, h. Kegyek, Koszoruban, h. Koszoruban, meg nyerhetném, h. megnyerhetném, visszafizetni, h. vissza fizetni stb.), e téren nehéz bizonyítani. — Sokkal több kifogást említhetnék az áthúzott variánsok

megoldása, kibetűzése, valamint az áthúzások, javítások értelmezése terén. Bár túlnyomórészt nem szépirodalmi szövegekről van szó, a lehető pontosság itt sem árt. Elég mechanikusan alkalmazza például Brisits a „jav. ebből:” megoldást, sokszor ugyanis nem javításról van szó, hanem a levélíró áthúzza valamit s utána folytatja az írást.

Befejezésül még egy olyan mulasztást említenék meg, mely semmiképpen sem Brisits mulasztása, de akárciké, nagy mulasztás. Az ti., hogy a Vörösmarty kritikái kiadások nem adnak *névmutatót*. Ez a kutatás szempontjából sok tekintetben hasznavehetetlenné teszi

a köteteket. Elképzelhető persze olyan megoldás, hogy egy-egy nagyobb műfaji egységet tartalmazó *több* kötetnek lenne közös mutatója (lira, epika, színi bírálatok stb.), de várni a 19 kötet megjelenéséig egy monstre-névmutatóval, az — meggyőződésem — rengeteg elpazarolt időt és rengeteg bosszúságot fog még szerezni a Vörösmarty-kutatás számára. Különösen áll pedig ez a Levelezés kötetre, mely e tekintetben sajnálatosan egyedül fog állni az újabb magyar kritikái kiadás történetében.

Martinkó András

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI*

Szerk.: Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Regények. Eppur si muove. És mégis mozog a föld (1872). 1—2. köt. Sajtó alá rendezte Margócsy József és Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet. 619; 480. — Névtelen vár (1877). Sajtó alá rendezte Harsányi Zoltán. 630. — Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv” (1879). 1—2. köt. Sajtó alá rendezte D. Zöldhelyi Zsuzsa. 330; 341. — Szeretve mind a vérpadig (1882). 1—2. köt. Sajtó alá rendezte Téglás Tivadar. 530; 295. Bp. 1965. Akadémiai K. (Jókai Mór Összes művei 22—23, 34, 36—37, 41—42.)

Az alábbi beszámoló a Jókai kritikái kiadásnak csak a szoros értelemben vett szövegkritikai részével foglalkozik. Ezt az egyoldalúságot két szempont indokolja. Az egyik az, hogy a sorozatról e folyóiratban megjelent bírálatok (Barta János, ItK 1963. 513—519.; Rigó László, ItK 1964. 715—726.; Kovács Kálmán, ItK 1965. 721—723.) szövegkritikai problémákkal egyáltalán nem vagy csak futólag foglalkoznak; a másik pedig az, hogy minden kritikái kiadás legfontosabb része az írói szöveg, s a sajtó alá rendező legfőbb feladata a minél hitelesebb szöveg megállapítása. A szövegűsége a következő módon ellenőriztem. Minden egyes regény szövegéből kiválasztottam mintegy másfél-két ívnyi részt, s ennek kritikái szövegét magam állítottam helyre. Mindazokat a helyeket, ahol a kritikái kiadás ettől az általam megállapított szövegtől eltér, hibáknak minősítettem, s az így nyert számot 40 000 n-re számítottam át. Megjegyzem még, hogy a modernizálás következtetlenségeit nem vettem figyelembe, minthogy a modernizálás kérdésével egyáltalán nem foglalkoztam. Az eredmény a következő. (Zárójelbe a vizsgált részek lapszámait tettem.)

Névtelen vár (314—336; 505—519) . 16:6
Eppur si muove (II, 5—43) 41
Szabadság a hó alatt (I, 164—179;

208—220; II, 60—78; 141—2) ... 43:2
Szeretve mind a vérpadig (I, 1—18,
58—65; II, 150—162) 22

Az alább következő elemző részben előbb sorra veszem az egyes regényeket, s a végére hagyom az általános tanulságokat. A változat-apparátus minősítésére nem dolgoztam ki egységes statisztikai módszert, hanem csak alkalmi példákkal jellemzem.

A *Névtelen vár* esetében nincs szövegkritikai probléma. A regénynek kézirata nem maradt fenn, hírlapi közlésben nem jelent meg, itt tehát csak az első kötetkiadás szövegét kellett lenyomtatni. A megvizsgált részben talált összesen 30 hiba közül 8 értelmetlen — tehát felismerhető — sajtóhiba. Elvileg a sajtóhibákért is a sajtó alá rendezőt kellene hibáztatni; egyrészt azért, mert a sajtóhibák keletkezésének egyik oka a hanyagul előkészített, nehezen olvasható kéziratban keresendő, másrészt pedig a sajtó alá rendezőtől elvárható, hogy csak akkor imprímálja a kiszedett szöveget, ha már valamennyi sajtóhibát gondosan kiirtott belőle. E regényben azonban az értelmetlen sajtóhibáknak olyan eseteivel találkozunk, melyekkel szemben a sajtó alá rendező védtelen: a sorok végéről imprímálás után (vagy már nyomás közben?) betűk potyognak le, amelyeket vagy visszaraknak vagy nem, s ha igen, rossz helyre rakják vissza. Különösen a sor szélén levő / betű hajlamos a leesésre: 506 : 18 evelét; 507 : 16 kerülőve; 518 : 10 am (*amit* helyett); 518 : 11 embereit (*embe-*

* Fontos elvi és módszertani tanulságai folytán a recenzíót az MTA Textológiai Munkabizottsága is megvitatta. A vita összefoglalását a jelen szám „Kronika” rovatában közöljük. (A szerk.)

rek helyett). — 9 esetben úgy keletkezett hiba, hogy a kritikai kiadásban (a továbbiakban: JKK) a Nemzeti Kiadás (NK) változata maradt meg, szemben az 1877-i első kiadás helyes alakjával, pl. 314 : 13 1877: Mikor NK; JKK: Midőn; 519 : 2 1877: bátyát NK; JKK: bátyáját. A JKK szedői példánya ugyanis a NK ívekre felragasztott és az első kiadás alapján kijavított lapjaiból áll. Ebből a módszerből következik, hogy a hibák harmadik, legnagyobb csoportja keletkezését tekintve szintén a sajtóhibák (pontosabban: a nyomdász tévedései) körébe sorolandó hiszen nem valószínű, hogy a sajtó alá rendező ok-nélkül változtatson a felragasztott szövegen. A különbség az, hogy míg az első csoport azonnal felismerhető, technikai jellegű sajtóhibákból áll, ez utóbbiak értelmes szöveget adnak, mint pl. 324 : 14 1877: NK: angolnak JKK: angoloknak; 516 : 24 1877: NK: mentében JKK: mentén. — E kötet változat-apparátusát az 595. lapon felsorolt NK-beli variánsok ellenőrzésével vizsgáltam meg. E lapon 39 szövegváltozat van felsorolva. Ezek közül 3 felesleges (413 : 29 a fel-föl változtatást a bevezető szerint nem kell közölni; 436 : 13 és 447 : 11 az NK-ban nincs eltérés), 24 a NK megfelelő helyéről kimaradt, 407 : 26 A hölgy leugrott (NK: A hölgy utoljára leugrott) 408 : 3 csendes (NK: csöndes) 409 : 25 verekszenek (NK: verekesznek) 409 : 32 trombitást (NK: trombitását) stb.

Az *Eppur si muove* esetében a hibamutató szám sokkal nagyobb, pedig itt a nyomdász és a sajtó alá rendező figyelmének ellankadásából keletkezett hibák a II. k. 5—43. lapjai alapján a 10-7, az I. k. 229—259. lapjai alapján a 7-8 mutató számot adják, az előző köteténél tehát jóval alacsonyabbat. A fő baj itt az, hogy az alapszöveg kiválasztása téves. Két forrás jön szóba: a regény első közlése A *Hon* című újságban (a továbbiakban: H) és az 1872-ben megjelent első kiadás. — A változat-apparátus felületes nézegetése során is több olyan helyet találtunk, ahol nyilvánvaló, hogy a H szövege a helyes, az első kiadásé — egyszersmind a JKK-é — hibás. Néhány példa a regény II. kötetéből. 26 : 34 1872: JKK: Az is elég szilárd épület volt; tisztán is volt tartva, csak-hogy biz annak nem voltak szobái, szárnyajtói; s az ablakok redőnyeit sűrű levelű muskátilis cserepek pótolták... H: Az is elég szilárd épület volt; tisztán is volt tartva, csak-hogy biz annak nem voltak festett szobái... (Az épületben természetesen voltak szobák, csak éppen nem festett, hanem csak meszelt szobák.) 43 : 8 1872: JKK: Mikor föl-ébredt, pitymallott az ég; a mező hintve volt harmattal, az ébredő madársereg zenéjével, melybe prózai kolomphang vegyült. H: Mikor felébredt, pitymallott az ég; a

mező hintve volt harmattal, az ébredő madársereg zenéjével prózai kolomphang vegyült. (1872 változata furcsa képzavar: zenével hintett mező.) 38 : 31 1872: JKK: Jólesik ételünk, italunk, álmunk. Egészségünk van. H: Jólesik ételünk, italunk, álmunk. Egészségünk vas. (Az első változat értelmetlen vagy legalábbis magyartalan.) 83 : 4 1872: JKK: Ez a „gyerek”, akit ő Korcza fiskálisnál egyszer oly keményen lehurrogatott, s aki ugyanakkor néző publikuma volt annak a krétával folytatott párbeszédnek, mely Korcza fiskális diadalával végződött. H: Ez az a „gyerek”, akit... (Az első változatból hiányzik az állítmány.) — A változatok következő csoportjánál 1872 (és a JKK) szövege ellen értelmileg vagy grammatikailag nem tehető kifogás, ám a hírlapi szöveget egy árnyalattal jobbnak érezzük. 7 : 1 1872: JKK: ... fel a kastélyba, ott találtam egy ideális szép fiatal gazdát... H: ... fel a kastélyba, ott találtam egy ideális szép fiatal házi gazdát... (Mivel nemes úrról van szó, a „gazda” nem stílusos, mert azt inkább parasztra mondták.) 9 : 16 1872: JKK: Sívított-e olyan nagyot az orosz, mikor földesurát éljenetzte, mint akkor, mikor nekünk tapsolt? H: Sívított-e olyan nagyokat az orosz, mikor földesurát éljenetzte, mint akkor, midőn nekünk tapsolt? (Az a kérdés, hogy éljenzés és tapsolás közben hányat sívít az ember? Egyet-e vagy többet? Inkább többet; I. 353 : 16 analóg helyén, melyre a jegyzet utal, az orosz „nagyokat sívított”. Az emelkedettebb „midőn” ide jobban illik, az „akkor, mikor” kapcsolat csúnya, egyszersmind a változtatás okát is megmutatja.) 23 : 3 1872: JKK: Tudniillik, hogy Debrecen városának külső tanácsa akkor százhusz tagból állott, s azoknak mindegyike „százhusz személy” nevet viselt. H: ... s azoknak mindegyike „százhusz személy” címet viselt. — A változatok harmadik csoportjánál mindkét szöveg elfogadható. 17 : 2 1872: JKK: Hozzá egy korty a kulacsból. Körüljár. H: Hozzá egy korty a közös kulacsból. Körüljár. 17 : 3 1872: JKK: Mire a zivatar megszűnik, s az eső eláll, késő est van; H: Mire a zivatar végkép megszűnik... 31 : 9 1872: JKK: Annak meg éppen nem kell vacsora; kap egy darab kenyeret, megeszi a szederfa tetején; H: Annak meg éppen nem kell vacsora; kap egy darab kenyeret, azt megeszi a szederfa tetején; — E közömbös változatoknál két tényező mégis meggondolandó. Az egyik az, hogy szókihagyások esetében elég nagy valószínűséggel tételezhető fel sajtóhiba; a másik, hogy Jókaira éppen a hosszabb változat, vagyis a szószaporító, magyarázkodó, az előbeszédhez közelebb álló stílus jellemző. Ezért ezekben az esetekben is inkább a hírlapi szöveg látszik hitelesebbnek. A példák többségét a

II. k. első két fejezetének szövegéből vettük; e részletben a fenti típusú változatok, tehát azok, melyeknél ilyen vagy olyan megmondolás alapján a hírlapi szövegváltozat látszik hitelesebbnek, többségében vannak, számuk mintegy 35-re tehető. Ezzel szemben kb. 10 olyan hely van, ahol a hírlapi változattal szemben az első kötetkiadás szövege látszik jobbnak. Ezek egy része olyan jellegű sajtóhiba, amelyet a nyomdász vagy a korrektor is kijavíthatott. 15 : 22 H: ... idején lesz a hazatéréséről gondoskodni, mert mindjárt megáztunk. 1872; JKK: ... ideje lesz a hazatéréséről gondoskodni ... 38 : 7 H: Ha a cseléd, a szakmányos látja, hogy magam és fiaim versenyt dolgoznak a sorban: 1872; JKK: ... versenyt dolgozunk a sorban: — Egy esetben A Hon szövegében hibás a szörend (12 : 21), két esetben pedig egy-egy szónyi többletet találunk az első kötetkiadásban. 17 : 22 H: Milyen pompát úznak a koldusok, akiknek költő a nevük. 1872; JKK: Milyen pompát úznek ezek a koldusok, akiknek költő a nevük. 14 : 28 1872; JKK: ... a völgyben zúgó szellemalakok nem Bánk bán és Csák Máté és háborgó társai, hanem záporterhes forgószél ... A Hon-ban az „és Csák Máté” szövegrész nincs meg, a betoldás Jókaitól származhat.

A változatok elemzése tehát azt mutatja, hogy A Hon szövege általában hitelesebb, mint az első kötetkiadásé. Szükséges még egy kérdést tisztázni: mi a viszonya a regény kéziratának a hírlapi, illetőleg kötetkiadáshoz? Vagyis meg kell állapítani a három forrás genealógiáját. Mivel a három forrás kronológiája adott, mindössze két variáció lehetséges: 1. Jókai kéziratát használták fel a hírlapi szöveg kiszédésénél, majd pedig a kötetkiadás kiszédésénél is, amint ez pl. a *Mire megvénültünk* (JKK XVI. k.) esetében történt. 2. A kötetkiadás alapjául a hírlapi szöveg szolgált, vagy úgy, hogy a hírlapi szöveget egy írónkkal lemásoltatták, vagy a hírlapi szöveget kivágták és lapokra ragasztották. Kézirat híján a két nyomtatott szöveg egybevetése ad választ a kérdésre. A legcélszerűbb azt megvizsgálni, hogyan maradhattak ki a kötetkiadásból bizonyos hosszabb szövegrészek. Két ilyen helyet nyomtatok le olyan sorbeosztással, amint az a Hon-ban megjelent, zárójelbe téve az első kötetkiadásban kimaradt részt:

191 : 17 véházat s kevésbé íttas, aztán hazamegy. Soha/ (sem kérde tőle a neje, hogy hol volt? Soha) sem/ tesz neki szemrehányást és senkinek sem en-

152 : 35 a szélső utcája, a hol most vagyunk ennek (a ház) kerítése a régi bástyafal, ennek) egy /szűk lőrésén keresztül a mire kiláttam, az a te-

Jól látható, hogyan keletkezett a kihagyás: mindkét helyen sor végén, egy sorral lejjebb megismétlődik ugyanaz a szó („Soha” és „ennek”), s az írónk vagy a szedő tévedésből ott folytatták a szöveg lemásolását vagy kiszédését. A 162. lapon levő két helyen ahol a kötetkiadásból kb. ugyanilyen terjedelmű szövegrész szintén kimaradt, teljesen azonos a helyzet. Mivel valószínűtlen, hogy Jókai kéziratában is éppen ilyen lett volna a sorbeosztás mind a négy helyen, azt kell mondanunk, hogy a kötetkiadás alapja a hírlapi közlés volt, mégpedig (csaknem bizonyos) annak egy másolata. Ebből pedig az következik, hogy az első kötetkiadás két fázissal távolabb van a kézirattól, mint a hírlapi szöveg, s pusztán elméleti megfontolásból is az utóbbit kell a kritikai megállapításánál elsősorban figyelembe venni.

A fenti érvelést erősen megingatná, ha az első kötetkiadás szövegében Jókai alapos, a részletekre is kiterjedő módosításokat hajtott volna végre. Ott, ahol a kötetkiadás szövege hibás, vagy csak éppen színtelenebb változatot ad, ez a közreműködés eleve valószínűtlen. A közömbös variánsok esetében, melyeknek túlnyomó többsége szókihagyás, elvileg feltételezhető, hogy a szerző gondos stilisztaként, minden szót mérlegre téve tömörítette szövegét. E regény esetében azonban ez nem valószínű. Fiatalkori műveinek szövegét Jókai még gondosan csiszolgatta az első megjelenés után is, „később már az első hírlapi közlés szövegét sem változtatja meg figyelemre méltó mértékben”. (JKK XIV. k. 532.) Sőt „az első kötetkiadás szövege a kézirathoz képest nemhogy bizonyos megfogalmazási tisztulást mutatna, ... hanem a szövegtorzulás feltűnő jelei találhatók meg benne.” (JKK X. k. 482.) Így volt ez az *Eppur si muove* esetében is. A kétségtelenül Jókaitól származó változtatások (melyeknek összefoglaló jellemzését az I. k. 487—8. lapjain kapjuk), azt mutatják, hogy Jókai a kötetkiadás előtt csak éppen átfutotta a regény szövegét. Néhány következtetlenséget, tévedést kiigazított, de nem mindent; itt beírt egy mondatot, amott észrevette, hogy egy anekdotát már egyszer elsumított, s ezért kihúzta a szövegből; az átdolgozással néhány óra alatt végezhetett, a korrektúrával meg aligha tördődött. A JKK főszövegében tehát nemcsak azokban az esetekben kellett volna a hírlapi közlést követni, amikor az első kötetkiadásból hosszabb szövegrészek kimaradtak, hanem minden olyan esetben, ahol különleges ok nem szól a kötetkiadás szövege mellett.

A kiadás a szövegváltozatok regisztrálásában elég pontos. A II. k. 363—4. lapján, A Hon szövegével való egybevetés eredményeképpen mindössze három jelentéktelen hibát találtam. (11 : 34 H is: *elénekeljék*; 14 : 23

és a helyett: s a; 15 : 31 magunk befekeszünk.) Ily módon egy kritikai szöveg számára a nyersanyag megbízhatóan együtt található.

A *Szabadság a hó alatt* c. regény esetében a helyzet ugyanaz, mint az előbbi regénynél: a hírlapi közlés közelebb áll Jókai kéziratához, mint az első kiadás. Ennek a kérdésnek a vizsgálatánál itt lényegesen könnyebb a helyzet, mert rendelkezésünkre áll az autográf kézirat néhány töredéke. (A sajtó alá rendező által említett három levélen kívül még egy negyedik is: ŐSzk Analekta 10.506., mely a regény I. kötetének 127–9. lapjain levő szöveget tartalmazza az „Alázatosan könyörögni...” kezd. bekezdésig.) A források genealógiája a közös eltérések egyszerű összehasonlításával megállapítható; eszerint 10 helyen egyezik a kézirat a hírlapi szöveggel, az első kiadással szemben (pl. I. 127 : 14 K; H hajszálát 1879: hajszálát; I. 128 : 12 K; H: elinaltak 1879: elillantak); 14 helyen a kéziratból egyformán tér el a hírlapi és a kiadás (pl. II. 141 : 13 K: ajkairól felőle H; 1879: ajkáról feléje; II. 142 : 15 K: erényekért H; 1879: tényekért) s mindössze 3 esetben egyezik a kézirat és a kiadás a hírlapi szöveggel szemben. A hosszabb, félmondatnyi vagy mondatnyi szövegrészek hiánya is ugyanazt a képet mutatja, mint az előző kötetben: e szövegrészek a legtöbb esetben az első kiadásból maradtak ki. Az *Eppur si muove* sajtó alá rendezője e hosszabb szövegrészeket — helyesen — a főszövegbe iktatta, a *Szabadság a hó alatt* c. regényben viszont ezek többnyire csak a változat-apparátusban találhatók meg. A főszövegbe való beiktatásuk csak egészen kivételesen, olyan esetekben történt meg, amikor a szöveg ezek nélkül teljesen értelmetlenné vált. (I. 172 : 7) A probléma az, hogy e regény esetében nem történt meg annak a tisztázása, vajon Jókai közreműködése milyen mérvű volt az első kiadásban. Vannak ugyanis olyan helyek a regényben, ahol a szerző közreműködése az első kiadásban több mint valószínű. A kihagyott szövegrészek eseteinél maradvá például I. 69 : 26-ban A *Hon* változata szerint az egyik hősnő egy közepes költőnek, versének meghallgatása után, nemcsak „a keblére borult, és megcsókolta az arcát”, hanem „könnyekkel szemében borult a keblére”. Első olvasásra talán még hitelesebbnek, Jókai patetikus stílusához illőbbnek érezzük a könnyeket, csak a 82. lap 26–7. sorához érve vesszük észre, hogy a hírlapi változat kifejezetten hibás. Itt Puskin olvassa fel versét, s a hölgy nem csókot adott neki, mint a közepes költőnek, „hanem annál többet. Könnyei nedvesíték arcát.” Elvileg tehát a többi esetben is lehetséges, hogy maga Jókai rövidített a szöveget. I. 172 : 7 emlí-

tett esetében azonban nemcsak a szöveg értelmetlenné válása cáfolja ezt, hanem az a tény is, hogy A *Hon* hasábjain e részlet ugyanolyan sorbeosztással található, mint az *Eppur si muove* fentebb ismertetett eseteiben; a kihagyott szövegrész a hírlapi szedésben pontosan egy sor terjedelmű. Itt tehát a sajtó alá rendező joggal iktatta be a főszövegbe a kihagyott részt. De ugyanez a helyzet I. 168 : 15-nél is; a kimaradt rész itt is egy sor terjedelmű A *Hon* szedésében, s a másolót az egy sorral alább ismétlődő idézőjel vezethette félre. A helyes szöveg tehát (zárójelbe téve a kimaradt szavakat) a következő: ...míg utoljára mosolyra kényszerül s azt mondja: („Oldj fel hát bűnöm alól s mondd rám, hogy) „Christ' eleison!” — Egy másik esetben (II. 65 : 13) az első kiadás szedésének vizsgálata győz meg arról, hogy a kihagyásnak pusztán mechanikus oka lehetett. A III. kötet 75. lapjának utolsó és a 76. lap első sora a következő:

Magának a vőlegénynek kellett egy helyben hagyo csókot kapnia tőle. Ez igen he-

A regény szedéstükre 27 sorból áll, a 75. lap csak 26-ból. 26 soros szedéstükör néhány más esetben is található, a következő okból. A kiadás a fejezeteket új lapon kezdi, s így előfordul, hogy a fejezetek végén egy lapra csak egy-két sor jut. Ezt megszüntetendő, a tördelő ilyenkor a fejezet utolsó lapjait 26 sorosra húzta szét. Ez történt például a III. k. 84–6. lapjain; a fejezet végén a 87. lapon még így is csak 6 sor van. Az idézett esetben azonban erre nem volt szükség, mert a fejezet végét tartalmazó 77. lap 12 soros, ami kielégítő szedésképet ad. (A közbeeső 76. lapon szabályosan 27 soros a tükör.) Eredetileg a szedés így festhetett:

Magának a vőlegénynek kellett azt tudtul adni nála. És azután kellett egy helyben hagyo csókot kapnia tőle. Ez igen he-

Feltételezhető, hogy a 75. lap azért áll csak 26 sorból, mert a legelső sor leesett. A korrektúrában aztán úgy szüntették meg az ebből keletkezett értelmetlenséget, hogy az „azt tud-” betűk helyébe az „egy hely-” betűket szedték. A változtatást nyilván az előzmény ismerete nélkül, pusztán a szöveg értelmére támaszkodva eszközölték. — Néhány más esetben a szavak kimaradását nem lehet ilyen nyilvánvaló technikai okokkal megmagyarázni. Kérdés azonban, hogy vajon mi oka lehetett Jókainak például a következő, zárójelbe tett részt kihagyni: A választott forma elég (gyöngéd és mégis elég) találó. (II. 65 : 14) A valószínűség erősen amellett szól,

hogy ebben is a nyomdász volt a ludas, és a JKK-ban a kimaradt szövegrésznek a főszövegbe kellett volna kerülnie.

Rátérve mármost a vizsgált szövegrészekben található mintegy 84 hiba elemzésére, mindenekelőtt levonok e számból 8-at; ezek ugyanis olyan jellegű — akár technikai, akár pszichés eredetű — sajtóhibák, amelyek azonnal felismerhetők, tehát a szöveg értelmét vagy stílusát egyáltalán nem befolyásolják. További 11 hiba úgy keletkezett, hogy a JKK elég sok olyan szót is kiemelt, melyek sem az első kiadásban, sem a hírlapi közlésben nincsenek kiemelve. Ezekkel, mint szempontból érdektelennel, a továbbiakban szintén nem foglalkozom. A fennmaradt 65 db. megoszlása a következő. 16 db. a JKK saját hibája, mint például I. 169 : 30 H; 1879; NK: egy hosszú, ősz szakállú férfi JKK: egy hosszú, ősz szakállú férfi (nem a férfi volt hosszú, csak a szakála; vö. 170 : 26); II. 61 : 6 H; 1879; NK: gyöngésége JKK: gyöngesége. Érdekes megfigyelni, hogy három esetben is szókihagyásos hiba keletkezett a JKK-ban, ami igazolni látszik a szókihagyás sajtóhiba jellegéről fentebb mondottakat. Így pl. I. 177 : 3 H; 1879; NK; de az az ifjú völgyenyed les; I. 220 : 21 H; 1879; NK: S a nő vágta a kocsist, a kocsis vágta a lovat, a ló meg vágta a haragos elemet. JKK: S a nő vágta a kocsist, vágta a lovat, a ló meg vágta a haragos elemet. Szótöbblet — úgy látszik kivételesen — csak egy esetben található: II. 141 : 19 H; 1879; NK: ordíta fel egyszerre oly vadállati hangon JKK: ordíta fel egyszerre egy oly vadállati hangon... Tíz hiba úgy keletkezett, hogy — miként a *Névtelen vár* szövegében is — a JKK a NK változatát nyomtatta le, szemben az első kiadás és a hírlapi közlés helyes alakjával. (Pl. II. 60 : 15 H; 1879: ott NK; JKK: otthon; II. 68 : 13 H; 1879: hangjától NK; JKK: haragjától.) Ez azt mutatja, hogy e regény esetében is a JKK szedői példányául a NK felragasztott lapjai szolgáltak. A NK az első kiadás alapján készült, ez pedig — mint láttuk — a hírlapi közlés nyomán. A JKK előzményei viszont szintén eszközölnek a szövegen javításokat, olyanokat is, melyeknek helyességéhez nem fér kétség. Az alábbi sémában ebből a szempontból állítom egymás mellé az egymást követő négy szöveget. Kövér szedéssel a hibák számát szedettem, minusz előjellel azoknak az eseteknek a száma áll, ahol a szövegjavítás indokolt, plusz előjellel pedig az egyes szövegekbe újonnan bekerült hibák száma előtt található. A kiindulás — A *Hon* hibáinak a száma — természetesen nem felel meg a valóságos helyzetnek, hiszen ennek előzménye, Jókai kézírata csak a II. k. 141—2. lapjain levő szövegnek áll rendelkezésünkre, és — ismétlem — itt csak az értelmi illúzióval

bíró hibás helyeket tárgyalom. A séma a következő:

$$H - 1879 - \text{---} - NK - \text{---} - JKK \\ 17 - 9 + 39 = 47 - 8 + 37 = 76 - 26 + 15 = 65.$$

Ezúttal azokat az eseteket vizsgálom, melyekben az első kiadás és a NK Jókai textusán javított, mert ebből bizonyos következtetések vonhatók le egyrészt Jókai közreműködésének mértékére, másrészt a NK felhasználhatóságára vonatkozólag. A két kérdés közül az utóbbit dolgozta ki alaposabban a Jókai-filológia; a JKK több kötetének jegyzeteiben is szó van erről. A gondos vizsgálatok eredménye röviden az, hogy „a szerző közreműködése az NK szövegének gondozásában csak igen szerény méretű lehetett” (JKK I. k. 295.) és a NK esetében is „a textus elsősorban a kiadó szándékaitól, annak korrektori és nyomdai személyzetétől függött”. (JKK XXIV. k. 299.) Következésképpen abban a 8 esetben, amikor a *Szabadság a hó alatt* szövegét a NK hitelt érdemlően állítja helyre, Jókai közreműködése szinte teljesen valószínűtlen. A 8 eset közül 4-ben a javítás helyességét a szöveg értelme bizonyítja; e helyeken a JKK sajtó alá rendezője is — nagyon helyesen — akceptálja a NK szövegét. (Pl. I. 173 : 6 H; 1879: De hát minek adtak nekem egy olyan nevet, aki vétkezett? NK; JKK: De hát minek adták nekem egy olyannak a nevét, aki vétkezett?) További 4 esetben a NK javításának helyességét az igazolja, hogy szövege az első kiadásával szemben a hírlapi közlésével egyezik meg. Pl. I. 179 : 16 H; NK; kacagott a tréfáin 1879; JKK: kacagott a tréfán; II. 19 : 20 H: ember soha meg nem éhezik, meg nem szomjazik, s angyalokkal játszik. 1879; JKK: ember soha meg nem szomjazik s angyalokkal játszik. NK: ember soha meg nem szomjazik, meg nem éhezik, angyalokkal játszik. (E példát a JKK apparátusa alapján adom, a forrásokat nem ellenőriztem.) Az utóbbi eset különösen érdekes. Bizonyítja ugyanis azt az egyébként is csaknem kétségtelen tény, hogy a NK szöveggondozói nem a hírlapi szövegre támaszkodva javítottak, hanem a saját fejük után. A 8 javítással szemben persze ott áll a 37 rontás (amibe bele sem számítottam a nyelvváltoztatási módosító változtatásokat), mégis azt kell mondanunk, hogy a NK szöveggondozóinak viszonylag elég jó fülük volt Jókaihoz, s változataikat, mint „javítási javaslatot”, mindig gondosan mérlegelni kell. A NK analógiájára viszont azt is megállapíthatjuk, hogy az első kiadás javításainak esetében sem kell feltétlenül minden esetben Jókai keznyomát keresnünk. Lehetséges, hogy a javításokat nemcsak a grammatikailag hibás

helyeken (mint I. 172 : 6 H: ebből az láttuk 1879: ebből az látszik), hanem a grammatikailag kifogástalan, de értelmileg rossz helyeken is a szedő vagy a korrektor eszközölte. (I. 169 : 22 H: s körülötte a szétsugárzó arcképet elfogott tábornokok karjai kepezték 1879: s körülötte a szétsugárzó aureolét elfogott tábornok kardjai kepezték.)

A *Szabadság* a *hó* alatt változat-apparátusa a *Névtelen várénál* valamivel gondatlanabb; a sorozat elvei alapján közlendő változatoknak mintegy a fele hiányzik. A kéziratban található szerzői törlések és javítások regisztrálása következetesen elmaradt. Jókai pl. a II. k. 142 : 10. sora után a lapszélre betoldotta, majd később ceruzával áthúzta a következő két sort:

- Araksejeff! szólítá nevén a csár.
- Nincs többé Araksejeff!

A II. kötet 252. lapján levő első versbetét 2—3. sora eredetileg így hangzott: „A mi annak tetszését nem bírja Azt mind elkerülje.” Az ilyesféle változtatásokat, mint a szerző alkotómódszerére jellemzőket, kritikai kiadások közölni szokták.

Az *Eppur si muove* és a *Szabadság* a *hó* alatt c. regények szövegkritikai vizsgálatának legfőbb tanulsága tehát az, hogy e két regény esetében a hírlapi közlés közelebb áll Jókai szövegéhez, hitelesebb, mint az első kötetkiadás. Amilyen hiba volt azonban a JKK szerkesztői részéről általános elvként kimondani, hogy a közlés alapja az első kötetkiadás kell hogy legyen, ugyanolyan hiba lenne a hírlapi közlés hitelesebb voltát általánosítani. Mindenfajta általánosítás téves eredményekre vezethet, s minden egyes esetet külön kell mérlegelni; ez a legfőbb tanulsága a *Szeretve mind a vérpadig* vizsgálatának.

A regénynek mindössze egy levélnyi kézirata maradt fenn. A hírlapi és az első kötetkiadás szövege 7 esetben tér el a kézirat szövegétől, mind a 7 esetben egyformán. (I. 11 : 8 K: kis gyöngyös főkötőig H; 1882: kis főkötőig; 11 : 25 K: reggel, mikor H; 1882: reggel, ha; 11 : 33 K: köt, megölik H; 1882: köt, azt megölik stb.) Ebből egyelőre annyi megállapítható, hogy a kézirat csak az egyik nyomtatott szöveg előzménye volt. (Ha ugyanis mindkét szedés Jókai kéziratából készült volna, nem térhettek volna el a kéziratról mind a 7 helyen egyformán.) Ezt bizonyítja továbbá két azonos sajtóhiba is: I. 153 : 5 H; 1882: Mondá Federreiter úr: suttogva. (A kettőspont itt még az írásjelekkel bőkezűen bántó Jókainál is indokolatlan.) I. 160 : 22 H; 1882: Fávoritán. (Egyébként mindig: Favorita.) Egyetlen hely van, ahol csak az egyik nyomtatott szöveg tér el a kéziratától, a másik megegyezik vele. Sajátos

módon az egyező hely a kötetkiadásé: I. 11 : 15 K: életbe' H: életbe 1882: életbe'. A regény megvizsgált részeiben kb. 18 olyan helyet találunk, melyek a K→1882→H leszármazást bizonyítják, szemben a mintegy 6 hellyel, amelyek alapján a fordítottjára lehetne következtetni. Ez a 18 : 6 arány nem olyan meggyőző, mint az *Eppur si muove* esetében a 35 : 10 volt, az arányeltolódást azonban alább megpróbálom megmagyarázni. A 6 hely között 3 olyat találunk, ahol a hírlapi szöveg kétségtelenül eredetibbnek tűnik, de ez nem feltétlenül a kéziratból való származás miatt van így, hanem az is megtörténhetett, hogy 1882 hibás alakját H önállóan javította. Itt az az érdekes, hogy H helyes alakja egyezik a NK-éval, s mivel azt a lehetőséget itt is kizárhatjuk, hogy a NK a H segítségével emendálta 1882-t, teljes mértékben megvan annak a valószínűsége, hogy a H és a NK egymástól és a szerzőtől függetlenül adják a helyes alakot. Csak egy ilyen esetet mutatok be: I. 8 : 3 1882; JKK: Éppen jött; mert a két szakács már a palacsintasütővel meg a molnárostya-serpenyővel indult egymás ellen duellálni. (E mondatot tíz kísérleti személynek mutattam meg, megkérdezve tőlük, hogy értelmes-e ez a mondat s ha nem, mit javasolnak. A tíz személy közül öt pillanatnyi gondolkodás után a *jókor* szó betoldását ajánlotta, egy a *mert* szót *amikor*-ra cserélte volna ki, négy megkérdézt pedig jónak tartotta a mondatot.) H; NK: Éppen jókor jött; mert... — A hírlapi szöveg esetleges elsőbségét bizonyító helyek között van néhány, amelyeket nem lehet a fenti módon megmagyarázni. Így I. 15 : 7 1882: valaha Brandenburgi Katalin fejedelemasszony ajándékozta volt azt a nagyasszony anyjának. — Az 1698-ban 45 esztendő nagyasszony születésekor anyjának 39 évesnek kellett volna lennie, hogy kb. 16 éves korában, 1630-ban menyasszonyi ajándékot kapjon. Ezt a szedő vagy a korrektor nyilván nem gondolta így végig, s így a helyesebb hírlapi változat (...a nagyasszony öreganyjának) másként keletkezett. Itt nyugodtan feltételezhetjük Jókai beavatkozását, aki, mint láttuk, regényeinek második kiadásában még bizonyos mértékig közreműködött. Még egy megfigyelést tehetünk ezzel kapcsolatban. Az esetleges K→H→1882 leszármazást bizonyító helyek mind az I. k. 6—18. lapjairól valók, míg a másik megvizsgált hosszabb részlet (II. k. 150—162.) kizárólag a kötetkiadás elsőbségére szolgáltat bizonyítékokat. Feltételezhető, hogy amennyiben Jókai, regényének megírása után, a szöveg alakulása valamilyen fázisában közreműködött, ezt igen egyenetlenül, egyéb elfoglaltságaitól függően tette. A régi jó táblabírák (JKK X. k.) sajtó alá rendezője például megállapítja, hogy Jókainak

„csak elvétele jutott ideje arra, hogy a nyomdába küldés előtt átfussa K-át.” (431.) Lehetséges tehát, hogy az első részletnél történetesen volt arra ideje, hogy a korrek-túrát átjavítsa, a második részletet pedig meg sem nézte. Idézek néhány példát e másod-ik részletből, melyek a kötetkiadás elsőbb-ségét bizonyítják. Két esetben (154 : 20; 161 : 12) a hírlapi szövegben nincs ritkítással való kiemelés, a kötetkiadásban viszont van; H-ban többször előfordul szókihagyás, mint pl. 156 : 3 1882: mint II-ik Rákóczy Ferencz fejedelem H: mint II. Rákóczy fejedelem (a II-ik írásmód is a kötetkiadás hitelét növeli); még az olyan apróság is, hogy 1882-ben sorozatosan a *kocsm*a alak szerepel H *korsma* alakjával szemben, a hírlapi köz-lés másodlagos voltát mutatja.

Az egész fenti érvelést természetesen azon-nal megdöntené, ha a hírlapi közlés kronoló-giailag megelőzné az első kötetkiadás készü-lését. Mivel erre nézve a JKK semmiféle felvilágosítással nem szolgál, a rendelkezésre álló adatokból a két forrás kronológiáját magam próbálom megállapítani. A hírlapi közlés 1881. okt. 1-én indult meg *A Hon* hasábjain; ekkor már az egész regény kéz-irata készen volt. A közlés 1882. ápr. 14-én fejeződött be, a regény első kötetkiadása öt kötetben, 1882-es évjelzéssel jelent meg. Az első három kötet címlapjának verzióján azonban a következő nyomdai jelzés áll: „Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.” (A sajtóhiba lehetőségét nyugodtan kizárhatjuk, mivel három alkal-mommal is 1881 szerepel.) A IV. kötet (ahol már a cl. verzióján is 1882 áll), *A vak tövessék* c. fejezettel kezdődik; e fejezet közlése *A Hon*-ban 1882. jan. 19-én indul meg. A közlés ápr. 14-i befejezése után kb. két héttel, ápr. 30-án *A Hon* már bejelenti, hogy „Jókai Mórnak legutóbbi regénye, mely lapunk tárczájában közöltetett, az Athenaeum r. társulat kiad-ásában önállóan is megjelent e cím alatt „Szeretve mind a vérpadig.” Történeti regény a Rákóczykorból. Ára az öt kötetnek 5 fr.” Mivel egy könyvnél az utolsó ív kiszedése és a kötetek forgalomba hozása között néhány hétnél feltétlenül el kellett telni (az ívek összefűzése, a kötetek bekötése stb.), e külső adatokból is arra következtethetünk, hogy a kötetkiadás szedése megelőzte a hírlapi sze-dést. Összevetve mindezt a szöveg vizsgá-latából nyert tanulságokkal, az első két köz-lés elkészülését csakis úgy képzelhetjük el, hogy Jókai kéziratáról előbb a kötetkiadás íveit szedték ki, majd ennek a szedésnek egy levonatát adták oda az újság szedőjének. Ez egyszerűen azt is megmagyarázza, hogy miért eltérő a hírlapi, illetőleg kötetkiadás elsőbbségét bizonyító helyek aránya az *Eppur si muove*-ban és a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényben. Ott a hírlapi szöveg

és a kötetkiadás szövege között még egy fázist, az írnok másolatát kellett feltételez-nem az igen nagyszámú szó- és mondatkihagyás miatt. A *Szeretve mind a vérpadig* esetében erre sem idő, sem szükség nem volt; a hírlapi szöveg közvetlenül a kötetzedésről készülhetett. Ennek következtében H-ban jóval kevesebb a szókihagyás, mint az *Eppur si muove* kötetkiadásában, mondatnyi szöveg kimaradása meg éppenséggel csak egyszer fordul elő. (II. 176 : 2)

Mivel a regény sajtó alá rendezője az első kötetkiadás szövegét követte — igaz, nem a fenti megfontolások, hanem mecha-nikusan általánosított szövegközlési elvek alapján — e regény hibamutató száma jóval alacsonyabb, mint annál a két regénynél, ahol a hírlapi szövegre kellett volna támasz-kodni. Valamivel magasabb viszont, mint a *Névtelen vár* esetében, ahol az alapszöveg kiválasztása szintén helyesen történt. Ennek egyik oka az, hogy a vizsgálathoz kiválasz-tott részre esik a regény kéziratának egyet-len megmaradt levele, s e kézirat változatai-nak figyelembe nem vételét szintén felrót-tam a sajtó alá rendezőnek. A másik ok az, hogy e regény szöveggondozása nem történt egyenletes figyelemmel: a regény elején feltűnően sok az elnézés, a II. kötet megviz-sgált részében viszont a szöveg lapokon át kifogástalan. Lehetséges tehát, hogy újabb szövegrészleteknek a vizsgálatba való bevo-nása a hibamutató szám csökkenését ered-ményezné. — A változat-apparátus színvo-nala körülbelül a *Szabadság a hó alatt* c. regényével azonos (eltekintve attól a fatális véletlentől, hogy az I. kötet 5—12. lapjainak apparátusa kimaradt); a II. kötet 150—162. lapjaihoz felsorolt 9 H-beli változat mellett még további 10-et kellett volna megemlí-teni. (Pl. 155 : 10 legelőbb; 157 : 24 fel lett ruházva.) Igaz, hogy ezek jelentősége az elmondottak alapján csekély.

*

Felmerül ezután a kérdés: hogyan lehetne a JKK egyes kötetének szövegét pontosabbá, megbízhatóbbá tenni. Az első tanulság az elmondottakból önként adódik: az érdemi munkához csak akkor szabad hozzáfekedni, ha az egyes regények eseté-ben a források egymáshoz való viszonyának, az írói közreműködés mértékének tisztázása, majd a követendő alapszöveg kiválasztása megtörtént. Magának a szöveggondozói munkának eredményesebbé tételét az olyas-féle általánosságban mozgó tanács, mint „végezzék a sajtó alá rendezők gondosabban munkájukat”, nemigen segítené, hiszen nyil-vánvaló, hogy a JKK esetében igen fontos tényező az idő: a kötetek egyenletes megjele-nését mindenképpen biztosítani kell. Nem

lehet pl. egy Teubner-kötet követelményeit számonkérni a szöveggondozás munkájában (az egyes kollacionálások között hónapok telnek el; az összevetést mindaddig újból és újból végig kell csinálni, amíg az utolsó már egyetlen hibát sem mutat ki stb.), mert ez a kötetek megjelenését évekre elodázná, ami pedig senkinek sem érdeke. Meg kell próbálni a rendelkezésre álló időt gazdaságosabban kihasználni, s meg kell vizsgálni, vajon a JKK munkatársai által vállalt feladatok mindegyikére szükség van-e a végső cél: a lehető leghitelesebb szerzői szöveg létrehozása érdekében. A szöveg modernizálására nyilván rengeteg idő és energia megy el, ebből azonban sajnos nem lehet semmit sem „elszórni”. A regénysorozat egységének oly nagymérvű megbontását jelentené, ha az ezutáni kötetekben erről lemondanának, hogy ez a meglehetősen nagy többletmunka a továbbiakban is meg kell hogy maradjon. Javasolom viszont a változat-apparátus további egyszerűsítését. Én elhagynám a NK változatai közül mindazokat, melyek a Jókai-textus nyelvallapotát érintik (beleértve még a lány-lány-leány típust is), sőt e változtatások összefoglaló jellemzésétől is eltekintnék. A JKK elég meggyőzően és sokoldalúan bebizonyította, hogy az effajta változtatásokhoz Jókainak semmi köze nem volt, hanemcsak a NK szöveggondozójától származhatnak. Akit netán e szöveggondozó nyelvallapota vagy nyelvi ideálja érdekel, főlösen talál rá adatokat a JKK eddig megjelent kötetekben, s ha mégis keveselne, nézze meg a NK kötetait. Egy kritikai kiadásnak amúgy sem lehet feladata minden elképzelhető kutatási igényt kielégíteni. Nem regisztrálnám azokat az eseteket sem, amikor a NK-ból egy-egy szó kimaradt. Ezek többsége ugyanis az egyszerű sajtóhibák kategóriájába tartozik, s még ha bizonyos típusaiknak (pl. a névelősorozatos elhagyásának) stilisztikai értéke is van, arra is csak azt lehet mondani, hogy aki a szöveg stílus-esszéjével akar foglalkozni, forduljon más forrásokhoz. Megtartanám viszont továbbra is a NK értelmi eltéréssel bíró variánsait; mint láttuk, ezeknek egy kisebb hányada a főszöveg megállapításánál is hasznosítható. Ha pedig valaki azt mondaná, hogy javaslataim nem mentesek bizonyos félreértési lehetőségektől (pl. adott esetben egy szó kihagyása az értelmet is módosíthatja), arra csak azt felelhetem, hogy nincs az a textológiai elv vagy előírás, melynek végrehajtása közben ne kellene az esetek egy részénél hosszasan töprengeni. Továbbmenve az egyszerűsítés terén, azt hiszem, hogy még a második forrás (tehát pl. az *Eppur si muove* és a *Szabadság a hó alatt* c. regényeknél az első kötetközlés, a *Szeretve mind a vérpadig*-nál a hírlapi közlés) esetében sincs szükség

a nyelvallapotot módosító változatok egyenkénti megemlítésére. feltéve persze, hogy Jókai esetleges közreműködése ebben a tekintetben egyértelműen ki van zárva. Az összefoglaló jellemzést itt azért nem kellene mellőzni. A szókihagyások regisztrálása itt viszont feltétlenül szükséges, nemcsak azért, mert a szerzőnek ezekhez köze lehet, hanem azért is, mert a változat-apparátus ez esetben bizonyítékok sorát szolgáltathatja az elsődleges források egymáshoz való viszonyának megállapításához. Végül erősen gondolkodnék azon, hogy a teljesen mechanikus, az értelmet vagy a hangállapotot egyáltalán nem befolyásoló sajtóhibák regisztrálását ne mellőzzem-e, akár még az alapul választott forrás esetében is. Meg kell mondanom, hogy egy ilyen irányú elvi döntés csak a meglevő állapot szentesítését jelentené. Gondos összevetéssel ugyanis a JKK változat-apparátusában felsorolt sajtóhibák többszörösét is össze lehetne vadászni az alapul vett forrásokból. (Ezek regisztrálásának elmaradását természetesen semmiféle formában nem kértem számon a fentebbi bírálati részből.) Kérdés azonban, hogy szükség van-e erre, hiszen az olvasó, sőt a szöveget tudományos céllal használó ezek többségét észre sem veszi. (A *Szeretve mind a vérpadig* II. kötetében, a 150. lap 3. sorában levő *tormbitaszoval* alakra pl. csak a harmadszori összevetés során figyeltem fel.) Az ilyesfajta sajtóhibák gondos összegyűjtése persze rendkívül becses anyagot nyújtana pl. annak a pszichológusnak, aki a sajtóhibák keletkezésének lelki indítékaival foglalkozik, de hát nem lehet mindenkinek eleget tenni. — Mint mindenütt, itt sem árt az óvatosság. A *Névtelen vár* sajtó alá rendezője nyilván ilyen mechanikus sajtóhibának tekintette a regény 418. lapján kétszer is előforduló „füge gyerek” kifejezést, és hallgatólagosan „fürgye gyerek”-re javította. Az *Eppur si muove* sajtó alá rendezője viszont — helyesen — megtartotta ezt a kifejezést (I. 318 : 8), és a magyarázó jegyzetekben a *Névtelen vár* NK-beli szövegére hivatkozott. (Martinkó András valószínű magyarázata szerint Jókai eufemisztikusan használta „fasza gyerek” helyett.)

Ha a JKK szerkesztői fenti javaslataimat elfogadnák, jelentős idő és energia szabadulna fel, amit a szövegösszevetés rendkívül fáradságos és kétségtelenül nagyon unalmas munkájára lehetne fordítani. Legyen szabad e téren is néhány tanácsot adnom. Az összevetés sikeres elvégzésének egyik alapkövetelménye, hogy a kutató mindig csak két forrást hasonlítson össze (három vagy pláne négy szöveg ne legyen előtte), továbbá, hogy a szövegen mindig csak egy szempontból menjen végig. (Nem lehet például a felragasztott szöveget összevetni az első kiadással s egyidejűleg modernizálni is.) Napi egy-két

óránál többet erre a műveletre ne fordítson (lehetőleg a reggeli órákat szánja erre), s azonos szövegek kollacionálása között tartson egy-két hét szünetet. A közbeeső időt a magyarázatok stb. láthatólag nagyobb kedvvel végzett munkájára fordíthatja. Az egész voltaképpen csak szervezés kérdése: mindig a szövegkritikai munkát kell előbb megkezdni. Végül pedig fontos lenne egy, a Jókai-kutatók által mellőzött, egyébként kevés időt igénylő munkafolyamat beiktatása.

Ha már valamennyi variáns össze van gyűjtve még egyszer végig kell menni a forrásokon, de ezúttal csak azokat a helyeket kell megnézni (valamennyi forrásban), ahol akármelyik forrásban szövegtérítés mutatkozott. A JKK megvizsgált köteteiben ugyanis gyakran találkoztam azzal a hibával, hogy szövegtérítés csak az egyik forrásban van jelezve, holott egy másik forrás is ugyanazt a variáns tartalmazza.

Stoll Béla

FÖLDES ANNA: BRÓDY SÁNDOR

Bp. 1965. Gondolat K. 188 1. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, Magyar írók 1.)

Van annak némi vádló íze, ahogyan Földes Anna kezdi Bródyról szóló írását. Szinte pontokba foglalva rögzíti a mulasztásokat, s ezzel egyben már megadja tanulmányának célkitűzéseit is: ezeket kívánja pótolni a rendelkezésre bocsátott keretek között. Törekvése Bródy írói- és irodalomtörténetértékeinek ingadozó határait szilárdabbá tenni, ez szükségszerűen bizonyos egzakt-ságra irányuló törekvással jár, ami — tekintve az *Irodalomtörténeti Kiskönyvtár* feladatkörét — csak helyeselhető. A szélesebb olvasó réteg olyan kalauzt kap kezébe, amely a Bródy művek iránt újabb érdeklődési hullámot indíthat el.

Földes Anna azonban csak a per újrafelvételére vállalkozik Bródy ügyével kapcsolatban, s bár több kérdést behatósabban elemez, mint a múltban tettük, nem törekszik az eddigi ítéletek megsemmisítésére, egy újabb alapon történő vizsgálat megindítására. Bródy viszont az az alakja irodalmunknak, akinek munkásságát még sokáig nem lehet — és nem is tanácsos — lezárttnak tekinteni, hanem nagyon is sokat kell vele foglalkozni. E munkálatoknak nem annyira horizontális, mint inkább vertikális irányban kell kibővíteniük, mélyreható. műről-műre haladó, minden mozzanatra figyelő elemzés nélkül sohasem fogjuk megtudni, hogy valójában ki is volt Bródy, s még kevésbé azt, hogy mit jelent a magyar irodalom számára. Ehhez azonban nem elégségesek az eddigi vizsgálódási keretek, a romantika — realizmus kategória szűknek bizonyul már, a szempontok körének kibővítésére is gondolnunk kell. Különösen indokoltnak tetszik ez Bródy esetében, aki egy korforduló irodalmának — méghozzá a jelen századunkba átvetető időszaknak — egyik legjelentősebb tagja, rajta keresztül egy korszak törekvéseire derülhet fény.

A szerző inkább összegezésre, mintsem új szempontok felvetésére vállalkozott, így hát nem róhatjuk fel tanulmányának eme hiányát, csupán sajnáljuk, hogy a legizgalgatóbb kérdések így elsikkadnak. A tanulmány tulajdonképpen kiindulópontja a zárótétel: „Műveinek csak egy töredéke élte túl az alkotót, de hatása — halhatatlan”. Lehet, hogy ez a tétel helyes, lehet, hogy sohasem fogja elveszíteni érvényét, de hogy tartalma a jövőben nem ugyanazt fogja jelenteni, amit ma, az szinte már is bizonyosnak mondható. A kijelentés önmagában is feszül az ellentétktől, nem örök értékű művek halhatatlanságát tartalmazza. Valahol hiba van a logikai láncolatban: vagy a művekben van mégis valami halhatatlan elem, vagy sugallatuk nem meghatározó jellegűek. Ezeket a kérdéseket kellene mélyrehatóan megvizsgálni. Valóban csak annyi önálló, művészi érték van Bródy műveiben, mint amennyit ma irodalomtörténetírásunk elismer, s valóban oly döntő volt irodalomtörténeti szerepe a későbbi irányzatok kialakításában, olyan levethetetlen volt szellemi erjesztő ereje? Úgy véljük, némileg, mind a két állítás túlzott, de különösen az utóbbival lehet vitázni.

A szerző is rámutat arra, hogy Bródy előtt is történtek kezdeményezések, s hozzátehetjük kezdeményezések, s hozzátehetjük, legnagyobb íróink is eljutottak egy-egy műükben oda, ahová az új törekvések útkeresői. De a Bródyval induló kortársak, a 60-as évek szülöttei is boldogultak nála nélkül is, más-más irányba tudtak maguknak utat vágni. (Ambrus, Gárdonyi, Tömörkény.) Viszont az is igaz, hogy van valami konstans tényező is valamennyiük munkásságában, ami a századforduló íróivá avatja őket; ezt felfedve kellene az egyes alkotók írásainak — itt Bródynak — specifikus jegyeit meg-

keresni. A századvég íróiról csak az egész perspektívájából lehet megnyugtató képet adni, sőt — mint erre Sötér István rámutatott — csak az európai irodalmi irányzatok egyidejű figyelembevételével.

Kitekintései során Földes Anna is utal e kérdés néhány momentumára, de nem ezt teszi vizsgálódásának középpontjává. Nem tudni miért engedte ki kezéből ennek a lehetőségnek legkézenfekvőbb alkalmát. Bródy esetében nem a *Nyomorból* kiindulni, s nem ennek irányában keresni a megoldás lehetőségeit, eleve perspektíva tévesztést jelent.

Miért fogadják olyan kitörő lelkesedéssel? Mit hozott és mit hagyott maga mögött? Mire volt s mire nem volt már szüksége a kornak? Ezek azok a legizgalmasabb kérdések, amelyek oly követelősen nyomulnak előtérbe. Pusztán azért, amit a szerző vall: „Bródy tárta ki először... szélesre a városi tematika ajtaját?” Nyilvánvaló, hogy ennek is nagy része van a sikerben, de valami olyan többet is kell lenni a kötetben, amely profeszcionista írókat és közönséget egyaránt legyőzött. A húszéves ifjúnak még nincs neve, nincs „hatása”, és mégis elismerik, felismerik azokat a *lehetőségeket*, amelyek *benne* vannak művében, amire Földes Anna szép fejtegetései során többször is ráérez, s amit így foglal össze: „a *Nyomor* forradalmát többé nem tudta megismételni”.

A szerző nem tartotta feladatának mindent az indulás periódusában vizsgálni s az egész tanulmány alapjává tenni, csak a VI. fejezetben — a novellairó Bródyról szólva — veszi elő a kötetet. Nem tudjuk, mi indokolja eljárását, miért ugrik át az életrajz felvázolása után a 900-as évekre, miért tárgyalja előbb az újság-, a dráma- és regényíró Bródyt, mint a novellistát? Illetve ebből az derül ki, hogy a századforduló utáni Bródyt tartja fontosabbnak az indulónál, amikor már néhány jobb alkotása is megszületik. A mi véleményünk ezzel szemben az, hogy jelentősebb a kezdeményező, a merészen új ösvényt vágó fiatal Bródy, mint a későbbi, s ennek az időszaknak is van néhány ugyanolyan értékű sikerült darabja, mint a későbbinek.

Bármennyire paradoxonnak hangzik is, Bródynak nem annyira abban van a jelentősége amit magával hozott, hanem inkább abban, amit maga mögött tudott hagyni, amit nem húzta vissza, nem kötötte le energiáját. Azok a kitörési kísérletek, elszakadási erőfeszítések, amelyekkel a tradicionális írók próbálkoztak, nem vezethettek tartós eredményre, annyira kötötte őket a múlt, a nemzetnek felfogott osztályrész. Olykor maguk is érzik, hogy már korszerűtlenekké váltak, s néha tudatosan, máskor művészi ráérzéssel, keresik a korszerűbb formákat. Ezért érezhetjük gyakran írásaikban új felfogások beáramlását, Jókainál éppen úgy, mint

Mikszáthnál vagy Tolnainál, de „modernné” nem válhatnak sem ők, sem az egy lépéssel előbb álló nemzedék tagjai — Petelei vagy Gozdsu — sem. Bródy kötetlenségére volt szükség ahhoz, hogy a magyar irodalom megszabaduljon béklyóba kötött szemléletétől, s új szellemben tudjon gondolkodni, s eddig nem ismert felfogásban és formában nyilatkozhassék meg. Erre sarkallta őt az a maga mögött érzett városi-polgári olvasóközönség is, s ezt követelték már az európai irodalom modern irányzatai is.

A *Nyomor* kötet diszharmonikus, minden kedélyességtől mentes levegője, homályos, olykor áthatalmatlan közege döbrent rá bennünket arra, hogy mennyire eltávolodtunk a múlttól. Földes Anna vizsgáló szeme is észreveszi, hogy e novellák tárgyi környezetei csak keretül szolgálnak a „nyomornak”, hogy a középpontban maga az ember áll, aki álmvilágot sző maga köré, így védekezik a nyers valóság ellen, s a tragédia akkor következik be, amikor az álmképeket a valóság összezúzza. Hozzátartoznak ehhez azok a groteszknak ható erőlködések, amelyekkel az ember természetes vágyait legyőzni, s a „való” világ lehetőségeihez idomulni szeretnének, ami természetszerűleg ismét csak tragédiákba torkollik. (*Mefisztó barátom*.) A szerző azt tartja e kötetről, hogy még erősen kísért benne a romantika. Valószínűleg igaza is van, különösen ha ebből a szempontból figyeljük a novellákat, de ha a megbombolt világrend tükrözését vizsgáljuk az emberek érzelm- és gondolatvilágában, a tájékozottságukat vesztett embereket, a ködben botorkálókat nézzük, akkor sokkal közelebb állnak a külföldi és hazai kortársak „modernségéhez” — s végtelen távol a hagyományos magyar irodalomtól.

Még messzebbre távolodik egymástól a két világ Bródy első jelentősebb regényében a *Faust orvosban* (1888). Szinte hihetetlennek tetszik, hogy ez a mű egyidőben keletkezett Jókai—Tolnai—Mikszáth írásaival. Úgy hat mintha a földtekének nem is ezen a felén írták volna. Újszerűsége nem csak abban van, hogy egy eddig ismeretlen világról szól, hanem főként abban, hogy semmit sem akar tudni arról, ami addig történt. A realizmus szemszögéből vizsgálódó Földes Annának igaza van, amikor megállapítja, hogy „a kísérteti regényt híveként induló író ezúttal hiába teremtette meg a kísérletek regényét... semmi köze sincs a valósághoz.” Péterfy Jenő is kikezdte már — más szempontból — ezt a regényt annak idején, de vajon a valóság igényével írta-e meg Bródy? S miért ne lehetne regénytéma a szerelem fiziológiai vizsgálata, amellyel különben is oly sokat foglalkozik, s amelyről nem egy XX. századi mű is szól? De talán ez esetben nem is az a legfontosabb, hogy mit emel be az irodalom körébe, hanem

inkább az a felszabadultság, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy hátat fordítson a régi világnak.

Ezt csak olyan író tehetné meg, akit már nem kötöttek a tradíciók és még ő sem kötötte le magát egy új uralmi rend oldalára. A legjobban látják Bródy e vonásait e céhen belüli legnagyobbak: Móricz Zsigmond, amikor arról ír, hogy Bródy már csak kerítésen át állott összeköttetésben a grófi világgal; s Mikszáth, amikor földhöz szeretné kötni Bródyt.

Nagy könnyebbség volt Bródy számára, hogy nem ismerte s nem szenvedte a magyar nemesi világ súlyát, hogy egyedül csak a „nyomortól függő” „szabad polgár” tudott maradni, de talán éppen ez a függetlenség egyben az, amely nem tette lehetővé számára, hogy teljes fordulatot hozzon, hogy ne csak kezdeményező, hanem valóban forradalmár is lehessen irodalmunkban. Ehhez mégis Ady kellett, aki mélyen benne gyökerezett a magyar múltban. Bródy nagyobb tektonikus megrázkódtatás nélküli változást tudott csak előidézni, s amikor — úgy-ahogy — mégis közelebb került a vezető rétegekhez, s maga is kilábal a nyomorból, már nem tudott robbantani s új világot teremteni.

Mindezek a gondolatok korántsem jelentik azt, hogy Bródynak e felvázolt vonásaival máris megoldottunk minden vele kapcsolatos problémát, mint ahogy nem jelenti azt sem, hogy az a módszer, amellyel e tanulmány szerzője érvel, ne lenne szükséges, hiszen gyakori eset, hogy különböző utakon is egyazon megállapításokra lehet jutni. Mégis azt hisszük, hogy a fenti szempont beiktatásával több momentumot közelebbről meg lehetett volna ragadni, ennek segítségével közelebb kerülne a Sötér István felvetette szecesszió kérdéséhez is. Ezt a megjelölést maga Bródy is többször használja, de nem mindig egyértelműen, (egyébként is hiányzik még e fogalom irodalmi szerepének pontos megfogalmazása). Bródy esetére korlátozva, ennek legfeltűnőbb jegyét abban véljük felismerni, amit legegyszerűbben írói önkényességnek lehetne nevezni. Ez magában foglalja a stilizálási törekvést, a rejtett szimbolikát, bizonyos frivolságot és stílus nyersejét is. Úgy véljük, hogy ezeknek keletkezésére a fentebb tárgyaltak némi magyarázattal szolgálnak.

Földes Anna éles szemét nem kerülték el Bródy írásainak ezek a jegyei, de az ő romantika-realista-naturalista szemléletében ezek a jelenségek jókai visszahúzó romantikájának vagy Zola meg nem értett naturalizmusa hatásának minősülnek. Köztudomású az is, hogy Bródy nem meséjének logikájából fejlesztí műveinek fordulatait, hanem leggyakrabban kívülről maga avatkozik be az események menetébe, s kihívó mesterkeltséggel

szab irányt a mese további folyásának, s a befejezés élességének. Ezzel olykor a meghökkentésre tör; ha úgy tetszik megbotránkozást provokál ki. Így több esetben már nem is annyira a történet a mondanivalójának hordozója, mint inkább a bizarr fordulatok, amivel teljesen felforgatja az írásművek hagyományos felépítését, s lesz egyszerre több irányzatnak is elindítója. A szerző e szuverenitásának megnyilvánulása igen gyakran elveszti költőiségét, mert alapja nem valamely szilárd elvi talaj, hanem legtöbbször fikció, olykor szinte csak ötlet. Ilyennek érezzük akár az *Egy bankár és egy cipő*, akár az egészen más zsánérú *Két munkást*.

A fentiek talán rávilágítanak mondanivalónk lényegére: Bródy tradícióéltetése elegendő arra, hogy ne kösse le erejét a múlt száz béklyója, hogy fogékony maradjon minden új iránt, de ez új lehetőségekkel már nem tud forradalmian élni, ehhez hiányzik belőle a kor- és a magyar viszonyok mélyebb megértése, így helye az előkészítők sorában van. Ebben leli magyarázatát a kor csaknem valamennyi írójához hasonló torzó volta is.

Az előbbeni vizsgálódási szempontok alapján végighaladni a monográfia egészén, és sorba szedni vagy csokorba gyűjteni az ellenvetéseket, méltatlan és igazságtalan volna a szerző komoly, értékes munkájával szemben. Természetes, hogy a különböző szempontú vizsgálódások a részletek megítélésében is különböző eredményre vezetnek, mások lesznek a határok, más művekre terelődik a hangsúly; másképpen illeszkednek egybe a részek. Ezek ellenére sem szabad arra gondolnunk, hogy kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással a szerző és a recenzens megállapításai. Sőt nagyon is sok ponton találkoznak. Kövessük most már a tanulmány felépítésének sorrendjében.

Már az életrajz felvázolása során érzik, hogy Földes Anna maga is igyekszik túljutni „a csak társadalmi tényezőket figyelembe vevő magyarázatokon”, s erősen figyel írójának emberi habitusára, lelkiületére. Ha kiemeli is tetteinek és működésének pozitív vonásait, rámutat a látható és láppangó hibákra és hiányokra is, nézeteinek, magatartásának ingadozására. Talán egy kissé még szigorúbb is hozzá, mint lehetne, noha mindvégig kiérzik soraiból írója iránti szimpátiája. Szépek fejtegetéseiben az emberi és írói pályafordulatok szinkronba állításai, Bródy élete egyes mozzanatainak irodalmi tevékenységére kiható illetve műveinek vizsgálható — ösztönző vagy csüggesztő —, momentumainak együttes vizsgálata. Az életrajz plaszticitását növeli — a Bródy esetében különösen jelentős, de más íróknál sem elhanyagolható — fizikai megjelenítések sora, személyisége hatásának felvázolása, de jól

érzékeltető az egész időszak élete is. Talán csak egyetlen ponton érezhetünk némi hiányt, Bródy tanulmányainak, másodlagos élményeinek és az ebből következőtethető alakulásának valamivel bővebb fejtegetésében.

A publicista Bródyról szóló *Fehér könyv* és *Jövendő* elemzését — ennek végső summáját véve figyelembe —, egy kissé túlméretezettnek véljük, noha igaz, hogy ha beszéltünk is e vállalkozásokról, tüzetes vizsgálat alá valójában ezúttal kerülnek először. Másrészt nemcsak a publicista, hanem a szépirodai gazdag tárháza is a *Fehér könyv*. Talán éppen ezzel kapcsolatban hangsúlyozottabban rá lehetett volna mutatni arra, hogy mennyire áthatja — még műfajilag is — a szépítő munkásságát a publicista írói módor. Céloz erre Földes Anna is nagyon sikerült megfogalmazásában: „Úgy érezzük, mintha Bródy írói nyersanyagraktárában járnánk”. Csak az a baj, hogy kevés értékes alkotás válik a jó anyagból.

Igaza van Földes Annának abban, hogy Bródyt legtöbb esetben a kérdések morális oldala érdekli, „a szélesebben értelmezett etikai problémák izgatják”. De jól érezteti ez a fejezet azt a küzdelmet is, amelyet Bródy az író a társadalmi kényelembé szokott gyenge emberrel vív. Igen érdekes a *Fehér könyv* 12. kötetéből idézett *Vallomása*, amely minden Bródyra jellemző fordulat ellenére is ösztönöz a tetszik.

A tanulmány legsikerültebb része a Bródy drámáiról szóló fejezet. Itt tud leginkább újat mondani a szerző, úgy tetszik mintha írójának e nembeli munkásságát érezné a legjelentősebbnek, talán ezért is emelte ezt a fejezetet Bródy munkássága fejtegetésének élére. Itt meri leginkább védekezni az esztétikailag is kifogásolható műveket. Ha elfogadnók is ama tételt, amely szerint „a közönséget a naturalista Bródy romantikája (F. A. kiemelése) vonzza a színházba!” — Legalább annyit tennénk eléje: „új” romantikája. Itt valóban a témának és környezetnek van elsőleges szerepe. Azért tartjuk sikerültnek a közönség és a köratmoszféra szembeállítását, a páholy és a karzat háborújának kérdését. De nagyon értékes gondolat a világirodalmi egyidejűség vizsgálata, a *Dada* párhuzama az *Éjjeli menedékhely*-vel és a *Takácsokkal*. Erőz megfigyelőre vall a líra jelentékeny szerepének érzékelése a *Dadában*. A *tanítónő* elemzése már hűvösebb, az „ember” Flórát nem érzi jelentősnek, erkölcsi fölényét meggyőzőnek, pedig az önmagára maradó, önmagával vívó Flóra jelenete alkalmat ad erre. Igaz, a happy end-nek így is giccs íze van (ki tudná ezt jobban Földes Annánál). Sajnos Bródynál nem ez az egyetlen eset a giccsbe hajló befejezésre, aminek okáról — úgy véljük — már nem kell külön szólanunk. Bródy — úgy mondhatnók — polgári drámái-

nak fejtegetései meggyőzők, azokkal egyet kell értenünk.

A regényíró Bródyról szóló fejezet talán a legizgalmasabb. Gazdag problémafelvetés, sokoldalú közeledés a művekhez, az adott kereteket jóval meghaladó jelentőségű. Itt érzik meg leginkább, milyen mélyen sikerült behatolnia a szerzőnek Bródy alkotásai titkaiba. Benne van e részben az író vívódása az anyaggal, a hősök vergődése a fojtogató környezetben stb. stb, ezek ellenére mégis mintha távolabbról nézné a regényíró Bródyt, mint a színpadi szerzőt. Nyilván ennek is a valósággal történő összevetésében rejlik az oka, pedig számos helyen bizonyosságot adja, hogy érzi az ezeken túllévő értékeket is. Még az olyan — sikerültnek nem igen nevezhető — kisregényben is mint a *Don Quixote kisasszony*, mennyi — a valósághoz csak messzebből tapadó, részletes bár, de mégis csak keretül szolgáló, környezetben és cselekményen túlfekvő — belső emberi küzdelmet fedez fel, mert érzi, hogy az ilyen részletekben mutatkozik meg Bródy egyik jellemző vonása. A költött eseménysorban vergődő emberi sorssal együtt az író dinamikus sodrású leleményére, kibontó erejére is figyelünk kell. E vonás emeli olykor a valóságtól független önálló létre Bródy műveit, amelyeken belül sajátos törvényszerűségek érvényesülnek.

Úgy tekint a szerző Bródy regényeinek sorát, mint a fő műhöz, *A nap lovagjához* vezető kísérleteket, a magyar karrier regények egyik legsikerültebb alkotásának előtanulmányait. Rendkívül összetett kérdés a magyar karrier regény problematikája, s Földes Anna alapos körültekintéssel vizsgálja meg. A felvetett kérdéseken kívül hadd utaljunk itt arra, hogy a kitörési, feltörési szándéknak még a magyar irodalomban is többféle változatával találkozhatunk már Bródy előtti íróinknál is. Nemcsak a *Noszty-fiúra*, hanem Tolnai Schwindlerére (*A báróné ténsasszony*), Rom Jánosára (*A tolvaj asszony*) kell gondolnunk, de Iványi Ödön Bacsó Kanutjára (*A püspök atyafisága*), Vértesi Arnold (*A nyomorúság iskolája*, *Csiricsáry Bertalan úr...*) vagy Szabó Endre alakjainak sokféleségére is.

A nap lovagjának — Sötér István felvetette — meggyőző erejű fejtegetésével egyet kell értenünk, ha kissé túlzottnak tartjuk is ennyi pozitívum hangsúlyozását. (Sajnos, a regényt — külföldi tartózkodásom miatt — e sorok írásának időpontjában nem tudtam megszerezni.) Minden esetre meggondolkoztató az a körülmény, hogy a regény keretét, de tartalmát is, az Osztrák Magyar Monarchia viszonyai határozzák meg. Ez arra ösztönzi a kutatást, hogy ezeket a kereteket nagyobb gondnal vegye vizsgálat alá. (Erre már a F. Kafka-vita is ráirányította a figyelmet.)

Bródyval kapcsolatosan talán nem érdektelen arra sem utalni, hogy *A villamos* megírását külső körülmények is elősegítették, egy polémiából kifolyólag, mintegy ijesztésül írta meg Bródy, ami arra mutat, hogy szándékosan is tudott alkotni. Ez természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy az író már régebben foglalkoztatta az a probléma, s a fenti körülményt csak kiváltó oknak kell tekintenünk. *A villamos* egyben felveti azt a kérdést is, hogy hol a határa Bródy regényeinek, illetve novelláinak. Sokszor egy-egy novellájának magva több lehetőséget rejt magában, mint amivé válik, s olykor „regényei” nem többek egy-egy terjedelmesebbre nyújtott elbeszélésnél.

A novellairó Bródyról részben már szölvünk, s az elmondottakon túl egyetértünk a tanulmány írójával. Bródy kisepikájából, mint ezer mozaikra tört életdarabból, összeilleszthető az a világ, amelyet maga körül látott, s az is, hogy mi volt arról a véleménye. De ezeken túlmenően, a külső világtól elszakadóban levő képeiben is döbbenetesen tud nyújtani, mint pl. a szerző által is említett *Szenvedőkben*. Bródyt lekötik a sajátos emberi, belső problémák s a lélektaniséget önmagáért is vizsgáló íróvá lesz, különösen a férfi-nő kapcsolat kérdését feszegeti szinte minduntalan. Ilyen tárgyú műveiben alkotja a legkülönbözőbb novellaformákat, megváltoztatja a régi kereteket, más tagolást ad műveinek, minden írói önkényéhez idomul (*Övegyen*).

A Rembrandt-„regény” kérdésében úgy véljük Földes Annának van igaza, minden

plaszticitása, önvallomás jellege ellenére sem valószínű, hogy háttérbe tudná szorítani Bródy legjelesebb alkotásait, ennek akadályát erősen töredékes mivolta is. A kis állókép remek sorjázásában nem találjuk a megkomponáló, a művé koncentráló gondolatot.

Értelemmel el lehet fogadni Földes Annának mindazt, amit Bródy nyelvéről mond, hogy adekvát kifejezője az író vibráló gondolatainak, újszerű törekvéseinek, s hogy felszabadítóan hatott a próza nyelvének fejlődésére, mégis maradt bennünk valami ellenérzés is. Mint ahogy Bródy gondolatait sem fogadtuk el feltétel nélkül, úgy nyelvé stílusát is tüzetesebben meg kellene vizsgálni. A gyakran előforduló, néha már modorossá váló fordulatait, kitételeit olykor idegennek érezzük a magyar nyelvben. Hogy ebben némi igazunk van, talán az is bizonyítja, hogy sem Ady, sem Móricz nem követték példaadójukat ezen az úton.

A zárófejezethez nincs mit hozzátennünk, a kortársak és követők vallomásai önmagukért beszélnek. Amit „koordináta rendszerén” kijelölt helyéről mond a szerző, azt is elfogadhatjuk, bár még sok a kutatásra váró feladat. Bródy realizmus irányába töreke, a naturalizmus kerülő útja, a nemzeti és egyetemes problémák összefonódásának kérdése stb. még feltárandó részletmunkákra vár. A kismonográfia szerzője megtette az első lépéseket e kérdések tisztázása felé s munkája méltó az író születésének centenáriuma-hoz.

Gergely Gergely

ILLYÉS GYULA: INGYEN LAKOMA

1—2. köt. Bp. 1964. Szépirodalmi K. 431; 423 l.

Sokszor látszott úgy, hogy a két háború közötti idő ragyogó, írók által művelt esszé-irodalmanak nem támad igazi folytatása. Egy-egy kötet megjelenése olykor eloszlatta ugyan ezt a hitet, mégis az igazi folytonosság fölvetelére csak az elmúlt években került sor. A többi között épp az *Ingyen lakoma* kiadásakor. Ám Illyés Gyula irodalmi tanulmányainak gyűjteménye nemcsak folytatás, hanem kezdet is. Mert mesterének vallja Babitsot és — az írásművészet jogán — Kosztolányit, tőlük mégis messze el is távolodott. Az esszéírásnak nem azt a hagyományát viszi tovább, amely az irodalom körein belül maradvá, minden tehetséget az irodalom legbensőbb kérdéseinek fűrkészésére áldozta. Illyés eszmerendszerének alapelvei — gyökeireit tekintve — XIX. századi eredetűek. Neki soha nem volt vitája a XIX. századdal, mint kortársai közül sokaknak: Az irodalom álljon a nép és a nemzet szolgálatában — Petőfi,

Arany és Victor Hugo eszméjét vallotta Illyés is indulásától. Irodalmi gondolkodásának sarkítótele, hogy az írónak az élet javáért kell működnie, cselekvő részt kell vállalnia a társadalom jó működéséért folyó erőfeszítésekben, küzdelmekben. Igazában nem is Babitshoz vagy Kosztolányihoz, nem is a két háború közötti virágzó esszé-irodalomhoz kapcsolódik, irodalmi gondolkodásában sem, hanem költőeszményének, Petőfinak a világához és Adynak az eszméihez.

Az *Ingyen lakoma* műfajilag igen változatos képet mutat. Zömmel nagyobb irodalmi tanulmányok alkotják anyagát. Eluardról, Racine-ról, Victor Hugoról szóló írásai portrészerűen kerek, tömör pályaképet nyújtanak. „Némelyik — mint Szabó Lőrincről, Sárközi Györgyről, Barta Sándorról vagy Jean Follainról szóló — egy-egy költői pályára elemzésre vállalkozik s az életmű lényegét próbálja föltárni, akár a verselemzések

segítségével. De találni a kötetben több olyan írói arcképet is — Nagy Lajosét, Babitsét, Kosztolányiét, Németh Lászlóét — amely az idők folyamán teljedezett portrévá, több alkalmi írás, ünnepi beszéd, könyvbírálat együtteséből. Vannak elméleti kérdéseket tárgyaló tanulmányok — *A nép költészetéről*, *A pesszimista versekről*, *A líra modern eszközei* — és vitairatok, kisebb írások, megjegyzések, széljegyzetek. A műfaji változatosság ellenére a kötet egységes egészet alkot. Az *Ingyen lakoma* megszerkesztett gyűjtemény: nemcsak témáiról szól, hanem írójáról is világos képet rajzol. Író beszél bennük az irodalomról: a tanulmányok ars poeticá-t fogalmaznak, vallomást rejtenek, miközben a tárgyat is megvilágítják.

Az *Ingyen lakoma* tanulmányainak legszembetűnőbb vonása a következetesség, az eszmei azonosság. Az igény, a gondolkodás iránya kezdetől végig ugyanaz; a vizsgált anyag változik és bővül, az írói pillantásba egyre nagyobb területek férnek bele, de a magatartás s a világszemlélet, mely kritikában, tanulmányban, vitáirásban fölismerhető, négy évtizeden át lényegét tekintve változatlan. Az *Ingyen lakoma* írásai egy velejéig racionalista elmét állítanak elénk. Illyés nem tűri, nem szenvedheti a homályt, a ködös beszédet. Vallja, hogy az irodalomnak, még a költőnek is az értelemre kell magát bíznia, mert csak így végezheti el újra meg újra időszerű feladatát, a világ újra felfedezését. Az irodalom megismerés, az igazság megismerése, de ez a nostalgic de la justice emberszabást: „Az igazság ugyanis megismerés. A legizgalmasabb persze az emberről szóló igazság, az ember határainak, jó és rossz képességeinek, múltjának s jövőjének megismerése... Elfogult véleményem ugyanis az, hogy amit az ember ember-termeszetéről tudunk, azt voltaképpen a művészi ábrázolásból, szorosabban a szépirodalomból tudjuk” — A nép költészetéről című, 1954-ben íródott tanulmány sorai is jelzik: Illyés számára a „megismerés” elsősorban emberi tartalmakat jelent. Irodalmi gondolkodása ezen a ponton ágazik el sajátos realizmus-elmélete irányába. Többször is leírja, hogy az írónak a lényegre kell látnia s erre az teszi képessé, ha világszemlélete iránytűt tud adni a kutatáshoz. Nem említ azonban sehol sem osztály — sem ideológiai előfeltevést. Legtöbbször idézett példái — Petőfi, Ady, Vörösmarty, Fazekas — így is világosan érvelnek, önmagukért beszélnek. A gondolatmenetből azonban nem véletlenül maradnak el előfeltevések. Az irányzott irodalommal, amely mintegy előre tudja, mit akar megírni, már a harmincas években is vitája volt s fenntartással tekint rá ma is. A mű sugározza legbensőbből írója hovatartozását, pártállását, megvalósítván az önkéntelen ihlet és a tudatos teremtés egy-

ségét — ez a fajta alkotás Illyés eszménye. Aligha kétséges, hogy ezek az elvek vitát rejtenek, jogos bírálatot tartalmaznak s egyszersmind Illyés humanizmusának helyenként föllelhető elvontságában is közrejátszanak.

Illyés irodalmi gondolkodásának minden átvilágító tétele a világ megváltozhatóságáról szól. Korunkban meglehetősen ritkán tapasztalható következetességgel fejt ki újra meg újra arról szóló nézetét, hogy az irodalomnak fontos hivatása van a társadalom jó működtetéséért és az ember boldogításáért folyó küzdelemben. Rendíthetetlen életigenlő-tanulmányaiból is ez derül ki. A racionalizmus ennek az életigenlésnek a forrása: „a világról való ismeretünk csak az lehet hasznos, amely eszünk bírálatát is megállja. Létünkről nem álmot akarunk, hanem tényeket.” Nagy Lajos halálakor írta ezeket a vallomással fűlő sorokat: „Először lett valóságos élmény számomra, hogy az ember csak mint társas lény ember. Hogy az isteni örök gondoskodásban való hit elmúlása után, egyéni örök életünk reményének szétfoszlása után az életet csak az tudja embermód végigélni, aki átérzi társaslény voltát, aki az emberi közösség tagjának, a halhatatlan emberi faj tagjának, az elpusztíthatatlan földi lét részének tudja magát. Aki hittel és szeretettel van ez iránt a közösség iránt; aki érdemesnek tartja érte a munkát és a harcot, aki hisz a jövőben!” Fogalmazásában ezért az a legtöbb, ha az írói munkának társadalmi értéket tulajdonít; más szóval: azt tekinti igazi írói teljesítménynek, amelynek kétségbevonhatatlan társadalmi jelentősége van. S innen érthető, hogy az egykori avantgarde híve és lelkes követője, a szürrealisták magyar-rajója miért idegenkedik a mai szorongásos, abszurd irodalomtól. Az életigenlő magatartás nem békülhet ki a pesszimista világszemlélettel.

Költői eszménye a tárgyas szemléleteség. Nem egy alkalommal fejt ki erre vonatkozó gondolatait. Saját költői világa szerint is ennek a látásnak híve, gyakorlati megvalósítója. Elfogulatlansága azonban a költészet-ről szóló elvek megfogalmazásában is érvényesül. Mert érthető, hogy Petőfit a legnagyobb között látja s méltatja Fazekast és Aranyt, a pálya delelőjén álló Erdélyi Józsefet, de hogyan illik ebbe a sorba Babits, Kosztolányi és Szabó Lőrinc; Eluard, Tzara és Jean Follain? Illyés számára nem a stílus jelenti az irodalmat. Az sem magyarázat, hogy az ízlés szeszélyességére, alkalmiszertű vonzalmakra, életrajzi tényekkel (fiatalkori barátság) indokolható adatokra hivatkozunk. Illyésben épp a tudatosság, a következetesség a megvesztegető. Pillanatnyi benyomásból, személyes ellen- és rokonszenvekből elvet nem épít. Már pedig itt elvekről van szó: rendszert alkotó összefüggésről.

Ha a gyökereknél akarjuk kezdeni, egyik egtávolabbra utaló gondolatát kell tudomásul vennünk. Úgy véli, minden irodalmat — amely természetesen az „igazi” rangjára érdemes — számításunkból nem feledhetünk ki. „Az ember legegységibb mivoltában sem lehet más, mint emberszabású, emberméretű. Amit pedig ember szintén emberien mond, azt meg kell értenünk” — írja. Ezzel az igénnyel közeledik az avantgarde-hoz és a különböző modern irányokhoz. Ezért is lesz Illyés szemében sok olyan alkotás vagy irányzat, amelyet távolinak, homályosnak, megfoghatatlannak bonyolultnak gondolunk — társadalomtörténeti, lélektani és erkölcsi szempontból egyaránt fölfejtendő. Az elfogulatlanság Illyés esetében a legtöbbször azt jelenti, hogy mindennek a végére akar járni. Nem ismer tiltott területet és nem fölösleges fáradságot, ha megismerésről, új tudásanyag elsajátításáról van szó. Már az is sokat mondó, hogy elismerését nem vonja meg attól sem, akihez egész életében nem sikerült hozzáemelegedni. Így van Adyval. Hangot adott ellenérzéseinek is — az *Ingyen lakomában* nem szerepel ez az írása — de még többet emlegette példái, érvel között. Kosztolányi műveit éleshangú vitáikkal megírása után rendezte saját alá; Babits megértését egy fiatalkori, számonkérő hangú vers előzte meg.

Az elfogulatlanságból eredő tárgyilagos szemlélet összefonódik tanulmányaiban egy jóval bonyolultabb kérdés fölvetésével. Több helyütt írja: az irodalom szerencsés természetből folyik, hogy az igazi vagy jó alkotás egyben mindig jó és hasznos társadalmilag. Az „igazi” és „jó” mellé nem tesz világszemléletileg elhatároló jelzőt — az „igaz” és „jó” önmagában áll, ez épp a veleje Illyés eszméjének. Ezt a gondolatot már az 1933-as keltezésű, a Nyugat vitájában közzétett *Van-e jobb- és baloldali irodalom?* című tanulmányában föllehetjük. „Nincs jobb- és baloldali irodalom, de maga az irodalom szelleme még a jobboldali pártállású írók műveiben is rokon azzal a szellemmel, amit mi baloldalinak nevezünk” — írta. Illyés éppen nem azt mondja e helyen, de másutt sem, hogy az irodalmat vonjuk ki a világszemléleti vizsgálódás köréből. Maga megteszi ezt a legtöbb esetben s már volt róla szó: irodalomszemlélete mindig gyökeresen realista, értelem párti, életközeli volt és maradt. Az osztály szempontok mellőzését sem róhatjuk föl: Fazekas, Petőfi, Nagy Lajos, Barta Sándor, Eluard méltatója világosan tudta, mi az osztály-, sőt a pártirodalom. A harmincas évektől mégis ez a gondolat egyik alapeszméje írásaiban. Az egyik poszthumusz Kosztolányi kötet bevezetőjében olvassuk: „A kor egyik legforradalmibb írójával lesz ismerkedésünk... Ki kereste oly szívósnak még az élet valóságát az elesettségek furcsaságaiban s

megdöbbenő egyszerűségében? Tán csak Móricz, az ellenpólusa. A tehetségben találkoztak. Az bármifajta is, mindig egy irányba kényszerít, a valóság felé.” Még egy idézet le is zárja a gondolatort: „Az ember lehet pesszimista, a vers maga soha — szögezte le 1954-ben *A pesszimista versekről* című tanulmányában — lévén a jó tett minden formájában életigenlő.” Nem arról akar meggyőzni Illyés, hogy nem létezne félrevezető, eszméket pártoló, ezáltal „hamis”, „nem igaz” irodalom. Az irodalomnak ezzel a részével egyébként alig foglalkozik — a jó irodalom és annak hatása érdekli. Gondolatmenetéből azonban mindenesetre az következik, hogy a jó irodalom vagy a jó vers — azáltal, hogy önmagát igazolja vagyis tökéletes benne a tartalom és forma viszonya — mindig valamilyen igazságot mond ki. Mert eddig kifejezetlent nevezett meg vagy úgy beszélt a világról, ahogyan előtte még senki. Illyés szerint az a jó irodalom ismérve — az érték kritériuma — hogy hatása fölszabadító, tette serkentő, életigenlő. *A pesszimista versekről* című tanulmánya zárórészeiben annak a fölfogásnak logikus kifejtését találjuk meg, amely majd a Bartók című vers egyik fő eszméje lesz. Ez a katarzisélmélet teszi képessé Illyést arra a független elfogulatlanságra, hogy rácegrespusztai népi léte s az odafűző köteleket soha még csak nem is lazítva — egyszerre tudott népnek, polgárinak, arisztokratikusnak nevezett írói életműveket megbecsülően, sőt lelkesen méltatni. Petőfi a vitathatatlan nagyság a szemében, de magyar költőről szólva, a legelismerőbbet Babitsról és Szabó Lőrincről írta. Elismerte Móricz nagyságát, de Kosztolányiról, Nagy Lajosról és Németh Lászlóról nem kisebb megértéssel nyilatkozott. S a francia irodalomban ugyanez az elfogulatlanság vezeti tájékozódását. A klasszikusok megértése magától értetődőnek tetszik, de már Hugo, Tzara, Eluard, Follain egyidejű elismerése költészetük ragyogó elemzése mintha önellentmondásba vinné a tanulmányok szerzőjét. A gyanút az ébresztheti, hogy Illyés oly szilárdan és eltökélten vallotta mindig a népet szolgáló nemzeti irodalom jogát, sőt egyedüli létjogosultságát. 1955-ös keltezésű Sárköziről szóló megemlékező tanulmányában is ilyen mondatokra bukkanunk: „Amíg az emberiség nemzetekben és nyelvekben él, nincs teljes emberiségű költészet nemzeti közösség nélkül... Költőnek, akinek nincs népe, nincs hangja; nincs jövője.” A szolgálatot azonban mindig humanista emelkedettséggel párosította. Az osztályhűség számára azt jelentette, hogy tekintete a műveltség egyre szélesebb körét fogta át. Ezért nincs ellentét abban, hogy plebejus forradalmár létére a polgárinak mondott kultúra nagy értékeit is el akarja mondítani épp a nemzeti tennivalók sikeres megoldására. Ezért lehetett, hogy Petőfi

forradalmiságát, Babits „irodalmi humanizmusát, Nagy Lajos „vérbe szívódott” szocializmusát és Kosztolányi részvétét egyformán magáénak érezhette.

Az *Ingyen lakoma* nemcsak írójának világképét, irodalmi gondolkodását közvetíti. Hasznos ösztönzéseket adhat a választott témák tárgyas földolgozásával az irodalomtörténetírásnak is. Nem egyszer épp azért, hogy szemléletet frissítő módon nyúl életművekhez. Nagy Lajosról akkor írt a legnagyobb megbecsülés hangján, amidőn ez még ritkaság számba ment; Kosztolányi prózastílusáról szóló kötet bevezetői ma is érvényes észrevételeket tartalmaznak; Eluard hazai megismertetése nevéhez fűződik.

Szabó Lőrinc költészetének tovább nem odázható mérlegre tételét 1955-ben íródott tanulmánya tette időszerűvé. Perújrafelvételt hirdetett Babits és Sárközi művéről; a magyar költészetnek felfedezte Barta Sándort. Francia tárgyú tanulmányai a világirodalmi tudat újrászövezésében vállaltak részt. A tudományos irodalomtörténeti munka találhat majd igazítanivalót a Babits-portrén, más-ként fogalmazhatja a hangsúlyokat Szabó Lőrinc lírájában. Kosztolányi homályban maradt műveinek elemzésével módosíthat az életmű arányain. Mindez nem vitatja el az *Ingyen lakoma* korszakos jelentőségét.

Béldi Miklós

*

Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Összeállította: Horváth Zoltán. Sopron, 1964. Győr-Sopron megyei nyomda 1. sz. telepe. 206 l. 5 t.

A helytörténetírás új reneszánszát éljük. Új keretként jelentkezik ehhez a honismereti mozgalom, a szülőföld múltja iránt érdeklődőknek pedig kézikönyvekre, forrásmunkákra van szüksége. Mutakoznak az első eredmények is, mint pl. a vitákat kiváltó, de általános elismerést nyert *Zala megye földrajzi nevei* c. kiadvány, vagy az eddig legrangosabb forrásmű, *Veszprém megye helytörténeti lexikona* (Bp. 1964.) Ila Bálint és Kovács József szerkesztésében. Ehhez a sorhoz csatlakozik Horváth Zoltán munkája, mely a felsoroltaknál népszerűbb formát választva, olvasmányos forrásgyűjteményként akar szolgálni a városok múltja iránt érdeklődő soproniaknak és nem soproniaknak egyaránt. Bár az olvasókönyv célja szerint helytörténeti kútforrások gyűjteménye, érthető módon számos irodalomtörténeti vonatkozást is felfedez, ezért foglalkozni kívánunk vele, de csak ez utóbbi szemszögből.

Az I. fejezetben (*A középkori Sopron és a megye*) két nevezetes emléket is találunk, a *Soproni latin-magyar szójegyzéket* a XIV. század végéről, és a *Soproni virágéneket* 1490 tájáról. Sajnálatos, hogy a *Soproni virágének* sajtóhibákkal megtűzdelve került közlésre, Házi Jenő szövegközléseivel összevetve a fontos versemlék nyolc sajtóhibával jelent meg. Megjegyezzük, hogy magyar nyelvű világi költészetünk legrégebb emléke lejegyzője nem Gugelweil Jakab, hanem Gugelweil János. Talán nem lett volna érdektelen ebben a fejezetben Soproni Péter ferences szerzetesre is gondolni, aki összeírta a Kapisztrán János-

sal kapcsolatos „csodákat” *Preconisatio beati patris Johannis de Capistrano* (H. n. 1523) címmel. Soproni művéből magyar fordítás még sohasem jelent meg, jó alkalom nyílt volna ezt a hiányt egy szemelvénnel „pótolni”. A II. fejezet — *Sopron és a megye a török veszély korában* — Lackner Kristóf alakját is feleleveníti. Közli az 1604-es soproni tanácsí jegyzőkönyv egy részletét, amelyben Lackner a tanácsosokat meghívja Tudós Társasága alapításához. Payr Sándor nyomán olvashatunk egy válogatást „a régi soproni városháza falait ékesítő jelmondatokból” végül részletet ad Lackner végrendeletéből. A „Lackner Kristóf Tudós Társaságát alapít” szemelvény jegyzetében a következőt olvashatjuk: „Lackner jellegzetes típusa volt a humanista műveltségű magyarországi német polgárnak. Városa problémáit már az adott rendi társadalom keretei között ítélte meg és nemcsak a németisége folytán természetesen tűnő Habsburg szemszögből” Lackner valóban kora magyar társadalmából nőtt ki, magyarként élt, még ha német anyanyelvű magyarként is, németiségéről szükségtelen beszélni. Több volt a csak humanista képzettségű polgárnál is, korának jelentős sztoikus államelméleti írója, talán a legtipikusabb magyarországi manierista latin nyelvű szerző, akinek igazi fontosságát csak Tudós Társasága tevékenységének alapos vizsgálata fogja kellő módon bemutatni. A Tudós Társaság alapítását feljegyző bejegyzéssel együtt közölni lehetett volna a társaság szabályzatát is, a Lackner vessorok fordításánál inkább magát a forrásokat vettük volna kézbe. Ma is érdekes olvasmány lett volna Lackner 1610-es, a Tudós Társaságban elmondott beszéde Sopron és környéke szépségéről. Szívesen olvastuk volna végrendeletének azt a részletét is,

amely a fundatort mutatja be, aki halála után is gondoskodni akar társasága fennmaradásáról. Hiányoljuk ebből a fejezetből Nyéki Vörös Mátyást, helyeselnék azonban, hogy Horváth Zoltán ebben és a későbbi fejezetekben felhasználja a soproni német nyelvű krónikák forrásértékű szerepét. További irodalmi szemelvény a későbbi fejezetekben helytörténeti forrásként nem szerepel, jöllehet erre lett volna még lehetősége. Így bizonyára hasznos lett volna részletet közölni Kis János, vagy Frankenburg Adolf emlékirataiból. Az I. világháború előtti évek légkörét híven bemutatta volna Gyóni *Caesar én nem megyek* című versének és a háborúellenes vers körül kialakult visszhangnak közlése. (Gyóni a verset először 1912-ben a soproni Frankenburg Körben olvasta fel, és állítólag már akkor volt ügyései kihallgatás ez ügyben.)

E néhány megjegyzés a *Sopron és a megye múltja* helytörténeti kézikönyvnek csak irodalmi vonatkozásaihoz kapcsolódik. Ezekkel nem kívánjuk kisebbiteni a szépen illusztrált jó magyarázó jegyzetekkel és képmellékletekkel ellátott kötet helytörténeti jelentőségét. Ilyen középümfajú könyvekre feltétlenül szükség van, tájékoztatják a város története után érdeklődőt és előkészítik a fiatal olvasót tudományos munkák használatára. Megjegyzéseink arra céloznak, hogy szükséges és helyes egy város irodalmi múltját is egységes egészként vizsgálni. Ha erre nem túl sok példát találunk is, Sopron megtette e téren is az első lépéseket Házi Jenő érdemes könyvével, Sopron a régi magyar irodalomban címen. Ezt az antológiát kellene kiegészíteni és a XX. századig folytatni, ez megteremtene a város irodalma vázlatos összefoglalásának lehetőségét.

Kovács József

Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964. Akadémiai K. 79 1. (Nyelvtudományi értekezések 44.)

A szerző nyelvészeti kutatásainak eddig közölt eredményeit elismeréssel fogadta a kritika (vö. pl. ItK 1963. 251. és LK 1962. 175–176.). A XVI. század második felére összpontosított vizsgálatok a szerző saját levéltári kutatásain nyugszanak, s azt próbálják felderíteni, hogy ezeknek az évtizedeknek magyar nyelvű irodalmon kívüli írásbelisége mennyire egységes a „tartalmi” elemek egy részének tekintetében, „hogy az az egység, amely a század végéig hangtani vonatkozásban kialakult, sőt némileg a hangjelölésben is megfogható, megnyilvánul-e a formulák és műkifejezések használatában is; hogy a formulákban és műkifejezésekben milyen a magyar és a latin

nyelv aránya és egymásra való hatása.” A tanulmány célkitűzése — a forrásanyag korlátozottsága mellett, s a földrajzi szempontok érvényesítése nélkül is — szűknek látszó határok között is tanulságos.

A szerző tárgyalásmódjában kerüli a tet-szetős általánosításokat; összegezõ megállapításait az irodalmon kívüli írásbeliség különféle kéziratok műfajainak — levelek, végrendeletek, jogsgálátással és peren kívüli jogi ügyletekkel kapcsolatos iratok — több oldalú vizsgálata alapján vonja le. Eszerint a XVI. század második felének irodalmon kívüli írásbelisége a szerző által megvizsgált „tartalmi” elemek tekintetében sokkal forrongóbb, kialakulatlanabb állapotban van, mint a már korábban vizsgált „formai” elemek vonatkozásában. Míg ez utóbbiak tekintetében már bizonyos norma van kialakulóban, a „tartalmi” elemekkel kapcsolatban erről még nem beszélhetünk. A latin nyelv tekintélye következtében „a magyar nyelv egyetlen irodalmon kívüli műfaj formulás részében sem tud egyeduralomra jutni.” Pedig úgyszólván minden latin formulának van már magyar megfelelője a tárgyalt korban, de ezek használata megközelítően sem vált általánossá a magyar contextusú iratokban. Különösen érdekes Papp L. ama megfigyelése, hogy a magyar formulák szerkezeti felépítése sok esetben „határozott függetlenedést, a latin mintától való függetlenséget árul el” (77. l.), más esetekben pedig a magyar formula hat vissza a latinra.

A tanulságok leszűrése különösen a levélirodalom fejlődése szemszögéből fontos az irodalomtörténet számára. Ugyanis a levél, amint a szerző is hangsúlyozza, csak részben irodalmon kívüli műfaj, s a levélirodalom tanulmányozása mind az irodalmi, mind a gyakorlati írásbeliség problémakörébe vág. Az itt vizsgált missilisek címzettei és frói elsősorban középnevesek, részben főnevesek vagy deákjaik. A keltezési hely szerinti nyelvterület korlátozott (dunántúli és északnyugat felvidékről származó adatok lényegében nincsenek). A címzés, a bevezető és befejező formulák, a keltezés, az aláírás módszeres tárgyalása a levél szerkezeti elemei szerint differenciálja a szerző eredményeit. A szerzőnek a levélre vonatkozó összefoglalásából úgy látszik, hogy e legkevésbé hivatalos — de mégis kötött szerkezetű — műfaj a XVI. század második felében legéggé függetleníteni tudta magát a latin mintáktól, s nemcsak abban, hogy magyar levél-formulakészlet alakult ki, hanem abban is, írja Papp L., hogy e formulák — legalább részben — nem szolgai másolatai a latin formulák (22).

A késői-középkorban s a korai humanizmus évtizedeiben feltűnt magyar nyelvű missilisek nagy utat jártak be a XVI. század

végéig. S ha ennek a rohamos nyelvi fejlődésnek a vonala — a szerző feltételezése szerint is — megért valahol a XVII. században, valóban elengedhetetlen lenne tanulságul hívni a XVII. és XVIII. századi levéltudományt, azokat az ismert és ismeretlen levélírókat, akik a magyar köznyelv kimunkálásán fáradoztak a barokk korban. Papp László kutatási eredményei szinte kimeríthetetlen gazdagságú forrásterületre, a régi kéziratok levéltudományra irányítják figyelmünket.

Hopp Lajos

Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc (1763—1832). Bp. 1964. Akadémiai K. 326 l. 1 f.

Felvilágosodás kori tudománytörténeti irodalmunk ismét öröndetesen gyarapodott: Süle Sándor Pethe Ferenc életét és munkásságát dolgozta fel monográfiájában. Pethe, miként előtte és utána oly sokan, szintén megkísérelte, hogy külföldi tapasztalatait, elsősorban a mezőgazdaság korszerűsítésével és a természettudományok terjesztésével kapcsolatban, itthon hasznosítsa. Ezért indította folyóiratait, írta szakkönyveit és tudomány-népszerűsítő munkáit. Nem feladatunk, hogy a monográfia szaktudománytörténeti vonatkozásaihoz hozzászóljunk. Pethe Ferencnek a magyar mezőgazdaság korszerűsítésével kapcsolatos munkásságát érdemeinek megfelelő mértékben tárgyalja a szerző.

Az alábbiak során Süle monográfiájának csupán néhány irodalom- és sajtótörténeti vonatkozására szeretnénk kitérni. Pethe sajtótörténetünk szempontjából is jelentékeny személyiség, hiszen nevéhez három lap indítása is fűződik, köztük az első magyar nyelvű szakfolyóiraté. A szerző elődmutató alapos-sággal elemzi e lapok cikkei, közleményei, meglátja a mögöttük rejlő küzdelmes szerkesztői munkát, valamint a kétszáz fő körül mozgó kis olvasótáborot. A korabeli magyar nyelvű hírlapok olvasóinak a száma — ellentétben Süle hivatkozásával a Magyar Hírmondó előfizetőinek a számára — lényegesen nagyobb: 1000—1200 körüli volt. Ha ehhez hozzávesszük, hogy e lapok sokat foglalkoztak gazdasági vonatkozású kérdésekkel is, rámutathatunk arra a jelenségre, hogy míg irodalmi és szakfolyóirataink olvasóinak a száma csupán egy-két száz között mozgott, addig az irodalmi és gazdasági közlemények mellett elsősorban mégis csak híreket tartalmazó újságok sokkal népszerűbbeknek bizonyultak.

Pethe folyóirataival és magyar nyelven írt tudományos munkáival kapcsolatosak nemzeti nyelvünk fejlesztését célzó törekvései. Első szerkesztőink: Rát Mátyás, Barczafalvi szabó Dávid és Pethe Ferenc szerkesztői

munkásságuk során kényszerültek arra, hogy az új fogalmak számára, amelyek az újságírással kapcsolatban kerültek elő, új szavakat alkossanak. A szerző joggal emeli ki Pethe demokratikus törekvéseit annak érdekében, hogy a tudományokat magyarul, közérthetően szolgáltassa meg.

Kevésbé érthetünk azonban egyet azzal, ahogyan a Kazinczy—Pethe közti ellentét magyarázatát kívánja megadni. Igaza lehet Sülenek abban, hogy az eddigi, főleg nyelvészeti szakirodalom, Pethe teljes munkásságát nem ismerve, elfogultan ítélte meg a kérdést és kizárólagosan Kazinczynak adott igazat, aki többször bírálóan nyilatkozott Pethe nyelvújításairól és stílusának darabosságáról, provincializmusáról, és aki Pethe túlzásai miatt már az egész neológia sikerét is féltette. Nem tekinthetjük azonban helyesnek egy újabb, ezúttal Kazinczy-ellenes elfogultsággal való megoldását e kérdésnek. Nem kívánhatjuk természetesen, hogy egy agrártörténeti monográfia irodalomtörténeti részletkérdésekben is otthonos legyen. De azt joggal kérhetjük számon, hogy az egyébként nagy szorgalommal összegyűjtött és felhasznált szakirodalomban, az irodalomtörténeti vonatkozásoknál miért nem használta fel a szerző irodalomtörténetírásunk újabb eredményeit? Mert, ebben az esetben Kazinczyt, ha Pethével kapcsolatos félreértéseiről meg is róhatta volna, semmi esetre sem marasztalhatta volna el azért, hogy Gvadányit „káromkodva olvasta” és hogy nem kért Dugonics hazafiasságából. Kettejük ellentéte kétségkívül a köztük levő ízlésbeli különbségben rejlik. Kazinczy még a szakíró Pethének sem tudta megbocsátani a vulgáris stílust és az izléstelen szókoholmányokat: ő kifejezetten azt kívánta még a szaktudományok művelőjétől is, hogy egyben szépíró is legyen. Ugyanakkor Pethe munkásságát emberségesnek és hasznosnak nevezte, de hozzátette, hogy a filológiához nem konyít. És ebben nagyjából igaza is volt. És ha valóban Pethére gondolt volna Kazinczy ismert epigrammájában a szántással és a vetéssel kapcsolatban — miként ezt Süle feltételezi —, akkor sem a mezőgazdasági munka lebecsülését, hanem csak a provinciális stílus kárhoztatását akarta vele kifejezni. Viszont az is igaz, hogy Batsányi, akinek véleményét a szerző elmulasztotta felhasználni, a Mercure Étranger-ben Pethéről írva éppen azt emelte ki 1813-ban, hogy munkásságából sok jó származhat nemcsak a gyakorlati hasznót, hanem a stílust illetően is. Pethe stílusának védelmére fel lehetett volna még hozni azt a jótékony változást, amely Pethe szerkesztői fellépésével kapcsolatban figyelhető meg a Gazdasági Újság stílusán, mint ahogy erre Benkő Loránd rámutatott.

Kókay György

T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp. 1965. MTA Irodalomtörténeti Intézete — Akadémiai K. 135 1. (Irodalomtörténeti Füzetek, 48.)

Erdélyi Ilona könyvének a bevezetése érdekes olvasmányt ígér. A Kazinczy Gábor körét bemutató felsorolás olyan neveket tartalmaz — Erdélyi János, Kuthy Lajos, Lukács Lajos, Dobrossy István, a Vachott-testvérek, Egressy Gábor, Szigligeti Ede —, amelyeket eddig alig láttunk címlapon, legfeljebb cikkekben, névmutatókban; tevékenységük köztös, író-politikus jellege miatt kimaradtak az irodalmi és történelmi kutatásokból egyaránt.

Az Ifjú Magyarország és Fiait Magyarországnak megkülönböztetésével a szerző nemcsak a terminológiában teremt rendet, hanem a szellemtörténeti korszakolást is cáfolja. Világosan elválasztja Kazinczy Gábor és Petőfi nemzedékét, de hangsúlyozza a köztük levő kapcsolatot is, hiszen az Ifjú Magyarországot Petőfiék „szálláscsinálójának” tartja. A tanulmány érdeme, hogy megtalálja azokat a szájakat is, amelyek Kazinczyék körét az egykorú haladó európai mozgalmakhoz fűzték. Farkas Gyulával szemben bebizonyítja, hogy a Junges Deutschland eszméinek első közvetítői Kazinczy Gábor és barátai voltak, és megrajzolja a fejlődés további vonalát, amely a Junges Deutschlandtól a francia kultúráig vezet.

A tanulmány legérdekesebb része a Kazinczyról rajzolt arckép és a lapkiséretek története. Kazinczy bonyolult jellemét, színes egyéniségét műveiből, barátai levelezéséből és a körülötte kavargó botrányokból ismerjük meg. A szerző nem értékeli túl szépirodalmi tevékenységét, jelentőségét nem írói kvalitásai, hanem szervezői munkája alapján állapítja meg. Kazinczy szerkesztői próbálkozásait jórészt kiadatlan források alapján jellemzi, aprólékos életrajzi és történelmi tények gyűjtésével feltételezéseit is mindig elfogadhatóvá tudja tenni.

Kazinczy mellett a fiatal irodalom három másik tagja, Lukács Lajos, Kuthy Lajos és Dobrossy István kap néhány oldalt a tanulmányban. A néhány adat segítségével képet kapunk az Ifjú Magyarországnak legalább a három alakjáról. A továbbiakban, a pesti társaság tagjainak felsorolásánál is hasznos lenne néhány mondatos tájékoztatás, pl. érdekes lenne tudni, hogy milyen kapcsolatban állt a pesti baráti körrel Somogyi Antal, a reformkor félelmetes híré ifjú szónoka, a szatmári 12 pont későbbi szerkesztője, aki a társaság kibővülésének idején a pozsonyi meggygyűlések állandó szereplője. (Lásd: Rácz István: A szabadelvűség vándor apostola, Acta Universitatis Debreceniensis. Tom. III/1)

Az Ifjú Magyarország nemzedéke az 1840-es évek elején átadta a küzdőteret a következő generációnak, Petőfiéknak, a fiatal irodalomtagjai szétszóródnak az országban. Az Ifjú Magyarország korszaka, amelyet a tanulmány tárgyal, ezzel lezárul, de tagjainak, különösen Kazinczynak későbbi évei sem érdektelenek számunkra, amelyek kívül esnek a mozgalom időszakán, s így részletes feldolgozásuk a tanulmányban nem kaphatott helyet. Megoldásra váró probléma van sok. Érdekes lenne vizsgálni Kazinczy megyei tudósításait a Pesti Hírlapban, azt, hogy az Ifjú Magyarország eszméi hogyan élnek tovább a gyakorlati politika színterén, de Kazinczy megyei szereplésének vizsgálatán át vezet az út országgyűlési beszédeinek megértéséhez is. A szabadságharc bukása után véglegesen visszavonul, de az irodalmi élethez fűző szájakat egyoldalú elhatározással nem lehet elszakítani, régi barátai levelekkel, kérésekkel, kérdésekkel akarata ellenére is az irodalomhoz kapcsolják. (Az Egyetemi Könyvtár Kazinczyhoz írott levélgyűjteménye nagyon sok érdekes nevet és témát tartalmaz, hogy csak találomra Szilágyi Sándort, Toldy Ferencet vagy Degré Alajost említsük.) A nyitott kérdések megválaszolása a további kutatás feladata, amelyet az előzmények kitűnő rajzával T. Erdélyi Ilona tanulmánya könnyít meg.

Kovács Magda

Mályuszné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés történetéhez a XIX. század második felében. Bp. 1963. Színházstudományi Intézet — Országos Színház-történeti Múzeum. 119 1. (Színház-történeti Könyvtár, 10.)

A könyvecske mind tárgyát, mind feldolgozásmódját tekintve szerves folytatása Mályuszné Császár Edit előző, ugyancsak a Színház-történeti könyvtár sorozatban megjelent publikációjának (*Adatok a magyar rendezés első évtizedeihez*. Bp. 1962.). Ott a rendelkezésre álló gyér és szűkszavú adatok alapján igyekezett rekonstruálni az 1790-től az 1860-as évek elejéig terjedő korszak rendezői gyakorlatát. A XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeit illetően például szinte kizárólag az előadott művek szövegében található szerzői utasításoknak, valamint az egykorú társulatok fennmaradt jelmez- és díszletjegyzékeinek gondos vizsgálatából leszűrte feltevésekkel kellett beérnie. A jelen munkájában tárgyalta periódusra vonatkozólag viszont már bővebb és érdemlegesebb forrásanyagra — mindenekelőtt aránylag nagyszámú, részletes utasításokat és jelenetvázlatokat tartalmazó rendezőpéldányra — támaszkodhatott. A dolgozat nyitányán — híven a

címbe is feltüntetett, elsődlegesen adatfeltáró célzathoz — egy sor ilyen rendezőpéldány meglehetősen tüzetes ismertetése áll. E dokumentumok ugyan inkább csak a rendezői munka külsőleges, technikai jellegű mozzanataiba nyújtanak bepillantást, mint a díszletelés, a világítási effektusok, a szereplők térbeli elhelyezkedése, a nagyobb csoportmozgások — ám a rendező feladatát a szóban forgó időszakban még alig terjedt túl ezeken a vonatkozásokon. A rendezésnek mint az írói mű színpadra állításában központi jelentőséggel bíró, önálló alkotó tevékenységnek mai értelemben vett fogalma ekkoriban még sem a színházi gyakorlatban, sem a közönség és a kritika tudatában nem alakult ki. Ezért nem — vagy csak elenyésző mértékben — hasznosíthatta a szerző tárgya kapcsán a korabeli színikritikák máskülönbösen igen gazdag és értékes anyagát. A kor színházi bírálói (Gyulai és Salamon ugyanúgy, mint a náluk egy nemzedékkel fiatalabb Péterfy és Beöthy) szinte mindig beírik az egyes színészi alakítások rövid jellemzésével és értékelésével, s eszükbe sem jut, hogy a látott előadást mint valami egységes rendezői koncepciót tükröző szerves egészet ítélik meg.

A könyv bevezetése hangsúlyozza, hogy színművészetünk — mind a műsorpolitika, mind a játéktípus tekintetében — már az 1860-as évektől kezdve a polgári ízlés nyomjára bélyegét. A polgárságnak a valószínű s egyúttal látványos és hatásos színházra irányuló igénye biztosít az addiginál nagyobb súlyt a rendező működésének is. A két részre tagolódó dolgozat a továbbiakban a korszak két legjelentősebb rendezőegységének: Molnár Györgynek és Paulay Edének művészi arculatát vázolja fel. Az első (terjedelmesebb) fejezet Molnár György munkásságával foglalkozik. Benne a szerző „a polgári színház egyik hazai megteremtőjét” ismeri fel, aki mind a Budai Népszínház létrehozásával, mind — a műfaj ekkori elsekélyesedésével nem számoló s ezért eleve kudarcra ítélt — népszínmű-kultuszával addig színházba nem járó társadalmi rétegek közönséggé nevelését akarta előmozdítani. Jellegetes rendezői módszereit két rendezőpéldányának bemutatásával érzékelteti: az egyik az 1868-ban bemutatott *Bem hadjárata* című — minden irodalmi értéket nélkülöző, pusztán hazafias látványosságnak szánt — revühöz, a másik Shakespeare *A viharjának* 1874-i Nemzeti Színház-i előadásához készült. (Ez utóbbi az egész könyv terjedelmének mintegy felét tölti ki.) Molnárnak a fokozott színszerűségre és dekorativitásra, a vizuális élmények előtérbe helyezésére irányuló törekvése — mutat rá Mályuszné — teljesen egybeesett a meiningeni iskola stíluseszményével. Molnár a meiningeniekkel egy időben, de tőlük függetlenül alakította ki a maga

elképzeléseit, ám ezek a felvilágosodás puritán dramaturgiai elveihez ragaszkodó, a színház feladatát csupán az írott szöveg tolmácsolásában látó hazai kritika elutasításába ütköztek. S mire a meiningeniek „világhírré jutottak és az irány győzedelmeskedett, az ő pályája befejezett nyert”.

Paulay Ede színházértörténeti jelentőségét a szerző elsősorban a „polgári középfajú dráma” meghonosításában és a műfajhoz szabott játéktípus kialakításában látja. Utal Paulaynak arra az — egyébként már a korábbi szakirodalomban is kiemelt — érdemére, hogy pontos, fegyelmezett munkára nevelte együtttestét, s az egymástól többé-kevésbé független virtuóz egyéni produkciók hagyományát jól egybehangolt, tudatos összjátékkal váltotta fel. Alaposan átgondolt, a legkisebb részletre is kiterjedően precíz rendezői gyakorlatának illusztrációjaként három Paulay-féle rendezőpéldányból (egy Augier- és két Csiky Gergely-darabból) közül meggyőző példákat. Bizonyos polemikus éllel hangoztatja, hogy Paulay rendezői elveit erősebb szálak fűzik idősebb magyar pályatársai: Szigligeti, Egressy Gábor, Szerdahelyi Kálmán, Molnár György tevékenységéhez, mint azokhoz a külföldi mintaképekhez, amelyeket vele kapcsolatban rendszerint emlegetnek. A külföldi ösztönzések szerepét természetesen Mályuszné sem tagadja, ám ezek sorában főként a közvetlen francia hatásnak, az ekkor már nyomtatásban is megjelenő párizsi rendezőpéldányok, „livret scénique”-ok példájának tulajdonít fontosságot a Szigligeti idején még domináló laube-i osztrák befolyással szemben. Paulay műsorpolitikájáról szólva is leszögezi, hogy a francia darabokat közvetlenül a párizsi színházak repertoárjából vette át; a bécsi Burgtheater ebben a tekintetben semmiféle közvetítő funkciót nem töltött be.

Mályuszné Császár Edit érdekes anyagot feltáró, a magyar és nemzetközi szakirodalom beható ismeretéről is tanúskodó könyve hasznos előmunkát színházértörténetünk talán legelhanyagoltabb ágának: a magyar rendezés történetének átfogó igényű feldolgozásához.

Oltványi Ambrus

Sziklay László: Az ifjú Hviezdoslav. Bp. 1965. MTA Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai K. 190 1. (Irodalomtörténeti Füzetek 50.)

Lapos korban a nagyság szükségszerűen magánnyal társul. Hviezdoslav, a szlovákok máig első költője szinte egész pályáján egyedül küzd a „maga irányá” mellett. A kiegyezés utáni évtizedek szlovák irodalmának története a magyarénál is lehangelőbb; a miénknél jóval merevebb-erőszakosabb

Gyulaik szorítják ott vissza az ellenzéki fiatalság korszerű kezdeményezéseit.

Sziklay László könyve nyilván egy nagyobb monográfia bevezető része. A fő kérdés, amely köré vizsgálódásait csoportosítja: hogyan nőtt Hviezdoslav nacionalista és epigon kortársai fölé, honnan az az eszmei tisztaság és művészi bátorság, amely nagyságának is, magányának is alapja. Gondosan összeállított életrajzzal (huszonkét éves koráig kísérő hőstét) és a magyar, német, szlovák nyelvű zsengek elemzésével bizonyítja a származás — paraszti életmódú, demokratikus szemléletű, kurtanemes család — és neveltetés — a magyar nyelv és kultúra alapos megismerése — jelentőségét a költő különleges fejlődésében.

A magyar irodalomtörténész két fontos tanulságot vonhat le e fejtegetésekből, egy speciálisat és egy általánosabbat. — Az első az abszolutizmus korabeli magyar értelmiség megítélésével kapcsolatos. Hviezdoslav Miskolcon és Késmárkon járt gimnáziumba, Eperjesen jogakadémiára. Mindenütt demokratikus légkör fogadta, józan társadalmi és nemzeti tolerancia, sőt — még a későbbi cipszerek közt is — negyvennyolc hagyományainak tisztelete. A kisvárosi intelligencia általában fölötté állt a kisebbségi torzalkodásnak. A nacionalizmus elsősorban a fővárosban és a megyei dzsentrik világában divott; a költőnek is Árva megyében kellett szembenéznie vele.

A másik következtetés: klasszikusaink — főleg Petőfi, de Arany is — Hviezdoslav számára nemcsak irodalmi példát vagy társadalmi útmutatást jelentettek, hanem a nemzeti elfogultság fékezését is. Petőfi — Goethe és Shakespeare mellett —, harmadik nagy mintaképe a világirodalmi tájékozottságú fiatalembernek; ez elve elválasztja őt a közép-európai arányok provinciális megítélőtől. Igazi kulturáltság — ha nemzeti célú is —, nem nélkülözheti a kozmopolita elemeket, s Petőfi tisztelőjének ment kell maradnia a korlátozott sovínizmustól.

Minden monografikus írás bizonyos tényanyagból és annak koncepciózus magyarázatából áll. Sziklay feltétlenül az adatok összegyűjtésével és ellenőrzésével végzett jelentősebb munkát. Különösen meggyőző a vidéki magyar gimnáziumok szellemének bemutatása, valamint a magyar hatások filológiai feltárása Hviezdoslav korai költészetében. E kérdésekben egyébként a szerző kutatásai a szlovák nacionalista irodalomtörténetek több torzítását megdöntik. (Egy érdekes mozzanatot mégis elnagyoltnak érzek a biográfiában: az árvai dzsentri-rétgel való szakítás történetét. Sziklay — helyesen — megkérdőjelezi az esküvői pálfordulás határos legendáját, de kielégítő tényszerű indokolást nem ad helyette.)

A tanulmány értelmező részei, sajnos, lényegesen gyengébben sikerültek. Kifogásaim részben módszertaniak, részben nyelvhelyességek. Sziklay a mindenkori alapos analízis helyett néhány mutatós „varázsszóval” intézi el élet és mű legkényesebb ellentmondásait. Hviezdoslav élményeit (gyermekkorától az ügyvédi vizsgáig) gépiesen egy „jó” illetve egy „rossz világ” összeköztetésére vezeti vissza; finom lélektani rezdüléseket, drámai fordulatokat kerül meg olyan semmitmondó terminusokkal, mint a költő „lelki alapszövetének” módosulása, a „szlovák őstönvilág” feltörése, stb.; a műelemzést pedig többnyire tartalomközléssel helyettesíti.

Még bántóbb azonban, és az adott tudományos színvonalon teljesen érthetetlen az a stílárius hanyagság, amely a kötetet jellemzi. Fűlsértő szlavizmusok (pl. „Az Új szlovák iskola demokratizmusával, radikális polgári irányával *különbözött* a Stúr-epigonok általa Stará slovenská školának [Régi szlovák iskolának] nevezett csoportjával, az 1861-i turócszentmártoni gyűlés óta a szlovák politikai élet hangadóival.” 39. l.), esetlen mondat szerkezetek (pl. „... de az egész, úgy ahogy van, az első — megengedjük — bátor talan lépés valami olyasmi felé, ami pontosan az ellenkező irányba mutat, mint ami azoknak a célja volt, akik a kötetke kiadását elősegítették.” 118. l.), fogalomzavarok (pl. a felező tizenkettest azonosítja az alexandrinussal a 18. lapon stb.) és képzavarok (pl. „a kedvetlenség piszkának letörtsége bénította volna meg...”, vagy „Zakvitnul... [Kivirított. II. 52] c. költeményben azért borult virágba az ugar, mert egy fiatal emberpár éppen szerelme magjával vetette be...” 125. ill. 132 l.) bukkannak föl lépten-nyomon; sőt a levonatok felületes átnézése folytán durva helyesírási hibák is maradtak a végleges szövegben. Az effajta elhamarkodottság sem a szerzőnek, sem lektorainak, sem a kiadónak nem válik dicsőségére. Elvégre a helyes nyelvhasználat az irodalomtörténetírásban sem kivételes erény, hanem alapvető követelmény.

Merhán Miklós

Kunszery Gyula: A magyar szonett kezdetei. Bp. 1965. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 107 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 47.)

Tizenegy évvel Bajza epigramma-teóriája előtt Kazinczy megírta a *Szonett* elméletét (1817). Tanulmánya azt bizonyította a kortársak előtt, hogyan lehet és kell *írni* szonettet. Kunszery Gyula most megjelent érdekes és gondos tanulmánya pedig azt bizonyítja, miként lehet és kell nyomon követni és *értékelni*, élvezni egy műforma alakulását, törté-

neti fejlődését. Ezen túlmenően: a korábban és különböző célkitűzéssel megírt verstani könyvek többnyire sejtették, Kunszery határozottan tanúsítja, mily gondos kutatómunkát igényel a szonett-kérdés boncolgatása. Három vonatkozásban is: irodalomtörténetileg, verstaniilag és filológiaiilag; e háromhoz pedig a fejlett esztétikai igénynek kell esaklakoznia. Kunszery Gyula a szonett-kérdés problémakörének centrumát Kazinczy körül vonja meg. Noha tanulmánya irodalomtörténeti korszakokat ölel fel — Kazinczy és körének törekvéseiben, nyelv- és stílusújító, műformátokéleletesítő kezdeményezéseiben látja a probléma megoldásának nyitját.

Két ponton viszont ellene kell mondanunk megoldásának:

1. a Kazinczy-korszakot megelőző időszak tárgyalása — meghatározott terjedelem mellett is — túlságosan elnagyolt. Ezt a szórványos adatok nem teszik indokoltá. Kazinczy a jelzett, *Sonett* c. tanulmányában még futólag is alaposabban nézett körül a szonett kialakulásának történetében, gondosan elválasztva a francia és az olasz ágat, ez utóbbihoz kapcsolva Petrarca költészetét. Úgy tetszik, ennek megfelelően Kunszery Gyula nem tekintette át teljesen a magyar kialakulás minden mozzanatát. Túláságosan és csakis az irodalmi szakanyagra hagyatkozott. Elkerülte figyelmét pl. Verancsics Antal két szonettje, egy olasz (Madregale) és egy latin (Latine) nyelvű. Pedig érdemes lenne megvizsgálni a hazai szonett-terminés szempontjából ezek értékét, noha nem magyarnyelvűek. Ezzel máris kiszélesítené az első szonett határát, időben, Faludító — a régi magyarság felé.

2. Nyomatékosabban kellene érinteni Petrarca és Kisfaludy Sándor kapcsolatát a műformában. Ha csak gyér nyomok, vagy csupán sejtések vannak — azokat. Legalább oly mértékben, amint egy korábbi tanulmányában éppen a szerző tette meg (It 1957. 2. sz.: A Himfy-vers nyomában). Nincs helyünk szóban forgó tanulmányának bővebb idézésére, annyi azonban idekivánczik, hogy „a Petrarca-féle klasszikus olasz szonett felépítésében kétségkívül hasonlít a Himfy-szakhoz, ám a két strófa-szerkezet között lényeges különbségek vannak ... És így — bár eyeekben Petrarca költészetének Kisfaludyra gyakorolt nagy hatása közismert tény — a szonettek és a Himfy-szak verstani viszonyának vizsgálatát — egyelőre nyugodtan mellőzhetjük” (i. m. 207.). Úgy gondoljuk, hogy nagyobb, önálló tanulmány keretében ezt az egyelőre-t jórészt meg lehetett volna szüntetni, s ennek megfelelően a kellő irodalomtörténeti és műfaj történeti ágyazottságba került volna Kazinczy tanulmánya is.

Kunszery Gyula igényességét jelzi az is, hogy a négy főrészt (*Szórványos előzmények; Kazinczy kezdeménye; Kazinczy köre; „Szonett-*

áradat”) helyesen megválasztott témájának vizsgálata után *Néhány kapcsolatos kérdés-t* is felvet. Így a szonett-fordításokét, a szonett-elméletét és a szonett-zenéjét. Tulajdonképpen ezekben a fejezetekben összegezi a szerző, hogy a korábban tárgyalt fejezetek történeti áttekintésében mily irodalmi-esztétikai szintet érnek el a szonettek. A fordítások és eredeti munkák éppen ezáltal kerülnek megfelelő értékrendbe, hogy a szonettek írásakor, belesimulva a kor általánosabb irodalmi- és stílustörekvéseibe, miként tesznek finomabb igénynek eleget a verstani és esztétikai követelményeknek.

Nyilvánvalóan nem volt könnyű egy többszemponútú műfaji kérdéscsoportot egyetlen rendező elvnek alávetni, hiszen írók, és irányzatok, fordítások és folyóiratok, elméletek és „szonett-háború” keveredtek egyazon korszakban is. Egy már történetileg lezárult korszak tényleges és szerteágazó összefüggéséből kellett egyetlen szempontra koncentrálni kiválogatni az anyagot. Ezt a feladatot Kunszery Gyulának lényegében sikerült megoldania. Éppen kutatószenvédelye és fokozott esztétikai igényessége teszi tanulmányát igen rokonszenvenessé; ezzel tudta következetesen célkitűzését megvalósítani. De ez arra is felhívja a figyelmet, történeti áttekintése meg is követelné, hogy megadja a szonett-elmélet mai értékelését. Ezt bizony jószerint az olvasóra bizza, pedig nagyon odakíváncziknek tanulmányába.

Végül a filológiával kapcsolatban egy sajátos mozzanatot tennénk szóvá. A tanulmány jegyzeteiben végig és következetesen kísért: a régi vagy régebbi forrásanyagot használja fel és jelöli meg, holott tetemes részüknél újabb, sőt véglegesnek tekinthető és kritikai igénytel készült is rendelkezésre áll. Ilyenekre gondolunk: Batsányinak Faludiról írt tanulmánya már megtalálható a Batsányi kritikai kiadás III. kötetében (1961.); Turóczi-Trostler József tanulmánya. Az első magyar szonett-ről a *Magyar irodalom — világirodalom* I. kötetében (1961.); Révai József Kölcsy-tanulmánya *Válogatott irodalmi tanulmányok* c. kötetben (1960.). Hasonlóképp: miért kell jelölni a régi (esetleg múlt századi) kiadásokat — Kármán, Berzsenyi, Kazinczy, Kölcsy műveire gondolunk —, amikor ma már rendelkezésünkre állnak a kritikai vagy ily igénytel készült kiadások?

A fenti kifogások elsősorban arra akarják a figyelmet irányítani: mivel Kunszery Gyula egy műfaj fejlődésének történeti áttekintését végezte el, önmagában véve zárt, teljes egésznek mondható tanulmányban — felépítésének és interpretálásának csekély módosításával elérhette volna, hogy a teljes és hosszú időre kielégítő megoldását is adja a szonett-kérdésnek.

Kovács Győző

Elek László: Justh Zsigmond. Gyula, 1964. Békés megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya. 195 l. 7 t.

Elek László monográfiájában nincs nyoma eredeteskedésnek, sajnos azonban önálló koncepciónak sem igen: egészében véve csupán kutató-elődei eredményeinek összegezését adja. Nemcsak az életrajz alapvető tényanyagában: a jellemzésre s a gondolatmenet továbbllendítésére szintén, elődöktől vett idézetek szolgálnak. Diószegi András és Gálos Magda tanulmányaira támaszkodik leginkább a szerző — néhány jelentős ponton új, saját gyűjtésű adalékokkal egészítve ki azokat. A helyi (békési, orosházi) és fővárosi lapok cikkeiből vett adatok pontos korfestést tesznek lehetővé (az I. fejezetben), érdekes vonatkozásokra hívják fel a figyelmet Justhnak az agrárszocialista mozgalommal való kapcsolatát illetően (V. fej. 1.), s ugyane forrásból kapunk képet az író kultúrpolitikus-szerepéről is. Ez az irodalomszervező és műpártoló Justhról szóló IV. fejezet számíthat a legnagyobb érdeklődésre: Elek itt tárgyalja az irodalmi szalon megalapításának történetét, valamint Justh szenttornyai életmódját, színházalapító és -irányító tevékenységét.

A monográfus módszerét nem tartjuk a legszerecsesebbnek: szigorúan kronológiai szempont szerint rendezte el anyagát, az eszméi, társadalmi és stílusos problémák kifejtése egymással váltakozva, elszórtan, első felvetődésükkor történik. Ez a didaktikus fokozatosság ugyan jó bevezetővé avatja a művet Justh világába, azok számára, akik először hallanak e témáról, az ismeretterjesztő jelleg azonban a behatőbb tudományos vizsgálat gátjának bizonyul. Hiányzik a műveket egészükben megragadó kritikai szemlélet: a részletek igaz volta ellenére csak elvont, leíró jellemzést, s nem pedig jól érzékelhető, viszonyító értékeléseket kapunk; így aztán elmaradt az indoklás is Halász Gábor véleményének cáfolata mögül, a *Napló* vagy a regény esztétikai elsőbbségét vitató perben.

Németh László, aki még nem ismerhette a *Naplót*, így írt Justhról: „Halála pillanatában félúton van a dilettantizmus és íróság között”. Halász Gábor egyértelműen a *Naplót* tartotta Justh főművének. Elek válaszáat csak a fejezeteleésből és egy félmondatból olvashatjuk ki, ő a regényírónak adja az elsőbbséget. Szerintünk a novellák, az újságcikkek s a töredéknek maradt ciklusból elkészült regények, kiegészítve az irodalmi szalon megalapítására irányuló törekvással és a szenttornyai parasztszínház létrehozásával, a pálya hosszmetsetét adják, a *Napló* két része pedig, mondhatni, kereszmetsetet. Az *egyniség csak a kettőből együtt* fejthető meg. A *Napló* ma is rendkívül élvezetes olvasmány; s van-e

még ilyen éles tükör a századvégről egy is?! Bár nem szépirodalom, szép eszközökkel dolgozik. Mindenképpen érték. A regények meg a novellák nálunk szándékú, de elsősorban eszméket szemlélő művek, jellegzetes emlékezetes hőseik ellenére is felemás értékű alkotások, amelyeket írójuk *élete tesz csak teljessé*. És ez az élet, ez a *Napló*, s a szépprózai munkák, művészi igényükön túl, figyelemfelhívó felkiáltó, és ugyanakkorkérdőjelek sorozata is; mindkettőben egy idegesen éles szemű „analytikus” örökös éberségének, mindent megismerni akarásának öntudatlanul leszüremlett élettansága rejlik. Az életút hosszmetsete valami nagyon szép tisztulást, megnyugvást mutat, azt, hogy a kereszttutak kínzó kétségét és a nagyvilági vakító káprázatot lassan a lényeg látása, az élet fejlődéstörvényeinek biztosságotadó ismerete váltotta fel; ám a férfikorral, beért tapasztalatokkal megjött biztató kiegyensúlyozottság mögött a *Hazai Napló* csalódott-keserű ironiája és magány-élménye, valamint a feltehetően nemcsak orvosi javaslatra történő, évenként ismételt, nyugtalan külföld-járás titka vibrál. A való-ságot alig ismerve vállalkozott idealizmusában gyakorlati tettekre, így szükségszerűen tragédiát hozó, feloldhatatlan kettő-ség húzódik végig Justh Zsigmond életműve mélyén.

Ezt illusztrálja az irodalmi szalon körüli viták kérdése, aminek kellő részletességű tárgyalásával kettős célt szolgált a monográfus: az életrajzi adatközlés mellett társadalmi életünk ellentmondásosságát dokumentálta. Azt, hogy ennek történelmi okait feltárja, elfogultsága nem engedte, mert így azoknak kellett volna, hogy igazat adjon, akik ellenezték Justh javaslatát egy szalon alapítását illetően, amely közelebb hozná egymáshoz az arisztokráciát és a művészeket. Neményi Ambrusnak például, aki tiltakozásában közösséget vállalt a szalonból kirekesztett nem-művész intelligenciával. A negyvennyolc óta még mindig megoldatlan általános polgári egyenlőségi törekvések megtagadását, vagy legalábbis figyelmen kívül hagyását jelentette Justh jószándékú javaslata — irodalmi köntösben politikai harc folyt tehát, s ami irodalmi téren a haladást szolgálta volna, hibáz-tatható volt politikai szempontból.

Justh hírlapírói munkásságával az eddigi kutatók nem foglalkoztak, Diószegi András is csak az irodalmi kapcsolatok vonatkozásában vizsgálta a problémát. A monográfia anyagából kiviláglik, hogy e témakörben Elek László jártas a leginkább, ezért fájlalnunk kell, hogy meglehetősen elnagyolva dolgozta ki az ide-vágó részt. Tematikai csoportosításra szorít-kozott, nem jelölve ki e cikkek helyét a magyar publicisztikában, de Justh életművé-ben sem, nem magyarázta meg őket, s nem

magyarázott *belőlük*, noha — mert hosszabb időszakot fognak át, s mert nem csupán s közvetlenül a társadalmi élet sodra, hanem az alkotói kedv belső kényszere határozta meg tárgyukat, — tán még a *Naplónál* is érdekesebb tanulással szolgálhatnának az író gondolatvilága megértéséhez.

Elek László úgy vélte, sokkal fontosabb — hogy hősét minden oldalról igazolhassa — azt bizonyítani, milyen jó földesúr is volt Justh, mennyire szerették őt parasztjai. Amit e tárgyban mond, annak ellenére, hogy kétségtelenül igaz, mesélő jellege miatt veszít a tudományos előadásmód hiteléből, s amolyan kedvencét — védecét dicsérő, fölösleges bizonykodás lesz. Már rámutattunk tárgyszeretéből fakadó elfogultságára, ez ott bizonyos dolgok ki nem mondására, itt bőbeszédűsége vezetett.

Elek László munkája végeredményében a szorosabban vett irodalomtörténetírás szempontjából is hasznos: összegez és kiegészít. Ám az előző nézeteket inkább beolvasztó, mintsem azokat történeti sorrendben feltérképező jellege miatt mégsem tekinthető az eddigi kutatások teljes összefoglalásának, holott a szerző, mivel ismeretüknek birtokában van, elvégezhetné volna ezt is.

Wintermantel István

A százéves Színésziskola. Írások és képek a múltból és jelenről. A Színház- és Filmművészeti Főiskola centenáriuma. Szerk.: Csillag Ilona. Bp. 1964. Magvető K. 359 l. 11 t.

Amikor a százéves megnyitását ünneplő Főiskola — az alapító okmány ugyanis 1863-ban kelt — emlékkönyvet adott ki, érthető, hogy elsősorban saját jelenlegi arculatát, mint a Felszabadulás után eltelt húsz esztendő diadalát kívánta bemutatni. A 45 lapos történeti bevezetésen kívül néhány meleghangú In Memoriam beszél csak e kiadványban az ezt megelőző nyolcvan év történetéről.

A kötet ilyen módon való profilírozása nem csupán azt akadályozza azonban, hogy a múltból megfelelő képet nyerhessünk, hanem azt is, hogy ennek ismeretében értékelhessük jelenlegi eredményeinket. 45 lapon a történeti rész írójának, Csillag Ilonának, lehetősége nyílik arra, hogy megemlítsa az első tanári kart, de arra már nem, hogy a színikritikus Gyulai és a dramaturg Szigligeti esztétikai nevelőmunkáját saját korukon belül vizsgálva, megállapíthassa, milyen irányokat képviseltek, hogy a meiningeniekre való utaláson kívül a Paulay Edét ért egyéb művészi

hatásokat is felfedhesse, vagy hogy rámutathasson arra, milyen speciális okai voltak a szép magyar beszéd súlyponti helyzetének a tantervben. Noha a kötet a Főiskola jelenlegi oktatási keresztszemetét hiánytalanul akarja adni, nincs tér a régebbi didaktikusok, Egressy Gábor és Hevesi Sándor részletes méltatására, holott nyilvánvaló, hogy nyolcvan éven keresztül — kisebb-nagyobb áttételekkel — rajtuk nyugodott a magyar színészképzés. Nincs „keret” a tananyagot szolgáló színművek alaposabb felbecsülésére sem, — itt bukkant volna elő az az igazság, hogy Hevesiig Egressyből éltünk! — de a növendékek származási és szociológiai adatai sem mérlegelhetők. Mindezek a sajnálatos hiányok természetesen nem a szerzőt, hanem a kötet tervezőit marasztalják el.

Gosztonyi János Gellért Endréről, Simon Zsuzsa „Néhai tanártársai”-ról, Kazimír Károly Hevesiről, mint haladó hagyományról írt kis tanulmányai sorolhatók még a múlt rekonstrukálásának éppen nem hasznos, hanem hasznosnak.

A szerzők többségénél azonban érvényesül a kiadaskor határozatba ment elv: rögzíteni a jelenlegi Főiskola képét. Mivel nemhogy száz, de már tíz év múlva is történelemmé — irodalomtörténetté, színház-történetté, film-történetté, szociológiává — válik minden sor, ez az elhatározás megadja az egyes tanulmányok becseit. Két ne érdekelne, hogy 1965-ben hogyan körvonalazták a „művelt színművész” képét (Hegedűs Géza), hogyan látták drámák és rendezők problémáit Adám Ottó, Herskó János, Kazán István, Szinetár Miklós? Értékes és az elmúlt húsz esztendőre jellemző mindaz, amit Vámos László a színpadi beszéd oktatásáról elmond, vagy a színészeti gyakorlat első huszonnégy tanórájáról, amiről Várkonyi Zoltán ad naplószerű beszámolót. Ma azonban még, ezeken a lapokon, nem szükséges bővebben kitérni rájuk. Kivételesen talán Bikácsi László irodalmi vonatkozású cikke. Tanulmánya — Film és irodalom — elevenen megírt, kellemes olvasmány: a jó elbeszélő készség szinte feledtetni a felületesebben olvasóval, hogyan fonódik a szerző mondanivalói sorába számos eredeti megfigyelés. A nélkül, hogy egyes írók immár évszázados „filmszerűségének” helyesen meglátott és eddig még nem regisztrált tényére bővebben kitérnék, ki kell emelnem azt az irodalomtörténeti és szociológust egyaránt érintő megállapítást: az irodalomban — világszerte! — mai napig milyen kevésbé tükröződik a film-élmény. Ha majd, néhány évtized múlva, ennek a kötetnek valódi értéke kitárul, talán az írói őszinteség is eljut arra a fokra, hogy Euripidész és Shakespeare mellett Walt Disney vagy Fábri Zoltán életművét is megízleltesse hőseivel.

Mátyuszné Császár Edit

Gárdonyi Géza: Isten rabjai. A sajtó alá rendezés és az utószó Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula munkája. Bp. 1964. Szépirodalmi K. 393 l.

Gárdonyi életművében jól felismerhetően tér vissza időnként egy lírai színezetű szerelmi motívum: két egymásnak teremtet, de a sors által mégis más-más pályára rendelt lélek különös viszonyának időtlen hangulata. Ebben a viszonyban sohasem ismerzik meg igazán a nő, de feltárulkozik a körülötte forgó, érte sóvárgó, róla rezignáltan elmélkedő férfi. Egyhelyütt — nem csekély iróniával — így nevezi ezt az író: „Sétálás a Paradicsomkert kerítése körül, kívülről.” Nincs módunk itt vizsgálni, milyen személyes élményekből, férfi és nő viszonyának miféle nézőpontú megítéléséből ered ez Gárdonyinál. (Írt erről e folyóiratban Gergely Gergely 1963-ban és Mezei József 1964-ben.) Az kétségtelen, hogy e motívum különböző variációkban és környezetekben, elbeszélésekben és regényekben sűrűn felbukkan és viszonylag csekély a társadalmi-történelmi kötöttsége. Ott van már a korai *Cyprían*-ban, *A láthatatlan ember*-ben és az *Isten rabjaiban* (történelmies változatok), a *Hosszúhajú veszedele*m több novellájában, az *Ábel és Eszter*-ben, a *Bibiben*, (modern, polgári s némiképpen ironikus változatok) stb.

Ezek közül az *Isten rabjait* — Gárdonyi szavaival — az „epedés végtelen éneke”-ként jellemezhetnénk, hozzátéve: szordinóval és nem éppen a legsikerültebben. Más és más ugyan Emőke és Zéta-vagy Ábel és Eszter között a lehetséges emberi kontaktus s ennek következtében az érzelmek — elsősorban a férfiérzelmek — írói kibontakoztatásának lehetősége, a beteljesületlenség miatti fájdalom lírájának hangszíne — de ezeket figyelembe véve is Jancsi fráter és Margit esetében erőtlenné ez a másutt megkapó líra. A kedvvel, lendülettel rekonstruált hun világ is, az 1860-as évek Pest-Budájának atmoszférája is teltebben, harmonikusabban rezonál a vezérmotívumra, mint a IV. Béla Magyarországa. Jancsi fráter szerzetes-élményei, Rudolf és Marcellus atyával tett útjai, Ábris fráter kétszeri visszatérése a klostomba, csak futó képeket adnak egy kissé vérszegény témának az illusztrációja. A téma: ahogyan Jancsi (apjától tanulva) szemétföldben neveli a legjobb liliomokat, úgy Margit Istennek „szemétföldben” nőtt „méltóságos lilioma”, amely majd századokon át fehérlik a nemzet emlékezetében. Ebben az összefüggésben nyer értelmet az az embertelen önmegalázás, amelyet Margit háborzongató fanatizmussal vállal. És a regényt záró látomásban a kör bezárul Jancsi fráter számára: liliomait a halott királylány-apáca mellére helyezve belátja, hogy a számtalan fajta rabságból álló

világban az Isten rabjaként őrizhette csak meg tisztán szíve legnagyobb kincsét, szerelmét.

Ez a poétikus jelképesség azonban a regényben többhelyütt gyenge prózává lapsul. Néhány szerzetes-portré, néhány zárdai jelenet szcenírozása valóban sikerült. A még gyermek Jancsiban azonban a Pöhöly-gyerek vagy a kis Bornemisza Gergő erőtlenebb ismétlését ismerjük fel, a történelmi képek sokszor okoskodóan anakronisztikusak, viszolygást kelt a *Halotti Beszéd* „beépítése”, Jancsi vallási kételyeinek egy középkori szerzeteshez (még ha kertes is) képest erőltetetten természettudományos háttére stb.

Éppen ezért furcsának érezzük a más Gárdonyi-kötetek sajtó alá rendezésében és utószóval való ellátásában érdemeket szerző Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula nagy apparátussal készült utószavát. Mintha észrevéve, hogy az érdekes író gyenge pontjához érkeztek, túlméretezett apológiát írtak volna a félreértéseket is eloszlatni igyekvő objektív kommentár helyett. Gárdonyi Egerbe zárkózásának történetétől, vallási — világnézeti, szerelmi problémáitól kezdve a magyar klerikalizmus történetének egyes fejezeteiig, a regényt fogadó kritikáig mindent felvonultatnak. Erejüket különösen arra fordítják, hogy ebben a jellegzetesen lírai alkatú regényben lépten-nyomon társadalombírálatot mutassanak ki. Így olyan kétes értékű feltevésekig jutnak, mint pl. az, hogy a „Tiszák és Wekerlék féktelen nemzetiség ellenes politikájá”-nak bírálataként fogják fel IV. Béla és Úros szerb király barátságának megemlítését. (Ha így volna, annál rosszabb volna a regény!)

Az *Isten rabjai* a maga nemében hibái ellenére sem méltatlan reprezentánsa Gárdonyi életművének. Éppen ezért az utószónak a körülötte támadt félremagyarázásokat, félreértéseket tisztázva a mű belső értékeinek és gyengéinek megértésében kellett volna segítenie a tájékozatlanabb olvasókat.

Nacsády József

Szomory Dezső: Az irgalom hegyén. A bevezető tanulmányt írta: Vargha Kálmán. Bp. 1964. Magvető K. 554 l.

Szomory neve észrevétlenül hullott ki a köztudatból a háborús vihar közepette, a történelmi korfordulót jelentő változások hajnalán. Csak most adódott lehetőség azon nemzedék jelentőségének méltatására, munkásságának kritikai értékelésére, amelynek első alkotói periódusa a *Nyugat* indulását megelőző néhány évtizedre esik, s életműve — mint Szomoryé is — átnyúlik a legújabb időkbe.

A bevezető tanulmány írójának, Vargha Kálmánnak érdeme, hogy belülről, lélektanilag próbálja megvilágítani Szomory sajátos egyéniségét. Azt vizsgálja: vajon lelkivilágának rejtett motívumai miképp fonódnak össze művészi gyakorlatával, s egyáltalán, melyek e zárt komplexumnak belső törvényei. Meggyőzően hangsúlyozza Vargha Kálmán a valóság és látszat probléma-körének jelentőségét Szomory filozófiai felfogásában. Ez alapvető dialektikus kategória köré nemcsak ars poetica-i nézetek jegescesednek, de itt rejlik egyéniségének kulcsa is, itt található az az archimedesi pont, ahonnan távlatok nyílnak művészetének megértéséhez: S ami többek között fényt vet arisztokratikus magányára, rejtezésére. Mert rejtezni akart: a látszat plasztikus, simulékony álarcát öltötte fel, s azt többre becsülte a hétköznapi valóságánál. Ugyanennek a koncepciónak vetületét tükrözi stílusának fejlődése is. A zeneiség, stilizálás fokozatosan megszűnik pusztán „hátas” lenni, önálló szerephez jut, a tartalmi elemek rovására is érvényesül. Hogyan lényegül líraivá az, ami addig líraiság, az utánérzés és beleélés bravúra volt: ezt mutatja be Vargha Kálmán finom és pontos analízisek során. A pályaszakaszokat, állomásokat illusztráló novellák megválogatása általában szerencsés, bár elvéve akad közöttük olyan is (pl.: a *Viola Pál pályafutása*), amelynek említése indokolatlannak tűnik. A tanulmány-író előnyösen használja fel és izesíti saját kutatásainak eredményeihez a kortársak és Szomory-ismerő kritikusok (Kosztolányi, Hatvany, Illés Endre) egy-egy helytállónak bizonyult ítéletét. Am ha a teljesség igénye egy viszonylag kisterjedelmű dolgozat kapcsán nem merülhet is föl, néhány hiányosságra mégis fel kellett figyelünk.

A portré és az elemzések akkor keltenek némi hiányérzetet az olvasóban, ha történetesen nem belső megközelítéssel, hanem a külső (irodalmi és társadalmi) környezet felől akarnak eljutni az író életművéhez. Ez csak akkor járhat majd maradéktalan sikerrel, ha Szomory életműve még jobban és teljesebben elfoglalja az öt megillető helyet a tér és idő koordináta-rendszerében. Fokozott tisztázásra vár például az elődökhöz és pályatársakhoz fűző szálak szerepe, de még inkább az utóbbiakra gyakorolt hatás. Egy helyütt ugyan szó esik arról, hogy Kaffka Margit írásain kezdetben Szomory zenei effektusokra építő prózájának nyomai észlelhetők... de vajon Kaffka volna az egyetlen? Kosztolányi elbeszéléseit olvasva, különösen a pályakezdetén írtakat, szembe tűnik szecessziós örökségű dekoratív jellegük, az erős stilizálás. Az inspiráció esetleges forrása után nyomozva nem kellene meglepetést Szomory nevének felbukkanása. Kosztolányi és Szomory ars poetica-jának összevetése, vagy

Szomory és Pap Károly hasontárgyú novelláinak egymás mellé állítása is ígéretes feladat lehetne.

A világirodalom nyújtotta ösztönzést Szomory művészetében Daudet, Balzac, Maupassant neve fémjelzi — amint látszik, kizárólagosan francia befolyás. A névsor mindemellett nem teljes. Zoláról említés sem esik, holott *Az isteni kert* írójának első elbeszélései, amelyek párizsi magánosságában fogantak, meglehetősen naturalista szemléletűek. Úgy véljük, részletesebb elemzést igényelne a kor művészi törekvéseinek Szomory életművével való összefüggése. Csak általánosságban hallunk bizonyos „Gesamtkunst” megteremtésére irányuló erőfeszítésekről. Vargha Kálmán rámutat az ösztönös megfelelésekre, felérzésekre és átszíkrazásokra anélkül, hogy e korrespondenciákat konkretizálná, esetleg — miképp egyszer Proust-ot említi — közismert nevekhez kötné. Csak André Gide-re gondoljunk: prózájának gyakorta emlegetett líraisága, az action gratuite fogalma, stilizálást és formai primátust elvként hirdető művészetszemlélete, szüntelen önelemző készsége, mind olyan rokontípus, amely — ha áttételesen is — de összehasonlításra, gondolatok felvetésére késztet.

Réti Tamás

Gömör János: Emlékeim egy letűnt világról.
A bevezetőt Szalatnai Rezső írta. Bp. 1964.
Szépirodalmi K. 247 l.

Két évvel 1965-ben bekövetkezett halála előtt, 95 éves korában írta meg Gömör János „egy letűnt világ” krónikáját. Saját életkorán túlmenően emlékezései mintegy száz évet ölelnek át, írásain keresztül emberközelbe kerülnek még a múlt század eleji események is. Többek között elmondja, hogy atyja Petőfi-vel egyidőben volt tanítványa Hajósi Dániel tanítónak Kecskeméten és Hruz Mihály, Petőfi lakasadója, édestestvére volt Gömör nagyanja atyjának, Hruz Istvánnak.

Feljegyzéseinek igazi érdekessége azonban e kétségtelen kuriózumok helyett elsősorban Gömör kultúrpolitikai tevékenységében keresendő. Érdekes képet fest a felvidék század-eleji művelődési viszonyairól, melyet jól ismert, hiszen élénk közéleti tevékenységet fejtett ki. Hosszú ideig működött pl. Eperjesen, mint a híres Kollégium igazgatója, ugyanakkor elnöke is volt az eperjesi Magyar Társaságnak, meg a Széchenyi Kör irodalmi szakosztályának.

A könyv leginkább forrásértékű részei közé a szlovákiai magyarság irodalmi életével és magyar nyelvű iskolázatásával foglalkozó fejezetek tartoznak. Az irodalmi élet irányításában és szervezésében fáradhatatlan Gö-

mőry leginkább a kassai Kazinczy Társaság főtítkáráként végzett emlékezetes munkát a harmincas évek elejétől. Az ő és munkatársai működése nyomán fejlődött a társaság a szlovákiai magyarság vezető kulturális fórumává. Legjelentősebb vállalkozásuk talán a Magyar Írás című folyóirat 1932 márciusában történt megindítása volt. Ez a lap kétségtelenül fontos szerepet töltött be, téved, vagy pontatlanul fogalmaz azonban Gömőry, amikor azt állítja, hogy Darkó István szerkesztő minden véleménynek és irányzatnak tárt kaput nyitott. A szerkesztő irányelve valóban a sokoldalúság volt, de határozottan az előremutató tendenciák szolgálatában. Ennek volt a következménye, hogy Móríc Zsigmond is sokat vart ettől a folyóirattól és hogy a budapesti jobboldali irodalompolitika épp ezért, érthetően igyekezett is a Magyar Írás körül csoportosuló írók egységét megbontani. A manővereket Mécs László egy nyilatkozata fedezte, valójában adminisztratív eszközökkel bomlasztották fel őket.

Gömőry János emlékirata a teljesség igénye nélkül jól összefogott summáját adja egy sikerekben és csalódásokban egyaránt gazdag, tartalmas életpályának. Hiányzik azonban a kötet végéről egy összeállítás Gömőry szerény méretű irodalmi munkásságának emlékeiről (pl.: Rezik János: *Fed 1687. évben 'felállított eperjesi vérpad*. Ford.: Gömőry János és Pogány Gusztáv. Liptovsky Svätý Mikuláš, 1931. — Gömőry János: *Az eperjesi kollégium rövid története*. Eperjes, 1933. stb.).

Batári Gyula

Magyar könyvészet. 1945—1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. IV. Művészetek-irodalom-földrajz-történelem. Főszerkesztő Sebestyén Géza. A szerkesztés munkáját az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai Osztályának retrospektív csoportja végezte Komjáthy Miklósné vezetésével. Bp. 1964. OSZK. 616 l. (Bibliographia Hungarica 4.)

Korunkban a tudományos kutatásnak szükséges és nélkülözhetetlen segédeszközeivé váltak a bibliográfiák. Ennek ellenére nálunk csak 1946. január 1. óta jelenik meg rendszeresen (1961-ig havonta, azóta kéthetenként) az Országos Széchényi Könyvtár szerkesztésében az önálló magyarországi kiadványokat számbavevő kurrens Magyar Nemzeti Bibliográfia és mellékleteként a magyar periodikák cikkanyagát feltáró Magyar Folyóiratok Repertórium. A kéthetenként napvilágot látó füzetek az aktuális irodalom gyors áttekintésére alkalmasak, de egy-egy nagyobb időszak anyagának a számbavételéhez a füzetek egész sorát kell kézbe venni és

átkutatni. Ezért bocsátotta közre a könyvtár 1963-ban a *Magyar Nemzeti Bibliográfia 1961—1962.* évi anyagát kumulatív kötetben, 1964-ben pedig az 1945—1960 közötti időszak önálló magyar könyvtermését tartalmazó, öt kötetre tervezett Magyar Könyvészet 4. kötetét, mely az ETO szakbeosztása szerint csoportosítva anyagát a 7-es (művészet), 8-as (irodalom) és 9-es (földrajz és történelem) szakok anyagát adja közre, időben elsőként tehát azokat a részeket, amelyek a szakrendben az utolsó helyen állnak. Ez a sorrendi kiemelés két szempontból is indokoltnak látszik. Egyrészt ezek azok a szakok, amelyek a szakembereken túlmenően a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is leginkább tarthatnak számot, másrészt mint többségükben történeti jellegű ismeretanyag, leginkább igénylik a nagyobb időszakot felölelő bibliográfiai feltárást. (A természettudományok többségénél és az alkalmazott tudományoknál a kutatás elsődleges forrásai a legfrissebb kutatások eredményeit közlő kurrens bibliográfiák, a régebbi publikációk itt általában csak a tudománytörténeti kutatás számára fontosak.)

A Magyar Könyvészet 4. kötetét tehát fontos segédeszközé az irodalomtudományi és irodalomtörténeti szakkutatásnak is. Ez a kötet — az egész kötet terjedelmének több mint a felét kitevő irodalmi anyagon túl — éppen azokat a tudományokat tartalmazza, amelyeknek 1945 utáni általános elvi és számos vonatkozásban részeredményei is elsőrendűen fontosak az irodalomtudomány számára. A szerkesztésnek az a gyakorlata, hogy az egyes szakok fejezetszámai után utal a rokon- vagy kiegészítő anyagot tartalmazó fejezetekre, az irodalom esetében a nyelv-tudományra (400) és a folklorra (398) történő utalással konkretizálódik. Számos utalásra akad a kötet használója az egyes fejezeteken, alcsoportokon belül is. Abban az esetben ugyanis, ha valamely mű tárgyánál fogva több szakcsoportba tartozik, teljes címléírással abban kapott helyet, amelybe leginkább beleillik, a többiben szerzőjének és címének feltüntetésével szerepel s utalás történik oda, ahol a mű összes adatai megtalálhatók. Így már a 4. kötet irodalmi részébe is belekerült rövid jelzéssel és utalással egész sor olyan munka, amelynek teljes címléírása más kötetekben kap majd helyet, de az irodalomtudományi szakkutatás sem nélkülözheti őket (pl. az esztétikai munkák). A sorozatok keretében napvilágot látott művek is két helyen kerültek felvételre: teljes leírásukkal az egyes műveknel s rövidítve sorozatcímük alatt. Rendkívüli módon megkönnyítik a szerkesztők a kutatók munkáját azzal, hogy a tudományos szempontból fontosabb gyűjtőkötetekről: tanulmánygyűjteményekről, évkönyvekről, szépirodalmi an-

tológiákról, egyes szerzők műfordításait tartalmazó gyűjtőkötetokről, stb. analitikus címleírást adnak, azaz a kötetek részletes anyagát tartalomjegyzékszerűen is közlik. Szépirodalmi antológiáknál, műfordítás-kötetekenél a kötetben helyet kapott szerzők neveit sorolják fel a közlés sorrendjében. Az analitikusan feltárt kötetek anyagában való tájékozódást az utolsóként megjelenő 5. kötet könnyíti meg s teszi lehetővé majd, amely betűrendes mutatókat fog tartalmazni az 1—4. kötetek anyagáról.

A 8-as szak, az irodalom anyagát a bibliográfia az alábbi további csoportosítás szerint bontva teszi közzé: Világirodalom (ezen belül: irodalomtudomány, vegyes szépirodalmi gyűjtemények, ifjúsági irodalmi gyűjtemények), majd az egyes nemzeti irodalmak (az anyag terjedelmétől függően esetleg ezeken belül is további alcsoportok: irodalomtudomány, irodalom egyes írókról, szépirodalom műfajok szerinti bontásban, szerzői gyűjtemények, ifjúsági irodalom; a kevés anyagot tartalmazó nemzeti irodalmak esetében azonban csak mechanikus betűrend) s függelékben — mivel általában több nyelv irodalmát felölelik — az irodalmi sorozatok. Ez a csoportosítás biztosítja ugyan a kötet anyagának könnyű, egyszerű áttekinthetőségét, de egyszer-egyszer jellegükénél fogva eltérő műveket von össze egy csoportba, máskor összetartozókat választ el egymástól. A „Világirodalom” „Irodalomtudomány” alcsoportjában pl. a valóban elméleti művek szomszédságában kaptak helyet a bibliográfiai is, köztük számos efemer értékű, esetleg egy-egy aktuális politikai esemény kapcsán készült rövid jegyzék. Az elég nagyszámú bibliográfiát — véleményünk szerint — célszerű lett volna külön csoportként közölni. A terjedelmesebb anyagot tartalmazó nemzeti irodalmak műfaji csoportosítása viszont egy-egy több műfajban alkotó szerző munkáit választja szét egymástól, ami az ilyen szerzők összes műveinek számbavételét nehezíti meg. Megkönnyíti majd ezt az 5. kötet névmutatója, de a szépirodalmi művek műfaji hovatarozását figyelmen kívül hagyó egyszerű betűrendes rendezési elv is elégséges lett volna s biztosíthatta volna az azo-

nos szerzők egyazon szakba tartozó munkáinak együttes megtalálását.

A művek címleírását a szerkesztőség a könyvtári szabvány előírásai szerint végezte. E téren egyetlen fogyatkozásra szeretnénk felhívni a figyelmet: Mark Twain álnév s M alatt sorolandó betűrendbe, nem pedig Twain, Mark formában, ahogy a 820-as szakcsoporton belül több ízben is történt. Indokolatlannak tartjuk végül, hogy a 870-es szakon belül az ókori latin irodalom alkotásai mellett kaptak helyet teljes címleírásukkal egyes, a nemzeti irodalmak latin nyelvű időszakába tartozó munkák: pl. Taurinus Paraszti háborúja, Erasmus művei, vagy ifj. Horváth János Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémaival foglalkozó munkája. A szerkesztőség akkor járt volna el helyesen, ha Morus Tamás *Utópiájához* hasonlóan ezeket a műveket is a megfelelő nemzeti irodalmakhoz utalta volna.

A Magyar Könyvészet 4. kötete e kisebb, a munka értékét és fontosságát egyáltalán nem csökkentő fogyatkozásai, szeplői ellenére is hasznos segédeszköze a szak kutatásnak. A kutató a Magyarországon nyomtatott, magyar és idegen nyelvű könyveket találja meg benne az időszaki kiadványokban megjelent publikációk közül csak azokat tartalmazza, amelyek különnyomat formájában, esetleg valamely sorozat keretében, önállóan is napvilágot láttak. A magyar vonatkozású könyvtermésnek az országon belül megjelent műveken kívül van azonban egy másik fontos rétege is: ez a hazai szerzőknek külföldön magyarul vagy idegen nyelven megjelent műveit s külföldön élő magyar szerzőknek a munkáit foglalja magába. Ezeknek a kiadványoknak a számbavétele ebben a bibliográfiában nem, de az újabb időben másutt sem történt meg, holott irodalmunk termékeinek egyre több nyelvre történő fordítása s a külföldön megjelenő mind több magyar nyelvű munka megjelenése miatt fontos lenne. Az Országos Széchényi Könyvtárban folyó gazdag és intenzív bibliográfiai tevékenység feljogosít bennünket, hogy nemzeti bibliográfiánk ezen adósságának kiegyenlítését is nemzeti könyvtárunktól várjuk.

Fülöp Géza

Az Irodalomtudományi Bizottság munkájáról

Folyóiratunkban a jövőben tájékoztatást adunk az Irodalomtudományi Bizottság ülésén megvitatott, szaktudományunk közvéleményének érdeklődésére számító, fontosabb témákról, s általában a Bizottság folyamatos tevékenységéről. A Bizottság tagjai: *Barta János, Bán Imre, Bodnár György, Czine Mihály, Diószegi András, Garamvölgyi József, Hopp Lajos* (titkár), *Illés László, Keresztury Dezső, Király István, Klaniczay Tibor* (elnök), *Nagy Péter, Németh G. Béla, Nyirő Lajos, Pándi Pál, Somogyi Sándor, Sölér István, Szabolcsi Miklós, Szauder József, Tóth Dezső, Tolnai Gábor, Vajda György Mihály, Waldapfel József, Weber Antal.*

Az Irodalomtudományi Bizottság 1965. november 1-én ülést tartott. Napirendjén a következő kérdések kerültek megbeszélésre:

1. Tájékoztató a szocialista országok irodalomtudományi intézetei vezetőinek budapesti konferenciájáról.

2. Egy nemzetközi irodalomtudományi folyóirat terve (*Vajda Gy. Mihály*)

3. Az *Acta Litteraria* programja (*Tolnai Gábor*)

4. Javaslat egy nemzetközi társaság létrehozására a magyar nyelv és irodalom tanulmányozása céljából (*Klaniczay Tibor*).

1. A Bizottság tudomásul vette az 1965. májusában Budapesten lezajlott nemzetközi konferencia határozatait, azok megvalósítását támogatja. (Erről itt bővebben nem szólunk, mert a konferencia lefolyását és a határozatokat a *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1965. 4. száma részletesen ismerteti.)

2. A marxista irodalomtudomány új orgánumának terve mintegy évtizede merült fel s megvalósításának kérdését a szocialista országok akadémiai intézeteinek vezetői magukévá tették. A folyóirat gerincét általános, nemzetközi érdekű elméleti és történeti szempontú tanulmányok alkotnák, helyet biztosítva a nyugati kutatások eredményeinek és marxista kritikájának, a tudományos szintű polémiáknak. Emellett referátumok, munkabeszámolók, bibliográfiák révén elősegítendő a szocialista országok irodalomtudományi kutatása közötti kapcsolatok kiépítését; másrészt tájékoztatná erről a nemzetközi irodalomtudományi szakmai közvéleményt. Az új folyóirat célja tehát az lenne, hogy a marxista irodalomtudományi kutatások olyan problémáinak biztosítson publikációs lehetőséget, amelyek túllépik egy-egy nemzeti irodalom kereteit, vagy ha azokon belül is maradnak, nemzetközi érdekűek. A *Vajda György Mihály* által készített tervezet részletesen foglalkozott a folyóirat tartalmi és szervezeti kérdéseivel, a szerkesztés problémáival s az anyagi feltételekkel. A Bizottság alapos vita után úgy határozott, hogy támogatja a javaslatot, elvileg egyetért egy világnyelveken megjelenő, nemzetközi marxista irodalomtudományi folyóirat megalapításának tervével, s a javaslat-tervezetet bizonyos kiegészítésekkel az I. Osztály Vezetősége elé utalja. A Bizottság fontosnak tartja, hogy a nemzetközi folyóirat mellett kedvezően oldódjék meg az Irodalomtörténet újra-megindításának ügye, amely az osztályvezetőség támogatásával már az MTA elnökségére került.

3. *Tolnai Gábor* akadémikus, az *Acta Litteraria* felelős szerkesztője, beszámolt a folyóirat szerkesztési gondjairól, a következő évek programjáról. Az I. Osztály idegen nyelvű folyóirata elsősorban azt a feladatot tölti be, hogy a magyar irodalomtudomány kimagasló eredményeit közvetítse külföldre. Az *Acta Litteraria* és a tervezett új folyóirat szerencsésen egészítené ki egymást, feladatukat tekintve nincs köztük átfedés, sőt együttes meglétük kívánatos. A Bizottság a szerkesztőség munkáját továbbra is támogatja.

4. Tudományos és kulturális életünkben évek óta fölmerül a magyar nyelv és irodalom külföldi tanulmányozásának, a magyar nyelvészet és irodalomtörténet külföldi művelői és egyetemi oktatói támogatásának, vagyis a külföldi magyar filológiának a kérdése. A problémát számos körülmény rendkívül időszerűvé és sürgetővé teszi. Ezek részletezése után *Klaniczay Tibor* javaslatot tett a magyar nyelv és irodalom tanulmányozásának nemzetközi szervezetére. A Bizottság határozottan állásfoglalt a javaslat mellett és kívánatosnak tartja, hogy történjék

kezdemenyezés a magyar filológiai kutatások nemzetközi szervezeti keretének megeremtésére. Olyan szervezetre volna szükség, amelynek tagjai, résztvevői a hazai magyar nyelvészek és magyar irodalomtörténészek, illetve a szocialista országokban, valamint a kapitalista országokban dolgozó magyar filológusok, egyetemi oktatók és kutatók köréből verbuválódnának. A szervezeti megoldás lehetőségeként fölmerült az a vélemény, hogy a vázolt nehézségek ellenére a szervezeti formát a javaslatban is említett nemzetközi finnugor tudományos társaság keretében lehetne megeremteni. Igaz, hogy ennek a formának volnának előnyei, ugyanakkor számos megfontolás ellene szólna. Talán célszerűbb megoldás lenne egy új nemzetközi társaság létrehozása (Association Internationale de Philologie Hongroise) nemzetközi vezetőséggel, amelynek titkársága Budapesten működne. E titkárság valamelyik akadémiai intézethez kapcsolódva is működhetne, s így gyakorlatilag kevés új anyagi terhet jelentene. A társaság más hasonló nemzetközi szervezetek mintájára önállóan fejthetné ki tevékenységét (egy tájékoztató kiadvány indítása, időnként kongresszusok rendezése, ösztöndíjak biztosítása stb.). A jelek szerint az ilyen társaság alapítására vonatkozó magyar kezdeményezés igen kedvező visszhangra találna az érdekelt külföldi szakemberek körében. Az előkészítő tárgyalások megindítására jó alkalmat teremtené az 1966-ban megrendezendő magyar nyelvészeti kongresszus, amikor számos külföldi magyar specialista fog összegyűlni. A Bizottság a javaslatot a vita alapján kiegészítve az I. Osztály vezetősége elé bocsátja.

Hopp Lajos

Az Irodalomtörténeti Intézet Klasszikus Magyar Irodalmi Osztályának vitaülése

Az Irodalomtörténeti Intézet Klasszikus Magyar Irodalmi Osztálya 1966 május 12-én vitát rendezett Lukácsy Sándor „Petőfi és Cabet” című tanulmányáról. Hozzászólók voltak, sorrendben: *Martinkó András*, *Waldapfel József* (kétszer), *Gáldi László*, *Mezősi Károly*, *Csukás István*, *Varga János*, *Fenyő István*, *Spira György*, *Oltványi Ambrus*, *Pataki Ferenc*, *Haraszti Éva*, *Tamás Anna*, *Imre Lajos* és *Szauder József*.

A vita résztvevői elismeréssel szölk a tanulmány úttörő jellegéről, újszerű módszeréről és eredményeiről, melyek Petőfi világnézeti és költői fejlődésének eddig megoldatlan rejtélyére, döntő fontosságú szakaszára vetnek világosságot.

Waldapfel József akadémikus szerint a tanulmány meggyőzően bizonyítja, hogy Petőfi kronológiai jegyzeteinek forrása Cabet „Histoire populaire de la Révolution française” című munkája volt, s hogy a költő 1846 tavaszán, világnézetének forradalmasodása idején ismerkedett meg e művel. A dőmsődi tartózkodás alatt Pálffy Alberttal közösen végzett történelmi stúdiumok jelentőségét korábban is hangsúlyozta az irodalomtörténetírás, anélkül azonban, hogy e stúdiumokról közelebbit tudott volna mondani. Beck Károly tanúságtételét a kutatás eddig lebecsülte, elhanyagolta; a tanulmány érdeme, hogy kellő és igazolt szerephez juttatja fontos közléseit. Cabet műveiben Petőfi a korabeli kommunizmussal találkozott, s ez nem is maradt rá hatás nélkül. Valószínű, hogy Petőfi nemcsak az Histoire populaire-t, hanem Cabet más írásait, mindenekelőtt az Ikáriát is olvasta; e kérdés tüzetes vizsgálata további sürgős és fontos feladat. — *Spira György* különösen a szerző módszerének újdonságát és mintaszerűségét emelte ki; a tanulmány — mondotta — igen csekély forrásanyagból, Petőfi szűkszavú jegyzeteiből, „mintegy bűvészmutatvánnyal” eredményes következtetésekre jut. — *Haraszti Éva* szerint a tanulmány nemzetközi fórumokon is figyelmet kelthet, ezért javasolta, hogy a külföldi olvasó igényéhez alkalmazott formában valamely világnyelven is megjelenjen. — *Oltványi Ambrus* szintén a külföldi eszmetörténeti kutatásokra hivatkozott, és szükségesnek mondotta, hogy hasonló munkálatok nálunk is széles körben meginduljanak. — *Pataki Ferenc* arra hívta fel a figyelmet, hogy a szerző munkáját mennyire megnehezítette, hogy Cabet szerepét illetően hazai előtanulmányok nélkül kellett dolgoznia.

A tanulmánynak azt az állítását, hogy Petőfi jegyzeteinek forrása Cabet műve, az értekezlet — mint cáfolhatatlant — egyhangúan elfogadta. A tekintetben, hogy a költő csakugyan olvasta is az Histoire populaire-t, csupán *Pataki Ferenc* hangzatos különvéleményt, fenntartva azt a lehetőséget, hogy Petőfi talán kölcsönként szöveget másolt le, *Gáldi László* pedig azt mondotta: nem bizonyos, hogy Petőfi a teljes művet végigtanulmányozta, lehet, hogy csak belelapozott, „a zseni kevésből is sokat ért”.

Eltérőbbek voltak a vélemények arról, hogy mikor foglalkozott Petőfi a Histoire populaire olvasásával. *Martinkó András* szerint talán már 1845 végén hozzákezdett, mivel egy-két hónap aligha lehetett elegendő a teljes mű elolvasására; *Imre Lajos* 1847 novemberét, a hazai társadalmi helyzet forradalmi kiéléződésének időszakát mondotta az olvasás valószínűbb dátumának; *Szauder József*, elismerve, hogy Petőfi világnézeti fordulatának Cabet műve lényeges tényezője volt, nem látta tisztázottnak, hogy mikor került a költő kezébe a könyv.

Ami Cabet hatásának kimutatását illeti, több hozzászóló meggyőzőbb érveket követelt a tanulmánytól. A szöveg hasonlóságok Cabet és Petőfi munkáiban nem feltétlenül vallanak hatásra, kölcsönzésre — mondották többen — hiszen a költő nemcsak Cabet-nál, másutt is találkozhatott hasonló gondolatokkal, pl. a párbajról az egykorú hazai sajtóban (*Varga János*), az emberi jószág, ill. gonoszság társadalmi determináltságáról Eötvösnél (*Martinkó András*), Széchenyinnél (*Varga János*). *Feryő István* példákat hozott fel arra, hogy a reformkori sajtó bőségesen foglalkozott a társadalomátalakító eszmékkel, külföldi munkásmozgalmakkal; Petőfi ismerhette ezeket a közleményeket is. *Gáldi László* arról beszélt, hogy a külföldi hírlapok olvasása szintén fontos gondolatközvetítő lehetett, s ezért jó volna tudni például, hogy milyen újságok jártak a Pilwaxba.

A tanulmány túlzott jelentőséget tulajdonít Cabet hatásának — mondta *Csukás István* — a költő világnézeti fordulata egyoldalúan intellektuális magyarázatot ad. *Mezősi Károly* szerint is a könyvértékelés csak másodlagos lehetett, a világnézeti változás fő oka Petőfi családjának anyagi romlása, a költő deklasszálódása. Többen hangsúlyozták, hogy a hazai politikai feszültség megnövekedése nem lebecsülhető ösztönzője volt Petőfi forradalmi költészetének (*Szabad György* levélben, *Mezősi Károly*, *Varga János*). Az utóbbi kérdéshez kapcsolódott a vitának az a különösen élénk része, mely az 1846. évi galíciai felkelés problémáját taglalta. A galíciai események megrázó hatását nem lehet kiiktatni Petőfi forradalmi eszmélkedésének tényezői közül — mondta *Varga János*, és ugyanilyen értelemben szólt fel *Waldapfel József* akadémikus, *Mezősi Károly* és *Tamás Anna* is. *Varga János* szerint éppen a galíciai felkelés bukásának hatása adhat magyarázatot arra, hogy Petőfi miért kezdett el behatárolni a francia forradalom történetével, a galíciai események irányították a költő figyelmét a nemzeti és társadalmi problémák összefüggésére és tragikus összeütközésének lehetőségére.

Voltak hozzászólók, akik egy-egy kérdés további kutatását kérték a szerzőtől: honnan ered a világszabadság eszméje Petőfinél (*Erényi Tibor* levélben, *Martinkó András*); milyen német ideológiai hatásokkal lehet számolni (*Oltványi Ambrus*). Kisebb részletkérdésekben is volt vita: *Varga János* szerint a saint-simonizmusnak tekintélyes hatása volt a múlt század negyvenes éveiben; „A királyok ellen” című versnek a szerző által javasolt dátumát többen megkérdőjelezték (*Imre Lajos*, *Mezősi Károly*, *Oltványi Ambrus*, *Waldapfel József* második hozzászólása).

Egymással is vitakoztak a hozzászólók. *Martinkó András* kifogásolta Cabet életének és munkásságának részletes tárgyalását; *Waldapfel József*, *Gáldi László* és *Oltványi Ambrus* nem tartotta ezt fölöslegesnek, *Haraszti Éva* és *Pataki Ferenc* pedig még többet is szívesen olvasott volna róla. *Haraszti Éva* felszólalása a francia jakobinus történetírás angol párhuza- maival is foglalkozott; *Pataki Ferenc* — szemben *Martinkó András* véleményével — egyetértett Cabet ideológiájának kommunista minősítésével: az Histoire populaire írása közben Cabet plebejus radikálisból kommunistává lett.

Aránylag kevés szó esett — mint ezt az elnöklő *Szaunder József* a vita összefoglalásában megjegyezte — a tanulmánynak arról a részéről, mely Petőfi költészetének fejlődésrajzát adja, az első hazafias versektől a Felhők korszakán át a dömsödi fordulatig, s olyan eddig nem tárgyalt kérdést is felvet, mint a „tükörversek” problémája. *Spira György* szerint a szerzőnek az az eljárása, hogy Petőfi egyes szavainak, motívumainak (haza — emberiség) fölbukkanását, ill. eltűnését vizsgálja, s ebből von le következtetéseket, a tanulmány első felének egzaktságot igénylő módszeréhez képest „csak szükséges rossz”, *Szaunder József* szerint sem feltétlenül meggyőző. Jobban meg kell világítani annak a Petőfinak a szellemi arculatát, aki Cabet hatását magába fogadta — ez azonban már nem egy tanulmány, hanem egy monográfia feladata.

Lukácsy Sándor röviden válaszolt a hozzászólásokra. Közölte, hogy Cabet Ikáriájának magyarországi hatásával jelen tanulmánya folytatásában, Petőfi egyéb francia olvasmányaival pedig tanulmányisorozatban kíván foglalkozni; Petőfi német ideológiai kapcsolatainak földelését *Fekete Sándor* munkájától várja. Tanulmánya írásakor arra törekedett, hogy a költőt ért hatások tekintetében világosan megkülönböztesse azt, amit Petőfi bizonyosan olvasott (Cabet) attól, amit csak olvashatott (egyes hírlapi cikkek stb.).

A MTA Textológiai Munkabizottságának vitája a Jókai Kritikai Kiadás szövegkritikai kérdéseiről

A MTA Textológiai Munkabizottsága 1966. április 28-án tartott ülésén megvitatta *Stoll Bélának* a Jókai Kritikai Kiadás néhány újabb megjelent kötetéről az ItK részére készült szakrecenzióját. A Bizottság azért tüzte napirendjére ennek a rendkívül alapos bírálatnak a vitáját, mert a magyar textológiai munka felszabadulás utáni felvirágzása óta első ízben került sor megjelent köteteknek a szűkebb értelemben vett szövegkritikai szempontú vizsgálatára. Tudvalevő, hogy a kritikai kiadások az író szándékához legközelebb álló hiteles szöveg

viszaállítása és közlése mellett a filológiai feladatok egész sorát hivatottak megoldani. Így a művek kronológiájának, az egyes művek keletkezéstörténetének megállapítása, a mű fogadtatására, utóéletére vonatkozó adatok regisztrálása, a források földerítése, s nem utolsó sorban a magyarázatra szoruló helyek nyelvi, történeti, tárgyi stb. szempontú jegyzetelése szintén a kritikai kiadások sajtó alá rendezőinek a feladata. A különböző kiadásokról készült eddigi szakbírálatok főként ez utóbbi feladatok megoldását tették mérlegre s az egyes köteteket ennek színvonalára alapján ítélték meg. A Jókai Kritikai Kiadásról is már több részletes szakrecenzió jelent meg, de ezek is csaknem kizárólag a jegyzetelés módjával, az apparátussal foglalkoztak. Nem csupán a legnagyobb méretű textológiai vállalkozás, vagyis a Jókai-kiadás, hanem az egész textológiai munka szempontjából is nagy fontosságú és felette időszerű tehát egy olyan elemzés, mely teljesen a szövegre, annak pontosságára, az alapszöveg helyes kiválasztására, a variánsok közlési módjára, vagyis a legszorosabban vett szövegkritikai kérdésekre szorítkozik, vállalva az ebből adódó egyoldalúságot is. A Textológiai Bizottság joggal számíthatott arra, hogy *Stoll Béla* ilyen jellegű bírálatát nem csupán a Jókai-kiadás szerkesztőinek és sajtó alá rendezőinek nyújt majd értékes segítséget a munka további tökéletesítéséhez, hanem messzemenő tanulságokkal jár a többi kritikai kiadás, illetve az egész hazai szövegkritikai munka metodikája számára is.

Stoll Béla bírálatát és a vita igazolta a várakozást. A vita résztvevői egyöntetű elismeréssel adóztak *Stoll Béla* példamutatón módszeres és fáradtságos munkájának, amelynek nyomán igen fontos elvi problémák kerültek szőnyegre. Az eszmecsere főként a következő textológiai szakkérdések körül bontakozott ki: 1. hogyan lehet elkerülni, illetve minimumra szorítani a természetes emberi gyalogságból (a figyelem lankadásából), illetve a nyomdai okokból adódó hibákat; 2. mi legyen az eljárás az alapszöveg tekintetében; 3. mi tekintendő variánsnak? Az első kérdéssel kapcsolatban valamennyi felszólaló helyeselte azokat a praktikus tanácsokat, melyeket *Stoll Béla* ad recenziójában. Egyetértettek a bizottság tagjai abban is, hogy a variánsok közlésében — különösen újabbkori prózai szövegeknél — kívánatos a nagyobb szelekció, az írótlól immár független szövegmódosulások (pl. nyelvjárási vonatkozásban) mellőzése. *Lengyel Dénes* és *Nagy Miklós*, a Jókai-kiadás szerkesztői figyelmeztettek azonban arra, hogy egyes a recenzius által elhagyhatónak ítélt változat-típusok helyenként az író eredeti szövegét őrzik, vagy legalább is nem bizonyítható ennek ellenkezője. Ezért a variánsok csökkentése terén csak igen nagy körültekintéssel lehet majd eljárni.

A legélénkebb vita az alapszöveg kiválasztásának kérdése körül alakult ki. Több hozzászóló (*Király István*, *Nagy Péter*, stb.) elismerve azt, hogy a bírálatban kifogásolt esetekben *Stoll Béla*nak igaza van és valóban nem az általánosan elfogadott első kötetkiadás, hanem a sajtóban előbb megjelent szöveg áll közelebb az író műhelyéhez, aggályosnak ítélték azt a javaslatot, hogy egy sok kötetes kiadás esetében az egyes sajtó alá rendezők minden alkalommal külön-külön tisztázzák az alapszöveg kérdését. Véleményük szerint ez zűrzavarra vezetne, s továbbra is szükség van egy általános elvre, vagyis annak meghatározására, hogy az író műveinek melyik kiadás (kiadás-típusa) veendő alapul. Többek hozzászólása után (beleértve a Jókai-kiadás szerkesztőit is) egyöntetűen kialakult az az álláspont, hogy egy munkahipotézisszerű direktívára e téren valóban szükség van, s e vonatkozásban nem kifogásolható, hogy a szerkesztők az első kötet-kiadásokat tekintették kezdetben kiindulópontnak. (Nagy érdemük, hangsúlyozta éppen *Stoll Béla*, hogy elvetették az addig minden újabb Jókai kiadás alapjául szolgáló ún. nemzeti kiadást.) Az esetek jó része ugyanis igazolta választásukat. Ugyanakkor viszont ehhez az elvhez nem szabad mereven ragaszkodni. Ha az egyes változatok összehasonlítása során kiderül, hogy az általános gyakorlattal ellentétben más szöveg bizonyul helyesebbnek, ekkor habozás nélkül azt kell alapul venni, vállalva az ezzel járó újabb fáradtságot és munkát. Sőt az is elképzelhető — különösen olyan hosszú életű alkotónak, mint Jókainak az esetében —, hogy időközben megváltozott a módszere, s míg munkásságának korábbi periódusában az egyik szöveg-típus, addig később egy másik őrzi leghitelesebben alkotását. Ezért kívánatos a korábbi álláspont felülvizsgálata.

A vita nem egy résztvevője (*Király István*, *Nagy Miklós* stb.) szóváltette, hogy *Stoll Béla* szigorúan textológiai szempontú bírálatát folytán egyes kutatók akaratlanul méltánytalan helyzetbe kerülnek. Ugyanis úgy tűnhet, mintha a bírált kötetek sajtó alá rendezői különösen rossz munkát végeztek volna, hiszen nem tudhatjuk, hogy akár a Jókai-kiadás korábbi kötetében, akár más kiadásoknál miképpen alakul a főszövegben kimutatható hibaszázalék. *Stoll Béla* válaszul közölte, hogy végzett ilyen összehasonlító szűrőpróbákat. Ennek eredménye szerint a korábbi Jókai-kötetekben éppúgy mint néhány más kiadásban (beleértve saját kötetét is), a figyelmetlenségből eredő hibák aránya nem sokban tér el a most tárgyalt Jókai-kötetektől. Vannak ugyan esetek, ahol ez a százalék jóval kisebb (pl. egyes Mikszáth-kötetek), egészében azonban a vizsgálat eredménye nem annyira a Jókai-kiadás speciális problémájára, mint inkább egész textológiai munkánk helyzetére, s ezzel az előttünk álló feladatokra, a munka további finomításának, a munkamódszer tökéletesítésének szükségességére

Vet fényt. Más dolog természetesen, ha a hibaszázalék nagysága az alapszöveg helytelen kiválasztása folytán nő magasra. Megállapítható például, hogy bár a *Margócsy József és Margócsy Józsefné* által gondozott *Eppur si muove* szövegében a hibák száma jóval magasabb, mint több más kötetnél, mégis az ő munkájuk volt a leggondosabb. A figyelmen kívül hagyott hibák száma ugyanis a vizsgált kötetek között náluk a legalacsonyabb, így a hibaszázalék nagysága a szerkesztői utasítás merev követésének a következménye. A Bizottság a mondottak alapján egységesen arra a következtetésre jutott, hogy a kitűnő textológiai elemzés által feltárt hibák, illetve az egyes kutatókat ennek folytán ért jogos bírálat nem azonosítható a saját alárendezés terén végzett egész munkájuk értékelésével. Többen kiemelték, hogy a *Margócsy-házaspár és D. Zöldhelyi Zsuzsa* munkája az apparátus gazdagsága, az új filológiai eredmények megalapozottsága és a jegyzetelés pontossága tekintetében a Jókai-kiadás eddigi legjobb teljesítményei közé sorolható. A Bizottság ezért felkérte az ItK szerkesztőségét, találja meg a módját annak, hogy a folyóirat olvasói e körülményekről szintén informálva legyenek.*

A vita tanulságai alapján a Bizottság felkérte a Jókai-kiadás szerkesztőit, hogy hasznossá tegye az elhangzottak tanulságait, s elhatározta, hogy további vitákat is fog rendezni egyes kritikai kiadások problémái fölött, lehetőleg a textológiai munka más és más aspektusát állítva előtérbe. Mivel a kritikai kiadások igen bonyolult és sokrétű munkafolyamat eredményeképpen jönnek létre és sokféle anyagot tartalmaznak, az egy kérdésre koncentrálni vázsgálat igen célravezetőnek bizonyult.

K — K

7041

Eötvös József könyvtára

Az Eötvös Collegium dísztermében mindig is külön gyűjteményként őrizték az intézmény névadójának könyvgyűjteményét, s e becses forrásanyag, bár részletes tanulmányt senki sem készített róla, nem volt ismeretlen a kutatók előtt (vö.: Sötér István: „Eötvös József”, 400. l.). De az csak a minap derült ki, Móra László közleményéből (A Könyvtáros, 1964. január, 23—25. l.), hogy e párszáz kötet csupán egy része Eötvös József könyvtárának, s egy másik rész — ugyancsak több száz mű — a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárába került, alkalmasint még Eötvös Loránd szándéka szerint. Az Irodalomtörténeti Intézet vezetősége, mielőtt tudomást szerzett erről, azzal a kéréssel fordult a Műszaki Egyetem Könyvtárának igazgatójához, tegye lehetővé, hogy a filológiai feldolgozás megkönnyítése végett a nagy író könyvgyűjteményének két fele egyesíttessék. A könyvtár igazgatója és felettes hatósága, méltányolva a kérés tudományos célszerűségét, szívesen beleegyezett, s 1965 júliusában a 646 kötetből álló gyűjteményt az MTA Eötvös Könyvtárának engedte át.

A címjegyzéknek csupán futó megtekintése is elárulja, hogy a tudomány milyen értékes forrásanyagnak és kutató eszköznek jutott birtokába. Eötvös József nagy gondval gyűjtötte a korabeli francia, német, angol politikai irodalmat és különösen a történetírók műveit, s aki a reformkor eszméivilágának tanulmányozásával foglalkozik, a hagyatékban igen hasznos segítségre talál. Számos mű ugyanis, melyet eddig hiába kerestünk a hazai gyűjteményekben, Eötvös József könyvei közt fellelhető. Csak egy jellemző példa: ismeretes, hogy Petőfi könyvtárában megvolt Esquiro's „Histoire des Montagnards” (1847) című munkája; megvolt, de elkallódott, s Magyarországon eddig nem tudtunk e mű egyetlen példányáról sem; most végre Eötvös József hagyatékában rábukkantunk.

A gyűjteményt tehát minden reformkorkutató haszonnal forgathatja, az Eötvös-filológia pedig különlegesen fontos tanulságokat meríthet belőle: olvasmányainak ismeretében jobban megismerhetjük „A karthausi” és az „Uralkodó Eszmék” írójának szellemi főkészültségét, érdeklődésének irányát. Nagy olvasó volt; a francia forradalom történetéről nem csupán Thiers és Mignet közkezen forgott munkáit szerezte be, hanem számos egyéb is, Rabaut Saint-Etienne, Fantin-Desodoards, Lacretelle, Mirabeau, Sieyès, Mme de Staël, J. Benner stb. műveit, még Buchez és Roux hatalmas opuszát is, az „Histoire parlementaire de la révolution française” negyven kötetét (melyet egyébként Petőfi is meg akart venni). Eötvös alapos közgazdasági stúdiumairól, melyek a kapitalizmus kritikáját közvetítették hozzá, olyan könyvek vallanak, mint M. Chevalier, De Gérando, Proudhon és több korai szocialista írásai s a pauperizmus szakirodalmából pl. Kleinschrodé (ez is olyan mű, melyet egyetlen más hazai könyvtár sem birtokol). A centralizáció hívének olvasmányai közül természetesen nem hiányozhattak Cermenin munkái sem.

*A folyóirat a jogos igénynek e vita-ismertetés közlése útján tesz eleget. (A szerk.)

Eötvösnek szokása volt ceruzavonással megjelölni a fontosnak, érdekesnek tartott passzusokat, és gyakran írt a lapszélre megjegyzéseket; ezek segíthetnek kinyomozni egy-egy gondolatának forrását.

Eötvös könyvtárának hozzáférhetővé válása nagy és szép leckét ad fel a tudománynak. Először is tisztázni kell, melyek voltak valóban az ő könyvei (mert néhány kötetben Trefort névalírásával találkozunk); továbbá érdemes kutatni más könyvtárakban a hagyaték esetleges szétszóródott darabjai után (az Egyetemi Könyvtárban Capefigue „Le gouvernement de Juillet... 1835” című munkájának olyan példánya található, mely az ex-libris tanúsága szerint Eötvös anyjává volt). A legfontosabb persze az, hogy a hagyaték számtalan új adata révén Eötvösről alkotott képünk új vonásokkal egészüljön ki, kíváncsok tehát, hogy az alapos feldolgozó munka — Eötvös olvasmányainak és műveinek egybevetése — mielőbb megkezdődjék.

Lukácsy Sándor

Albert Tezla kutatásai és könyvei a magyar irodalomról

1959 óta négy alkalommal látogatott Magyarországra *Albert Tezla* amerikai professzor, hogy magyar vonatkozású munkáihoz anyagot gyűjtsön. *Tezla* a minnesotai egyetem irodalomtanára, szűkebb kutatási területe az angol romantika. Az 1950-es években nagyszabású monográfia megírásához fogott, amely szintézist adott volna az európai romantika irodalmának. Ez vezette el a magyar irodalomhoz, melynek kedvéért egyelőre félretette témáját is.

Tezla professzor kiváló magyar nyelvtudása révén tehát már egy évtizede foglalkozik intenzíven a magyar irodalommal. Ez annál is inkább méltánylandó, mert a munkájához szükséges feltételeket is neki magának kellett előteremtenie. Mindenekelőtt jól összeválogatott magyar könyvtárat fejlesztett ki tanszékén. Ennek alapjait szakismeretű és amerikai katalógusok segítségével vetette meg, később azonban felvette a kapcsolatot az Országos Széchényi Könyvtárral, ahonnan megkapta valamennyi általános jellegű magyar irodalomtörténeti munka teljes címlírását és az általa megjelölt írók műveinek bibliográfiailag pontos jegyzékét. A könyvtárfejlesztés azóta ennek alapján folytatódik.

Fáradozásának eredményeképp az USA bármely más egyetemén sem találhatók meg a legfontosabb szépirodalmi művek, irodalomtörténeti munkák, a kutatásnál mellőzhetetlen szépirodalmi és tudományos folyóiratok és a legszükségesebb segédkönyvek oly teljességgel, mint tanszékén a minnesotai egyetemen. A ritkaságok pedig mikrofilmen tanulmányozhatók.

Tezla professzor eredményes szervezőmunkájával egy időben az elmúlt öt év folyamán tanulmányutakat tett Amerikában és Európában. Magyarországon, kisebb nagyobb megszakításokkal, összesen másfél évig dolgozott. Könyvtári kutatásai során anyagot gyűjtött két kötetre tervezett magyar irodalmi bibliográfiájához és egy újabb magyar tárgyú munkájához, mely a magyar romantika problematikájának rendszerezését igéri.

Tudományszervezési és kutatási eredményei, valamint a Harvard kiadónál időközben megjelent „An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature” (Cambridge, Massachusetts, 1964.) című könyvének kedvező fogadtatása további távlatokat nyitottak meg *Tezla* professzor előtt. Egyfelől tagja lett a néhány éve alakult Immigrant Archives Committee-nek, másfelől a Columbia Egyetem is meghívta őt az 1965/66-os tanév téli szemeszterére vendégprofesszornak. Itt előadásokat tartott „Bevezetés a magyar irodalomba. Segédkönyvek és bibliográfiák” illetve „A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig” címmel.

Tezla professzor jelenleg második bibliográfiai kötetének sajtó alá rendezésén dolgozik. Ez a könyv a kezdetektől 1945-ig fogja át a magyar irodalmat és mintegy 150–160 jelentős íróknál gyűjti össze a leghasználhatóbb, legfontosabbnak ítélt kiadásokat és szakirodalmat. A betűrendes névjegyzékbe kb. 18 régi magyar, 27 felvilágosodás- és reformkori, 22 XIX. századi és 88 XX. századi magyar író kerül be. Egy-egy fejezet 15–20 sornyi rövid életrajzzal indul, ezt követik a tárgyalt író műveinek első kiadásai időrendben, majd a kritikai, félkritikai edíciók, valamint a kutatás számára megbízható népszerű kiadások. E könyvészeti rész után a válogatott szakirodalom annotált bibliográfiája következik.

A kötethez több függelék is járul. Az első — mintegy folytatásképpen — az 1945 utáni korszak magyar íróinak lexikális felsorolását tartalmazza, a már ismertett fejezettek között. A második az 1960–1965 közötti időszakban megjelent általános irodalomtörténeti jellegű művek listáját foglalja magában, tehát pótlás az első kötethez. Végül felsorolja a függelék mindazokat a folyóiratokat (sajtóbibliográfiához méltó alapossággal), amelyek a szerzői bibliográfiának, vagyis a második kötetnek anyagát szolgáltatják.

Ha célszerűnek látszik, készül egy táblázat is a tárgyalt írók irodalomtörténeti helyéről. Némi problémát okoz azonban, hogy *Tezla* professzor periodizációja eltér a miénktől. Nála a középkor [1000–1450], reneszánsz és reformáció [1450–1600], ellenreformáció és barokk

[1600—1772], felvilágosodás, reformkor és romantika [1772—1849], realizmus és nemzeti romantika [1849—1890], a modern irodalom [1890—1945] és a függelékbe került mai magyar irodalom [1945-től napjainkig] váltják egymást. Ez a munkája szintén a Harvard kiadásában jelenik meg, előreláthatólag 1967 elején.

Nem lehet kétséges, hogy *Albert Tezla* professzor munkássága eddigi eredményeivel és megvalósulás előtt álló terveivel jó szolgálatot tesz a magyar irodalom ügyének külföldön, és feltétlenül hasznos hozzájárulás szépirodalmunk és irodalomtudományunk eredményeinek megismertetéséhez.

V. Kovács Sándor

Intézeti hírek

(1965. december 1. — 1966. július 31.)

1965. november 29-én Intézetünkbe látogatott *Alexandru Dima*, a Román Tudományos Akadémia tagja és megbeszéléseket folytatott az Intézet vezetőségével a román és magyar irodalomkutatók együttműködéséről. December 3-án előadást tartott az Intézetben „L'historiographie et la critique littéraire roumaine aux cours des deux dernières décennies” címmel, majd az Irodalomelméleti Osztály tagjaival tárgyalta.

*

1965. november 15-től december 6-ig, Intézetünk vendégeként, hazánkban tartózkodott *Zuzana Adamová* és kutatásokat folytatott a Csehszlovák Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében készülő, cseh nyelvű magyar irodalomtörténet egyes fejezeteihez.

*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Magyar Irodalomtörténeti Szakosztálya 1965. december 2-án vitát rendezett „A magyar irodalom története” III. kötetéről. (Szerk. *Pándi Pál*.) Előadó *Barta János* egyetemi tanár volt. A vitában felszólaltak: *Öltványi Ambrus*, *Szauder József*, *Horváth Károly*, *Pándi Pál*, *Nagy Miklós*.

*

Miklós Pál, Intézetünk munkatársa a Csehszlovák Tudományos Akadémia cseh irodalmi intézete (Ustav pro českou literaturu) meghívására december 1-től december 7-ig egy hetet töltött Prágában; a cseh intézet elméleti osztályán folytatott megbeszéléseket.

*

Az Intézet munkatársai 1965. december 13-án — sokszorosított anyag, illetve *Klaničay Tibor* igazgatóhelyettes bevezető referátuma alapján — plenáris értekezleten vitatták meg az Intézet új Szervezeti Szabályza-

tának és Ügyrendjének tervezetét, valamint az 1966—70. évekre kialakított kutatási tervet.

*

Sötér István, Intézetünk igazgatója 1965 szeptember közepétől december közepéig az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodott. Meglátogatta az USA számos egyetemét, tanulmányozta az egyetemi oktató és kutató munka módszereit. Megbeszéléseket folytatott az egyetemek magyar irodalomtörténeti kutatásokkal foglalkozó tanszékeinek vezetőivel az együttműködés lehetőségeiről, ismertette a magyar egyetemi oktatás, valamint Intézetünk kutató munkájának eredményeit.

*

1966. február 21-én meglátogatta Intézetünket *E. Kriaras*, a szaloniki-i egyetem tanára és megbeszélést folytatott Intézetünkben a magyar—görög irodalmi kapcsolatok lehetőségeiről.

*

Sziklay László, Intézetünk munkatársa 1966. március 13-tól 16-ig Csehszlovákiában tartózkodott. Intézetünket képviselte a magyar filológia csehszlovák bizottságának március 14-i, pozsonyi alakuló ülésén, majd kérdező tanárként részt vett Rudolf Chmelnek, az SzTA Világirodalmi és Idegen Nyelvi Intézete magyar szakos aspiránsának a szakmai vizsgáján.

*

Intézetünk fennállásának 10. évfordulója alkalmából az Intézet vezetősége 1966. március 18-án fogadást adott, melyre meghívták — az Intézet valamennyi munkatársán kívül — a Magyar Tudományos Akadémia, az MSZMP Kulturális Osztálya, a társintézetek, az egyetemi irodalomtörténeti tanszékek vezetőit is. A fogadáson megjelentek: *Köpeczi Béla*, az MSZMP Kulturális Osztályának vezetője, *Ligeti Lajos*, az MTA alelnöke, *Tamás Lajos*, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi

Osztályának titkára, *Tolnai Gábor* akadémikus. Intézetünk nevében *Sötér István* igazgató emlékezett meg a 10 év alatt megtett útról, vázolta a jövő feladatait, az MTA Elnöksége nevében *Ligeti Lajos*, az I. Osztály nevében *Tolnai Gábor* méltatta az intézeti munka eredményeit.

1966. március 18-án meglátogatta Intézetünket *Lauretta* palermói professzor és megbeszéléseket folytatott az intézet munkatársaival a jövő évi Pirandello-ünnepségek előkészületeiről.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1966. március 28-án rendezte meg *Horváth Károly*, Intézetünk munkatársa „A klasszikából a romantikába” c. kandidátusi értekezésének vitáját. A bíráló bizottság elnöke *Waldapfel József* akadémikus, az értekezés opponensei *Barta János*, az irodalomtudományok doktora és *Tóth Dezső*, az irodalomtudományok kandidátusa voltak. A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a TMB-nek, hogy *Horváth Károly* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

A Magyar Írók Szövetsége Költői Szakosztálya 1966. április 7-én „Magyar költészet – európai költészet” címmel kerekasztal-konferenciát rendezett, amelyen Intézetünk részéről *Diószegi András* és *Martinkó András* munkatársak szóltak fel.

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésiügyi Minisztérium Köznevelési Főosztálya és más szervek 1966. április 7–8-án Kecskeméten országos történelem-vándorgyűlést rendeztek. Az első nap programján ankét szerepelt a művelődéstörténet kérdéseiről, amit *Mátrai László* akadémikus vezetett be. A vitán felkért hozzászólóként részt vett *Tarnai Andor*, Intézetünk munkatársa, aki az irodalomtörténet és művelődéstörténet kapcsolatáról beszélt.

Az 1965–66. évi Dante-ünnepségek szervezője, *Raffaello Ramat* firenzei egyetemi tanár 1966. április 8-án látogatást tett Intézetünkben.

1966. április 15-én Intézetünkbe látogatott dr. *Hans Brunmayer* miniszteri tanácsos, aki a Kulturális Kapcsolatok Intézeté-

nek meghívottjaként tartózkodott hazánkban. Az osztrák kultúrpolitikus megismerkedett az Intézet munkájával és kifejezte azt a szándékát, hogy kapcsolatot létesít Intézetünk és a Bécsben most megalakuló osztrák irodalmi dokumentációs csoport között.

Aleksander Flaker zágrábi egyetemi tanár 1966. április 25-én előadást tartott Intézetünkben „Sur les questions de motivation en réalisme” címmel. Április 26-án Flaker professzor részt vett az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály értekezletén, ismertette a zágrábi egyetem irodalmi intézetének kutatómunkáját, amelynek középpontjában jelenleg a horvát irodalom fejlődésének európai összefüggéseivel foglalkozó kötet elkészítése áll. Az Intézetünkben folyó munkák közül főként a kelet-európai irodalomtörténeti szintézis előkészítése, valamint a délszláv–magyar kapcsolattörténeti kötet érdekelte. Az értekezlet megállapodott a zágrábi intézettel való együttműködés módozataiban.

Varga József, Intézetünk munkatársa 1966. április 5-től 26-ig Csehszlovákiában volt tanulmányúton. Stószon *Fábry Zoltán*-nal, Prágában *Rákos Péterrel* konzultált; Pozsonyban a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete 20. századi osztályának tagjaival Ady-kutatásokról folytatott megbeszéléseket.

Sziklay László, Intézetünk munkatársa „A szlovák irodalom története” című munkájáért 1966. május 2-án az Akadémiai Díj II. fokozatában részesült.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Magyar Irodalomtörténeti Szakosztálya 1966. május 4-én vitát rendezett „A magyar irodalom története” V–VI. kötetéről. (Szerk. *Szabolcsi Miklós*.) Előadó: *Tamás Attila* egyetemi docens, felkért hozzászólók *Koczás Sándor* és *Sükösd Mihály* voltak. A vitában felszóltak: *Nagy Péter*, *Bodnár György*, *Illés László*, *Diószegi András*, *Komlós Aladár*.

Sziklay Lászlót, Intézetünk munkatársát a varsói egyetem meghívta, hogy 1966. május 6-án lássa el *Anarzej Sieroszewskinek*, az ottani magyar filológiai tanszék adjunktusának doktori szigorlatán az egyik kérdező

tanár tisztét. Sieroszewski doktori disszertációja Benyovszky Móricról szól. A disszertációt *Csapláros István* és *Sziklay László* opponálta, Sieroszewski promotorja *Jan Reychman* professzor volt.

*

1966. május 19-én meglátogatta az Intézetet dr. *Wilhelm Girnus*, a berlini Humboldt egyetem tanára és megbeszélést folytatott az Irodalomelméleti Osztály és az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály munkatársaival.

*

Klaniczay Tibor, Intézetünk igazgatóhelyettese 1966. május 5-től 31-ig a Szovjetunióban tartózkodott. Moszkvában, Leningrádban, Tallinban akadémiai intézeteket látogatott meg. Megbeszéléseket folytatott az együttműködés módjairól és a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti feldolgozás előkészületeiről. Az említett városok könyv- és levéltáraiban reneszánsz-, barokk-, valamint a régi orosz kultúrára vonatkozó kutatásokat végzett.

*

Neimet

1966. június 2-án felkereste Intézetünket *Karl Hossinger*, a ~~Weimari~~ *Weimari* Művészeti Akadémia ~~elnöke~~ *Ulrich Kloknak*, az NDK magyarországi nagykövetsége kultúrattaséjának kíséretében és megbeszélést folytatott az Intézet vezetésével a két akadémia irodalomtörténeti intézeteinek együttműködéséről.

nyaralója

Daniel Okáli, *Wladimir Petrik* és *Milan Hamada* pozsonyi irodalomtörténészek 1966. június 6-án és 9-én Intézetünkbe látogattak, a készülő szlovák irodalomtörténeti problémáival összefüggő módszertani tapasztalatcsere végett.

*

1966. június 8-án látogatást tett Intézetünkben *John Lotz* amerikai egyetemi tanár.

*

1966. június 6-tól 18-ig hazánkban tartózkodott *Anton Popović*, a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének osztályvezetője. Tanulmányútja során vers-tani és szlovák műfordítástörténeti kutatásokat folytatott, Intézetünk vezetésével pedig a kelet-európai irodalomtörténeti szintézis problémáiról tárgyalt.

*

1966. június 27-én, zajlott le Pozsonyban *Ivan Kusynak*, a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézete igazgatójának doktori vitája. Az értekezés egyik opponense Intézetünk tudományos munkatársa, *Sziklay László* volt.

*

Hopp Lajos, tudományos munkatárs a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként 1966. április 1-től június 30-ig három hónapos bécsi tanulmányúton vett részt. Elsősorban Mikessel és Rákócziival kapcsolatos témájához gyűjtött anyagot; főleg a törökországi Rákóczi-emigrációra vonatkozó konstantinápolyi császári követek levelezését és jelentéseit (Türkei I Turcica), valamint a lengyelországi követi levelezéseket (Polen II Polonica) vizsgálta át a Haus-, Hof- und Staatsarchivban.

*

Szili József, Intézetünk tudományos munkatársa 1965. szeptember 17-től 1966. július 19-ig — Ford-ösztöndíjjal — az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodott. Az USA különféle egyetemein — főképp a Yale egyetemen — az amerikai művészetkritika, behatódóbban a new-criticizm történetét, illetve ennek a mai amerikai irodalomtudományra gyakorolt hatását tanulmányozta. Két hétre Angliába is ellátogatott s angol egyetemek, folyóiratszerkesztőségek képviselőivel folytatott megbeszéléseket angol és magyar irodalomtörténészek együttműködéséről.

*

Intézeti kiadványaink közül megjelent: „A magyar irodalom története” (Főszerk. *Sötér István*) VI. kötete, „A magyar irodalom története 1919-től napjainkig.” Szerk. *Szabolcsi Miklós*. Irták: *Béládi Miklós*, *Bodnár György*, *Bori Imre*, *Czine Mihály*, *Csanda Sándor*, *Djószei András*, *Illés László*, *Imre Katalin*, *József Farkas*, *Kenyeres Zoltán*, *B. Nagy László*, *Nagy Péter*, [*Ösváth Béla*], *Pomogáts Béla*, *Rába György*, *Szabó György*, *Szabolcsi Miklós*, *Szeli István*, *Tamás Attila*, *Tóth Dezső*, *Ungvári Tamás*, *Vargha Kálmán*. Bp. 1966. Akadémiai K. 1106 l.; *Komlós Aladár*: „Gyulaitól a marxista kritikáig. (A magyar irodalmi élet hét évtizede.)” Bp. 1966. Akadémiai K. 306 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár. 18.); *Botka Ferenc*: „A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája (1919–1938).” Bp. 1966. Akadémiai K. 376 l. (Irodalomtörténeti Bibliográfiák. 2.); „Hagyomány és újítás. Tanulmányok a 20. századi világirodalom történetéből.” Szerk. *Vajda György Mihály*. Bp. 1966. Akadémiai K. 337 l.; *Merényi Oszkár*: „Bersenyi Dániel.” Bp. 1966. Akadémiai K. 471 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár. 19.);

„Mikes Kelemen Összes Művei. Törökországi Levelek és misszilis levelek.” I. kötet. Sajtó alá rendezte: *Hopp Lajos*. Bp. 1966. Akadémiai K. 863 I.; „Vörösmarty Mihály Összes Művei.” (Szerk. *Horváth Károly és Tóth Dezső*.) 6. kötet. „Drámák.” I. kötet. „Ifjúkori drámák és drámatörzsek.” (1819–1924.) Sajtó alá rendezte: *Fehér Géza*. Bp.

1965. Akadémiai K. 557 I.; 11. kötet. „Drámák.” VI. kötet. „Czillei és a' Hunyadiak Hunyadi László.” Sajtó alá rendezte: *Offványi Ambrus*. Bp. 1966. Akadémiai K. 611 I.; 17–18. kötet. „Vörösmarty Mihály levelezése.” I–II. kötet. Sajtó alá rendezte: *Brisits Frigyes*. Bp. 1965. Akadémiai K. 481, 499 I.

Helyreigazítás

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1965. (LXIX. évfolyam) 6. számában, *A klasszicizmus árnyékában s a romantika előtt* c. tanulmányomban (674. lapon) bántó félreértésre ad alkalmat, s az irodalomtörténeti szakközvéleményt hamisan tájékoztatja egy olyan megfogalmazás, amelyet *Waldapfel Józsefnek* tulajdonítok, tévesen, amely azonban sehol nem szerepel az alább szóban forgó könyvében. Az idézet a következő: „... a ténylegesen végbe ment folyamatok kényszerítik a kutatókat arra, hogy kutatási területeiknek, nézőpontjaiknak stb. megfelelően a felvilágosodáshoz, s ennek következtében a klasszikához vagy a romantikához kössék a szentimentalizmus lényegét, az előbbinek szorosan vett „kortársaként”, vagy az utóbbi *előkészítőjének* fogják fel.” Ehhez tartozik az 1. sz. lábjegyzet, amelynek vitatott helye így hangzik: „*Waldapfel József* (Magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1963.) és *Horváth Károly* (A klasszikából a romantikába. MTA I. OK XIX. köt. 1–4. sz. 231–266.) inkább azt sugalmazzák, hogy a klasszicizmushoz kötik erősebb szálak, míg *Sötér István* (A magyar romantika. 1954. MTA I. OK VI. köt. 1–2. sz. 199–255.), a romantika-vita résztvevői, valamint *Szauder József* legutóbbi tanulmányában (A magyar szentimentalizmus problémái. ItK 1963. 405–421.) erősebben közelítik a romantikához.” — Ez így félreérthető, mivel *Waldapfel József* — akinek ezúton is szíves elnézését kérem — ilyesfajta megfogalmazásért — szóban forgó műve IV. részének 2. fejezete (87–94. l.) éppenséggel a klasszicizmustól eltávolítja a szentimentalizmust. A félreértés abból adódott, hogy a felvilágosodást és a klasszikát azonosítottam, holott nyilvánvaló: *Waldapfel József* — szemben *Sötér István* 1954. évi előadásával és *Szauder József* említett tanulmányának koncepciójával — kiindulásában, műve célkitűzésénél fogva a *felvilágosodás szemszögéből*, s nem a romantika felől teszi vizsgálat tárgyává a szentimentalizmust. A klasszicizmussal *Waldapfel József* egy más összefüggésben foglalkozik könyvében. Eredeti megfogalmazásom tehát téves (de nem rosszhiszemű, félrevezető szándékú) azonosításon — felvilágosodás-klasszika — alapult.

Az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztőségének ezúton köszönöm meg, hogy ennek a helyreigazításnak közlésére módot adott.

Kovács Győző

